टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.

इतिहास विभाग

तात्विक व सामाजिक शास्त्र विद्याशाखा अंतर्गत इतिहास विषयातील
×¾Ö ªÖ¾ÖÖ“ÖÃ¯ÖŸÖß (¯Öß‹“Ö.›üß.) पदवीसाठी सादर करण्यात
आलेल्या प्रबंधाचा गोषवारा.

"´ÖÖœüÖ ¾Ö ´ÖÖÆüÖÔü तालुक्यांचा आर्थिक विकास"
(1960 ŸÖ 2006)

संशोधक
¯ÖÖ. ³ÖÖ¸üŸÖ ´ÖÆüÖ¤ü¾Ö •ÖÖ¬Ö¾Ö

मार्गदर्शक
›üÖ. ÃÖ¤üÖ×¿Ö¾Ö ´ÖÖ¹ýŸÖß गावडे

±ú²ÖÖü¾ÖÖ¸üß 2015

संशोधकाचे प्रमाणपत्र

´Öß ³ÖÖ¸ŸÖ ´ÖÆÖ¤¾Ö •ÖÖ¬Ö¾Ö असे घोषित करतो की, **" माढा व मोहोळ तालुक्यांचा आर्थिक विकास (1960 ŸÖ 2006) "** या विषयावरील हा प्रबंध तात्विक व सामाजिक शास्त्र विद्याशाखा अंतर्गत **' ‡×ŸÖÆÖÃÖ '** विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच. डी.) या पदवीसाठी सादर करीत आहे.

सदर प्रबंध यापूर्वी या किंवा इतर कोणत्याही विद्यापीठास कोणत्याही पदवीसाठी सादर करण्यात आलेला नाही.

संशोधक

(³ÖÖ¸ŸÖ ´ÖÆÖ¤¾Ö •ÖÖ¬Ö¾Ö)

मार्गदर्शकांचे प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठामध्ये तात्विक व सामाजिक शास्त्र विद्याशाखा अंतर्गत ' इतिहास ' विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच. डी.) या पदवीसाठी **³ÖÖ¸ŸÖ ´ÖÆÖ¤¾Ö •ÖÖ¬Ö¾Ö** यांनी **" माढा व मोहोळ तालुक्यांचा आर्थिक विकास (1960 ŸÖ 2006) "** या विषयावरील हा प्रबंध मा—या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केलेला आहे.

सदर प्रबंधामध्ये त्यांनी नमूद केलेली माहिती व संशोधनात्मक विधाने ही मा—या माहितीप्रमाणे बरोबर आहेत. यापूर्वी हा प्रबंध या किंवा इतर कोणत्याही विद्यापीठास कोणत्याही पदवीसाठी सादर करण्यात आलेला नाही.

मार्गदर्शक

डॉ. गावडे सदाशिव मारूती

ठिकाण : फलटण

दिनांक :

ऋणनिर्देश

इतिहास विषयातील पीएच. डी. पदवीसाठी माढा व मोहोळ तालुक्यांचा आर्थिक विकास या विषयावरील मा–या संशोधन कार्यात मा–गे मार्गदर्शक डॉ. ÷ÖÖ¾Ö›ü ÃÖ¤üÖ×¿Ö¾Ö ´ÖÖºþÖŸÖß यांचे बहुमोल सहकार्य व प्रोत्साहन लाभले त्यांच्याविषयी ऋणनिर्देश व्यक्त करणे ´Öß ´ÖÖ–गे कर्तव्य समजतो. त्यांचे केवळ आभार मानणे हा या मागे हेतू नसून त्यांच्या ऋणÖÖŸÖ ´Öß ¸üÖÆü ‡Û“”ûŸÖÖê. मुख्यत्त्वेकरून ´ÖÖ–Ö गुरुवर्य प्रा. दिनकर थोरात, डॉ. कारेकर ÃÖ¸ü, ›üÖ. संध्या पंडितü, ¾ÖÖŸÖ ´Ö›ü´Ö यांचेही मला प्रोत्साहन व सहकार्य लाभले, त्यांचेही मी आभार मानतो.

´ÖÖ–गे वडील कै. महादेव सोपान जाधव व आई कै. भामाबाई महादेव जाधव यांच्या पुण्याईमुळेच मी हे संशोधनाचे काम करु शकलो.

छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय सोलापूर येथील इतिहास विभाग प्रमुख प्रा. डॉ. सोपान जावळे, प्रा. सौ. अमिता नागणे, प्रा. बळीराम जाधव यांचे मोलाचे सहकार्य लाभले.

´ÖÖ–या संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने मी सोलापूर, पुणे, मुंबई येथील ग्रंथालयांना व पुराभिलेखागारास भेटी दिल्या. ŸÖê£Öß»Ö ग्रंथपालांनी, पुराभिलेखागारातील संचालक व सेवक वर्गांनी, ŸÖÃÖê“Ö देशभक्त संभाजीराव गरड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल पटेल ए. बी., स्वर्णलता गांधी महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल प्रा. संजय देवकर, श्री शिवाजी महाविद्यालय बार्शी येथील श्री. टिपरसे सर, ÃÖÖê»ÖÖ¯Ö㸠 ¿ÖÆü¸üातील हिराचंद नेमचंद वाचनालयातील ग्रंथपाल त्यांचे सहकारी, दयानंद ´ÖÆüाविद्यालया“Ö आणि ”ü¡Ö¯ÖŸÖß ×¿Ö¾ÖÖ•Öß ¸üÖ¡Ö ´ÖÆüाविद्यालयाचे ग्रंथपाल या सर्वांच्या सहकार्यामुळेच ´ÖÖ–Ö Ãांशोधनाचे कार्Ö ÃÖ»Ö³Ö –ÖÖ»Ö.

मी ज्या महाविद्यालयात इतिहास विषयाच्या अध्यापनाचे कार्य करीत आहे त्या मोहोळ येथील कै. संभाजीराव गरड बहुउद्देशिय व संशोधन संस्थेचे सचिव प्रतापसिंह गरड, देशभक्त संभाजीराव ग¸ü›ü महाविद्यालयÖ“Ö प्राचार्य डॉ. दत्तात्रेय तिकटे यांच्या प्रेरणेमुळे ´ÖÖ–या संशोधनाला गती प्राप्त –ÖÖ»Öß, त्यांचेही मी आभार मानतो. तसेच मा–गे सहकारी प्रा. बाजीराव जोशी, प्रा. राजेंद्र माने, प्रा. “ंद्रशेखर कुदळे, प्रा. सौ. यमुना जाधव, प्रा. डॉ. सिकंदर मुलाणी, प्रा. नंदकुमार देशपांडे, प्रा. ÃÖ³ÖÖÂÖ काळे, प्रा. डॉ. नंदकुमार पाटील, प्रा. भारत शिंदे, प्रा. सौ. उर्मिला काळे, प्रा. विक्रम पवार, ´Öख्याध्यापक –ानेश्वर व्हनकळस, प्राचार्य सुधीर गायकवाड, प्रा. शिवाजी –ोंडगे, मुख्याध्यापक सौ.

सविता सावंत, प्रा. लहु जाधव, प्रा. सज्जन पवार, व्यवहारे सर, श्री. अजित काळे, श्री. कुबेर ´Ö•Ö´Ö»Ö, ÁÖß. ¯Öभाकर माने, श्री. खारे सर यांनी दिलेल्या प्रोत्साहनÖ²Ö§»Ö Ÿयांचेही मी आभार मानतÖÖ.

प्रा. हरिशचंद्र कामटे, प्रा. बाबा पाटील, प्रा. मठपती एस. के., प्रा. सुधाकर मानकर, प्रा. डॉ. दादासाहेब साळुखे, प्रा. डॉ. पाटील आर. एस., प्रा. डॉ. राणू कदम, प्रा. डॉ. –ानदेव रणनवरे, प्रा. नामदेव गरड, प्रा. मारुतीराव सावंत, प्रा. रामचंद्र वाघमोडे, ›Ö. लता अकलूजकर, सौ. गावडे ´Ö›´Ö, ¯ÖÖ. ›Ö. ¯Ö•ÖÖ¸ß ›ß. डी., डॉ. कौशिक गायकवाड, प्रा. डॉ. विकास कदम, प्रा. अनिल बारबोले, प्रा. डॉ. एन. बी. पवार, प्राचार्य रोंगे बी. पी., प्रा. अवताडे एच. के., प्रा. मदने देवेंद्र, ¯ÖÖ. कोकाटे एन. बी., प्रा. डॉ. रविराज फुर्डे, प्रा. राजेंद्रसिंह लोखंडे, प्रा. डॉ. सुखदेव शिंदे, प्रा. डॉ. किशोर गव्हाणे, प्रा. डॉ. ढवण सर, प्रा. डॉ. अर्जुन ननवरे, प्रा. डॉ. ए. व्ही. दळवी, डॉ. सौ. नभा काकडे, प्रा. सौ. सुमन केंद्रेकर, डॉ. महादेव देशमुख, ›Ö. विलास निंबाळकर, ›Ö. चंद्रकांत चव्हान, प्रा. मारूतीराव मस्के, ›Ö. ¸¾Öß •ÖÖ¬Ö¾Ö, ›Ö. संजय गायकवाड, प्रा. प्रभाकर कोळेकर, प्रा. अरुण सोनकांबळे, प्रा. डॉ. राजेंद्र गायकवाड, प्रा. अशोक माने, प्रा. उत्तम सावंत, प्रा. –ाकीर मुलाणी, डॉ. खुसपे जी. डी., डॉ. उमाकांत ढेकळे, सौ. सिमा गायकवाड, श्री. शशिकांत शिंदे सर, श्री. विठ्ठल मुळे, श्री. प्रल्हाद दिक्षीत, श्री. शहाजी चव्हाण, श्री. शरद रंगनाथ पवार, ॲड. बसवराज सलगर, ॲड. इनामदार आय. बी., ॲड. हिंदुराव देशमुख, श्री. फतेसिंह देशमुख, श्री. दत्तात्रय गायकवाड, श्री. दिपक देशमुख, श्री. नागनाथ गायकवाड, प्राचार्य पाटील एस. पी., यांनÖß ×¤लेल्या प्रोत्साहनÖ²Ö§»Ö त्यांचेही मी आभार मानतो.

´ÖÖ–या संशोधन कार्यात मा–ो ज्येष्ठ बंधू प्रा. नागेश जाधव, श्री. लक्ष्मण जाधव, श्री. ×ÃÖŸÖÖ¸Ö´Ö •ÖÖ¬Ö¾Ö, ÁÖß. ÃÖŸÖÖ¿Ö •ÖÖ¬Ö¾Ö, ´ÖÖ–ी पत्नी सौ. सुनिता जाधव, मुले विक्रमसिंह जाधव, मानसिंह जाधव, कन्या धनश्री जाधव यांची म»ÖÖ ´ÖÖ»ÖÖ“Öß ÃÖÖ£Ö ×´ÖôÖ»Öß.

या प्रबंधाचे सुबक, सुयोग्य असे संगणकीकृत काम परिश्रमपूर्वक केल्याबद्दल ¯Ö£Ö´Ö¿Ö कॉम्प्युटर टायपिंग ॲण्ड –Ö¸ÖŒÃÖ ÃÖ™ü¸ü, ŸÖÃÖ“Ö छायाचित्रकार आनंद व्हनकळस यÖÖ“ÖÆüß ´Öß †Ö³ÖÖ¸ü मानतो. या प्रबंध लेखनासाठी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे मदत करणाऱ्या सर्वांचे आभार मानतÖÖ.

संशोधक

(³ÖÖ¸Ö ´ÖÆüÖ¤ü¾Ö •ÖÖ¬Ö¾Ö)

अनुक्रमणिका

अ. क्र	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्र
1	माढा व मोहोळ तालुक्यांचा इतिहास	1 ŸÖ 31
2	कृषी व्यवसाय	32 ŸÖ 89
3	कृषी उत्पन्न बाजार समित्या व सहकारी संस्था	90 ŸÖ 178
4	माढा व मोहोळ तालुक्यांच्या विकासात साखर कारखान्यांचे योगदान	179 ŸÖ 247
5	´ÖÖœÖ व मोहोळ तालुक्यांचा आर्थिक व औद्योगिक विकास	248 ŸÖ 321
6	ˆ¯ÖÃÖÓÆÖ¸ü	322 ŸÖ 333
7	ÃÖÓ¤ü³Ö ÝÖ£Ö ÃÖ“Öß	334 ŸÖ 348
8	¯Ö×¸ü׿ÖÂ™ü	349 ŸÖ 374

तक्त्यांची यादी

अ. क्र	तक्त्यांचे शीर्षक	पृष्ठ क्र
1)	माढा तालुक्याची लोकसंख्या	10
2)	मोहोळ तालुक्याची लोकसंख्या	11
3)	माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील कुटुंब नियोजनाची माहिती	12
4)	´ÖÖœÖ ¾Ö ´ÖÖÆÖô¡ तालुक्याचे वार्षिक हवामान	13
5)	माढा व मोहोळ तालुक्याचे वार्षिक पर्जन्यमान	14
6)	माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील लागवडीखाली नसलेल्या जमिनीचे विवरण	37
7)	जवाहर विहीर कार्यक्रम	40
8)	योजनानिहाय सिंचन क्षेत्र, पाण्याचे उपयोजन व खर्च	50
9)	एकूण लाभक्षेत्र सोलापूर, उस्मानाबाद जिल्हा	55
10)	कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे माढा व मोहोळ तालुका	56
11)	सीना-माढा उपसा सिंचन योजना	57
12)	रब्बी पीकनिहाय क्षेत्र	60
13)	माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांची माहिती	62
14)	मोहोळ वनक्षेत्राची विभागनिहाय माहिती	63
15)	किसान रोपवाटिका वार्षिक प्रगती (१९८६-87, 2000-01)	65
16)	मोहोळ तालुक्यातील विद्युतीकरण	71
17)	मोहोळ तालुक्यातील विद्युतधारकांची यादी	72
18)	प्राधान्याने विद्युत पुरवठा केलेल्या शेती पंप कनेक्शनची माहिती	73
19)	मोहोळ तालुक्यातील सहकारी ग्राहक भांडार	136
20)	महात्मा फुले अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सहकारी सूतगिरणी ¾ÖÖ‘ÖÖ»Öß, ÃÖ³ÖÖÃÖ¤	140
21)	सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघाचे सभासद व भागभांडवल	149

	(1982-83, 2005-06)	
22)	तालुकानिहाय दूध संस्था, सभासद संस्था, दूध संकलन व शीतकरण केंद्राची माहिती	151
23)	माढा व मोहोळ तालुक्यातून दूध संघाकडे संकलित होणारे दूध (२०००-01 Ÿö 2005-06)	154
24)	माढा व मोहोळ तालुक्यातील पशुधन	155
25)	Ãöö»öö¯ö¸ü ×•ö»Æö ¤ü¬ö संघामार्फत माढा व मोहोळ तालुक्यातील पशुपालकांना केलेली आर्थिक मदत (१९८५-86 Ÿö 2005-06)	157
26)	माढा व मोहोळ तालुक्यातील पशुवैद्यकीय चिकित्सालये व इतर पशुवैद्यकीय सुविधा केंद्रे (१९९२-93 Ÿö 2005-06)	161
27)	औषधोपचार केलेल्या पशुपक्षी व जनावरांची तालुकानिहाय संख्या (1992-93 Ÿö 2005-06)	162
28)	माढा तालुक्यातील दूध संकलन मार्ग (१९९२-93 Ÿö 2005-06)	169
29)	मोहोळ तालुक्यातून दूध संकलन मार्ग (१९९२-93 Ÿö 2005-06)	170
30)	विठ्ठलराव शिंदे सह. साखर कारखान्याचे सभासद भागभांडवल (२००१-02 Ÿö 2006-07)	190
31)	कारखान्याकडे नोंद -ालेला व गाळप -ालेला ऊस हेक्टर मध्ये (२००१-02 Ÿö 2005-06)	191
32)	एकूण ऊस गळितापैकी कार्यक्षेत्राबाहेरिल गाळप केलेला ऊस व त्याची Ãö¸üöÃö¸üß	193
33)	साखर उत्पन्न, विक्री व मिळालेली रक्कम (२००१-02 Ÿö 2005-06)	196
34)	निर्यात साखरेपासून मिळालेले उत्पन्न	197
35)	लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखान्याचे सभासद व भागभांडवल	207
36)	कारखान्याने ऊस उत्पादकांना दिलेला दर	209

37)	कार्यक्षेत्राबाहेरिल गाळप केलेला ऊस	209
38)	साखर उत्पन्न, विक्री व रक्कम (२००१-02 ŸÖ 2005-06)	210
39)	विमा, भविष्यनिधी ¾Ö ‡ŸÖ¸ü	212
40)	भीमा सहकारी साखर कारखान्याकडे नोंद –ालेला व गाळप –ÖÖ»Ö»ÖÖ ‰úÃÖ हेक्टरमध्ये (१९८०-81 ŸÖ 2005-06)	220
41)	साखर उत्पन्न, विक्री व उत्पन्न रक्कम (१९८०-81 ŸÖ 2005-06)	222
42)	निर्यात साखरेपासून मिळालेले ˆŸ¯Ö®Ö	223
43)	केंद्र शासन विकास योजना	230
44)	जैविक खते, तननाशक औषधे वाटप (१९९९-2000)	231
45)	ठिबक सिंचन अनुदान (१९९७-98 ŸÖ 2005-06)	234
46)	वृक्ष संवर्धन व बागकाम यावर कारखान्याने केलेला खर्च	238
47)	´ÖÖœü व मोहोळ तालुक्यातील परवानाधारक सावकारांची संख्या आणि त्यांनी दिलेली कर्जे	254
48)	डी. सी. सी. बँकेच्या मोहोळ तालुक्यातील शाखामधून स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनेमधून दिलेले कर्ज	280
49)	मोहोळ अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँकेचे सभासद, भांडवल, ठेवी, कर्जे व इतर ²ÖÖ²Öß (1997-98 ŸÖ 2005-06)	286
50)	सावित्रीबाई फुले श्रमिक महिला नागरी सहकारी पतसंस्था मोहोळ वाटचाल	292
51)	मोहोळ नागरी सहकारी पतसंस्थेची शाखानिहाय तौलणिक माहिती	301

नकाशा

अ. क्र	नकाशाचे नाव	पृ. क्र
1)	माढा तालुका नकाशा	8
2)	मोहोळ तालुका नकाशा	8
3)	कृष्णा-भीमा पाटबंधारे प्रकल्प नकाशा	45

छायाचित्रांची यादी

अ. क्र	छायाचित्रांचे शीर्षक	पृष्ठ क्र
1.	´ÖÖœÖ¿¾ÖÖ¸ß ´Ö×¤¸Ö“Ö ¯Ö¾Ö¿Ö«Ö¸.	4
2.	´ÖÖœÖ¿¾ÖÖ¸ß ´Ö×¤¸.	5
3.	संत सावता माळी संजीवन समाधी अरण तालुका माढा.	5
4.	माढा येथील राजे रावरंभा यांचा किल्ला.	6
5.	सांगलीच्या पटवर्धन घराण्याचा मोडनिंब येथील राजवाडा	18
6.	पेशवे सरदार सदाशिव माणकेश्वर यांची टेंभुर्णी येथील गढी	19
7.	कुर्मदास (लुंढे) महाराज लऊळ, तालुका माढा	20
8.	विरगळ	21
9.	³ÖÖß´ÖÖ-सीना जोडकालवा	49
10.	सीना नदीवरील लांबोटी येथील जलसेतू	58
11.	कृषी उत्पन्न बाजार समिती कुर्डूवाडी	93
12.	क>¾ÖÖÖ>ß †ÖŠ¾Ö>Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸	101
13.	विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना	189
14.	सामुदायिक विवाह सोहळा	200
15.	´ÖÖ×ŸÖØ²Ö¤ ×¿Ö²Öß¸	203
16.	लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना	206

प्रास्ताविक

मानवी जिवनामध्ये अर्थ किंवा पैसा यास अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. मानवाने आपल्या बुध्दीमत्तेच्या जोरावर अनेक क्षेत्रामध्ये प्रगती केल्याचे दिसते. हिंदू धर्मामध्ये समजल्या जाणाऱ्या पंचमहाभूतावरती देखील मात करण्याचा प्रयत्न केला आहे. जगामध्ये अनेक मोठ-मोठी साम्राज्ये उदयास आली आणि नाश पावली. अनेक लढाया, क्रांत्या –ााल्या अर्थात याला इतर कारणे असू शकतß»Ö ¯Ö¸üŸÖ त्यात सर्वात प्रभावी कारण पैसा आहे. त्यामुळे मानवाच्या जिवनामध्ये अर्थ किंवा पैशाला अनन्यसाधारण ´ÖÆüŸ¾Ö †ÖÆê.

प्राचीन कालापासून अगदी अलीकडील कालावधीपर्यंत पैशाचे मूल्य तसेच टिकून राहिल्याचे दिसून येते. हेगेल आणि कार्लमाक्स या विचारवंतानी स्वातंत्र्य आणि सुधारणा या संदर्भात आपले वेगवेगळे विचार मांडून आर्थिक घटकाचे महत्व पटवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. कार्लमाक्स ने आपल्या 'दासकॅपीटल' या ग्रंथामध्ये ' Struggle between have and havnots ' (आहेरे नाहीरे मधील संघर्ष) ही विचार सरणी मांडून अर्थकारणाचा समाज जिवनाशी कसा संबध आहे हे जगासमोर मांडले. कौटिल्यान ×»Ö×Æü»Öल्या ' अर्थशास्त्र ' या राजनीती ग्रंथामध्ये अर्थकारण मानवी जिवनाशी कसे निगडीत आहे हे सांगीतले आहे. रामायण, महाभारत या महाकाव्यामध्ये अर्थकारणाला किती महत्व होते हे दिसून येते.

हिंदुस्थान स्वतÓ¡Ö –ााल्यानंतर भारत सरकारने पंचवार्षिक योजना आखल्याने देशात सुधारणाचे वारे वाहू लागले. हरितक्रांतीबरोबर औद्योगिक क्रांतीचे वारे वाहू लागले. यातूनच अनेक सुधारणा घडवून आणल्या. धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक बदल घडून आले. शहरे मोठ्या प्रमाणात वाढू लागली. वाढती लोकसंख्या एक समस्या बनली. यातून महात्मा गांधीजींनी मांडलेला विचार ' खेड्याकडे चला ' पÖœü आला आणि ग्रामीण भागात शेती, पशुपालन, कुक्कुटपालन, उद्योगधंदे, साखर कारखाने, रस्ते, विद्युतीकरण, आरोग्य सुविधा यामध्ये बदल होऊ लागले. हे बदल माढा आणि मोहोळ तालुक्यातही –ÖÖ»Ö. या दोन्ही तालुक्याची भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक परिस्थिती पहाणे गरजेचे आहे.

माढा आणि मोहोळ तालुके हे अवर्षण प्रवण विभागात मोडतात. नद्यांच्या किनाऱ्या लगतचा सुपीक भाग सोडला तर दोन्ही तालुक्यातील जमिन Æüी मुरमाड स्वरुपाची आहे. तसेच हवामान उष्ण व कोरडे आहे. उन्हाळ्यात सरासरी तापमान ४०^0 च्याखाली येताना दिसत नाही. पावसाळ्यात हवेत आर्दतेचे प्रमाण कमी असल्याने पर्जन्यावर त्याचा परिणाम होतो. तर हिवाळ्यात दिवसभर कडक उण (उष्णता) असते. रात्री कडाक्याची थंडी असते. वर्षभरातील तिन्ही ऋतू हे वैशिष्ट्यपूर्ण असतात. पर्जन्य सरासरी २5

इंच असून तेही अनिश्चीत असते. माढा व मोहोळ तालुक्यात ऐतिहासिक महत्व लाभल्याचे दिसून येते. प्राचीन कालावधीपासून सातवाहन, कल्याणीचे चालुक्य, बदामीचे चालुक्य, यादव तसेच विजयनगर साम्राज्याच्या राजसत्तेचा अमल दोन्ही तालुक्यात होता. यानंतर दक्षिणेत निर्माण –ालेल्या बहामनी सत्तेची सत्ता काही प्रदेशावर हाती. बहामनी सत्तेच्या अस्तानंतर ज्या पाच शाह्या निर्माण –ाल्या त्यापैकी नगरची निजामशाही व विजापूरची अदिलशाही अखत्यारीखाली हे दोन्ही तालुके होते. पुढे मराठ्याची सत्ता देखील या दोन्ही तालुक्यांनी पाहिली. मोहोळ तालुक्यात आष्टी येथे इंग्रज-मराठे लढाई होऊन त्यामध्ये पेशव्यांचा ¿Ö¾Ö™ü“ÖÖ सेनापती नरवीर बापूजी गोखले धारातिर्थी पडले. त्यांची समाधी आष्टीच्या तलावात आजही आहे. पुढे इंग्रजी राजवट या दोन्ही तालुक्यात निर्माण –ाली. स्वातंत्र्य लढ्यात दोन्ही तालुक्यातील स्वातंत्र्य सेनानीचे योगदान महत्वाचे राहिले आहे. या दोन्ही तालुक्यांना फार मोठा सांस्कृतिक वारसा लाभल्याचे ×¤üÃÖŸÖ.

अनेक गावात मंदिरे, गढ्या, किल्ले, वाडे, हुडे, तटबंधी बांधलेल्या विहिरी, बारवा, तलाव दिसून येतात. टेंभुर्णीतील गढी, माढा येथील भुईकोट किल्ला, मोडनिंब येथील राजवाडा, मोहोळ येथील देशमुखांची गढी इतिहासाची साक्ष देत आहेत. तसेच माढा व मोहोळ तालुक्यात हेमाडपंथी शैलीचे बांधकाम असलेली अनेक मंदिरे आहेत. या देव-देवताच्या यात्रा-•Ö¡ÖÖमधून सांस्कृतिक वारसा जतन केला जातो. त्याचबरोर यातून फार मोठी आर्थिक उलाढाल होते. माढा तालुक्यातील चिंचोली येथील शाहीर धुळाप्पÖÖ, मोहोळ येथील शाहीर ×¾Ö¿¾ÖÖÃÖ¸üÖ¾Ö फाटे यांनी स्वातंत्र्य लढ्यात आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत मोलाची कामगिरी बजावल्याची दिसून येते.

सोलापूर जिल्हा हा पश्चिम महाराष्ट्रातील एक महत्वाचा जिल्हा आहे. पश्चिम महाराष्ट्रातील ३१ तालुके सतत दुष्काळी म्हणून ओळखले जातात. ' दुष्काळ हा महाराष्ट्राच्या पाचवीला पूजलेला आहे.' या उक्तीप्रमाणे सोलापूर जिल्ह्यात वारंवार दुष्काळ पडतो. त्यात सोलापूर जिल्ह्यातील ११ तालुक्या“ÖÖ ÃÖ´ÖÖ¾Ö¿Ö आहे. त्यामध्ये माढा व मोहोळ हे दोन तालुके महत्वाचे आहेत. अलीकडील काळात वेगवेगळ्या घटकांमुळे दोन्ही तालुक्याचा आर्थिक विकास फार मोठ्या प्रमाणात –ाला आहे. परंतु हा आर्थिक विकास कसा –ÖÖ»ÖÖ याची माहिती देणारे परिपूर्ण लिखान अद्याप –ालेले नाही.

विषयाची निवड :

भीमा नदीवर माढा तालुक्यात उजनी येथे धरण बांधण्यात आले. माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील विविध कालवे, ³Öß´ÖÖ-सीना जोड कालवा, सीना-´ÖÖœÖ उपसा सिंचन योजना, येवती तलाव मध्यम प्रकल्प, शिरापूर उपसा सिंचन योजना, भीमा, सीना व भोगावती नदीवर बांधलेले कोल्हापूर

पध्दतीचे बंधारे यांच्या माध्यमातून जलसिंचनाची सोय –ााल्याने ओलिताखालील क्षेत्र –ाापाट्याने वाढले. आधुनिक काळात या दोन तालुक्यांची –ाालेली आर्थिक भरभराट अभ्यासण्याच्या हेतूने मी ´ÖÖ–या संशोधनासाठी ' माढा व मोहोळ तालुक्यांचा आर्थिक विकास ' (1960 ŸÖ 2006) ÆÖ ×¾ÖÂÖय निवडला आहे.

¯Ö¬¤ŸÖß¿ÖÖÃ¡Ö :

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

माढा आणि मोहोळ तालुक्यांचा आर्थिक विकास –ााला याची माहिती समाजाला आणि अभ्यासकाला व्हावी हा प्रस्तुत प्रबंधाचा उद्देश आहे. प्रबंधाची उद्दिष्ट्ये खालील प्रमाणे आहेत.

1) माढा व मोहोळ तालुक्यांच्या इतिहासाचा अभ्यास करणे.
2) कृषी व्यवसायातील विविध घटकांचा अभ्यास करणे.
3) कृषी उत्पन्न बाजार समित्या आणि सहकारी संस्थाचा तालुक्याच्या विकासावर –ाालेल्या ¯Öरिणामाचा अभ्यास करणे.
4) कारखान्याच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
5) आर्थिक संस्था, औद्यागिक संस्था, दळणवळाचा तालुक्याच्या आर्थिक विकासावर –ाालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके :

ऐतिहासिक पध्दतीने दोन्ही तालुक्यांचा अभ्यास करुन अनेक प्रश्नाची उत्तरे या संशोधनातून मांडली आहेत. या दोन्ही तालुक्यातून अनेक जाती धर्माचे लोक एकत्र राहत असल्याने, सांस्कृतिक एकात्मता जोपासल्याने परस्परांमध्ये आर्थिक सलोख्याचे संबध कशा प्रकारचे आहेत. त्याचा परिणाम दोन्ही तालुक्यांच्या आर्थिक विकासावरती कसा –ााला आहे, एकमेकांच्या मध्ये आर्थिक देवान-घेवान कशी चालते, वेगवेगळया देव-देवतांच्या यात्रा, जत्रा, सन, उत्सव, त्याचबरोबर Ÿयाचे व्यवस्थापन कसे चालते, यामधून कोणते आर्थिक फायदे होतात. शेतकऱ्यांना शेती उत्पादन घेत असताना त्यांना कोणत्या अडचणींना सामोरे जावे लागते, दुग्ध व्यवसायावर दुष्काळी परिस्थितीचा कसा परिणाम होतो, पाणी ¯Ö¸¾ÖÖŠ¶ाची साधने कोणती आहेत, पाणी वापराचे नियोजन केले जाते काय, विद्युत पुरवठा शेतकऱ्यांच्या मागणीनुसार होतो काय, साखर कारखाना शेतकऱ्यांचा ऊस वेळेत गाळप करतो का, शेती व्यवसाय नफ्यात चालतो काय, औद्योगीकरण, दळणवळणाचा तालुक्याच्या विकासाला फायदा कसा –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê. सावकारांच्याकडून कसा त्रास होतो, सहकारी पतसंस्था, सहकारी सोसायट्या, सहकारी बँका, राष्ट्रीयकृत

बँकाकडून कर्ज मिळताना अडचणी आहेत काय असे अनेक प्रश्न विषय निवडला त्यावेळी मनामध्ये होते. या सर्व प्रश्नांची उत्तरे या संशोधनामुळे मिळालेली आहेत. या संशोधनामुळे आर्थिक विकासाशी निगडीत असणारे अनेक घटक प्रकाशात आले. अशा अनेक घटकांची मांडणी वस्तूनिष्ठ पध्दतीने करण्यात आली.

संशोधनाची व्याप्ती व महत्व :

सदरचे संशोधन माढा व मोहोळ तालुक्यांचा आर्थिक विकास कसा –ÖÖ»ÖÖ <¾ÖœÖ¶Ö¯Ö¸ü ŸÖ ÃÖ²ÖÖ×¬ÖŸÖ असले तरी संशोधनातून काढलेले निष्कर्ष हे राजकीय, सामजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अभिसरणाच्या दृष्टीकोणातून महत्वाचे आहेत. हे संशोधन जरी माढा व मोहोळ तालुक्यांशी संबधित असले तरी ते सोलापूर जिल्हा, राज्य, राष्ट्रीय पातळीवर ही महत्वाचे ठरणार आहे. आर्थिक विकासाचा अभ्यास करत असताना याच्या संबधित असणारी भौगोलिक पार्श्वभूमी, ऐतिहासिक परिस्थिती, सांस्कृतिक ¯ÖÖ¿¾Öभूमी, जमीन, विहीर, तलाव, नद्या, धरण, कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे, कृषी उत्पन्न बाजार समित्या व सहकारी संस्था, सुतगिरणी, दूध संघ, सहकारी साखर कारखाने, सावकारी व्यवसाय राष्ट्रीयकृत बँका, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, इतर सहकारी बँका, पतपुरवठा, सहकारी संस्था, औद्योगिक सहकारी वसाहत, दळणवळण याच्यातून विकास प्रक्रिया कशी घडून आली हे दर्शविण्याचा प्रयत्न केला आहे. अवर्षण प्रवण परिस्थिती असून सुध्दा माढा व मोहोळ तालुक्यांचा कसा आर्थिक विकास –ÖÖ»ÖÖ. याचा आदर्श सोलापूर जिल्ह्यातील इतर तालुक्यांनी व महाराष्ट्रातील इतर लोकांनी घ्यावा ह उद्देश या संशोधनाचा असल्याने संशोधन महत्वाचे आहे.

संशोधन पध्दती :

या संशोधनात ऐतिहासिक व सर्वेक्षणात्मक संशोधन पध्दतीचा उपयोग केलेला असून प्राथमिक व दुय्यम संदर्भ साधने, अप्रकाशित साधने, अभिलेखागारातील उपलब्ध मुळ कागदपत्रे, जिल्हा सेन्सेस रिपोर्ट, अर्थ व सांख्यिकी अववाल व संदर्भ ग्रंथ तसेच वृत्तपत्रे, स्मरणिका, साप्ताहिके, मासिके, गौरव ग्रंथ, नकाशे, फोटो त्याचबरोबर, विविध सहकारी संस्थाची कागदपत्रे, वार्षिक अहवाल इत्यादी साधनांचा वापर या संशोधन लेखनासाठी केलेला आहे. देवस्थान पंचकमिटीचे सदस्य, मंदिराचे पुजारी, सहकारी संस£ÖÖ“Ö अधिकारी, चेअरमन, अध्यक्ष यांच्या मुलाखतीद्वारे माहिती गोळा केलेली आहे.

तथ्य संकलनाचे स्त्रोत :

प्रस्तुत संशोधनासाठी या अभ्यास विषयाशी संबधित प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा आधार घेण्यात आला आहे. पुणे व मुंबई येथील पुराभिलेखागार, महाराष्ट्र शासन ग्रंथालय मुंबई, जिल्हा सेन्सेस हॅन्डबुक

सोलापूर, अर्थ व सांख्यिकी कार्यालय, सोलापूर, जिल्हा परिषद सोलापूर प्रशासन अहवाल, मंदिर समितीच्या प्रमुखांच्या आणि पुजाऱ्यांच्या मुलाखती घेऊन प्राथमिक स्वरुपातील सत्य संकलित करण्यात †Ö»Ö †ÖÆ. पुणे विद्यापीठ ग्रंथालय, शिवाजी विद्यापीठ ग्रंथालय, गोखले अर्थशास्त्रीय संस्था पुणे आणि पंढरपूर कॉलेज ग्रंथालय, श्री शिवाजी कॉलेज बार्शी ग्रंथालय, दयानंद कॉलेज ग्रंथालय सोलापूर, देशभक्त संभाजीराव गरड कॉलेज ग्रंथालय मोहोळ तसेच सोलापूर येथील हिराचंद नेमचंद वाचनालयामधून वेगवेगळे संदर्भ ग्रंथ प्राप्त करण्यात आले. विविध वृत्तपत्रे, नियत कालिके, विशेषांक आणि गौरव ग्रंथ, चरित्र ग्रंथ, स्मरणिका, मासिके, अप्रकाशित शोध प्रबंध, संकेत स्थळे आणि इंग्रजी-मराठी शब्दकोश, मराठी विश्वकोश अशा अनेक संदर्भ साधनांचाही प्रबंधाच्या लिखाणासाठी आधार घेण्यात आला आहे.

प्रकरणांची रचना :

प्रस्तुतचा प्रबंध हा सहा प्रकरणामध्ये विभागलेला असून प्रबंधाच्या पहिल्या प्रकरणामध्ये सोलापूर जिल्ह्याच्या ऐतिहासिक परिस्थितीचे वर्णन करुन माढा व मोहोळ तालुक्याची ऐतिहासिक व भौगोलिक पार्श्वभूमीची मांडणी केली आहे. त्याचबरोबर दोन्ही तालुक्यातील महत्त्वाच्या स्थळांच्या इतिहासाची मांडणी करण्यात आली आहे.

प्रकरण दोन मध्ये माढा व मोहोळ तालुक्यातील शेती, उजनी धरण होण्यापूर्वीची दोन्ही तालुक्यÖ“Ö³ परिस्थिती काय होती व उजनी धरण –ाल्यानंतर शेती व उत्पादन यामध्ये कसा बदल –ाला आणि त्याचा दोन्ही तालुक्यात कृषी व्यवसायावर काय परिणाम –ाला हे या प्रकरणात मांडण्यात आले आहे. माढा व मोहोळ तालुक्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यामुळे आणि सहकार क्षेत्रामुळे या तालुक्यांचा आर्थिक विकास कसा –ÖÖ»ÖÖ हे विवेचन प्रकरण तीन मध्ये मांडण्यात आले आहे.

प्रकरण चौथे हे माढा व मोहोळ तालुक्यांच्या विकासात साखर कारखान्यांचे योगदान असे असून या साखर कारखान्यांच्यामुळे माढा आणि मोहोळ तालुक्यांचा आर्थिक विकास कसा –ाला याचा अभ्यास या प्रकरणात करण्यात आला आहे. माढा व मोहोळ तालुक्यातील साधारणपणे एक लाखापेक्षा जास्त कुटुं2Ö या साखर कारखान्यावर अवलंबून असून या कारखान्याच्या अनुशंगाने हजारो इतर छोटे-मोठे उद्योग निर्माण –ाल्याने बेकारांना काम मिळाले. त्यामुळे तालुक्याच्या आर्थिक विकासात चांगल्या प्रकारे चालना मिळाल्याचे दिसून येते. प्रबंधाचे पाचवे प्रकरण हे तीन भागात विभागले असून माढा व मोहोळ तालुक्यांच्या आर्थिक विकासात आर्थिक संस्था, औद्योगिक संस्था आणि दळणवळणाचे कसे योगदान राहिले आहे. याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

सहावे प्रकरण हे उपसंहाराचे असून आर्थिक घटकांचा अभ्यास करित असताना ज्या-ज्या बाबी निदर्शनास आल्या त्याचे सिंहावलोकन करुन निष्कर्ष रुपाने मांडले आहेत. त्यामध्ये माढा व मोहोळ तालुक्यांतील भौगोलिक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर प्रकाश टाकलेला आहे. कृषि व्यवसाय, बाजार समित्या, सहकारी संस्था, साखर कारखाने, वित्तीय संस्था, औद्योगिक संस्था व दळणवळण दोन्ही तालुक्यांच्या आर्थिक विकासावर कसा परिणाम ऱ्याला हे निरक्षणामधून मांडण्यात आले आहे. विविध आर्थिक घटकांच्या अनुशंगाने जाणवलेल्या काही उणिवा सूचनेद्वारे येथे मांडल्या आहेत.

प्रकरण पहिले

माढा व मोहोळ तालुक्यांचा इतिहास

अ. क्र	घटक
1.1	ऐतिहासिक ¯ÖÖÀ¾Ö³Ö´Öß
1.2	भौगोलिक पार्श्वभूमी
1.3	लोकसंख्या
1.4	हवामान, पाऊस आणि लोकजीवन
1.5	सोलापूर जिल्ह्यात आढळणाऱ्या औषधी वनस्पती
1.6	नद्या आणि बंधारे
1.7	माढा व मोहोळ तालुक्यातील पिके
	1.7.1. फळबागा
1.8	पशुधन
1.9	टेकड्या
1.10	दुष्काळ
1.11	माढा व मोहोळ तालुक्यातील शिल्पवैभव
1.12	माढा व मोहोळ तालुक्यांच्या आर्थिक विकासातील योगदान
1.13	दळणवळण

प्रकरण पहिले

माढा व मोहोळ तालुक्यांचा इतिहास

प्रास्ताविक

आर्थिक विकास या विषयावर संशोधन करीत असताना या दोन तालुक्यातील आधुनिक कालखंडातील अनेक घडामोडीवर आणि घटनांवर प्रकाश टाकलेला आहे. जरी आधुनिक कालखंडÖÃÖß»Ö ´Ö§ संशोधनासाठी निवडले असले तरीही या दोन्ही तालुक्यांची भौगोलिक आणि ‹×ŸÖÆÖ×ÃÖकí ¯ÖÖÀ¾ÖÔ³Ö´Öß पहाणे गरजेचे आहे. इतिहासाचा कोणताही कालखंड संशोधनासाठी निवडला तरीही त्याविषयाचे भूतकाळाशी असणारे नाते मान्य करावेच लागते. कारण इतिहासाचा मुख्य आणि वर्णीय विषय हा भूतकाळ असल्यामुळे त्यामधील सर्वच धागेदोरे तपासावे लागतात.

¯ÖÛ¿“Ö´ा महाराष्ट्रामध्ये एकूण ३१ तालुके दुष्काळी आहेत. "दुष्काळ ÆÖ महाराष्ट्राच्या पाचवीला ¯Ö•Ö»Ö»ÖÖ †ÖÆ" या उक्तीप्रमाणे सोलापूर जिल्ह्यातÆß ¾ÖÖ¸¾ÖÖ¸¡ दुष्काळ पडतो. माढा व मोहोळ हे दोन तालुके दुष्काळी तालुके म्हणून ओळखले जातात. माढा व मोहोळ या तालुक्यातील विविध कí»Ö¾Ö ¾Ö ³Öß´ÖÖ-ÃÖßना जोड कालव्यामुळे, कॉल्हापूर पध्दतीच्या बंधाऱ्यांच्या माध्यमातून जलसिंचनाची सोय –ााल्यामुळे या दोन्हß तालुक्यातील सिंचन क्षेत्र –ापाट्याने ¾ÖÖœ»Ö. आधुनिक काळात या दोन तालुक्यांची –ाालेली आर्थिक भरभराट अभ्यासण्याच्या हेतूने मी मा–या संशोधनासाठी 'माढा व मोहोळ तालुक्यांचा आर्थिक ×¾ÖकÖÃÖ' (इ. स. १९६० ते इ. स. २००६) हा विषय निवडला आहे.

१.१. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸¡ ×•Ö»ÆÖ ÆÖ 17^0 10 ŸÖ 18^0 ३२ उत्तर अक्षांश आणि 74^0 42 ŸÖ 76^0 15 ¯Ö¾Ö ¸खांशावर ¾ÖÃÖ»Ö»Ö †ÖÆ.[1] महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती होण्यापूर्वी सोलापूर जिल्ह्याच्या सीमा कर्नाटक व आंध्रप्रदेश या राज्यांशी सलग्न आहेत. उत्तर पूर्वेकडे हैद्राबादच्या निजामाचे राज्य, उत्तरेकडे अहमदनगरचे निजामाचे राज्य, उत्तरेकडे अहमदनगरचे निजामशाहीचे राज्य आणि पू¾ÖÃÖ अक्कलकोट संस्थान अशी सी´ÖÖ भागातील स्थिती होती. दक्षिण बाजूस जिल्ह्याची वरदायिनी भीमा नदी आणि ×¾Ö•ÖÖ¯Ö¸¡“Öß †Ö×¤»Ö¿ÖÖÆß Æ ´ÖÛÃ»ाम राज्य तर सांगलीच्या पटवर्धनाचे संस्थान आणि जतचा प्रदेश होता. पश्चिम ÃÖÖ•ÖÃÖ ÃÖÖŸÖÖ¸¡ा, पुणे आणि अहमदनगरचा काही भाग जुळलेला होता. या जिल्ह्याच्या सी´ÖÖ रेषा आणि त्यानुसार बनलेला आकार यÖ“ÖÖ ×वचार केल्यास जिल्ह्याच्या बाह्य सीमांची रेषा वेडीवाकडी वळल्याने जिल्ह्Ö“ÖÖ आकार

कासवाकृती बनला आहे.[2] मध्ययुगीन कलाखंडात ज्या राजसत्ता होत्या त्या राजसत्तांच्या सी´ÖÖ¸üÂÖ¾Ö¸ü ÆüÖ जिल्हा येत असल्यामुळे भौगोलिक परिस्थिती थोडीफार बद»Öलेली दिसते. मध्ययुगीन कालखंडात या ×•Ö»Êाच्या आजूबाजूस विजापूर“ÖÆß †Ö×¤ü»Ö¿ÖÖÆüß, अहमदनगरची निजामशाही Æüß राज्ये तर हैद्राबादची आसफजाई घराण्याची सत्ता ÆüÖêŸÖß.[3]

17 व्या शतकातील मराठी राज्य Ã£ÖÖपनेमुळे सोलापूर जिल्ह्याच्या सीमा सातारा, पुणे, फलटण यांच्याशी भिडल्या गेल्या. प्राचीन काळातील हिंदूचे दुर्ग ताब्यात ठेवण्यासाठी मुस्लिम सत्ताधिशांनी ¯ÖÖ×Æü•Ö ŸÖÖ फेरफार केले. त्यामुळे या विविध सतांच्या राजकारणाचे पडसाद सोलापूर जिल्ह्यावर पडल्याचे दिसून येतात.

Ã×Öü»ÖÖ¯Öã¸ü ×•Ö»Êाची स्वतंत्र विभाग म्हणून ब्रिटिशांच्या काळात निर्मिती −ÖÖ»Öß ÆüÖêŸÖß. Ã×Öü»ÖÖ¯Öã¸ü ×•Ö»ÆüÖ †नेक दृष्टीकोनातून ब्रिटिशांना महत्वाचा वाटत होता. कारण सोलापूर जिल्हा आणि ¿ÖÆü¸üÖŸÖß»Ö ³ÖÖईकोट किल्ला हा मराठी सत्तेचे आश्रयस्थान होता.[4]

Ã×Öü»ÖÖ¯Öã¸ü विभाग हा ब्रिटिशांच्या अधिपत्त्याखाली गेल्यानंतर ब्रिटिशांनी प्रशासनाच्या सोईसाठी या ×•Ö»Êाचे ३ प्रांत व ७ उपविभाग पाडले. त्यामध्ये सोलापूर, पंढरपूर, आणि माढा असे तीन ¯ÖÖÓŸÖ तयार केले ÆüÖêŸÖê. ´ÖÖढा प्रांतामध्ये करमाळा, माढा व मोहोळ या तालुक्यांचा समावेश क»ÖÖ. माढा प्रांताची मुख्य कचेरी 'क>¾ÖÖÖ>ß' येथे ठेवण्यात आली. इंग्रजांच्या काळात या दोन्ही तालुक्यांचा कारभार सूत्रबध्द पध्दतीने चालत ÆüÖêŸÖê. ×¾Ö¿ÖêÂÖŸÖ: ¯ÖÖê»Öीस खाते, शेती संशोधन केंद्रे, शैक्षणिक सुविधा, स्थानिक स्वराज्य संस्था, सार्वजनिक बांधकाम व दळणवळण आणि सार्वजनिक आरोग्य यासंदर्भात इंग्रजांनी चांगले प्रशासन दिल्याचे दिसून येते. Ã×Öü»ÖÖ¯Öã¸ü ×¾Ö³ÖागाŸ बार्शी, सांगोला, माळशिरस, करमाळा, माढा, पंढरपूर आणि सोलापूर शहर हे उपविभाग ÆüÖêŸÖê. नंतरच्या कालात मंगळवेढा, अक्कलकोट, मोहोळ तसेच उत्तर सोलापूर आणि दक्षिण Ã×Öü»ÖÖ¯Öã¸ü असे मिळून या सोलापूर विभागामध्ये ११ तालुके निर्माण −ÖÖ»Öê. ŸÖरीही इंग्रजाच्या कारकिर्दीŸÖ सोलापूरची प्रशासकीय विभागणी तंतोतंत व काटेकोर −ाालेली नव्हती.[5]

कोणत्याही कालखंडामधील आर्थिक प्रगतीसाठी मुख्य आधार असतो तो राज्यसत्तांचा. या राजसत्तामुळे आज माढा आणि मोहोळ तालुक्यांचा चांगल्याप्रकारे विकास −ााला आहे. माढा आणि मोहोळ परिसर इ. स. ९० ते इ. स. ३०० पर्यंत सातकर्णी राजवटीखाली होता. सातवाहनांनी दक्षिण भारतावर •Ö¾ÖôÖ-जवळ तीन शतके राज्य केले. या काळात व्यापार मोठ्या प्रमाणात चालत असल्याचे उल्लेख Ã¯ÖÂ™ü ÆüÖêŸÖê.[6]

चालुक्य राजवटीने इ. स. ७६० पासून आपली सत्ता गाजवली. त्याकाळातही व्यापÖÖ¸ü “ÖÖ»Ö ÆüÖêŸÖÖ.[7] यानंतर उत्तर कल्याणीच्या चालुक्यांनी सोलापूर जिल्ह्यावर इ. स. ११८४ पर्यंत सत्ता गाजवली.[8] ‡. ÃÖ. १३३६ मध्ये विजयनगर साम्राज्याच्या स्थापनेनंतर इ. स. १३४७ मध्ये बहामनी सत्तेची ही दक्षिणेत स्थापना –ाली. बहामनी साम्राज्याच्या आठ राजकीय विभागामध्ये एका विभागात सोलापूरचा समावेश होता. ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÊÖŸÖß»Ö ´ÖÖœüÖ, ´ÖÖÆüÖôû Æü ¯Ö¸ü¿Ö ´ÖÖ›üŸÖ ÆüÖêŸÖÖ.[9] बहामनी सत्तेची शकले पडल्यानंतर निर्माण –ालेल्या विजापूरच्या आदिलशाहीने सोलापूर परगण्यावर आपले अधिराज्य निर्माण केले होते. याही काळात दोन्ही तालुक्यांचा संबंधित सत्तांनी आर्थिक विकास घडवून आणलेला होता.

माढा हे पेनुसु»ÖÖ ¸ल्वेमार्गावरील सोलापूर जिल्ह्यामधील महत्वाचे तालुक्याचे ठिकाण आहे. सोलापूर पासून पश्चिम उत्तरेला २५ मैल अंतरावर असून उत्तर पश्चिम बाजूस करमाळा, उत्तरेस बार्शी तालुका दक्षिण पश्चिमेस माळशिरस, पश्चिमेस इंदापूर तालुका दक्षिणेस पंढरपूर पूर्वेस मोहोळ अशी भौगोलिक सीमा येते. प्राचीन काळात व्यापारी मार्ग या जिल्ह्यातून जात असल्याने दोन्ही तालुक्यांच्या आर्थिक विकासास हातभार लागला.

पेशवे काळात माढा तालुका सरदार रावरंभा निंबाळकर यांच्या अधिपत्याखाली होता. त्यांच्याच कालावधीत माढा येथे तुळजाभवानीचा अवतार समजल्या जाणाऱ्या माढेश्वरीचे मंदिर बांधले गेले.[10]

छायाचित्र क्र. 1

´ÖÖœüÀ¾Ö¸üß ´Ö×¤ü¸ü“Ö ¯Ö¾Ö¿Ö«üÖ¸ü

(सौजन्य : आनंद ±úÖ™üÖ A™ü›üß†Ö, ´ÖÖÆüÖôû)

छायाचित्र क्र. 2

´ÖÖœÀ¾Ö¸ß“Ö ´Ö×¤¸

(सौजन्य : आनंद ±úÖ™Ö Ã™›ß†Ö, ´ÖÖÆÖô)

आजही माढा शहरात निंबाळकर काळातील भूईकोट किल्ला, माढेश्वरी मंदिर व इतर अवशेष दिसून येतात.[11] या काळात मंदिरे, किल्ले बांधल्यामुळे मजूरांना काम मिळाल्याने आर्थिक सुबत्ता येण्यास ´Ö¤ŸÖ –ाली. प्रसिध्द संत सावता माळी यांचे गाव अरण आणि मराठा काळात प्रसिध्द असलेले तुळशी हे गाव याच तालुक्यात असल्याने हा तालुका सर्वांगीण विकसित –ालेला दिसून येतो.

छायाचित्र क्र. 3

संत सावता माळी संजिवन समाधी, अरण, ता. माढा

(सौजन्य : आनंद ±úÖ™Ö Ã™›ß†Ö, ´ÖÖÆÖô)

इ. स. १७८४ मध्ये तुळशीच्या पाटीलकीचा तंटा नाना फडणीसांनी सोडविल्याचा उल्लेख ×´ÖôÖŸÖÖ.[12] टेंभुर्णी येथे सदाशिव माणकेश्वरांची बांधलेली गढी, वेस, हवेली, गावाची तटबंदी आजही पहावयास मिळते. या काळात टेंभुर्णीचे आर्थिक वैभव वाढल्याचे दिसते.[13] या तालुक्याला ऐतिहासिक पाश्वभूमी असून या तालुक्यातील देगांव, नरखेड ही गावेही महत्वाची आहेत.

छायाचित्र क्र. 4

माढा येथील राजे रावरंभा निंबाळकर यांचा किल्ला

(सौजन्य : आनंद ±úÖ™Ö Ã™›ß†Ö ´ÖÖÆÖô)

सोलापूर पुणे राष्ट्रीय महामार्गावर सोलापूरपासून पश्चिमेस ३६ कि. मी. अंतरावर मोहोळ हे तालुक्याचे ठिकाण वसले आहे. मध्ययुगीन काळात मोहोळ हे महत्वपूर्ण व्यापारी ठाणे होते. १७ शतकातील वाडे, किल्ले, गढी, तटबंदी, विहीरी इत्यांदीचे अवशेष आजही येथे आढÔतात. या ठिकाणी रविवारी †ÖšÖ¾Ö›Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ ³Ö¸ŸÖÖ.

´ÖÖहोळचे पूर्वीचे नाव 'मौळी' असे होते. त्याचा अपभ्रंश होऊन 'चंद्रमौळेश्वर' –ÖÖ»ÖÖ ¾Ö ¯Öœ '´ÖÖÆÖô' †ÃÖ –ााले. या ठिकाणी भानेश्वर आणि निळकंठेश्वर (चंद्रमौळी) ही दोन महात्वाची मंदिरे हेमाडपंथी ¿Öलीची आहेत. इ. स. १७३० मध्ये वैराग येथील प्रसिध्द व्यापारी घोंगडे यांनी मोहोळ व वडवळ येथील वडवाळसिध्द नागनाथाची प्रसिध्द मंदिरे बांधल्याचा उल्लेख आहे.[14]

या तालुक्याला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असून तालुक्यातील देगांव, नरखेड ही गावेही महत्वाची आहेत. १२ जानेवारी १६६६ ¸Ö•ÖÖ ×´Ö–ार्राजा जयसिंहाकडे जाणारा खजिना देगांव वरुन गेल्याचा उल्लेख

ÃÖÖ¯Ö>ŸÖÖ. कोल्हापूरच्या करवीर संस्थानचे ”¡Ö¯ÖŸÖÖß ²Öुवासाहेब महाराज यांचा तुळजापूरला जाताना येवती येथे मुक्काम पडला होता. त्यांनी तुळजाभवानीस हस्तिदंती शयनयान आणि सिंहासन, उंची वस्त्रे व अलंकार पाठविले होते.[15] ‡. ÃÖ. 1695 ŸÖ ‡. ÃÖ. १६९९ या काळात औरंगजेब बादशहाचा मुक्काम '²Ö´Æ¯Ö¸ß' येथे असतांना मराठयÖ“Öß ÃÖ¾Ö बातमी पुरवणारा राजे भास्कर नावाचा एक हरकारा मोहोळ येथे ¸ÆÖŸÖ ÆÖŸÖÖ.[16] पेशवाईच्या अस्तानंतर दोन्ही तालुक्Öावर इंग्रजी सत्तेची राजवट सुरु –ाली. इंग्रजांनी राज्याच्या स्थैर्यासाठी ¯ÖŒŒया सडका, रेल्वेमार्ग, तारायंत्र गावा-गावांना जोडणारे रस्ते, उद्योग-व्यवसाय या ठिकाणी सुरू केले.

1.2. भौगोलिक पार्श्वभूमी :

माढा तालुक्याचे भौगोलिक क्षेत्र १,५२,६१८ हेक्टर आहे. त्यापैकी खरीप पिकासाठी ७,३९२ हेक्टर इतके आहे. रब्बी पिकासाठी ६८,९१० हेक्टर आहे. त्याचप्रमाणे फळबाग पिकाचे एकूण क्षेत्र ९५८ हेक्टर आहे. माढा तालुका अवर्षणप्रवण तालुक्यात मोडता. वार्षिक सरासरी तापमान कमाल ४१^0 किमान २०^0 असे आहे. पर्जन्यमान अनियमित आहे. वार्षिक सरासरी पाऊस ५३४.४ मि. मि. पडतो. हवामान उष्ण व कोरडे आहे. प्रामुख्याने खरीप हंगामात बाजरी, मका, तूर, भुईमूग, मूग, सूर्यफूल, सोयाबीन, ऊस इतर भाजीपाला इत्यादी पिके घेतली जातात. तर रब्बी हंगामामध्ये ज्वारी, गहू, हरभरा, मका, करडई, भाजß¯ÖÖ»ÖÖ पिके घेतली जातात. त्याचप्रमाणे द्राक्षे, डाळिंब, बोर, चिक्कू, लिंबू, पेरू, सीताफळ अशा फळबागा आहेत. माढा तालुक्यातून भीमा व सीना या दोन प्रमुख नद्या वाहत जातात. तसेच भीमा नदीला नीरा व माण यÖ उपनद्या येवून मिळतात. सीना नदीला भोगावती, नाग–री या उपनद्या मिळतात. माढा तालुक्यात सीना नदीवर कव्हे, म्हैसगाव, रिधोरे, निमगांव, दारफळ, उंदरगांव, खैराव येथे कोल्हापूर पध्दतीचे ब-ÖÖ¸¡ ²ÖÖ-Ö»Ö»Ö †ÖÆŸÖ.[17]

´ÖÖœÖ ŸÖÖ»ÖŒयात पर्जन्यमान कमी प्रमाणात असल्याने शेतीला जोडधंदा आणि उपजिविकेचे साधन म्हणून पशुधन मोठ्या प्रमाणात सांभाळले जाते. त्यामध्ये गाय, म्हैस, संकरित जनावरे, शेळ्या-´Öœ¶Ö, कÖ²Ö>¡¶Ö ¾Ö ‡ŸÖ¸¡ ¯Öशुधन आढळून येते. वन विभागाने कामती बु. येथे सर्वे नं. १०७ जंगलासाठी राखून Š¾Ö»ÖÖ †ÖÆ. राखीव जंगले प्रामुख्याने महादेव माळ जंगल, उपळाई बु., अंजनगांव (खेलोबा), ³ÖŸÖÖष्टे या ठिकाणी राखß¾Ö Šवली असल्याने हरीण, ससे, कोल्हे, मोर, काळवीट, रानबोके, लांडगे अशा वन्यजिवां“Ö रक्षण –ÖÖ»Ö †ÖÆ.[18] उजनी धरणाच्या डाव्या कालव्यातून शेतीला काही प्रमाणात पाणी पुरवठा केला •ÖÖŸÖÖ. विहीर, कपनलिका, कोल्हापूर पध्दतीच्या बंधाऱ्यावरुन पाईपलाईन मार्फत शेतीला पाणीपुरवठा केला जातो. महाराष्ट्र शासनाने सार्वजनिक पाणीपुरवठा योजना आखून पिण्याच्या पाण्याची सोय केली आहे.[19]

नकाशा क्र. १

माढा तालुका

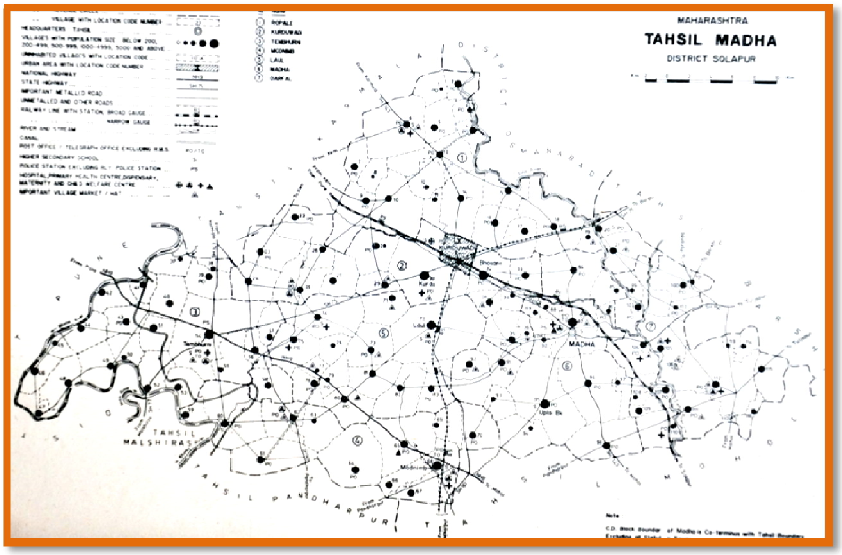

संदर्भ : सोलापूर जिल्ह्याची जणगणना †Æ¾ÖÖ»Ö, ‡. ÃÖ. 1991, ¯Ö. 210.

नकाशा क्र. २

मोहोळ तालुका

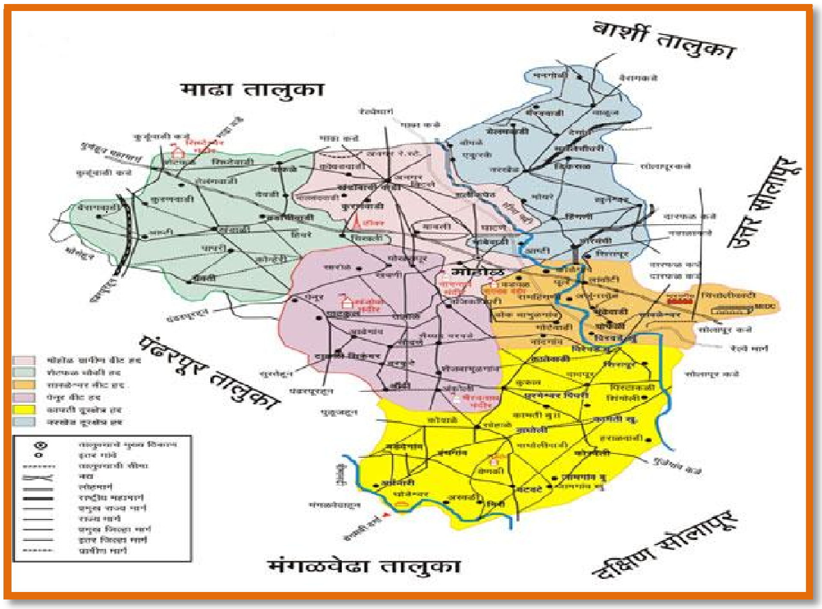

संदर्भ : सोलापूर जिल्ह्याची जणगणना †Æ¾ÖÖ»Ö, ‡. ÃÖ. 1991, ¯Ö. 53.

´ÖÖÆोळ तालुका देखील अवर्षणप्रवण भागात मोडतो. मोहोळ तालुक्याचे एकूण क्षेत्रफळ १,३३,००० हेक्टर (३,३२,५०० एकर) आहे. त्यापैकी खरीप पिकासाठी ७६४५ हेक्टर व रब्बी पिकासाठी ७९३८० हेक्टर आहे. फळबागा पिकाचे एकूण क्षेत्र ७६०० हेक्टर आहे. हवामान उष्ण व कोरडे आहे.[20]

प्रामुख्याने खरीप हंगामात बाजरी, मका, ŸÖ¸ü, भुईमूग, मूग, सूर्यफूल, उडीद, सोयाबीन, ऊस व भाजीपाला इ. पिके घेतली जातात. त्याचप्रमाणे द्राक्षÖ, ›Ö×ôÖ²Ö, ²ÖÖ¸ü, ×चक्कू, लिंबू, पेरु, पपई, ÃÖßŸÖÖ±úô अशा फळबागा आहेत. मोहोळ तालुक्यातून भीमा नदी, ÃÖßना नदी, भोगावती, नागा–ारी नदी या ŸÖीन नद्या वाहतात. भोगावती ÃÖßना नदीची उपनदी †ÖÆê. ´ÖÖÆोळ तालुक्यात ÃÖßना नदीवर बोपले, अनगर, मलिकपेठ, क´Öळेगांव, शिरापूर, अर्जुनसोंड येथे कोल्हापूर पध्दतीचे ²Ö¬ÖÖ¸ü †ÖÆêŸÖ. मोहोळ तालुक्याचे वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान ६५३ मि. ´Öß. †ÖÆê. ´ÖÖÆêÖô Ÿालुका अवर्षण प्रवण क्षेत्रात मोडतो. या तालुक्यातील जमिनीचा ¯ÖÖŸÖ ७.५ ते ८.५ इतका आहे.[21]

मोहोळ तालुक्यात पर्जन्यमान कमी प्रमाणात असल्याने शेतीला पूरक व्यवसाय आणि उपजिविकेचे साधन म्हणून पशुधन मोठ्या प्रमाणात सांभाळले जाते. त्यामध्ये गाय, म्हैस, संकरित जनावरे, शेळया-मेंढया, कोंबडया इतर पशुधन आढळून येते. तसेच मत्स्यपालन कमी प्रमाणात का असेना पण व्यवसाय केला जातो.[22] पर्यावरणÖÖ“Ö ÃÖÓŸÖलन राखण्यासाठी शासन स्तरावरुन वन विभागामार्फत काही वने राखून ठेवली आहेत. या जंगलामध्ये सिसम, साग, निलगीरी, सप्तपर्णी, हिवर, बाभô , ÃÖ²ÖÖ³Öळ, जंगली गवत, लिंब अशा प्रकारची वृक्ष लागवड करण्यात आली आहे. यामध्ये प्रामुख्याने नजिकपिंपरी, नरखेड, एकूरके, वाघोली, पेनूर, सारोळे, अनगर, सावळेश्वर या गावांमध्ये जंगले राखीव ठेवली आहेत. या जंगलामध्ये हरीण, काळवीट, ससे, कोल्हे, मोर, रानबोके, खोकड, माळढोकपक्षी, लांडगे व इतर वन्य प्राणी आणि पशुपक्षी आढळून येतात.[23]

मोहोळ तालुक्यातील शेतीसाठी उजनी धरणाच्या डाव्या कालव्यातून, विहीर, कुपनलिका, क´Ö»ÖÆê¯Ö¸ü ¯Ö-¤ŸÖß“Ö ²Ö-ÖÖ¸ü यामधून पाणीपुरवठा केला जातो. त्यामुळे मोहोळ तालुक्यातील ४१,872 ÆêŒ™ü¸ü (१,०४,६५० एकर) जमीन ओलिताखाली आली आहे. शासनाने सार्वजनिक पाणीपुरवठ्यासाठी सुरली-माढा येथील जमीन संपादित केली होती.[24]

1.3. लोकसंख्या

इ. स. १८७८ मध्ये माढा तालुक्याची लोकसंख्या ५२२४ आणि इ. स. १८८१ मध्ये ४०७८ अशी होती. तर मोहोळ तालुक्याची लोकसंख्या इ. स. १८७८ मध्ये ४३६४ होती. आणि इ. स. १८८१ मध्ये

२१६१ इतकी होती. या दोन्ही तालुक्यातील वरील कालावधीमध्ये लोकसंख्या कमी होण्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे रोगराई व दुष्काळ. प्लेग, पटकी, कांजण्या, देवी सारखे महाभयानग रोगांच्या साथीने गावेच्या गावे नष्ट –ााल्याचे दिसून येते.[25] ब्रिटिशांनी पहिल्यांदा जणगणनना ‡. ÃÖ. १८७२ मध्ये केली. ³ÖÖ¸üŸÖ Ã¾ÖŸÖÓ¡Ö –ााल्यानंतर पाहिली जणगणना ‡. ÃÖ. १९५१ मध्ये केली.[26] यानंतर पुढे दर १० वर्षांनी जनगणना होत ¸üÖ×ÆüÖ»ÖÖß.[27]

ŸÖŒŸÖÖ क्र. 1

माढा तालुक्याची लोकसंख्या

(‡. ÃÖ. 1931 ŸÖê ‡. ÃÖ. 2001)

अ. नं.	‡. ÃÖ.	एकूण	¯Öã¹ýÂÖ	स्त्रिया	¾ÖÖœü
1.	**1931**	1,04,870	-	-	-
2.	**1941**	1,11,732	57,161	54,571	6,862
3.	**1951**	1,22,174	62,543	59,631	10,442
4.	**1961**	1,56,511	80,459	76,052	34,337
5.	**1971**	1,92,710	99,580	93,130	36,199
6.	**1981**	2,07,550	1,43,176	1,07,000	14,840
7.	**1991**	2,50,176	1,43,176	1,07,000	42,626
8.	**2001**	2,92,611	1,52,272	1,40,339	42,435

(Ã¡ÖÖêŸÖ : ×•ÖÖ»ÆüÖ सामाजिक-आर्थिक समालोचन, जिल्हा ÃÖÖê»ÖÖ¯Öæ¸ü)

‡. ÃÖ. 1931 ŸÖê ‡. ÃÖ. १९५१ या पहिल्या तीन जनगणनांचा विचार केला असता असे दिसून येते की, या कालावधीमध्ये माढा तालुक्याच्या लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण कमी होते. लोक आपल्या आरोग्याकडे लक्ष देत नव्हते. त्यामुळे मृत्यूचे प्रमाणही जास्त होते. मात्र ‡. ÃÖ. १९६१ च्या जनगणेचा विचार केला असता असे दिसून येते की, माढा तालुक्याची लोकसंख्या मोठया प्रमाणात वाढल्याचे दिसते. त्याचे मुख्य कारण ग्रामीण भागात शासनाच्या आरोग्य सुविधा पोहचू लागल्या. रोगराई आणि मृत्यूचे प्रमाण कमी –ÖÖ»Öê. तसेच लोकांचे जीवनमान उंचावले. प्रसार माध्यमानी आरोग्याचा प्रसार आकाशवाणीवरुन ŒÖê›ü¶ÖÖ¯ÖµÖÕŸÖ ¯ÖÖêÆü“Ö×¾Ö»ÖÖ.

‡. ÃÖ. 1971 ¾Ö इ. स. १९८१ च्या जनगणनेचा विचार केला असता लोकसंख्या वाढीचा परिणाम भारत सरकारच्या लक्षात आला. लोकामध्ये जागृती करण्याचा प्रयत्न मोठया प्रमाणात –ÖÖ»ÖÖ. त्यामुळे

लोकसंख्या नियंत्रणात आली. लोक स्वच्छेने कुटुंÓ नियोजनासाठी पुढे येऊ लागले. इ. स. २००१ नंतर पुढे दोन अपत्यांनाच शासनाच्या विविध सोयी-सवलती दिल्या जातील. xÿÖÃÖ¸ü †¯ÖÏय असणाऱ्यांना निवडणुका, शासकीय नÖकरी, शासकीय योजना नाकारण्याचे जाÆÖßर केले. त्यामुळे आज तरी लोकसंख्या संत गतीने वाढताना दिसून येते.[28]

तक्ता क्र. 2

मोहोळ तालुक्याची लोकसंख्या

(‡. ÃÖ. 1951 ŸÖ ‡. ÃÖ. 2001)

अ. नं.	**‡. ÃÖ.**	**एकूण**	**¯Ö¹ý×ÂÖ**	**स्त्रिया**	**¾ÖÖœü / “Ö™ü**
1.	**1951**	102114	52358	49756	-
2.	**1961**	123078	63593	59485	20964
3.	**1971**	142334	73550	68784	19256
4.	**1981**	158630	82370	76260	16296
5.	**1991**	202900	105320	97580	44270
6.	**2001**	252526	131493	121033	49626

(Ã¡ÖÖŸÖ : x•Ö»ÆÖ सामाजिक-आर्थिक समालोचन, जिल्हा सोलापूर)

मोहोळ तालुक्याच्या लोकसंख्येचा विचार केला †ÃÖŸÖÖ असे दिसून येते की, इ. स. १९५१ च्या जणगणनेच्या तुलनेत इ. स. १९६१ च्या जणगणनेनुसार मोहोळ तालुक्याच्या लोकसंख्येमध्ये ¾ÖÖœü –ााल्याची दिसते. पुढच्या काळात सोयी सुविधा वाढल्या, आरोग्याकडे लक्ष देण्याची सुरवात –ÖÖ»Öß. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा वेग स्थिर राहिल्याचे दिसते. इ. स. १९६१ च्या जनगणनेनुसार ÃÖÖ»ÖÖ¯Öã¸ü x•Ö»ÊÖ“Öß एकूण लोकसंख्या 18,60,११९ होती. त्याचबरोबर याच जनगणनेनुसार माढा आणि मोहोळ तालुक्यांची लोकसंख्या पुढीलप्रमाणे ÆÖÖŸÖß.

ŸÖÖ»ÖÖक्ãÖ	**¯Ö¹ý×ÂÖ**	**स्त्रिया**	**एकूण**
´ÖÖœüÖ	1,52,272	1,40,339	2,92,611
´ÖÖÆÖÖêôü	63,593	59,485	1,23,078

पुढे इ. स. २००१ पर्यंत यामध्ये लक्षणिय बदल घडून आले. विशेषत: माढा तालुक्यापेक्षा मोहोळ तालुक्याच्या लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण अधिक दिसून येते. त्याची थोडक्यात आकडेवारी पुढीलप्रमाणे.

ŸÖÖ»ÖãŒÖ	¯Öã¹ýÂÖ	**स्त्रिया**	**एकूण**
´ÖÖœÖÖ	1,69,430	1,54,597	3,24,027
´ÖÖêÆüÖôû	1,31,493	1,21,033	2,52,526

लोकसंख्या नियंत्रित करण्यासाठी भारत सरकार व महाराष्ट्र सरकारने कुटुंबनियोजनाचे महत्त्व आकाशवाणी, स्लाईड शो, बोलपट, चित्रपट, पथनाट्ये, आरोग्य सेविका यांच्यामार्फत प्रसार केला. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचे तोटे सामान्य जनतेलाही पटले. यातूनच लोकसंख्या ¾ÖÖœüßÃÖ †Öôû ²ÖÃÖ»ÖÖ.[29]

तक्ता क्र. ३

माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील कुटुंबनियोजनाची माहिती (सन १९९२ ते २००५-06)

¾ÖÂÖÔ	ŸÖÆüÃÖᯙ	¯ÖãºþÂÖÖÓ नसबंदी	स्त्रियांची नसबंदी	एकूण नसबंदी	ŸÖÖÓ²Öß बसवणे
1992-93	´ÖÖœÖÖ	04	1881	1885	1794
	´ÖÖêÆüÖôû	01	1760	1761	1421
1997-98	´ÖÖœÖÖ	00	1966	1966	1320
	´ÖÖêÆüÖôû	00	1480	1480	1565
1999-2000	´ÖÖœÖÖ	00	1793	1793	643
	´ÖÖêÆüÖôû	00	1783	1783	692
2000-01	´ÖÖœÖÖ	00	2520	2520	909
	´ÖÖêÆüÖôû	02	2428	2430	1071
2004-05	´ÖÖœÖÖ	20	3015	3035	1668
	´ÖÖêÆüÖôû	47	2202	2449	1445
2005-06	´ÖÖœÖÖ	11	2193	2055	1558
	´ÖÖêÆüÖôû	08	2084	2092	1341

(स्त्रोतः१. पंचायत समिती अहवाल कुर्डूवाडी.

२.पंचायत समिती मोहोळ.

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की भारत सरकारच्या लोकसंख्या नियंत्रणाच्या योजनेला चांगल्या प्रकारे प्रतिसाद मिळाला. ग्रामीण भागातमध्ये देखील कुटुंबनियोजनाचे महत्व पटले. त्यÖ´ÖãôûÖ कã™ü ™ãü¾Ö नियोजन शत्रक्रिया स्वतः हून लोक करून घेतल्µÖÖ“Öê आढळून येते.[30]

1.4 हवामान, पाऊस आणि लोकजीवन :

या जिल्ह्याची समुद्रसपाटी पासूनची उंची १८०० फुट असून एका विस्तीर्ण अशा पठारावर हा ×•Ö»ÆÖ ¾ÖÃÖ»Ö»ÖÖ आहे. थोडासा डोंगराळ भाग सोडला तर बहुतेक ÃÖ¾Ö¡Ö सपाटीचा भूप्रदेश पहावयास ×´ÖôÖŸÖÖ. येथील हवामान जास्त उष्ण व कमी शीतल असे आहे. वसंत ऋतूत मात्र हवामान बरेच उत्साहवर्धक आणि आल्हाददायक असते. सोलापूर जिल्ह्याचे सरासरी कमाल तापमान 42^0 किमान तापमान १३^0 †ÖÆ.

तक्ता क्र. 4

माढा व मोहोळ तालुक्याचे वार्षिक हवामान

अ. नं.	**‡. ÃÖ.**	**तालुक्याचे नांव**	**हवामान**	
			क´ÖÖ»Ö	किमान
1)	**1971**	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖôÖ	43.00	10.00
2)	**1975**	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖôÖ	43.06	10.03
3)	**1981**	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖôÖ	41.03	15.07
4)	**1985**	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖôÖ	42.01	16.02
5)	**1991**	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖôÖ	40.01	16.01
6)	**1995**	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖôÖ	41.03	12.00
7)	**2001**	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖôÖ	40.08	13.05
8)	**2006**	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖôÖ	42.01	16.00

(Ã¡ÖÖêŸÖ : ×•Ö»ÆÖ सामाजिक-आर्थिक समालोचन, जिल्हा सोलापूर)

इ. स. १९७१ पासूनच्या माढा आणि मोहोळ तालुक्यांच्या वार्षिक सरासरी तापमानाचा विचार करता असे दिसून येते की, सोलापूर जिल्हा हा उष्ण व कोरड्या हवामानात मोडतो. माढा आणि ´ÖÖÆÖôÖ तालुक्यांच्या वार्षिक तापमानाचा विचार करता वर्षभरामध्ये तिन्ही ऋतू हे वैशिष्ट्यपूर्ण ×¤ÃÖŸÖÖŸÖ. कारण उन्हाळ्यामध्ये सरासरी तापमान हे ४०.० अंशाच्या खाली येताना दिसत नाही. तर पावसाळ्यात हवेत आर्द्रतेचे प्रमाण कमी असल्याने पर्जन्यमानावर देखील त्याचा परिणाम होतो. हिवाळ्याचा विचार करता ×¤¾Öासभरात कडक ऊन, तर ¸ÖÖ¡ÖßÖ £ÖÓ›üß †ÃÖŸÖê. ÃÖÖ»ÖÖ¯ÖÖ¸ü ×•Ö»ÆÖ“Öê सरासरी पर्जन्य २५ इंच आहे.

तक्ता क्र. 5

माढा आणि मोहोळ तालुक्यांचे वार्षिक पर्जन्यमान

(‡. ÃÖ. 1968 ŸÖê ‡. ÃÖ. 2006) (पर्जन्य मि.मी.)

अ. नं.	¾ÖÂÖ	पर्जन्य	
		´ÖÖœüÖ	´ÖÖÆüÖêôû
1)	**1968**	581.7	उ.ना.
2)	**1976**	582.0	620.0
3)	**1980**	584.0	621.0
4)	**1985**	584.0	621.0
5)	**1990**	584.0	621.0
6)	**1995**	598.7	665.5
7)	**2000**	630.7	652.9
8)	**2006**	487.3	588.1

(Ã¡ÖÖêŸÖ कृषि विकास अधिकारी, ×•Ö»ÆüÖ ¯Ö×¸üÂÖ¤ü, ÃÖÖê»ÖÖ¯Öã¸ü)

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, पर्जन्याचे प्रमाण अनिश्चित असल्याने वारंवार या भागास दुष्काळास तोंड द्यावे लागत आहे. †Ö–ÖÎप्रदेश, कर्नाटक या राज्यांच्या सरहद्दीलगत हा जिल्हा असल्याने आर्थिक दृष्टीकÖीनातून सोलापूर जिल्ह्याचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात –ालेला आहे. कारण या प्रत्येक ¸Ö•यातील व्यापारी-व्यावसायिक लोक या जिल्ह्यामध्ये आपल्या व्यापारी मालाची देवाण-घेवाण करताना दिसून येतात. त्यामुळे“Ö ÃÖÖêÖ»ÖÖ¯Öã¸ü ×•Ö»ÆüÊाची लोकसंख्याÆüß ×´ÖÁÖ Ã¾Ö¹ý¯ÖÖ“Öß –ालेली आहे. मराठी, कानडी, तेलगू व हिंदी भाषा बोलणाऱ्या भिन्न संस्कृतीचा येथे संगम –ालेला आढळून येतो. ÃÖÖê»ÖÖ¯Öã¸ü ×•Ö»ÆüÊÖ“Öê दैनंदिन जीवन ˆ¢Ö´Ö ÃÖÆüकार्याच्या भावनेने चालते.[31]

सोलापूरच्या भौगोलिक परिस्थितीमुळे बाहेरच्या प्रदेशातून आणि बाहेरच्या देशातून हजारो पक्षी या ×•Ö»ÆüÊÖŸÖ ÆüØ•Ö¸üß »ÖÖ¾ÖÖ¾ÖŸÖÖŸÖ. ÃÖÖê»ÖÖ¯Öã¸ü ×•Ö»ÆüÊÖतील कंबर तलाव, उजनी धरण परिसर, येवती (आष्टी) येथील तलाव, पोखरापूर येथील तलाव, टाकळी येथील ³Ößमा नदी डोह, नान्नज येथील राखीव माळढोक †³Öयारण्यामध्ये वेगवेगळया ठिकाणाहून ६५ प्रकारचे पानपक्षी येतात. हिवाळयात १४ देशातील रानबदके Æüß ÃÖÖê»ÖÖ¯Öã¸ü ×•Ö»ÆüÊÖŸÖß»Ö विविध जलठिकाणी येतात. पांढऱ्या मानेच्या कोंबडया, जांभळया मानेच्या कोंबडया तलावात आढळतात. कन्हेर, ढिवरा आणि ढोक या जातीचे गोडया पाण्यातील मासेही येथे

आढळून येतात. कासव बेडूक, विरूळे व इतर ही जलचर प्राणी या पाण्यामध्ये आढळून येतात. सोलापूर ×•ÖÊÖत मिळणारा एक ¤Ö´Öळ पक्षी म्हणजे माळढोक हा होय.[32]

1.5. सोलापूर जिल्ह्यात आढळणाऱ्या औषधी वनस्पती :

ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÊÖतील अनेक तालुक्यामध्ये वेगवेगळया औषधी वनस्पती, वेगवेगळया हंगामामध्ये उगवतात. साधारणः आठ प्रकारच्या औषधी वनस्पतींची असणारी गंगÖÖ¾Ö»Öß, (मुत्रपिंडाच्या आजारावर उपयुक्त असणारी), पुर्नवा, संधिवातासाठी (निरगुंडी) ही वनस्पती, विषनाशक ठरणारी आणि शुभशकूनी असणारी (मयुराशिका) वनस्पती, घटसर्प मर्दिनी, जेष्ठ मद, दम्यासाठी अत्यंत उपयुक्त अशी हरीमंजीरी, पुत्रप्राप्तीसाठी उपयुक्त ठरलेली अग्निमंथ किंवा टाकळी, मुतखडा, विलायती चुका इत्यादी वनस्पती ´ÖÖœÖ व मोहोळ तालुक्याच्या भौगोलिक व्यŒÖŸÖß मत्वाचे प्रभावी वैशिष्टये ठरतात.

खेडोपाडी वैद्यकीय सुविधा लवकर उपलब्ध होत नाहीत म्हणून अशा पध्दतीच्या †ÖÂÖ¬Öß वनस्पतींची जोपासना केली जाते. पानवठयाकाठी, नदीकिनारी, गढया आणि किल्यांमधून अशा वनस्पती तेंव्हाही उगवत होत्या व आजही उगवतात.[33] वरील प्रकारच्या वेगवेगळया आजारावरती खेड्यापाड्यामध्ये अनेक वैदू वनस्पती औषधी देताना दिसतात त्यामध्ये मरिबा ताय्यपा आखाडे उपळाई बु. वैद्य व्यवहारे मोडनिंब, देशमुख सुमन मानेगाव, हनुमंत लादे सारोळे, काशीनाथ जामगुंडे अर्जुनसोंड, भानुदास गोफणे मोहोळ, दादा गुरव यावली. अशा प्रकारचे माढा आणि मोहोळ तालुक्यात वन औषधी देणाऱ्या व्यक्ती †ÖœÖŸÖÖŸÖ.

१.६. नद्या आणि ²Ö¬ÖÖ¸ü :

ÃÖÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÊÖतून वाहणारी महत्वाची नदी म्हणजे ³Öß मा नदी होय. ही नदी सोलापूर जिल्हयासाठी वरदायिनी ठरली आहे. 'भिमाशंकर' येथे ही नदी उगम पावते. ही कृष्णेची उपनदी असली तरी ŸÖß ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÊÖÃÖÖšß ´ÖÆüŸÖ¾ÖÖ“Öß नद्ß †ÖÆê. 19^0.०४ उत्तर अक्षांश ७३^0.३४ पूर्व रेखांशावर सह्याद्री ¯Ö¾ÖÔŸÖÖ¾Ö¸üß»Ö 'खेड' तालुक्यामध्ये या नदीचा उगम होतो. ती सोलापूर जिल्ह्यातून १०० मैलांचा प्रवास करुन कर्नाटक राज्यामध्ये वहात जाते. सीना ही भीमेची उपनदी असून Æüß '´ÖÖœÖ' आणि '´ÖÖÆüÖôû' तालुक्यांना पाणीपुरवठा करणारी मुख्य नदी आहे. ती अहमदनगर जिल्हयात उगम पावते पुढे माढा आणि मोहोळ तालुक्यांतून ११० मैलांचा प्रवास करुन कुडल संगम या ठिकाणी ही नदी भिमा नदीला मिळते. या दोन तालुक्यामध्ये प्रा“Öß न काळापासून वाहनारी सीना नदी या तालुक्यातील शेतीसाठी अत्यंत उपयुक्त ठरली आहे. या नदीमुळे माढा व मोहोळचा परिसर सुपीक बनला आहे. भोगावती नदी ही ÃÖß ना नदीची उपनदी

असून तिचा उगम बार्शीच्या जवळ बालाघाट प्रदेशात होतो. भोगावती नदी मोहोळ तालुक्यात नरखेडजÖ¾ÖôÖ ³ÖÖयरे या ठिकाणÖß ÃÖßना नदीला मिळते. या दोन्ही नद्यांमुळे मोहोळ तालुक्यास “Öांगला फायदा –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê. ÃÖßना नदीवरती मोहोळ तालुक्यात बोपले, अनगर, मलिकपेठ, कोळेगांव, शिरापूर, अर्जुनसोंड या ठिकाणी कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे आहेत. भोगावती नदीवरती डिकसळ व देगांव (वाळूज) तसेच नाग–री नदीवरती भोयरे या ठिकाणी कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे आहेत.[34] माढा व मोहोळ तालुक्यातील या जलस्त्रोतामुळे जिरायती जमीन बागायतीखाली आणने शक्य –ाले. बागायती शेतीमुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती राहणीमान उंचावण्यास मदत –ÖÖ»Öß †ÖÆê.

1.7. ´ÖÖœÖ ¾Ö ´ÖÖहोळ तालुक्यातील पिकां :

पावसाळ्यात चांगला पाऊस पडला तर नदीकाठची जमीन ओलिताखाली येते व चांगले उत्पादन मिळते. नदीकाठची जमीन सुपीक असल्यामुळे नगदी पिकामध्ये ऊस, कापूस, मिरची, सोयाबीन, सूर्यफूल †¿Öß ×¯Öके येतात. तर ज्वारी, मका, गहू, हरभरा, करडई, मग, सोयाबीन, भुईमूगÖ ³Ö¸ü> ×¯Öके येतात. शेतीचे खरीप आणि रब्बी असे दोन हंगाम पडतात. या दोन्ही हंगामामध्ये वेगवेगळी पिकां ‘ÖÖ»Öß •ÖÖŸÖÖŸÖ. त्याचप्रमाणे कमी कालावधीत कमी पाण्यावरती येणारी भाजीपाला ही पिके घेतली जातात. पावसाच्या पाण्यावर पिकणारी ही जिरायत शेती असते तर सिंचनाद्वारे पाणीपुरवठयावर येणारी बागायती शेती आहे. ´ÖÖœÖ ¾Ö ´ÖÖÆÖêôû ŸÖÖलुक्यात ³Öß´ÖÖ ¾Ö ÃÖßना नदीवरती असणाऱ्या कोल्हापूर पध्दतीच्या बंधाऱ्यामध्ये पाणी ÃÖÖŠü¾Öून शेतीला पाणीपुरवठा केला जातो. त्यामुळे बागायती शेतीतून पैसा देणारी पिके शेतकरी घेऊ लागली आहेत.

1.7.1 फळबागÖ :

माढा आणि मोहोळ तालुक्यात पाणीपुरवठयाची व्यवस्था –ाल्याने फळबागांचे क्षेत्र वाढले असून त्यामध्ये द्राक्षे कांôÖß, †Ö²Ö, ×“Öक्कू, लिंबू, जांभôÖ, ÃÖßŸÖÖ±úôÖ, ²ÖÖ¸ü, >ÖßôÖ²Ö ¯Ö¹ý †¿ÖÖ ×¾Ö×¾Ö¬Ö ±úôÖÖ“Ö ´ÖÖŠüया प्रमाणावर उत्पादन घेतले जाते. टेभुणÖá, ´ÖÖœÖ, ˆ¯ÖôÖ‡ ²Ö, ³ÖŸÖÖÂ™ü, †Ö»Öगांव, सापटणे, अनगर, तेलंगवाडी, मोहोळ, वडवळ, मुंढेवाडी, पेनूर, टाकळी, मलिकपेठ, नरखेड, सावळेश्वर, भांबेवाडी, शिरापूर या गावांमधून फळबागाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर घेतले जात आहे.

†»Ößकां> ¤ü¿Ö ¾Ö परदेशात निर्यातक्षम फळांचे उत्पादन घेण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल दिसून येतो. त्यामुळे देशांर्तगत व परदेशी चलन तालुक्यात आल्याने सदर तालुक्यांच्या आर्थिक विकासात भर पडलेली दिसून येते.[35]

1.8. पशुधनÖ :

असे असले तरी या दोन्ही तालुक्याचा भाग हा अवर्षण प्रवण असल्याने शेतकऱ्यांनी शेतीला पूरक व उपजिवीकेचे साधन म्हणून जनावरे मोठया प्रमाणात सांभाळलेली दिसून येतात. माढा तालुक्यात इ. स. २००३ च्या पशुगणनेनुसार संकरिŸÖ ¾Ö ¤ü¿Öß ÝÖÖ‡-बैल यांची संख्या ७७,०२२ इतकी होती. म्हशी-¸ê›ê यांची संख्या १७,२६४, शेळया-मेंढ्याची संख्या ८७,५९२, तर इतर पशुंची संख्या १४,८७१ इतकी होती. याशिवाय या तालुक्यातील कुकुटादी पशुंची संख्या १,१८,१९६ इतकी होती. मोहोळ तालुक्यामध्ये या पशुगणनेनुसार संकरिŸÖ ¾Ö ¤ü¿Öß ÝÖÖ‡-बैल यांची संख्या ५६,९८० इतकी होती. म्हशी-रेडे यांची संख्या २३,००८, शेळया-मेंढ्यांची संख्या ९६,६१५, तर इतर पशुंची संख्या २१,३०५ इतकी होती. याशिवाय या तालुक्यातील कुकुटादी पशुंची संख्या १,४२,३५४ इतकी होती.[36]

´ÖÖœüÖ तालुक्यात इ. स. २००७ च्या पशुगणनेनुसार संकरिŸÖ ¾Ö ¤ü¿Öß ÝÖÖ‡-बैल यांची संख्या ६७,५८४ इतकी होती. म्हशी-रेडे यांची संख्या २५,८२३, शेळ्या-मेंढयाची संख्या ९२,८१८, तर इतर पशुंची संख्या २४,२११ इतकी होती. याशिवाय या तालुक्यातील कुकुटादी पशुंची संख्या १,६५,३२६ इतकी होती. तर मोहोळ तालुक्यामध्ये याच पशुगणनेनुसार संकरीत ¾Ö ¤ü¿Öß ÝÖÖ‡-बैल यांची संख्या 64,243 इतकी होती. म्हशी-रेडे यांची संख्या ३६,६१५, शेळया-मेंढ्यांची संख्या ८५,६५२ तर इतर पशुंची संख्या ११,४४४ इतकी होती. याशिवाय या तालुक्यातील कुकुटादी पशुंची संख्या ८१,१४० इतकी होती.[37]

1.9. टेक›ü¶Ö :

ÃÖÖê»ÖÖ¯Öæ¸ü ×•Ö»ÆüÖ ÆüÖ ÃÖ¯ÖÖ™ü ³Öæ¯Ö्रदेशाचा असल्यामुळे बरÖ“ÖÃÖÖ ³Öæ¯Ö¤ü¿Ö ¯ÖšüÖ¸üß †ÖÆêü. ÃÖÖê»ÖÖ¯Öæ¸ü जिल्ह्याच्या ईशान्य भागात बालाघाटचे डोंगर, पश्चिमेस महादेव डोंगर तर नैऋत्येस शुकाचार्यांचे डोंगर आहेत. इतरत्र लहान-लहान टेकड्या आढळतात. माढा येथे चिंचगाव टेकडी, भूताष्टे येथील गुमटबाबा टेकडी, उपळाई बुद्रक येथील महादेव टेकडी (¬Ö¸ü´Ö ´ÖÖôû) प्रसिध्द आहे. चिंचगाव टेकडी सुमारे ९१ मीटर 50 ÃÖê. मी उंच असून देखील येथे चांगल्या पध्दतीचे गवत उगवते. तसेच येथे पाषाण दगड †ÖœüôûŸÖÖŸ. या टेकडीच्या †ÖÃÖ¯ÖÖÃÖ ´Ö¸ü´Ö“ÖÖ £Ö¸ü †ÖœüôûŸÖÖŸ.[38] तसेच मोहोळ तालुक्यात वाघोली टेकडी, पिंपरी (नजीक) टेकडी प्रसिध्द आहे. सपाट भूप्रदेश या जिल्ह्याला लाभल्याने टेकड्यांचे प्रमाण तुरळक आहे. तसेच या तालुक्यात मोठमोठी अरण्ये व जलाशयेही येथे आढळत नाहीत. या ठिकाणी पावसाचे प्रमाण खूपच कमी व अनिश्चित तसेच अनियमित व असंतुलीत आहे. याचा येथील भौगोलिक स्थितीवरती परिणाम हातो. या ™क›ü¶Ö´Öãôêû सदर दोन्ही तालुक्यांच्या पावसाच्या प्रमाणामध्ये भिन्नता दिसून येते.

1.10. दुष्काळ :

नियमिŸÖ ¾Ö ³Ö¸ü¯Ö¸ü ¯ÖÖ¾ÖÃÖÖ“ाा प्रमाण नसल्यामुळे ¯ÖÖ“ÖßÖन काळापासून म्हणजे इ. स. ६५० पासून ¾ÖÖ¸ü¾ÖÖ¸ü दुष्काळ पडलेले आहेत. त्यामुळे नैसर्गिक आपत्तींना तोंड देणारी जनता येथे प्राचिन काळापासून †ÖœüôÖŸÖ. ‡. ÃÖ. 1396, ‡. ÃÖ. 1460, ‡. ÃÖ. 1520, ‡. ÃÖ. 1791, ‡. ÃÖ. 1802, ‡. ÃÖ. 1818, ‡. ÃÖ. 1824, ‡. ÃÖ. 1832, ‡. ÃÖ. 1845, ‡. ÃÖ. 1862, ‡. ÃÖ. 1877 ‡. ÃÖ. 1929-30, ‡. ÃÖ. 1971-72 या सालामध्ये दुष्काळ पडले होते. यापैकी काही दुष्काळ ŸÖ¸ü 12-१२ वर्षे टिकून राहीले अशा काही दुष्काळांना Ÿयामुळे वेगवेगळी नावेही देण्यात आली होती असे दिसते. ˆ¤üÖ - दुर्गादेवीचा दुष्काळ, थोरला दुष्काळ, दामाजीपंथाचा दुष्काळ. यापैकी दुर्गादेवीच्या दुष्काळाची प्रचंड मोठी –Öôü ´ÖÖÆüÖôü»ÖÖ ²ÖÃÖ»ÖÖ ÆüÖŸÖß.[39]

१.११. माढा व मोहोळ तालुक्यातील शिल्पवैभव :

ठिकठिकाणची मंदिरे, किल्ले, गढ्या, गावोगावच्या तटबंधी, सर्वत्र बांधल्या गेलेल्या विहीरी आणि तलाव या सर्वांचाच शिल्पवैभवामध्ये समावेश होतो. सोलापूरचा याबाबतीत विचार केल्यास असे दिसते की शिल्पामध्ये दाखवलेले बैल, सिंह, हत्ती, घोडे याची रूपके येथील प्राणी जगतावर निश्चितच प्रकाश टाकणारे आहेत.[40] माढा आणि मोहोळ तालुक्यात हेमाडपंथी स्थापत्य शैलीतील मंदिरे आहेत जी आजही तत्कालीन शिल्पकलेची साक्ष देतात. मोंडनिब हे सांगलीच्या पटवर्धन घराण्याच्या संस्थानातील एक महत्वाचे ठिकाण होते. त्यांचा येथे एक भव्य वाडा असून तो आजही सुस्£ÖÖŸÖßŸÖ †ÖÆêü.

छायाचित्र क्र. 5

सांगलीच्या पटवर्धन घराण्याचा मोंडनिंब येथील राजवाडा

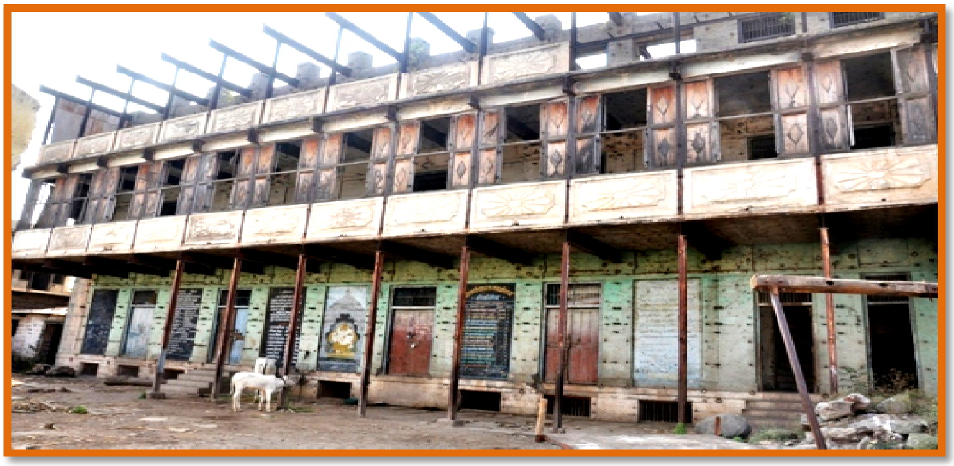

(सौजन्य : आनंद ±úÖê™üÖê Ã™ãü›üß†Öê, ´ÖÖêÆüÖêôû)

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यानंतरही या ठिकाणी असणाऱ्या या भव्य राजवाड्यात अनेक शासकीय कार्यालये चालत. हा वाडा पाहण्यासाठी अनेक इतिहासप्रेमी या ठिकाणाला भेट देतात. याच वाड्यामध्ये“ö दर शनिवारी †ÖšÖ¾Ö›üß ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ³Ö¸üŸÖê.

'टेंभुर्णी' येथे पेशव्यांचा सरदार 'सदाशिवभाऊ माणकेश्वर' यांनी बांधलेली प्रसिध्द गढी असून या गावाच्या भोवती बांधलेली तटबंदी आजही सुस्थितीमध्ये तत्कालिन वैभवाची साक्ष देŸÖê.

छायाचित्र क्र. 6

पेशवे सरदार सदाशिव माणकेश्वर यांची टेंभर्णी येथील गढी

(सौजन्य : आनंद ±úÖê™üÖê Ã™ãü×›ü†Öê, ´ÖÖœüÖ)

पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था व्हावी म्हणून माढा, उपळाई बु, टेंभुर्णी, मानेगाव, मोंडनिब, कुर्डूवाडी या ठिकाणी चिरेबंदी दगडांचा वापर करून भव्य अशा बारवांचे बांधकाम ‒ाल्याचे दिसून येते. विशेषत: परीट समाजाला कपडे धुण्यासाठी गावातच पाणी उपलब्ध होत होते. माढेश्वारी देवालय माढा, वेताळ मंदिर मोडनिंब, महादेव मंदिर टेंभुर्णी, नंदिकेश्वर मंदिर उपळाई (बु.), खेलोबा मंदिर अंजनगाव, अंबाबÖÖ‡Ô ´ÖÓפü¸ü भुताष्टे, शनैश्वर मंदिर उजनी (टे), विठ्ठल मंदिर माढा ही या तालुक्यातील प्रमुख मंदिरे असून माढा येथील श्री विठ्ठलाची मूर्ती ही पंढरपूरहून अफजलखान स्वारीवेळी माढा गावात आणली गेली असल्याचे पुरावे ÃÖÖ¯Ö›üŸÖÖŸÖ.[41] माढा येथे असलेल्या विठ्ठल मूर्तीवरून प्राचीन इतिÆüÖÃÖÖ“Öß ´ÖÖÆüßŸÖß ×´ÖôûŸÖê.[42]

मोहोळ येथे सातारच्या भोसले घराण्यातील छत्रपती राजाराम महाराज यांनी देशमुख यांना वतनदारी दिली. पुढे या देशमुखांनी मोहोळ येथे भव्य गढी बांधली. या गढीला चार भुयारी मार्ग आहेत. मोहोळ, पेनूर, अनगर, पाटकुल, आष्टी, शेटफळ, कुरूल, कामती, अंकोली, नरखेड या ठिकाणी चिरेबं¤üß

बांधकाम केलेल्या विहीरी (बारव) आहेत.[43] नागनाथांचे मंदिर मोहोळ, वडवाळसिध्द नागेश मंदिर वडवळ, परमेश्वर मंदिर पिंपरी(प), सिध्दनाथ मंदिर नरखेड, खंडोबा मंदिर पाटकुल, भैरवनाथ मंदिर अंको»Öß, ×ÃÖ¬Ö¤üÀ¾Ö¸ü ´Ö×¤ü¸ü ¿Ö™ü±úÔ, ´ÖÆüÖ¤êü¾Ö ´Ö×¤ü¸ü ‘ÖÖ›üÀ¾Ö¸ü, ×¾Ö÷»Ö-×²Ö°Ã¤êü¾Ö ´Ö×¤ü¸ü पोखरापूर, अनगरसिध्द मंदिर अनगर, जगदंबा मंदिर देवडी, विठ्ठल-बिरूदेव मंदिर आष्टी, महादेव मंदिर पापरी, कुरूल येथील १२ ज्योर्तिलिंगाची मंदिरे ही मोहोळ तालुक्यातील प्रमुख मंदिरे आहेत.

छायाचित्र क्र. 7

क्ष्´Ö¤üÖÃÖ (»Ö›ü) ´ÖÆüÖ¸üÖ•Ö, »Ö‰úÔü, ŸÖÖ. ´ÖÖœüÖ

(सौजन्य : आनंद ±úÖ™üÖ Ã™ü›üß†Ö, ´ÖÖÆüÖÔü)

´ÖÖœüÖ ¾Ö ´ÖÖÆüÖÔü ŸÖालुक्यातील बहुतांश मं¤ßरे चालुक्य काळात बांधली गेल्याचे आढळते. चालुक्यांच्या काळातील मंदिरावर गजगौरी, गणेश, चंद्र, सूर्य इत्यादी चिन्Æü †ÖœüÔüŸÖÖŸÖ.[44]

‡. ÃÖ. 1187 ŸÖê ‡. ÃÖ. १३१७ पर्यंत दौलताबादचा यादव वंशाने राज्य केले.[45] यादवांचा एक पंतप्रधान हेमाडपंथ यांने हेमाडपंथीय शैलीत ´Ö×¤ü¸ü ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÊüŸÖ ²ÖÖ¬Ö»Öß. अनेक शिलालेख, मंदिरे, ´Öूर्ती, विहीरी स्थापत्याचा विकास यादवांच्या काळात –ाला. कोरवली येथील शिलालेख यादव राज्यकर्ता रामचंद्र देव यांचा आहे. तर कामती येथील शिलालेख महामंडलेश्वर सिंधन देव तिसरा यांचा आहे. यावरुन शिलालेखातील उल्लेखावरुन यादवांच्या काळात आर्थिक विकास –ाल्याचे दिसते.[46]

¯ÖÖ“Ößन काळात आर्थिक व सांस्कृतिक प्रगÖŸÖß –ााल्याचे दिसते. प्रा“Ößन काळी मोठमोठे व्यापारी मार्ग या तालुक्यांतून जात असल्याने आर्थिक भरभराट होण्यास मदत –ााल्याचे दिसून येते. राजकीय संवर्धनाबरोबर येथे आर्थिक स्थैर्य लाभलेले होते. कलाकौशल्य मूर्तिकला, तसेच मंदिरबांधणी, दानधर्म, धार्मिक उत्सव याबाबत येथील जनता प्रगतß¯Ö£ÖÖ¾Ö¸ü¡Ö ÆüÖŸÖß. ¯ÖÖ“Ößन काळात भरभराटीस आलेले हे भूप्रदेश यादवांच्या पतनानंतर सर्वच बाबतीत हलाखीचे •Ößवन जगू लागले.

छायाचित्र क्र. ८

विरगळ

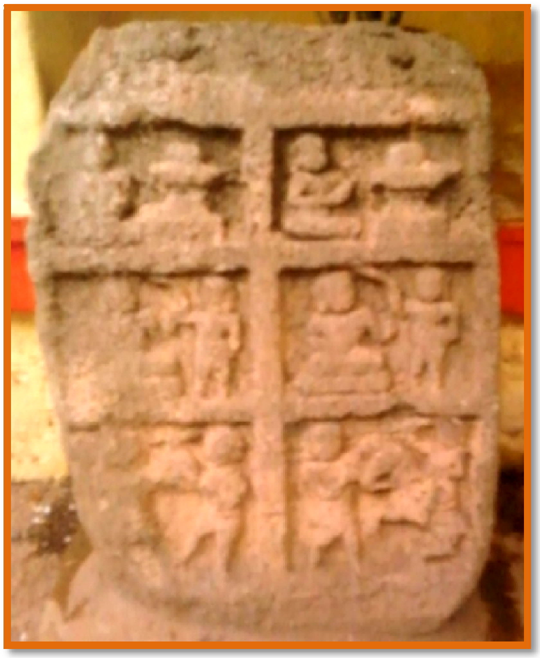

(सौजन्य : आनंद ±úÖ™üß Ã™ü›ßü†Ö, ´ÖÖÆüÖêôû)

‡. ÃÖ. 1318 ŸÖê ‡. ÃÖ. १३४७ हा कालखंड दक्षिण भारतासाठी राजकßüय अस्थिरतेचा होता. या काळात उत्तरेकडून होणाऱ्या मुस्लिमांच्या सततच्या आक्रमणामुळे माढा व मोहोळ तालुक्यातील शेती, उद्योग, उत्पादन, व्यवसाय, लष्करी कर्तव्य, व्यापार, वाणिज्य क्षेत्रावर विपरीत परिणाम –ााला. त्यामुळे चरितार्थासाठी पशुपालनाचा व्यवसाय स्विकारल्याचे दिसते. आपल्या पशुंचे रक्षण, पशुंची चोरी व हत्या रोखण्यासाठी लढाया –ााल्याचे दिसते. यातूनच धारातिर्थी पडलेल्या विरांच्या कथा निर्माण –ााल्या. यातूनच माढा व मोहोळ तालुक्यात विविध गावामध्ये विरगळ निर्माण –ाालेल्या दिसून येतात. त्यामध्ये पशुहल्ला निदर्शक विरगळ, सतिगळ विरगळ इत्यादी अनेक प्रकारच्या स्मारक शिळा या तालुक्यात माढा, टेंभुÖá, आष्टी, मोहोळ, बेगमपूर येथे आढळतात. राजकßüय अस्थिरतेतून निर्माण –ाालेली ही प्रतिके माढा आणि ´ÖÖÆüÖêôû ŸÖालुक्यांचा वैभवशाली प्रा“Ößन इतिहास सांगणाऱ्या आहेत.[47]

माढ्यामध्ये माढेश्वरी मंदिरात सुंदर पशुदर्श वीरगळ आहे. मोहोळ येथे भानेश्वर ´Ö×¤ü¸üÖÃÖ´ÖÖ¸ü मातृवीरगळ आहे. मोहोळ, वडवळ, माढा या ठिकाणी सतिगळ आढळतात. या विरगळावरुन माढा व मोहोळ तालुक्यांचा इतिहास समजण्यास मदत होते. असा हा दुर्मिळ ऐतिहासिक ठेवा पाहण्यासाठी संपूर्ण देशातून विविध पर्यटक तसेच संशोधक विद्यार्थी मोठया प्रमाणात येथे येतात. पर्यटकांच्या माध्यमातून तालुक्यामध्ये काही प्रमाणात आर्थिक उलाढाल होते.

माढा व मोहोळ तालुक्यात वेगवेगळया देवतांच्या यात्रा, उत्सव उरुस भरतात. त्यामध्ये मोहोळ व वडवळ येथे वडवाळसिध्द नागनाथ यात्रा अक्षयतृतीयेस भरते, अंकोली भैरवनाथ यात्रा उत्सव, शेटफळ ÁÖß. सिध्देश्वर यात्रा, बिटले यल्लमादेवी यात्रा, नरखेड सिध्देश्वर यात्रा, पाटकुá»Ö ÁÖß. खंडेराया यात्रा, मोडनिंब वेताळबाबा, माढा येथे माढेश्वरी यात्रा, उपळाई येथे श्री. महादेव यात्रा भरते.[48] या यात्रेमध्ये येणारे ¯Öाळणे, खेळणी, तमाशे, सोगांडे, व्यापारी दुकाने, हॉटेल, स्टॉल ‡. »ÖÖ¾ÖÖ»Ö •ÖÖŸÖात. या यात्रा काळात स्थानिक लोकांना रोजगार मिळतो. आर्थिक उलाढालीमुळे •Ößवनमान उंचावण्यास मदत होते.

१.१२. माढा व मोहोळ तालुक्यांच्या आर्थिक विकासातील योगदान :

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी हिंदुस्थान स्वतंत्र –ााल्यानंतर, भाषावर प्रांत रचनेनुसार १ मे १९६० रोजी 'महाराष्ट्र' राज्याची निर्मिती –ााली. या नंतरच्या कालावधीमध्ये माढा आणि मोहोळ तालुक्यांचा जास्तीतÖ जास्त आर्थिक विकास साधण्यÖÃÖÖšüß शासनाच्या वेगवेगळया योजना राबवण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने या दोन्ही तालुक्यातील राजकीय नेत्यांनी प्रयत्न केले. माढा तालुका तसा ¯Öर्णपणे अवर्षण प्रवण क्षेत्रामध्ये येतो. त्यामुळे पाण्याचे दुर्भिक्ष होते. अशा कठीण परिस्थितीतून मार्ग काढून माढा तालुक्यामध्ये विकासाची गंगा आणण्याचा सातत्याने प्रयत्न करणारे सहकार महर्षी गणपतराव साठे यांच्या कार्यावरून असे दिसून येते की, त्यांची सहकारी अर्थ व्यवस्थेच्या कार्यपध्दतीची कुशलता, कृति¿Öß»Ö करण्याचे त्यांचे व्यवहारी मापदंड हे सहकारी व राजकारणी नेत्यांना प्रेरक शक्ती प्रमाणे दिशा दाखविणारे †ÖÆêü. त्यांनी सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेला शेतकऱ्यांची जननी बनविण्याचे काम केले.[49]

माढा तालुका विकास मंडळाच्या वतीने माढा तालुक्यातील शेतकऱ्यांना आवश्यक ¾ÖÖÃÖ×Ö“ÖÖ पुरवठा केला. ²Öß-×²Öयाणे पुरविली जात होती. शिमला येथून बटाट्याचे बेणे आणून माढा भागात बटाट्याची लागवड करण्याचा पहिला प्रयोग गणपतराव साठे यांनी केला. त्यांनी ‡. ÃÖ. 1951 मध्ये महात्मा गांधी ¾ÖÖÃÖÖ×ÖßÖÆü“Öß भव्य इमारत बांधली. पुढे ही इमारत इ. स. १९७० मध्ये माढा येथील कला व वाणिज्य महाविद्यालयासाठी देणगी म्हणून दिली. त्याचबरोबर महाविद्यालयास ५ हे ९६ आर जमीन दान ×¤ü»Öß.[50]

इ. स. १९५२ मध्ये दारफळ येथे सीना नदीवरती ५२५ एकर जमिनीस पाणीपुरवठा करण्यासाठी सहकारी तत्वावरची पहिली उपसा सिंचन पाणीपुरवठा योजना कार्यान्वित केली. ती आजतागायत चालू आहे.[51] सामाजिक शैक्षणिक, आर्थिक क्षेत्रावरती आपली छाप पाडली त्यातूनच माढा तालुक्याचा आर्थिक विकास करण्याकडे कल होता. साधेपणा, त्याग, कष्ट करण्याची तयारी अचूक निर्णय शक्ती व तत्वांच्याबाबतीत कठोरपणा या गुणांनी समाजसेवेबरोबरच तालुक्याच्या विकासासाठी सतत धडपडत असत. सोलापूर जिल्ह्याच्या सहकार चळवळीस साठे साहेबांसारखा कर्तबगार कर्णधार लाभला हे या चळवळीचे थोर भाग्य मानावे लागेल.[52] गणपतराव साठे यांनी माढा तालुक्यात सहकार चळवळीचा मोठ्या प्रमाणात विकास करुन सामान्य माणसाचे आर्थिक जीवनमान उंचावण्याचा प्रयत्न केला. सोलापूर जिल्ह्यात शेतकऱ्यांच्या ऊसाला चांगला दर मिळण्याबरोबर ऊसाचे क्षेत्र वाढविण्यासाठी सहकारी तत्वावर साखर कारखाना असला पाहिजे म्हणून पाठपुरावा केला. शेतकऱ्यांना शेअर्स घेण्यासाठी राज्यसहकारी बँक कर्ज देण्यास तयार नव्हती अशा वेळी पत्रके तयार करुन प्रत्येक शेतकऱ्यांस रुपये २५०/- कर्ज देण्यास भाग पाडले. त्यामधूनच यशवंत सहकारी साखर कारखाना सहकारी तत्वावर उभा राहिला.[53]

सोलापूर जिल्ह्यात सोसायटयांचे जाळे निर्माण करून शेतकऱ्यांना तगाई, मध्यम व दीर्घमुदतीचे कर्जपुरवठा करुन आर्थिक सुबत्ता आणण्यास प्रेरणा दिली. शेतकऱ्यांची सावकारांच्या तावडीतून सुटका करण्यासाठी बँके मार्फत आर्थिक पाठबळ दिले. माढा तालुक्यात गावो गावांना जोडणाऱ्या सडका, पिण्याच्या पाण्यासाठी विहीर, साक्षरतेपासून ते ज्ञानदान करणाऱ्या संस्था, खाजगी सावकारीवर हल्ला अशी निरनिराळी कामे सहकार महर्षी गणपतराव साठे यांनी केली. यानंतरच्या कालावधीमध्ये नामदेवराव जगताप यांनी सहाकरातून विकासाची परंपरा पुढे चालवत जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेमार्फत वेगवेगळ्या योजना आखून तालुक्याचा आर्थिक विकास साधला.

शेतकरी कामगार पक्षाच्या माध्यमातून तुळशीदास जाधव यांनी शेतकऱ्यांना बैल तगाई, विहीर तगाई, शेती मालाला योग्य भाव मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केला. त्यांच्या प्रयत्नातूनच भोगावती सहकारी साखर कारखाना इर्ले वैराग ता. बार्शी येथे स्थापन झाला. या कारखान्याचे कार्यक्षेत्र सोलापूर व उस्मानाबाद जिल्हा आणि त्यामधील आठ तालुके एवढे होते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना ऊस उत्पादन वाढविण्यास चालना मिळाली. विठ्ठलराव शिंदे यांनी शेतकऱ्यांना, उद्योजकांना जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेमार्फत कर्जरुपाने मदत करुन सामाजिक व आर्थिक स्तर उंचावण्याचा प्रयत्न केला.

काशीनाथ भाऊसाहेब अस्वरे यांनी महाराष्ट्र शासन दरबारात तालुक्याचे गंभीर प्रश्न मांडून विकासाचा प्रयत्न केला. त्यांच्याच काळात भीमा नदीवरती उजनी येथे धरण मंजूर करुन घेतले. उजनी

धरणामुळे माढा तालुक्याबÖ¸ü²Ö¸ü ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÊÖचा कायापालट घडवण्याची खुनगाठ उराशी बाळगून महाराष्ट्राचे पहिले मुख्य´ÖÓ¡Öß यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे तालुक्यातील सामान्य जनतेच्या व्यथा मांडल्या. त्यामुळे धरणास मान्यता मिळाली. या धरणामध्ये माढा, करमाळा, पुणे जिल्ह्यातील काही शेतकऱ्यांच्या जमिनी गेल्या. त्यांचे शासनामार्फत पुर्नवसन करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळेच त्यानंतरचे महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांच्या हस्ते या धोरणाच्या बांधकामाचा पायाभरणी शुभारंभ केला. हे धरण ´ÖÖœüÖ Ÿाालुक्µÖÖŸÖ ³Öß मा नदीवर उजनी येथÖê –ााल्याने माढा तालुक्याचा भारताच्या नकाशावर वेगळा असा ठसा उमटला आहे. एवढेच नव्हे तर जगाला उजनी धरणामुळे माढा तालुक्याची ओळख –ाली. माढा आणि मोहोळ तालुक्यांच्या विकासास संदिपान थोरात यांचे सहकार्य मिळाले. दोन्ही तालुक्यांच्या विकासात पांडुरंग राजभोज, जयवंतराव घनश्याम मोरे, ताय्यापा सोनवणे, निवृत्ती कांबळे यांचे सहकार्य लÖÖ³Ö»Öê.[54]

संदिपान थोरात यांनी माढा व मोहोळ तालुक्यातील सामान्य शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून मोहोळ ŸÖÖ»Öुक्यातील गोरगरीब, दारिद्र्यरेषेखालील, दलित, ¯Ö›ीत, अनुसूचित जाती जमातीच्या लोकांचा उध्दार करुन त्यांना काम मिळवून देण्यासाठी भारतातील पहिली अनुसू×“ÖŸÖ •ÖÖŸाी जमातीची जगदंबा सूतगिरणी काढून तिचे उद्घाटन बुटासिंग यांचेकडून जगदंबा सूतगिरणीचे उद्घाटन करुन घेतले. या सूतगिरणीमध्ये •Ö¾ÖôÖ•Ö¾ÖôÖ 2५०० लोकांना काम मिळवून देवून रोजीरोटीचा प्रश्न मिटविला.[55] त्याच बरोबर केंद्र सरकारच्या अनेक योजना माढा आणि मोहोळ तालुक्यात राबवल्या. यानंतर रामदास आठवले यांनी माढा व मोहोळ तालुक्यांचा विकास करीत असताना अनेक समाज मं¤ü¸रे बांधली. गोरगरीब मुलांच्या शिक्षणासाठी आर्थिक मदत केली. केंद्र सरकारच्या अनेक छोटया मोठया योजना राबवण्याचा प्रयत्न केला.

शेतकरी कामगार पक्षाचे भÖÖ‡ <ÃÖ. <´Ö. पाटील हे अतिशय साधेपणाचे राहणारे परंतु कामाच्या बाबतीत पोटतिडकीने शासन दरबारात भांडणारे तडफदार नेतृत्व होते. माढा तालुक्यातील अतिशय मागासलेला पश्चिमेकडील अतिशय दुष्कÖôÖß ¯Ö×¸üÃÖ£ÖŸÖß´ÖÖôÖ जगाशी कुठेही संपर्कात नसलेल्या कोंढार भागात विकासाची गंगा नेण्याचा प्रयत्न केला. अतिशय दुर्गम भागात दुष्काळी कामे राबवणे, शेतकऱ्या“ÖÖ जास्तीत जास्त जमिनीस पाणी मिळवून ¿Öती ओलिताखाली आणणे. ³Ö-विकास या सहकारी बॅंकचे संचालक असताना शेतकऱ्यांना चाऱ्यासाठी तगाई, विहीर तगाई, गायी म्हशी घेण्यासाठी आर्थिक मदत करण्याचा प्रयत्न केला. कुर्डूवाडी येथील मार्केट कमिटीला आर्थिक मदत देण्याचा प्रयत्न केला. नाला बिल्डिंग व छोटे छोटे प्रकल्प राबवले. विहीर तगाई, कडबा तगाई, बैल तगाई अशा प्रकारची जिल्हा मध्यवर्ती बॅंकेकडून मदत दिली. जिल्ह्यातून दूध संकलन वाढावे म्हणून दुभती जनावरे शेतकऱ्यांना घेण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. महाराष्ट्र राज्य एस. ™ß. महामंडळाचे अध्यक्ष असतांना अनेक गरीब व दलित

तरुणांना एस. टी. मध्ये वाहनचालक व वाहकाच्या नौकरी मिळवून देवून सामाजिक व आर्थिक स्थर उंचावण्याचा प्रयत्न केला. शेतकऱ्यांच्या शेती उत्पादित मालाला योग्य भाव मिळवण्यासाठी सतत ¯ÖÖšü ¯Ö¸üÖ¾ÖÖ केला. ग्रामीण भागातील शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची गैरसोय दूर करण्यासाठी अतिशय लहान व दुर्गम खेड्यापाड्यात व वाडयावस्त्यावर एस. टी. ची सोय करून दिली. त्यामुळे तालुक्याच्या शैक्षणिक व सामाजिक विकासाबरोबर आर्थिक विकासाला चालना मिळाली.[56]

माढा तालुक्याच्या विकासात गणपतराव साठे यांचेप्रमाणे त्यांचे पुत्र धनाजी साठे यांनी तालुक्याच्या विकासात भर घालण्याचा प्रयत्न केला. खऱ्या अर्थाने माढा तालुक्यात विकासाची गंगा सामान्याच्या दारात पोहचवण्याचे काम बबनर¾Ö शिंदे करीत आहेत. माढा तालुका पंचायत समितीचे सभापती असताना अनेक खेडयात ×¾ÖªãŸÖ ´Ö›üôûÖमार्फत लाईटची व्यवस्था करुन शेतकऱ्यांना विहीरीवरती विद्युत पंपाची सोय करुन ×¤ü»Öß. ŸÖÖ»ुक्याला पाणी मिळवण्याच्या आश्वासनावर उजनी धरणामधील शिल्लक असणारे व माढा-´ÖÖÆüÖôû Ÿाालुक्यांच्या वाट्याला येणारे पाणी मिळविले. उजनी धरणाच्या बॅक वॉटर पासून ³Öß´ÖÖ-ÃÖßना जोड कालवा खोदण्याचे नियोजन करुन ÃÖßना नदीस पाणी सोडण्याचा ³Öß´ÖÖ-जोड कालवा मंजूर करुन घेतला. आणि ÃÖßना नदीवरती उजनी धरणापासून पुढे कोर्सेगाव (द.सोलापूर) पर्यंत एकूण २१ कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे बांधून त्यामार्फत शेतीला पाणीपुरवठा करण्याचे नियोजन करुन या दोन्ही तालुक्यातील जास्तीत जास्त शेती बागायती करण्याचा प्रयत्न केला. त्याचबरोबर भीमा-ÃÖßना उपसा सिंचन, ³Öß´ÖÖ-ÃÖßना बार्शी उचल पाणी अशा योजना राबवल्या. तसेच उजनी धरणाच्या डाव्या व उजव्या कालव्यामार्फत शेतीला पाणीपुरवठा केला. सोलापूर जिल्हा दूध संघामार्फत गरजू लोकांना संकरित जनावरे घेणेसाठी कर्जपुरवठा करुन जिल्हा दूध संघ नावारुपाला आणला. सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेमार्फत शेतकऱ्यांना ¯Ößककर्ज, खतासाठी कर्ज, जमीन सपाटीकरण मोटार पाईपलाईनसाठी कर्ज पुरवठा केला. साखर संघाचे अध्यक्ष Ö –ाल्यानंतर शेतकऱ्यांच्या ‰úÃÖÖ»ÖÖ “ांगला भाव देण्याचा प्रयत्न केला. टेंभुर्णी येथे दूधशितकरण केंद्र उभारले. विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना उभारुन शेतकऱ्यांचा ऊस वाया जाणार नाही याचß दखल घेतली. एवढेच नव्हेतर भरड धान्यापासून मद्य (दारु) बनवण्याचा कारखाना आलेगाव मध्ये उभा करून शेतकऱ्यांच्या भरडधान्य (ज्वारी, ²ÖÖ•Ö¸üß, मका, गहू) यांना मागणी वाढल्याने शेतकऱ्यांचा आर्थिक स्थर उंचावण्याचा प्रयत्न केला. खेडयापाडयामध्ये ÃÖ´ÖÖ•Ö ´Ö×¤ü¸ûे बांधली आहेत. शासकीय योजना तळागाळापर्यंत पोहचवण्याचे काम केले †ÖÆü. ×¾Ö÷»Ö¸üÖ¾Ö ØÖ¿Ö¤êü ÃÖÆüकारी साखर कारखान्यामार्फत आरोग्य शिबीरे, जेष्ठ नागरिकांना काशी यात्रा मोफत, विवाह सोहळयामार्फत अनेक गरजू व गरीब लोकांचे विवाह लावून दिले आहेत.[57] त्यांचे बंधू संजयमामा शिंदे यांनी ही तालुक्याच्या आर्थिक विकासात ÆüÖŸÖ³ÖÖ¸ü »ÖÖ¾Ö»ÖÖ आहे. म्हैसगांव येथे श्री. विठ्ठल शुगर हा खाजगी तत्वावर साखर कारखाना उभारुन तालुक्यातील अतिरिक्त

ऊसाचा प्रश्न मिटविला आहे. या कारखान्यात काम करणाऱ्या कामगारÖ“Ö जीवन सुधारले आहे. माढा तालुका पंचायत समितीचे चेअरमन या नात्याने पंचायत समिती मार्फत असलेल्या शासकीय योजना तळागाळापर्यंत पोहचवण्याचे काम केले आहे. दुष्काळी परिस्थिती मध्ये शेतकऱ्यांना व गोर गरीबांनÖ घरकूल योजना, इंदिरा आवास योजना, दलीतवस्ती सुधारणा, पाणीपुरवठयाच्या योजना, आरोग्य सुविधा, शैक्षणिक, सामाजिक सुविधा देण्याचा प्रयत्न केला आहे.[58]

डॉ. कुंतलशहा यांनीही आपली सामाजिक बांधिलकी जोपासून तालुक्यात लोकाभिमूक सार्वजनिक कामे केली. कुर्डूवाडी नगरपालिकेमार्फत सुधारणा घडवून आणल्या. दादासाहेब जामगांवकर पाटील यांनी माढा तालुका मार्केट कमिटीचे चेअरमन म्हणून १५ वर्षे सार्वजनिक कामे केली. कुर्डूवाडी मार्केट कमि™ß मार्फत कुर्डूवाडीत गुरुवा¸ी भरला जाणारा आठवडा बाजार नावारुपाला आणला. तसेच दुय्यम बाजार मोडनिंब मार्फत का¤Ö, ×´Ö¸ü“Öß ¾Ö जनावरे यांचा प्रसिध्द बाजार म्हणून ओळखला जÖÖŸÖÖ. जिल्ह्यातून जिल्ह्या²ÖÖÆêर परराज्यातून येणाऱ्या व्यापाऱ्यांना संरक्षणाबरोबरच इतर सुविधा दिल्यामुळे अनेक व्यापारी येतात व मोठया प्रमाणात आर्थिक देवाण-घेवाण –ााल्याने तालुक्याच्या विकासात भर पडली आहे. भारत नाना शिंदे यांनी पंचायत समिती मार्फत तालुक्याच्या विकासात भर घातली आहे.

मोहोळ तालुक्याचा आज –ाालेला विकास जो दिसतो तो प्रामुख्याने सुरवातीच्या कालावधीत या तालुक्यावरती शेतकरी कामगार पक्षाचे ¾Ö“ÖÃ¾Ö ÆüÖŸÖê. ´ÖÖÆüÖêôüß-´ÖÖœüÖ ´ÖŸÖ¤üÖ¸ü ÃÖÓ‘ÖÖ“Öê नेतृत्व करणारे ²ÖÖ²Ö¸üÖ¾Ö बाजीराव पाटील यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाला वाचा फोडण्याचे काम केले. ब्रिटि¿Ö सरकारच्या विरोधात ¯ÖÖ»ÖßÃÖ ¯ÖÖ™üीलकीवर लाथ मारुन ब्रिटिशांच्या विरोधात गोरगरीबांना धान्य मिळावे म्हणून खुला बाजार स्वतःचे मळयात भरविण्याचा धाडसी निर्णय घेतला.[59]

´ÖÖÆüÖêôüß ŸÖÖ»Öक्याच्या विकासात सहकारी सोसायटया, बँका, शैक्षणिक संस्था, शेती पाणी विकास यात मोलाचे योगदान आहे. सन 1974-७५ साली दुष्काळी परिस्थितीमुळे गोरगरीबांना खाण्यासाठी अन्नधान्य नव्हते म्हणून वैराग येथील धान्य गोदाम फोडून गोरगरीबांना धान्य वाटण्यासाठी शेतकरी कामगार पक्षाच्या वतीने मोर्चा काढला. त्यामध्ये शेतकरी कामगार पक्षाचे भाई विश्वासराव फाटे, ³ÖÖ‡ ‹ÃÖ.‹´Ö. पाटील, गणपतराव देशमुख, ²ÖÖ²Ö¸üÖ¾Ö ¯ÖÖ™üß»Ö, ¯Öœü¸ü¯Ö¸ü“Öê £ÖÖ¸üात सहभागी होते. पोलिÃÖÖनी वैराग येथे गोळीबार केला त्यामध्ये एक शेतकरी हुतात्मा –ााला तर शेकापचे नेते सर्जेराव सगर यांच्या मांडीतून गोळी आरपार गेली. ²ÖÖबुराव पाटील यांच्या काळात मोहोळ-¯Öढरपूर रस्ता सिमेंट कॉंक्रीटचा बनवला गेला. लांबोटी येथे ÃÖßना नदीवर जुना पूल बनविला गेला. मोहिते नावाच्या कलेक्टरने मोहिते नावाने शाळेची बांधकाम योजना सुरु केली. ती बाबुराव पाटील यांनी गावोगावी शाळा बांधून राबविली. सन १९ ऑगस्ट

१९६७ रोजी अनगरसिध्द शिक्षण प्रसारक मंडळ अनगरची स्थापना केली.[60] शेतकऱ्यांना वाचवण्यसाठी अनगर येथे देना बँक राष्ट्रीयकृत बँकेची शाखा सुरू करून शेतकऱ्यांना व गोरगरीबांना आर्थिक सहाय्य कÖ»Ö. मोहोळ येथे इ. स. १९८४ मध्ये मोहोळ नागरी सहकारी पतसंस्थेची स्थापना केली. गरजू व्यक्तींना आपल्या चरितार्थासाठी छोटया मोठया उद्योगासाठी अर्थपुरवठा करून अनेकांच्या जीवनात चैतन्य निर्माण कÖ»Ö.[61]

गÖ. »Ö. सोनवणे, गोविंद बापूसाहेब बुरगुटे, शहाजीराव पाटील यांनी मोहोळ तालुक्याच्या आर्थिक ×वकासाला चालना दिली. राजन बाबुराव पाटील यांनी बबनराव शिंदे यांच्या मदतीने मोहोळ तालुक्याच्या शेतीला पाणी मिळावे म्हणून प्रयत्न केले. ÃÖÖß?ना नदीवरती कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे बांधले. कÖÖ»Öव्यांची अपूरी कामे पूर्ण केली. जिल्हा मध्यवर्ती बँकेचे अध्यक्ष असताना सोसायटयांचे जाळे मोहोळ तालुक्यात विनले. शेतŸÖôÖß, ¯ÖÖ–रर तलाव, नाला बल्डिंग, पाणी अडवा पाणी जिरवा योजना, विहीर पूर्नभरण, घरकूल योजना राबवल्या. सामान्य कुटुंबाना काम मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. रस्त्याच्या कडेला निवारा बसÖ Ã™Ö±Öú ²ÖÖ¬Ö»Ö, ÃÖÖ´ÖÖ•Ö´Ö¤ü¸ü, ´Ö×¤ü¸ü-मशिदीना अर्थसहाय्य केले. गावोगावी बँकेच्या शाखा उघडल्या. अनगर येथे शेतकऱ्यांच्या सहाय्याने लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखान्याची उभारणी केली व दुसऱ्या कारखान्याला जाणारा व अतिरीक्त ठरणारा ऊस गाळप केल्याने शेतकऱ्यांना दिलाÃÖÖ ×´ÖôÖß»ÖÖ.

¤धसंघामार्फत अनेक खेड्यापाड्यामध्ये दुग्धसंस्था सुरु केल्या. तालुक्यात दुभत्या जनावरांची संख्या वाढवून शेतकऱ्यांना जोडधंदा सुरु करुन देण्याचे काम केले. त्याचबरोबर तालुक्याच्या विकासात ८. †Ö¸ü. ›ß. शेख यांचेही मोलाचे सहकार्य लाभले आहे. ×•Ö»ÆüÖ परिषदेचे उपाध्यक्ष असताना तालुक्यात सुधारणा घडवून आणण्याचे काम केले. दिपक चंद्रकांत गायकवाड यांनी जिल्हा परिषद उपाध्यक्ष म्हणून काम करीत असताना मोहोळ तालुक्याच्या विकासात मोलाची भर घातली. राज्य मार्ग परिवहन विभागामध्ये संचालक असताना मोहोळ तालुक्यातील अनेक तरुणांना एस. टी. मध्ये नोकऱ्या मिळवून दिल्या. मनोहर भाऊ डोंगर यांनी ´ÖÖÆüÖôÖ ŸÖालुक्याच्या आर्थिक विकासास ÆüÖŸÖ³ÖÖ¸ü »ÖÖ¾Ö»ÖÖ.

–ानोबा मुरलीधर कादे, दत्तात्रय गोविंद गायकवाड यांनीही विकासात हातभार लावला. सुशांत –ानोबा कादे यांनी आष्टी उपसा सिंचन योजनेसाठी ३० कोटी रु. मंजूर करुन दिल्याने मोहोळ तालुक्याच्या विकासात भर पडली. कौशिक संदिपान गायकवाड यांनी चंद्रमौळी औद्योगिक वसाहत उभारुन अनेक उदयोजकांना मोहोळ येथील औद्योगिक ¾ÖÃÖÖÆüŸÖß´Ö¬Ö-ये आपले उद्योगधंदे सुरु करण्यास उत्साहित केले. तसेच बेकारांना काम मिळवून दिले.[62] अशा प्रकारे माढा व मोहोळ तालुक्यांच्या आर्थिक विकासात अनेक लोकनेत्यांचे योगदान लाभल्याचे दिसून येते.

1.13 दळणवळण :

‡. ÃÖ. 1990 नंतरच्या कालावधीमध्ये दळणवळणाच्या साधनामध्ये आमलाग्र बदल –ााल्याचे दिसून येते. यापूर्वीच्या काळामध्ये रस्त्याची सोय नव्हती. पक्के रस्ते, शहरांना जोडणारे प्रमुख रेल्वेमार्ग यात नव्याने सुधारणा –ााली. त्याचबरोबर बैलगाडी, हातगाडी, छकडा, बग्गी, सायकल ही वाहने जावून त्या ठिकाणी मोटरसायकà»Ö, ×•Ö¯Ö, ™ÒŒ™¸ü, <ÃÖ.™ß, ¸üÖ»¾Ö Æüß ¾ÖÖÆüने वाढली. त्याचबरोबर दुरसंचार, दुरध्वनी, भ्रमणध्वनी यामध्ये मोठया प्रमाणातÖ ¾ÖÖœü –ााल्याने सामाजिक •Ößवनमान उंचावले असल्याचे दिसते.[63] अशा प्रकारे माढा आणि मोहोळ तालुक्यांचा आर्थिक विकास होताना दिसून येत आहे. माढा आणि मोहाôû तालुक्यांचा –ाालेला आर्थिक विकास पाहत असताना पार्श्वभूमीचा विचार करता पश्चिम महाराष्ट्रातील सतत दुष्काळी अवस्थेत असलेल्या माढा आणि मोहोळ तालुक्याची परिस्थिती दयनीय होती.

´ÖÖœüÖ ¾Ö ´ÖÖêÆüÖêôû तालुक्याच्या भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास या प्रकरणात करण्यात आला असून, माढा व मोहोळ या दोन्ही तालुक्यांचा इतिहास व भौगोलिक सीमा, जलसिंचन योजना, लोकसंख्या, शेती, पीके, हवामान, दुष्काळ, पशुधन, पर्जन्यमान, औषधी वनस्पती, शिल्पवैभव आणि तालुक्यांच्या आर्थिक विकासात मोलाचे योगदान देणाऱ्या राजकीय नेतृत्व इत्यादी घटकांचा या प्रकरणात अभ्यास करण्यात आला आहे. या घटकामुळे तालुक्यांचा आर्थिक विकास साधण्यास मदत –ÖÖ»Öß. ´ÖÖœüÖ ¾Ö ´ÖÖêÆüÖêôû तालुक्यांच्या आर्थिक विकासाला या घटकांनी कशा प्रकारे हातभार लावला आहे हे मांडण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत प्रकरणाच्या माध्यमातून करण्यात आलेला आहे.

तालुक्यांच्या आर्थिक विकासाचा अभ्यास करीत असता, मागील ५० ते ७५ वर्षात हे दोन्ही तालुके अविकसित असल्याचे दिसून आले. मात्र पुढे विविध सरकारी योजना, तालुक्याला लाभलेले कार्यक्षम राजकीय नेतृत्व यांनी या दोन्ही तालुक्यांचा खऱ्या अर्थाने आर्थिक विकास करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. यामध्ये बाजारपेठा, विविध बँका, पतसंस्था, विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटया, साखर कारखाने, दळणवळण व्यवस्था यांनी मोलाची भर घातली. यातूनच या दोन्ही तालुक्यातील लोकांचे राहणीमान उंचावण्यास मदत –ÖÖ»Öß.

संदर्भ साधने

1) Gazetteer of The Bombay Presidency, Dist- Solapur, Vol -20, 1884, P. 01.

2) संशोधन (त्रैमासिक) इतिहास संशोधन मंडळ, धुळे, आनंद कुंभार, यांच्या लेखातून २००४, ¯Ö. 17,20.

3) कुलकर्णी. जी. पी., शतसांवत्सरिक ग्रंथ, सोलापूर नगरपालिका, 1953, ¯Ö. 7, 9.

4) Gazetteer of The Bombay Presidency, Dist- Solapur, Vol -20,1884, P. 01.

5) Govt. of India, Ministry of Home Affairs Office of The General & Censuses Commissioner India, Delhi, 1977.

6) Solapur District, Gazzetteer, 1977.

7) कुंभार आनंद, संशोधन तरंग, नवभारत प्रकाशन संस्था, मुं²Ö‡, <×¯Öü»Ö 1988, ¯Ö. 51, 54.

8) ढेरे. रा. चि., विठ्ठल एक महासमन्वय, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, 2001, ¯Ö. 5.

9) पगडी ´ÖÖ-Ö¾Ö¸Ö¾Ö ÃÖÖŸÖ, (ÃÖÓ¯ÖÖ), ´ोघल आणि मराठे, १९६३, ¯Ö. 17.

10) ÃÖÖê»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ह्रा वार्षिक अहवाल, 2010.

11) ¤ü¿Ö्मुख गोपाळराव, सोलापूर जिल्ह्याचा इतिहास, रेवू प्रकाशन पंढरपूर, २००९, पृ. ५२५.

12) कित्ता, पृ. ५२५.

13) Gune V. T., Judicial System Of Maratha's, 1953, P. 329.

14) Gazetteer of The Bombay Presidency, Dist- Solapur, Vol -20 1884, P. 418.

15) सुवर्ण महोत्सवी महाराष्ट्राचा वैभवशाली मोहोळ तालुका, गायकवाड कौशिक (संपा.), १ मे २०१०, ¯Ö. 23.

16) प्रियदर्शिनी कालदर्शिका, मोहोळ, २००६, ¯Ö. 02.

17) कां¤ü´Ö ¤ü. ¤Ö., ´ÖÖÆüÖêôû“ÖÖ ¾ÖÖ™ü“ÖÖ»Ö, ´Ö 2010, ¯Ö. 76.

18) ´Öã»ÖÖखत, बेडगे संभाजी, वन्यजिव संरक्षक, महादेव डोंग¸ü, ˆ¯ÖôûÖ‡ (²Ö.) ŸÖÖ. ´ÖÖœüÖ, 1 ´Ö 2012.

   १) मुलाखत, मोरे विश्वासराव, पशुसंवर्धन विभाग मोहोळ, १८ वी पशुगणना, २ जानेवारी २०१०.

19) R. D. File No. S 36/16-1921, P. 4.

20) मोहोळ तालुका कृषि अधिकारी मोहोळ, कृषि †Æü¾ÖÖ»Ö, शहाजीराव कदम यांच्या लेखामधून, 2006-2007, ¯Ö. 72.

21) मुलाखत, कादे, लघु पाटबंधारे विभाग, उजनी वसाहत कोळेगाव मोहोळ, ५ सप्टेंबर 2012.

22) मुलाखत, जाधव बबनराव, मत्स्य पालन व्यवसायी, ŸÖÖ. ´ÖÖÆüÖêôû, 3 ±êú²ÖÐã¾ÖÖ¸üß 2010.

23) मुलाखत, साळुंखे यु. बी., वनविभाग सोलापूर, उपविभाग मोहोळ, १ जु»Ö 2011.

24) R. D. File No. 6511/45-1947.

25) भारतीय जणगणना २००१, सोलापूर जिल्हा जणगणना निर्देश ग्रंथ, सोलापूर, 2001.

26) लोकसंख्या नियंत्रण कक्ष महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 2001.

27) ´ÖÆÖ¸üÖÂ™Ü“Ö ×•Ö»ÆÖ, ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, महाराष्ट्र सरकार प्रसिध्दी खात्याचे प्रकाशन, पृ. 13, 14.

28) ¾ÖÖÖर्षिक अहवाल, माढा तालुका पंचायत समिती, कुर्डूवाडी, 2005, ¯Ö. 10.

29) ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÆÖ ¯Ö×¸üÂÖ¤ü, ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, वार्षिक प्रशासन अहवाल, १९९२-93, 2005-06, ¯Ö 12, ¯Ö. 6, 8, 13, 14, 155, 156, 32, 33.

1) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन सोलापूर जिल्हा, 2001-02, ¯Ö. 57.

2) ×•Ö»ÆÖ ÃÖÖ´ÖÖ×•Ökक व आर्थिक समालोचन सोलापूर जिल्हा, 1961-62, ¯Ö. 6.

30) ´ÖÆÖ¸üÖÂ™Ü“Ö ×•Ö»ÆÖ, ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, ¯Ö. 13.

31) राव, वन्यजिव संरक्षक, माळढोक अभयारण्य, यांनी दिलेल्या माहितीवरून, नान्नज जि. सोलापूर, ¯Ö. 3, 64.

32) मुलाखत, लादे हनुमंत, वनऔषधी वैद्य सारोळे, ता. ´ÖÖÆÖêôü, 2 ‹×¯ÖÎ»Ö 2012.

1) वैद्य ग. हे., दैनिक केसरी सोलापूर, १५ डिसेंबर १९८९.

33) अनिल कठारे, प्राचीन शिव आणि जैन मंदिरे, पूनम प्रकाशन कंधार, २०१२, पृ. 09.

34) सोलापूर महोत्सव स्मरणिका, 2008, सिंचनामुळे हरितक्रांती या लेखातून, ¯Ö. 9, 10.

35) मुलाखत, शिरसकर, जिल्हा पशुसंवर्धन अधिकारी, १ डिसÖë²Ö¸ü 2013.

36) मुलाखत, सोनवणे आनंद, पशुचिकित्सक, माढा तालुका पंचायत समिती पशुवैद्यकीय दवाखाना, कुर्डूवाडी, १ जून २०१३.

37) मुलाखत, œÖê›üÖôêü †Ö¸ü. ²Öß., पशुवैद्यकीय दवाखाना शिरापूर (सो), ´ÖÖÆÖêôü, 12 ´Ö 2013.

38) Gazetteer of The Bombay Presidency, Dist- Solapur. Govt. Central Press Mumbai, 1884, P. 16.

39) तर्कतिर्थ जोशी लक्ष्मणशास्त्री, मराठी विश्वकोश खंड ८, ¯Ö. 833.

40) ढेरे. रा. ची., विठ्ठल एक समन्वयक, श्री. विद्या प्रकाशन पुणे, 2001, ¯Ö. 5.

41) ¤üÖ¾Öê. ¿ÖÏा. भा., तेरनगर, पुणे, पृ. 28.

42) जक्कल बाबुराव, सोलापूर समाचार, ज्युबली अंक, जाने¾ÖÖ¸üß 1966.

43) नागराजराव एम. एस., तालुकाज ऑफ बदामी, बंगलोर,ü 1978, ¯Ö. 44.

44) कां³ÖÖ¸ आनंद¦, संशोधक, त्रैमासिक, राजवाडे इतिहास संशोधन मंडळ धुळे, सोलापूर जिल्ह्यातील पुराभिलेखांचा अभ्यास, ´ÖÖ“Ö 2004, ¯Ö 23, 25.

45) ÃÖŸÖ माधवराव पगडी, (संपा), मोघल आणि मराठे, 1963, ¯Ö. 17.

46) आळतेकर अे. अे., राष्ट्रकुट अँड देअर टाईम्स, पुणे, 1967, ¯Ö. 22, 23.

47) वाघमारे संजय, सोलापूर जिल्ह्यातील विरगळांची विविधता, पीएच. डी. अप्रकाशित प्रबंध, सोलापूर ×¾ÖªÖ¯ÖßŠ ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸¸¡ 2011, ¯Ö. 5.

48) भगरे एन. एन., सहकार महर्षी गणपतराव साठे स्मृतीग्रंथ, पृ. ४५.

49) R. D. File No. 1044/45- 1948. (Bombay Archives)

50) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचनÖ, ×•Ö»ÆÖ ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸¸¡, 1968, 2005-०६, तक्ता क्र. ६, ४, ¯Ö. 44.

51) ¤निक संचार, १६ जानेवारी 1993.

52) बुध्दीसागर मा. ग., सोलापूर सहकायÖ“Öß ¾ÖÖ™Ó“ÖÖ»Ö, 1954.

53) दैनिक ÃÖÓ“ÖÖ¸¡ ÃÖÖलापूर, १६ जानेवारी 1993.

54) गौरव ग्रंथ, भाई पाटील एस. एम., पृ. ५.

55) वार्षिक अहवाल, जगदंबा सुतगिरणÖß, ´ÖÖœÖ, 1984.

56) गौरव ग्रंथ, भाई पाटील एस. एम., पृ. १३.

57) कदम के. जी, माढा तालुक्याचे कर्मयोगी, ¯Ö. 39.

58) माढा तालुका पंचायत समिती अहवाल, 2005-06, ¯Ö. 10.

59) लोकनेते, ९५ वी जयंती गौरव स्मरणिका, १ ऑगस्ट २०१२, ¯Ö. 19.

60) खताळ एस.के. लोकनेते बाबुराव आण्णा पाटील, जाने¾ÖÖ¸ß 2001, ¯Ö. 12.

61) •ÖÖ¬Ö¾Ö •Öß. ¯Öß., (ÃÖÓ¯ÖÖ.), ÃÖÖš ÃÖÖÆ²Ö, 1998, ¯Ö. 2.

62) मुलाखत, गायकवाड कौशिक, उपाध्यक्ष चंद्रमौळी औद्योगिक वसाहत, मोहोळ, १ नÖ¾ÆÓ²Ö¸¡ 2012.

63) सार्वजनिक बांधकाम विभाग, सोलापूर यांचे कार्यालयिन रेकॉर्डवरून, २ जानेवारी 2011.

प्रकरण दुस¸¡

क¼ìÂ×Ö व्यवसाय

अ. क्र	घटक
2.1	माढा व मोहोळ तालुक्यातील शेती
2.2	उजनी धरण होण्यापूर्वीची माढा व मोहोळ तालुक्यांची परिस्थिती
	2.2.1 जिरायती जमीन
	2.2.2 बागायती जमीन
2.3	पाणीपुरवठा
	2.3.1. ×¾ÖÆß¸¡
	2.3.2. कुपनलिका
	2.2.3. ŸÖ»ÖÖ¾Ö
2.4	इंदिरा आवास योजना
2.5	उजनी धरण (भीमा पाटबंधारे प्रकल्प)
	2.5.1. उजनी धरणामुळे निर्माण –ालेला पुनर्वसनाचा प्रश्न
	2.5.2. उजनी धरणामधील पिण्याचे पाण्याचे नियोजन
	2.5.3. उजनी धरणामुळे ओलिताखाली येणारे क्षेत्र
2.6	³ÖÖß´ÖÖ-सीना जोड कालवा
	2.6.1. ³ÖÖß´ÖÖ-सीना जोडकालव्याचे बांधकाम
2.7	शिरापूर उपसा सिंचन योजना
2.8	सीना नदीवरील कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे
	2.8.1. माढा तालुक्यातील बंधारे
	2.8.2. मोहोळ तालुक्यातील बंधारे
2.9	सीना माढा उपसा सिंचन योजना
2.10	उजनी धरणानंतर पीक पध्दतीमध्ये –ÖÖ»Ö»ÖÖÖ ²Ö¤¡»Ö
2.11	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या
2.12	मोहोळ वनपरिक्षेत्र व सामाजिक वनिकरण

	2.12.1. माळढोक पक्षी अभयारण्य नान्नज
2.13	फलोत्पादन केंद्र मोहोळ
2.14	कृषि संशोधन केंद्र मोहोळ
2.15	तालुक्यांच्या आर्थिक विकासातील विद्युत मंडळाचे योगदान
2.16	¿ÖŸÖÃÖÖŠÖ“Ö †¾Ö•ÖÖ¸¡
2.17	धान्य कोठारे
2.18	²ÖÖ•ÖÖ¸¡ ¯ÖŠÖ
2.19	माढा व मोहोळ तालुक्यातील कृषि संशोधक शेतकरी
	2.19.1. कृषि भूषण दादा साधू बोडके

प्रास्ताविक

भारत हा कृषिप्रधान देश असल्याने येथील ¿ोती हा मुख्य व्यवसाय †ÖÆê. ´ÖÖनवी जीवन हे शेतीवर †¾ÖÖलंबून आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये शेती क्ष¾Ö¡ÖÖÖÃÖ †Ö¾ÖÖÔÖ¡-वेगळे महत्व असून ¿ÖÖŸÖß ÆÖ ´ाान¾ÖÖß जीवनाचा आर्थिक कणा मानला जातो. भारताचा आर्थिक विकास, एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न, देशाची निर्यात, ¤¿ÖÖतर्गत रोजगार त्यावर “ÖÖलणारे इतर घटक शेतीशी निगडीत आहेत.[1]

वाढत्या विकासाबरोबर शेतीवर अवलंबून असलेल्या लोकसंख्येचे प्रमाण कमी होत असले तरी विकसनशील देशाच्या आर्थिक विकासाला महत्वाचा हातभार शेती व्यवसायाने लावला आहे. विकसित देशाच्या अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्न, अन्न धान्य, निर्यात, कच्या मालाची उपलब्धता आणि रोजंदारी यामध्ये शेती क्षेत्राची महत्वाची ³Öूमिका आहे. भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या ६८ % लोक खेड्यात ¸ÖÆÖŸÖÖŸÖ ¾ÖÖ त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेती हा आहे.[2]

शेती व्यवसायाबद्दल महात्मा गांधीची अशी धारणा होती की, हा व्यवसाय भारतीय लोकांचा †ÖŸ´ÖÖ †ÖÆê. ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ÖŸÖß»ÖÖ ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸¡ ×•Ö»ÊÖ´Ö¬ये ¿ÖŸÖß हाच मुख्य व्यवसाय असल्याने बहुसंख्य लोक ¿ÖŸÖß¾ÖÖ¸¡ अवलंबून आहेत. प्राचीन कालापासून आजपावेतो चालत आलेला शेती व्यवसायाचा शोध प्रथमत: ÛÃ¡Öयांनीच लावला.[3]

अतिप्राचीन काळात आदिमानव भटके जीवन जगत होते. कालांतराने मानव पाणवट्याच्या जागी स्थिर होऊ लागला आणि घरे बांधून राहू लागला. यातूनच मानवी जिवनाला स्थिरता लाभली. कुटुंबाच्या चरितार्थासाठी पुरुषांना शिकारीसाठी घराबाहेर पडावे लागत असे. त्यामुळे स्त्रिया ‘Ö¸¡ ÃÖ³ÖÖÔßŸÖ †ÃÖŸÖ. घराजवळ, परसात, अंगणात काही वनस्पतींची लागवड करू लागल्या. यातून शेतीचा शोध लागला. ¿ÖŸÖß ही अन्नधान्य देणारी एक वस्तू आहे, याची पहिल्यांदा स्त्रियांना जाणीव –ााली यातून तीने काहीतरी नवीन निर्मिती होते हे सिध्द करण्याचा प्रयत्न केला. काही अन्नधान्याचे कण मातीमध्ये टाकले जमिनीत टाकलेल्या बियांपासून अंकूर आले. यामुळे जमिनीतून विविध पध्दतीचे उत्पादन घेण्याची कल्पना स्त्रियांच्या डोक्यात आली. त्यांनी आपल्या वस्तीमधील पुरुष वर्गाला ही माहिती सांगितली यातूनच प्राचीन काळामध्ये शेतीचा मानवास शोध लागला.[4]

शेती ही सामुहिक पध्दतीनेच केली जाई व ŸÖß टोळ्या टोळयांच्या मालकीची होती. नंतरच्या काळात लहान-लहान गावे वसू लागली आणि गावागावातून सामुहिकरित्या शेती करण्यास सुरवात –ÖÖ»Öß. या कालावधीमध्ये मानव प्राण्यांचे सर्व व्यवहार, जीवनशैली, शेतीवरच अवलंबून होती. मध्ययुगीन

कालखंडामध्ये लहान लहान राज्ये निर्माण –ााली आणि त्यांनी आपापली शेती विभागून घेतली. या कालावधी मध्ये राजसंत्तांचा मोठा प्रभाव असल्याने शेŸÖß¾Ö¸ü †ŸÖß´Ö ÃÖ¢ÖÖ ¸Ö•ÖÖ“Öß“Ö ÆÖŸÖß. †ÃÖ †ÃÖ»Ö ŸÖ¸üß ही नगरा-नगरातून शेतीचे वैयक्तिक पातळß¾Ör विभाजन केले जात असे. मध्ययुगीन कालखंडात जमीनीदारी किंवा जहागीरदारी पध्दत अस्तित्वात होती. राज्याकडून मोठमोठे जमीनदार किंवा जहागी¸¤Ö¸ü नेमले जात असत. ते शेतकरी किंवा शेतात कुळे नेमुन शेती करण्यासाठी देत असत, थोडक्यात या कालावधीमध्ये राजा, जमीनदार, जहागीरदार या शेतीच्या संदर्भातील महत्वपूर्ण सत्ता होत्या.[5]

†Ö¬Öनिक कालखंडात शेतीस मोठे महत्व प्राप्त –ÖÖ»Ö †ÖÆ. ¯Öर्वी शेतीमधून •Ößवनावश्यक पिकांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर घेतले जात होते. कालांतराने अन्नधान्य, कडधान्य, भाजीपाला, फळफळावरळ यांचे उत्पन्न मोठ्या प्रमाणावर घेण्यात येऊ लागले आहे. शेती व्यवसायाच्या माध्यमातून उत्पादनाच्या प्रक्रिया बरोबर व्यापारीकरणाचीही प्रक्रिया सुरु –ÖÖ»Öß. ×²Ö×™ü¿Ö ¸üÖ•Ö¾Ö™üßमध्ये त्यांच्या जमीन महसूल पध्दती व व्यापारी धोरणामुळे जीवनावश्यक पिकाबरोबरच रोख पैसा देणारी ' नगदी पिके ' घेण्यास भारतीय शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन मिळाले. कापूस, अपू, निळ, तंबाखू, उस, फळे इत्यादींचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणÖŸÖ घेण्यास सुरवात –ÖÖ»Öß.

†Ö•Ö ´ÖÖœüÖ ¾Ö ´ÖÖÆüÖôû ŸÖÖ»ÖãŒयात आर्थिक दृष्टीकोनातून अनेक बदल –ÖÖ»Ö †ÖÆüŸÖ. या दोन्ही तालुक्यातील कृषि व्यवसाय हा आर्थिक प्रगतीचे द्योतक बनला आहे.[6]

२.१ माढा व मोहोळ तालुक्यातील ¿ÖŸÖß :

¯ÖÛ¿“Ö´Ö ´ÖÆÖ¸üÖÂ™ÒüÖŸÖß»Ö ÃÖÖê»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÆÖ ÆÖ विस्तीर्ण पठारावर पसरला असून, शेत जमीन Æß प्रामुख्याने डोंगराळ, खडकाळ, मुरमाड अशीच आहे. नद्याच्या खोऱ्यातील काही भागातील जमीन सोडल्यास बरीचशी जमीन नापीक, पडीक †ाहे. अशा प्रकारच्या जमिनीमधून मिळणारे शेती उत्पन्न अगदी •Ö´ÖßŸÖ´Ö †ÖÆ. माढा तालुक्याचे एकूण क्षेत्रफळ १,52,600 ÆŒ™ü¸ü †ÖÆ.[7] माढा तालुक्यातील प्रामुख्याने नद्यांच्या खोऱ्यांचा अपवाद वगळता इतर सर्व शेती पावसावर अवलंबून †ÖÆ. ¯ÖÖ¸ü³Ößच्या कालÖवधीमध्ये विहीर हेच प्रामुख्याने पाणी पुरवठ्याचे ´ÖÆŸ¾ÖÖ“Ö साधन होते. ‡. ÃÖ. १९७२ पर्यंत विहीरीतील पाणी उपसण्यासाठी मोटे“ÖÖ (बैलाची मोट) वापर केला जात असे. ¯Ö¸üŸÖ आधुनिक काळामध्ये शेती करण्याचे तंत्र विकसित –ााल्याने शेतीच्या विविध साधनामध्ये आमूलाग्र बदल होऊ लागले. यातूनच पूर्वीच्या मोटेची जागा डि–ेल इंजिन व पुढे त्यांची जागा विद्युत पंपाने घेतली. याच कालावधीमध्ये पाण्याची भूगर्भातील पातळी खाली गेल्याने कुपनलिका मधून पाणी पुरवठा केला जाऊ लागला.[8]

मोहोळ तालुक्याचे एकूण क्षेत्रफळ १,33,००० हेक्टर (३,३२,५०० एकर) आहे. त्यापैकी खरीप पिकांसाठी ७६४५ हेक्टर व रब्बी पिकांसाठी ७९,३८० हेक्टर असून फळबागा पिकाचे एकूण क्षेत्र ७६०० हेक्टर आहे. पाणी पुरवठ्याच्या साधनामध्ये विहीर, कुपनलिका यामार्फत पाणीपुरवठा होत होतÖÖ. 2Ö»Ö´ÖÖ™, इंजिन याद्वारे पाणी उपसा केला जात होता. पुढे कुपनलिका घेतल्या गेल्या इंजिनाबरोबरच विद्युŸÖ ¯Ö¯Ö †Ö»Ö.. अशा प्रकारे पाणी पुरवठ्याची परिस्थिती होती.[9]

२.२ उजनी धरण होण्यापुर्वीची माढा आणि मोहोळ तालुक्यांची परिस्थिती :

´ÖÆÖ¸ÖÂ™Ö»ÖÖ वैविध्यपूर्ण अशी भौगोलिक ¯Ö×¸स्थिती लाभली आहे. त्याचा परिणाम ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ÖŸÖß»Ö सामाजिक-आर्थिक जिवनावर –ÖÖ»Ö»ÖÖ दिसतो. त्यामुळे पश्चिम महाराष्ट्रात पर्जन्याचे प्रमाण फार कमी असल्याने ¯Öश्चिम महाराष्ट्र हा सतत दुष्काळाच्या छायेत असतो. सुकथनकर समितीच्या अहवालानुसार या पश्चिम महाराष्ट्रातील प्रामुख्याने 31 तालुक्यांची स्थिती खूपच बिकट असते. सुब्रह्मण्यम समितीच्या अहवालानुसार महाराष्ट्र शासनाने सोलापूर जिल्ह्यातील ११ तालुके अवर्षण प्रवण असल्याचे मान्य केले आहे. या अवर्षण प्रवण भागाचे एकूण क्षेत्रफळ १,१३,२०३.५३ चौ. कि. मी. असून हे प्रमाण जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या ७५.२१ % इतके आहे.[10]

२.२.१ जिरायती जमीन :

उजनी धरण होण्यापू¾Öá ‡. ÃÖ. १९६१ च्या आसपास माढा आणि मोहोळ तालुक्यात एकूण •Ö×´Öनीच्या ८०% क्षेत्र हे जिरायतÖß ÆÖŸÖê. ¿ÖŸÖß उत्पादन कमी प्रमाणात ÆÖŸÖê असल्याने माणसांच्या गरजाÆß मर्यादित होत्या. उपजिवीकेसाठी शेतकरी एखादे दुभते जनावर, शेळया मेंढया, कोंबडी पालन करुन आपले जीवन जगत असत. शेती ´Ö¬Öन मिळणाऱ्या उत्पादनामध्ये कडधान्य, 3ÖÖ•Öß¯ÖÖ»ÖÖ ¾Ö दुग्ध उत्पादन त्यावेळेच्या लोकसंख्येला पुरेसे होते. जमीन वापराच्या बाबतीत विचार केला असता ‡. ÃÖ. 1960-61 ŸÖê ‡. ÃÖ. 1965-६६ पर्यंत माढा व मोहोळ तालुक्यातील एकूण क्षेत्रफळाच्या तुलनेत शेतीला उपयुक्त नसलेले क्षेत्र व पडीक जमीन व्यतिरिक्त लागवड न –ालेल्या जमिनीचे क्षेत्र हे सरासरी १०००० हेक्टर पर्यंत होते.

‡. ÃÖ. 1967-68 ŸÖê ‡. ÃÖ. 1972-७३ पर्यंत माढा व मोहोळ तालुक्यांच्या क्षेत्रफळाच्या तुलनेŸÖ ¿ÖêŸÖßला उपयुक्त नसलेले क्षेत्र व पडीक •Ö×´Ööनी व्यतिरिक्त लागवड न –ालेले क्षेत्र हे ५ हजार हेक्टर पर्यंत †Ö»Öê. ‡. ÃÖ. 1973-74 ŸÖê ‡. ÃÖ. 1995-९६ पर्यंत सरासरी ६० हेक्टरच्या जवळ पास आले. ‡. ÃÖ. 1996- 97 ŸÖê 2003-०४ पर्यंत पुन्हा त्यात वाढ होऊ ते माढा तालुक्यातील ६ हजार हेक्टरच्या जवळ गेले तर मोहोळ तालुक्यात हेच प्रमाण १५० हेक्टर पर्यंत आले.

ÝÖŒÝÖ क्र. 6

´ÖÖœÖ ¾Ö ´ÖÖÆीळ तालुक्यातील लागवडीखाली नसलेल्या जमिनीचे विवरण

(प्रमाण : हेक्टर)

‡. ÃÖ.	ÝÖÆÃÖÖß»ÖÖ	जंगलव्याप्त	शेतीला उपयुक्त नसलेले क्षेत्र	लागवड न –ÖÖ»Ö»Ö क्षेत्र
1960-61	´ÖÖœÖ	5370	15616	14510
	´ÖÖÆÖôû	9653	12272	24059
1965-66	´ÖÖœÖ	7173	6596	12573
	´ÖÖÆÖôû	3895	5016	7196
1970-71	´ÖÖœÖ	1709	6368	5924
	´ÖÖÆÖôû	3902	5039	6441
1975-76	´ÖÖœÖ	1700	6500	7300
	´ÖÖÆÖôû	3900	5000	5800
1980-81	´ÖÖœÖ	1700	6600	6900
	´ÖÖÆÖôû	3900	5200	5700
1985-86	´ÖÖœÖ	1700	7400	7200
	´ÖÖÆÖôû	3900	5300	4600
1990-91	´ÖÖœÖ	1900	7400	7200
	´ÖÖÆÖôû	1900	2900	4600
1995-96	´ÖÖœÖ	2600	4500	7300
	´ÖÖÆÖôû	1600	16100	200
2000-01	´ÖÖœÖ	2584	2184	1380
	´ÖÖÆÖôû	1591	747	उ. ना.
2005-06	´ÖÖœÖ	2584	3400	7299
	´ÖÖÆÖôû	1591	740	175

(Ã¡ÖÖêŸÖ : ×•Ö»ÆÖ सामाजिक-आर्थिक समालोचन, जिल्हा सोलापूर)

2.२.२ बागायती जमीन :

सोलापूर जिल्ह्यामध्ये इ. स. 1961 ŸÖê ‡. ÃÖ. २००२ पर्यंतच्या कालावधीमध्ये बागायती ¿ÖêŸÖß“Öê प्रमाण कमी हाते. जिल्ह्यातून वाहणाऱ्या भीमा, सीना, भोगावती अशा नद्यांच्या परिसरात जुजबी क्षेत्र ओलीताखाली होते. ²ÖÆüÝÖÖ¿Ö ×¾ÖÆüß¸ü †Öœ¶ाच्या कडेला ¾Ö डोंगरमाथ्याच्या पायथ्याला होत्या. या विहीरीतून पाणी उपसण्यासाठी बैल मोटेचा वापर केला जात असे. यामुळे जिल्ह्यात मर्यादित बागायती क्षेत्र होते. या बागायती पिकामध्ये मुख्यतः कांदा, ज्वारी, बाजरी, मका, मिरची, कापूस, भु‡´Öæग व जणावरासÖšß “ÖÖ¸Ö

यांचा समावेश होता. इ. स. 1962-१९६३ नंतर पाणी उपसण्याचे साधन म्हणून ×>ÖŸÖ»Ö इंजिनचा वापर सुरु –ÖÖ»ÖÖ. त्यामुळे थोड्या प्रमाणात बागायती क्षेत्र वाढले. पण याचा परिणाम असा –ााला की, भूगर्भाती»Ö पाणी पातळी खÖÖ»ÖÖ¾Ö»Öß. अशाही परिस्थितीमध्ये उस, कापूस, ×´Ö¸“Öß †¿Öß नगदी पिके घेण्याकडे कल वाढू लागला. यातूनच फळबागा घेण्याकडे शेतकरी वळू लागले. ŸÖ¸üú काही ठिकाणी द्राक्षाची लागवड ÆÖ‰ú लागली. या कालावधीमधे शेतात काम करणारा मजूरवर्गही पूरेसा मिळत होता. त्यामुळे उत्पादनामधे लक्षणिय वाढ होत गेली.[11]

‡. ÃÖ. 1973-१९७४ मधे महाराष्ट्र सरकारने हरित क्रांतीचा नारा प्रत्येक खेड्या-¯ÖÖ>¶Ö पर्यंत पोहचवला. यातून गव्हाचे व ज्वारीचे नवीन वान उपलब्ध –ÖÖ»Ö. शेतकरी शेतीच्या विकासासाठी जोमाने पुढे ÃÖ¸üÃÖÖ¾Ö»ÖÖ. यातूनच पुढे परंपरागत पध्दतीने घेतली जाणारी पिके व पीक पद्धती यामध्ये उल्लेखनिय बदल –ÖÖ»ÖÖ. त्यामुळे ´ÖÖœÖ ¾Ö ´ÖÖÆÖêôü ŸÖÖ»Öूक्यातील फळबागांचे क्षेत्र वाढले. या फळबागामध्ये प्रामुख्याने डाळिंब ¾Ö ÃÖधारीत लिंबू (कागदी लिंबू) या“ÖÖ ÃÖ´ÖÖ¾Ö¿Ö ÆÖêŸÖÖ. कांदा, मका, ज्वारी, मिरची, कापूस या पिका²Ö¸üÖ²Ö¸ü सुधारित कोशी 740, क×¿Ö ६७१ हे उसाचे बेणे मोठया प्रमाणात आल्याने उस बागायती क्षेत्र –नपाट्याने वाढू लागले. मात्र या कालावधीमध्ये साखर कारखान्याचे प्रमाण फार कमी असल्याने ¿ोतकऱ्यांचा कú»Ö ‰úसापासून गुळ बनवण्याकडे अधिक प्रमाणात होता. इ. स. १८८० नंतर लिंबू बागाबरोबर द्राक्षबागांची संख्या वाढू लागली. भाजीपाला उत्पादनाकडे शेतकऱ्यांचा ओढÖ ¾ÖÖœ»ÖÖ. ³Öाजीपाल्यामधे संकर¸üत भगवा टोमॅटो नामधारी टोमॅटो ५०५ टोमॅटो, अविनाश टोमॅटो या नवीन जाती कमी कालावधीमध्ये जास्त उत्पादन ¤üŸÖ असल्याने शेतकरी मोठया प्रमाणात उत्पादन घेऊ लागले.[12]

यामध्ये इतर फळभाजी संकरित वानामध्ये वांगी - महिको १०, मंजीरी, अंकुर. भेंडी - ±úÖ»Ö उत्कर्ष, अर्का, अनामिका, अक्षय, परभणी क्रांती. गवार- पुसा सदाबहार, पुसा मोसमी, अंकुर. कलिंगड - शुगरबेबी, अर्कामाणिक, अर्काज्योती. खर²Ö•Ö- पुसा सरबती, हरामधू, पंजाबसुनहरी, दुर्गापुरा मधू. काकडी - हिमांगी, फुले, शुभांगी. कारली- फुले ग्रीनगोल्ड, हिरकणी. शेवगा- कोईमतूर १, कोईमतूर २, कोकणरूचिरा. दूधीभोपळा - सम्राट. क×²Ößü - गोल्डन एअर. वाटाना - बोर्नव्हिला, अरकेली. अशा प्रकारच्या संकरित वानामुळे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसून येते.[13]

२.३. पाणीपुरवठा :

उजनी धरण होण्यापूर्वी सोलापूर जिल्हा हा जलसिंचनाच्या संदर्भात अतिशय मागासलेला होता. माढा व मोहोळ तालुके हे पूर्णपणे पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून होते. शिवाय येथे पडणारा पाऊÃÖÆß

अत्यंत अल्प, लहरी, असमान स्वरूपाचा होता. अशा परिस्थितीत शेतीला पाणीपुरवठा करण्याचे कार्य नद्या, विहीर, कुपनलिका, तालुक्यातील छोटे-मोठे तलाव यांच्या माध्यमातून केले जात असे.

2.3.1. ×¾ÖÆüß¸ü :

¯ÖÖण्याशिवाय कोणताही मानवप्राणी किंवा स•ÖßÌव जिवंत राहू शकत नाही प्राचिन कालाŸÖ माणूस हा पाण्याचे स्त्रोत पाहून नदिच्या किनाऱ्यावर वस्ती करून राहू लागाला. शेतीचा ¿ÖÖ¬Ö लागल्यापासून ¿ÖŸÖÖß¾Ö¸üŸÖß †Ö¯Ö»Öß ˆ¯Öजिवीका करू लागल्यानंतर शेतामधून ˆŸ¯पादन काढण्यासाठी व पशुधन जगवण्यासाठी पाण्याची आवश्यकता भासू लागली. यातूनच ओढयाच्या काटावरती, डोंगर पायथ्याला किंवा पाणी लागेल अशी जागा शोधून विहीर खोदाइ ÃÖ¸ü –ÖÖ»Öß

¸ü22Öß ¾Ö खरीप पिकासाठी विहीरीतून पाणी पूरवठा केला justÖÖŸÖ †ÃÖ. तत्कालीन मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी हरीत क्रांती करण्याचे धोरण राबवले. यातूनच सोलापूर जिल्ह्याचे तत्का»Öीन क»ÖÌŒ™ü¸ü –Öबेरी यांनी '–ुबेरी स्किम' सुरु केली. यानुसार माढा व मोहोळ तालुक्यात ही अनेक गांवात –ुबेरी स्किमच्या विहीरी खोदल्या जाऊ लागल्या. पुढे महाराष्ट्र शासनाने सुवर्णजयंती विहीर योजना, जवाहर विहीर योजना सुरु केली. त्यानुसार अल्पभूधारकá शेतकरी व मागासवर्गीय शेतकऱ्यांना जवाहर विहीर योजनेअंर्तगत अनुदान देऊन विहीरी खोदल्या. •Ö¾ÖÖहर विहीर या योजनेमधून इ. स. १९89 ŸÖ 2006 या कालावधीमधे १८७ विहीरी रोजगार हमी योजने अतंर्गत मंजूर केल्या. या सर्व विहीरी पूर्ण –ाल्या. यामुळे मोहोळ तालुक्यात ४७५ हेक्टर जमीन ओलिताखÖÖ»Öß आली. माढा तालुक्यात एकूण २५,२५४ तर, मोहोळ तालुक्यात २३,३५२ विद्युत पंपांचा जलसिंचनासाठी वापरकेला जातो.[14]

सुरुवातीच्या कालावधीमध्ये विहीरीतून पाणी उपसण्यासाठी मोटेचा वापर केला जात होता. या ´ÖÖ™ÃÖÖšß ²Ö»Ö, ¸ü>ü, ˆ™ü ‡ŸÖ¸ü ¯ÖÖण्याचा वापर केला जात आहे. नद्यांच्या परिसरात पिण्याचे पाणी पुरवण्यासाठी पखालीचा उपयोग केला जात असे. पुढे यामधे परिस्थितीनुसार बदल होत गेले आणि नळपाणीपूरवठा योजना आखून विहीरीतून व ‡तर जलस्त्रोतातून पाणीपुरवठा करण्यास सु¸ü¾ÖÖŸÖ –ÖÖ»Öß. ×¾ÖÆüß¸üी खोदून शेतीला पाणीपुरवठा केला जात असल्याने शासनाने देखील विहीर खोदाइसाठी शेतकऱ्यांना, गावांना पिण्याचे पाणी पुरवठा करण्यासÖÖठी ग्रामपंचायतीना अनुदान देण्यास सुरूवात केली आणि वेगवेगळया योजनामधून विहीर खोदण्यास प्राधान्य दिले यातून सोलापूर जि»ÊÖŸÖ –ुबेरी स्किम, ×¾ÖÆüß¸ü योजनेमधून माढा व मोहोळ तालुक्यात विहीरी खोदल्या. सहकारी बँका मार्फत, विवीध विकास सोसायटी मार्फत, राष्ट्रीयकृत बँकेमार्फत विहीर तगाईमधून विहीरी खोदल्या गेल्या. यातूनच पुढील काळात

ÃÖवर्णजंयती योजनेमार्फत जवाहर विहीर योजना, रोजगार हमी मार्फत अल्प³Ö¬ÖÖरकांना विहीर अर्थसहाय्य, अनुÃÖ×“ÖŸÖ •ÖÖŸÖß •Ö´ÖÖŸÖß ¾Ö ‡ŸÖ¸ü ´ÖÖगासवर्गियांना विहीर अनुदान देण्यासÖ ÃÖºþ¾ÖÖŸÖ –ÖÖ»Öß.

➢ ¸üÖ•ÖÖगार हमी योजने अतंर्गत जवाहर विहीर योजना :

»ÖÅ‘Ö पाटबंधारे स्थानिक स्थर उपविभाग मोहोळ या कार्यालयामार्फत सन १९८८-१९८९ पासून लाभार्थ्यांना ×¾Öहीर खोदण्यासाठी ४०,००० रु. पासून ते १,४०,००० रु .पर्यंत अनुदान दिलोü. यातून शेतकऱ्यांना मदत करून ¿ÖŸÖß ØÃÖ“Öनाखाली आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यानुसार मोहोळ तालुक्यात ‡. ÃÖ. 1988-1989 ŸÖ ‡. ÃÖ. 2006-२००७ पर्यंत ५८४ विहीरी खोदण्यात आल्या. या योजनेअंतर्गत ओलिताखलील क्षेत्र व खर्चाचे प्रमाण खलील तक्त्यात दिलÖ †ÖÆü.

ŸÖŒŸÖÖ क्र. 7
जवाहर विहीर कार्यक्रम

¾ÖÂÖÔ	**×¾ÖÆüß¸üोंची संख्या**	**ओलिताखालील क्षÖ¡Ö (ÆüŒ™ü¸ü)**	**खÖ“ÖÔ (लाखात)**
1990-91	25	286	5.00
1991-92	37	342	8.40
1992-93	-	-	-
1993-94	31	327	8.24
1994-95	56	287	14.44
1995-96	-	-	-
1996-97	58	399	19.07
1997-98	92	732	38.63
1999-2000	105	917	42.71
2000-01	54	469	23.33
2001-02	-	-	-
2002-03	76	567	41.70
2003-04	-	-	-
2004-05	50	487	29.40

(स्त्रोत : रोजगार हमी योजने अंतर्गत जवहार विहीर योजना मासिक प्रगती अहवाल, संबंधित वर्ष.)

➢ विशेष घटक योजने अंतर्गत विहीर योजना :

या योजनेअतंर्गत शासनाच्या वतीने मोहोळ तालूक्यातील १०४ गावांमधील २३८ लाभार्थ्यांना 1,00,51,530Ö ¹Ö. ×¾Öहीरीसाठी अनुदान दिलÖê. विशेष घटक योजनेमधून खोदलेल्या विहीरीमधून मोहोळ तालुक्यातील शेती मोठया प्रमाणात बागायती होण्यास मदत –ÖÖ»Öß. कमी दिवसात रोख पैसा मिळवून देणाऱ्या पालेभाज्या, फळभाज्या, फळबागा बरोबरच नगदी पिके त्यामध्ये ऊस, कापूस, मिरची, ज्वारी, ²ÖÖजरी, सूर्यफूल, उडीद, भुईमूग, कलिंगड, टरबूज इत्यादी पिके घेण्याकडे लोकांचा कल वाढला. †¿ÖÖ प्रकारच्या योजनामधून अवर्षण प्रवण भागातील लोकांना मदत करून त्याचे आर्थिक जीवनमान ˆ“Öावण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे माढा व मोहोळ तालुक्यांचा आर्थिक विकास होण्यास मदत –ÖÖ»Öß.[15]

२.३.२. कुपनलिका :

ÃÖÖê»ÖÖ¯ÖÖर जिल्हा अवर्षण ग्रस्त विभागात मोडतो. त्यामुळे वरचेवर पावसाचे प्रमाण कमी होत चालले त्यामुळे पाण्याची पातळी खÖÖ»ÖÖवल्याने कुपनलिका (बोअर) घेण्याकडे शेतकरी आकर्षिŸÖ –ÖÖ»ÖÖ. यातूनच शेतामधे १५० ŸÖê 50० फुट खोलीतून पाणी काढण्यासाठी कुपनलिका घेण्यास सुरवÖÖŸÖ –ÖÖ»Öß. यातून माढा व मोहोळ तालुक्यात कुपनलिकांचे (²Öोअरचे) सर्वत्र जाळे विणल्याचे दिसून येते. ¿ÖêŸÖß»ÖÖ मोठया प्रमाणात पाणीपुरवÖšÖÖ ÆüÖê‰ú लागला. त्यामुळे फळबागा व भाजीपाला याचे क्षेत्र ¾ÖÖœü लागले.[16]

2.3.3. ŸÖ»ÖÖ¾Ö :

शेतीला पाणीपुरवठा करण्यासाठी ज्या माध्यमांचा उपयोग करण्यात येतो त्यामध्ये 'तलाव' हे एक प्राचीन काळापासून महत्वपूर्ण ठरलेले माध्यम आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी व स्वातंत्र्यानंतर तालुक्यातील विविध ठिकाणी तला¾Ö बांधण्यात आल्याची माहिती मिळते.

१) आष्टी (येवती) तलाव :

माढा उपविभागामध्ये पंढरपूर पासून उत्तरेला १२ मैलावर ब्रिटिश काळामध्ये 'येवती-आष्टी' येथे ²ÖÖ¬ÖÖ»ÖÖ»ÖÖ ÆüÖ ŸÖ»ÖÖ¾Ö इतिहास प्रसिध्द आहे. भीमा नदीला मिळणाऱ्या उपप्रवाहावरती हा तलाव बांधण्याचा आराखडा ब्रिटिश अधिकारी 'मेजर पेन्नी' याने ‡. ÃÖ. १८६९ मध्ये तयार केला. या तलावाच्या कामाला प्रत्यक्ष १ डिसेंबर १८७६ रोजी सुरुवात –ााली. या तलावाचे बांधकाम ३१ जÖ»Ö 1881 »ÖÖ ¯ÖæÞÖ –ााले. या ŸÖ»ÖÖ¾ÖÖÃÖÖšß 33.499 Æजार पौंड (३,३४,९९० रू.) इतका खÖ“ÖÔ –ÖÖ»ÖÖ. इ. स. १८७६ मध्ये पडलेल्या भीषण दुष्काळामध्ये या तलावाच्या कामावर दिवसाला १९,९४९ मजूर येत होते.[17]

या तलावाच्या भरावाची समुद्रसपाटीपासूनची प्रत्यक्ष उंची 1561 ±Ú™, »ÖÖबी १२.७०९ फूट असून रूंदी ५७.७५ फूट आहे. हा तलाव पूर्ण क्षमतेने भरल्यास या तलावाचे पाणी ४ कि. मी. चौरस परिसरात पसरते. या तलावामध्ये १,४९९,४७०,०८५ क्युबीक फूट पाणी साठा होतो. या तलावÖ»ÖÖ 11.05 ´Öî»Ö लांबीचा डावा कालवा असून याद्वारे १२,२५८ एकर क्षेत्र ओलिताखाली येण्याची क्षमता होती. तर १० मैल »ÖÖ²Öß“ÖÖ ˆ•ÖÖ¾ÖÖ कालवा असून याद्वारे ५,६२४ एकर क्षेत्र सिंचनाखाली येणे अपेक्षित होते. असे असले ŸÖ¸üß या तलावाच्या माध्यमातून सरासरी १०,८०९ एकर जमीन सिंचनाखाली येते.

बारमाही पाणी पुरवठयासाठी रू. १२, आठमाही पाणी पुरवठयासाठी रू. ४, चारमाही पाणी पुरवठयासाठी रू. २, पावसाळयात रू. १, तर उन्हाळी हंगामासाठी रू. ४ अशा प्रकारचे पाणीपट्टीचे दर आकारले जात होते.[18] या तलावाला महाराष्ट्र शासनाने लघु प्रकल्पाचा दर्जा दिला आहे. इ. स. 1980 नंतर उजनी धरणÖमधून कालव्याद्वारे या तलावात पाणßÖ ÃÖÖê›ü»Öê •ÖÖŸÖê. याला 'आष्टी उपसा सिंचन योजना' असे नाव दिले आहे. या तलावासाठी शासनाने ३० कोटी रू. निधी दिला आहे.[19] या प्रकल्पामुळे मोहोळ तालुक्यातील बागायती क्षेत्र वाढले आहे. पीक पध्दतीमध्ये आमुलाग्र बदल –ाले. ऊसाचे क्षेत्र वाढल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक जीवनामध्ये –पाट्याने बदल –ाले. यातूनच या तालुक्याच्या आर्थिक विकासात भर ¯Ö›ü»Öß. ‡. ÃÖ. 1995 नंतर माढा, मोहोळ या तालुक्यातील अनेक गावांना पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा केला •ÖÖŸÖÖê. तसेच या तलावामध्ये मत्स्यउद्योग चालतो. यातून या तालुक्यातील अनेकांना रोजगार मिळाला. या बाबी तालुक्याच्या अर्थकारणाला सुयोग्य दिशा देणाऱ्या ठरल्या.[20]

२) पोखरापूर तलाव :

मोहोळ तालुक्यामध्ये 'पोखरापूर' येथे साठवण ŸÖ»ÖÖ¾Ö †ÖÆê. या तलावाला शासकीय मान्यता इ. स. १९८४ मध्ये मिळाली. इ. स. १९८५ मध्ये या तलावाच्या कामास प्रत्यक्ष सुरूवात होऊन ŸÖê ‡. ÃÖ. १९८६ मध्ये पूर्ण –ाले. या पा–र तलावाचे काम महाराष्ट्र शासनाच्या अप्रगत विकास कार्यक्रमांतर्गत पूर्ण करण्यात आले. प्रशासकीय मान्यतेनुसार या तलावाच्या कामासाठी सुरूवातीस २५.७५ लाख रू. इतकß तरतूद होती. मात्र या कामावर पुढे वाढीव तरतुदीनुसार ६०.०८ लाख रू. इतका प्रत्यक्ष खर्च –ÖÖ»ÖÖ. या ŸÖ»ÖÖ¾Öाची पाणीसाठवण क्षमता १८२३ घनमीटर आहे. पुढील काळात शासनाने कृष्णा खोरे विकास ´ÖÆÖ´Ö›üôûÖŸÖर्गत आष्टी तलावातून उपसा सिंचन पध्दतीने या तलावात पाणी सोडण्याचा निर्णय घेतला. त्यामुळे तालुक्याच्या कृषि विकासास गती मिळाली. या ŸÖ»ÖÖ¾ÖÖ´ÖÖôûê ´ÖÖÆÖôûê ¯Öü×¸üÃÖ¸üÖŸÖß»Ö पोखरापूर, खवणी, सारोळे या गावांच्या परिसरातील जमीन ओलिताखाली आली आहे.[21]

३) वडाचीवाडी (नागाळा), वेणेगांव व परिते तलाव :

माढा तालुक्यात उपळाई बु. गावाच्या खाली मोडत असलेली वडाचीवाडी येथे सन १९७२-1973 मध्ये ŸÖ»ÖÖव बांधण्यात आला. या तलावामधे पाणी साठल्याने वडाचीवाडी व उपळाई बु. गावामधील जवळजवळ १२० विहीरींना याचा पा–Ö¸ü मिळून बागायतß क्षê¡ÖÖŸÖ ¾ÖÖœü –ÖÖ»Öß †ÖÆü.´ÖÖœüÖ Ÿालुक्यात टेंभुर्णीजवळ तीन कि.मी. पूर्वेस वेणेगांव येथे तलाव बांधला असून यातून वेणेगावातील लगतच्या ×¾ÖÆüß¸ü¼ü»ÖÖ ¯ÖÖ–Ö¸ü ×´ÖôûÖÖ. माढा तालुक्यातील हे एक महत्वाचे गाव आहे. या भागातील जमीन माळरानाची आहे. पावसाचे प्रमाण खूपच कमी आहे. त्यामुळे शासनाने या गावाच्या परिसरात एक पा–Ö¸ü ŸÖ»ÖÖ¾Ö बांधला. या तलावाचे काम इ. स. १९८२ मध्ये पूर्ण –ाले. या कामासाठी शासनाने २३.०७ लाख रू. तरतूद केली होती. १८.६८ लाख रु. प्रत्यक्ष खर्च –ÖÖला. या तलावाची सिंचन क्षमता १३२ हेक्टर इतकी आहे.

4) ×¾Ö÷»Ö¾ÖÖ›üß, सापटणे व निमगÖ¾Ö ŸÖ»ÖÖ¾Ö :

माढा तालुक्यातील विठ्ठलवाडी येथे इ. स. १९८२ मध्ये एका पा–र तलावाचे काम पूर्ण –ाले. या तलावाच्या बांधकामासाठी ५४.२६ लाख रू. इतका खर्च –ाला. त्यामुळे १४७ हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली आले. यामध्ये अंजनगाव, उपळाई (खु) या गावांच्याही क्षेत्राचा समावेश होतो. इ. स. १९६८ मध्ये माढा तालुक्यातील सापटणे येथे एक पा–Ö¸ü Ÿलाव बांधण्यात आला. या तलावाच्या बांधकामासाठी १२.४४ लाख रु. इतका खर्च –ाला. त्यामुळे सापटणे परिसरातील उजनी, तांबवे, व्हळे या गावांचे ७२८ हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली आले. इ. स. १९८२ मध्ये माढा तालुक्यातील निमगाव येथे एक पा–र तलाव बांधण्यात आला. या तलावाच्या बांधकामासाठी ४८.६३ लाख रु. इतका खर्च –ाला. त्यामुळे या गावाच्या परिसरातील २९६ हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली आले.

या व्Ö×ŸÖ×¸üŒŸÖ ´ÖÖœüÖ व मोहोळ तालुक्यात ‡. ÃÖ. 1972-७३ च्या दुष्काळानंतर 'पाणी अÖ›ü¾ÖÖ पाणी जिरवा' योजनेमधून अनेक पा–Ö¸ü ŸÖ»ÖÖ¾Ö बांधले आहेत. त्यामुळे या तालुक्यातील अनेक गावातील ¿Öतक–यांना त्याचा फायदा होताना दिसून येतो आहे. ‡. ÃÖ. 1960-२००६ या कालावधीमध्ये सार्वजनिक बांधकाम विभागामार्फत कöÖÆüß ŸÖ»ÖÖ¾Ö ²ÖÖ–Ö»Öê †ÖÆüŸÖ.[22]

लघु पाटबंधारे उपविभाग मोहोळ यांच्या माध्यमातून इ. स. १९७४ ते इ. स. २००६ पर्यंत मोहोळ Ÿालुक्यामध्ये एकूण २८६ पा–र तलावांची निर्मिती करण्यात आली. या तलावांची पाणीसाठवण क्षमता १२३६.२८ द. ल. घ. फू. इतकी होती. या कामावरती एकूण २३१७.६९ लाख रु. खर्च –ाले. यामुळे ४,१५० हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखÖÖ»Öß †Ö»Öß. या तलावात साठलेल्या पाण्याचा शेतीसाठी खूप फायदा –ÖÖ»ÖÖ.

तसेच तलावाच्या खालील भागात असलेल्या विहीरींना त्याचा पा–र मिळाला. त्यामुळे देखील अनेक विहीरींना पाणी वाढल्याने शेतकऱ्यांच्या ¿ÖÖŸÖÖ´ाध्ये उत्पादन वाढून त्यांची आर्थिक प्रगती होऊन त्यांच्या जिवनमानामध्येही आमूलाग्र बदल –ÖÖ»Ö. [23]

२.४ इंदिरा आवास योजना :

निवारा ही मानवाची मूलभूत गरज असून सामान्य नागरिकाला स्वतःचे ‘Ö¸ü असल्याशिवाय आर्थिक सुरक्षितता मिळत नाही. निराश्रित व्याŒŸÖßच्या आयुष्यात घर सामाजिक दृष्ट्या ´ÖÆüŸ¾ÖÖ“ÖÖ ²Ö¤ü»Ö घडवून आणते. त्याची स्वतःची ओळख निर्माण करण्यास मदत करŸÖ. स्वातंत्र्यानंतर २५ वर्षाच्या कÖÖ»ÖÖवधीत ग्रामीण भागातील गृहनिर्माण समस्येकडे शासनाने गांभीर्याने लक्ष दिले नाही. निर्वासितांच्या पुनर्वसनाकरीता गृहनिर्माण कार्यक्रम हा फाळणीनंतर पूनर्वसन मंत्रालयाने हाती घेतला तो १९६० पर्यंत “ÖÖ»Ö ÆÖŸÖÖ. त्या योजनेतून देशात वेगवेगळया ठिकाणी ५ लाख कुटुंबांना घरे बांधून देण्यात आली . प्रत्येक व्यŒŸÖßला व सहकारी संस्थाना एका घरामागे रुपये ५००० पर्यंत कर्ज देण्यात आले. ‡. ÃÖ. १९८० पर्यंत ६७००० घरे बांधण्यात आली. ‡. ÃÖ. 1972-१९७३ मध्ये लोकसभेच्या अंदाज समितीने ३७ व्या †Æü¾ÖÖ»ÖÖŸÖ ³ारताच्या लोकसंख्येपैकी ८३% लोक कच्चे बांधकाम असलेल्या घरात असमाधानकारक ¸üÖÆतात हे निदर्शनास आणून दिल्यामुळे ४ थ्या योजनेत केंद्रिय योजना म्हणून सुरु केलेली राष्ट्रीय विकास परिषदेच्या शिफारशीनुसार १ एप्रील १९७४ पासून राज्य शासनाकडे घरासाठी जागा बांधकाम सहाय्य योजना म्हणून हस्तांतरीत केली.[24]

इ. स. १९८० मध्ये सुरु–ाालेल्या राष्ट्रीय ग्रामßण रोजगार कार्यक्रम आणि इ. स. १९८३ मध्ये गÖÖ´Ößण भूमिहीन रोजगार हमी कार्यक्रम अंतर्गत (ग्राभूरोहक) घरांचे बांधकाम हे प्रमुख धोरण होते. जून 19८५ मध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व मुक्त वेठबिगार यांच्यासाठी ग्रामßण भूमिहीन रोजगार हमीची उपायोजना म्हणून ‡. ÃÖ. 1985-१९८६ मध्ये इंदिरा आवास योजना सुरु केली. ‡. ÃÖ. 1993-1994 ´Ö¬ये दÖ׸ü¦ü¶ रेषेखÖÖ»Ößल बिगर अनुसूचित जाती-जमातीच्या कुटुंबाना समाविष्ट केले. १ जानेवारी 1996 पासून ती एक स्वतंत्र योजना सूरु केली.

मोहोळ पंचायत समिती मार्फत वरील योजनेद्वारे ग्रा´Ößण भागातील लाभार्थींना जाÃŸÖßŸÖ-•ÖÖÃŸÖ फायदा व्हावा या दृष्टीने पावले उचलून या योजनेची अमंलबजावनी केली आहे. मोहोळ तालुक्यांत •Ö¾ाळजवळ १०१ गावे, वाडया-वस्त्यावरती ही योजना राबवली गेली आहे. या योजनेमधून मराठा, मÖÛÃ»Ö´Ö, कोळी, अनुसूचित •ÖÖŸÖß, अनुसूचित जमाती, भटक्या विमुक्त, इतर मागास अल्पसंख्यांक अशा सर्व

स्थरातील लोकांना वरील योजनेतून घरे बांधून दिल्याने आर्थिक फायदा –ााला. त्यामुळे बेघराना व इतरांना स्वत:चे हक्काचे घर –ााले अशा लोकांना आपली प्रगती करून घेण्यास ¾ÖÖ¾Ö मिळाला त्यामुळे आर्थिक जीवन सुधारल्याने सामाजिक जिवनामध्ये उन्नती होण्यास मदत –ÖÖ»Öß.[25]

२.५ उजनी धरण (भीमा पाटबंधारे प्रकल्प) :

भीमा नदी Æß ÃÖÖेलापूर जिल्ह्यातून वाहणारी सर्वात मोठी नदी आहे. ही कृष्णा नदीची उपनदी असून ती ¯Öण्Ö ×•Ö»ÊÖŸÖß»Ö ³Öß´ÖÖ¿ांकर येथे उगम पावून पुढे सोलापूर जिल्ह्याŸÖß»Ö ´ÖÖœÖ, ¯Öœü¸ü¯Ö¸ü, ´ÖÖÆÖôü, मंगळवेढा, दक्षिण सोलापूर तालुक्यातून वाहत जाउन पुढे कृष्णा नदीला मिळते. याच नदीवर उजनी येथे धरण बांधले आहे. उजनी धरण हे महाराष्ट्रातील मोठया धराणामध्ये गणले जाते. या धरणाची पाणी साठवण क्षÖ´ÖŸÖÖ ११७ टी. एम. सी. एवढी आहे. भीमा नदीवर बांधलेल्या या ¬Öरणाचा ´ÖÆÖ¸üÖÂ™ÖŸÖß»Ö धरणांच्या पाणीसाठवण क्षमतेच्या संदर्भात कोयना व जायकवाडी धरणानंतर तिसरा क्रमांक लागतो. उजनी धरणामध्ये मत्स्य उद्योग फार मोठया प्रमाणावर “ÖÖ»ÖŸÖÖ. या धरणाच्या परिसरात 'फ्लेमिंग' Æ पक्षी हिवाळयात मोठ्या प्रमाणात आढळतात.[26]

नकाशा क्र. 3

कृष्णा-भिमा पाटबंधारे प्रकल्प नकाशा

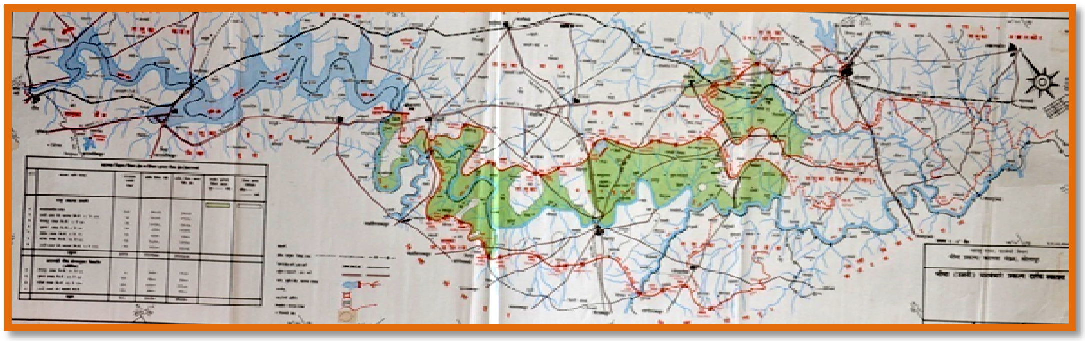

(स्त्रोत: भीमा कालवा ´Ö›üôû, ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, 1 ‹×¯Ö»Ö 2009.)

इंग्रजांनी हिंदुस्थानÖŸÖß»Ö ¾ÖÃÖÖÆüŸÖß´ाध्ये कच्चा माल मिळवणे व पक्क्या मालासाठीची ´ÖÖŠüß बाजारपेठ या उद्देशांनी काही सुधारणा केल्या. त्यामधून शेतीसाठी पाणी पुरवठ्याच्या काही योजना आखून जलसिंचनाच्या कल्पना पुढे आणल्या. यातून इंग्रज अधिकारी एच. ‹±ü. बोवेल यांनी इ. स. १९०३ मध्ये ही कल्पना ब्रिटि¿Ö सरकारच्या पूढे मांडली. ¯Öœü ¯ÖÃŸÖÖ×¾ÖŸÖ उजनी धरणाचे सर्वेक्षण व इतर अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने एक समिती नेमण्यात आली. नेमलेल्या या समितीने ‡. ÃÖ. 1903 ŸÖ इ. स. १९०५ पर्यंत सर्वेक्षण

करून ‡. ÃÖ. १९०५ मधे शासनाला 'टेक्निकल पेपर ३०' या नावाची पुस्तिका प्रकाशित केली. या पुस्तिकेत ´ÖÖ›¡»Ö»या प्रस्तावित प्रस्तावामध्ये भीमा नदीवर माढा तालुक्यातील उजनी गावाजवळ बंधारा बांधून पाणी अडवून Ÿया भागातील दुष्काळी भागास पाणी पुरवठा करावा असे नियोजन करण्यात आले. उपसा ¯Ö¬¤ÛŸÖß«Ö¸¡ कालव्यामधून ३.९२ लाख हेक्टर क्षेत्राला पाणी देण्याचा आराखडा मांडला. आणि पुढे यामध्ये ६१ हजार एकरपर्यंत वाढवण्याचे नियोजन केले. ¯Ö¸üŸÖ ×²Ö×™ü¿Ö कãÖÖÔÖत या प्रस्तावित योजनेवर फारसे लक्ष दिले गेले नाही. त्यामुळे ही योजना तशीच पडून राहिली. १५ ऑगस्ट १९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र —ÖÖ»ÖÖ. स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी पंचवार्षिक योजना आखून भारतीय शेती ÃÖ¬ÖÖ׸üŸÖ ¯ध्दतीने करण्याचे योजिले. ³Öारताला स्वयंपूर्ण बनविण्यासाठी, वाढत्या लोकसंख्येची अन्नधान्याची गरज भागवण्यासाठी दुसऱ्या ¤ü¿ÖÖ¾Ö¸ü †¾Ö»Ö²Ö²Öन न राहता देशी उत्पादन वाढवण्यासाठी या पंचवार्षिक योजना आखल्या. इ. स. १९५३-१९५४ मध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये प्रस्तावित केलेल्या धरणाचे फेर सर्वेक्षण केले. ¯Ö¸üŸÖ देशाच्या तिसऱ्या पÖ“Ö¾ÖÖÙÂÖक योजनेत खऱ्या अर्थाने या प्रस्तावित कामाला गती आली. 1 ´Ö 196० मध्ये महाराष्ट्राची निर्मिŸÖß —ााली. संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी ¯Ö“Ö¾ÖÖÙÂÖकां योजनेचा पाठपुरावा करून महाराष्ट्रामध्ये पंचÖ¾ÖÖर्षिक योजना आखली. या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये केंद्र सरकारकडे महाराष्ट्रातील धरणासाठी व जलसिंचन योजनासाठी ३५० कोटी रुपये रकमेचे ¯ÖÃŸÖÖ¾Ö ¯ÖÖšü¾Ö»Ö त्यानुसार केंद्र सरकारने ‡. ÃÖ. १९६४ मध्ये १०० कोटीच्या आराखडयास मान्यता दिली.[27] या तरतुदीनुसार उजनी धरणामध्ये ११०.08 टी. एम. सी. पाणी साठवून बारमाही पध्दतीने ४,11,५०० एकर •Ö×´Öनीस पाणी देण्याचे नियोजन केले. या नियोजनानुसार ६ मार्च १९६६ रोजी भारताचे तत्कालीन संरक्षण मंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी धरणाच्या बांधकामाचे भूमी पूजन केले. या कामामध्ये माढा तालुक्याचे लोकप्रतिनि¬Öß ³ÖÖ‰ ÃÖÖÆेब काशिनाथ अस्वरे, सहकार महर्षी ¿ंकरराव मोहिते पाटील, करमाळया“Ö लाकप्रतिनिधी नामदेवराव जगताप, ´ााढ्याचे सहकार महर्षी गणपतराव साठे यांच्या सहकार्याने ही योजना मार्गी लावण्यामध्ये राजकीय योगदान दिले.

उजनी धरणामुळे बाधीत होणाऱ्या ६२ गावांचे पुनर्वसन, धरणामध्ये जलमय होणाऱ्या २९,000 हेक्टर जमिनीचे भ-ÃÖ¯ÖÖ¤न, राष्ट्रीय महामार्ग नं. ९ “Ö ÃÖ£Ö»ÖÖŸÖ¸ü, राष्ट्रीय रेल्वेमार्गाचे स्थलांतर अशा मोठया समस्यांना सामोरे जावे लागले. ×¿Ö¾ÖÖय धरणापासून सुरु होणारा मुख्य कालवा, उजवा व डावा कालवा यामुळे सुरुवातीला हे काम अतिशय मंद गतीने सुरु—ÖÖ»Ö. यातूनच या धरणातील पाणी ३,२२० कि. मी. पर्यंत पोहोचेल असे नियोजन केले. वरीलप्रमाणे धरणाचे बांधकाम ११ वर्षे चालले. धराणाचे बांधकाम व खोदकाम पूर्ण —ाल्यानंतर २८ सप्टेंबर १९८० मध्ये तत्कालीन मुख्यमंत्री वसंतदादा पाटील यांच्या हस्ते उजनी धरणाचे काम पूण —धरणामधून कालव्याद्वारे प्रत्यक्ष पाणी सोडण्याचा ¿Ö³ÖÖ¸ü³Ö ÃÖÖÆÔÖ ¯ÖÖ¸ü ¯Ö›ü»ÖÖ.[28]

या धरणाची उंची ४३.२८ मीटर इतकी आहे. या धरणाच्या डाव्या व उजव्या कालव्याची एकूण लांबी ५४८ कि. मी. इतकी आहे. तर या धरणाची कमाल पाणीसाठवण क्षमता ३३२०.०० दशलक्ष घन मीटर इतकी आहे. या प्रकल्पासाठी एकूण १,२२,४६५ लाख रूपये इतका खर्च आला.[29]

ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü जिल्हा हा नेहमीच अवर्षणप्रवन क्षेत्रामध्ये येत असल्याने सोलापूर जिल्हयातील जास्तीत-जास्त क्षेत्र ओलिताखाली यावे म्हणून आठमाही पाणी देण्याचे ठरवून कालव्यांची लांबी वाढवण्याचे ठरले. उजनी धरणाच्या या जलाशयाला "यशवंत सागर" जलाशय असे म्हणतात. या जलाशयातील पाण्याद्वारे 34,883 हेक्टर क्षेत्र व कालव्याद्वारे १,४७,८०० हेक्टर क्षे¡Ö असे एकून १,८२,६८३ हेक्टर सिंचनाखाली येते. †ÃÖ †ÃÖ»Ö ŸÖ¸üßÆüß प्रस्तावित क्षेत्रफळ ओलिताखाली आणण्यासाठी ३५० कÖ™üß रूपयांपेक्षा जास्त रकमेचßü †Ö वश्यकता आहे. उजनी धरणाचे बांधकाम पूर्ण –ाल्यानंतर ‡. ÃÖ. 1980 ÃÖÖ»Öß पहिल्यांदा १०० % ³Ö¸ü»Öê ÆüÖêŸÖê. त्यानंतर ‡. ÃÖ. २००९ पर्यंत २३ वेळा पूर्ण क्षमतेने ³Ö¸ü»Öê, ŸÖर ९ वेळा अपूर्ण राहीले.[30]

2.5.1 उजनी धरणामुळे निर्माण –ÖÖ»Ö»ÖÖ पुनर्वसनाचा प्रश्न :

ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÊÖŸÖ उजनी येथे बांधलेल्या धरणामुळे जिल्हयातील शेती बऱ्याच ¯ग्रमाणात ओलिताखाली आली. केवळ पावसावर पीक घेणारा शेतकरी उजनी धरणाच्या आधारान नगदी पिके घेवू लागला. उजनी पानलोट क्षे¡Ö 14 Æü•ÖÖ¸ü ८५६ चौरस कि. ´Öß. †ÖÆê. ŸÖ¸ü ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, पुणे, अहमदनगर या तिन्ही जिल्ह्यातील २९ हजार हेक्टर क्षेत्र पाण्याखाली बुडाले आहे. यामध्ये २६ हजार ७५० हेक्टर खाजगी शेती, ६०५ हेक्टर वनक्षेत्र, १६५० हेक्टर सरकारी जमिनß“ÖÖ ÃÖ´ÖÖ¾Öê¿Ö ÆüÖêŸÖÖê. ५१ गावे पाण्याखालßü ²Ö›Öü»Öß असून ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö ल्ह्यातील २३, पुणे जिल्ह्यातील २५, नगर जिल्ह्याŸÖß»Ö ०३ गावांचा समावेश होतो. ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÊÖŸÖß»Ö ३० गावांपैकी माढा तालुक्यातील उजनी, शिराळ, सुरली व फुटजवळगाव या 4 गावाचा समावेश होतो.

उजनी धरणाची एकूणÖ ¯Öाणी साठवण क्षमता ११७ टी. ‹´Ö. सी. असून धरण जर १००% भरले तर 3,320.०१ दशलक्ष घनमीटर पाणी साठा होतो. त्यापैकी उपयुक्त साठा हा १८०२.८१ दशलक्ष घनमी™ü¸ü, ŸÖ¸ü मृत साठा १५१७.२० दशलक्ष घनमी™ü¸ü †ÖÆê. वरील प्रमाणे जलमय –ालेल्या गावांचे पुनर्वसन तिन्ही ×•Ö»ÊÖŸÖ •Ö¸üß करण्यात आले असले तरी पुनर्वसनाची समस्या फार बिकट आहे. कारण ज्या लोकांची †ÛÃ´ÖŸÖÖ गावामध्ये आहे, त्यांना ती विसरून इतरत्र माळरानावर मिळेल त्या जागेमध्ये रहावे लागत आहे. त्यांना शासनाकडून मिळालेल्या जमिनीमध्ये असलेल्या समस्यांना तोंड देत नव्याने डाव मांडण्याची वेळ †Ö»Öß †ÖÆê. या गावातील सर्वांचे चांगल्यारितीने पुनर्वसन करण्याची मोठी समस्या शासनापुœ †ÖÆê.[31]

2.5.2. उजनी ¬Ö¸Öण्ÖÖ´Ö¬ÖßÖ»Ö पिण्याच्या पाण्याचे नियोजन :

हवामानातÖ ÆÖÝÖ †Ãालेले बदल व त्याचा पर्जन्या¾Ö¸Ö Æीत असलेल्या परिणामामुळे पावसाचे प्रमाण वरचेवर कमी होत चालले आहे. ज्यामुळे दिवसेंदिवस पिण्याच्या पाण्याची समस्या बिकट बनत चालली †ÖÆ. भूमीगत पाण्याची पातळी खालावत असल्याने विहीरीमधून पाणी ¯Ö¸¾ÖšÖ¶Ö“Öा प्रश्न सुटत नाही. त्यामुÔ उजनी धरण व इतर मध्यम प्रकल्प, लघु प्रकल्प यामधून पिण्यासाठी लागणाऱ्या पाण्याचे नियोजन करावे लागत †ÖÆ. उजनी धरणामधून पुणे, सोलापूर, अहमदनगर या तीन जिल्ह्यांना पिण्याचे पाणी पुरवले जाते. सोलापूर शहराबरोबर बार्शी, सांगोला, मंगळवेढा, अक्कलकोट, पंढरपÖ¸, कुर्डूवाडी, करमाळा †¿ÖÖ १० शहरांना पाणी पुरवठा केला जातो. शिवाय ४२६ गावाना उजनी धरणामधून पाणी पुरवठा केला जातो. यासाठी उजनी धरणामध्ये ४०२० टी. ‹´Ö. सी. पाणी राखूण ठेवले जात आहे. त्याचबरोबर उजनी धरणामधून साखर कारखाने, एम. आय. ›ß. सी, विद्युत निर्मिती, कागद कारखाने, सूत गिरण्याना पाणी पुरवठा केला जातो.[32]

2.5.3. उजनी धरणा´Öô †Ö×»ÖÝÖाखाली येणारे क्षेत्र :

इ. स. १९८० मध्ये पूर्ण –ालेल्या उजनी धरणामुळे सोलापूर जिल्ह्यातील शेतीला नवसंजीवनी मिळाली. या धरणाचा २,४०,१६० हेक्टर क्षेत्राला लाभ –ाला. यापैकी लागवडीलायक क्षेत्र १,९९,१०४ ÆŒ™¸ इतके होते. जून २००१ अखेर १,८२,६८३ हेक्टर क्षेत्र ओलिताखाली आले. यामध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील शेतीक्षेत्राचे प्रमाण उल्लेखनिय होते.[33]

असे असले तरी जिल्ह्यातील माढा व मोहोळ तालुके या लाभापासून वंचित हÖÝÖ. ´ÖÖ¡Ö ¯Öœ ³Öß´ÖÖ-सीना जोड कालव्यामुळे या तालुक्याला उजनी धरणाचा प्रत्यक्ष लाभ मिळण्यास सुरूवात –ाली. उजनी धरणÖमधून होणाऱ्या सिंचनापैकी माढा तालुक्यातील २० गावांमधील ३२80 ÆŒ™¸ †Ö×»Öताखा»Öß †Ö»Ö आहे. तर मोहोळ तालुक्यातील ५६ गावांमधील ३८६६३ हेक्टर क्षेत्र ओलिताखली येत आहे.[34]

2.6 ³Öß´ÖÖ - ÃÖßना जोड कालवा :

ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ ×•Ö»ÊÖतील ११ तालुक्यापैकी माढा तालुका हा एक महत्वाचा दुष्काळी तालुका म्हणूनÖ ओळखला जातो. या उजनी धरणाचे वैशिष्ट्य असे की, ´ÖÖœÖ तालुक्यात हे धरण असून याच तालुक्याला सर्वात कमी पाणी मिळते. म्हणून "धरण उशाला कोरड घशाला" अशी म्हण सदर भागामध्ये प्रचलितÖ †ÖÆ. या प्रश्नातूनच ³Öß´ÖÖ-ÃÖßना जोडकालव्याची कल्पना पूढे आली. या योजनेनुसार उजनी धरणामधील वापरÖÝÖ

येत नसलेले पाणी सीना नदीमध्ये बोगदयातून सोडल्यास माढा तालुक्याबरोबरच इतर तालुक्यांनाही फायदा ÆÖê‡»Ö ´हणून प्रकल्पाचे सर्वेक्षण केले. पुढे या योजनेचा संभाव्य आराखडा बनविण्यात आला. यातूनच ही योजना आकारास आली. उजनी धरणापासून २६ कि. मी. लांबीचा आशिया खंडातील सर्वात लांब बोग¤Ö खोदला गेला. यामुळे माढा तालुक्याŸÖß»Ö २१ गावातील ३६.३६% तर, मोहोळ तालुक्यातील 26 गावांमधील ३१.१७% क्षेत्र ओलिताखली आले आहे. भीमा-सीना जोडकालव्यावरून होणाऱ्या सिंचनासाठी उजनी धरणामध्ये ३.१५ टी. ‹´Ö. ÃÖß. ¯ाणी राखीव असते. यातून २३०० हेक्टर ओलिताखाली येते.[35]

छायाचित्र क्र. 9

³Öß´ÖÖ-सीना जोडकालवा

(सौजन्य : आनंद ±ú×™Ö Ã™ã›ü߆Ö, ´ÖÖÆüÖêôû)

2.6.1 ³Öß´ÖÖ - ÃÖßना जोडकालव्याचे बांधकाम :

या प्रकल्पाचा मुळ खर्च ३१५.७८ कोटी असून प्रत्यक्षात ‡. ÃÖ. २००४ पर्यंत २११.९० कोटी ¹ý. ख×“ÖÔ —ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê. ³Öß´ÖÖ-ÃÖßना जोडकालव्यांर्तगत बोगदयाचे प्रत्यक्ष काम १७ मे १९९७ ¸Öê•Öß ÃÖã¹ý —ÖÖ»Öê. आणि ८ मे २००० मध्ये पूर्ण —ÖÖ»Öê. Æê काम एकून ३७ महिन्यात पूर्ण करण्यात आले. या बोगदयातून सप्टेंबर २००२ पासून प्रत्यक्षात पाणी सोडण्यास सुरू¾ÖÖŸÖ —ÖÖ»Öß. उजनी धरणापासून पूर्वेला सीना नदीकडे २६.५ कि.मी. लांबीच्या बोगदयातून सोडलेल्या पाण्याची ŸÖßन विभागात विभागणी करण्यात आली.

ŸÖŒŸÖ क्र. **8**

योजनानिहाय सिंचन क्षेत्र, पाण्याचे उपयोजन व खर्च

योजनेचे नाव	सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र	पाण्याचे उपयोजन (™ß. ‹´Ö. ÃÖß.)	ख×“Ö रक्कम (लाखात)
³Öß´ÖÖ-ÃÖßना जोडकालवा	23,000	3.15	5974.06
शिरापूर उपसासिंचन योजना	10,000	1.73	3271.51
बार्शी उपसा सिंचन प्रक»¯Ö	-	-	-
एकूण	33,000	4.88	9245.57

(Ã¡ÖÖêŸÖ : ×•Ö»ÆÖ सामाजिक-आर्थिक समालोचन, जिल्हा सोलापूर)

२.७. शिरापूर उपसासिंचन योजना :

ÃÖßना नदीवरती मोहोळ तालुक्यातील 'शिरापूर' येथे पाणी अडवून ते पाणी ´ÖÖêÆÖêôÖ ŸÖÖ»Öक्यातील क´ÖÖÆß गावांना व उर्वरित पाणी उत्तर सोलापूर तालुक्यातील काही गावांना ŸÖÃÖê“Ö ´Ö¸ÖšÖ¾ÖÖ›¶ÖŸÖß»Ö उस्मानÖ²ÖÖ¤ü ×•Ö»ÊÖŸÖß»Ö ŸÖãळजापूर तालुक्याला जलसिंचनासाठी देण्यासाठी ही योजना आखली गेली. त्यानुÃÖÖ¸ü उजनी धरणातून ³Öß´ÖÖ-ÃÖßना जोडकालव्यातून शिरापूर येथे ÃÖßना नदीमध्ये पाणी साठवून उपसासिंचन योजनेद्वारे उचलण्यात येणार आहे. ³Öß´ÖÖ-ÃÖßना जोडकालव्यातून सोडण्यात येणाऱ्या ७.४७ ™ß. ‹´Ö. सी. पाण्यामधून १.४७ टी. ‹´Ö. सी. पाणी शिरापूर उपसा सिंचन योजनेसाठी प्रस्तावित आहे. ¯ÖÖ‡¯Ö टाक्याचे काम पूर्ण होऊन गौडगाव पर्यंत पाणी ¯ÖÖêÆÖê“Ö»Öê †ÖÆê.

२.८. सीना नदीवरील कोल्हापूर पध्दतीचे ²Ö¬ÖÖ¸ü :

क´Ö»ÆÖ¯Ö¸ü पध्दतीच्या बंधाऱ्यामधून २३००० हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखली आले आहे. या कोल्हापूर पध्दतीच्या बंधाऱ्यामध्ये ३.१५ टी. ‹´Ö. सी. पाणी अडविले जाते. या पाण्यामधून ७५% खरीपासाठी व 25% पाणी रब्बी पिकासाठी वापरण्यात येते. या जोडकालव्यामधून वाहणाऱ्या पाण्याची वहन क्षमता २६.०० घनमिटर प्रतिसेकंद असून त्याखली भिजाणारे क्षेत्र ४७,००० हेक्टर आहे. या सीना नदीवरती असणाऱ्या कोल्हापूर पध्दतीच्या बंधाऱ्यांची माहिती पुढीलप्रमाणे.

२.८.१. माढा तालुक्यातील बंधारे :

माढा तालुक्यामध्ये सीना नदीवरती कोल्हापूर पध्दतीचे १) कव्हे, २) म्हैसगांव, ३) रिधोरे, ४) निमगांव, ५) दारफळ, ६) उंदरगांव, ७) ख¸Ö¾Ö असे एकूण सात बंधारे आहेत. या बंधाऱ्यामुळे माढा तालुक्यातील हजारो एकर जमीन सिंचनाखाली आली आहे. याचा तालुक्याच्या कृषि विकासावर

सकारात्मक परिणाम –ाल्याचे दिसते. सोलापूर जिल्हयातील दुष्काळी परिस्थितीवर ´ाात करण्यासाठी आणि माढा तालुक्यातील सतत अवर्षण प्रवण परिस्थितीला सामोरे जाणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या शेतीला पाणी क>वाडी पंचायत समितीने

‡. ÃÖ. 1997-९८ मध्ये जलसिंचनावरती ११,28,123 ¹ý. खर्च केले. ³ÖßÖ´ÖÖ-ÃÖßना जोड कालव्याचे काम पूर्ण –ाल्यानंतर सीना नदीवरती कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे बांधून माढा व मोहोळ तालुक्यातील शेतीला पाणीपुरवठा केला आणि हजारो हेक्टर शेती ओलिताखाली आली. माढा तालुक्यातील कोल्हापूर पध्दतीच्या बंधाऱ्यांची माहिती पुढीलप्रमाणे.[36]

1) क¾Æ :

कव्हे हा कोल्हापूर पध¤ÝÖß“ÖÖ ²Ö¬ÖÖ¸üÖ ³ÖßÖ´ÖÖ-ÃÖßना बोगद्याच्या अगदी जवळ म्हणजे ०.१५ कि. ´Öß. अंतरावर असून, यासाठी १२५.५३ लाख रूपये खर्च आला. या बंधाऱ्याचे काम सार्वजनिक नियोजन अंर्तगत इ. ÃÖ. 1997 ´Ö¬Ö pूर्ण –ालेल्या बंधाऱ्याची पाणी साठवण क्षमता २१५२ घ. मी. असून, या बंधाऱ्यामुळे ६५३ हेक्टर जमीन ओलिताखाली आ»Öß †ÖÆ. त्यामुळे रब्बी व खरीप पिकाखालील क्षेत्र ¾ÖÖœü»Ö, ÝÖÃÖ“Ö ऊस, कापूस, मिरची या नगदी पिकÖ“Ö ^Ý¯ÖÖ®Ö ¾ÖÖœü»Ö.

२) म्हैसगांव :

ÆÖ ²Ö¬ÖÖ¸üÖ ÃÖßना नदीवर असून, या बंधाऱ्याचे कÖ´Ö इ. स. १९९१ मध्ये सार्वजनिक नियोजन अंतर्गत योजनेतून पूर्ण केले असून, या बंधाऱ्याच्या बांधकामासाठी एकूण खर्च 107.23 रू. इतका –ÖÖ»ÖÖ. या बंधाऱ्याची पाणी साठवण क्षमता 2789 ‘Ö. ´Öß. असून, त्यामुळे या गावाच्या परिसरातील १६४८ हेक्टर जमीन ओलिताखाली आली.

3) ׸ü¬ÖÖ¸êü :

रिधोरे गावालगतच्या ओढयावर कÖ»ÆÖ¯Ö¸ü ¯Ö¬¤ÝÖß“ÖÖ ÆÖ ²Ö¬ÖÖ¸üÖ असून, या बंधाऱ्याच्या ²ÖÖ¬नाकामासाठी २०७.७० लाख रू. खर्च †Ö»ÖÖ. या बंधाऱ्याचे काम इ. ÃÖ. २००२ मधे पूर्ण –ÖÖ»Ö. या बंधाऱ्याची पाणीसाठवण क्षमता २८८७ घ. मी. आहे. यामुळे 577 ÆŒ™ü¸ü क्षेत्र सिंचनाखाली आले.

4) निमगÖÖ¾Ö (´ÖÖ) :

ÆÖ ²Ö¬ÖÖ¸üÖ ÃÖßना नदी वरती असून, या बंधाऱ्याच्या बांधकामासाठी ६५.२० लाख ¹ý. खर्च –ÖÖ»ÖÖ. या बंधाऱ्याचे काम इ. ÃÖ. १९९३ मधे पूर्ण –ाले. बंधाऱ्याची पाणीसाठवण क्षमता २५१२ घ. मी. असून,

यामुळे ६१८ हेक्टर क्षेत्र ओलिताखाली आले. यातूनच पारंपारिक शेती करण्याऱ्या शेतकऱ्यांनी ¯ÖßÖक्ó ¯Ö¬¤üŸÖß´Ö¬Ö बदल करुन ऊत्पादन ¾ÖÖœü¾Ö»Öê. याचा तालुक्याच्या कृषि विकासावर सकारात्मक परिणाम –ÖÖ»ÖÖ.[37]

५) दारफळ (सीना) :ú

ÆüÖ ²Ö¬ÖÖ¸üÖ ÃÖßÖना नदीवर आहे. बंधाऱ्याच्या बांधकामासाठी एकूण ६१.०० लाख रु. खर्च –ÖÖ»ÖÖ. त्याचे बांधकाम इ. स. १९९२ मध्ये पूर्ण –ााले. बंधाऱ्याची पाणीसाठवण क्षमता 837 ‘Ö. ´Öß. असून, त्यामुळे 257 ÆüŒ™ü¸ क्षेत्र ओलिताखाली आले.

6) ‰ ¤ü¸ü÷ÖÖ¾Ö :

माढा तालुक्यातील उंदरगाव या गावामध्ये कोल्हापूर पध्दतीचे दोन बंधारे असून, या बंधाऱ्यांची संबंधित गावाच्या परिसरातील शेती विकासामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका राहिलेली आहे. यापैकी एक कोü»ÆüÖ¯Öã¸ü ¯Ö¬¤üŸÖß“Öê बंधारा बेंदनाला ओढयावरती असून, ŸÖÖê ‡. ÃÖ. १९९२ मध्ये पूर्ण –ााला. या बंधाऱ्याचा बांधकाम खÖ“Ö÷ ३५.६१ लाख रु. –ÖÖ»ÖÖ. त्याची पाणी साठवण क्षमता १०९१ ‘Ö. ´Öß. असून, या बंधÖÖऱ्यामुळे ३२२ ÆüŒ™ü¸ü जमीन बागायती –ÖÖ»Öß.

ŸÖÖ¸ü ¤üÃÖÖ¸ü ²Ö¬ÖÖ¸üÖ ÃÖßÖना नदीवरती असून त्याची भीमा-ÃÖßÖना बोगद्यापासून ३६ कि. ´Öß. †ŸÖÖ¸ü †ÖÆê. त्याचे बांधकाम इ. ÃÖ. १९९० मध्ये पूर्ण –ााले आहे. यासाठी ऐकूण खर्च ५४.५७ लाख रु. –ााला. या बंधाऱ्या´ÖÖôü 27५४ हेक्टर क्षेत्राला पाणी पुरवठा केला जातो त्यामुळे ऊसाचे क्षेत्र वाढले आहे.

7) खÖ¸üÖ¾Ö :

हा कोल्हापूर पध्दतीचा बंधारा असून, त्याचे बांधकाम इ. ÃÖ. १९८७ मध्ये पूर्ण –ााले. यासाठी एकूण ६७.८४ लाख रु. खÖ“Ö –ÖÖ»ÖÖ. त्याची पाणी साठवण क्षमता १८५ हेक्टर घ. मी. असून, त्यामुळे 1050 ÆüŒटर क्षेत्र ओलिताखाली आले आहे.

8) ´ÖÖœüÖ (बेंदनाला) :

या कोü»ÆüÖ¯Öã¸ü पध्दतीचा बंधाऱ्याचे काम ‡. ÃÖ. १९९१ मध्ये पूर्ण –ााले. या बंधाऱ्यासाठी ४8.87 लाख रु. खर्च –ÖÖ»ÖÖ. या बंधाऱ्याची साठवण क्षमता १४३१ घ. मी. असून, त्यामुळे ४२२ हेक्टर क्षेत्र †Öê»Öताखली आहे. त्यामुळे माढ्याच्या परिसरातील दुष्काळी भागात पाणी पु¸ü¾ÖšüµÖाची सोय –Öाल्याने ²Öागायत क्षेत्र –ापाट्याने ¾ÖÖœü»Ö.

9) ×¾Ö÷»Ö¾ÖÖ›üß :

ÃÖ¤ü¸ü ²Ö¬ÖÖ¸üÖ ×¾Ö÷»Ö¾ÖÖ›üß †Öœü¶Ö¾Ö¸ü बांधला असून, या बंधऱ्याचे काम ‡. ÃÖ. १९८२ मध्ये पूर्ण –ाले. या बांधकामासाठी ५४.२६ लाख रु. खर्च –Ö»ÖÖ. या बंधÖऱ्याची पाणी साठवण क्षमता १७८३ घ. ´Öß. आहे. या बंधÖऱ्यामुळे १४७ हेक्टर जमिनीला पाणी मिळाले. जवळच सीना नदी असतानाही ×ŸÖ“ÖÖ ±üÖ¸üÃÖÖ ˆ¯Öयोग या परिसराला होत नव्हता. अशा बिकट परिस्थीतीमध्ये होरपळणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या जिवनामध्ये अशा बंधाऱ्यामुळे प्रगती –ाल्याचे दिसते.[38]

२.८.२. मोहोळ तालुक्यातील बंधारे:

सोलापूर जिल्हयातील हा तालुका अवर्षण प्रवण तालुका म्हणून ओळखला जातो. या तालुक्यामध्ये शेतीसाठीच्या जलसिंचनाच्या फारशा सोयी उपलब्ध नव्हत्या. मात्र पुढे भीमा-ÃÖßÖना जोडकालव्यामुळे सीना नदीमध्ये पाणी सोडल्याने मोहोळ तालुक्यातील शेतीला पाणी पुरवठा व्हावा या दृष्टीने मोहोळ तालुक्यामध्ये सीना नदीवरती कोल्हापूर पध्दतीचे १) ²ÖÖ¯Ö»Ö, 2) अनगर, 3) मलिकपेठ, 4) कोळेगांव, 5) ×¿Ö¸üÖ¯Ö¸ü, 6) अर्जूनसोंड, 7) पाकणी असे एकूण सात बंधारे बांधले आहेत. यामुळे या तालुक्यातील शेती ओलिताखाली आली. त्यामुळे या तालुक्यातील कृषि उत्पादनामध्ये वाढ –ाली. यातून तालुक्याच्या आर्थिक विकासास हातभार लागला. याशिवाय इतरही काही बंधारे या तालुक्यामध्ये आहेत. त्यांची थोडक्यात माहिती पुढीलप्रमाणे.

1) ²ÖÖ¯Ö»Ö :

हा कÖ»ÆÖ¯Ö¸ü ¯Ö¬¤üŸÖß“ÖÖ ²Ö¬ÖÖरा सीना नदीवरती असून ³Öß´ÖÖ-ÃÖßÖना बोगद्यापासून ४७ कि. ´Öß. †ŸÖ¸üÖ¾Ö¸ü आहे. या बंधाऱ्याचे बांधकाम इ. स. १९८६ मध्ये पूर्ण –ÖÖ»Ö. या बंधाऱ्याच्या बांधकामास 46.93 लाख रु. –ÖÖ»ÖÖ. या बंधाऱ्याची पाणी साठवण क्षमता २०८६ घ. ´Öß. †ÖÆü. या बंधाऱ्यामुळे मलिकपेठ, अनगर, नरखेड, ²ÖÖ¯Ö»Ö, एकूरके, पासलेवाडी या गावातील एकूण २०८६ हेक्टर जमिनीला पाणीपुरवठा ÆÖŸÖÖ. त्यामुळे या परिसरातील बागायत क्षेत्रामध्ये वाढ होऊन ¿ÖŸÖß उत्पादन वाढल्याचे दिसते.

2) अनग¸ü :

³Öß´ÖÖ-ÃÖßÖना जोड कालव्याच्या बोगद्या¯ÖÖÃÖæन ५० कि. मी. अंतरावर आहे. या बंधाऱ्याच्या बांधकामासाठी ४४६.७२ लाख रु. खर्च †Ö»ÖÖ. या बंधाऱ्याची पाणी साठवण क्षमता १९८० द. »Ö. ‘Ö. ´Öß. असून एकूण ५०८ हेक्टर जमीन ओलिताखाली †Ö»Öß †ÖÆü. या बंधाऱ्याचा अनगर, ¯ÖÖÃÖ»Öê¾ÖÖ›üß, एकूरके, नरखेड, बिटले या पाच गावांना फायदा –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆü.

3) ´Ö×»Öक¯ÖšÖ :

मोहोळ तालुक्यातील मलिकपेठ येथे सीना नदीवर हा बंधारा आहे. बोगदयापासून ५४ कि. ´Öß. †ŸÖ¸Ö¾Ö¸ü †ÖÆê. या बंधाऱ्याचे बांधकाम इ. स. १९८६ मध्ये पूर्ण –ााले. त्यास ३५.५६ लाख रु. खर्च –ÖÖ»ÖÖ आहे. त्याची पाणी साठवण क्षमता १७४० द. »Ö. ‘Ö. ´Öß. †ÖÆê. या बंधाऱ्याचा मलिकपेठ, अनगर, बिटले या गावांना जलसिंचनासाठी फायदा –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê. या बंधाऱ्यामुळे १९५१ हेक्टर क्षेत्र ओलिताखÖÖ»Öß †Ö»Öê.

4) कÖêôगाव :

या कोल्हापूर पध्दतीच्या बंधाऱ्याचे बोगद्यापासूनचे अंतर ६५ कि. मी. आहे. या बंधाऱ्याचे बांधकाम इ. स. १९९१ मध्ये पूर्ण –ााले आहे. या बंधाऱ्याची साठवण क्षमता ४४१८ घ. मी. आहे. यÖ बंधाऱ्याच्या बांधकामाला ९२.८४ लाख रु. खÖ“Ö आला असून, या बंधाऱ्यÖचा फायदा कोळेगाव, आष्टे, घाटणे, हिंगणी, भोयरे या भागाला होत आहे. या बंधाऱ्यावरुन २११० हेक्टर क्षेत्रÖ †Ö×»Öताखाली येते.

5) ¤êÖÖ¾Ö :

ÆÖ कÖ»ÆÖ¯Ö¸ü ¯Ö¬¤ŸÖß“ÖÖ ²Ö¬ÖÖ¸Ö ²ÖÖ¬Ö»ÖÖ भोगावती नदीवर ²ÖÖ¬Ö»ÖÖ †ÖÆê. या बंधाऱ्यासाठी ६०.७५ लाख रु. खर्च आला. या बंधाऱ्याची साठवण क्षमता ४३.१९ घ. मी. आहे. या बंधाऱ्याचे बांधकाम ‡. ÃÖ. 1986 मध्ये पूर्ण –ÖÖ»Ö. ÃÖßना -²ÖÖ¿Öá ˆपसा सिंचन योजनेतून या बंधाऱ्यामध्ये पाणी सोडले जाते. या बंधाऱ्यावरुन २२६२ हेक्टर क्षेत्र ओलिताखाली येते. वाळूज, देगाव, मनगोळी, भागाईवाडी, नरखेड, मुंगशी, डिकसळ, भोयरे या गावांना फायदा –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê.[39]

6) ×¿Ö¸Ö¯Ö¸ü (ÃÖÖê) :

´ÖÖÆÖôÖ ŸÖÖ»Öुक्यातील सीना नदीवर बोगद¶Öपासून ६९ कि. मी. अंतरावरती आहे. या बंधाऱ्याचे बांधकाम इ. ÃÖ. 199२ मध्ये पूर्ण –ÖÖ»Ö. या बंधाऱ्यामुळे शिरापूर, लांबोटी, कोळेगाव या गावाŸÖß»Ö 1678 हेक्टर क्षेत्र ओलिताखाली †Ö»Ö. त्याची पाणी साठवण क्षमता २७.९२ घ. मी. आहे. या बंधाऱ्याच्या बांधकामासाठी ४८.३३ लाख रु. खर्च करण्यात आला आहे.

7) भोयरे :

मोहोळ तालुक्यातील भोयरे या गावी भोगावती नदीवर ÆÖ ²Ö¬ÖÖ¸Ö †ÖÆê. हा बंधारा जून १९९३ मध्ये पूर्ण –ÖÖ»ÖÖ. या बंधाऱ्यामुळे १२०९ हेक्टर शेतीला पाणीपु¸¾ÖšÖ ÆÖêŸÖÖ. या बंधाऱ्याची पाणीसाठवण क्षमता 2047 ‘Ö. मी. आहे. या बंधाऱ्याच्या बांधकामÖस एकूण ९२.०० लाख रु. खर्च –Öला. या बंधाऱ्याच्या पाण्याचा लाभ भोयरे, घाटणे, मलिकपेठ, नरखेड या गावांना –ÖÖ»ÖÖ.[40]

8) अर्जून सोंड :

कांÖ»ÆÖ¯Ö¸ü ¯Ö¬¤üÖßŸÖ“Öê ²Ö¬ÖÖ¸üÖ ³Öß´ÖÖ-ÃÖßना जोडकालव्याच्या बंधाऱ्याचे बांधकाम इ. ÃÖ. २००० मध्ये पूर्ण –ाले असून, त्यासाठी एकूण १९५.८५ लाख रु. खर्च †Ö»Öë. या बंधाऱ्याचा फायदा अर्जनसोंड, मुढेंवाडी, गोटेवाडी, हिंगणी, लांबोटी या गावाला ÆÖÖŸÖÖ. या तलावाची पाणी साठवण क्षमता १६९८ घ. ´Öß. आहे. या बंधाऱ्यामुळे ४४५ हेक्टर क्षेत्र ओलिताखाली येत.

9) ³ÖÖ²Ö¾ÖÖÖ›üß (कांगीरनाला) :

ÆÖ ²Ö¬ÖÖ¸üÖ ‡. ÃÖ. 19८९ मध्ये बांधला त्याचा एकूण खर्च २९.९९ लाख रु. –ÖÖ»ÖÖ. या बंधाऱ्याची पाणी साठवण क्षमता ८८६ घ. मी. आहे. या बंधाऱ्यामुळे २६२ हेक्टर क्षेत्र बागायत –ÖÖ»Öë †ÖÆê.

10) ×›üकांÃÖôûß-नरखेड :

हा बंधारा भोगावती नदीवर इ. स. २००० मध्ये बांधण्यात आला. याचा फायदा नरखेड, डिकसळ, ´ÖÃÖ»Öê (“ÖÖ) या गावांना आला आहे. या बंधÖऱ्याची पाणी साठवण क्षमता ३४७४ घ. ´Öß. †ÃÖæन १२०९ हेक्टर जमीन ओलिताखाली आली आहे. या बंधाऱ्यासाठी 173.७२ लाख रु. खर्च –ÖÖ»ÖÖ.[41]

11) Ø¿Ö¬ÖÖ»Öß :

मोहोळ व दक्षिण सोलापूर यांच्या सिमेवर मोहोळ तालुक्याती»Ö ÃÖßना नदीवरती ÆÖ ¿Ö¾Ö™üÖ“ÖÖ कोल्हापूर पध्दतीचा ²Ö¬ÖÖ¸üÖ †ÖÆê. ³Öß´ÖÖ-ÃÖßना जोडकालव्याच्या बोगदयापासून ŸÖÖ १०० कि. ´Öß. †ŸÖ¸üÖ¾Ö¸ü आहे. या बंधाऱ्याच्या बांधकामाला एकूण ११४.२८ लाख रु. खर्च आला. या बंधाऱ्याची पाणी साठवण क्षमता २१७३ घ. ´Öß †ÃÖÖन, या बंधÖऱ्यामुळे ३५७ हेक्टर जमीन ओलिताखाली आली.

ŸÖŒŸÖÖ क्र. 9

एकून लाभक्षेत्र - ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ¾Ö उस्मानाबाद जिल्हा

अ. क्र	तालुके	लाभक्षेत्र
1	´ÖÖœüÖ ŸÖÖ»Öकांü	14300 ÆêŒ™ü¸ü
2	´ÖÖÆÖôû ŸÖÖ»Öकांü	8350 ÆêŒ™ü¸ü
3	²ÖÖ¿Öá ŸÖÖ»Öकांü	1285 ÆêŒ™ü¸ü
4	ˆ¢Ö¸ü ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ŸÖÖ»Öकांü	9650 ÆêŒ™ü¸ü
5	¯Ö¸üÖ›üÖ ŸÖÖ»Öका (उस्मानाबाद जिल्हा)	2850 ÆêŒ™ü¸ü

(स्त्रोत : कृष्णा खोरे विकास महामंडळ , पुणÖ)

या शिवाय माढा व मोहोळ तालुक्यात ओढ्यावर अनेक ठिकाणी ²Ö¬ÖÖ¸ü ²ÖÖ¬Öन पावसाळयात पडणारे पाणी अडवण्याचा प्रयत्न केला आहे. अशा प्रकारच्या वेगवेगळ्या कोल्हापूर पध्दतीच्या बंधाऱ्यामुळे या दोन्ही तालुक्यातील बरीचशी जमीन ओलीताखाली आल्याने कú×ÂÖ उत्पादनÖ ¾ÖÖœÖß¾Ö¸ü सकारात्मक परिणÖÖ´Ö –ÖÖ»ÖÖ. त्यामुळे ऊस, कापूस व इतर फळबागाचे ˆŸ¯ÖÖ¤न वाढले. त्यामुळे ´ÖÖœÖ ¾Ö मोहोळ तालुक्यातील शेतकऱ्यांचे आर्थिकदृष्टया •Ößवनमान उंचावले. त्यामुळे माढा आणि मोहोळ ŸÖÖ»Öक्यांच्या आर्थिक विकासात भर पडली.[42] †¿ÖÖ ¯ÖÏकारे भीमा जोडकालव्याद्वारे मिळणाऱ्या पाण्याचे ÃÖ¬ÖÖ×¸üत नियोजन असून बरीच कामे अपूर्णावस्थेत असल्याने प्रस्तावित क्षेत्र ओलिताखाली येत नाही.

ŸÖŒŸÖÖ क्र. 10

कúÖ»ÆÖ¯Öæ¸ü ¯Ö¬¤ŸÖß“Ö ²Ö¬ÖÖ¸ü- माढा व मोहोळ तालुका

अ.क्र	बंधाऱ्याचे नाव	बोगद्यापासूनचे †ŸÖ¸ü (कि. मी.)	पाणी साठवण क्Ö´ÖŸÖÖ (¤ü. »Ö. ‘Ö. ±æú™ü)	¯ÖÏÃŸÖÖ×¾ÖŸÖ सिंचनक्षेत्र (ÆêŒ™ü¸ü)	लाभक्षेत्र (ÆêŒ™ü¸ü)
1	कú¾ÆÉ	0.15	75.98	1175	650
2	म्हैसगाव	12	98.05	2979	1648
3	×¸ü¬ÖÖ¸ü	17	101.95	1043	577
4	निमगाव	27	44.79	1116	617
5	¤Ö¸ü±úÔÖ	32	29.55	583	322
6	उंदरगाव	36	155.07	2754	2754
7	खÖ¸üÖ¾Ö	42	65.53	1898	1050
8	²ÖÖ¯Ö»Ö	47	74.05	3774	2087
9	अनगर	50	69.92	-	508
10	मलिकपेठ	54	61.44	3527	1951
11	कोळेगाव	65	79	3876	2144
12	×¿Ö¸üÖ¯Ö¸ü	69	98.06	3029	1675
13	अर्जुनसोंड	73	67	445	445
14	शिंगोली	79	21.73	357	357

(स्त्रोत : कृष्णा खोरे विकास महामंडळ , पुणे)

वरील तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे बाधंत असताना त्या बंधाऱ्यामध्ये साठवले जाणारे पाणी व त्यामधून जमीन सिंचनाखाली आणण्याची क्षमता किंवा प्रस्तावित क्षेत्राचा विचार केला असता उंदरगाव, अर्जुनसोंड व शिंगोलीचा अपवाद वगळता एकाही बंधाऱ्यामधून जे प्रस्तावित केलेले क्षेत्र †ÖÆ ŸÖ †Ö×»Öताखाली येत नसल्याचे दिसून येते. त्याची कारणमिमांसा केली असतÖ पाण्याचे नियोजन अभाव, बंधाऱ्यामधून होत असलेली गळŸÖß, मोडखळीस आलेली बंधाऱ्यÖ“Öß ¤Ö¸¡, दुरूस्त न करणे, बंधाऱ्याची पावसाळयामध्ये तळापासूनची दारे न खोलने, त्यामुळे वाळू व गाळाचे प्रमाण ¾ÖÖœ»Ö †ÖÆ. जर काही दारे पावसाळयामध्ये वेळीच काढली तर साचनारा गाळ नैसर्गिक जलपÖ¾ÖÖÆÖ²Ö¸Ö²Ö¸¡ वाहून जाईल त्याप्रमाणे बंधऱ्यामध्ये वाढलेल्या जलपर्णी, वृक्ष व वनस्पतिमुळेही तान दिसून येतो. ŸÖÃÖ“Ö शासनाकडून आर्थिक तरतूद कमी होणे, नियोजन शून्य शेतकऱ्याकडून बेसुमार शेतीला केला जाणारा पाणीपुरवठा, नैसर्गिकरित्या होणारे बाष्पीभवन यामूळे प्रस्तावित क्षेत्र ओलिताखाली येत नाही.

2.9. सीना-माढा उपसासिंचन योजना :

माढा तालुक्यातील क×ÂÖ विकासामध्ये या सीना-माढा उपसा सिंचन योजनेचे अमूल्य असे योगदान आहे. या योजनेमुळे तालुक्यातील ३८ गावातील शेतीला पाणी उपलब्ध –ााले. उजनी धरण –ााल्यापासून २५ वर्षात धरणाचे पाणी मिळाले नाही अशा माढा तालुक्यातील गावांना पाणी मिळवून देण्यासाठी ही योजना हाती घेण्यात आली. या योजनेमुळे माढा तालुक्यातील १५,३६० एकर जमीन ओलिताखाली आली. माढा तालुक्याचे लोकप्रतिनिधी बबनराव विठ्ठलराव शिंदे यांच्या प्रयत्नातून ही योजना दि. २५ सप्टेंबर २००५ रोजी कार्यान्वित –ÖÖ»Öß.

ŸÖŒŸÖÖ क्र. 11

सीना -माढा उपसा सिंचन योजना

अ. क्र.	घटक	ŸÖ¯Ö¿Ö»Ö
1	प्रकल्पाची किंमत	३०० कोटी
2	प्रकल्प चालू दिनांक	25 ÃÖ¯™ë²Ö¸ 2005
3	पाईपलाईन फुटजवळगाव ते दहीवली	६ कि. मी.
4	पाईपचा डायमिटर	1600 <´Ö. <´Ö.
5	¯ÖÖ‡¯Ö“Öß •ÖÖ›ß	12 <´Ö. <´Ö.
6	पाण्याचा वेग	१२.०३ क्युसेस
7	पंपिंग क्षमता	13,500 <“Ö. ¯Öß.
8	ओलिताखालील क्षेत्र	10,000 ÆêŒ™¸
9	लाभधारक गावांची संख्या	36

(स्त्रोत : लोकमित्र, लोकप्रतिनिधी बबनराव शिंदे गौरव अंक, इ. स. १९९९)

उजनीचे पाणी विविध कालव्यामार्फत ज्या भागाला त्या भागातील शेती –ापाटयाने विकसित –ÖÖ»Öß. †ÃÖ †ÃÖ»Ö ŸÖ¸ß ´ÖÖœÖ ŸÖÖ»Öक्यातील बरीच गावे उजनीच्या पाण्यापासून वंचित होती. म्हणून सीना-´ÖÖœÖ ˆ¯ÖÃÖÖøÃÖ“Öन योजना हाती घेण्यात आली. या योजनेला सुरूवातीला ३०० कोटी ºþ. खर्च येइल अशी †¯Öê×Öü ÆÖêŸÖß. त्यानुसार ही योजना मंजूर –ाल्यानÓŸÖ¸ तत्कालिन मुख्यमंत्री शरद पवार यांचे हस्ते ‡. ÃÖ. 1९९४ मध्ये भूमिपूजन –ÖÖ»Ö. पूढे ४ जानेवारी १९९६ रोजी ¤×Æ¾Ö»Öß ÝÖÖ¾ÖÖपासून कालवा खोदाईच्या कामास प्रत्यक्ष सुरूवात –ÖÖ»Öß ÆÖêŸÖß. या योजनेसाठी उजनी धरणामध्ये ४.५० टी. ‹´Ö. सी. पाणी राखीव ठेवण्यात †ÖÆê. या योजनर्तंगत उजनी धरणापासून आणलेले पाणी लोखंडी पाईपलाईनमधून फूटजवळगांव ते ¤×Æ¾Ö»Öी पर्यंत आणले गेले. हे अंतर ६ कि. ´Öß. आहे. फूटजवळगांव येथे ५५३० मीटर आकाराची मोठी विहीर खोदून पाणी साठा केला. या पंपगृहामधून ५०० मीटर नलीकेचा पोहच कालवा बांधून पाणी उपसा करण्यासाठी १५०० अश्वशक्तिचे नऊ नियमिŸÖ ¾Ö †×ŸÖ×¸क्त दोन अशा एकूण ११ विद्युŸÖ ¯Ö¯Ö ²ÖÃÖ¾Öून हे पाणी उचलून दहिवली-निमगांव-शिडशिंगे-पिंपळनेर-¾ÆÖôû-उजनी ते लऊळ पर्यंत २२ कि.मी. लांबीच्ÖÖ कालव्यातून आणले. त्यÖÃÖÖšß •Ö»Ö¾Ö ×¾Ö•ÖÖªÖ केंद्रापासून स्वंतत्र मुख्य लाइन टाकून उजनी वीज निर्मिŸÖß केंद्रात तयार होणारी विज ¯Ö¸¾ÖÖ»Öß •ÖÖŸÖê. या मूख्य कालव्याच्या शिराळ - »Ö‰úôû - कुर्डूकडे जाणारा १५ कि. ´Öß. लांबीचा डावा कालवा ¾Ö »Ö‰úôû-³ÖŸÖÖÂ™-रोपळे पर्यंत“Ö १७ कि. ´Öß. »ÖÖ²Öß“Ö उजवा कालवा आहे. आता पर्यंत जवळजवळ २०० कोटी खर्च केले आहेत. विशेष म्हणजे महाराष्ट्रातील अशा प्रकारच्या पहिल्या योजनेसाठी राज्यपालांच्या टंचाईनिधीतून २३ कोटी रु. मंजूर केले.[43]

छायाचित्र क्र. 10

सीना नदीवरील लांबोटी येथील जलसेतू

(सौजन्य : आनंद ±úÖ™Ö Ã™ã›ß†Ö, ´ÖÖÆÖôû)

सीना-´ÖÖœÖ ^¯ÖÃÖÖ सिंचन योजनेमधून माढा तालुक्यातील पिंपळनेर, सापटणे, उजनी (´ÖÖ.), ¾ÆÖÔ¡ (खु.), पालवण, आकुंभे, भुइंजे, †ÖÆ¸¡गांव, तांबवे, वेणेगाव, निमगांव(टे), कन्हेरगांव, दहिवली, बादलेवाडी, शेडशिंगे, लऊळ, कुर्डू, घाटणे, सापटणे(भो.), भुŸÖÖष्टे, चिचोंली या २१ गांवाना पाणी मिळाले. ŸÖ¸¡ ¾ÖŸÖÖÔ¾ÖÖ›ß, व्हटकरवाडी, रणदिवेवाडी, Ø¿Ö¤¾ÖÖ›ß, ^¯ÖÔÖ‡ खÖ¤¡, ^¯ÖÔÖ‡ (²Ö), •ÖÖ−Ö¾Ö¾ÖÖ›ß, ´ÖÖœÖ, वाकाव, रोपळे, लोंढेवाडी, खैरेवाडी, विठ्ठलवाडी, शिराळ, †²ÖÖड, गायकवाडवाडी, अरण, मोडनिंब या १७ गांवाना पाणी पुढील टप्प्यात मिळेण्याची तरतूद करण्यात आली.

अशा प्रकारे महाराष्ट्रामध्ये सर्वात पहिली अशी उपसा सिंचन योजना सुÖÃÖ£ÖŸÖÖßŸÖ “ÖÖ»Ö †ÖÆ. ´ÖÖœÖ ŸÖÖ»Öुक्यातील अवर्षणप्रवण क्षेत्राला पाणी मिळाल्यामूळे शेती ओलिŸÖखाली आल्याने परंपरागत पध्दतीने घेतल्या जाणाऱ्या पीक पध्दतीमध्ये बदल −ााले. खरीप व रब्बी पिकाचे क्षेत्र वाढले. ±ÖÔ¡²ागांचे क्षेत्र वाढले. त्या´Öळे लोकÖच्या राहणीमाणामधे आमूलाग्र बदल −ÖÖ»Ö»Ö दिसून येतात. नगदी पिके त्यामधे ऊस, कापूस, x´Ö¸¡“ÖÖß, ³Ö‡मूग, सोयाबीन, उडीद, सूर्यफूल, यांच्या संकरित वानाची लागवड वाढल्याने शेती उत्पादनÖ“ÖÖß उत्पादन क्षमता वाढली. याचा तालुक्याच्या आर्थिक विकासावर सकारात्मक परिणाम घडून आला.[44]

2.10. उजनी धरणानंतर पीक¯Öध्दतीमध्ये −ÖÖ»Ö»ÖÖ ²Ö¤¡»Ö :

इ. स. १९८० मध्ये उजनीधरणातून डाव्या व उजव्या कालव्यातून पाणी सोडण्यात आले. त्याच ²Ö¸Ö²Ö¸¡ ³ÖÖß´ÖÖ- सीना जोडकालवा (बोगदा), सीना -माढा उपसासिंचन योजना, शिरापूर उपसासिंचन योजना, सीना-बार्शी योजना अशा जलसिंचन योजनामुळे बागायती क्षेत्र वाढले. त्याबरोबर पीकपध्दती व पिके यामध्ये मोठ्या प्रमाणात आमूलाग्र बदल −ााले. मोहोळ तालुक्यातील जमीन धारण करणाऱ्या शेतकऱ्याचा विचार केला असता अतिशय कमी म्हणजे १ हेक्टरपेक्षा जमीन कमी असणारे ५२७३७ शेतकरी असून त्यांची टक्केवारी ४०.३२ आहे. १-२ हेक्टर पर्यंत जमीन धारण करणारे शेतकरी ३९८०३ असून त्यांची टक्केवारी ३०.४५ आहे. तर २ हेक्टर पेक्षा जास्त जमीन धारण कराणरे शेतकरी ३८२०२ असुन त्यांची टक्केवारी २९.२२ आहे. तालुक्यातील शेतकऱ्यांनी परंपरागत पध्दतीने जी पिके घेतली जात होती त्यामध्ये बदल करुन आधुनिक पध्दतीने शेती करु लागले त्यामुळे उत्पादनात वाढ −ÖÖ»Öß.[45]

➢ खÖ¸¡ß¯Ö ¾Ö ¸¡²²Öß ¯ीकनिहाय क्षेत्र :

खरीप पीकांच्या क्षेत्राच्या बाबत विचार केला असता असे दिसून येते की बाजरी, मका, मूग, सोयाबीन या पिकांचे क्षेत्र पूर्णपणे घटल्याचे दिसते तर बाजरी, सूर्यफूल यांचे क्षेत्र मोठया प्रमाणÖÖŸÖ ‘Ö™¡»Ö आहे. तर रोख पैसे मिळवून देणारी पिके तूर, ऊस यांचे क्षेत्र वाढत आहे.[46]

रब्बी हंगामामध्ये घेतल्या जाणाऱ्या पिकांमध्ये ही आमूलाग्र बदल होताना दिसतो. रब्बी हा माढा व मोहोळ तालुक्यांचा प्रमुख हंगाम आहे रब्बी हंगामात ज्वारी खाली ८३% क्षेत्र येते रब्बी ज्वारीची उत्पादकता ५.२५ क्विंटल आहे. ती उत्पादकता वाढवण्यासाठी, मुलस्थानी जलसंधारणाचा वापर, जमिनीनुसार •ÖÖŸÖÖ“Ö ¾ÖÖ¯Ö¸ü, ÃÖŸÖ×»ÖŸÖ खत वापर, संरक्षण पाणी या चार सुत्रांचा वापर करुन शेतकऱ्यांनी उत्पादन वाढवावे म्हणून प्रयत्न केला आहे. सुदैवाने ज्वारी संशोधन केंद्र मोहोळ येथे आहे. ज्वारीची उत्पादकता वाढवण्यासाठी कृषि विभागामार्फत तृणधान्य विकासाची प्रात्यक्षिके समूह पध्दतीने घेवून मार्गदर्शन करण्यात येते.[47]

हरभरा व तूर ही पिके कडधान्यामध्ये येत असूनत्याची उत्पादकता वाढविण्यासाठी कडधान्य विकास कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या अतंर्गत प्रात्यक्षिके घेवून पिकावरील रोग व किड व्यावस्थापन करण्यासाठी नवीन संकल्पना राबविण्यात येत आहे. त्यानुसार १७ आठवडयांचे प्रशिक्षण घेऊन रोग व किडीची ओळख आणि पीक संरक्षण याची माहिती दिली जाते. कांदा पिकाची निर्यात क्षमता प्रचंड आहे. त्यासाठी निर्यातक्षम कांद्याची व गुणात्मक वाढीसाठी शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी पीकनिहाय गट स्थापन करण्यात आले आहेत. सुधारित पध्दतीने घेतल्या जाणाऱ्या पिकांचे क्षेत्र वाढत आहे. सुधारिŸÖ ²Öß-बियाणांचा उपयोग मोठया प्रमाणात केला जात आहे. तालुक्यातील हवामान उष्ण व कोरडे असल्याने फळबागासाठी पोषक आहे. जमीन हलकी आणि मध्यम व भारी आहे.[48]

तक्ता क्र. 12

¸ü²²Öß ¯Ößकनिहाय क्षेत्र

अ. क्र	पीक	सरासरी क्षेत्र (ÆêŒ™ü¸ü)	टक्केवारी
1	•¾ÖÖ¸üß	66750	84.08
2	ग×Æü	7400	9.32
3	Æü¸ü³Ö¸üÖ	2100	2.60
4	सूर्यफूल	1360	1.70
5	मका	1610	2.10
6	करü›ü‡Ô	160	6.17
7	एकूण	79380	100

(स्त्रोत : जिल्हा सामाजिक-आर्थिक समालोचन, जिल्हा सोलापूर, इ. स. २००४-05.)

- **±úôÖÖ¾ÖÖ :**

शेतकऱ्यांच्या जिवनामध्ये खरी क्रांती फळबाग लागवडीमुळे –ााल्याचे दिसते. सतत अवर्षणप्रवण परिस्थिती असल्याने शेतकऱ्यांचा कमी कालावधीत, कमी पाण्यावरती, जवळच बाजारपेठा असल्याने, फळबागा लागवडीकडे कल आहे. यामुळे माढा आणि मोहोळ तालुक्यामध्ये फळबागा मोठया प्रमाणात लागवड –ÖÖ»याचे दिसून येते. महाराष्ट्र शासनाने फळबाग क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी इ. स. १९९० पासून रोजगार हमी योजना निगडीत फळबाग योजना राबवली. या योजनेतून १००% अनुदानावरती माढा तालुक्यात डाळिंब २७०० हेक्टर, लिंबू २३०० हेक्टर, व बोर २४०० हेक्टर. तर मोहोळ तालुक्यात डाळिंब २८०० हेक्टर, लिंबू२३०० हेक्टर, बोर २५०० हेक्टर लागवड करण्यात आली. या संदर्भात शेतकऱ्यांना पिकांचे वेळच्या वेळी संगोपन करण्यासाठी मार्गदर्शन करण्यात येते. डाळिंबा मध्ये जास्त उत्पादन देणाऱ्या सुधारित वानामध्ये गणेश, भगवा, अरकता यांची कलमे निर्माण करून त्यांची लागवड मोठ्या प्रमाणात केली. त्यासाठी पाण्याचे नियोजन ठिबक पध्दतीने व खताचा वापर किड व रोगांचे व्यवस्थापन हे उत्पादन वाढण्याचे खरे उपाय शेतकऱ्यांना समजावून सांगण्यात येते. असे असली तरी इ. स. २००६-2007 ÃÖÖ»ÖÖ डाळिंबावरती तेल्या रोगाचे मोठे संकट तर, बोरीवरती भुरी रोगांचे संकट आल्यामुळे शासनाने रोपवाटीका (नर्सरी) अनुदान दिले जाते. यानंतर राष्ट्रीय फलोत्पादन कार्यक्रमांतर्गत तालुक्यातील शेतकऱ्यांना अनुदान दिले. अच्छादनाचा वापर, सामुदायिक शेततळे, वैयक्तिक शेतात हरीतगृहे अशा योजनामधून फळबाग लागवड क्षेत्र वाढले गेले. यासाठी शासनाने १ जुलै १९९८ पासून एक खिडकी योजना राबविली.[49]

शेतकरी फळभाज्या व पालेभाज्या बरोबर कलिंगड, टरबूज, काकडी, दूधीभोपळा, दोडके यांची लागवड करीत आहेत. मोहोळ तालुक्यात असलेल्या बँकामार्फत शेतकऱ्यांना अर्थसहाय्य होते. वाहतुकीच्या बाबतीत विचार केला असता राष्ट्रीय महामार्ग क्रं.९ हा दोन्ही तालुक्यातून जात असल्याने शेतमालाची वाहतूक बाजारपेठेपर्यंत सहज करता येते. त्यामूळे फळबागांचे क्षेत्र वाढल्याचे दिसते. सिंचनामुळे ऊसाचे क्षेत्र वाढल्याने माढा व मोहोळ तालुक्यात प्रत्येकी तीन साखर कारखाने उभे राहीले †ÖÆüÖ.[50]

2.11. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याÖ :

‡. ÃÖ. 1980-८१ नंतर उजनी धरणातून माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील शेतीला उजव्या-डाव्या कालव्याद्वारे पाणीपुर¾ÖšÖ ÃÖº –ÖÖ»ÖÖ. ³ÖÛ´ÖÖ-सीना जोडकालवा –ÖÖ»ÖÖ. सीना-माढा उपसा सिंचन योजनेतूनही पाणीपुरवठा –ााला असला तरीही सततच्या दुष्काळसदृश्य परिस्थितीमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनामध्ये घट

होत गेली. राष्ट्रीय बँका, सहकारी बँका, पतपुरवठा संस्था, विविध विकास सोसायटया, खाजगी सावकार यांच्याकडून आपल्या गरजा भागवण्यासाठी कर्ज काढावे लागते. नैसर्गिक आपत्तीमुळे, कमी पावसामुळे, बाजारात त्याच्या केलेल्या मालाला योग्य किंमत न मिळाल्याने, शासकीय मदत न मिळाल्याने शेतकरी सतत कर्जाच्या ओ-याखाली दबला जातो. याचा त्यांच्या मानसिकतेवर विपरित परिणाम होऊन तो बेचैन बनतो. यातूनच पुढे तो आत्महत्या सारखा उपाय शोधून तो आपले जीवन संपवतो. माहात्मा ज्योतिबा फुले यांनी म्हटल्याप्रमाणे शेतकरी कर्जात जन्मतो, कर्जात वाढतो आणि कर्जात मरतो. हे चक्र शेतकऱ्यांच्Ö जिवनात सतत चालू असल्याचे दिसते.[51] अशा स्थितीत माढा आणि मोहोळ तालुक्यात काही लोकांनी आत्महत्या केल्याचे आढळून आले.

तक्ता क्र.13

माढा व मोहोळ तालुक्यÖतील आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांची माहिती

†. नं.	नाव	गÖÖ¾Ö	दिनांक	शासनाची मदत
1	†Ö²ÖÖÃÖÖÆ²Ö ¤ÖÃÖÖ •ÖÖ¬Ö¾Ö	खुनेश्वर	14 ‹×¯ÖÏ»Ö 2006	100000
2	नागनाथ वसंत -ेंडगे	हिंगणी (नि)	14 ´Ö 2006	-
3	हरीदास अंबादास जगताप	पिर टाकळी	2 ´Ö 2006	-
4	विजय त्रिंबक काकडे	´ÖÖÆÖô¡	13 ´Ö 2006	100000
5	×¾Ö÷»Ö ×³Ö´ÖÖ ´ÖÖô¡ß	भोयरे	-	100000

(Ã¡ÖÖŸÖ : ŸÖÆÃÖßल कार्यालयातून मिळालेली मÖ×ÆŸÖß, 7 †ÖŒ™Ö²Ö¸¡ 2009.)

आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील मुलामुलींचा किंवा कौटुंबिक आपत्तीचा विचार केला तर, काही कुटुंबातील मुलामुलीचे वय २,३,४ असल्याचे दिसते. त्यामुळे त्या कुटुंबावर कोसळलेल्या आपत्तीचा विचार केला असता, ही लहान मुले वडिलांचे छत्र हरवल्यामुळे त्यांना खेळण्याच्या वयात कुठेतरी कामाला जाण्याची वेळ येते. म्हणून शासनाने शेतीला उद्योगाचा दर्जा देवून सर्वतोपरी सहकार्याची अपेक्षा आहे. जर असे -ाले नाही तर, तर पुढे किती शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होतील याची कल्पना करता येणार नाही.[52]

2.12. ´ÖÖÆÖô¡ वनपरिक्षेत्र ¾Ö सामाजिक वनीकरण :

´ÖÖÆÖô¡ ÆÖ ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸¡ जिल्हयातील मध्यवर्ती तालुका आहे. मोहोळ हे गाव सोलापूर पासून पश्चिमेकडे ३५ कि. ´Öß. †ÓŸÖ¸Ö¾Ö¸¡ †सून, ¸Öज्य महामार्गांनी पंढरपूर, बार्शी, माढा, पुणे, कुं>¾ÖÖ›üß,

मंगळवेढा या शहारांना जोडले आहे. ÝÖÃÖ“Ö Æü ´Ö²Öü‡-´Ö¦üÖÃÖ या मुख्य रेल्वेमार्गावर †ÖÆü. दळणवळणाच्या ×¾Ö×¾Ö¬Ö ÃÖÖ‡ÃÖ×¾Ö¬ाा असल्याने अनेक शासकीय कार्यालय येथे आहेÝÖ. त्यामुळेच सोलापूर वनविभागाने मोहोळ येथे वनपरिक्षेत्र अधिकारी (प्रादेशिक) मोहोळ व सामाजिक वनीकरणÖ परिक्षेत्र कार्यालय सुरुक¸»Ö †ÖÆü. या उपविभाग कार्यालयांतर्गत माढा, मोहोळ, करमाळा या ŸÖßन तालुक्यÖ“ÖÖ ÃÖ´ÖÖ¾Ö¿Ö ÆüÖÝÖÖ. ‡. ÃÖ. १९८२ साली मोहोळ येथे वनपरिक्षेत्र कार्यालयाची स्थापना करण्यात आली असून वनक्षेत्रपाल 1, वनपरिक्षेत्र अधिकारी १, वनपाल २, वनरक्षक ६ अशा विविध कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात आलेली †ÖÆü. या कार्यालयाचे कार्यक्षेत्र स्थापना –ाली त्यावेळी फक्त मोहोळ तालुका एवढेच होते. मात्र पुœ ´ÖÖœÖ ¾Ö करमाळा या तालुक्या“ÖÖ ÃÖ´ÖÖ¾Ö¿ा करण्यात आला.

तक्ता क्र. 14

मोहोळ वनक्षेत्राची विभागनिहाय माहिŸÖß

अ. क्र	विभागाचे नाव	विभागातील गावांची संख्या	राखिव वनक्षेत्र (ÆŒ™ü¸ü)	संरंक्षित वन / गायरान (ÆŒ™ü¸ü)
1	पोखरापूर	17	184.19	521.34
2	नरखेड	19	18.45	532.89
3	ÃÖ. ¾Ö¸ü¾Ö›êü	6	16.60	490.62
4	क¸´ÖÖŸÖß	16	744.58	298.99
5	™ü³Ö¢Öá	13	329.90	400.63
6	मोंडनिंब	7	182.13	333.09
7	क¸›ü¾ÖÖ›ß	6	303.06	332.00

(स्त्रोत : वने व सामाजिक वनिकरण विभाग सोलापूर यांचे पत्र, जा. क्र. ²ÖÖ / ÃÖÖ. ÃÖÖ. ¾Ö. / ´ÖÖ×ÆüŸÖß / 542 / 2009-10, 3 ´Ö 2009.)

माढा व मोहोळ वनक्षेत्रामध्ये काळवीट, ससे, मोर, लांडगे, घोरपड, माळढोक, बहीर ससाणा असे वन्य प्राणी व पक्षी आढळून येतात. मोहोळ तालुक्यात सय्यद वरवडे, सौंदणे, कुरूल, ढोक बाभुळगाव, अंकोली येथील वनात जास्त प्रमाणात प्राणी आढळतात. अंदाजे ५०० ते ६०० काळवीट आढळतात. तर माढा तालुक्यात अंजनगाव, उपळाई, वडाची वाडी या भागात २०० ते ३०० काळवीट आढळतात. या प्राण्यांची शिकार होऊ नये म्हणून वनरक्षक रात्रीही गस्त घालतात. अशा प्रकारे मोहोळ वनपरिक्षेत्र (प्रादेशिक) विभागामध्ये माढा व करमाळा विभागाचा समावेश असून, वरील कार्यालयातील कर्मचाऱ्यांमार्फत वन्यजीव, पशुपक्षी यांचे संरक्षण करणे, त्याच बरोबर त्यांच्या पिण्याच्या पाण्याची सोय

करणे ही कामे केली जातात. जर एखा¤¶ा प्राण्याची शिकार –ÖÖ»Öß ŸÖ¸ü †-नात व्यŒŸÖß ×¾Ö¸üÖ–ÖÖŸÖ ´ÖÖœü¾Ö ´ÖÖÆüÖôû ¯ोलीस स्टेशन मध्ये गुन्हा दाखल करु न या कार्यालयाचे कर्मचारी स्वत:देखील तपास करून संबंधितावरती कारवाई करण्यास सहकार्य करतात.

एखा¤ा वन्यप्राण्याला अ-नात वाहनाची धडक बसून तो मरण पावल्यास अ-नात वहानाविरूध्द गुन्हा दाखल केला •ÖÖŸÖÖê. एखादया वन्यप्राण्याने पशुधनावर हल्ला करु न त्यास जखमी केले किंवा मारले तर वनखात्यामार्फत त्या पशुपालकास नुकसान भरपाई ×¤üली जाते. तसेच हरणाच्या कळपांनी किंवा इतर प्राण्यानी शेतातील पिकांचे नुकसान केल्यास त्याचेही पंचनामे करुननुकसान भरपाई दिली जाते. आतापर्यÖŸÖ ´ÖÖœü¾Ö ´ÖÖÆüÖôû ŸÖÖ»Öक्यात पशुहत्या ज्या –ााल्या त्यामध्ये शेळी-´ÖêœüÎ-¾ÖÖÃÖ¹ü †ÃÖê»Öê, ŸÖ¸ü 1000 ºþ., ´ÆüÃÖ ७५०० रू., व जर एखादया इसमाचा वन्यप्राण्याकडून मृत्यू –ÖÖ»ÖÖ, ŸÖ¸ü त्या इसमाच्या वारसास १,00,000 ºþ. दिले जातात. यातून माढा तालुक्यात लांडग्याकडून ज्यांच्या शेळया-मेंढया, म्हैस तसेच पिकांचे नुकसान –ाालेल्या एकूण ५ लाभार्थ्यांना आर्थिक मदत केली असून, मोहोळ तालुक्यात एकूण ३९ लाभार्थ्यांना †¿ÖÖß आर्थिक मदत केली आहे.[53]

एखादयास शस्त्र परवाना दयायचा असेल तर वनपरिक्षेत्र कार्यालयातून नाहरकत प्रमाणपत्र घ्यावे लागते. त्यासाठी कोणत्याही वन्यप्राण्याची शिकार किंवा हत्या करणार नाही असे प्रति–ÖÖ¯Ö¡Ö ÃÖÓ²Ö×-ÖŸÖ व्यक्तीकडून घेतले जाते. अशाप्रकारे प्राण्यांच्या संरक्षणाची या खात्यामार्फत दक्षता घेतली जाते. काही ठिकाणी तारेचे कुंपनही घातलेले आहे. वन्यप्राण्याच्या पिण्याच्या पाण्याची सोय म्हणून जंगलात जमिनीलगत सिमेंटच्या टाक्या बांधल्या असुन, उन्हाळयात त्यामध्ये टँकरद्वारे पाणी भरले जाते. शिवाय जंगलातील पाणीसाठा टिकून रहावा म्हणून जंगलात साठवण तलाव बांधलेले आहेत. भूमिगत पाण्याची पातळी वाढावी म्हणून वनक्षेत्रात खोल असे चर खनलेले आहेत.

†Ö¯Ö»्या देशामध्ये बेसुमार वाढत्या लोकसंख्येच्या भस्मासुराने अनेक क्षेत्राचा ऱ्हास –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê. जंगलाच्या बाबतीत ही हेच घडले आहे. बेसुमार वृक्षतोड –ााल्याने पावसाचे प्रमाणही कमी होऊ लागल्यामुळे इ. स. १983-८४ मध्ये शासनामार्फत सामाजिक वनीकरणाचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला. या माध्यमातून गायरान, माळरान, खाजगी जमिनीत वृक्ष लागवड करण्यास सुरूवात –ÖÖ»Öß.

अशा प्रकारे महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक वनीकरन विभागामार्फत लाभार्थ्यांना आर्थिक सहकार्य करून जास्तीत-जास्त वृक्ष लागवड केली जाते. त्यामुळे जंगलाबरोबरच वन्य प्राणी, इतर पशुपक्षी व पाळीव प्राण्यांच्या संख्येत वाढ –ााली. सामाजिक वनिकरन योजनेनुसार अवैद्य वृक्षतोडीवर नियंत्रण

ठेवणे, अवैद्य लाकूडतोड व लाकडाच्या वाहतुकीवर नियंत्रण ठेवेले जाते. यामुळे चिंच, आंबा, जांभूळ, सिसम अशा वृक्षतोडीसाठी व वाहतुकीसाठी वनविभागाची पूर्वपरवानगी बंधनकारक आहे. दारफळ-´ÖÖœÖ येथे सर्वे नं. १३५ ही जमीन जंगलासाठी राखुन ठेवण्यात आली होती. येथे वनक्षेत्र वाढल्यामुळे तालुक्यातील पर्जन्यमानात बदल जाणवतो. तसेच जमिनीची धूप कमी –ाली. पशुपालनासाठी आवश्यक असणारा चारा मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध –ाल्यामुळे तालुक्यातील पशुपालन व्यवसायाला प्रोत्साहन मिळाले. यातून माढा व मोहोळ तालुक्यांच्या आर्थिक विकासामध्ये लक्षणिय भर पडली.[54]

तक्ता क्र. 15

किसान रोपवाटिकां्Ö वार्षिक प्रगती (‡. ÃÖ. 1986-87 ŸÖ 2000-01)

अ. क्र	‡. ÃÖ.	»ÖÖ³ÖÖ£Öá	^×§Â™ (ºþ)	साध्य	¾ÖÖ™¯Ö (ºþ)	¾ÖÃÖæ»Ö (ºþ)
1	**1986-87**	09	100000	-	-	-
2	**1987-88**	14	150000	-	-	-
3	**1988-89**	18	250000	-	-	-
4	**1989-90**	20	400000	-	-	-
5	**1990-91**	29	420000	-	-	-
6	**1991-92**	12	300000	-	-	-
7	**1992-93**	09	180000	180000	45000	45000
8	**1993-94**	42	110000	110000	220000	220000
9	**1994-95**	10	200000	200000	50000	50000
10	**1995-96**	13	320000	320000	80000	80000
11	**1996-97**	14	345000	345000	86250	86250
12	**1997-98**	07	70000	70000	17500	17500
13	**1998-99**	05	50000	50000	12500	12500
14	**1999-2000**	08	60000	60000	15000	15000
15	**2000-01**	07	40000	40000	10000	10000
16	**2001-02**	02	2000	2000	5000	5000

(स्त्रोत : सोलापूर जिल्हा सामाजिक वनीकरन ˆ¯Öविभाग, ´ÖÖÆÖôû)

´ÖÖœÖ तालुक्यातील उजनी धरणामुळे २०-२२ गावांना फक्त पाणी पुरवठा होत असलेली गावे सोडली तर पावसावरती अवलंबून असलेल्या गावामध्ये माळरान, गायरान, पडीक जमिनीचे प्रमाण फार ´ÖÖŠ †ÖÆ. ŸÖÃÖ“ı मोहोळ तालुक्यातही १०४ गावपैकी १२ ते १५ गावे सोडली तर बहुतेक क्षेत्र जिरायती व पडीक जमीन भरपूर आहे. खाजगी माळराने भरपूर आहेत. त्यामुळे वनीकरणास फार मोठा वाव आहे. दोन्ही तालुक्यातील लोकांना देखील वनीकरणाचे महत्व पटले असल्याने लोक प्रतिसाद देत असल्याने खाजगी जमिनी देखील वनीकरणास देण्यास तयार आहेत. त्यामुळे महाराष्ट्र सामाजिक वनीकरण प्रकल्प, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम, ग्रामीण भाग जंगल लागवड, ग्रामीण भूमी रोजगार कार्यक्रम या

वेगवेगळया योजनामधून जंगल किंवा अभयारण्ये वाढवण्याचा प्रयत्न केला. यातूनच माढा व मोहोळ तालुक्यात शिसम, कडुलिंब, बोर, सीताफळ, चिंच, खैर, रामकाट बाभूळ, करंजी, निवडुंग, निलगिरी, शतपर्णी, गुलमोहेर, सुबाभूळ अशा प्रकारची वृक्ष लागवड केली. वन्यप्राण्यांच्या चाऱ्यासाठी भुसगवत, माटा गवत लागवड केली. इ. स. १९८३ ते २००६ पर्यंत मोहोळ परिक्षेत्र किसान रोपवाटिकेच्या माध्यमातून माढा व मोहोळ तालुक्यातील लोकांना वेगेवेगळया प्रकारची रोपे लागवडीसाठी देऊन २०६०.५६ हेक्ट¸ जमिनीवरती त्यांची लागवड करण्यामध्ये शासनाला यश आले आहे.[55]

अशा प्रकारे महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक वनीकरन विभागामार्फत आर्थिक सहकार्य करून •ÖÖÃŸÖ¸ŸÖ-जास्त वृक्ष लागवड केली जाते. त्यामुळे जंगलाबरोबरच वण्यप्राणी इतर पशु-पक्षी, पाळीव प्राण्यांच्या संख्येत वाढ –ाली. सामाजिक वनीकरण योजनेनुसार अवैध वृक्षतोडीवर नियंत्रन ठेवले जाते. त्यामुळे चिंच, आंबा, जाभूंळ, सिसम अशा वृक्षतोडीसाठी या विभागाची परवानगी घ्यावी लागते. अशा प्रकारच्या लाकडाची वाहतूक करण्यासाठी वनविभागामार्फत पास दिले जातात. विना परवाना –ÖÖ›¡ ŸÖÖ›¡»ÖÖ¸, अवैध वाहतूक करताना पकडले गेले तर महाराष्ट्र शासन वनविभाग कायद्यानुसार कारवाई केली जाते.[56]

2.12.1 माळढोक पक्षी अभयारण्य, नान्नज :

वन्यजिव संरक्षण अधिनियम १९७२ देशात लागू –ाल्यानंतर अभयारण्ये व राष्ट्रीय उद्याने (संरक्षित क्षेत्रे) यांच्या निर्मितीला खऱ्या अर्थाने चालना मिळाली या कायद्याच्या तरतुदीनुसार महाराष्ट्राŸÖ इ. स. १९७९ मध्ये नगर जिल्ह्यातील नेवासे, कर्जत, श्रीगांदा आणि सोलापूर जिल्ह्यातील माढा, मोहोळ, करमाळा, माळढोक पक्षी अभयारण्य घोषित केले. उत्तर सोलापूर तालुक्यात नान्नज येथे २५० हेक्टर खाजगी जमीन संपादिन केली. सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयानुसार ८४५० चौ. कि. मी. वरून १२०० चौ. कि. मी. करण्यात आले.[57]

माळढोक ग्रेट इंडियन बस्टर्ड म्हणून ओळखला जाणारा डौलदार, दुर्मिळ असा पक्षी गिधाडापेक्षा मोठा असून त्यांची उंची १२२ सें. मी. असते. दिसायला अतिशय देखना असल्याने पहाण्याची उत्सुकता लागते. अनेक वेळा उभ्या पिकात लपून बसतो. टोळ, नाकतोडे, भुंगेरे, इतर किडे, धान्य, सरडे, पा»ÖÖ¸ खात असल्याने शेतकऱ्यांच्या पिकांचे संरक्षण करतो. मजबूत पंख असल्याने कित्येक कि. मी. एकसारखा उडत राहतो. त्यामुळे त्याचे फार आकर्षण आहे. असा दुर्मिळ पक्षी पाहण्यासाठी दरवर्षी अनेक पर्यटक माढा, मोहोळ, नान्नज येथे येतात. त्यामुळे सोलापूरचे नाव जगात प्रसिध्द –ाले आहे. अशा प्रकारच्या अभयारण्याला दरवर्षी शैक्षणिक सहली, पर्यटक, शहरी लोक येत असल्याने आर्थिक उलाढाल होते. त्यामुळे दोन्ही तालुक्यांच्या आर्थिक विकासास हातभार लागला आहे.[58]

२.१३ फलोत्पादन क्रेंद्र ´ÖÖÆÖÔ :

महाराष्ट्र शासनाच्या कृषि विकास धोरणानुसार आधुनिक तंत्र–ानाचा वापर करून शेती सुधारण्यासाठी सातत्याने वेगवेगळया धोरणाचा अवलंब केला जातो. शेतकऱ्यांना नवनवीन बी-बियाणे बरोबर संकरित फळांची रोपे पुरविली जातात. शेती उत्पादनाबरोबर शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी ही योजना राबविली जाते. मोहोळ शहरापासून महामार्ग क्रं.९ वर हे कार्यालय इ. स. १९८०-१९८१ पासून ÃÖºþ –ाले. या कार्यालयाच्या मालकीची एकून ६० एकर जमीन असून, या ठिकाणी चिक्कू-कालीपत्ती, >ÖÖÔ²Ö-भगवा, आवळा, चिंच, सीताफळ, जांभूळ ही रोपे तयार केली जातात. महाराष्ट्र शासनाच्या रोजगार हमी योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना रोपे उधार दिली जातात. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा फळबागांचß ¸Ö¯Ö विकत घेण्याकडे कल आहे. ही रोपे चिक्कू-¯Ö×ŸÖ¸Ö¯Ö 35 ¹þ., †Ö²ÖÖ- ¯Ö×ŸÖ¸Ö¯Ö 30 ¹ ., ¯Öê¹ ¯Ö×ŸÖ¸Ö¯Ö 22 ¹ ., >ÖÖÔ²Ö-¯Ö×ŸÖ¸Ö¯Ö 12 ¹ ., Ø»Ö²Ö- प्रतिरोप ७ रु. या दराने विक्री केली जाते.[59]

खरीप हंगामात बाजरी, तूर, सोयाबीन, ज्वारी, गहू, हरभरा या पिकांचे बिजोत्पादन कार्यक्रम ¸Ö²Ö×¾Ö»Ö •ÖÖŸÖÖŸÖ. •¾ÖÖ¸ß-३५:१ मालदांडी, गहू-2189, Æ¸³Ö¸Ö-त्र्यंबक, फुलेजिर, विजय, राज, दिग्विजय †¿ÖÖ •ÖÖŸÖß“Öß ²Öß-बियाने तयार केली जातात. याचबरोबर संकरित गहू-•¾ÖÖ¸ß “Öß ²Öß-बियाने तयार केली •ÖÖŸÖÖŸÖ. गहू-तपोवन, गोदावरी, त्र्यंबक, पंचवटी, ज्वारी-^¢Ö¸Ö, ±ãú»Ö-अनुराधा, फुले-´ÖÖ^»Öß, ±ãú»Ö-×“Ö¡ÖÖ, सी. एस. टी. १८, सी. एस. टी. २२, सी. एस. टी २१६, आर अशा विविध संकरित वानांची निर्मिती केली •ÖÖŸÖ. ^¯Ö»Ö²¬ÖŸÖनुसार तसेच वरीष्ठ कार्यालयाच्या आदेशानुसार ही बी-बियाने निर्मिती केली जाते. शेतकऱ्यांना पूर्वमशागती पासून पीकाच्या कापणी पर्यंत पिकांच्या वेगवेगळया वाढीनुसार तांत्रिक मार्गदर्शन केले जाते. ²Öß-बियाने आधुनिक पध्दतिने मशिनच्या साहयाने प्रतवारीनुसार वेगवेगळी केली जातात. रोपवाटिका तयार करताना शक्यतो रासायनिक खतांचा व कीटकनाशकांचा वापर टाळला जातो. जैविक खते व औषधांचा वापर केला जातो.[60] सदर तालुक्यातील उपलब्ध तपमानाचा विचार करून यासाठी आधुनिक तंत्र–ान वापरले जाते. सेडनेटचा वापर करून पाण्यासाठी ठिबक किंवा स्प्रिंकलरचा वापर केला जातो. जेणेकरून दमट हवामानामध्ये रोपांची योग्य वाढ होण्यासाठी याच उपयोग होतो.

या कार्यालयामध्ये रोपवाटीकेमध्ये चांगल्या प्रतिची रोपे तयार करु न शेतकऱ्यांना त्याचा •ÖÖÃŸÖßŸÖ-जास्त चांगला फायदा व्हावा या उद्देशाने सुपरवाय–र १, असिस्टंट ४, रोपमदतनिस २, क्लार्क १, शिपाई १. असे कर्मचारी कार्यरत आहे. या विभागामध्ये गांडूळखत, जिवामृत, दशपर्नियारकर लिंबोळी खत, लिंबोळी निमअर्क, एस. नाइन कल्चर इ. खतांची निर्मिती केली जाते. शेतकऱ्यांना पिकाला ऐकापेक्षा अधिक खते घालाताना त्रास होऊ नये म्हणून वेगवेगळया तंत्राची माहिती दिली जाते.

महाराष्ट्र शासनाने ठरविलेल्या धोरणानुसार शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास व्हावा, त्यांचे राहणीमान सुधारून राज्याचा विकास व्हावा या धोरणांतर्गत शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्र–ानाच्या सहाय्याने उत्तमप्रतिचे बियाणे व फळांची रोपे तयार करून अगदी माफक दरात पुरविली जातात. माढा आणि मोहोळ तालुक्याबरोबरच सोलापूर जिल्हा, उस्मानाबाद, अहमदनगर येथेही रोपे वितरित केली जातात.

या कार्यालयामध्ये तयार करण्यात आलेल्या निकोप रोपांमुळे माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील खाजगी रोपवाटिकेमधून रोपे विकत घेण्यापेक्षा खात्रीलायक व कमी खर्चात रेपे मिळत असल्याने शेतकऱ्यांनी याचा भरपूर फायादा घेवून आपल्या शेतात फळबागा लागवडीचे क्षेत्र वाढवले. त्यामुळे कमी पाणी असलेल्या शेतकऱ्यांना कमी कालावधीत उत्पादन घेण्यास मदत –ाली. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक जीवानमान उंचावल्याने आर्थिक भरभराट –ाली. त्यामुळे माढा-मोहोळ तालुक्यांच्या आर्थिक विकासात या रोपवाटिकेने भर घातल्याचे दिसून येते.[61]

2.14 कृ×ÂÖ ÃÖ¿ÖÖधन केंद्र ´ÖÖÆüÖêôü :

कृ×ÂÖ ÃÖ¿ÖÖधन केंद्र मोहोळ केंद्राची स्थापना इ. ÃÖ. १९१८ मध्ये –ÖÖ»ÖÖ. Æ संशोधन केंद्र सोलापूर-¯ÖãÖê ¸ÖÂ™Òüीय महामार्ग क्रं.९ वर मोहोळ शहराच्या उत्तर पश्चिमेस २ कि. ´ÖÖ. †ŸÖÖ¸Ö¾Öरती आहे. या केंद्राची ÃÖ´Ö¦ÃÖ¯ÖÖटीपासूनची उंची ४५७.२ मी. †ÖÆ. ‡. ÃÖ. 1963-१९६४ मध्ये या संशोधन केंद्रामध्ये कापूस, तूर, तेलबिया पिके यÖ¾Ö¸ संशोधन केले जात होतÖ. ‡. ÃÖ. 1968-१९६९ मध्ये महात्मा फुले कृषि विद्यापीŠाच्या स्थापनेनंतर हे केंद्र रब्बी ज्वारी पीकणाऱ्या भागात असल्याने रब्बी ज्वारी संशोधनास अधिक चालना देऊन बळकटीकरण करण्यÖŸÖ †Ö»Ö. ¸ब्बी ज्वारी पिकाच्या उद्दिष्टपूŸÖŸÖÃÖÖšß ÃÖ¿ÖÖ-ानावर भर देण्यात येतो. त्यामध्ये.

1) रब्बी ज्वारी सुधारित वाणांची निर्मिती करणे.
2) खोडमाशी, खोड किडा प्रतिबंधक वाण निर्माण करणे.
3) अवर्षणास प्रतिकारक व लवकर तयार होणारे वाण निर्माण करणे व संकरवाण निर्मिती करणे.
4) संकरित वाणासाठी लागणरे पुवंध्यवाण व नरवाण विकसित करणे व संकरवाण निर्मिती करणे.

याशिवाय खरीप हंगामामध्ये चवळी पिकाच्या संकरित सुधारित वाणाचे तर, रब्बी हंगामात रब्बी ज्वारी, हरभरा, करडई इ. पिकांच्या बहुस्थानिय चाचण्या घेतल्या जातात.[62] या कृषि केंद्राचे एकूण ५८.८३ हेक्टर क्षेत्र आहे. हे सर्व क्षेत्र जिरायती असून लागवडीखालील क्षेत्र ४८.०८ हेक्टर आहे. उर्वरित क्षेत्रामध्ये रस्ते, कार्यालयीन इमारत, गोदाम, शेतातील बांध, कालवा, पाणी वितरण इ. खाली येते. हवामान उष्ण ¾Ö कोरडे असून वार्षिक पर्जन्य सरासरी ६५३ मि. मी. इतके आहे.

कृ×ÂÖ ÃÖशोधन केंद्राचे योगदान

या केंद्रामध्ये रब्बी ज्वारीचे सुधारित वाण निर्माण करण्याचे काम इ. स. १९२८-२९ मध्ये हाती ‘ÖÝÖ»Ö †ÖÆê. ‡. ÃÖ. 1932-३४ दरम्यान ज्वारी स्थानिक वाणामधून मालदांडी ३५.१, नगर दगडी इ. सरस वाण विकसित करण्यात आले असून यातूनच ३५.१ हा वाण उत्कृष्ट ठरल्याने इ. स. 1938 ÃÖÖ»ÖÖ ¯Öकाशित करण्यात आला. ´ालदांडी ३५.१ ची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे.

1) पीक परिपक्व होण्यास १२०-125 ×¤¾ÖÃÖ.
2) ˆŸ¯ÖÖ®Ö - 15 ŸÖê 18 ×ŒÎ¾ÖÛ™»Ö / ÆêŒ™¸üß.
3) कृ›¼üÖÖ- ४० ते ५० टन / हेक्टरी.
4) अवर्षण प्रवण हवामानामध्ये हलक्या व मध्यम जमिनीसाठी शिफारसपात्र.
5) पाण्याची प्रत उत्कृष्ट असून भाकरीची चव उत्तम.

इ. स. १९८५ पासून संकरित १०४, ११६, १५४३, १९६८ व १५२०१६ इ. मादीवाण तयार करून १०४ मादीवाणावर आधारित सी. एस. एच. १५ आर, सी. एस. एच. १९ आर हे संकरित वाण भारतीय स्तरावर प्रसारीत करण्यात आले.[63]

ज्वारीच्या विविध वाणामधुन मालदांडी ३५-1, <ÃÖ. ¯Öß. ¾ÆüÖ. 839, ±ãú»Ö ´ÖÖˆ»Öß, फुले यशोधा, ±ãú»Ö ¾ÖÃÖã¬ÖÖ तसेच फुले या वाणांची खास हुरडयासाठी निर्मिती करण्यात आली. हरभऱ्याच्या विजय, विशाल, दिग्वीजय इ. सुधारित वान तयार करून शेतकऱ्यांना पुरविले जाते. याशिवाय पशुधन उत्पादन व दुग्धजन्य जनावरासाठी जयवंत नॅपीअर या गवताचे ठोंब अत्यल्प दराने पुरविले जातात.

या संशोधन केंद्रावर हलक्या जमिनीला आवळा, सीताफळांची लागवड केली असून, ती शेतकरी, विद्यार्थी, शैक्षणिक सहली, शेतकरी-¿ÖÖÃ¡Ö–न मंचातील शेतकरी महिलांसाठी, शैक्षणिक प्रात्यक्षिकांकरिता गांडूळखत निर्मितीचा पथदर्शक प्रकल्प उभारण्यात आला आहे.

शेतकरी व ¿ÖÖÃ¡Ö–Ö ´Ö“Ö

कृषि संशोधन केंद्रामध्ये मा. कुलगुरु महात्मा फुले कृषि विद्यापीठ, राहुरी यांचे हस्ते दि. २७ जून २००५ रोजी शेतकरी शास्त्र–न मंचाची स्थापना केली असून सदस्य शेतकऱ्याच्या शेताला भेटी देवून मार्गदर्शन केले जाते. मातीपरीक्षण करून जमिनीच्या आरोग्य पुस्तिकेचे वितरण केले जाते. शेतकरी ¿ÖÖÃ¡Ö–न मंच अंतर्गत महालक्ष्मी महिला बचत गटाची स्थापना करण्यात आली.[64] पीक पैदाशीसाठी विविध प्रयोग केले जातात शेतकऱ्यांच्या शेतात जावून अनुयोजीत चाचण्या घेतल्या जातात. कृषीदूत, कृषि कन्या

यांन प्रत्यक्ष प्रक्षेत्रावर प्रत्यक्ष पीक पाहणी करु न अडचणी सोडविल्या जातात. सरी वरंबे कसे पाडावे, बियाणे कसे पेरावे, रोपवाटीका कशा तयार कराव्या याचे प्रात्यक्षिक विद्यार्थ्यांना पाहवयास मिळतात.

५) संशोधन केंद्रावरील चाचणी प्रयोग घेण्यात येणरे वाण रब्बी ज्वारी-

1) हलकी जमीन- सिलेक्शन ३, फुले अनुराधा, फुले माऊली, (खोली ३० सें. मी. पर्यंत)
2) मध्यम जमीन- फुले माऊली, फुले चित्रा, मालदांडी ३५.१ (खोली ६० सें. मी. खोली)
3) भारी जमीन- फुले व सुधा, फुले यशोधा, सी. एन. व्ही. २२, सी. एन. एच. १५, सी. एन. एच. १९ (खोली ६० सें. मी. पेक्षा जास्त)
4) हुरडयासाठी वाणö -±ú»ö ˆ¢ö¸ö.
5) Æ¸¦³ö¸ö- विजय, विशाल, दिग्वीजय, विराट.
6) कìú¸¦›‡- भीमा, फुले कुसूमा, नारी ६, एस. एम. एफ ६५८.
7) सूर्यफूल- भानु, मॉर्डन, एस. एस. ५६, फुले रविराज.

या कृषि केंद्रामुळे माढा व मोहोळ तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात फायदा होत आहे. शेतकऱ्यांना जवळच असलेल्या या केंद्रातून सुधारीत वाणाबरोबरच वेळोवेळी मार्गदर्शन मिळाल्याने उत्पादनामध्ये वाढ –ाल्याने त्यांचा आर्थिक फायö¤ö –ाला. साहजिकच तालुक्यातील शेतकऱ्यांचे सामाजिक व आर्थिक जीवनमान उंचावले आहे. त्यामुळे दोन्ही तालुक्यांच्या आर्थिक विकासास हातभार लागला.[65]

2.15. तालुक्यांच्या आर्थिक विकासातßü»ö ×¾ÖªŸö ´ö›ôöö“ö योगदान :

³öö¸¦Ÿöö“ö तत्कालीन पंतप्रधान लालबाहदुर शास्त्री यांनी "जय जवान जय किसान" असा नारा दिला. त्यामुळे आखल्या गेलेल्या पंचवार्षिक योजनेचा विस्तार मोठया प्रमाणात –ाला. त्यामूळे कृषीप्रधान देशात आद्योगीकरणबरोबरच कृषि विकासाकडेही लक्ष दिले. अन्न, वस्त्र, निवारा, या मानवाच्या मुलभूत गरजेबरोबरच वीज ही देखील आवश्यक गरज बनली आहे. यातूनच ग्रामीण भागातही वीजेची मागणी वाढू लागली. माढा-मोहोळ तालुक्यात इ. स. १९८४-८५ मध्ये उजनी धरणाचे पाणी आले. तसेच मोहोळ येथे चंद्रमौळी औद्योगिक वसाहत, साखर कारखाने, सुतगीरणी अशी वाढ –ाल्याने वीजेची मागणी वाढत गेली. यातूनच माढा-मोहोळ येथे विद्युत मंडळाचे प्रत्येकी एक उपकेंद्र सुरु –ाले. तालुक्यात विद्युत मंडळाचा एक उपविभाग असुन त्याची इतर कार्यालये मोहोळ शहर, लांबोटी, नरखेड, अनगर, पेनूर, शेटफळ, कुरुल, कामती, बेगमपूर येथे आहेत. मोहोळ उपकेंद्राच्या ताब्यात १.५ हेक्टर जमीन असून यामध्ये उपकेंद्र, कार्यालय व कर्मचारी वसाहत आहे.[66]

तक्ता क्र. 16

मोहोळ तालुक्यातील विद्युतीकरण

अ. क्र	ŸÖ¯Ö¿Öß»Ö	गावांची संख्या
1	गावांची संख्या	104
2	विद्युतीकरण पूर्ण –ालेल्या गावांची संख्या	104
3	कंपनीचे उपविभाग	01
4	शाखा-कार्यालये	09
5	एकूण मंजूर कर्मचारी	126
6	एकूण कार्यरत कर्मचारी	75
7	३३ / ११ के. व्ही. उपकेंद्र संख्या / क्षमता	12 / 93.5 <´Ö. ¾Æüß. <.
8	३३ के. व्ही. लाईन कि. मी.	186.7
9	११ के. व्ही. लाईन कि. मी.	१२२०. कि. मी.
10	एल. टी. लाईन कि. मी.	२६६२.८३ कि. मी.
11	तालुक्यातील एकूण ग्राहक	44,663
12	एकूण वितरण रोहीत्र संख्या	1755

(Ã¡ÖÖŸÖ : मोहोळ तालुका विद्युत कार्यालयातून मिळालेली माहिती.)

जून २००५ मध्ये एम. एस. ई. बी. चे विभाजन होऊन त्याचे तीन विभाग –ाले (१) महावितरण (२) महापारेषण (३) महानिर्मिती. हे तीन विभाग स्वंतत्र –ाले असले तरी, कामाच्या स्वरूपात फारसा फरक पडला नाही. मोहोळ उपकेंद्रमध्ये पावर ट्रान्सफॉर्मर १५ एम. व्ही. ए. क्षमतेचा आहे, तर तालुक्यातील सर्व ट्रान्सफॉर्मरची क्षमता ९३.५ एम. व्ही. ए. आहे. सार्वजनिक पाणी पुरवठयासाठी तालुक्यात १३९ कनेक्शन आहेत. त्यासाठी ४०० एच. पी. वीज लागते.

मोहोळ उपकेंद्र व कर्मचारी वसाहतीसाठी २ स्वतंत्र कुपनलिका आहेत. लोकनेते बाबुराव पाटील साखर कारखाना लक्ष्मीनगर, अनगर १०० के. व्हि, भीमा सहकरी साखर कारखाना टाकळी सिकं¤¸ü. चंद्रमौळी औद्योगिक वसाहत, मोहोळ-¿ÖÖŸÖß¯Ö¯Ö-२३३५२, घरगुती-१८९२६, लघुउद्योग-४५१, व्यापारी-1516, Ã™ü™ü»ÖÖ‡™ü-२३४, उच्चदाब औद्योगिक कनेक्शन-२५, एकूण ग्राहकसंख्या-४४१८७, इतकी †ÖÆêü. मोहोळ तालुक्यात १०४ गावाना विद्युत पूरवठा केला असुन, १००% मोहोळ तालुक्यात लाईट पोहचली †ÖÆêü.

तक्ता क्र. 17

मोहोळ तालुक्यतील विद्युतधारकांची संख्या

अ. क्र.	ŸÖ¯Ö¿ÖßÖ»Ö	संख्या
1	¿ÖÖŸÖß¯Ö¯Ö	23352
2	लघु उद्योग	451
3	सिंगल फेज घरगुती	18926
4	व्यापारी	1536
5	¸ÃŸÖ¤ß¾Ö	234
6	पिण्याचे पाणी पुरवठा	139
7	उच्चदाब औद्योगिक कनेक्शन	25
8	तालुक्यातील एकूण ग्राहक	**44663**

(स्त्रोत : मुलाखत, ठोकळे शशिकांत, उप अभियंता, म. रा. वि. मं. उपविभाग मोहोळ.)

विद्युत गळती रोखण्यासाठी जूने मिटर बदलने, रोहित्र विद्युत वाहिणीची देखभाल केली जाते. त्यामुळे बऱ्याच प्रमाणात विद्युत गळती थांबली आहे. त्याचप्रमाणे पायाभूत सुविधा शासनाच्या कार्यकमातंर्गत ३२.५ कोटीची कामे केली आहे. उपकेंद्राची क्षमता वाढवण्यासाठी ६९० जादा वितरण रोहित्र बसवले, जुन्या वायरी बदलणे वितरण रोहित्रांची पेटी बदलणे अशा उपक्रमामुळे गळतीचे प्रमाण क´Öß –ाल्याचे दिसून येते.

राजीव गांधी ग्रामीण विद्युतीकरण योजना :

या योजनेअतंर्गत १) वाडीवस्ती -३० रोहित्र करुन वाडयावस्त्यांना विद्युतपुरवठा केला जातो. या योजने अतंर्गत २५०० घरगुती कनेक्शन दिली आहेत. २) लघु विद्युत दाब वाहिणी ४५ कि.मी. एकूण वितरण रोहित्र-३९, याशिवाय वाड्यावस्त्यावरती राहणाऱ्या लोकांसाठी स्पेशल डि–ाईन ट्रान्सफॉर्मर बसवून विद्युत पुरवठा केला आहे. विद्युत चोरी रोकण्यासाठी स्वतंत्र मोहिम असून पथकांमार्फत दर महिन्याला तालुक्यातून फिरून चोरी रोखण्याचा प्रयत्न केला आहे. फिरत्या पथकामुळे बऱ्याच अंशी वीज“Ö¸ß»ÖÖ †ÖôÖ ²ÖÃÖ»ÖÖ.[67] वादळामुळे विद्युत खांब पडणे, तारा तुटणे, रोहित्रामध्ये बिघाड निर्माण होणे, आग लागणे अशा प्रसंगी तात्काळ विद्युत पुरवठा खंडीत करून हानी टाळण्याचा प्रयत्न केला जातो. तसेच अग्निशामक सिलेंडर मार्फत आग वि–ावण्याचा प्रयत्न केला जातो. एखाद्या उपकरणात बिघाड –ÖÖ»ÖÖ ŸÖÖ¸, विद्युत नियंत्रण कक्षामार्फत संदेश व आपोआप विद्युत पुरवठा बंद होऊन पुढील अनर्थ टळतो.

तक्ता क्र. 18

प्राधान्याने विद्युत पुरवठा केलेल्या शेतीपंप कनेक्शनची माहिती

अ. क्र	योजनेचे नाव	कनेक्शनधारकांची संख्या
1	जवाहर रोजगार हमी योजना	148
2	२२.०५ टक्के संपूर्ण ग्रा. रो. योजना	21
3	दशलक्ष विहीर योजना	02
4	विशेष घटक योजना	70
5	ÃÖß. ¯Ö»ÃÖ. <´Ö. <ÃÖ. <±ú.	26

(स्त्रोत : सुवर्ण महोत्सवी वैभवशाली महाराष्ट्राचा मोहोळ तालुका, पृ. 64)

- **खाजगी क्षेत्रातून वीज पुरवठा :**

उजनी धरणामुळे मोहोळ तालुक्यात बागायती क्षेत्र वाढल्यामुळे विद्युत पुरवठयाची मागणी वाढत आह. त्यामुळे मोहोळ तालुक्यातील लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखान्यामध्ये को-जनरेशन प्रकल्पात वीज निर्मिती केली जाते. विद्युत मंडळ या कारखान्यामार्फत ५ एम. व्ही. पावर विद्युत खरेदी करते. ही वीज तशी महाग असली तरीदेखील वाढत्या मागणी व विद्युत तुटवडा असल्याने ती विकत घ्यावी लागते. ही वीज प्रति युनिट ४.२५ पैसे प्रमाणे विकत घेतली जाते. भगीरथ योजना या शासनाच्या नव्ÖÖ योजनेद्वारे गावांना १८ तास विजपुरवठा केला जातो.

अल्पसंख्याक मागासवर्गीय योजनेमार्फत मागासवर्गीय लोकांची शेतीपंपाची मागणी असल्यास तात्काळ विद्युत पुरवठा केला जातो. यामध्ये अनुसूचीत जाती, अनुसूचीत जमाती, भटक्या विमुक्त जाती यांना विद्युत पुरवठा, विद्युत खांबाची मागणी देखील अत्यल्प पुरविली जाते. पावसाचे घटते प्रमाण, अत्यल्प उत्पादन, पिकांना हमीभावाची नसलेली खात्री वाढती लोकसंख्या यामुळे शेतकरी, सामान्य माणूस हैरान ‒ााला. यातूनच बऱ्याच वेळा वीज बिल भरण्याइतपत परिस्थिती नसते. त्याचप्रमाणे जे मोठे शेतकरी आहेत त्यांचा विद्युत बिलभरण्याकडे कल नसतो पुढाऱ्यांचा हस्तक्षेप कोणत्या ना कोणत्या कारणाने बिल थकलेली असतात. अशावेळी सरकार शेतकऱ्यांना कृषि संजीवणी योजनेंतर्गत वीज बिलात सवलत देते. या योजनेमधून शेतकऱ्यांना ५०% वीज माफ करून ५०% वीज बिल तीन हप्त्यात भरण्यास सवलत दिली होती या योजनेचा फायदा ७००० शेतकऱ्यांना ‒ााला. सतत वीजबिल वाढण्याची कारणे-x¾ÖaŸÖ निर्मिती करीत असताना लागणारे इंधन, लागणारा कच्चा माल, वीजशुल्क आकर वाढणे यामुळे वीजबिलात सतत वाढ होताना दिसते.

➢ पर्यावरण संतुलन व इतर उपक्रम :

वाढत्या प्रदुषणामुळे पर्यावरण संतुलन ढासळू लागले आहे. पर्यावरण संतुलनासाठी प्रत्येक उपकेंद्र व उपविभागातून गणेश उत्सव, स्वातंत्र्य दिन, प्रजासत्ताक दिन, अशा प्रसंगी प्रत्येक ठिकाणी •Ö¾Ôê•Ö¾Ôê 100 –ाडे लावली आहेत. त्यामध्ये अशोक, बदाम, ऑस्ट्रेलीयन बाभूळ, मोरपंकी, लिंब, चिंच, निलगिरी, वड, करंजी, नारळ अशा प्रकारची –Öê› »Ö¾Ö»Ö»Öß †ÖÆêŸÖ. या कार्यालयामार्फत छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक, राजर्षी शाहू महाराज, पंडीत जवाहरलाल नेहरू, डÖê. बाबासाहेब आंबेडकर, आण्णाभाऊ साठे यांच्या जयंती पुण्यतिथीचे कार्यक्रम साजरे केले जातात. तसेच गणेश उत्सवाच्या माध्यमातून राष्ट्रीय एकात्मतेचे दर्शन घडविले जाते. आदर्श शिक्षक पुरस्कार प्राप्त शिक्षकांचा सत्कार केला जातो. मतीमंद, कर्णबधीर मुलांना फॅन, टी. व्ही, कर्णयंत्रे मोफत दिली जातात. पंढरपूरच्या वारीला जाणाऱ्या वारकऱ्यांसाठी पिण्याचे पाणी, जेवणाची सोय व्हावी म्हणून पेनूर, कुरुल येथे पाण्याच्या टाक्या बांधल्या आहेत. १० वी, १२ वी केंद्रात प्रथम येणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा विविध रोख पारितोषिकासह सत्कार केला जातो. मागासवर्गीय, दुर्बलघटकांतील मुलांना वह्या पुस्तके यांचे मोफŸÖ ¾ÖÖ™¯Ö केले जाते. उन्हाळयात पिण्याच्या पाण्यासाठी पानपोया सुरु केल्या जातात.

➢ कर्मचारी समस्या व निराकरण :

विद्युत मंडाळामध्ये कर्मचाऱ्यांची संख्या फार कमी असते व सतत कामाचा ताण, प्रशासनाकडून कामाच्या वेळेचे योग्य नियोजन नाही. अत्यावश्यक सेवेत हा विभाग मोडत असल्याने कर्मचारी सतत तणावाखालीच वावरतो, त्यामुळे कामाचा ताण कमी करण्यासाठी कर्मचारी वाढवण्याची गरज आहे. शिवाय कर्मचाऱ्यांना सक्तीची ध्यानधारणा असली पाहिजे कामाच्या ताणामुळे प्रत्येक कर्मचारी हा मानसिक तणावाखाली वावरतो. या कर्मचाऱ्यांना कोणत्याही प्रकारच्या आरोग्य सुविधा नाहीत. प्राथमिक उपचारासाठी काही वस्तू आहेत. आरोग्य सुविधा मोहोळ ग्रामीण रूग्णालय किंवा खाजगी डॉक्टर मार्फत खाजगीपणे करावी लागते. कर्मचाऱ्यांचा काम करीत असताना दुर्देवी अपघात, मृत्यू –ाल्यास, कायमचा अपंग –ाल्यास त्याच्या कुटुंबातील एका प्रौढ वारसास त्याच्या पात्रतेप्रमाणे सेवेत घेतले जाते.[68]

➢ ´ÖÖÆêÖôê तालुक्याच्या विकासात एम. एस. ई. बी. चे योगदान :

अन्न, वस्त्र, निवाऱ्या बरोबर लाईट ही मानवाची मूलभूत गरज बनली आहे. तालुक्याच्या आर्थिक विकासात विद्युत केंद्राचे मोठे योगदान आहे. महावितरण तर्फे तालुक्यात अनेक योजना राबवल्या असून हरित क्रांती व औद्योगिक विकासात मोलाची भर घातली आहे. त्यामुळेच तालुक्याचा सर्वांगीण विकास

–ाल्याचे दिसते. शिवाय शेतीपंपाना त्वरित विद्युत पुरवठा व्हावा यासाठी ४.८० कोटींची कामे मंजूर करून घेतली. या सर्व प्रयत्नामुळे माढा व मोहोळ तालुक्यातील गरजूंची वाढती मागणी पूर्ण करून या विªÖŸÖ मंडळाने तालुक्याच्या आर्थिक विकासास मोठा हातभार लागलÖÖ.[69]

2.16. ¿ÖŸÖßÃÖÖšüß“Öß †¾Ö•ÖÖ¸ü :

प्राथमिक स्वरुपात असणारी कृषि अवजारे त्यामध्ये लाकडी नांगर, लोखंडी, कुळब, टिफन, खोऱ्या, बैलमोट यांची जागा यांत्रिक अवजारांनी घेतली. डस्टर, गटूर पंप, एस. टी. पी, सारा यंत्र, कोळपे, ट्रॅक्टर, कुबोट छोटा ट्रॅक्टर, फवारणी पंप, इलेक्ट्रीक पंप, इंजिन, डि–ेल इंजिन, विद्युत पंप इ. बदल –ाल्याचे दिसते.

2.17. धान्य कोठारे :

शेतकऱ्यांनी पिकवलेले धान्य बाजारपेठे मध्ये विक्रीस नेईपर्यंत त्यांना सुरक्षित ठिकाणी ठेवता यावे, बाजारामध्ये योग्य भाव नसेल तर त्याची योग्य प्रकारे साठवणूक करता यावी, किडीचा प्रादुर³ÖÖ¾Ö ÆüÖ‰ नये या उद्देशाने माढा व मोहोळ तालुक्यात महाराष्ट्र वखार महामंडळाच्या वतीने माढा, टेंभुर्णी, कुर्डूवाडी, मोहोळ, मोडनिंब येथे गोडावुन (शितकरण केंद्र) बांधली. उत्पादक शेतकऱ्यांकडून अगदी नाममात्र रक्कम घेऊन त्याच्या धान्याचे संरक्षण केले जाते.[70]

धान्य सुरक्षित राहण्यासाठी धान्य कोठारांची जशी व्यवस्था करण्यात आली त्याचप्रमाणे फळबाग उत्पादकांची फळे बाजारपेठेपर्यंत नेईपर्यंत, बाजारपेठेत पाठवण्यास अवधी लागणार असेल तर, त्यांना त्यांचा माल सुरक्षित रहावा या उद्देशाने देवडी ता. मोहोळ येथे द्राक्ष संरक्षण शितकरण केंद्र उभारण्यÖŸÖ आले आहे. हे केंद्र राष्ट्रीय महामार्ग ९ वर असल्याने दळणवळणाच्या वाहतुकीच्या दृष्टीने अतिशय सोयीचे आहे. त्यामुळे मालाची क्षमता टिकून राहण्यास उपयोग होत आहे.[71]

2.18. ²ÖÖ•ÖÖ¸ü¯ÖêšüÖ :

शेतकऱ्यांचा उत्पादित माल, फळे, फळभाज्या, धान्य स्थानिक बाजारपेठेमध्ये म्हणजेचे मोडनिंब, कर्‍>¾ÖÖ>ß, मोहोळ, पाटकूल, टेंभुर्णी, बार्शी, वैराग, माढा विकून राहिलेला माल बाजारपेठेत जातो त्यामध्ये सोलापूर, पुणे, मुंबई, दिल्ली, कोलकता, बेंगलोर, मद्रास या देशी बाजारपेठा उपलब्ध आहेत. येथे ¸üÖÂ™ीय महामार्गावरील वाहतुकीच्या साधाना बरोबर मुंबई-मद्रास (चेन्नई) रेल्वे मार्गाने पाठवला जातो. त्यामुळे या गोडावून शितकेंद्र, शितगृह यामूळे शेतकऱ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक जिवनाला स्थैर्य प्राप्त –ाले. याचे माढा व मोहोळ तालुक्यांच्या आर्थिक विकासात महत्वाचे योगदान राहीले आहे.[72]

➢ **सामाजिक व आर्थिक परिणाम :**

कृषि व्यवसायाला खऱ्या अर्थाने चालना माढा आणि मोहोळ तालुक्यात इ. स. १९८० नंतर मिळाली जलसिंचन योजनामुळे उत्पादनामध्ये आमूलाग्र बदल –ाले. उत्पादनामध्ये वाढ –ाल्याने प्रत्येक मानसाच्या जिवनाला स्थैर्य प्राप्त –ाले . त्यामुळे सामाजिक स्तर उंचावला गेला. उत्पादन वाढल्यामुळे Ãöö´ööजिक स्थर उंचावल्याने प्रत्येकाला आपल्या घरातील मुले शिकली पाहिजेत याची ओढ लागली. आर्थिक सुबत्ता आल्याने शैक्षणिक क्षेत्रात देखील आमूलाग्र बदल –ाले. शिक्षणाशिवाय आपला विकास नाही, आपला विकास –öला नाही तर देशाचा विकास नाही त्यामूळे इ. स. १९७५ ते १९८० नंतर तालुक्याच्या शैक्षणिक क्षेत्रात आमूलाग्र बदल –ाल्याचे दिसून येते. कृषि व्यवसायाचा सर्वात महत्वाचा व मोठा परिणाम तालुक्याच्या आर्थिक व्यवस्थेमध्ये –ाल्याचे दिसून येते. शेती पध्दतीमध्ये आधुनिक तांत्रिक पध्दतीने शेती केल्याने शेतीकडे व्यवसाय म्हणून पाहिल्याने आमूलाग्र आर्थिक बदल –ाले. शेतकऱ्यांच्या हातात मुबलक प्रमाणात पैसा आला. त्यामुळे माढा व मोहोळ तालुक्यांच्या आर्थिक विकासावर सकारात्मक परिणाम –öö»öö.

2.19. माढा व मोहोळ तालुक्यातील कृषि संशोधक शेतकरी :

साहित्य क्षेत्रामध्ये अशिक्षित असणाऱ्या बहिणाबाई चौधरी यानी साहित्यामध्ये आपले नांव अजरामर करून ठेवले आहे. अशिक्षित बहिणाबाईच्या कार्यकर्तृत्वावर अनेक विद्वान मंडळींनी संशोधन केले तरी त्यांचे कार्य शिल्लक राहते. त्याप्रमाणे एखादा अशिक्षीत माणूस धर्म संस्कृतीचे धडे देवून समाजामध्ये धार्मिक क्षेत्रामध्ये नाव कमवितो. अगदी अशाच प्रकारे कार्य मोहोळ तालुक्यातील अनगर येथील रहिवाशी दादा साधू बोडके यांनी केले. केवळ इयत्ता ४ थी पर्यंत शिकलेल्या दादांनी कृषि क्षेत्रातील केलेले कार्य पाहिल्यास कोणाचाही सहजासहजी विश्वास बसणार नाही असेच त्यांचे कार्य आहे. आपल्या कार्यातून त्यांनी दाखवून दिले की, प्रखर इच्छाशक्ती व निरंतन कष्ट यांच्या जोरावर उज्वल यश संपादन करता येते.

2.19.1. कृषीभूषण दादा साधू बोडके :

कृषीभूषण दादा साधू बोडकें यांचा जन्म अनगर ता. मोहोळ येथे छोट्याशा खेडेगांवी २१ जानेवारी १९४९ मधे गरीब शेतकरी कुटुंबात –öö»ा. त्यांचे आईवडील अशिक्षीत होते. त्यांचे कुटूंब फार मोठे होते. वडीलोपार्जित ५ एकर जमीन पावसाचे प्रमाण अत्यल्प असल्याने या जमिनीवरती सर्वांचा चरितार्थ चालवणे अतिशय अवघड होते. म्हणून त्यांनी वडीलोपार्जित सर्व जमीन आपल्या भावंडाना दिली व स्वतः

भूमिहिन –ÖÖ»Ö.[73] सतत शेती व कष्टाविषयी मनामध्ये असणाऱ्या उर्मिने बबनराव शिंदे यांनी नवनविन प्रयोग केले. इ. स. १९९४ मध्ये वडवळ येथे अडीच एकर जमीन विकत घेतली व नर्सरी सुरू केली. त्यांनी अनेक संशोधन केंद्राना भेटी दिल्याने नवीन शेतीची दिशा मिळाली त्यांनी गंगा, जमूना, शेळी, जरशी गाय, ससे पालन, फळबाग लागवडी, बोरांच्या रोपाची नर्सरी चालू केली. कष्ट, जिद्द, चिकाटी, ऐकलेल्या गोष्टी ग्रहण करण्याची जबरदस्त शक्ती असल्यामुळे त्यांनी शेतामध्ये शेवगा, डाळिंब, अंजीर यांच्या रोपवाटीकáÖ उभ्या केल्या. परंतु विहीरीचे व कुपनलिकेचे पाणी कमी –ाल्याने तयार केलेली ७० हजार रोप सुकू लागली. तेव्हा पोपटराव गणपतराव देशमुख यांच्या पेनूर येथील शेतामध्ये नर्सरी हलवली व नर्सरß टिकवली. विशेष म्हणजे दादा बोडके अनगर-पेनूर हे १५ कि.मी. अंतर सायकलवरून जात असत. यानंतर अतिशय वाईट परिस्थितीला सामोरे जावे लागले.[74]

एक दिवस आपल्या पत्नीबरोबर बैलगाडीतून धामणगांवला जात असताना एका शेतात पपईच्या –ÖÖ>Ö»ÖÖ ¥पकलेल्या पपईशी नाते जुळले आणि तैवान पपईची नर्सरी सुरू केली. तैवान ७८६ ही पपई ची जात महाराष्ट्रामध्ये एवढी प्रसिध्द –ाली की, सोलापूर जिल्ह्याबरोबर नंदूरबार, जळगांव, नागपूर, नगर, औरंगाबाद, धुळे, वर्धा या जिल्हयामध्ये मोठया प्रमाणात लागवड केली जाते. त्याच बरोबर तामीळनाडू, आंध्र, कर्नाटक, महाराष्ट्र, छत्तीसगड, मध्यप्रदेश, राजस्थान, उत्तरप्रदेश या भागामध्ये मोठया प्रमाणाŸÖ ¸Ö¯Ö विकली जातात. दादा बोडके यांचा फार्म पाहण्यासाठी दररोज शेकडो शेतकरी, शेतीत–ा, अधिकारी व विद्यार्थीच्या सहली येतात.

इ. स. १९८५ साली २०० रू. भांडवलावरती विदेशी कोंबडया आणून अंडी उबवून पोल™ß ±úÖ´Ö तयार केला त्यामुळे त्यांना व्हाईट लेगहॉर्न जातीच्या कोंबडयापासून ४ ते ५ हजार रू. मिळाले त्यातून त्यांनी सानन जातीची शेळी आणली ती उत्तम जोपासल्यामुळे शेळी ३ लिटर दुध देत होती. पुढे गीर जातीची मादी वासरे आणली व त्यावर होस्टेन वळुचा संकर केला. त्यातून तयार –ालेली गाय दररोज ४० लिटर दूध देवू लागली त्याच गायीला सोलापूर जिल्हा व राज्य पुरस्कार मिळाले. इ. स. १९९२ सालß राष्ट्रीय पातळीवर दूध डेअरी पुरस्कारही मिळाला.

सोलापूर जिल्ह्यात पावसाचे प्रमाण कमी हवामान उष्ण व कोरडे त्यामूळे अशा परिस्थितीत कमी पाण्यावर निभावणारे पीक असावे म्हणून राहुरी कृषि विद्यापीठात जाऊन ११ जातीच्या बोरीच्या कलमे आणून शेतात लावली. त्यातूनच उमरान जातीची नवीन वान स्वतः तयार करून शेतकऱ्यांना बोर लागवडीसाठी प्रवृत्त केले. पुढे त्यात सुधारणा करून चेकनट नवीन बोरीची जात विकसित केली. एखादे पीक वाया गेले तर खचून न जाता त्याची कारणे शोधली व त्यातूनच गणेश डाळिंबाची लागवड केली.

पूरक पीक म्हणून –ेंडू, गुलाब, गुलछडीची लागवड केली. नंतर वडवळ येथील फार्मवर ७८६ तैवान जातीची रोपे तयार केली उपेक्षित असणाऱ्या पपई फळातील गुणामुळे व सोनेरी रंगामुळे तिला प्रतिÂŠÖ मिळवून दिली. आज भारतातील विविध प्रांतात या रोपवाटिकेतील पपईची ¸Ö¯Ö •ÖÖÝÖÖÝÖ.

सोना जातीचे खरबूज मर रोगाला बळी पडत होते म्हणून भोपळयाच्या वेलावर टरबुजाचा संकर करून निरोगी खरबूज तयार केले. या उत्पनातून वरचेवर शेती घेणे व विकास करणे यामुळे †Ö•Ö त्यांच्याकडे ११० एकर शेती आहे.

महाराष्ट्र शासनाच्या कृषि विभागामार्फत ३८ शेतकऱ्यांना परदेश दौऱ्यावर पाठवले त्यातूनच पॉलीहाउस व मलचींग शेतीची पाहणी केली. त्यामुळे पाणी व खर्चात बचत होवून शेती अधिक फायदेशीर होऊ लागली. १०० एकर शेती बागायती लावली. सीना नदीवरून ४", ६", ८" अशा चार पाईपलाईन टाकल्या. स्प्रिंकलर, ठिबक पध्दतीने शेतीला पाणीपुरवठा केला. कमी पाण्यावर पीक यावे म्हणून जंगली –ाडे तरवडासारखी आणून त्यावर ६ प्रकारच्या वांग्याची कलमे केली. पाणी न देता, न फवारता उत्कृष्ट वांगी तयार केली. आंब्याच्या –ाडावर अशीच कलमे करून २ किलो वजनाचे आंबे तयार केले. त्यामुळे गÖ° > –ेप हे शेती फॉर्म म्हणजे कृषि संशोधन केद्र बनले. भेटीसाठी आलेल्या शेतकऱ्यांना दादांनी योग्य मार्गदर्शन केले. कर्जबाजारीपणामुळे उदास –ालेल्या शेतकऱ्यांना उभारी देवून त्यांचे प्रंपच उभे केले.[75]

- **–ानेश्वर संगीत गार्डन :**

शेती विकासासाठी ज्या त–ांनी, नेत्यांनी व संतानी योगदान दिले त्यांच्या स्मृती नव्या पिढीला रहावी म्हणून संत –ानेश्वर, संत तुकाराम, बहिणाबाई, वसंतराव नाईक, वसंत दादा पाटील, छत्रपती ×¿Ö¾ÖÖ•Öß महाराज, सावता माळी, आप्पासाहेब पवार, ना. धो. महानोर, इंद्रजित भालेराव, यांच्या कविता दादांनी आपल्या शेतातील –ानेश्वर बागेमधील फलकावर लिहल्या आहेत. गहू पीकाचे नॉर्मन बोर लॉग, ¿ÖÖÆ ´Öहाराज, पंजाबराव देशमुख, पंडीत नेहरु, लालबहादुर शास्त्री, संत गाडगे बाबा, पपईचे मुळाधार वेन युचेन, तैवान पपई संशोधक हात जोडून उभा असणारा नांगरधारी शेतकरी, त्याची बायको, जोडीला ÃÖÖ¾ÖÝÖÖ माळयाची मोट, विहीर, उजनी धरण, शेतकऱ्यांचा सोबती कुत्रा, कोंबडया यांच्या प्रतिकृती इ. माहिती सांगणारे फलक लावल्याने त्यांच्या कार्याची प्रेरणा भेट देणाऱ्यांना मिळते. संगीतामुळे वनस्पती“Öß •ÖÖ´Ö¤Ö¸ ¾ÖÖœ ÆÖÝÖ हे जगदिशचंद्र बोस यांचा प्रयोग सिध्द करून दाखवला आहे. सर्व बागेत संगीत खेळवले असून सकाळ संध्याकाळ भावगीते, अभंग व कृषि विषयक गाणी लावली जातात. सर्व शेतकऱ्यांना चांगली बी-बियाने, खते मिळावीत म्हणून सिध्देक्ष्वर कृषि केंद्र उभारले आहे.[76]

- **मान्यवरांच्या भेटी :**

गÖº >ü –नेप या त्यांच्या शेती फार्मला आप्पासाहेब पवार, गणपत आबा म्हेत्रे, कृषीत–Ö ³Ö•Ö²ÖÔü, कáü×ÂÖ ´ÖÓ¡ÖÖß शरद पवार, विलासराव देशमुख, अजित पवार, राजन पाटील, आमदार बबनराव शिंदे, विजयसिंह मोहिते पाटील, राहुरीचे कृषि विद्यापीठाचे कुलगुरू भास्कर (I.A.S) संचालक केंद्रिय रेषीम ²ÖÖ>ü, ¯Ö¸ü¤ü¿ÖÖß ÃÖÓशोधक कुलगुरू राजाराम देशमुख, विस्तार शिक्षण संचालक कोकाटे, कृषीरत्न पोपट पवार हिवरे बाजार, संचालक म्हेत्रे, कृषि विद्यापीठ सदस्य शशिकांत पिसाळ, वेदप्रकाश पाटील व शिवाजीरा¾Ö ¯Ö>ü³ÖŸÖ, –ÖÖनदेव वाफारे, बळवंतराव जगताप, अनिता गायकवाड, कृषि भूषण वि. ग. राउळ, नारायण खंडांगळे, अनेक शिक्षण त–ा, कृषि त–ा, जि. प. सदस्य, विद्यार्थी संशोधन, विद्यार्थी सहली, शेतकरी यांनी भेटी दिल्या आहेतÖ. स्वकष्टातून समृध्द जीवन व वैभव निर्माण केले तरी त्यांना गर्व नाही. आलेल्या प्रत्येक पाहुण्याला मार्गदर्शन व आदरातिथ्य केले जाते. अशी माणुसकी त्यांच्याकडे आहे.[77]

- **¯ÖÖगत शेतीच्या ŸÖ¡Ö-ानाची पंचसुत्रÖ :**

बोडके दादांनी जी पंचसूत्री अवलंब करून शेती सुधारणा केली, तिचा परिणाम होऊन सोलापूर जिल्ह्यातच नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, छत्तीसगड, गुजरात, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेü¿Ö, ¸ाजस्थान, पंजाब, तामीळनाडू येथील शेतकऱ्यांनी आपले सामाजिक व आर्थिक जीवनमान उंचावले.

1) आपल्या शरीराइतकेच किंबहुना त्याहूनही विपुलता धारण केलेल्या मातीकडे शेतकरी डोळे–ाक करतो. अमाप रासायनिक खतांचा वापर, पाण्याचे वारेमाप सिंचन यामुळे शेती नापीक बनत आहे ९०% सेंद्रिय व १०% रासायनिक खतांचा वापर करून शेतीची सुपिकता वाढवून माळरानावर नंदनवन फुलविले आहे.

2) एकीकडे पाणीच पाणी तर दुसरीकडे पिण्यासाठी टँकर अशी अवस्था सोलापूर जिल्हयाची आहे. यावर मात करून दादांनी ठिबक, स्प्रिंकलर पध्दत वापरली. याही पुढे जावून डीपो–र सिंचन पध्दत विकसित केली आहे.

3) ¯ÖÖ¸ü¯ÖÖ×¸क शेतीऐवजी बाजारपेठेची मागणी लक्षात घेवून पपई पिकाची निवड केली. त्यामुळे ¤üÖ¤üÖ“ÖÖß ¯Ö¯Ö‡ü †Ö•Ö ³ÖÖ¸üŸÖÖŸÖ ¯Ö×ÃÖ¨ü †ÖÆü.

4) उत्तम पिकांसाठी उत्कृष्ठ बीज व रोपांची आवश्यकता आहे त्यासाठी नवीन पीक वाणाची नर्सरी तयार करून शेतकऱ्यांच्या दारापर्यंत अत्यल्प दरात पोहोच करीत आहेत.

5) रोग व कीड नियंत्रणासाठी वारेमाप औषधांऐवजी पीकांची सुयोग्य वाढ व खतांचे संतुलन राखले असता हा खर्च कमी करता येतो हे दाखवून दिले आहे.[78]

- **फॅार्मचे उपक्रम :**

1) बायोगॅस उपक्रम - काळाची गरज ओळखुन अपारंपारीक उर्जेवर भर देऊन बायोगॅस तयार केला असून २० ते २५ जणाचा त्यावर स्वयंपाक होतो.

2) संगीत शेती - वनस्पतीना संवेदना असतात हे प्रसिध्द शास्त्र-ा जगदिशचंद्र बोस यांचे संशोधन प्रत्यक्षात उतरवले

- गोकूळमध्ये कृष्णाने फुलविलेला मळा व गाई वासरांचे संगोपन.
- ¿ÖÖŸÖß-¿Ö¾ÖŸÖß ±úü»Ö»Ö ¯Ö´Ö •ÖÖ‡•Ö‡.
- पहाटे कोंबडा आरवणे, त्याच्या होणाऱ्या नादाचा साद जनमाणसाला होतो. शास्त्रीय आधाराचा वापर संगीत शेतीद्वारे फॅार्म हाउसवर केलेला आहे.
- संपूर्ण शेतीमध्ये १० ठिकाणी ध्वनीक्षेपकाद्वारे फळबागा, पिके, जणावरे, माणसे या सर्वांना नैसर्गिक शेतीचे दर्शन होते.

3) पाणी अडवा पाणी जिरवा याचा प्रत्यक्ष वापर - पावसाचा पडणारा प्रत्येक थेंब न थेंब अडवला आहे. तशा प्रकारची जमिनीची रचना तयार केली आहे.

4) साधनांचा वापर - विद्यापीठीय व शासनाने शीफारशी केलेले यंत्र अवजारे वापरावर भर दिला आहे. यामध्ये डस्टर, गुटूर पंप, एस. टी. पी, सारा यंत्र, कोळपे, नांगर, रे-ार इ. साधनाचा वापर ÆÖŸÖ †ÖÆê.

5) ¯ÖÖण्याचा वापर - पाण्याचा काटकसरीने वापर केला जात आहे. त्यासाठी ५० हजार लिटर व १ लाख लिटर अशा दोन टाक्या बांधून काटकसरीने वापर केला जातो.

- **±úôÖ×¯Öकां -**

1) द्राक्षे - थॅामसन सिडलेस, शरद सिडलेस.

2) व्हॅनिला- पश्चिम महाराष्ट्रात, प्रथमच उत्पादन चालू केले.

3) •ÖÖ³ÖÔôû- द्राक्ष बागेप्रमाणे -ाुडपासारखे फाउंडेशनद्वारा संवर्धन केलेला बघडोळी वाणाचा हा देशातील पहिला प्रयोग.

4) आद्रक- ¯ÖÛ¿“Ö´Ö ´ÖÆÖ¸üÖÂ™üÖß»Ö अल्पप्रमाणात असलेल्या या पिकाची लागवड करून एकरी १२ ते १३ टन उत्पादन साध्य केले.

5) ‰ ÃÖ- महाराष्ट्रात अपरिचित असलेल्या १०२० या गुजराती व ९४०१२ या वानाची लागवड करून १०० टनाचे उद्दिष्ट गाठले.

6) ÃÖßŸÖÖ±úÔû - †नोना, बाळानगर, चौदसिली.

7) †Ö¾ÖÔû‡Ö- नरेंद्र ६

8) ±ú»Ö¿ÖŸÖß- गोल्डन कॉईन गोल्ड या –ेंडू वाणाची लागवड केली.[79]

- **क×ÂÖ पूरक उद्योग :**

1) रोपवाटिका- वाफा पध्दत व प्लॅस्टिक ट्रे मध्ये कोकोपेट चा वापर करून सुधारित व निरोगी रोपांचे संवर्धन होत आहे.

2) दुग्धव्यवसाय- संकरित गायी व दुधाळ म्हशींच्या संगोपणातून डेरीची स्थापना केली आहे.

3) रेशीम उद्योग- तुतीरोप वाटीका लागवड, रेशीम कोष उत्पादन, सूत निर्मिती, रेशीम कोष खरेदी केंद्र स्थापन केलेले आहे.

4) शेळीपालन - बंदिस्त शेळी पालनाचा यशश्वी प्रयोग साध्य केला.

5) कुक्कुटपालन- कुक्कुटपालनाचा यशश्वी प्रयोग साध्य केला आहे.

- **¯Ößक प्रदर्शनातील यश**

गÖÖव, गट, तालुका, जिल्हा ते राष्ट्रीय स्थरापर्यंत उत्कृष्ट पीक संगोपन, डेअरी, सिंचन व्यवस्था इत्यादी बाबत उत्कृष्ठ उत्पादक म्हणून ६० ते ७० प्रशस्तिपत्रे मिळालेली आहेत.

- **क×ÂÖ सल्लागार केंद्र :**

वसुंधरा कृषि संशोधन व सल्लागार केंद्राची नोंदणी करून त्याद्वारा शेतकऱ्यांना वरील सर्व पिकाबाबत मार्गदर्शन केले जाते. महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, छत्तीसगड, मध्यप्रदेश, गुजरात, उत्तरप्रदेश, तामीळनाडू इ. राज्यात शेतकऱ्यांना विनामूल्य मार्गदर्शन केले जाते. वर्षाकाठी लाखो शेतकरी याचा लाभ घेतात.

- **फळबागा व फळभाज्या मधील उच्चांकी उत्पादन :**

1) तैवान पोपई ७८६ - एक एकरामधे १०० टन अॅवरेज.

2) द्राक्ष- ¿Ö¸¤ü ×ÃÖ›ü»ÖÃÖ, थॉमसन, सरिता दर एकरी २० टन.

3) सीताफळ बाळानगरी- एका फळाचे वजन ३०० ग्रॅम ते ५०० ग्रॅम एका –ÖÖ›üÖÃÖ 35 ŸÖ 40 ±úôû एकरी २०० –ाडे २० टन.

4) बोर चेकनट व उतरान- उमरान एका –ाडास ७५ ते १०० किलो. एकरी २०० –ाडे २० टन.

5) केळी हनूमान- एका घडाचे वजन ३० ते ३५ किलो दर एकरी १२०० –ाडे. एकरी ३५ टन.

6) आद्रक (आले)- सातारी व्हरायटी एकरी १५ टन.

7) 2Ö™Ö™ü - एस.१, चंद्रमुखी एकरी १० टन.

8) कüÖ¤Ö- फुरसुंगी, एकरी १० टन.

9) –Öडू नामदारी- गोल्ड, क्वाईन गोल्ड एकरी १० टन.

10) ‰ ÃÖ 86032- वान एकरी ८० टन.

11) मिरची ३७८ नं.-एकरी १५ ते २० टन हिरवी.

12) भोपळा महिको-(काशीभोपळा)- सरासरी २० ते २५ टन दर एकरी.

13) ™Ö´Ö™Ö 25/35-नामधारी वाण एकरी उत्पादन ४० ते ५० टन.

14) वांगी - महिको १० नंबर एकरी उत्पादन ५० ते ६० टन.

- **फॉर्मद्वारे राबविण्यात येणारे सामाजिक उपक्रम :**

1) शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये, गुणवत्ता वाढीसाठी सहकार्य.

2) सामाजातील अर्थिक दुर्बल घटकांना गरजेनुसार सहकार्य.

3) सामुदायिक विवाह सोहळयास सहकार्य.

4) गÖ¸ü•Ö ,†Ö•ÖÖ¸üß ¾Ö †Ö¯Ö‘ÖÖŸÖग्रस्त लोकांना तात्काळ सहकार्य.

5) सांप्रदाय पंथाना सहकार्य व कार्यक्रमाचे आयोजन.

6) व्यसनमुक्ती व पर्यावरण यावर कार्यक्रमांचे आयोजन, ÃÖÖ´ÖÖ×•Öक वनीकरणात सहभाग.

7) पर्यावरण शुध्दिकरणासाठी तुळशी लागवडीचा उपक्रम.

8) २५ पुरूष व ७० स्त्रिया यांना कायमस्वरूपी प्रत्यक्ष रोजगार व हजारो कुटुंबांना अप्रत्यक्ष रोजगार ¯Ö¸ü×¾ÖÖŸÖ †ÖÆüŸÖ.

गÖ¹ý›ü –ेप या नर्सरीचा केवळ पैसा मिळवणे हाच उद्देश नसुन दादा बोडके यांनी सामाजिक बांधिलकी जोपासण्याचा प्रयत्न केला आहे. समाजाचे कांही तरी आपण देणे लागतो म्हणून या फॅार्मवर अनेकदा शेतकरी मेळावे, भजन-किर्तन, व्यसनमुक्ती कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते, सामाजिक वनीकरन, सामुदायिक विवाह सोहळे, आरोग्य शिबीरे, पर्यावरण पूरक कार्यक्रमामध्ये सहभागी हÖŸÖ †ÖÆüŸÖ. त्यामुळे या फॅार्मची सामाजिक नाळ जोडली असल्याचे दिसते.

- **¯ÖÖ×¸üŸÖÖ×ÂÖके / पुरस्का¸ü :**

1) शेतीनिष्ठ पुरस्कार १९८७ (कृषि विभाग महाराष्ट्रशासन)

2) दुध डेअरी गुणवत्ता १९९२ (डेअरी विभाग भारत सरकार)

3) कृषि पुरस्कार-२००० (शाओलिन सोशल वेलफेअर, सेंटर, पुणे)

4) कृषीभूषण पुरस्कार २००१ (महाराष्ट्र कृषि विभाग शासन)

5) पीक स्पर्धा प्रशिक्षण समिती सदस्य २००४-२००७(पुणे विभाग)

6) मराठा भूषण पुरस्कार २००६-2007.

7) महात्मा ज्योतिबा फुले पुरस्कार२००६-२००७(ब्रम्हदेव माने प्रतिष्ठान, सोलापूर)

8) मोहोळ भिडे बळीराजा मासिक पूरस्कार २००६-२००७)(बळीराजा मासिक पुणे)

9) वसंतराव नाईक स्मृती पूरस्कार २००७ (पुसद)

10) जगजिवर राम किसान पुरस्कार २००७ (भारत सरकार)

11) मायाजाल समाज गौरव पुरस्कार २००७.[80]

- **मानपत्रे :**

  1) राष्ट्रीय केमीकल्स ॲण्ड फर्टिलाय–रर (भारत सरकारचा अंगीकृत उपक्रम) ९ एप्रिल १९८७.

  2) जैल इरिगेशन्स सिस्टिम्स लि. निखेडी खुर्द, जळगांव १४ डिसेंबर १९८७.

  3) महाराष्ट्र राज्य द्राक्ष बागाईतदार संघ - गुलटेकडी, पुणे २२ फेब्रुवारी १९८८.

  4) राष्ट्रीय फलोत्पादन प्रदर्शन व शो लालबाग, बेंगलोर, कर्नाटक राज्य येथे २० ते २६ जानेवÖ¸ß १९९० प्रदर्शनात महाराष्ट्र सरकारला प्रेसिडेन्ट ऑफ इंडिया चॅलेंज कप मिळवून दिल्याबद्दल फलोत्पादन संचालनालय, मुंबई मानपत्र. १९९०.

  5) राष्ट्रीय केमिकल्स ॲण्ड फर्टिलाय–र्स लिमीटेड (भारत सरकारचा उपक्रम) ४ एप्रिल २००३.[81]

- **¯Ö¿ÖÃÖÖßÖ¯Ö¡Ö :**

  1) पशुसंवर्धन शेतकरी प्रशिक्षण शिबीर माढा १९८२ सोलापूर जिल्हा, पशुसंवर्धन अधिकारी जि. प. सोलापूर . २७ नोव्हे. १९८२.

  2) गÖ»ÖÖ²Ö, ×•ाल्हा फलोत्पादन प्रदर्शन, अकलू•Ö, फलोत्पादन संचानालय, महाराष्ट्र राज्य पुणे. ७ ´ÖÖ“Ö 1989.

  3) गणेश डाळिंब जिल्हा फलोत्पादन प्रदर्शन, अकलूज, फलोत्पादन संचानालय, महाराष्ट्र राज्य पुणे. 7 ´ÖÖ“Ö 1989.

  4) राज्यपातळीवर दुग्धोत्पादन स्पर्धा पशुसंवर्धन विभाग, महाराष्ट्र शासन, पुणे. १ सप्टे. १९९३.

  5) पशु संवर्धन खाते, जिल्हा परिषद सोलापूर, शेतकरी प्रशिक्षण शिबीर, प्रशस्तीपत्र २७ सप्टेंबर 1994.

  6) संकरित कालवड स्पर्धा पशुसंवर्धन खाते, जि. सोला¯Ö¸ü. 27 ÃÖ¯™ü.1998

  7) प्रमाणपत्र - पपई प्रदर्शन, कृषि व वस्त्रोद्योग मंत्रालय , मुंबई. १८ फेब्रुवारी. २०००

  8) सेंद्रिय शेती शाश्वतशेती २००१ , संस्कृती संवर्धन मंडळ, सगरोळी, नांदेड. २१ एप्रिल २००१.

9) फूल, द्रक्ष, फळ, कोईमतूर शेवगा, जपान तूर, आवाळा, बेलफळ, मिरची, चिक्कू, बेल, हनुमान केळी, मका, पपई, शेवगा, तूर निर्मल, बोर- चेकनट, काशीभोपळा, बोर, पपई, वांगी, उमराण बोर, हरभरा, पपई, बोर स्थनिक, चिक्कू व्हॅनिला, रेशीम कोश, व्हॅनिला बोर यासाठीची एकूण ३२ ¯Ö¿ÖÛÃŸÖ¯Ö¡Ö.[82]

- **¯Ö¸ü¤ü¿Ö ¤üÖ¸üÖ :**

आपल्या शेतामध्ये नवनवीन प्रयोग यशश्वी करण्यासाठी प्रगत देशातील शेती तंत्र–ाान शिकणे व आत्मसात करण्यासाठी चीन, इस्त्राईल, तैवान इत्यादी देशात दौरा करून अभ्यासाठी नवनवीन प्रयोग आपल्या शेतामध्ये करून दाखविले.[83]

- **गÖº ›ü –Ö¯Ö ¿ÖŸÖÖß±úÖ´Ö»ÖÖ ³Ö™üß ×¤ü»Ö»Ö ¯Ö¸üदेशी संशोधक / शेतकरी :**

तैवान पपईला भारतात मान्यता मिळवून दिलेल्या दादा बोडके यांच्या शेती फॅार्मला तैवानचे अधिकारी, जपान, बांग्लादेश, आफ्रिका, इ. देशातील शेतकरी, विद्यार्थी व राजकीय लोक यांनी भेटी दिलेल्या आहेत.

- **¿ÖŸÖकरी आणि गरजू लोकांना मिळाल»Ö –ाान आणि त्यांना –ालेला फायदा :**

दादा बोडके यांनी कोणत्या नवनवीन प्रयोगाची माहिति घेवून व त्यांच्या नर्सरी मधून रोपे खरेदß करुन स्वतः फायदा अनेक गरजू व शेतकऱ्यांना करुन घेतला आहे. त्यामध्ये सुग्रीव हुलसुर ता. बसवकल्यान जि. बिदर कर्नाटक यांनी दादाच्या नर्सरीतून पपई रोपे आणून लावली त्यांना चांगला फायदा –ाला. रहायला घर नव्हते. पपईच्या पैशातून घर बांधले म्हणून घराला पपीता असे नांव दिले. किशोर मुरलीधर पाटील रा. जावदा ता. शहादा, जि. नंदुरबार दौऱ्याच्या मार्गदर्शनाने पपई लावल्याने जीवनाचा कायापालट –ाला. पपई इंदौर मार्केटला द्यावी लागत असे पण, आज गुजरात राजस्थान, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेशातून व्यापारी आमच्या दारात पपई खरेदीसाठी येतात. हानुमंत रामचंद्र व्यवहारे रा. वडशिंगे ता. माढा जि. सोलापूर, दादाच्या मार्गदर्शनाखाली पपई केली, आणि जिवनात आर्थिक क्रांती –ाली. १३ एकर जमिनीच्या उत्पंनावर ६० एकर जमीन घेतली. ३ बंगले बांधले. आनिल रावसाहेब चौगुले रा. शिरगुप्पी, ŸÖÖ. अथणी, जि. बेळगांव (कर्नाटक) दादांच्या मार्गदर्शनामुळे एक एकर पपई वरुन ३० एकर पपई लागवड केली आहे. त्यांच्यामुळे जीवनात यशस्वी –ालो आहे. मोहन शिवाजी मोहिते रा. मांजर्डे, ता. तासगांव, जि. सांगली. दादा व मी मराठवाडा, कोकण भागातून ९० जातीचे आंबे आणले. त्यावर वेगवेगळी कलमे केली त्यातून दादांनी महाराजा नवीन आंब्याची जात तयार केली. या आंब्याला २ ते २.५ कि. ग्रॅ. वजनाचे आंबÖ

लागतात. ठाणसिंग गिरासे रा. निकुंभे, जि. धुळे. दादांच्या मार्गदर्शनाने १२ एकर पपई, शेवगा, केली उत्पादन होत आहे. राजाराम देशमुख कुलगुरु महात्मा फुले विद्यापीठ राहुरी. दादांनी एकाच खुंटावर वांग्याच्या चार वेगवेगळया संकराची रोपे तयार केल्याने दादा हे खरे शेती संशोधक आहेत.

याशिवाय मध्यप्रदेश, राजस्थान, तामिळनाडू, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, व महाराष्ट्र आणि सोलापूर जिल्ह्यातील लाखो शेतकऱ्यांना शेतीचे ज्ञान मिळाल्याने त्याच्या जोरावर हरित क्रांती करुन घेतली आहे. कृषीभूषण दादा बोडके यांनी आत्मसात केलेले शेतीविषयक ज्ञान त्यांनी केलेले नवनवीन प्रयोग यातून उत्पादन वाढीसाठी केलेली मदत, कमी पावसावर, कमी पाण्यावर सुध्दा जास्त पीक घेण्याचे ज्ञान अनेक शेतकऱ्यांना दिले. यातून माढा-मोहोळ तालुक्यातील अनेक शेतकऱ्यांनी उत्पादन वाढ केली आहे त्यामुळे मोहोळ तालुक्याच्या आर्थिक विकासात मोलाची भर पडली आहे.[84]

- **कृषीभूषण विश्वासराव कचरे तेलंगवाडी ता. मोहोळ :**

कचरे बधूंना वडीलोपार्जित ६ एकर शेती होती. घरची अतिशय गरीबी अशा बिकट आर्थिक परिस्थितीवर मात करुन उपलब्ध पाणी पुरवठयाच्या काटकसरीने वापर, ठिबक सिंचन योजना, स्प्रिंकलरचा वापर यातुन डाळिंब पिकाची लागवड करुन आर्थिक जीवनाचा पाया घातला. यातून चांगले उत्पादन मिळाल्याने वरचेवर शेती खरेदी किंवा ९९ वर्षाच्या करारावरती घेवून मोहोळ तालुक्यात फळबागांची लागवड केली यातून कचरे कुटुंबाकडे आज जवळ जवळ १४०० एकर शेती आहे. या शेतीसाठी येवतीच्या (आष्टी) तलावातून पाईपलाईन द्वारे पाणी पुरविले जाते. विक्रमी डाळिंब उत्पादनामुळे त्यांना कृषीभूषण हा महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार मिळाला आहे. कृषीभूषण विश्वासराव कचरे यांच्या आधुनिक पध्दतीने शेती करण्याच्या तंत्राचा अनेक शेतकऱ्यांना फायदा झाल्याचे दिसून येते. अनेक शेतकरी, पर्यटक, शैक्षणिक सहली, कृषि संशोधक कचरे यांच्या फॅार्मला भेट देत आहेत.

सन १९८०-८१ नंतर माढा आणि मोहोळ तालुक्याचा मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विकास झाल्याचे दिसून येते. याचे मुख्य कारण उजनी धरण होय. या धरणाच्या माध्यमातून विविध जलसिंचन योजनेद्वारे या दोन्ही तालुक्यांना मुबलक पाणी उपलब्ध झाले. यातूनच शेतकऱ्यांना ऊस, कापूस, भुईमूग, सोयाबीन, या सारखी नगदी पिके घेण्यास प्रोत्साहन मिळाले. यामुळे शेतकऱ्यांच्या हातात मुबलक पैसा आल्याने त्यांचे जीवनमान उंचावले. यातून माढा मोहोळ तालुक्यांच्या आर्थिक विकासात लक्षणिय भर पडल्याचे दिसते.

ÃÖ¤³Ö साधने

1. कवीमंडन विजय, कृ×ÂÖ अर्थशास्त्र, मंगेश प्रकाशन नागपूर, १९९६, ¯Ö. 1.
2. कायंदे पाटील गं. वि., शेतीचे अर्थशास्त्र सिध्दांत आणि धोरण, चैतन्य प्रकाशन, नाशिक, जुलै 2004, ¯Ö. 1.
3. ŸÖ¡Ö¾Ö, ¯Ö. 5.
4. तर्कतिर्थ जोशी लक्ष्मणशास्त्री, मराठी विश्वकोश खंड ६, पृ. ४३४.
5. जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन, जिल्हा सोलापूर, २००५-06, ¯Ö. 34.
6. महाराष्ट्र शासन, जलसंपदा विभाग महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ, पुणे, भीमा कालवा ´Ö›ôÖ, ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸, 2009, ¯Ö. 2.
7. ×•Ö»ÆÖ ÃÖÖ´ÖÖ×•ÖÛú - आर्थिक समालोचन, ×•Ö»ÆÖ ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸, 2005-06, ¯Ö. 34.
8. वार्षिक अहवाल, माढा तालुका पंचायत समिती, कुर्डूवाडी, 1999-2000, ¯Ö. 5, 6.
9. R. D. File No. 35, G 54391, 10 February 1950.
10. ³Ößमा कालवा मंडळ सोलापूर, विभाग क्र. 1, 1 <×¯Ö»Ö 2009, ¯Ö. 2.
11. Third Revision Settlement Of The Madha Taluka, 1943, P. 7.
12. कृ×ÂÖदर्शनी २०१०, महात्मा फुले कृ×ÂÖ ×¾ÖªÖ¯ÖßŠ, ¸ÖÆ¸ß, ¯Ö. 93, 129.
13. मुलाखत, गायकवाड डी., सुपरवाय–रर शिवॲग्री बायोटेक इंडस्ट्रिज, बडोदा, गुजरात.
   १) डायरी, ´ÖÆÖŸ´ÖÖ फुले कृषि विद्यापीठ, राहुरी, ¯Ö. 132.
14. महाराष्ट्राचा वैभवशाली मोहोळ तालुका, सुवर्ण ´ÖÆÖŸÃÖ¾Ö ¾ÖÂÖ, 1 ´Ö 2010, ¯Ö. 23.
15. वार्षिक अहवाल, जिल्हा ¯Ö×¸ÂÖ¤ ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸, 2007-08, ¯Ö. 56.
16. मुलाखत, कृ×ÂÖ अधिकारी श्री. केंद्रेकर एम. एस., पंचायत समिती मोहोळ, ६ जानेवारी 2010.
17. वार्षिक अहवाल, जिल्हा ¯Ö×¸ÂÖ¤ ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸, 2008-09, ¯Ö. 56.
18. Gazetteer of The Bombay Presidency, Dist- Solapur, Vol - 20, 1884, P. 223.
19. Ibid, P. 225.
20. महाराष्ट्राचा वैभवशाली मोहोळ तालुका, सुवर्ण ´ÖÆÖŸÃÖ¾Ö ¾ÖÂÖ, 1 ´Ö 2010, ¯Ö. 90.
21. Gazetteer of The Bombay Presidency, Dist-Solapur, Vol -20, 1884, P. 224.
22. महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ, पुणे, लघु पाटबंधारे विभाग क्र. १, सोलापूर, तालुकानिहाय पुस्तिका, पृ. ६२.
23. मुलाखत, उपअभियंता, लघु ¯ÖÖ™²Ö-¬ÖÖ¸ उपविभाग, मोहोळ,३ जानेवारी 2010.

24. R. D. File No. 6511/45- 1947.

25. मार्गदशक तत्वे, ग्रा´Ößण क्षेत्र व सेवायोजना मंत्रालय, नवी दिल्ली, 1998.

26. कांबळे ए. बी., गट विकास अधिकारी (वर्ग-1), इंदिरा आवास योजना, पंचायŸÖ ÃÖ×´ÖŸÖß, ´ÖÖÆÖô¡, ७ जानेवारी 2010.

27. ¤निक लोकमत, २३ सप्टेंबर 2009.

28. कृष्णा खोरे विकास महामंडळ, पुणे, 2009, ¯Ö. 2, 3.

29. दैनिक संचार, २८ सप्टेंबर २००९.

30. जिल्हा सामाजिक- आर्थिक समालोचनÖ, ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸¡ ×•Ö»ÆÖ, 1994-95, ¯Ö. 34.

31. ¤निक लोकमत, २३ सप्टेंबर 2009.

32. कृष्णा खोरे विकास महामंडळ, पुणÖ, 2009, ¯Ö. 7 ŸÖ 12.

33. R. D. File No. 1106/49-1949.

34. जिल्हा सामाजिक- आर्थिक समालोचनÖ, ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸¡ ×•Ö»ÆÖ, 2000-01, ¯Ö. 20.

35. कदम के. जी., माढा तालुक्याचे कर्मयोगी, क्लासिक आ±úÃÖ™ ´ÖÖœÖ, 2009, ¯Ö. 47.

36. भगीरथ, बबनराव शिंदे गौरव ग्रंथ, 2011, ¯Ö. 78.

37. वार्षिक अहवाल, जिल्हा ¯Ö×¸ÂÖ¤ ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸¡, 1998-99, ¯Ö. 36, 37.

38. ³Öß´ÖÖ-ÃÖßना कालवा मंडळ, लघुपाटबंधारे विभाग क्र. १, सोलापूर, तालुकानिहाय स्थिती दर्शविणारी पुस्तिका, १ एप्रिल २००९, पृ. ५७.

39. ³Ößमा कालवा मंडळ, सोलापूर लघु पाटबंधारे विभाग क्रं. १, सोलापूर, १ एप्रिल २००९, पृ. ५६.

40. सुवर्ण महोतÃÖ¾Öß ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ÒÖ“ÖÖ ¾Ö³Ö¾Ö¿ÖÖ»Öß ´ÖÖÆÖô¡ ŸÖÖ»ÖãÛúÖ, 1 ´Ö 2010, ¯Ö. 100.

41. ´ÖÆÖ¸ÖÂ™Ò ÛúÖéÂÖणा खोरे विकास महामंडळ, पणÖ, ¯Ö. 63.

42. मुलाखत, यादव नानासाहेब एकनाथ, डिकसळ, २ मार्च २०१२.

43. मुलाखत, सर्जे म. र., अधिक्षक »Ö‘Ö पाटबंधारे उपविभाग, ´ÖÖÆÖô¡, 2 ´Ö 2012.

44. भगीरथ, बबनराव शिंदे गौरव ग्रंथ, 2011, ¯Ö. 117.

45. कदम के. जी., माढा तालुक्याचे कर्मयोगी, क्लासिक ऑफसेट माढा, 2009, ¯Ö. 26.

46. मुलाखत, कदम शहाजी, तालुकÖÖ Ûú×ÂÖ अधिकारß ´ÖÖÆÖô¡, 3 †ÖŒ™Ö²Ö¸¡ 2009.

47. सुवर्ण महोत्सवी महाराष्ट्राचा वैभवशाली मोहोळ तालुका , 1 ´Ö 2010, ¯Ö.71

48. ´Öुलाखत, कदम शहाजी, तालुका कृषि अधिकारी, मोहोळ, ६ जानेवारी 2009.

49. सुवर्ण महोत्सवी महाराष्ट्राचा वैभवशाली मोहोळ तालुका, १ मे २०१०, पृ. ७१.

50. मुलाखत, कदम शहाजी, ´ÖÖœÖê ¾Ö ´ÖÖêÆüाळ तालुका कृषि अधिकारी, २ जून २०१२.

51. जिल्हा सामाजिक-अर्थिक समालोचन, जिल्हा सोलापूर, २००५-2006, ¯Ö. 52, 54.

52. महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, फडके य. दि., (संपा.), प्रकाशक महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, प्रकाशन ५ वे, २८ नोव्हेंबर १९९१, पृ. २७५.

53. ´ÖÖœÖê ¾Ö ´ÖÖêÆüÖôû ŸÖÖ»Öक्यातील कृषि संशोधक शेतकरß.

54. R. D. File NO. S 36/16-1923.

55. मुलाखत, कांबळे सी. एम., लागवड अधिकारी, सामाजिक वनीकरन परिक्ष¡Ö ´ÖÖêÆüÖôû, 21 ×›üÃÖë²Ö¸ü 2009.

56. ŸÖ¡Öî¾Ö.

57. मुलाखत, काकडे ‹´Ö. ¾ÖÆüß., वनपरिक्षेत्र अधिकारी (प्रादेशिक), मोहोळ, १० नोव्हेंबर 2009.

58. कुकडोळकर प्रभाकर, दैनिक सकाळ, शनिवार २२ मार्च २०१४ यांच्या लेखातून, ¯Ö. 6.

59. दैनिक सकाळ, सोलापूरचे वैभव माळढोक अभयारण्य या लेखातून, 22 ±êú²Ö¾ÖÖ¸üß 2014, ¯Ö. 1.

60. कु×ÂÖ चिकित्सालय फळरोपवाटिका मोहोळ, यांचे कार्यालयिन माहितीवरुन, १६ जानेवारी २०१०.

61. कित्ता.

62. मुलाखत, कृषि पर्यवेक्षक, कु×ÂÖ चिकीत्सालय फळ रोपवाटिका, मोहोळ, 26 जानेवारी 2010.

63. मुलाखत, कु¤ü´Ö ×¾Ö. Ÿö., ¯Ö³ÖÖ¸üß †×¬Öकारी, कु×ÂÖ ÃÖंशोधन केंद्र, मोहेळ, 1 ´ÖÖ“Ö 2009.

64. अधिक्षक, कु×ÂÖ संशोधन केंद्र मोहोळ यांनी दिलेल्या माहितीवरुन, 5 ´ÖÖ“Ö 2009.

65. कु¤ü´Ö ¤ü. दा., प्रभारी अधिकारी, कु×ÂÖ संशोधन केंद्र मोहोळ यांच्या कु×ÂÖ संशोधन केंद्राची ¾Öाटचाल या लेखातून, 2009, ¯Ö. 76.

66. कु×ÂÖ संशोधन केंद्र, मोहोळ यांचे माहितीवरुन, 7 ‹×¯Ö»Ö 2009.

67. सहाय्यक अभियंता, १३२/३३, कें. व्ही. उपकेंद्र महापोरषण, मोहोळ, 17 ±êú²Ö¾ÖÖ¸üß 2010.

68. मुलाखत, शिंदे उपअभियंता, महावितरन कंपनी, मोहोळ, 17 ´ÖÖ“Ö 2010.

69. मुलाखत, खटके ए. पी., उच्चस्थरीय लिपिक, ´ÖÆüÖ×¾ÖŸÖरण उपविभाग, मोहोळ, 20 ±êú²Ö¾ÖÖ¸üß 2010.

70. सहायक अभियंता, १३२/१३३, के.व्ही. उपकेंद्र मोहोळ यांचे कार्यालयिन माहितीवरुन, 17 ±êú²Ö¾ÖÖ¸üß 2009.

71. मुलाखत, शेख इसाक, गोडावून किपर, मोहोळ, ७ नोव्हेंबर 2009.

72. मुलाखत, थोरात धोंडीराम, द्राक्ष संरक्षण शितगृह देवडी, ता. ´ÖÖêÆüाळ, ५ नोव्हेंबर 2009.

73. जिल्हा सामाजिक-अर्थिक समालोचनÖ, ×•Ö»ÆüÖ ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, 2002-03, ¯Ö.40, 42.

74. मुलाखत, दादा बोडके, अनगर, 4 •Ö»Ö 2010.

75. गौरव विशेषांक, कéÂÖß³Öषण दादा बोडके यांची गरूड –Ö¯Ö, १ जाने¾ÖÖ¸üß 2010, ¯Ö. 41.

76. गौरव विशेषांक, कृषीभूषण दादा बोडके यांची गरूड –Ö¯Ö, ¯Ö. 39.

77. गÖÖ¸ü¾Ö ×¾Ö¿ÖÂÖÖंक, कृषीभूषण दादा बोडके यांची गरूड –Ö¯Ö, ¯Ö. 13.

78. मान्यवरांच्या भेटी फाईल, गरूड –Ö¯Ö ±úÖ´Ö ÆüÖˆÃÖ, ¾Ö›ü¾ÖôÖ.

79. कृषीभूषण दादा बोडके यांचे कार्यालयिन माहितीवरुन, ५ नोव्हेंबर २०१३.

80. ±úÖô¯ÖÖßक विभाग, गरूड –Ö¯Ö ¿ÖÖŸÖß ±úÖ´Ö यांचे माहितीवरुन, वडवळ, ४ डिसेंबर २०१३.

81. महाराष्ट्र शासन, कé×ÂÖ ×¾Ö³Öाग, पुरस्कार प्रस्तावÖ, 2010-2011.

82. कéÂÖß³Öषण दादा बोडके यांच्या मानपत्र प्रशस्तिपत्र फाईल मधून माहिती, 2010.

83. कृषीभूषण दादा बोडके यांच्या परदेश दौरा फाईल मधून, 2010.

84. कéÂÖß³Öषण, दादा बोडके यांच्या शेतकरी व मान्यवर ³Ö™üß ±úÖ‡»Ö ´Ö¬Öæन.

प्रकरण - ×ŸÖÃÖ¸ü

कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समित्या व सहकारी संस्था

अ.क्र	घटक
3.1.	**कृ›ü¾ÖÖ›üß-´ÖÖœüÖ कृ×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß**
	3.1.1. बाजार समितीने पुरविलेल्या सोई-ÃÖ×¾Ö¬ÖÖ
	3.1.2. आर्थिक व्यवहार
	3.1.3. पर्यावरण संतुलनाचा प्रयत्न
	3.1.4. बाजार मालाचे व्यवस्थापन
	3.1.5. शेतकरी कार्यशाळेचे आयोजन
	3.1.6. गोडावून
	3.1.7. दुय्यम बाजार
	3.1.8. †ÖŠü¾Ö›üÖ ²ÖÖ•ÖÖ¸ü
3.2.	**कृ×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß ´ÖÖêÆüÖôû**
	3.2.1. शेती मालाच्या विक्रीपध्दती
	3.2.2. परवानाधारक
	3.2.3. बाजार कर आकारणी
	3.2.4. ÃÖÖê‡Ô-ÃÖ×¾Ö¬ÖÖ
	3.2.5. कर्मचारी वर्ग
	3.2.6. आडत व व्यापारी गाळे
	3.2.7. पर्यावरणाच संतुलनाचा प्रयत्न
	3.2.8. बाजार मालाचे व्यवस्थापन
	3.2.9. कार्यशाळेचे आयोजन
	3.2.10. शेतकऱ्यांसाठी ठिबक सिंचन व इतर अनुदान योजना
	3.2.11. गोडावून व्यवस्था
	3.2.12. माल विकण्याची पध्दत
	3.2.13. मोहोळ कृषि उत्पन्न बाजार समितीचे उपबाजार
3.3.	माढा व मोहोळ बाजार समितीचे व्यवस्थापन
3.4.	मार्केट कमिटीमुळे शेतकऱ्यांचा -ालेला फायदा व आर्थिक विकास
3.5.	**सहकारी संस्था**
	3.5.1. माढा तालुक्यातील सहकारी चळवळ
	3.5.2. मोहोळ तालुक्यातील सहकारी चळवळ
3.6.	**ख¸êü¤üß-विक्री संघ**
	3.6.1. माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील खरेदी विक्री संघ- ˆ§ü¿Ö

	3.6.2. खरेदी विक्री संघाचे कार्य
	3.6.3. माढा व मोहोळ तालुक्यातील खरेदी-विक्री संघासमोरिल विविध समस्या
3.7.	**विविध कार्यकारी सहकारी सोसायट्या**
	3.7.1. कार्ये
	3.7.2. समस्या
3.8.	**सहकारी ग्राहक भांडार**
	3.8.1. माढा व मोहोळ तालुक्यातील सहकारी ग्राहक भांडार चळवळ
	3.8.2. माढा व मोहोळ तालुक्यातील ग्राहक सहकारी संस्थाच्या विविध समस्या
	3.8.3. उपाययोजना
3.9.	**ÃÖतगिरणी**
	3.9.1. महात्मा फुले अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सहकारी सूतगिरणी, ¾ÖÖ“ÖÖ»Öß. ŸÖÖ. ´ÖÖÆüÖôû
3.10.	**¤ü¬Ö ÃÖÓ‘Ö**
	3.10.1. सोलापूर जि. सह. दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित सोलापूर
	3.10.2.1. माढा व मोहोळ तालुक्यातील दुग्ध संस्था
	3.10.2.2. माढा व मोहोळ तालुक्यातील दूध शितकरण केंद्रे
	3.10.2.3. माढा व मोहोळ तालुक्यात संकलित होणारे दूध
3.11.	**´ÖÖœüÖ ¾Ö ´ÖÖÆüÖôû तालुक्यातील पशुधन**
	3.11.1. ÃÖÖ»ÖÖ¯Öã¸ü ×•Ö»ÆüÖ ¤ü¬Ö ÃÖÓ‘ÖÖ´ÖÖ±ÔúŸÖ ´ÖÖœüÖ-मोहोळ तालुक्यात पशुधन खरेदीसाठी मिळालेली आर्थिक मदत
	3.11.2. माढा व मोहोळ तालुक्यातील दूध संघामार्फत दिला जाणारा दर व बोनस
	3.11.3. माढा व मोहोळ तालुक्यातील पशुवैद्यकीय सुविधा
	3.11.4. माढा व मोहोळ तालुक्यातील जनावरांचे मेळावे, प्रदर्शने व जत्रा
	3.11.5. माढा व मोहोळ तालुक्यातील बक्षीसपात्र असणाऱ्या दूध संस्था
	3.11.6. महिला दूध संस्था विकास प्रकल्पातील माढा व मोहोळ तालुक्यांचा सहभाग

प्रकरण - ×ŸÖÃÖ¸ü

Ûéú×ÂÖ उत्पन्न बाजार समित्या व सहकारी संस्था

महाराष्ट्र कृषि ^Ÿ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖßच्या ‡. स. १९६३ च्या कायद्यान्वये या बाजार समितीची रचनÖ तयार करण्यात आली. Ûéú×ÂÖ ^Ÿ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß Æüß पूर्णपणे सहकारी तत्¾ÖÖ¾Öरती चालते. दर ५ वर्षानी एकदा बाजार समिती मधील सदस्यामधून संचालक मंडळाची निवड होते. या निवडलेल्या संचालकामधून एका व्यक्तीची सभापती व एका व्यक्ती“Öß ^¯ÖÃÖ³ÖÖ¯ÖŸÖß म्हणन निवड केली जाते. Ûéú×ÂÖ ^Ÿ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß ´ाध्ये ९ शेतकरी प्रतिनिधी, २ महिला प्रतिनि¬Öß, ४ ग्रामपंचायत सदस्यामधून, १ कुर्डूवाडी नगर परिषदेमधून, दुर्बल घटकामधून १, अनुसू×“ÖŸÖ •ÖÖŸÖß-•Ö´Öाती मधून १, बाजार समिती हमाल १, माल प्रक्रिया करणाऱ्या संस्थामधून २, सहकार प्रतिनिधी म्हणून सहाय्यक निबंधक १, अशा प्रकारे संचालक मंडळ तयार होते. या संचालक मंडाळामधून लोकशाही पध्दतीने निवडणुकीने किंवा बिनविरोध अशा पध्दतीने Ûéú×ÂÖ ^Ÿ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß ÃÖ³ÖÖ¯ÖŸÖß, ^¯ÖÃÖ³ÖÖ¯ÖŸÖß ×नवड होते. सभापतीची निवड प्रक्रिया पूर्ण –ाल्यानंŸÖ¸ü वेगवगळ्या समित्या नेमूण Ûéú×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीचे कार्य पार पाडले जाते. तसेच शेतकऱ्यांच्या अडीअडचणी सोडविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

²ÖÖ•Öार क्षेत्राच्या Ûéú×ÂÖ उत्पन्नाच्या खरेदी विक्रीच्या बाबतीत राज्य खरेदी विक्री मंडळ व शासन यांनी वेळोवेळी निर्गमित केलेल्या निर्देशाचे पालन करण्याची तरतूद करणे, बाजारावरती देखरेख करणे, त्यांचे संचालन आणि त्यावरती नियंत्रण ठेवणे याबाबतीत किंवा बाजार क्षेत्रातील कोणत्याही ठिकाणी Ûéú×ÂÖ उत्पन्नाच्या खर¤ß-विक्रीच्या नियमाखाली आणि पूर्णांक गोष्टींशी संबधित असलेल्या प्रयोजनासाठी आवश्यक असŸÖß»Ö अशी इतर कामे करणे अशा प्रकारची कर्तव्ये पार पाडावी लागतात.

3.1 कुर्डूवाडी-माढा कृषि ^Ÿ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß :

Ûéú×ÂÖ ^Ÿ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´Öती ची स्थापना 13 ‹×¯Ö»Ö 1950 ¸Ö•Öß –ÖÖ»Öß. ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÊÖ“Ö ¯Ö×Æ»Ö सहकार महर्षी गणपतराव साठे Ûéú×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीचे मुख्य प्रवर्तक होते. या कामी त्यांना मोडनिंबचे महाडिक वकी»Ö, जामगावकर पाटील, निमगां¾Ö“Ö ×¾Ö÷Ö»Ö¸ÖÖ¾Ö Ø¿Ö¤ü, ²Öß. •Öß. गायकवाड, प्रभाकर साठे मोडनिंब यांचे बहुमोल सहकार्य लाभले. संस्थापक चेअरमन म्हणून गणपतराव साठे यांनी काम पाहिले. ‡. ÃÖ. 1953 ŸÖ ‡. ÃÖ. १९६१, आणि ‡. ÃÖ. 1965-६६ या कालावधीमध्ये ते कुं›¾ÖÖ›ß Ûéú×ÂÖ ^Ÿ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß“Ö ÃÖ³ÖÖ¯ÖŸÖß ÆÖŸÖ.

➢ ²ÖÖ•ÖÖ¸ü †ÖÔ¾ÖÖ¸ü ¾Ö कार्यक्षेत्र :

क्Öé×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीच्या स्वतःच्या मालकीची कुर्डूवाडी येथे ९ हेक्टर ३२ आर जमीन, मोडनिंब येथे ६ हेक्टर २५ आर, माढा येथे २ हेक्टर ६६ आर जमीन, तर टेंभुर्णी ७ हेक्टर ६९ आर जमीन आहे. कुर्डूवाडी, टेंभुर्णी, ´ÖÖœÖ क्Öé×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीच्या इमारती आहेत. कुर्डूवÖ›üß, ´ÖÖ›ü×नब, टेंभुर्णी, ´ÖÖœÖ ¾ÖÖÆüÖŸÖकीच्या दृष्टीनेही महत्वाचे आहे. संपूर्ण माढा तालुका या बाजार समितीचे कार्यक्षेत्र असून तालुक्याच्या आसपासच्या प्रदेशातून या ठिकाणी माल विक्रीसाठी येतो. कृषि ¯Ö¬ÖÖन देशÖतील शेतकरी सुधारला तरच देशाची प्रगती साधता येईल. गरीब-श्रीमंत शेतकऱ्यांच्या प्रगतीकडे लक्ष देवून त्यांची आर्थिक भरभराट –ाली पाहीजे. हा दृष्टीकोण ÃÖ´ÖÖ¸ü ठेवून शेतीमालाला योग्य आणि किफायŸÖ×¿Ö¸ü ³ÖÖ¾Ö मिळवून देणे, ¿ÖŸÖß`Ÿ¯ÖÖ×¤üŸÖ ´ÖÖ»Ö बाजारपेठेपर्यंत पोहचविण्यासाठी मदत करणे, शेतकऱ्यांची दलालापासून सुटका करणे, शेतीमालाच्या तारणावर शेतकऱ्यांना आगाऊ पैसे देणे या `§¿ÖÖने कृषि उत्पन्न बाजार समिती क्ÖÖ›üवाडीची स्थापना करण्यात आली.[1]

छायाचित्र क्र. 11

क्Öé×ÂÖ उत्पन्न बाजार समिती कुर्डू¾ÖÖ›üß

(सौजन्य : आनंद ±úÖ™üÖ Ã™ãü›üß†Ö, ´ÖÖÆüÖôûß)

➢ शेतीमालाची विक्रीपध्दती :

क्Öé×ÂÖ `Ÿ¯Ö®Ö बाजार समितीने कुर्डूवाडी येथील (•Öना ²ÖÖ•ÖÖ¸ü) †ÖŠü¾Ö›üß ²ÖÖ•ÖÖ¸ü †ÖÔ¾ÖÖ¸üÖŸÖ ŸÖßन पत्र्याची मोठी निवारा शेड उभारली आहेत. दररोज सकाळी कुर्डूवाडीच्या अÖÃÖपास असणाऱ्या खेड्याŸÖß»Ö

बहुसंख्य शेतकरी आपला भाजीपाला, कांदा, कडधान्ये, तृणधान्य, ±úÔ¡, ¾Ö ‡Ÿ¸ü ¾ÖÃŸÖ ‘िवून येतात. ×»Ö»ÖÖ¾Ö पध्दतीने त्याची बोली बा»Ö»ÖÖß •ÖÖŸÖ. या ठिकाणी भाजीपाला ठोक व्यापारी, ¤ü»ÖÖ»Ö, किरकोळ भाजीपाला विक्रेते, फेरिवाले, ´ÖÆü»ÖÖ बचत गटामार्फत भाजीपाला व्यापार करणाऱ्या महिला माल घेण्यासाठी हजर राहतात. जो ज्यादा बोली बोलेल त्याला तो माल देण्याची पध्दत आहे. शंभर रुपयापेक्षा ज्या¤ü †ÃÖ»Ö Ÿ¸ü शेकडा १% रुपया प्रमाणे क×´Öशन दिले जाते. जर मालाची किंवा भाजीपाल्याची किंमत शंभर रुपयांपेक्षा कमी असेल तर त्याला सरासरी १० रुपये दिले जातात. माल •Ö¸ü ±úारच कमी किमतीला विकला †ÃÖ»Ö तर भाजीपाल्याच्या पेंडया दिल्या जातात. विकलेल्या मालाची बोली बोलणाऱ्या व्यक्ती´ÖÖ±úŸÖ ´ÖÖ»ÖÖ“Öß किंमत संबंधित शेतकऱ्याला रोख स्वरुपात दिली जाते. ÃÖ¤ü¸ü लिलावासाठी कोणताही कर आकरला जात नाही.

यामध्ये जाहीर लिलावाने ¿ÖŸÖÖß´ÖÖ»ÖÖ“Öß ×¾Öक्री व त्याच दिवशी वजन, ´ÖÖप त्वरीत विक्री मोबदला देण्यात येतो. शेतकऱ्यांना तत्पर सेवा, शेतकरी, व्यापारी व इतर बाजार घटकांचा योग्य समन्वय ठेवला •ÖÖŸÖÖ. सुट, सांड, कडता, कापण्यास बंदी असून ¾ÖÖªÖ“ÖÖ त्वरीत निर्णय दिला जातो. कांदा या शेतीमालाची आवक –ाले बरोबर वजन केले जाते. शॉपिंग सेंटर गाळे कुर्डूवाडी ६०, मोडनिंब ५०, टेंभुर्णी २१०, माढा ४० या पासूनचे ¤ü¸üÃÖÖ»Ö 17 »ाखचे उत्पन्न मिळते. फळे व भाजीपाल्याचे विक्रीसाठी मोडनिंब व कुü›ü¾ÖÖ›üß येथे भव्य सेलहॉल, शेतकऱ्यांसाठी फळे व भाजीपाला विक्रीकरीता ९० गाळे विनामू»य उपलब्ध करुन ×¤ü»Ö †ÖÆüŸÖ. †¿Öß ¾Öö×¿ÖÂ™ü¶ ¯ÖÆüÖ¾Öयास मिळतात.

कृüÂÖ उत्पन्न बाजार समितीने सुरुवातीच्या काळात बाजार आवारामध्ये शेतीमालाचे नियमन करण्यासाठी बाजार समितीने शासनाकडून कृषि उत्पन्न व इतर वस्तू असे एकूण ६० परवाने घेतले ÆÖŸÖ. त्यानुसार बाजार समिती अवारात असलेल्या जागेमध्ये आडत व्यापार व व्यापारासाठी परवाने देण्यात †Ö»Ö.ü अ वर्ग व्यापारी, ब वर्ग व्यापारी, किराणÖ व्यापारी, किरकोळ विक्री दुकानदार, सरकारमान्य स्वस्त ¬Öान्य दुकानदार, शेतीमालावरती प्रक्रिया करणारे व्यापारी, यांना आपला व्यवसाय, व्यापार, दुकान, विक्री व्यवसायासाठी कृüÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß´ÖÖ±úŸÖ आपल्या परवाण्याचे नूतनीकरण करावे लागते. यासाठी आडत व्यापारी तसेच अ वर्ग व्यापारी यांना नूतनीकरण फी म्हणून २०० रुपये आकार भरावा लागे. ब वर्ग ¤ुकानदार व्यापारी व इतर व्यापारी यांना प्रत्येकी ४० रुपये फी भरावी लागे. Ã¾ÖÃŸÖ धान्य दकानदारांना 100 रुपये फी भरावी लागे.

कुü›ü¾ÖÖ›üß कृüÂÖ उत्पन्न बाजार समितीमार्फत ज्या ठिकाणी जनावरांचे बाजार भरविले जातात त्या ठिकाणी बाजारामध्ये ×¾Ö×¾Ö¬Ö •ÖÖŸÖß“Öß जनावरे विक्रीसाठी येतात. जनावरांना कृüÂÖ उत्पन्न बाजार समितीने

Š¸¾Öन दिलेला नाममात्र कर भरावा लागतो. हा कर शेळ्üÖ-मेढ्यांसाठी २.०० रूपये, गाय-²Ö»Ö, ´ÆîÃÖ यांच्यासाठी ५ रूपये †ÃÖा कर भरावा लागतो. याबरोबरच जनावरांच्या खरेदी-विक्रीवर¤खील कृषि ˆŸ¯Ö®Ö बाजार समितीमार्फत कर आकारला जातो. तो शेळ्या-´Öœ¶ÖÃÖÖšß 75 पैसे प्रत्येकी, तर गाय-बैल, म्हैस या जनावरासाठी विक्री –ालेल्या रकमेच्या १ % आकारला जातो.[2]

- **शेतमालाची वाहतूक :**

शेतकऱ्यांना उत्पादित माल बाजार पेठ, आडत बाजारामध्ये पाठवण्याची मोठी समस्या होती. इ. स. १९९० पूर्वीच्या कालावधीमध्ये खाजगी वहातुकीची साधने उपलब्ध नव्हती, बैलगाडी, घोडागाडी (टांगे), छकडा, गाडीवाले अशा प्राथमिक वहातुकीच्या साधनाचा उपयोग करावा लागत असल्याने अनेक अडचणी येत असत. अशा परिस्थितीत कुर्डूवाडी क¼ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ ÃÖ×´Öती, माढा, मोडनिंब, टेंभुर्णÖá या उपबाजार समितीकडे मागणीनुसार वाहनाची सोय उपलब्ध करून दिली जाते. क¼>¾ÖÖ>ß Æü ´Ö²Ö‡-´Ö¦ÖÃÖ (“Ö®Ö‡) ²ÖÏॉडगेज रेल्वेमार्गावर आणि मिरज-»ÖÖŸÖूर नॅरोगेज मार्गावरील ´ÖÆŸ¾ÖÖ“Ö •ÖŒ¿Ö्न असल्याने रेल्वेने ´ÖÖ»ÖÖ“Öß “Öœ̂ŸÖÖ¸ ÃÖ»Ö³Ö –ाली. मोडनिंब, टेंभुर्णी उपबाजार समित्या ¯Öï֐-Æ¦Ö²ÖÖ¤ ¸ÖÂ™ÒŸाय महामार्ग क्र. ९ ¾Ö¸ असून टेंभर्णÖá ˆ¯Ö²ÖÖ•ÖÖ¸ ÃÖ×´ÖŸÖß †Ö¾ÖÖ¸ Æü ¯Öœ¸¯Ö¸-अहमदनगर, पुणे-उस्मानाबाद-लातूर राज्यमार्ग तसेच मोडनिंब Æü ¸ÖÂ™ÒŸाय महामार्ग क्र. ९ वर असल्याने वहातुकीच्या दृष्टीने सोईचे आहेत मात्र माढा क¼ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö बाजार उप समिती आवार थोडेसे अंतर्गत भागात असले तरी कुर्डूवाडß- वैराग रस्ता, मोहोळ-क¼>¾ÖÖ>ß ¸ÃŸयावर आहे. काही प्रमाणात माढा उपबाजार समितीला वहातुकीची अडचण आहे. परंतु अलीकडच्या काळात खाजगी वहातूक मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. कुर्डूवाडी, मोडनिंब, टेंभर्णी, माढा या बाजार †Ö¾ÖÖ¸Ö³ÖÖê¾ÖŸÖß संरक्षक भिंती, तारेचे कुंपण घेतले असल्याने बाह्यशŒŸÖीचा फारसा त्रास होत नाही.

3.1.1. ²ÖÖ•ÖÖ¸ ÃÖ×´Öतीने पुरविलेल्या सोई-ÃÖ×¾Ö¬ÖÖ :

क¼ÂÖ उत्पन्न बाजार समिती कुर्डूवाडी आणि मोडनिंब, टेंभुर्णी, माढा या उपबाजार आवारामध्ये येणाऱ्या शेतकऱ्यांची गैरसोय होऊ नये यासाठी शौचालये, मुताऱ्या ¾Ö पाण्याच्या टाक्या बांधलेल्या आहेत. तसेच त्या टाक्यांची स्वच्छता करण्याची यंत्रणा उभी करून ठेवलेली आहे त्यामुळे बाजार समित्या व उपसमित्यांनी सर्वांच्या आरोग्याची काळजी घेतली आहे. वरील चारही ठिकाणी शेतकरी आपला माल घेवून आला आणि परत जाण्यास काही अडचण आल्यास त्यांना मोफत निवासाची व्यवस्था व्हावी, ²Öाहेरगावाहून जिल्ह्याबाहेरून, राज्याबाहेरून व्यापाराच्या निमित्ताने आलेल्या व्यापाऱ्यांची देखील मुक्कामाची अतिशय चांगली व्यवस्था केलेली आहे.

शेतीविषयक -ान शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचले पाहिजे यासाठी मोफत वाचनालयाची सोय केलेली आहे. त्यामध्ये शेतकरी मासिक, क'ÂÖ धन मासिक, अग्रोवन, ॲग्रोव्हिजन, लोकराज्य, शेतकरी ¸Ö•ÖÖ, बळीराजा, अर्थविश्व, सहकार विश्व, योजना, अर्थसंवाद अशा प्रकारची अनेक मासिकाबरोबर"Ö ÃÖ"ÖÖ¸¡, समाचार, विश्वसमाचार, लोकमत, पुढारी व इतर वर्तमानपत्रे मोफत वाचण्यासाठी मिळतील याची व्यवÃ£ÖÖ केलेली आहे. संपूर्ण बाजार आवारात दिवाबत्तीची चोख व्यवस्था केलेली आहे. त्यामुळे चोरी, लुटालू™, यापासून व्यापारी किंवा शेतकरी यांचे संरक्षण होते. याशिवाय संरक्षणासाठी «Ö¸¯ÖÖ»Ö आणि वॉचमनची नेमणूक करण्यात आली आहे. याचप्रमाणे सर्वांच्या सोईसाठी एस. टी. डी, »ÖÖकल कॉलच्या व्यवस्थेसाठी कॉलसेन्टरची जागोजागी व्यवस्था करून ठेवली आहे. अशाप्रका¸¡ •ÖÖÃÖßÖßÖ-जास्त सुख सुविधा पुरवण्याचा प्रयत्न केला असल्याचे दिसून येते.

3.1.2. आर्थिक व्यवहार :

सहकार चळवळ खेड्यापाड्यापर्यंत पोहचवण्याचे काम महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात इ. स. १९६० नंतर स'þ -ााले. शहरीभागाच्या बरोबर ग्रामीण भागाचा कायाÖÖ»Ö™ -ÖÖ»ÖÖ ¯ÖÖ×ÆÖ•Ö. 'खेड्याकडे "Ö»ÖÖ' या ´ÖÆÖŸ´ÖÖ गांधीच्या विचारांना मर्त स्वरूप देण्यासाठी ग्रामीण भागात अर्थपुरवठा, कर्जपुरवठा, ठेवी, बचती, पिकपाणी व इतर कर्ज व्यवस्था देण्याघेण्याच्या सुविधेसाठी सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती बँकेला अधिकार दिले असल्याने आणि सर्वांना सोईची असल्याने क'ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीचा सर्व आर्थिक व्यवहार सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्या. सोलापूर शाखा कुर्डूवाडी, मोडनिंब, टेंभुÖá, ´ÖÖœÖ शाखेमधूनच व्यवहार केले जातात.

क'ÂÖ ˆत्पन्न बाजार समितीचे कर्मचारी कामकाज अतिशय प्रामाणिकपणे पार पाडत आहेत. बाजार समित्यांमध्ये काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची निवासाच्या व्यवस्थेसाठी बाजार अवारात वसतीस्थाने बांधली आहेत. सहकारी कायद्याप्रमाणे आणि शासनाच्या नियमाप्रमाणे त्यांना बँकेमार्फत वेतन अदा केले जाते. त्यांचा व्यवसाय कर, ग्रॅच्युएटी बोनस, विमा, सानुग्रह अनुदान, भविष्यनिर्वाह निधी दिला जातो. त्यामुळे सर्व कर्मचाऱ्यांच्या भवितव्याची काळजी बाजार समिती घेत असल्याचे दिसून येते. संचालक मंडळाच्या वर्षातून ९ ते १० सभा (बैठका) होतात. त्याच बरोबर सर्वसाधारण सभा दोनवेळा घेतल्या जातात.

3.1.3. पर्यावरण संतुलनाचा प्रयत्न :

क'>¾ÖÖ>ß क'ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीने पर्यावरण संतुलन राखण्यासाठी प्रयत्न केले त्यामध्ये वृक्षलागवड केली असून शेतकऱ्यांना आपल्या शेतात ŸÖÃÖ"Ö बाजार समितीच्या आवारामध्ये राष्ट्रीय

पुरूषांच्या जयंती-पुण्यतिथी कार्यक्रमाचे औचित्य साधून बदाम, नारळ, पिंपळ, वड, अशोक, बोटल टÖß, नारळ, करंजी, निलगि¸Öß, ×¿ÖÃÖ´Ö, जांभूळ, गुलमोहर, आपटा, चिंच, कडुलिंब अशाप्रकारची –ाडे लावून तÖß जगवण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचबरोबर मोडनिंब, टेंभुर्णी, माढा या उपबाजार आवारामध्येदेखील अशाच प्रकारची वृक्ष लागवड केल्याचे दिसून येते. अशा प्रकारच्या वृक्षलागवडीतून पर्यावरण संतुलन राखण्याचा काही प्रमाणात प्रयत्न केल्याचे दिसते.

3.1.4. बाजार मालाचे व्यवस्थापन :

कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजारामध्ये येणारा माल आडतीवरती चढउतार करण्यासाठी हमालाची व्यवस्था †ÖÆ कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीचे गठणÖ –ाल्यांनंतर वेगवेगळया कमिट्या नेमल्या जातात त्यामध्यÖ तक्रार निवारण कमिटी किंवा ' वांदाकमिटी ' ´ÖÆÛ¾ÖÖ“Öß †ÖÆ. या कमिटीकडे सभासद शेतकऱ्यांच्या तक्रारी किंवा समस्या एकत्र केल्या जातात. या समितीकडे ज्याची तक्रार किंवा समस्या आहे त्यास आपले मत मांडण्याची संधी दिली जाते.

3.1.5. ¿Öतकरी कार्यशाळेचे आयोजन :

कृ×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ ÃÖ×´ÖŸÖß ²Ö§»ा शेतकऱ्यांच्या मनात आपुलकी निर्माण –ाली पाहिजे यासाठी शेतकऱ्यांच्या हितासाठी कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीचे संचालक मंडळ व कर्मचारी प्रयत्नशील असतात. यामधूनच शेतशाळेचे आयोजन करण्यात येते. या शेतशाळेमधून प्रत्यक्ष खेडयापाडयामध्ये, ¾ÖÖ›¶Öवस्त्यावर जाऊन शेतकऱ्यांना डाळिंब, बोर, कांदा या पिकाबाबतचे प्रशिक्षण देवून त्यांच्या नियोजनाची माहिती दिली जाते. कमी पावसाच्या वेळी कमी पाण्यावर फळबागांचे •ÖÖÃŸÖßŸÖ-•ास्त उत्पादन शेतकऱ्यांना मिळेल याचा प्रयत्न या शेतशाळामधून केला जातो.

शेतीचे आधुनिक तंत्र–ान आत्मसात न केल्यामुळे शेतकरी पारंपारिक पध्दतीने शेती करतो. त्यातच पावसाचा लहरीपणा, दुष्काळ सदृष्य परिस्थिती अशा प्रकारच्या वेगवेगळया कारणामुळे उत्पादन कमी होते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना पदरी नैराश्य येŸÖ. अशा वैफल्यगÖÃŸÖ ¯Ö×¸ÛÃ£ÖŸÖß´Öळे शेतकरी †ÖŸ´ाहत्येसारखा पर्याय शोधून आप»Ö •Ößवन संपवण्याचा प्रयत्न करतो. ही अवस्था त्याच्या पदरी येवू नये म्हणून नवनवीन बदलते त¡Ö–ान सामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचवण्यासाठी कृ×ÂÖ ŸÖ–Ö֓Öß ¯ÖÏगतशिल बागायतदारांचे अन³Öव या कार्यशाळेतून सांगिŸÖ»Ö •ÖÖŸÖŸÖ. ¯Ö्रत्येक शेतकऱ्यांनी आपल्या ¿ÖŸÖßŸÖß»Ö ´ÖÖŸÖß“Ö ¯Ö×¸क्षण करुन घेतले पाहिजे. त्यानुसार कोणत्या जमिनीत कोणŸÖ ¯Ößक घ्यावे, कोणत्या हंगामामध्ये कोणती पिके घ्यावी, उस लागवड, कापूस लागवड, मिरची अशी नगदी पिकांचे क्षेत्र वाढवण्यासाठी तसेच फळबागा

किंवा भूसार स्वरुपाची उत्पादने कशी घ्यावी, पिकांच्या वाढीसाठी कोणती औषधे फवारावीत याचे मार्गदर्शन केले जाते. त्याच बरोबर जास्त ¯ÖßÛú देणाऱ्या नवीन संकरित ¾ÖÖनाची माहिती दिली जाते.

शेतकरी आपला माल तयार –ााल्याब¾Ö¸Ö²Ö¸ü ŸÖÖÃÖÖ“Ö †Ö>ŸÖß¾Ö¸ü किंव बाजारपेठेत विक्रीसाठी नेतो, ÛúÖÆüß ¾ÖêôÖÃÖ ŸÖÖ ´ÖÖ»Ö ŸÖÖÃÖÖ“Ö ‘Ö¸रात ठेवून देतो. परंतु त्या मालाची व्यवस्थित निगा न राखल्यामुळे त्या मालाची नासाडी होते. ज्यावेळी बाजारपेठेत मालाची आवक जास्त होते. त्यावेळी भाववाढ होईपर्यंत ŸÖÖ साठवून ठेवावा लागतो. अशावेळी मालाची नासाडी होऊ नये तो खराब न होत टिकून रहाण्याÃÖÖŠß कोणते उपाय करायचे याचे मार्गदर्शन केले जाते. बोरीवरती पडणारा भूरीरोग, फळे पोखरनारी अळी यास0Šß फेनव्हलरेट, डेल्टामेथ्रीन, कार्बारील कसे किती प्रमाण0त व केंव्हा फवारावे, डाळींब0¾Ö¸ß»Ö मररोग, तेल्या रोग यासाठी हेक-ॅकोनॅ-ोल, प्रोपीकोनॅ-ोल, कार्बेडॅ-ीम किंवा कार्बेडॅ-ीम द्रावण कसे फवारावे, केळी, द्राक्षे, ÃÖßŸÖÖ±ÖôÖ, ¸Ö´Ö±ÖôÖ, ¯Öपई, चिक्कूü, ¯Ö¹ýü, •ÖÖ´Öळ, चिंच, कागदी लिंबू, टरबूज, कलिंगड यांच्यावर ¯ाडणारे रोगाबरोबर त्या फळपिकाचे संकरित वान, खते, पाणी नियोजन याची इत³ÖŸÖ ´ÖÖ×ÆüŸÖß ¸ÖÆü¸ß Ûú×ÂÖ ×¾ÖªÖ¯ÖßšÖŸÖß»Ö ŸÖ–ाांच्याकडून माहिती देण्यात येते.[3]

भाजीपाल्याध्ये टोमॅटो, वांगी, कांदा, भेंडी, कारली, काकडी, शेवगा, कोबी, मुळा, दू¬Öß ³ÖÖ¯ÖôÖ, दोडका, मेथी, पालक, गवार, घेवडा, लसून, रताळी, अळू या संदर्भात योग्य अशी माहिŸÖß ×¤ü»Öß •ÖÖŸÖे. †¿ÖÖ प्रकारच्या वेगवेगळया नगदी पिके, फळबागा, भाजीपाला यासंदर्भात लागणी पासून ते ¯Ößक निघेपर्यंत कार्यशाळेत माहिती दिली जाते. मिळालेल्या उत्पादनाला चांगली बाजारपेठ मिळ¾Öन देण्यासाठी मार्गदर्शन Ûú»Ö •ÖÖŸÖे. शेतकऱ्यांना पूरक व्यवसाय म्हणून दुभत्या जनावराकडे लक्ष द्यावे लागते. या व्यवसायाच्या ¾ÖÖœüßÃÖÖŠß ¯ÖÖत्साहन मिळावे म्हणून जनावरांची शिबिरे माढा, मोडनिंब, कु>¾ÖÖ>ß, ™ü³Öर्णी अशा ठिकाणी घेतली जातात. यातूनच शेतकऱ्यामध्ये •ÖÖÃŸÖ “Öांगली जनावरे पाळण्याची स्पर्धा लागते. यातूनच शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास साधला जातो.[4]

पाण्याच्या बेसु´ÖÖ¸ü वापरामुळे जमिनी पानथळ, खारवट होतात. पाणी उपलब्ध असल्यास गरजेपेक्षा जादा पाणी देवून पाण्याचा अपव्यय करतात. त्यामुळे पिकाला लागेल तेवढेच पाणी देणे, कमी पाण्यावर •Öादा पीक कसे घेता येईल यासाठी त्यांना ठिबक सिंचानाचे महत्व पटवून दिले जाते. ×Šबक सिंचानामुळे रासायनिक खताचे प्रमाण कमी होते. द्रवरूपखते दिल्यामुळे ŸÖß पिकाच्या नेमक्या ´ÖÖôÖ¿Öß ×´ÖôÖŸÖÖŸÖ. त्यामुळे ¯ÖßÛú ¾ÖÖœüßÃÖ फायदा होतÖ. शासनाचे ठिबक सिंचानासाठी असणारे 35 % अनुदान शेतकऱ्यांना मिळ्ते. तसेच कुर्डूवाडी बाजार समितीमार्फत कांद्यासारख्या पिकांना पणन ´Ö>ôÖ´ÖÖ±ÖüŸÖ अनुदान मिळवून दिले जाते.

कर्डूवाडी, मोडनिंब, टेंभुर्णी, माढा या ठिकाणच्या बाजार आवारामध्ये येणारी वाहने, बैलगाड्या यांच्यामुळे पालापाचोळा पसरतो. या ठिकाणी भरणाऱ्या आठवडा बाजारादिवशी शेन, कचरा, लेंढ्या यांची घान होते. त्याची दुर्गंधी सुटून आसपास राहणाऱ्या लोकांच्या आरोग्याला धोका उत्पन्न होऊ नये यासाठी तो दूसऱ्या दिवशी बाजार समितीच्या सेवक यंत्रनेकडून गोळा करून शोष खड्यात गाढला जातो. यापासून कृ×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖßÃÖ खत विक्रीपासून उत्पन्न मिळते. कूजवलेल्या खताचे लिलाव काढून शेतकऱ्यांना विकले जातात. त्यामुळे कांही प्रमाणात कृषि उत्पन्न समितीला ˆŸ¯Ö®Ö ×´ÖôûŸÖê.

3.1.6. गोडावून :

शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेला माल काही तांत्रिक कारणाने किंवा अडचणीमुळे विकला गेला नाही किंवा बाजार भाव कमी आला तर शेतकरी आपला माल विक्री करत नाही. किंवा काही शेतकऱ्यांना आपल्या मालाचा साठा करून ठेवायचा असेल तर तो माल सुरक्षित राहावा म्हणून कुर्डूवाडी येथे ९,५०० मे. टन क्षमतेची तीन, ५,००० मे. टन क्षमतेची दोन मोडनिंब येथे ५,००० मे. टन क्षमतेचे एक, टेंभुर्णी येथे ५,००० मे. टन क्षमतेचे एक अशी गोडावून बांधली आहेत. या गोडावूनमध्ये ठेवण्यात येणाऱ्या मालाला अगदी नाममात्र भाडे म्हणजे महिन्याला १.२ ते १.५० पैसे आहे. पैसे मिळवणे हा उद्देश नसून शेतकऱ्यांना त्याचा जाÃŸÖßŸÖ-जास्त फायदा मिळाला पाहिजे हा उद्देश आहे. त्यामुळे शेतकरी, व्यापारी आपला माल या गोडावूनमध्ये अतिशय विश्वासाने ठेवताना दिसून येतात.

३.१.७. दुय्यम ²ÖÖ•ÖÖ¸ü †Ö¾ÖÖ¸ü :

कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समिती कुर्डूवाडीचे दुय्यम बाजार मोडनिंब, टेंभुर्णी, माढा येथे आहेत. ÃÖ¤ü¸ü बाजारांना स्वतःची जागा आहे. याच जागेमध्ये त्यांचे बाजार ³Ö¸üŸÖात. या ठिकाणी असलेल्या अ›üŸÖ ¾Ö गाळ्यापासून मिळणारे उत्पन्न बाजार समितीलाच मिळते. मोडनिंब येथे जनावरांचा बाजार दर शनिवारी दुय्यम बाजार आवारात भरतो. मोडनिंब येथील आडतबाजार ही महाराष्ट्रातील निवडक महत्वाच्या ²ÖÖ•ÖÖ¸ü¯ÖêšüÖमध्ये नावाजलेली आहे. या आडत बाजारामध्ये प्रामुख्याने लाल मिरची, कापूस, ज्वारी, बाजरी, ´Öका, गहू, खपली जोड, गÔÖ, ŸÖæर, मूग, हरभरा, सूर्यफूल, भुईमूग शेंग आणि मोठ्या प्रमाणात कांद्याची आवक त्या-त्या हंगामध्ये मोठ्या प्रमाणात होत असते. या आडत बाजार पेठेत गुलबर्गा, धारवाड, हैद्रा²ÖÖ¤ü, मद्रास, सांगली, सातारा, कोल्हापूर, लातूर, उस्मानाबाद, पुणे, नगर, नाशिक अशा विविध भागातून वेगवेगळ्या मालाचे व्यापारी येतात. कांदा मार्केटचे दक्षिण भारतातील व्यापारी दरवर्षी साधारण नाताळाच्या सनापर्यंत येतात. इथून पुढे कांद्याची आवकही कमी होते. सोलापूर जिल्ह्यात साखर

कारखानदारी वाढल्याने गुळाचे उत्पादन आणि आवक कमी –ााल्याचे दिसून येते. मोडनिंब बाजारासाठी अरण, भेंड, तुÔ¡¿Ößü, •ÖÖ¬Ö¾Ö¾ÖÖ›ü, ¿Ö™ü±ú¡Ô¡, आष्टी, बैरागवाडी, गिड्डे¾ÖÖ›ü, ¤ü¾Ö›ü, ¯ÖÖ¯Ö¸üü, खंडाळी, ŸÖ»ांगवाडी, वाफळे या गावातील लोक बाजारामध्ये येतात.

™ü3Öर्णी उपबाजाराची स्थापना ५ ऑक्टोंबर १९५४ मध्ये करण्यात आली. ™ü3Öणेá ˆ¯Ö²ÖÖ•ÖÖ¸ü आवाराचे एकूण क्षेत्र 7 ÆêŒ™ü¸ü 69 †Ö¸ü आहे. यामध्ये उपबाजार कार्यालयाची इमारत बांधण्यात आली असून त्यामुळे उपबाजार समितीचे कार्यालय आहेत. या कार्यालयामध्ये ०३ एवढे कर्मचारी आहेतÖ. ²ÖÖ•ÖÖ¸ü समितीमध्ये एवढ्या आडती असून त्यांना भाडे आणि डिपॉ–Ö™ü ŸÖÖŸ¾ÖÖ¾Ö¸ü देण्यात आल्या आहेत. टेंभुणेá ˆ¯Ö²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß“Ö ˆŸ¯Ö®®Ö मुख्य बाजार समिती कुर्डूवाडी येथे जमा करावे लागते. टेंभुणेá ˆ¯Ö²ÖÖ•ÖÖ¸ü आवारामध्ये लहान मोठे उद्योग चालावे बेरोजगारांना राजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने 15x२० चे गाळे बांधले असून, त्यामुळे माढा तालुक्यातील अनेक तरूणांना काम मिळाले आहे.¡ ™ü3Öणेá ˆ¯Ö²ाजाराच्या जवळ पिंपळनेर, तांबवे, शिराळा, आहेरगाव, आकुंबे, सापटणे (œü), पालवण, येणेगांव, उजनी, रां–ाणी, कंद¸ü, ²Ö²ÖÔ¡, ¿Ö¾Ö¸ü, “ÖÖ¤ü•Ö, 3Ö‡जे ही छोटी छोटी गावे आहेत.

´ÖÖœüÖ ˆ¯Ö²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖßची स्थापना २ ऑगस्ट १९५४ मध्ये करण्यात आली. माढा उपबाजार समितीच्या ताब्यात 2 ÆêŒ™ü¸ü 66 †Ö¸ü एवढे क्षेत्र आहे. माढा उपबाजÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß“Ö †Ö¾ÖÖ¸ü ´ÖÖœüÖ-ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü राज्य रस्त्यावरती असून वहातुकीच्या दृष्टीने अतिशय चांगले आहे. माढ्याच्या आडत बाजारामध्ये ज्वा¸ü, बाजरी, मका, गहू, मूग, तूर, हरभरा, कापूस, मिरची, खपली जोड, करडई, सूर्यफूú»Ö, 3Ö‡´Ö ग, शेंगा, कांदा यांची मोठ्या प्रमाणात आवक होते. या बाजारपेठेत वैराग, बार्शी, मोहोळ, सोलापूर, उस्मानाबाद, मोडनिंब येथील व्यापारी माल खरेदीसाठी येतात. माढा उपबाजाराच्या शेजारी उपळाई बु., अंजनगाव, उपळाई खुर्द, वाकाव, उंदरगाव, केव›ü, ¾Ö›üÖ“Öß¾ÖÖ›üी, रणदिवेवाडी, वडशिंगे, म्हैसगांव, रिधोरे, पापनस, तांदूÔ¡¾ÖÖ›üß, निमगांव, महातपूर अशा प्रकारची गावे येत आहेत. त्यामुळे मालाची आवकदेखील चांगली होते. मोडनिंब बाजारात संकरित गाई, बैल, खिलार गाय, वळू, शेळ्या-मेंढ्या कोंबड्या अशा प्रकारची जनावरे विक्रीसाठी येतात. त्याचबरोबर भाजीपाल्याचा बाजार दर शनिवारी भरतो. भाजीपाल्याची आवकदेखील अतिशय चांगल्या प्रकारची होते. त्याचबरोबर या आठवडा बाजारामध्ये भूसार मालाचीदेखील आवक मोठ्या प्रमाणात होते. यामुळे खेड्या पाड्यातील लोकांची अतिशय चांगली व्यवस्था –ाालेली दिसून येते. लोकांना लागणाऱ्या वस्तू आणण्यासाठी खाजगी वहानाची अतिशय चांगली सोय आहे. त्याचबरोबर महाराष्ट्र राज्य परिवहन मंडळाने 'ग¾ÖÖ¾Ö ŸÖ£Ö <ÃÖ™ü. ™üß.' अशी योजना आखल्याने वाड्या वस्त्यावरील लोकांची सोय –ााल्यामुळे कमी त्रासात बाजार होतो.

3.1.8. †Öšü¾Ö›üÖ ²ÖÖ•ÖÖ¸ü :

माढा तालुक्यात अनेक गावात आठवडा बाजार भरतात. त्यामध्ये कुर्डूवाडी येथे ग1ý¾ÖÖ¸üß, मोडनिंब येथे शनिवारी, माढा येथे मंगळवारी, मानेगांव येथे शुक्रवारी असे भाजिपाल्याचे आठवडा बाजार भरतात. कुर्डूवाडीच्या बाजाराचे उत्पन्न नगर परिषदेला मिळते. तर ज्या ज्या गावात आठवडा बाजार भरतात त्यांचे उत्पन्न त्या त्या ग्रामपंचायतीला मिळते.

छायाचित्र क्र. 12

कृ›ü¾ÖÖ›üß †Öšü¾Ö›üÖ ²ÖÖ•ÖÖ¸ü

(सौजन्य : आनंद ±úÖ™üÖ Ã™ü›üß†Ö, ´ÖÖÆüÖêôû)

कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीच्या वेगवेगळ्या उपक्रमामुळे शेतकरी आधुनिक शेती तंत्र-ानाच्या पध्दतीने शेती करू लागल्याने जादा उत्पादन देणाऱ्या ²Öß-बियाणाबरोबरच खते, औषधे तननाशके कधी आणि कशी द्या¾ÖßŸÖ Æü -ान आत्मसात केल्यामुळे उत्पादन वाढले. त्याचबरोबÖ¸ü ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ³ÖÖ¾ÖÖ“Öß, ¾ÖÆüÖŸÖãú‡ÔÛ“Ö, माल साठवणुकिचे -ान मिळाले. बाजार समितीच्या गोडाऊनमुळे शेतकऱ्यांचा शेतमाल टिकून राहिल्याने शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान कमी होऊन त्यांच्या जिवनामध्ये आर्थिक क्रांती घडवून आणण्याचे काम माढा व मोहोळ तालुक्यात कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीने केल्याचे दिसून येते.

कृ×ÂÖß ˆŸ¯ÖÖ®Ö ²Öाजार समितीच्या कार्यामुळे शेतकऱ्यांच्या •Ößवनामध्ये आर्थिक बाबतीत बदल घडून †ाले. शेतकऱ्यांनी आधुनिक पध्दतीने शेती करून जास्त उत्पादन घ्यावे यासंदर्भात बाजार समितीने मार्गदर्शन केल्यामुळे उत्पादन वाढीबरोबरच त्या उत्पादित मÖ»ÖÖ“ÖÖ ¤ü•ÖÖ& ˆ“ÖÖ¾Ö»ÖÖ. बाजार समितीच्या

गोडावूनमुळे शेतकऱ्यांना कांही कालावधीसाठी आपला माल साठवून ठेवण्याची व्यवस्था –ÖÖ»Öß. त्यामÖôû शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य भाव मिळण्यास मदत –ÖÖ»Öß. बाजार समितीच्या मार्गदर्शन शिबीरामुळे तालुक्यातील शेतकऱ्यांना नविन तंत्र-ान मिळाले. त्यामुळे माढा-मोहोळ तालुक्यातील शेतकऱ्यांची †Ö£र्थिक परिस्थिती सुधारल्यामुळे तालुक्यांच्या आर्थिक विकासाला हातभार लागल्याचे दिसून येते.

३.२. कृषि ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß, ´ÖÖÆüÖôû :

सन 14 ×›ÃÖ²Ö¸ü 1954 ¸Ö•Öß मोहोळ कृषि ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß“Öß स्थापना –ÖÖ»Öß. यामागे ²ÖÖ²Ö¸Ö¾Ö पाटील अनगरकर यांचे मोलाचे योगदान आहे. बाबुराव पाटील यांना या कामामध्ये ÃÖ³ÖÖ•ÖÖß¸Ö¾Ö ग़Ö¸ü›ü, –ानोबा कादे, संदिपान प्रल्हाद गायकवाड, गोमे वकील या लोकांनी सहकार्य केल्याचे दिसून येते. क़ớ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीचे पहिले सभापती म्हणून संदिपान प्रल्हाद गायकवाड यांची बिनविरोध निवड –ÖÖ»Öß ÆüÖêŸÖß. प्राथमिक स्तरातील शेतकरी उन्नतीकडे लक्ष देवून याची आर्थिक भरभराट होण्याच्या दृष्टीने शेतीमालाला योग्य, किफायतशिर भाव मिळवून देणे, ¿ÖêŸÖकऱ्यांची दलाला पासून सुटका करणे, शेतीमालाची नासाडी £ÖÖ²Öविणे, शेतमाल बाजार पेठेपर्यंत पोहचवण्यासाठी मदत करणे, शेतमालाच्या ŸÖÖ¸üणावर सभासदांना व शेतमाल उत्पादकांना पैसे देणे, †¿ÖÖ उद्देशाने क़ớ×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß“Öß ´ÖÖÆüÖôû येथे स्थापना करण्यात आली.

या बाजार समितीची स्वतःच्या मालकिची १५ एकर जमीन आहे. स्वतःच्या जागेमध्ये प्रशस्त इमारत बांधलेली असून ही इमारत इ. स. १९६७ मध्ये पूर्ण –ÖÖ»Öß †ÖÆê. क़ớ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीची जागा ´ÖÖÆüÖôû ¿ÖÆराच्या दक्षिण बाजूस असून येथूनच पुणे-हैद्राबाद हा राष्ट्रीय महामार्ग क्र. ९ जात असल्याने वहातुकीच्या दृष्टीने अत्यंत चांगला आहे. या कार्यालयाच्या इमारतीमध्ये स्वतंत्र्य सभापती कार्यालय, उपसभापती कार्यालय, स्वतंत्र मिटींग हॉल, विश्रांती गृह, कर्मचारी निवास स्थान, शेतकरी निवास स्थान व इतर सर्व सुखसुविधांनी परिपूर्ण कार्यालय आहे. क़ớ×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß»ÖÖ पाणी ¯Ö¸ü¾ÖÖŠ¶ÖÃÖÖŠÖß क़ớ×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü समितीने सोय केली आहे. या बाजार समितीचे कार्यक्षेत्र संपूर्ण मोहोळ तालुका असून सोलापूर जिल्ह्यातील प्रमुख बाजारपेठांमध्ये मालाची ने-आण करण्याच्या दृष्टीने मध्यवर्ती ठिकण असल्याचे दिसून येते.[5]

3.2.1. शेतीमालाच्या विक्री पध्दती :

´ÖÖÆüÖôû क़ớ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीने बाजार आवारामध्ये दोन प्रशस्त स्वरूपाची शेड बांधली आहेत. दररोज सकाळी या शेडमध्ये शेतकरी आपला माल घेवून येतात. त्यांनतर त्याची लि»ÖÖ¾Ö पध्दतीने

²ÖÖ»Ößü ²ÖÖ»Ö»Ößü •ÖÖŸÖ. जो व्यपारी ज्यादा बोली बोलेल त्याला तो माल विकला जातो. जो बोली बोलतो त्याला शेकडा १ % रू. कमीशन किंवा भाजीपाला पेंड्याच्या स्वरूपात दिला जातो. हा माल विकल्यानंतर त्याच बोली बालणाऱ्या किंवा पुकारणाऱ्या व्यŒŸÖßमार्फत माल घेणारा व्यक्ती त्या मालाची ठरलेली किंमत रोख स्वरूपात देतो. अशाप्रकारे भाजीपाला, ±úÔ»±úÔÖ¾ÖÔ ¾Ö ‡ŸÖ¸ü ¿ÖŸÖ´ÖÖ»ÖÖ“Öß ×¾Öक्री केली जाते. या ¿ÖŸÖ´ÖÖ»Ö विक्रिसाठी किंवा ´ÖÖ»Ö एकत्रित करण्यासाठी कोणताही क¸ü आकारला जात नाही. •ÖÖÆü¸ü लिलावाने शेती मालाची विक्री व त्याच दिवशी वजन माप त्वरीत विक्रß ´ÖÖ²Ö¤ü»ÖÖ, ¿ÖŸÖक¸ü·यांची तत्पर ÃÖ¾ÖÖ, ¿ÖŸÖकरी व्यापारी व इतर बाजार घटकांचा योग्य समन्वय, ÃÖ™ü, ÃÖÖ›ü, कडता कापण्याची बंदी, ¾ÖÖ¤ü¶Ö“ÖÖ ŸÖ¾Ö×¸üत निर्णय, कांदा या शेतीमालाची आवक –ााल्याबरोबर त्याचे वजन केले जाते, ¿ÖŸÖकऱ्यांना राहण्याची उत्तम व्यवस्था करणे, अशा प्रकारची या कृषि ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß“Öß ¾Ö×¿ÖÂ™ü¶ †ÖÆüŸÖ.

3.2.2. ¯Ö¸ü¾ÖानाधारK :

आडत व्यापारी, अ वर्ग व्यापारी, वर्ग व्यापारी, किराणा व्यापारी, किरकोळ विक्री दुकानदार, सरकारमान्य स्वस्त धान्य दुकानदार, मालावरती प्रक्रिया करणारे व्यापारी यांना आपला धंदा, व्यापार, दुकान विक्री व्यवसायासाठी कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीमार्फत परवाने दिले जातात. त्याचप्रमाणे दरवर्षी त्यांना परवाण्याचे नूतनीकरण देखील करून घ्यावे लागते. त्यासाठी आडत व्यापारी आणि 'अ' वर्ग व्यÖ¯ÖÖ¸üß यांना नूतनीकरण ±úß म्हणून २०० रू. आकार भरावा लागतो. 'ब' वर्ग दुकानदार व्यापारी त्याचप्रमाणे सरकारमान्य स्वस्त धान्य दुकानदारांना १०० रू. फि भरावी लागते. जर का त्यांनी दरवर्षी वेळेत परवाण्याचे नूतनीकरण करून घेतले नाही. तर त्यांना नाममात्र दंड आकारला जातो. आणि त्याचे नूतनीकरण करून दिले जाते. जर एखादा व्यापारी कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीने ठरवून दिलेल्या नियमांचे पालन करत नसेल तर त्याचे विरुध्द कारवाई करण्याचा अधिकार राखून ठेवला आहे. किंवा त्याला तेथून कüÖœून टाकण्याची कारवाई संचालक मंडळाच्या बैठकित निर्णय घेवून केला जातो.

3.2.3. ²ÖÖ•ÖÖ¸ü क¸ü आकारणÖß :

कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीमार्फत ज्या ठिकाणी जनावरांचा आठवÖ›üÖ ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ³Ö¸ü¾Ö»ÖÖ •ÖÖŸÖÖ. त्या ठिकाणी बाजारामध्ये शेळ्या, मेंढ्या, म्हैस, गाय, बैल, अशी जनावरे विक्रीसाठी येतात. ही जनावरे बाजÖÖ¸ü आवारात आणण्यासाठी त्यांना कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीने ठरवून दिलेला प्रवेश कर भरावा लागतÖ. ÆÖ प्रवेश कर शेळ¶Ö-मेंढ्यासाठी २ रू., गाय-²Ö»Ö-म्हैस यांच्यासाठी ५ रू. असा आकारला जातो. त्याचप्रमाणे जनावरांच्या खरेदी-विक्री वरतीदेखील कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीमार्फत कर आकारला जातो. तो

¿ÖÔÖ¶Ö-मेंढ्यासाठी ७५ पैसे प्रत्येकी आकारला जातो. तर गाय-²Ö»Ö-म्हैस या जनावरांसाठी विक्री –ाालेल्या रकमेच्या १ % आहे. यामार्गाने कú×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß»Ö ˆŸ¯Ö®Ö ×´ÖôÖŸÖê.[6]

शेतकऱ्यांनी माल उत्पादित केल्यानंतर तो बाजारपेठ, आडत बाजारामध्ये आणण्याची समस्या त्यांच्यासमोर असते. वहातुकीची साधने उपलब्ध नसल्याने बैलगाडीचा उपयोग प्रामुख्याने केला जात असे. कúÖही शेतकऱ्यांकडे ट्रॅक्टर होते Ÿयांच्या गरजेनुसार कú×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीकडे मागणी केली असता अशी वाहनांची सोय करून दिली जाते. कú×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीने अंतर्गत २० फुटांचे रस्ते तयार केले आहेत. बाजार समितीच्या आवाराला पूर्ण संरक्षक भिंत असून दोन मोठी प्रवेशÖ«¸ü Š¾Ö»ÖÖê आहेत. त्यामुळे ¾ÖÖÆüŸÖकीची कोणतीही अंतर्गत किंवा बर्हिगत समस्या कोणत्याही उत्पादक शेतकऱ्यांना किंवा व्यापाऱ्यांना येत नाही.

3.2.4. ÃÖÖê‡ü-ÃÖ×¾ÖÖ¬ÖÖ :

कú×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीने आपल्या आवारात येणाऱ्या शेतकऱ्यांची गैरसोय होऊ नये यासाठी शौचालये व मुताऱ्या बांधलेल्या आहेत. लोकांना पिण्याचे स्वच्छ पाणी मिळावे म्हणून पाच हजार लिटर पाणी क्षमतेची टाकी बांधली असून त्या टाकीची वेळोवेळी स्वच्छता करून सर्वांच्या आरोग्याची काळजी घेतली आहे. शेतकरी माल घेवून अडतीवर †Ö»यानंतर त्याच्या काही अडचणीमुळे मुक्काम पडलÖÖ Ÿָ ü त्याच्या राहण्याच्या ˆ¢Ö तम व्यवस्थेसाठी विश्रामगृहाची सुविधा केली असून त्यांना ती सेवा विनामोबदला दिली जाते. त्याचबरोबर शेतीविषयक –ाान शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचावे यासाठी मोफत वाचनालयाची सोय केली असून त्यामध्ये शेतीविषयक मासिके उदा. शेतकरी मासिक, कृषीधन मासिक, ॲग्रोवन, ॲग्राव्हिजन, »ÖÖकराज्य, कú×ÂÖ पणन मित्र, बळीराजा, अर्थ विश्व, साहित्यशुधा, सहकार विÀ¾Ö †¿ÖÖ प्रकारच्या ×¾Ö×¾Ö¬Ö मासिकाबरोबर वर्तमान पत्रे उपलब्ध करून दिलेली आहेत. त्याचप्रमाणे संपूर्ण बाजार आवारात दिवाबत्तीची व्यवस्था केली असल्याने चोरी, वाटमारी, लुटÖ»Öट यापासून व्यापारी तसेच शेतकऱ्यांचे सरंक्षण होते. याशिवाय सरंक्षण व्यवस्थेसÖŠß «Ö¸ü¯ÖÖ»Ö ¾Ö ¾ÖÖò“Ö´Öेनची सोय केली आहे. ÃÖर्वांच्या सोईसाठी <ÃÖ. ™ß. डी. लोकल कॉलच्या व्यवस्थेसाठी फोन कॉल सेंटरची व्यवस्था केली आहे. मोहोळ कú×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö बाजार समितीचा सर्व आर्थिक व्यवहार सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक सोलापूर शाखा मोहोळ मार्केट यार्ड येथूनच केला जातो. मोहोळ कृषि ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü Ãसमितीची तशी आर्थिक आवक-जावक मर्यादित स्वरुपाची असल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये इ. स. २००५-०६ एकूण उत्पन्न १५,८०,२१५ रू. एवढे –ााले असून तिचा खर्च १४,८६,५५० रू. इतका –ाालेला आहे. तर या वर्षामध्ये कú×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü समितीला प्रामुख्याने ९३,६६५ रू. निव्वळ नफा –ााल्याचे दिसून येते आहे.

3.२.५. कर्मचारी वर्ग :

कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीमध्ये एकूण चार कर्मचारी आहेत. त्यामध्ये सचिव, क्लार्क, शिपाई, वॉचमन असे कर्मचारी असून या कर्मचाऱ्यांवर कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या कामाचा भार आहे. त्याचबरोबर त्यांना शासकीय नियमानुसार वेतन दिले जात असून त्यांना बोनस, ग्रॅज्युएटी, भविष्य नि¾ÖÖÆ निधी, सानुगृह अनुदान विमा सरंक्षण दिले जात असल्याने त्यांच्या भविष्याची काळजी कृ×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü समिती घेत असल्याचे दिसूत येत आहे. या कार्यालयाचे दैनंदिन कामकाज लोकशाही पध्दतीने आणि सहकारी कायद्याच्या नियमाप्रमाणे चालते. वर्षातून साधारण संचालक मंडळाच्या ७ ते ८ बैठका होताŸÖ. ŸÖ¸ü वर्षातून दोनवेळा जनरल सभेच्या बैठका होतात. शासनाच्या कर्मचाऱ्याबरोबर सर्व शासकीय सुट्यादेखील कर्मचाऱ्यांना दिल्या जातात.[7]

३.२.६. आडत व व्यापारी गाळे :

कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीचे बांधकाम ‡. स. १९६७ मध्ये पूर्ण –ााल्यानंतर व्यापार व उत्पन्न बाजार आवारामध्ये ३४ आडत व्यापाऱ्यांना आडत सुरु करण्यासाठी डि¯ÖÖ×–Ö™ü ŸÖÖŸ¾ÖÖ¾Ö¸ü ŸÖß ¾Ö ³ÖÖ›ü ŸÖÖŸ¾ÖÖ¾Ö¸ü ŸÖß 100-७५ फुट जागा देण्यात आल्या. इ. स. १९९७ मध्ये ७५ गाळे वरील तत्वावरती लहान मोठ्या व्यापाऱ्यांसाठी देण्यात आले. राहिलेल्या जागेमध्ये ९० गाळे भाड्याने देण्यात आले आहे, त्याचबरोबर कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समिती आवारात छोटे मोटे गाळे भाड्याने दिल्याने मोहोळ तालुक्यात निर्माण होणाऱ्या सुशिक्षित बेरोजगारांना काही प्रमाणात का असेल आपले उद्योग व्यापार करण्यास संधी ×´ÖôûÖ»Öß. अतिशय कमी भाडे तत्वावर गÖÖôû ˆ¯Ö»Ö²¬Ö –ााल्याने अनेक बेकारांना व्यापाराच्या संधी मिळाल्या. या माध्यमातून मोहोळ कृषि उत्पन्न बाजार समितीने बेकारी कमी करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

३.२.७. पर्यावरण संतुलनाचा प्रयत्न :

बेसुमार वृक्षतोड, वहानÖ“Öß ²ÖÖÃÖ´ÖÖ¸ü ¾ÖÖœü, इंधनाचा बेसुमार वापर तसेच वाढत्या लोकसंख्येच्या ³ÖÖÃÖ´ÖÖÃÖÖ¸ü´ÖÖôû पर्यावरण संतुलन बिघडत चालले आहे. याचा प्रामुख्याने पर्जन्यमानावर फारच विपरित परिणाम –ााला. शासन स्तरावरून यावर मात करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. मोहोळ कृ×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü समितीने यास कांही प्रमाणात हातभार लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. मोहोळ बाजार समितीने ²ÖÖ•ÖÖ¸ü आवारात गुलमोहर, रेन->ß-×नलमोहर, आपटा, बदाम, अशोक, नारळ, जांभूळ, वड, निलगिरी, कडुलिंब, करंजा, सिसम अशी विविध प्रकारची –ााडे लावून ŸÖß •ÖÖ¯ÖÖÃÖ»Öß †ÖÆŸÖ.

३.२.८. बाजार मालाचे व्यवस्थापन :

क¼ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß †Ö¾डत दुकानी येणारा माल शेतकरी १०० किलो ग्रॅम म्हणजेच एक क्विंटल गोणपाट (पोते) यामधून आणतो. त्याची चढउतार करण्यासाठी आडत व्यापाऱ्यांनी हमाल व्यवस्था केली असल्याने शेतकऱ्यांना मालाची “Öœ¾ˆŸÖÖ¸ü करतांना कोणताही त्रास होत नाही. परंतु अलिक›ß»Ö काळात माणसांची क्रयशक्ति कमी होताना दिसून येते. त्यामुळे सरकारला हमाल पंचायतीच्या, माथाडी कामगारांच्या मागणीचा विचार करून एक पोते १०० किलो ग्रॅम (एक क्विंटल) वजना ऐवजी ५० किलो ग्रॅम वजनाचे भरण्यासाठी आदेश काढावा लागला. त्यामुळे आता हे पोते नियमितपणे 50 किलो वजनाचे आले आहे. त्यामुळे सामान्य हमालानांही हमाली करणे सा¯Ö –ााल्याचे दिसत आहे.

३.२.९. कार्यशाळेचे आयोजन :

´ÖÖÆüÖêôû क¼ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीही खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यांची बनली जावी यासाठी संचालक मंडळ सतत प्रयत्नशील असते. यामधूनच कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात येते. या कार्यशाळेच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष खेडोपाड्यात, वाड्यावस्त्यावर जाऊन शेतकऱ्यांना डाळिंब, बोर, कांदा या पिकांबाबतचे प्रशिक्षण देवून त्याच्या नियोजनाची माहिती दिली जाते. त्यÖ´ÖÖôû कमी पावसाच्यावेळी, कमी पाण्यावरती फळबांगाचे जास्तीत-•ÖÖÃŸÖ ˆत्पादन शेकऱ्यांना मिळेल याचा प्रयत्न केला जाŸÖÖ. ´ÖÆüÖ¸üÖÂ™Òü शासन, केंद्र शासन शेतीच्या नवीन पध्दती, नवे तंत्र-ज्ञान शेतकऱ्यापर्यंत पोहचण्याचा प्रयत्न करीत आहे. तरीदेखील आजसुध्दा सर्वच खेड्यात अशा सुविधा पोहचल्याचे दिसून येत नाही. त्यामुळे पारंपारिक पध्दतीनेच शेती केली जाते. त्यामुळे उत्पादन देखील कमी प्रमाणात मिळताना ×¤üÃÖŸÖê. तसेच बरेच शेतकरी नव्या तंत्र-ज्ञानाचा उपयोग करून घेताना दिसत नाहीत. म्हणून बदलत्या परिस्थितीचे ज्ञान सामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचवण्यासाठी मोहोळ क¼ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü समिती शेतकऱ्यांच्या कार्यशाळेचे आयोजन करते. यामुळे शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करणेसाठी क¼ÂÖ ŸÖ–ÖÖ“Öß, प्रगत¿Öß»Ö बागायतदारांचे अनुभव माहिती कार्यशाळेतून दिली जाते. सुरूवातीला आपल्या जमिनÖßतील माती परिक्षण करून घेणे, त्यानुसार कोणत्या जमिनीत कोणती पिके घ्यावी, कोणत्या हंगामÖ´Ööध्ये कोणती पिके घ्यावी, ऊस लागवड, कापूस लागवड, मिरची अशा नगदी पिकांचे क्षेत्र वाढवण्यासाठी तसेच फळबागा किंवा ३Öसार स्वरूपाची उत्पादने कशी घ्यावी पिकाच्या वाढीसाठी वापरली जाणारी रासायनिक खते, औषधे कßटकनाशके, तननाशके कशी व केंव्हा फवारावीत याचे मार्गदर्शन केले जाते. त्याचबरोबर जासŸÖ ¯Ößक देणाऱ्या नवीन, संकरित वनाची माहिती दिली जाते. मालाची नासाडी होऊ नये, तो खराब न होता टिकून रहावा यासाठी कोणते उपाय करायचे याचे मार्गदर्शन केले जाते. बोरीवर पडणारा भु¸ß ¸ोग, डाळिंबावर

पडणारा तेल्या, ऊसावर पडणारा पांढरा मावा, द्राक्षावर किड किंवा इतर ही अचानक पडणारे रोगाबद्दलची माहिती दिली जाते. अशा परिस्थितीत तात्काळ कशी औषध, किती प्रमाणात, किती दिवसाच्या अंतराने फवारावी किंवा त्याची उत्पादन कसे भरपूर, उच्चप्रतिचे निघून त्याला चांगली बाजारपेठ कशी मिळेल यासाठी अशा कार्यशाळेतून मार्गदर्शन दिले जाते.

शेतकऱ्यांना शेतीला जोडधंदा म्हणून ¤³Öती जनावरे पाळण्यासाठी प्रेरणा दिली जाते. अशा प्रकारच्या दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांना संकरित जनावरे घेण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाते. त्याचबरोबर जनावरांची शिबीरे भरवून स्पर्धा लावल्या जातात. त्यामुळे स्पर्धेचा परिणामातून शेतकरी चांगल्या प्रतिची जनावरे पाळण्याकडे लक्ष देतात. शिवाय चांगल्या जनावरांची शिबीरे भरवून त्यांना ३०० ते ५०० रूपयां“Öß बक्षीसे दिली जातात. त्यातून त्यांची प्रगती करण्याचा प्रयत्न केला जातो.[8]

३.२.१०. शेतकऱ्यांसाठी ठिबक सिंचन व इतर अनुदान योजना :

†»Ößकडच्या काळात हवामानाच्या बदलामुळे पर्जन्यमान फार घटल्याचे दिसून येते. तरी देखील ¯ÖÖ¯ŸÖ परिस्थितीमध्ये उपलब्ध पाण्याचा नियोजनबध्द पध्दतीने उपयोग केल्यास निश्चित फायदा होतो. वाफ्यावरून, पाटावरून पाणी दिल्यामुळे जमिनीला गरजेपेक्षा पाणी जास्त दिल्याने पाण्याची कमतरता भासते त्याचबरोबर जमीन पानथळ होणे, जमिनीला खारटपणा येणे अशा अनेक समस्यांना सामÖÖ¸ü •ÖÖ¾Ö लागते. त्यावर उपाय म्हणून शेतकऱ्यांना ठिबक सिंचनाचे महत्व पटवून दिले जाते. जे शेतकरी ठिबक सिंचन करतील त्यांना शासकीय अनुदान मिळवून दिले जाते. महाराष्ट्र शासनाच्या कृषी खात्यामार्फत या ठिबक सिंचन योजनेला ३५ % सबसिडी दिली जाते. ही योजना शेतकऱ्यांना समजावून सांगून दुकानदारांना तसे हमीपत्र देवून हे ठिबक सिंचन संच मिळवून दिले जातात. वेगवेगळ्या बँकामार्फत कर्ज मिळवून दिली जातात. कांद्यासारख्या पिकांना महाराष्ट्र राज्य पणन महामंडळामार्फत अनुदान मिळवून दिले जाते. ¾Ö ‡ŸÖ¸ü शासकीय योजनाची शेतकऱ्यांना माहिती दिली जाते.

2ÖÖ•ÖÖ¸üÖदिवशी आलेल्या जनावरांमुळे पालापाचोळा, शेण, लेंढ्या पडल्यामुळे बाजार आवार स्वच्छ बनते. बाजाराच्या दुसऱ्या दिवशी सकाळी लवकरच ही घान गोळा केली जाते व 2ÖÖ•ÖÖ¸ü †Ö¾ÖÖ¸ü स्वच्छ केले जाते. जेणेकरून आरोग्यास कोणताही धोका उपलब्ध होणार नाही. यासाठी कá×ÂÖ ^Ÿ¯Ö®Ö 2ÖÖ•ÖÖ¸ü समितीने ऱ्हाडलोट करणारी स्वतंत्र यंत्रणा उभारली आहे. बाजार अवारातून एकत्र केलेला घनकचरा शोष खड्यात गाढला जातो. त्यामुळे दर्गंधी सुटत नाही हा कचरा कुजून खत ऱ्हाल्यानंतर बाजार समिती त्याचा लिलाव करून विकते. त्यातून काही प्रमाणात उत्पन्न बाजार समितीला मिळते.

कá×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²Öाजार समितीच्या संचालक मंडळामधून अनेक समित्या नेमल्या जातात त्यामुळे तक्रार निवारण्यासाठी 'वांदा समिती' नेमली जाते. या समितीकडे सभासद शेतकऱ्यांच्या तक्रारी किंवा समस्या संकलित केल्या जÖÖŸÖÖŸÖ. नंतर ज्याची तक्रार आहे त्यास समितीच्यापुढे ती मांडण्याची संधी दिली जाते. त्याचे म्हणजे ऐकूण घेवून ती समस्या किंवा तक्रार निवारण्याचा प्रयत्न केला जातो.

३.२.११. गोडावून व्यवस्था :

शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेला माल जर काÆÖß ŸÖÖ×¡Öक अडचणीमुळे विकला गेला नाही किंवा बाजार भाव कमी असल्यास शेतकऱ्यांनी माल विकला नाही अशा ¯Ö×¸ÛÃ£ÖŸÖßŸÖ ŸÖÖ सुरक्षित ठेवण्यासाठी कá×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीने मोहोळ आणि अनगर या ठिकाणी ५०० मेट्रीक टन क्षमतेची दोन गोडावून बांधलेली आहेत. या गोडावूनमध्ये जो माल ठेवला जातो त्याला महिन्याला एका क्विंटलसाठी १.२५ पैसे ¾Ö ¤¸ü †ाकारणी केली जाते. ´ÖÆÖ¸üÖÂ™ü ¸ाज्य वखार महामंडळाचे मोहोळ येथे एक गोडाऊन आहे. त्याची साठवण क्षमता ५०० मेट्रीक टन इतकी आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आपला माल सुरक्षित राहून त्याच्या मालाला योग्य भाव येण्यास मदत होते.[9]

3.2.12. माल विकण्याची पध्दत :

मोहोळ येथील आडतीवरती माल खरेदीसाठी पुणे, मुंबई, कोल्हापूर, सोलापूर, सांगली, लातूर, बार्शी, उस्मानाबाद, अहमदनगर येथून व्यापारी येतात. शेतकऱ्यांकडून लिलाव पध्दतीने घेतलेला माल वरील व्यापाऱ्यांना पाठवून दिला जातो. मात्र हा माल पाठवताना त्या व्यापाऱ्याची बाजारपेठेतील पत कशी आहे, त्याची पूर्वपिठीका तपासली जाते. आणि नंतर माल पाठवून दिला जातो चेकने किंवा डी. डी. ने पैसे मिळाले जातात. तोपर्यंत आडत व्यापारी स्वत: शेतकऱ्यांची बिले चूकती कá¸üŸÖÖŸÖ.

इ. स. १९९० पर्यंत वहातुकीची साधने मर्यादित होती तसेच पाऊस चांगला –ााला तर उत्पादन चांगले आल्यानंतर मोहोळ बाजारपेठेत किंवा आडतीवरतीदेखील मालाची आवक चांगली होत होती. ´ÖÖ¡Ö पुढच्या कालावधीमध्ये रस्ते सुधारले वहातुकीची साधने वाढली त्यामुळे शेतकरी आपला माल बार्शी, ÃÖोलापूर शहरामध्ये विक्रीसाठी पाठवून देवू लागल्याने आवक मंदावल्याचे दिसते. इ. स. २००४ नंतर 3ÖÖß´ÖÖ-ÃÖीना जोड कालव्यातून उजनी धरणाचे पाणी मोहोळ तालुक्यातील जमिनीला मिळाल्याने बागायती क्षेÖ¡Ö वाढल्याने उसाचे क्षेत्र वाढले त्यामुळे भुसार मालाचे क्षेत्र कमी –ााल्याने उत्पादनही कमी –ााले. त्यामुळे मोहोळ येथील आडत बाजारात ज्वारी, बाजरी, मका, तूर, हरभरा व इतर मालाची मर्यादित आवक हाऊ »ÖÖगली. इ. स. २००६ मध्ये मोहोळ आडत बाजारामध्ये मक्याची वार्षिक आवक २४५०० पोत्याची

(क्विंटल) आवक –ाली. दरम्यान मकेच्या क्विंटलचा दर ४२५ रूपये पोते होते. त्याची एकूण रक्कम १०४,१२,५०० (एक कोटी चार लाख ²ÖÖ¸Ö ÆÖ•ÖÖ¸ ¯ÖÖ“Ö¿Ö ºþ.) –ाली. ज्वारीची एकूण आवक ५२५० पोत्याची होऊन ९२५ रू. प्रतिक्विंटल दर येवून ४८,५६,२५० रू. विक्री –ÖÖ»ÖÖ ÆÖÖŸÖÖ. ³Öã‡Ô´Öूग शेंगाचे उत्पादनाचा विचार केला असता वार्षिक 1400 ¯ÖÖेती आवक –ÖÖ»ÖÖ. त्या भुईमूग शेंगाला ९८० रू. प्रति क्विंटल भाव मिळून १३,७२,००० रूपयांची विक्री –ाल्याचे दिसून येते. मोहोळ बाजार पेठेमध्ये भुसार माल कमी होण्याचे कारण सोलापूर बाजार समितीमध्ये माल नेणेसाठी वÖÆÖŸÖÖकीची साधने मोठ्या प्रमाणात ˆ¯Ö»Ö²¬Ö –ाल्यानेदेखील मोहोळ तालुक्यातील बराचसा भुसार माल तिकडे गेल्याने मोहोळ आडत बाजारामध्ये आवक कमी –ालाचे दिसून येते.[10]

3.2.13. ´ÖÖÆÖôû कृ×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ üÃÖ×´ÖŸÖß“Ö ˆ¯Ö²ÖÖ•ÖÖ¸ü :

´ÖÖÆÖôû कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीचे उपबाजार अनगर, पाटकूल, बेगमपूर, कामती बु, कुरूल, शेटफळ या ठिकाणी आहेत. ÃÖ¤ü¸ü ˆ¯Ö²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖÖ²Ö×¬ÖŸÖ गावातील ग्रामपंचायतच्या मालकßß“या जागेत भरविले जातात. त्यामुळे उपबाजारातून मिळालेले उत्पन्नदेखील ÃÖÖ²Ö×¬ÖŸÖ ग्रामपंचायतींना मिळते.

अनगर येथे दर गुरूवारी आठवडा बाजार भरतो. या बाजारासाठी अनगर जवळ असणारी गावे ¯ÖÖ´Öख्याने नालबंदवाडी, पासलेवाडी, हिवरे, वडाचीवाडी, वाफळे, देवडी, कोंबडवाडी, खंडोबाचीवाडी, सुळेवाडी, चव्हाणवाडी, बिटले, मलिकपेठ अशा लहान मोठ्या खेडयापाडयातून लोक येतात. हे लोक या ²Öाजारामध्ये ³ÖÖ•ÖßÖ¯ÖÖ»ÖÖ, ³ÖÖÃÖÖ¸ü´ÖÖ»Ö, ¿ÖêôûµÖÖ-मेंढ्या, कोंबड्या विक्रीस आणतात. तसेच ´Ö™üन-´Ö“”ÖÖ ¾Ö ‡ŸÖ¸ü मसाले पदार्थाची दुकाने येतात.

कृÖ´ÖŸÖß ²Ö. येथे भरणाऱ्या आठवडा ²ÖÖ•ÖÖ¸üÖÃÖÖšüß ¾ÖÖ¸üÖ¾Öê›üß ²Ö. ¾ÖÖ¸üÖ¾Öê›üß खÖ¤üß, ¾ÖÖ™ü¾ÖÖ™ü, ×´ÖÖ¸üÖß, ¾ÖÖÖ‘ÖÖ»ÖÖ, तरटगांव, परिसरातील लोक येतात. हे लोक ³ÖÖ•ÖßÖ¯ÖÖ»ÖÖ ¾Ö ³ÖÖÃÖÖ¸ü ´ÖÖ»Ö विक्रीसाठी आणतात.

कुरूल येथे अंकोली, बाभूळगाव, गोटेवाडी, टाकळीवाडी, सौंदणे, आढेगाव, नजिकß Ø¯Ö¯Ö¸üß, सोहाळे, कोथाळे, इंचगांव, या गावातील लोक भाजीपाला व भुसार माल खरेदीसाठी येतात. पाटकूल येथे जनावरांचा व भुसार माल, भाजीपाला यांचा बाजार दर बुधवारी भरतो. या बाजारासाठी पेनूर, ³ÖÖß´ÖÖ कारखाना, टाकळी सिकंदर, औंढी, ढोक बाभूळगाव, उजनी कॉलणी या भागातील लोक बाजारासाठी येतात. बेगमपूर या ठिकाणी सोमवारी आठवडा बाजार भरतो भाजß¯ÖÖ»ÖÖ, ³ÖÖÃÖÖ¸ü ´ÖÖ»Ö, ´ÖÖÃÖÖ-´ÖÖÃÖाळी विक्री केली जाते. या बाजारासाठी माचनुर, घोडेगांव, हराळवाडी, देगांव, इचगाव या ठिकाणचे लोक बाजारासाठी येत असतात. अशाप्रकारे मोहोळ तालुक्यात बाजार भरवून त्या-त्या परिसरातील लोकांची प्रापंचिक

वस्तूंची गरज भागविली जाते. वरील सर्व गावे राज्यरस्ते, जिल्हा रस्ते, कच्चे रस्ते यांनी जोडलेले असल्याने वहातुकीची समस्या उद्‌भवत नाही. आठवडयाच्या बाजारामधून दैनंदिन गरजेच्या वÃÖŸÖ मिळाल्यामुळे ‡ŸÖ¸ü कामाला ज्यादा वेळ देणे त्यांना शक्य –ााल्याचे दिसून येते.[11]

3.3. ´ÖÖœÖ ¾Ö ´ÖÖÆüÖôû ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖßचे व्यवस्थापन:

क×ÂÖ ˆŸ¯Ö®®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß“ÖÖ कारभार हा महाराष्ट्र शासनाच्या सहकार कायद्याप्रमाणे लोकशाही पध्दतीने चालतो. कृषि उत्पन्न बाजार समितीच्या दर पाच वर्षांनी निवडणुका होतात. निवडूण आलेल्या सदस्यामधून सभापती, उपसभापती यांची निवड केली जाते. त्यांचा कार्यकाल पाच वÂÖÖÔ“ÖÖ †ÃÖŸÖÖê. Æü सभापती व उपसभापती हे संचालक मंडळ आणि व्यवस्थापकांना विश्वासात घेवून बाजार समितीचे काम पाहतात. या सर्वांच्या सहकार्यातून शेतकऱ्यांचे हित जोपासण्याचा प्रयत्न केला जातो.

➢ **¬ÖÖन्य स्वच्छ करण्याची पध्दती :**

शेतकऱ्यांकडून विक्रीसाठी आलेला माल बऱ्याचवेळ अस्वच्छ असतो. त्यामुळे त्या ´ÖÖ»ÖÖ»ÖÖ स्वच्छ करून घ्यावे लागते. ज्वारी, बाजारी, गहू, मका, सूर्यफुल, भुईमूगÖ, ŸÖूर, मटकी, हुलÖगा, करडई, ÃÖÖôûß (भात), हरभरा, सोयाबीण, चवळी, आळसुंदा, हा भुसार माल वेगवेगळ्या चाळण्यांच्यामधून Æü´ÖÖलांच्या, मजूरांच्या, स्त्री-कामगारांकडून स्वच्छ करावा लागतो. तो स्वच्छ –ााल्यानंतर तो माल उच्च प्रतिचा, मध्यमप्रतिचा, कनिष्टप्रतिचा ठरवून त्याची प्रतवारी ठरवून पोत्यात भरून विक्रीसाठी ठेवावा लागतो असे केल्याने चांगल्या मालाला चांगली किंमत मिळते.

बाजार समितीला कांही वेळेस फेडरेशनमार्फत कांदा सरकारी भाव ठरवून दिल्यानंतर खरेदी करावा लागतो. अशावेळी कांद्याची देखील प्रŸÖ¾ÖÖ¸ी ठरवून तो दर एक दोन दिवसाला निवडावा लागतो. नाही तर या कांद्याला पाती फुटून तो नासण्या“Öß शक्यता असते. विक्री –ााल्यानंतर सुद्धा व्यापाऱ्यांना कांदा स्वच्छ करूनच भरून द्यावा लागतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा फायदा होतो. धान्य स्वच्छ करण्यासाठी लागणारा मजूर उपलब्ध असल्याने आणि मजूरीचे दर अगदी नगण्य असल्याने शेतकऱ्यांनाही ते परवडतात. त्यामुळे कृषि उत्पन्न बाजार समितीकडे माल पाठवून शेतकरी निश्‍चिंत राहून आपली –ÖÖ»Ö»Öß पट्टी आणण्यासाठीच जातात. तोपर्यंत“Öß ÃÖ¾ÖÔ •Ö²ÖÖ²Ö¤üÖ¸üß क×ÂÖ ˆŸ¯Ö®®Ö बाजार समिती पालकत्व या नात्याने Ã्स्वकारते. कृषि उत्पन्न बाजार समितीमध्ये शेतकऱ्यांकडून आलेल्या एकूण माल, स्वच्छ केल्यानंतर त्याचे भरलेले वजन, व्यापाऱ्यांनी खरेदीची दिलेली किंमत, त्या मालाची एकूण बिले, त्यामधून आडतीच्या ÃÖ¾ÖÔ वेगवेगळ्या कपात, शेतकऱ्यांना दिलेल्या उचल याची इतभूत नोंद केलेली असते. त्यामुळे शेतकरी परस्पर

†Ö¯Ö»ÖÖ ´ÖÖ»Ö ¯ÖÖŠ¾Öून देऊ शकतो. संगणकामुळे कामकाज पारदर्शीपणे पार पाडले जाते. त्यामुळे व्यापाऱ्यांनाही आणि शेतकऱ्यांना त्याचा फायÖ¤Ö –Ö»ÖÖ †ÖÆê.

➢ ¿ÖÖŸÖकरी निवास व्यवस्था :

माढा तालुका कृÂÖ उत्पन्न बाजार समिती, कुर्डूवाडी यांनी कुर्डूवाडी, मोडनिंब, टेंभुर्णी या ठिकाणी शेतकरी निवास स्थाने बांधली असून ती सर्व सुविधांनी परिपूर्ण आहेत. सर्व सोई असून सुद्धा कांहीवÖÔÖ मोफत किंवा नगण्य अशी ±Öß आकारून शेतकऱ्यांना राहण्यासाठी व्यवस्था केली आहे. सुरु¾ÖÖŸÖी च्या कालावधीमध्ये वहातुकीचे साधने अपूरी असल्याने मुक्काम करावा लागत असे अशावेळी या सुविधांचा लाभ शेतकऱ्यांनी घेतल्याचे आणि घेत असल्याचे दिसून येते आहे. ´ÖÖÆÖÔÖ कृÂÖ ˆŸ¯ÖÖ®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü समितीनेदेखील शेतकरी निवासाचे सुसज्ज बांधकाम केले आहे. शेतकरी रात्री अपरात्री जरी पुणे, मुंबई, Æî¦Ö²ÖÖ¤ü ¾Öरून आला तर राहण्याची सोय केलेली आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा फायदा होताना दिसून येतो.

➢ ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ³ÖÖ¾ÖÖ“Öß ¯ÖÃÖÖ¸üण व्यवस्था :

माढा आणि मोहोळ तालुका कृÂÖ उत्पन्न बाजार समितीने संगणक व्यवस्था केल्याने जागतिक पेठेतील बाजारभाव, देशपातळीवरील बाजारभाव, राज्य पातळीवरती अÃÖ»Ö»ÖÖ ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ³ÖÖ¾ÖÖ“Öß ´ÖÖ×ÆŸÖß नेटवरून पहाता येते. तसेच वृत्तपत्रामधून तर कधी कधी वृत्तपत्रामध्ये •ÖÖ×Æü¸üÖŸÖ टाकून चढ-ˆŸÖÖ¸üÖ“Öß ´ÖÖ×ÆŸÖß ¯ÖÃÖÖ×¸üत केली जाते. तसेच 'अर्थविश्व' स्थानिक साप्ताहिकातून माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत पÖÆü“Ö¾Ö»Öß •ÖÖŸÖ. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आपला माल बाजारपेठेत पाठवण्यासंदर्भातÖ अचूक माहितीचा फायÖ¤Ö ÆÖŸÖÖ.

➢ ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß»ÖÖ ×´ÖôûÖÖ¸ü ˆŸ¯Ö®®Ö :

´ÖÖÆÖÔÖ कृÂÖ उत्पन्न बाजार समितीला मिळणाऱ्या उत्पन्नामध्ये प्रामुख्याने आडत व्यापाऱ्यांना दिलेला जागेपासून विक्री ८०० रू. शेतसारा (बिनशेती), लायसन २०० रू. वार्षिक भाडे १५०० रूपये शिवाय व्यापारी शेस शेकडा ५० पैसे व देखरेख फी शेकडा ५ पैसे अशी आकारली जाते. शिवाय ७५ गÖÖÔÖ¶Ö“Ö लायसन फी २०० रूपये वार्षिक भाडे ६०० रूपये प्रमाणे बाजार समितीला उत्पन्न मिळते.[12]

➢ आडत व्यापारी :

´ÖÖÆÖÔÖ कृÂÖ उत्पन्न बाजार समितीच्या आवारात चालत असलेला आडत व्यापार शेतकरी लिलाव पध्दतीने चालतो. मुनीम शेतीमालाचा लिलाव पुकारतो ज्यांना माल घ्यायचा तो व्यापारी चढ्याभावाचß

बोली पुकारतो. जो व्यापारी जास्त बोली बोलतो त्यास तो माल विकत जातो. शेतकऱ्यांचा माल व्यापाऱ्यांने घेतल्यानंतर त्या मालाची जी एकूण रक्कम होईल त्यामधून आडत शेकडा ३ % प्रमाणे आकारली जाते. हमाली १०० क्विंटलच्या एक पोत्याला २.०० रू., तोलाई पोत्याला ७५ पैसे, लेव्ही पोत्याला २५ पैसे आकारली जाते. अशा प्रकारे शेतकऱ्यांच्या विकलेल्या मालातून ही रक्कम आडत व्यापारी वसूल करतात. आडतीवरती माल आल्याबरोबर स्वच्छ करून वजन करून ठेवले जाते. मालाचे ÃÖÖ¤ü (×»Ö»ÖÖ¾Ö) –ाल्याबरोबर शेतकऱ्यांना रोख स्वरूपात रक्कम दिली जाते.

3.4. मार्केट कमिटीमुळे शेतकऱ्यांचा –ालेला फायदा व आर्थिक विकास :

ÛúÃ×Â ˆ¡ÖÖ®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß कुर्डूवाडी-माढा आणि मोहोळ मुळे दोन्ही तालुक्यातील शेतकऱ्यांचा माल विक्रीसाठी हक्काची बाजारपेठ मिळाली. भाजीपाला, फळे, भुसार माला व इतर सर्वप्रकारच्या विक्री पध्दतीमधील सकारात्मक बाबीमुळे वजन माप, विक्री मोबदला, व्यापारी शेतकऱ्यांमधील समन्वयामुळे दलालापासून सुटका –ाली. शेतकऱ्यांना उत्पादनाबरोबरच मालाच्या प्रतवारी विषयी मार्गदर्शन, माल साठवणुकीसाठी गोडावून उपलब्ध करुन दिल्याने माल खराब होण्यापासून वाचला. अगाऊ रक्कम मिळाल्याने सावकारी कर्जापासुन सुटका होण्यास मदत –ाली. शेती भावाचे प्रसारण केल्यामुळे घरबसल्या शेतकऱ्यांना बाजार भाव समजू लागले. त्यामुळे वेळीच बाजारात माल पाठविणे शेतकऱ्यांना शक्य —ÖÖ»Öê. माल वाहतुकीसाठी शेतकऱ्यांना मदत –ाल्याने मालाची नासाडी थांबली. या दोन्ही बाजार समितीच्या कार्यामुळे शेतकऱ्यांचा फार मोठा फायदा —ÖÖ»ÖÖ. त्यामुळे तालुक्याच्या विकासालाही बाजार समित्यांचा हातभार लागल्याचे दिसून येते.

३.५. सहकारी संस्था

प्रास्ताविक :

मानव हा समुहाने राहू लागल्यानंतर त्याच्या प्राथमिक स्वरूपाच्या गरजा वाढू लागल्यामुळे त्याच्या मनामध्ये एकोप्याची भावना निर्माण –ाली. एकत्रीत राहुन काम करण्याची मनोवृत्ती वाढल्याने अनेक लोक एकत्र येवून राहू लागले व एकत्र काम करत लागले प्रसंगी मदत करण्याची वृत्ती वाढली. यातून मानवाने आपली प्रगती साधल्याचे दिसून येते.[13]

इंग्लडमध्ये सहकारी चळवळीचा पाया घातला गेला. रॉबर्ट ओवेन या उद्योगपतीने आपल्या सूतगिरणीतील गरीब कामगाराचे जीवन सुधारावे, त्यांना कामाचे वाढीव वेतन मिळावे, बालकामगारांवर

बंदी घालावी, कामगारांना स्वस्तात वस्तू मिळाव्या, कामगाराच्या मुलांना शैक्षणिक सोईसुविधा मिळाव्ÖÖŸÖ, कामगारांना रहाण्यासाठी घरे उपलब्ध करून द्यावीत या उद्येशाने सहकारी चळवळ उभारली. कामगाराची परिस्थिती सुधारण्याच्या दृष्टीकोनातून सहकारी चळवळीचे जनक रॉबर्ट ओवेन आणि डॉ. विल्यम किंग यांनी चळवळ उभा केली. यामधूनच इंग्लडमध्ये रॉसडेल येथील सूतगिरणीमध्ये २८ गरीब विणकर कामगार १५ ऑगस्ट १८४४ मध्ये सहकारी तत्वावर 'ग्राहक सहकारी भांडार' स्थापन केले. त्यांना आपल्याला मिळणाऱ्या कमी वेतनामध्ये चांगला, स्वच्छ, भेसळ नसलेल्या, योग्य वजन मापाच्या वस्तू स्वस्त दरात मिळविता याव्यात म्हणून 'रॉसडेल इक्विटेबल पायोनियर सोसायटी' स्थापन केली. या सोसायटीमार्फत दैनंदिन लागणाऱ्या वस्तू रवा, लोणी, साबण, मेणबत्ती, चहा, साखर, 2Ö>ü ×´ÖÖôÖüŸÖ †ÃÖ. पहिल्या वर्षात त्यांच्या २८ सदस्य संख्येवरून सदस्य संख्या ही ७४ वरती पोहचली. इ. स. १८४४ मध्ये स्थापन –ालेली सोसायटी जगातील पहिली सहकारी सोसायटी आहे.[14]

सहकारी तत्वावर काम करणाऱ्या व्यापारी सहकारी संस्थानी समाजातील दुर्बल घटक व कामगार यांना भांडवलदाराच्या अन्यायाविरूध्द लढण्याची ताकद निर्माण करून दिली. भाववाढ, भेसळ, वजनमापातील तूट, वंस्तूचा अनियमित पुरवठा व टंचाई यासारख्या बाबतीत व्यापाऱ्यापासून सुटका मिळाली. यातूनच अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादन, व्यापार, वाहतूक या क्षेत्रामध्ये सहकारी संस्था स्थापन करून भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमुळे निर्माण होणारी विषमता नष्ट करता येईल. समाजाची व कामगारांची पिळवणूक थांबवता येईल. यातूनच बैंका, वाहतूक, व्यापार, उत्पादन, या क्षेत्रामध्ये सहकारी संस्था स्थापनेला जगातील अनेक देशातून चालना मिळाली. इंग्लडमध्ये इ. स. १७६० ते इ. स. १८४० पर्यंत औद्योगिक क्रांतीने निर्माण –ालेल्या विशिष्ट परिस्थिती वाढीस लागली होती. भांडवलशाहीने निर्माण केलेल्या अन्यायाला वाचा फोडण्याच्या उत्तरातून सहकाराची कल्पना पुढे आल्याचे दिसून येते.[15]

‡. ÃÖ. 1849-५० मध्ये जर्मनीत, इ. स. १८६३ मध्ये फ्रान्समध्ये ६ को-†Ö¯Ö¸üx™ü¾ÖÆü ¯ÖÖ>ÖŒÃÖÖ †¿ÖÖ संस्था स्थापन –ाल्या इटलीमध्ये लुईगी लु–ाटीने नागरी पतपुरवठा करणारी BANCA POPLAIRE म्हणजेच PEOPLE'S BANK स्थापन केली. इ. स. १८७८ मध्ये डेन्मार्क, इ. स. १८७९ मध्ये जपान मध्ये सहकारी चळवळीचा पाया घातला गेला.[16]

कृषि प्रधान भारत देश महाजनांच्या विळख्यात सापडला होता. शेतकऱ्यांची यातून सुटका क्Ö¸ण्याच्या हेतूने सरकारने काही कायदे केले होते. यातूनच डेक्कन ॲग्रीकल्चरिष्ट रिलीफ ऑक्टो १८७९, इंप्रमेंट लोन्स ऑक्टों १८८३, ॲग्रीकल्चरिष्ट लोन्स ऑक्टों १८८४ असे कायदे –ÖÖ»Öê.[17]

इ. स. १८७५ च्या दरम्यान पुणे आणि अहमदनगर या भागामध्ये सावकारांनी लष्करातील लाकांना अव्वाच्या सव्वा व्याजाने पैसे दिले होते. ही बाब इ. स. १९०१ मध्ये दुष्काळ कमिशनच्या अहवालामधून निर्दशनास आली. वडीलांनी घेतलेल्या कर्जाचे व्याज मुलगा भरत असे. हे चक्र सतत चालू होते. यातून मद्रास सरकारने फेड्रीक निकोलसन यांच्या अध्यक्षतेखाली सहकार क्षेत्रासंदर्भात एक कमि™ß नेमली. या कमिटीने युरोपीयन देशात असणाऱ्या सहकारी सोसायटयांचा अभ्यास करून इ. स. १८९२ मध्ये आपला "रायफेशन शोधो" हा अहवाल सादर केला. या अहवालाच्या धर्तीवर भारत सरकारने इ. स. १९०१ मध्ये सर एडवर्ड यांच्या अध्यक्षतेखाली एक कमिटी नेमली. या कमिटीने सदर अहवालाचा अभ्यास करून युरोपच्या धर्तीवर भारतातही सहकारी संस्थांची स्थापना करावी असे सुचविले. यातूनच ४ मे १९०4 रोजी भारतामध्ये सर्वप्रथम मुंबई प्रांतात सहकार कायदा अस्तित्वात आला. यावेळी सोलापूर जिल्हा मुंबई प्रांतात होता. पुढे ८ मे १९०५ रोजी धारवाड जिल्हयातील 'कनिंगहम' येथे पहिली सहकारी सोसायटी स्थापन –ÖÖ»ÖÓ.[18]

दरम्यानच्या काळामध्ये स्थानिक पातळीवरती सहकारी ŸÖŸ¾ÖÖ“ÖÓ ÃÖºþ¾ÖÖŸÖ –ÖÖ»ÖÓ ÆÖŸÖÓ. ‡. ÃÖ. १८५० म्युचवल फंड किंवा सदर कोर्ट फंड ही सहकारी सावकारी तत्वावर सुरू –ÖÖ»ÖÓ.[19] इ. स. १९१२ मध्ये दुसरा सहकारी कायदा करण्यात येवून मर्यादित जबाबदरीच्या तत्वां“ÖÖ †¾Ö»Ö²Ö करून गावागावा मध्ये सहकारी सोसायटया स्थापन्याचे प्रयत्न सुरू –ÖÖ»Ö. अशा प्रकारच्या संस्थामार्फत शेतकरी, कारागß¸¡, अदिवासी महिला यांना कमी व्याजदराने अर्थसाह्य मिळू लागल्याने त्यांची बऱ्याच अं¿ÖÓ सावकाराच्या पाशातून सुटका होण्यास मदत –ाली. इ. स. १९१९ च्या प्रशासकीय सुधारणा कायद्याने सहकारी चळवळ हे विकासाचे एक साधन आहे †ÃÖ समजण्यात आले. इ. स. १९४२ मध्ये ब्रिटिश सरकारने "´Ö»™ßÃ™¡™ युनिट सहकारी सोसायटी कायदा" या कायद्याने सहकारी संस्थाना इतर राज्यामध्येदेखील सहकारी सोसायटी स्थापना करता येईल असे घोषीत केले. या कायद्याच्या ४२ वर्षाच्या अनुभवातून स्वंतत्र भारत सरकारने इ. स. १९८४ मध्ये 'मल्टीस्टेट कोऑपरेटिव्ह सोसायटी ॲक्ट' तयार केला.[20]

भारत हा कृषि प्रधान देश असून एकूण लोकसंख्येच्या ७२ % लोक गÏÖमीण भागात राहतात. दैनंदिन •Ößवनामध्ये खेड्यातील लोकांना खऱ्या अर्थाने अनेक आर्थिक समस्यांना तोंड दयावे लागते. यातूनच या सहकारी सोसायट्यांची उपयुक्तता वाढू लागली. इ. स. १९०४ मध्ये भारत सहकारी कायदा –ÖÖल्यानंतर सहकारी चळवळ ±ÖÏर मोठ्या प्रमाणात विकÖÃÖßŸÖ –ाल्याचे दिसून येते. सहकारी संस्थेचे जगात ±ÖÏÖ¸ü ´ÖÖš •ÖÖÔü ¯ÖÃÖ¸ü»Ö †ÖÆê. ग्रामीण सहकारी संस्थानी कÖ×ÂÖ क्षÖ¡ÖÖ¾Ö¸üŸÖ †Ö¯Ö»Ö ”Ö¯Ö ¯ÖÖ›ü»Ö †ÖÆê. ग्राहक सोसायट्यामार्फत शेतकऱ्यांना अगदी माफक ¤ü¸ü´Öध्ये माल पुरवला जातो. शेतकऱ्यांना सहकारी

सोसायटयामार्फत अर्थसाह्य केले जाते. शेतकऱ्यांना व ग्राहक भांडारांना गोडावून, शितकरण केंद्र, कच्चे ¸ÃÝÖ, पाणी पुरवठा, लाईट, वाहतुकीÃÖÖŠß, निर्यातीसाठी, आरोग्यासाठी मदत करतात.[21] कृषि क्षेत्राच्या विकासामध्ये सहकाराचे योगदान अमूल्य आहे.

त्यामध्ये कृ×ÂÖ सहकारी पत पूरवठा संस्था, ¿ÖÝÖß´ÖÖ»Ö ¯Ö¸ü¾ÖÖŠÖ ÃÖÖÃ£ÖÖ, कृ×ÂÖ विपनन सहकारी संस्था, ¿ÖÝÖß´ÖÖ»Ö प्रक्रिया संस्था, ग्Öाहक सहकारी संस्था->†¸ß, कुक्कुटपालन, मस्यउद्योग, भाजीपाला इत्यादी, आद्योगिक सहकारी संस्था, सहकारी ग्राहक भांडार, नागरी सहकारी संस्था ¾Ö सहकारी ग्रहनिर्माण संस्था इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. भारतीय राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत सहकाराचा मोलाचा वाटा आहे.[22]

भारतातील एकूण सहकारी संस्थापैकी महाराष्ट्रात १/३ पेक्षा जास्त सहकारी संस्था कार्यरत आहेत. महाराष्ट्रातील सहकारी चÔ¾Öळीचे दोन टप्पे पहावयास मिळतात. **1)** ‡. स १९०४ ते १९६० पर्यंत मुंबई प्रांतातील सहकारी चळवळ **2)** ‡. स. १९६० नंतर स्वंतत्र महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ. ³ÖÖ¸üÖÖÝÖß»Ö पहिल्या सहकारी संस्थेची स्थापना जर्मनी व इटली मधील नागरी सहकारी पतसंस्थेच्या धर्तीवर बडोदा येथे श्री विठ्ठल लक्ष्मण कवठेकर यांनी ५ फेब्रुवारी १८८९ मध्ये इंग्लडच्या फ्रेंडली सोसायटी ॲक्टनुसार 'अन्योन्य सहकारी मंडळी' ची स्थापना केली. ¯Öœü नामदार गोखले व न्यायमूर्ती रानडे यांच्या प्रयत्नातून २५ ´ÖÖ“Ö 1904 ¸Öê•Öß सहकारी पतसंस्था कायदा अस्तित्वात आला. ऑक्टोंबर १९०५ मध्ये मुंबई प्रांतात धारवाड जिल्ह्यात बेलेगिर सहकारी पतसंस्था स्थापन –ÖÖ»Öß.[23]

‡. ÃÖ. 1904 नंतर १९१९ मॉन्टेग्यू-“Ö´सफर्ड सुधारणा कायद्याने सहकारी कायद्यात आमूलाग्र बदल केले. यातूनच मुंबई प्रांतासाठी १९२५ मध्ये स्वतंत्र्य सहकारी कायदा तयार करण्यात आला. मुंब‡ ¯ÖÏÖÓŸÖÖतील सहकारी चळवळीच्या विकासामध्ये विठ्ठलदास ठाकरसी, वैकुंठभाई मेहता, धनंजयराव गाडगीळ रमणभाई सरैय्या, वामनराव बर्वे, विठ्ठलराव विखे-पाटील, यशवंतराव चव्हाण यांनी मोठा हातभार ला¾Ö»ÖÖ. धनंजयराव गाडगीळ व विठ्ठलराव विखे-पाटील यांच्या प्रयत्नातून इ. स. १९४८ मध्ये अहमदनगर ×•Ö»ÊÖÝÖß»Ö प्रवरानगर येथील लोणी येथे पहिला सहकारी साखर कारखाना उभारला. हा सहकारी ³ÖÖ¸üÖÖÝÖß»Ö“Ö –Ö¾ÆÖ ÝÖ¸, आशिया खंडातील पहिला सहकारी साखर कारखाना होता. यातून साखर कारखान्याच्या विकासाला गती मिळाली.[24]

१ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिÝÖß –ााली. महाराष्ट्र शासनाने जी. एम. लाड यांच्या अध्यक्षतेखाली एक स्वतंत्र्य कमिटी नेमली. लाड कमिटीचा अहवाल आणि केंद्र सरकारने नेमलेल्या (१९५७) के. एन. राज कमिटीच्या शिफारशीमधून '´ÖÆÖ¸Öष्ट्र सहकारी संस्था कायद्या' “ÖÖ मसुदा सरकारला

सादर कला. तो महाराष्ट्र शासनाने ‡. Ã¯Ö. 19६० मध्ये मान्य केला. या सहकारी कायद्याची प्रत्यक्ष अंबलबजावणी २६ जानेवारी १९६२ पासून सुरू –ााली. या कायद्यात ‡. Ã¯Ö. १९६९ आणि ‡. Ã¯Ö. 1986 मध्ये कांही सुधारणा करण्यात आल्या. आज महाराष्ट्रात कृषि पतपुरवठा, सहकारी सुतगिरण्या, तेळघाणी, दुग्ध व्यवसाय, जलसिंचन प्रकल्प, मत्स्य व्यवसाय, हातमाग, खरेदी विक्री संघ अशा अनेक क्षेत्रात ÃÖÆüÖ¸üÖ“ÖÖ ´ÖÖŠ¶Ö प्रमाणात वाढ –ााल्याचे दिसून येते. ÛúÂÖ क्षेत्राच्या बरोबरीने शहरी व निमशहरी लोकांच्या गरजा ओळखून बिगरÛúÂÖ क्षेत्रात नागरी सहकारी बँका, नागरी सहकारी पतसंस्था, पगारदार नौकरदारांच्या सहकारी पतसंस्था, सहकारी गहनिर्माण संस्था, सहकारी ग्राहक भांडारे, सहकारी वाहतूक संस्था, सहकारी मुद्रणउद्योग या क्षेत्रात सहकारी चळवळीने आपले स्वतंत्र स्थान निर्माण केले आहे. ÃÖÖ´ÖÖ×•Öक क्षेत्रात सहकारी चळवळीने समाजविकासाचा पाया मजबूत केला आहे.[25]

¯ÖÛ¿“Ö´Ö ´ÖÆüÖ¸üÖÂ™ÒüÖŸÖß»Ö ÃÖÖê»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÆüÖ ÆüÖ एक महत्वाचा जिल्हा †ÖÆê. कारण महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचा विकास प्रामुख्याने पश्चिमÖ ´ÖÆüÖ¸üÖÂ™ÒüÖŸÖ ´ÖÖŠ¶Ö प्रमाणÖÖŸÖ —ÖÖ»ÖÖ. यशवंतराव चव्हाण, ¾ÖÃÖÓŸÖदादा पाटील, विठ्ठलराव विखे-पाटील, बाळासाहेब भारदे, वि. स. पागे, नागनाथ आण्णा नायकवाडी यांच्या प्रेरणेने सोलापूर जिल्ह्याचे पहिले सहकार महर्षी गणपतराव साठे यांनी जिल्हयाच्या सहकार विकासामध्ये मोलाचे योगदान दिले. जिल्ह्यामध्ये सहकाराचा पाया मजबूत करण्यासाठी गणपतराव साठे यांच्या बरोबरीने विठ्ठलराव शिंदे, शंकरराव मÖ×ÆüŸÖê-पाटील, नामदेवराव जगताप, शामराव लिगाडे, बाबुराव पाटील अनगरकर यांनी अथक ¯Ö×¸üÁÖ´Ö ‘ÖêŸÖ»Öê. त्यांच्या प्रयत्नातूनच माढा व मोहाळ या तालुक्यामध्ये सहकारी साखर कारखाने, दुग्ध संस्था, कुकुटपालन केंद्रे, पतसंस्था, बँका, विविध विकास सोसायटया, अशा विविध सहकारी संस्थांचे जाळे निर्माण –ााले. यातून सोलापूर जिल्ह्याच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडून आले.

3.5.1. ´ÖÖœüा तालुक्यातील सहकारी चळवळ ü:

माढा तालुक्याच्या सहकार विकासामध्ये गणपतराव साठे, विठ्ठलराव शिंदं, नामदेवराव जगताप, भाऊसाहेब अस्वरे, भाई एस. एम. पाटील, तुळशीदास जाधव, संदीपान थोरात, विनायकराव पाटील, हरीबा नाना शिंदे, महाडिक वकील, दादासाहेब पाटील जामगावकर अशा अनेकांनी मोलाचे योगदान दिले. यामुळे तालुक्यातील अनेकांच्या जीवनामध्ये चैतन्य आले. माढा तालुक्यात इ. स. १९१५ मध्ये '´ÖÖœüÖ ²ÖÖÆüêŸÖ विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था' स्थापन करून गणपतराव साठे यांनी सहकाराची मुहूर्तमेठ रोवली. या विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटीमार्फत शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठÖ Ûú»ÖÖ.

इ. स. १९७० मध्ये माढा येथे रयत शिक्षण संस्थेचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय सुरू –ÖÖ»Ö. या कॉलेजसाठी गणपतराव साठे यांनी ५ हेक्टर ९६ आर जमीन दान दिली. इ. स. १९५२ मध्ये सहकार परिषदेमध्ये वैकुंठभाई मेहता यांचे हस्ते गणपतराव साठे यांना 'सहकार महर्षी' ही पदवी ×´ÖôÖ»Öß. शेतकऱ्यांना सहकारी सोसायट्यांच्या माध्यमातून जिल्हा मध्यवर्ती बँकेमार्फत कर्जपुरवठा केला. शेतकऱ्यांना ¤ß‘Ö मुदतीचे कर्ज मिळावे यासाठी माढा येथे ³Ö-विकास बँकेची शाखा स्थापन्यामध्ये साठे यांनी पुढाकार घेतला. जिल्ह्यातील पहिला सहकारी साखर कारखाना असलेल्या 'यशवंत सहकारी साखर कारखान्याचे' शेतकऱ्यांना शेअर्स घेता यावे म्हणून सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती बँकेमार्फत शेतकऱ्यांना प्रत्येकी २५० रू. कर्ज मिळण्याची सोय केली.[26]

ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö्ल्हा मध्यवर्ती बँकेचे चेअरमन, सोलापूर जिल्हा लोकल बोर्डाचे अध्यक्ष, विधान परिषद सदस्य अशी सत्ता क्रेंद्रे हाती एकवटल्याने त्यांनी ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÊÖ²Ö¸üÖ²Ö¸ü“Ö माढा तालुक्याचा सहकारातून विकास घडवून आणÖ»ÖÖ.[27] सोलापूर बँकेचे कार्य शहर व व्यापारी यांचे पूरते मर्यादित न ठेवता ग्रामीण भागात गावोगावी विविध कार्यकारी सेवा सोसायट्या स्थापन केल्या त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागाŸÖ बँकेच्या शाखा स्थापन केल्या. आणि सहकार क्षेत्रामध्ये आमूलाग्र बदल केले.[28] त्यांनी इ. स. १९५२ मध्ये दारफळ येथे सीना नदीवर सहकारी तत्वा¾Ö¸ü लिफ्ट इरिगेशन सुरू केले. याचा तालुक्यातील ५२५ एकर क्षेत्राला त्याचा लाभ –ÖÖ»ÖÖ. सहकारी तत्वावर शेतकऱ्यांना पाणी पुरवठ्याची सोय करून जिल्ह्यासमोर एक आदर्श निर्माण केला.[29]

जिल्हा लोकल बोर्डामार्फत जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांसाठी 'शेतकरी निवास' ही योजना सुरू होती. या“Ö योजनेतून साठे यांच्या प्रयत्नातून माढा येथे शेतकरी निवासाची भव्य वास्तू उभारली. त्यामुळे तालुक्यातील शेतकऱ्यांची ¸üाहण्याची सोय –ÖÖ»Öß. गणपतराव साठे यांनी माढा तालुक्याचा शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकास घडवून आणला. हे करत असतांना दरवर्षी माढेश्वरी देवीच्या यात्रेच्या वेळेस मागासर्गीय लोकांना स्वतःच्या मळयात पिक¾Ö»Ö»Öê •Ö¾ÖÖ¸üß 20 ŸÖê 24 ¯ÖÖŸÖÖ ¤ü¸ü¾ÖÂÖá ¾ÖÖ™ü¯Ö करत असत. त्यामुळे मागासवर्गीय लोकांच्या उध्दाराच्या कार्याबरोबर जातीयता पूर्णपणे संपवण्याचा सहकाराच्या माध्यमातून आगळावेगळा प्रयत्न केला.[30]

ÃÖ–ÖÖ कायदेपंडीतापेक्षा शेतकऱ्यांची गरज ओळखणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या हातात सोलापूर ×•Ö»ÆÖ सहकारी बँक आल्याशिवाय शेतकऱ्यांची उन्नती होणार नाही म्हणूनच त्यावेळचे चेअरमन श्री हरीभाऊ केळकर यांनी जिल्हा मध्यवर्ती बँकेची सुत्रे गणपतराव साठे यांच्या हातात दिली. त्यांनी संचालक म्हणून ४० वर्षे निस्पहतेने काम केले.[31]

माढा तालुक्यातील न्यायालयात ज्यावेळी ›Ö. बाबासाहेब आंबेडकर हे वकिली करण्यासाठी येत असत त्यावेळी बाबासाहेबांचा व गणपतराव साठे यांचा अतिशय जवळून संबÖ¬Ö †Ö»ÖÖ ÆÖÝÖÖ. गणपतराव साठे यांच्या सामाजिक विषमतेच्या विरोधातील कार्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांचा गौरव केला. ÝÖ गणपतराव साठे यांचेकडे भोजनासाठी येत असत. स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीमध्ये आणि स्वातंत्र्यानंतरही सहकाराला खऱ्या अर्थाने उर्जित ठेवण्याचे कार्य माढा तालुक्याबरोबरच सोलापूर जिल्ह्यात चालू ठेवून नवीन पिढीला 'विना सहकार नही उध्दार' याची प्रेरणा त्यांनी x¤¡»ÖÎ.[32]

सहकार महर्षी गणपतराव साठे यांनी सुरू केलेली सोलापूर जिल्ह्यातील व माढा तालुक्यातील सहकार चळवळ पुढे नेण्याचे काम त्यांचे सुपुत्र धनाजीराव गणपत साठे कí»Ö. सहकार महर्षी गणपतराव साठे यांचा सहकार क्षेत्रात असलेला दबदबा व आदर याचा फायदा त्यांना मोठ्या प्रमाणात –ाला. सहकारी विविध विकास सोसायट्यावर त्यांचे वर्चस्व असल्याने शेतकऱ्यांना जेवढी मदत करता येईल तेवढी करून ´ÖÆÂÖî साठे यांचा वारसा जतन करण्याचा प्रयत्न केला.[33]

तत्कालीन लोकप्रतिनिधी संदिपान थोरात यांनी माढा येथे सहकाराच्या माध्यमातून "जगदंबा सहकारी सूतगिरणी" सुरू केली. अनुसूचित जाती जमातीसाठी सुरू कलेली ÆÎ ¤¿ÖÖÝÖÎ»Ö ¯Ö×Æ»ÖÎ ¾Ö ´ÖÖŠÎ सूतगिरणी होती. ही गिरणी सुरू करून त्यांनी बेकारांना काम मिळवून दिले. या गिरणीचे एक खास ¾Ö×¿ÖÂ™¶ म्हणजे सदर गिरणीच्या शेअर्सची किंमत केवळ एक रूपया ‡Ýाकी ÆÖÝÖÎ. हा देशासमोरील एक नवा आदर्शच होता. †¿ÖÖ †त्यल्प भागभांडलावरती ही सूतगिरणी सुरू करून जवळजवळ १००० मजूरांना काम मिळवून दिल्याने तालुक्याच्या विकासास हातभार लावला.[34]

ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸¡ ×•Ö»ÆŸा मध्यवर्ती बँकेवर ¤Îर्घकाळ संचालक व व्हाईस चेअरमन असताना त्यांनी वि×¾Ö¬Ö विकास सहकारी सोसायट्या शेतकऱ्यांभिमुख करण्याचा प्रयत्न केला. इ. स. १९७२, इ. स. १९८५-86, ‡. ÃÖ. 2003-04, ‡. ÃÖ. 2006-०७ च्या दुष्कíÖôसदृश्य परिस्थितीमध्ये शेतकऱ्यांच्या पाठीशी उभा राहून त्यांना कर्जमाफी मिळावी म्हणून आंदोलने केली. विविध विकास सहकारी सोसायटीमधून जिल्हा मध्यवर्ती बँकेच्या मार्फत शेतकऱ्यापर्यंत, लहान-सहान उद्योगापर्यंत सरकारच्या योजना पोहचण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे माढा तालुक्याच्या आर्थिक विकासात त्यांचे महत्त्वाचे योगदान ¸ÖÆÎ»Ö †ÖÆ.[35]

या सहकारी चळवळीला इ. स. १९९५ पासून पुढे दिशा देण्याचे कíÖर्य माढा तालुक्याचे भाग्यविधाते विद्यमान लोकप्रतिनिधी बबनराव शिंदे यांनी केल्याचे दिसून येते. उजनी धरणाचे पाणी माढा तालुक्याला मिळावे यासाठी बबनराव शिंदे यांनी भगीरथ प्रयत्न केले. त्यामुळेच माढा तालुक्यातील बरीचशी शेती

सिंचनाखाली आली. यातूनच माढा तालुक्यातील सहकारी चळवळ मजबूत करण्याचा त्यांनी प्रयत्न क»ÖÖ.[36]

‡. ÃÖ. 1995 मध्ये तत्कालीन लोकप्रतिनिधी बबनराव शिंदे यांनी मंत्रिपद नाकारून सतत दुष्काळाशी सामना करणाऱ्या लोकांना पाणी मिळवून देण्यासाठी ³ÖÛ´ÖÖ-ÃÖÛना जोडकालव्याचÖ ¯ÖÖš¯Ö¸¾ÖšÖ क»ÖÖ. ÃÖÛना नदिवरती दोन्ही तालुक्यात एकून १६ कोल्हापूर बंधारे बांधून शेतीसाठी पाणीपुरवठा केला. या बंधाऱ्यामुळे २३ हजार हेक्टर शेती ओलिताखाली आल्याने गावोगावी शेतकऱ्यांनी शेतीला जोडधंदा म्हणून ¯Öरक व्यवसाय करण्यासाठी सहकारी संस्थातून मदत केली गेली.[37]

शेतकऱ्यांनी आधुनिक ŸÖ¡Ö-ानाचा वापर करून शेती उत्पादन घ्यावे यासाठी सहकाराच्या माध्यमातून शेतकरी परिषदÖ, पाणी परिषदÖ, क×ÂÖ प्रर्दशने भरून मार्गदर्शन केले आहे. शेतकऱ्यांनी शेतामध्ये कमी पाण्याचा वापर करावा यासाठी पंचायत समिŸÖÛ, ×जल्हा परिषद, शासकीय स्तरावरून ठिबक सिंचनासाठी अनुदान मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. ÃÖÛना-´ÖÖœÖ ˆ¯ÖÃÖÖØÃÖ“ान योजनेसाठी शासनाकडून 150 क֙ÖÛ रू. खर्चास मान्यता घेवून Æü काम केले. यामुळे माढा तालुक्यातील १८ गावे सिंचनाखाली †Ö»ÖÛ. सिंचनाचे क्षेत्र वाढल्यामुळे माढा तालुक्यास विजेची मागणी वाढू लागल्याने क>¾ÖÖ>Û, ´ÖÖœÖ, ™³Öर्णी येथे ˆ¯Öकार्यकारी अभियंता कार्यालये सूरू केली. दारफळ, बेंबळे, कुंभेज, ÃÖ»Öá ¯Ö>ÃÖÖôÖÛ, œ¾ÖôÃÖ, उपळाई खुर्द येथे विद्युत उपकेंद्रे सुरू केली. चार हजार शेतीपंपाना विद्युत कनेक्शन मिळवून दिली. राजीव गांधी योजनेअंतर्गत क¾Öôß 150 रूपयामध्ये १८६५ लाभार्थीना विद्युत कनेक्शन दिली.[38]

विठ्ठल सहकारी साखर कारखान्याच्यावतीने शेतकऱ्यांना बिगरव्याजÛ 10.26.26, 18.46, १९.१९.१८ या रासायनिक खताचा पुरवठा केला जातो. उजनी धरण, ³ÖÛ´ÖÖ-ÃÖना जोड कालवा, ÃÖÛना-´ÖÖœÖ उपसासिंचन योजना व कोल्हापूर पध्दतीच्या बंधाऱ्यामुळे माढा तालुक्यात सिंचनाच्या सुविधा वाढल्यामôß उसाचे क्षेत्र वाढल्याने ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना हक्काचा कारखाना असावा म्हणून पिंपळनेरच्या माळावरती विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना उभा करून शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून दिला. या कारखान्यामार्फत शेतकरी स³ÖÖÃÖदांना जास्तीत-जास्त उस दर देता यावा म्हणून इथेनॉल निर्मिŸÖÛ“Ö 60 हजार क्षमतेचा डिस्टीलरी प्रकल्प सूरू केला.

माढा तालुक्यातील कन्हेरगांव यंथील हरितक्रांती व गणेश या बंद असणाऱ्या सहकारी पाणÛ पुरवठा संस्था कारखान्यामार्फत ५ डिसेंबर २००४ पासून चालवण्यास घेतला. या दोन्ही पाणीपुरवठा संस्थेमार्फत अनूक्रमे ३२०.२३ हेक्टर आणि ६२०.८१ हेक्टर जमीन ओलिताखाली आली असून त्यामुळे

शेतकऱ्यांना त्याचा आर्थिक फायदा करून दिला. शेतकऱ्यांना ²Öß-बियाने, ऊसबेणे पुरवठा आर्थिक ÆÖÝÖ³ÖÖ¸ü लावला. कंपोष्ट खत निर्मित करून शेतकऱ्यांना उधारीने पुरविला कारखान्यामार्फत साखर निर्यात करून शेतकऱ्यांना इतर कारखान्याच्या तुलनेत २०० ते ३०० रू. ज्यादा दर दिलेला आहे.[39]

बबनराव शिंदे यांनी तालुक्याचा आर्थिक विकास व्हावा यासाठी प्रयत्न तर केलेच, शिवाय त्याला सामाजिकतेची जोड दिली. याचाच एक भाग म्हणजे ÃÖामुदायिक विवाह सोहळा होय. ×¾Ö÷»Ö¸üÖ¾Ö Ø¿Ö¤ü सहकारी साखर कारखान्याने आपली सामाजिक बांधिलकी जोपासण्यासाठी सर्वसामान्य जनतेचा होणार खÖ“Ö ¾ÖÖ“Ö¾Öून, त्यांना आर्थिक दिलासा देण्याचा प्रयत्न केलÖÖ. अशा प्रकारे 570 सामुदायिक विवाह सोहळे ¯ÖÖ¸ü ¯ÖÖडले. त्यासाठी ३४,५२,१५६ रु. खर्च करण्यात आले. सामुदायिक विवाह सोहळे पार पाडून सहकारातून उध्दार केलेला आहे. शैक्षणिक सुविधा माढा तालुका हा सतत दुष्काळी तालुका म्हणून परिचीत आहे. शेतकऱ्यांच्या मुला-मुलींना शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देवून सामाजिक, सांस्कृतिक, क्रिडा व शैक्षणिक विकास केला.[40]

- **†ÖÙ£Öक क्षेत्र :**

23 नोव्हेंबर १९०५ मध्ये माढेश्वरी अर्बन डेव्ह. को-ऑपरेटिव्ह बँक स्थापन करून बँकेमार्फत गरजू लोकांना कर्ज पुरवठा करून सहकार क्षेत्र आर्थिक दृष्टीकोनातून गÖ×ŸÖशील बनवले. अशाप्रकारे माढा तालुक्यात बबनराव शिंदे यांनी सहकाराच्या माध्यमातून साखर कारखाना, विद्युत प्रकल्प, दूध सहकारी संस्था, इथेनॉल प्रकल्प, सामुदायिक विवाह, बँक-पतसंस्था, मजूर संस्था, विविध विकास सहकारी संस्था, रस्ते बांधणी, पाणी पुरवठा संख्या, वाहतूक सहकारी संस्था, पणन संस्था यामार्फत सहकारी चळवळ मोठ्या प्रमाणात वाढवली यातूनच माढा तालुक्याचा आर्थिक विकास -ााल्याचे दिसते. या अर्थकारणाबरोबरच शिंदे यांनी सामाजिक उन्नती साधण्याचा प्रयत्न केला.[41]

3.5.2. मोहोळ तालुक्यातील सहकारी चळवळ :

मोहोळ तालुक्याच्या सर्वांगीण विकासाचा ध्यास घेवून राजकीय वरदहस्ताने सहकारी चळवÔÖß»ÖÖ उभारी देण्याचे काम ²ÖÖ²Ö¸üÖ¾Ö ¯ÖÖ™üß»Ö (अनगरक¸ü) यांनी केले. क्रांतीकारी डाव्या विचारसरणीने समाजकार्याला व राजकारणाला सुरूवात करताना सरकारच्या विरोधात जाऊन धान्याचा खुला बाजार भरवून लोकांना दिलासा दिला.[42] जर महाराष्ट्राला महान राष्ट्र करावयाचे असेल ŸÖ¸ü, 'सहकार चळवळ' सर्वसामान्यापर्यंत पोहचवली पाहीजे असे प्रतिपादन आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण यांनी केले. शेतकऱ्यांना सहकारी चळवळीत आणले तरच शेतकरी सधन संपन्न, संतुष्ट होईल. हे

यशवंतरावांचे विचार ओळखून बाबूराव पाटील अनगरकर यांनी मोहोळ तालुका सहकारमय करण्यासाठी गावच्या सोसायटीपासून साखर कारखानदारी पर्यंत शेतकऱ्यांना सहकारात सामावून घेतले. सहकाराच्या ´ाध्यमातून शेती पूरक दूध संस्थाच्या माध्यमातून शेतकरी संपन्न बनवला. कुटुं²ööÝöß़ल एकतरी व्यक्ती व्यावसायिक़ †Ãö»öö ¯öö×Æ•े म्हणून अनेक व्यावसायिक निर्माण केले. भाजीपाला विक्रेत्यापासून किराणा, केमिस्ट, कापड, सौंदर्य प्रसादणे व मोठे उद्योजक निर्माण केले. शेतकऱ्यांनी केवळ परंपरागत पध्दतीने शेती न करता ×¾ö–ाननिष्ट शेतकरी बनला पाहिजे. आधुनिक तंत्र–ानाने शेतीत प्रगती साधावी म्हणून फलशेती, फुलशेती, शेतीसाठी आधुनिक तंत्र–ान पुरवण्यासाठी शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन केले. त्यामुळे तालुक्यात अनेक 'क़Âöß³öषण' निर्माण होऊन महाराष्ट्राच्या कृषि क्षेत्रात मोहोळ तालुक्याचे नांव सुवर्णाक्षरांनी कोरलेले †öÆ.[43]

राजकारणातून समाजकारण व त्यातून सहकार हे त्यांचे तत्व होते. ऐन दुष्कळी परिस्थिती इंग्रजी सरकारने धान्याच्या व्यापरावर बंदी घातल्याने गोरगरीब दुकानातून आठवडा बाजारत धान्य मिळेनöÃö –öö»ö. शासन स्तरावर धान्य वितरण होईनासे –ाले तेव्हा स्वतःच्या मळयात (माळरानावर) धान्याचö ²öö•öö¸ भरवून इंग्रजांना त्यांनी आव्हान केले होते.

शिक्षण क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी इ. स. १९ ऑगस्ट १९६७ मध्ये 'श्री अनगरसिध्द शिक्षण प्रसारक मंडळ, अनगर' स्थापन करून शाळा कॉलेजस सुरू केली, पुस्तकß –ानाबरोबर शेतीची –ान मुलांना यावे म्हणून क़×Âö विद्यालय सुरू केले. मोहोळ तालुक्यातील आणि ग्रामीण भागातील लोकांच्या आर्थिक अडचणी सोडवण्यासाठी, सहकारी क्षेत्राची ²öö×-öलकी म्हणून मोहोळ येथे 'मोहोळ नागरी सहकारी पतसंस्था' स्थापन केली आहे. या पतसंस्थेच्या मोहोळ तालुक्यात ५ शाखा असून त्या ग्रामीण भागातील गरजू लोकांची आर्थिक अडचण दूर करण्याचा प्रयत्न केला. या पतसंस्थेमार्फत आर्थिक मदत घेवून अनेक तरूणांनी उद्योगधंदे सुरू केलेले आहेत. मोहोळ तालुक्याच्या विकासात भर घालण्यासाठी इ. स. १९८६ मध्ये 'चंद्रमौळी औद्योगिक संस्था' सूरू केली या औद्योगिक वसाहतीमध्ये ५० लहानमोठे उद्योगधंदे करणारे कारखाने आहेत. त्यामुळे तालुक्यातील बेरोजगारी कमी होण्यास मदत –öö»öß.[44]

खö¸¤ß-विक्री संघाच्या मधून शेतकरी, व्यापारी यांचे हित जोपासले. सहकाराला बळकटी आणण्यासाठी मोहोळ तालुक्यात मोठ्या ¯रमाणात विकास संस्था, दू¬öÃंस्था यांची स्थापना करुन ग्रामीण भागात सहकारी बँकेचे जाळे निर्माण केले. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक सहकार्य मिळाल्याने त्यांचे •ößवनमान सुधारण्यास ´ö¤Ýö –öö»öß.[45]

इ. स. १९४२ च्या "चले जाव" आंदोलनापासून इ. स. १९९५ पर्यंत जिल्ह्याच्या राजकारणात व सहकारी क्षेत्रात जबरदस्त पकड होती. जिव धोक्यात घालून प्रसंगी प्राणाची पर्वा न करता मोठे-´ÖÖŠ¶Ö †¾Ö‘Ö› व नाजूक कामगिरी पार पाडली मग ती निजामशाही राजवटिला आव्हाण देण्याची असो किंवा ×²Ö×™¿ÖÖ“ÖÖ †Ö¤¿Ö -ुगारून स्वतःच्या मळयात बाजार भरविण्याचा असो. व्यवहार चातुर्य, व्यापक राजकीय -ान व अनेक सहकारी संस्था यशस्वीपणे चालविण्याचे कौशल्य आणि जिल्ह्याच्या राजकारणावरील पकड मजबूत असल्याने मोहोळ तालुक्यात सहकारी चळवळ वाढली गेली.[46]

मोहोळ तालुक्याच्या सहकार क्षेत्राला प्रामुख्याने माजी सहकार व ग्रामविकास राज्यमंत्री ¿ÖÆÖ•ÖÖ¸Ö¾Ö पाटील यांचाही मोलाचा हातभार लागला आहे. ते सन १९७० मध्ये ³ÖÖ´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्या“Ö प्रशासकीय अध्यक्ष -ÖÖ»Ö. ‡. ÃÖ. १९८५ मध्ये पंचायत राज्य कमीटीचे अध्यक्ष बनले. भोगावती सहकारी कारखाना इर्ले-वैराग च्या उभारणीमध्ये महत्त्वाची भूमिक¾Ö ²Ö•ÖÖ¾Ö»ÖÖ. ‡. ÃÖ. 1978-९० पर्यंत राष्ट्रीय काँग्रेस सोलापूर जिल्ह्याचे अध्यक्ष होते. या राजकीय प्रवासामध्ये सहकारी क्षेत्रातून तालुक्याचा विकास केल्याचे दिसून येते. सहकारी सोसायट्या, शासकीय विश्रामग्रह, भाीमा व भोगावती सहकारी साखर कारखान्यामुळे शेतकऱ्यांना ऊस उत्पादनासाठी त्यांनी प्रेरणा दिली.[47]

चंद्रकांत दत्ताजीराव निंबाळकर (नाना) इ. स. १९५७ पासून शेतकरी कामगार पक्षाच्या माध्यमातून राजकारणात सक्रिय -ÖÖ»Ö. सोलापूर जिल्हा परिषद सदस्य इ. स. १९७५ मध्ये भोगावती सहकारी साखर कारखान्याचे संस्थापक सदस्य संचालक आपल्या ४० वर्षाच्या राजकीय वाटचालीमध्ये तालुक्यातील सहकारी चळवळीला हातभार लावला. ५ सप्टेंबर १९७१ मध्ये हाताला काम द्या व कामाचा योग्य मोबदला द्या, त्या दामाचे स्वस्त धान्य दुकानातून धान्य द्या या मागणीसाठी वैराग मोर्चाचे नेत¢¾Ö केले. या मोर्चावर केलेल्य गोळीबारात आठ हुत्मात्मांच्या बलीदानातून महाराष्ट्र शासनाला रोजगार हमीचा कायदा करणे भाग पडले. रोजगार हमीचा कायद्याचे जनक ×¾Ö.स. पागे आहेत. त्यांना साथ देणाऱ्यामध्ये चंद्रकांत निंबाळकर हे सर्वात पुढे होते. शेतकऱ्यांच्या जमिनीला उजनीचे पाणी मिळावे, ऊसाला योग्य दर मिळावा, वैराग तालुका स्वतंत्र व्हावा यासाठी सतत लढा दिला. शेतकऱ्यांना सोसायट्या, बँकाच्या मार्फत अर्थसाह्य मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केल्याने सहकाराच्या माध्यमातून मोहोळ तालुक्याचा विकास साधण्याचा प्रयत्न केला.[48]

मोहोळ तालक्याच्या आर्थिक विकासाच्या ¾ÖÖटचालीत सहकार क्षेत्रात ¸Ö•Öन पाटील यांनी केले †ÖÆ. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकापासून ते उच्चभ्रू व्यŒŸÖß¿च्या संपर्कामुळे बालपणीच त्यांना सहकाराची जाणीव -ाली. याचा त्यांना पुढील राजकीय वाटचा»ÖßŸÖ फायद¿ -ÖÖ»ÖÖ. ÃÖ¸¯Ö“Ö -ाल्याबरोबर गाव

´ÖÖ–यासाठी नसून मी गावासाठी आहे हे मानून गावाचा विकास साधला. सहकाराशिवाय शेतकऱ्यांचÖ xÆÜÖ ÃÖÖ-ÖÜ¡ येणार नाही, त्याला उर्जितावस्था येणार नाही हे जाणल्याने सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे अध्यक्षपद मिळाल्यानंतर तालुक्यातील अनेक कामासू शेतकऱ्यांना बँकेकडून व विविध विकास सहकारी सोसायट्यामार्फत कर्ज रूपाने आर्थिक मदत देण्याचा प्रयत्न केला. कर्ज देणे व वसुली वेळेत करणे ही किमया साधल्याने दोनवेळा अध्यक्षपदाची संधी मिळाली.[49]

शेतकऱ्यांच्या हिताबरोबर तालुक्यातील सर्वच सुशिक्षीत तरुणांना नोकरीस लावणे शक्य नाही यासाठी तरुणांना रोजीरोटी उपलब्ध व्हावी म्हणून –ानोबा कादे, ए. आर. डी. शेख, मनोहरभाऊ डोंगरे, संदिपान गायकवाड, भाऊसाहेब देशमुख यांच्या मदतीने मोहोळ येथे मोहोळ नागरी सहकारी पतसंस्था स्थापन केली. तालुक्यातील पहिली पतसंस्था स्थापन करून हजारो तरूणांना अर्थसाह्य कê»Ö. पक्षभेद, जातीभेद न करता केवळ गरजू कर्जदार पाहून कर्जवाटप केल्याने अनेकांना विकासाची संधी उपलब्ध –ÖÖ»Öß. उजनी धरणामुळे उजव्या व डाव्या कालव्यामधून मोहोळ तालुक्याच्या उत्तर व पश्चिम भागाला पाणी मिळल्याने बागायती क्षेत्र वाढल्यामुळे ऊसाचे उत्पन्न वाढले. त्याचबरोबर ³ÖÖß´ÖÖ-सीना जोड कालव्यातून सीना नदीवरती बांधलेल्या कोल्हापूर पध्दतीच्या बंधाऱ्यामध्ये पाणी आल्याने नदीच्या दोन्ही तिरावरती ऊसाचे क्षेत्र वाढले. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आपला हक्काच्या साखर कारखान्याची गरज भासू लागली. या गरजेतूनचÖ अनगरच्या माळरानावर "लोकनेते बÖÖ²Öराव पाटील सहकारी साखर कारखाना" उभारला. या´ÖÖôÖ मोहोळ तालुक्यातील सहकार क्षेत्र खÖ¯Ö x¾ÖÃÜÖÖ¸»Ö. सभासद व ऊस उत्पादक, कामगारांच्या सहकार्यामुळे अवघ्या 4-५ वर्षात कारखाना कर्जमुक्त केला. एवढ्या अल्पकालावधीमध्ये कर्जमुक्त होणारा महाराष्ट्रातील लोकनेते सहकारी साखर कारखाना पहिला कारखाना आहे.[50]

लक्ष्मणराव ढोबळे यांनी तालुक्यातील सहकार चळवळß»ÖÖ ¾ÖÖगळी दिशा देण्याचे काम कê»Ö. मोहोळ तालुक्याचा विकास करण्यासाठी शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे व शेतीचे पाणी, दळणवळण अशी विकासाची पंचसुची राबवण्याचा संकल्प केला. वाघोली येथे महात्मा फुले अनुसूx“ÖÜÖ •ÖÖÜÖß •Ö´ÖÖÜÖß सूतगिरणी उभी करून अनेक तरुणांना काम मिळवून दिले. या सूतगिरणीमुळे तालुक्यातील बेकारी कमी करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. या सूतगिरणीमुळे तालुक्यातील कापूस उत्पादकांना उत्पादन घेण्याची संधी निर्माण करून दिली. यातूनच ´ÖÖहोळ तालुक्याच्या औद्योगिक विकासात गती प्राप्त –ÖÖ»ÖÖß.[51]

मुरलीधर कादे यांनी बाबुराव पाटील अनगर यांच्या सहकार्याने मोहोळ तालुक्याच्या विकासाला गती देण्याचा प्रयत्न केला. सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँके´ÖÖ±ÖÜÖ सोसायट्यांना अर्थपुरवठा करून शेतकऱ्यांना विहीर तगाई, वैरणतगाई, नालाबल्डिंग, बैलगाडीच्या रूपाने आर्थिक मदत कê»Öß. सहकार

क्षÖ¡ÖÖŸÖß»Ö प्रभावी कार्याच्या •ÖÖ¸Ö¾Ö¸ÖŸÖß“Ö ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ ¸Ö•य सहकारी बँकचे चेअरमनपद भुषविल्यानंतर x¾Öx¾Ö-Ö विकास सोसायट्या सक्षम बनवण्याचा ¯Ö³ÖÖ¾Öß प्रयत्न केला. भू-विकास बँक ही शेतकऱ्यांना दिर्घ मुदतीचे कर्ज देण्याच्या हेतूनेच सुरू करण्यात आली होती. या बँकेमार्फत शेतकऱ्यांना तगाईच्या स्वरूपात कर्जे देण्यात येते. ती प्रामुख्याने नवीन विहीर खोदाई, जुनी विहीर दुरूस्ती, गाळ काढणे, शेती अवजारे घेणे यासाठी x´ÖÔÖŸÖ. शेतकऱ्यांना या बँकेच्या माध्यमातून कá•Ö¯Ö¸वठा करून त्यांचे आर्थिक •Ößवनमान सुधारण्याचा मुरलीधर कादे यांनी प्रयत्न केला. त्यामुळे ´ÖÖÆÖÔÖ तालुक्याच्या विकासात त्यांचे योगदान ´ÖÆ¢¾ÖÖ“Ö Ã´Ö•Ö»Ö •ÖÖŸÖ.[52] संभाजीराव गरड, मनोहर डोंगरे, बाबासाहेब क्षिरसागर, गावडे पंढरीनाथ, दिपक गायकवाड, शहाजहान शेख, ए.आर.डी. शेख, xÃÖ´ÖÖ ¯ÖÖ™ß»Ö, ¾ÖÃÖतराव गर›, †¿Öß अनेक मान्यवर व्यक्तींनी तालुक्यात सहकार क्षेत्र वाढवण्याचा प्रयत्न केल्याने मोहोळ तालुक्याच्या आर्थिक विकासात मोठा हातभार लागला.[53]

3.6. खÖ¸¤ß-विक्री संघ

प्रास्ताविक :

शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन स्वेच्छेने स्थापन केलेली आणि सभासदांचा माल किफायतशिरपणे विकून देणारी संघटना म्हणजे खरेदी-विक्री संघ होय. ही संस्था शेतकऱ्यांच्या शेतामध्ये तयार होणारा माल ग्राहकांपर्यंत पोहचण्याÃÖÖšß ÃÖ¾Ö प्रक्रिया करते. शिवाय शेतकऱ्यांचे हितसंबध जोपासण्याचे काम करतो.[54] ‡. ÃÖ. 1915 ÃÖÖ»Öß ³ÖÖ¸ŸÖÖतील पहिल्या खरेदी-विक्री संघाची स्थापना कर्नाटकातील 'हुबळी' येथे –ÖÖ»Öß. त्यानंतर इ. स. १९१७ मध्ये 'गदगÖ' या ठिकाणी –ाली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर खरेदी-विक्री संस्था ÃÖ£ÖÖपनेसाठी ¯Ö“Öवार्षिक योजनेमार्फत प्रयत्न केले.[55]

शेतकऱ्यांच्या मालाची विक्री होत असताना त्याची होणारी फसवणूक थांबविण्यासाठी खÖ¸¤ß-विक्री संघाची आवश्यकता भासू लागली. तसेच उत्पादित मालाला बाजारपेठेत भाव नसेल तेंव्हा त्याला माल साठवून ठेवता आला पाहिजे. अन्यथा साठवणुकीची व्यवस्था नसल्याने शेतकऱ्यांना आपला ¿ÖŸÖ´ÖÖ»Ö कवडीमोल किमतीमध्ये विकावा लागतो. साठवणुकीमुळे योग्य भाव येईपर्यंत माल साठवण्याची ग¸•Ö भागते. त्यामुळे मालाला जास्त प्रमाणात किंमत मिळण्यास मदत होते. ŸÖÃÖ“Ö त्याचा इतर ग्राहक सेवा ÃÖÖÃ£Öशी संपर्क वाढतो. वरील सर्व गोष्टी विचारात घेतल्यामुळे विपणन खर्चात कपात होते. अशा प्रकारचे फायदे शेतकऱ्यांना मिळावेत म्हणून खरेदी-विक्री संघाची गरज निर्माण –ÖÖ»Öß.[56] राज्यपातळीवर खÖ¸¤ß-विक्री“Ö सर्वोच्च कार्य करण्यासाठी राज्य सहकारी खरेदी-x¾क्री संघाची स्थापना –ÖÖ»Öß. सर्व जिल्हा सहकारी

खÖ¸¤ß-विक्री संस्था त्यांच्या सभासद असतात. राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संघÖ´ÖÖ±úÖŸÖ ×•Ö»ÆÖ ¾Ö तालुका ÃŸÖरावरील खरेदी-विक्री संघाला कर्जपुरवठा केला जातो. त्यांना मालाविषयी मदत आणि मार्गदर्शन केले •ÖÖŸÖ. राज्यातील वेगवेगळया खरेदी-विक्री संघामध्ये एकसुत्रीपणा आणने, सरकार व सहकारी संस्थाना मार्गदर्शन करण्याचे काम राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संघÖ´ÖÖ±úÖŸÖ ÆÖŸÖ.

➢ जिल्ह्यातील खरेदी-विक्री संघाचे कार्य :

कार्य जिल्ह्यापुरते मर्यादीत असते. जिल्ह्यातील सर्व प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संघ त्याचे ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü †ÃÖŸÖÖŸÖ. प्राथमिक खरेदी-विक्री संस्थाना आवश्यक असणाऱ्या शेतीमालाचा पुरवठा ×•Ö»ÆÖ सहकारी खरेदी-विक्री ÃÖ‘Ö करü¸üŸÖÖ. ˆ¤ü- बियाणे, खते, शेतीपूरक अवजारे इत्यादी तालुका खरेदी-विक्रßß संघाच्या कार्यात समन्वय घडवून आणतो, तालुका खरेदी-विक्री संघाला मदत आणि मार्गदर्शन करतो. ‡. ÃÖ. 1982-८३ मध्ये ´ÖÆÖ¸üÖÂ™ÒüÖŸÖ †¿ÖÖ 309 ÃÖÃ£ÖÖ कार्यरत होत्या.

➢ ¯ÖÏÖ£Ö×´Öक सहकारी खरेदी-विक्री ÃÖÃ£Öê“Ö कार्य :

प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेचे कार्य तालुक्यातील बाजारपेठेपुरते मर्यादित आहे. प्रामुख्याने गावातील शेतकरी व कुटीरउद्योग करणारे याचे सभासद असतात. Æß ÃÖÃ£ÖÖ ±úÖŒŸÖ ¿ÖêŸÖß´ÖÖ»Ö“Ö खरेदी करते. अर्थात शेतीमाल एकत्र केल्यानंतर त्याची प्रतवारी लावणे, माल व्यवस्थित साठवून ठेवणे, त्याच्या विक्रीची व वाहतुकीची व्यवस्था करते. तसेच सभासंदाच्या मालावरती तारणकर्ज देणे, कच्या ´ÖÖ»Öावर प्रक्रिया करणे, सभासदांना ²Ößß-बियाने, अवजारे, खते यांची विक्री करणे, सहकारी नियमाप्रमाणे »Ö¾ÖÆß ´ÖÖ»Ö गोळा करणे अशी कामे करतो.[57]

3.6.1. माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील खरेदी विक्री संघ- ˆ§ü¿Ö :

1) शेतमालाला योग्य ती किंमत मिळवून देणे.
2) शेतमालाच्या तारणावर सभासदांना आगाऊ पैसे देणे.
3) ¿ÖêŸÖ´ÖÖ»Ö एकत्रित करणे, प्रतवारी करणे, साठा करणे, वाहून नेणे, त्यांची बांधनी करणे.
4) ¿ÖêŸÖß´ÖÖ»ÖÖ“Öß ×¾Öक्रीव्यवस्था करणे.
5) पतपुरवठा व विक्री यांची सांगड घालणे.
6) शेतमाल विक्रीतअसणारे मध्यस्त व त्यांच्या अनिष्ट प्रथा यांना पायबंद घालणे.
7) शेतमालाच्या किमती स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न करणे.

8) धान्यवसुली प्रतिनिधी म्हणून सरकारच्या वतीने शेतकऱ्यांकडून धान्य वसूल करणे.

9) शेतीला आवश्यक असे बी-बीयाणे, खते, अवजारे यांची खरेदी करून ती सभासदांना पुरवणे.

10) शेतकऱ्यांना स्वावलंब, काटकसर व उत्तम शेती मार्Ö«ारे त्याची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न करणे.

खÖ¸¤Öß-विक्री संघाने वरीलप्रमाणे ˆ§¿Ö समोर ठेवून शेतकऱ्यांना आणि उत्पादकांच्या ÃÖरक्षणाबरोबर त्यांच्या जीवनात स्थैर्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.[58]

३.६.२. खरेदी-विक्री संघाचे कार्य :

माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील खरेदी-विक्री संघाने दोन्ही तालुक्यात महत्वाचे कार्य केल्यामुळे ¿ÖŸÖß उत्पादकांना अनेक ±ÖÖयदे –ाल्याचे दिसून येतात. माढा तालुक्यातील प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संघाचे कार्यालय कुर्डूवाडी येथे आहे. ŸÖ¸ü मोहोळ तालुका खरेदी-विक्री संघाचे कार्यालय मोहोळ येथे आहे. मात्र दोन्ही संघाचे सभासद दोन्ही तालुक्यÖŸÖß»Ö खेड्या-पाड्यामध्ये राहणारे आहेत. लहान उत्पादक शेतकरी आपला माल खरेदी-विक्री कार्यालयात पोहोच करू शकतात. ¯Ö¸ü ज्या शेतकऱ्यांचा माल जास्त प्रमाणात †ÖÆê. त्यांना खरेदी-विक्री कार्यालयात ¯ÖोहचविणेÖ शक्य नसते. अशा प्रकारच्या सर्व सभासदांचा माल खÖ¸¤Öß-विक्री संघाला एकत्रित करण्यात येतो. सर्व सभासदांकडून एकत्र केलेला माल सारख्या वजनाचा, सारख्या गुणवत्तेचा, सारख्या प्रतीचा नसतो. त्याचप्रमाणे त्याचा रंग, वास, चव देखील सारखी नसते. त्यामुळे बऱ्याच प्रमाणात माल चांगल्या प्रतीचा असूनही योग्य किंमत मिळत नाही. चांगली किंमत शेतकऱ्यांना मिळावी यासाठी त्याची खरेदी-विक्री संघाला प्रतवारी ठरवून देने गरजेचे असते.

शेतकरी काबाडकष्ट करून शेतात माल पिकवितो परंतु त्याच्याकडे साठवणुकीचे साधन नसल्याने मालाची नासाडी होऊन Ÿयाचा दर्जा घसरतो. हे टाळण्यासाठी सभासदÖकडून उत्पादित माल एकत्रित करून व्यवस्थित साठा करून ठेवावा लागतो. बऱ्याचवेळा शेतकऱ्यांकडे माल असतो त्यावेळी बाजारात त्याला हवातसा दर मिळत नाही. त्यामुळे त्याच्याकडे माल साठवण्याची साधने नसल्याने कवडीमोल किमतीत विकावा लागतो. खरेदी-विक्री संघ असा माल एकत्रित करून गोडावूनमध्ये व्यवस्थित जतन करतो. तसेच शेती उत्पादकांना त्या मालाच्या तारणावर कर्ज पुरवठा करतो. यातूनü ¿ÖŸÖकऱ्यांची कांही प्रमाणात आर्थिक अडचणी कमी होतात. शेतकऱ्यांकडून एकत्रित केलेला माल बऱ्याच ¾ÖôÖ Ã¾Ö“”ü, निर्भेळ असतो असे नाही. तो शेतातून आणून जसाच्या तसा विकला तर म्हणावी तशी किंमत मिळत नाहß. त्यामुळे प्रक्रिया करून जर माल बाजारात पाठवला तर आकर्षक दर मिळतो. म्हणून खरेदी-विक्री संघ

त्याच्यावरती प्रक्रिया करण्याचे काम करतो.कांही माल व्यवस्थित बांधून, गठ्ठे बांधून, स्वच्छ करून पोत्यात न भरल्यास त्याचे गुणधर्म कमी होतात. उदा- कापसाला स्वच्छ करून व्यवस्थित गाठी बांधाव्या लागतात. कांदा टरफल काढून भरावा लागतो. ही सर्व कामे खरेदी-विक्री संघाला करावी लागतात. शेतकऱ्यांच्Ö शेतामध्ये माल उत्पादित –ााल्यानंतर खरेदी-विक्री स‘Ö ¾ÖÆÖनाची व्यवस्था करून तो वेगवेगळया केंद्रातून एकत्रित करतो. बाजारात जसजसी मागणी वाढेल त्याप्रमाणे त्या ´ÖÖ»ÖÖ“ÖÖ वाहतूक करून पुरवठा केलÖ जातो. त्यामुळे असा माल अवश्यकतेनुसार वेगवेगळया बाजारपेठेत पोहच करण्याचे काम संघाला करावे लागते. त्यामुळे माल नासाडी होण्याची शक्यता बऱ्याचवेळा कमी असते. हे अतिशय महत्वाचे कार्य खरे¤ß विक्री संघाला करावे लागते. इतर प्रसिध्द बाजारपेठांमध्ये कोणत्या मालाची मागणी जास्त आहे.

कोणत्या मालाला बाजारपेठेत ज्यादा दर मिळतो आहे. त्याचप्रमाणे शेतकऱ्यांना वहातुकीचे दर देखील परवडतील याची सर्व माहिती संघाला मिळवून ती आपल्या सभासदांपर्यंत पोहचवावी लागते. खÖ¸¤ß-विक्री संघाला सभासदापासून आलेला माल दोन प्रकारांनी बाजारात विकावा लागतो. त्यामध्ये एक उत्पादकांचा प्रतिनिधी किंवा दलालामार्फत विकावा लागतो. तर दुसऱ्या प्रकारात बाजारातील किमती चढ-उतार होतात याचा धोका पत्कारून प्रसंगी संघाला नुकसान पत्करून तो विकावा लागतो.

शेतकऱ्यांना आपल्या शेतात जास्त उत्पादन घेता यावे यासाठी त्याच्या शेतात पेरणी, लागणीसाठी लागणारß, आधुनिक पध्दतीची संकरीत वÖनाची, कमी दिवसात जास्त उत्पादन देणारी, रोग प्रतिकारक शक्ति जास्त असणारी बी-×2Öयाणे पुर¾ÖÖवी लागतात. तसेच कीटकनाशके, तननाशके, औषधे व पिकांच्या वाढीसाठी लागणारी खते पाहिजे त्या वेळेस बाजारपेठेतून मिळत नाहीत. बऱ्याचवेळा शेतकऱ्यांकडे प्रसंगी पैसा उपलब्ध असत नाहीत. अशा आर्थिक अडचणीमुळे त्याच्या उत्पादनावरती परिणाम होण्याची शक्यता †ÃÖŸÖ. म्हणून ख¸¡¤ß-विक्री संघाला बी-×2Öयाणे, खते, औषधे उपलब्ध करून देण्याचे अतिशय महत्वाचे काम करावे लागते. ´ÖÖœÖ ¾Ö ´ÖÖÆÖÔ¡ ŸÖÖ»ÖÖका खरेदी-विक्री संघाच्या वतीने कीटकनाशके, खÖŸÖ, 2Öß-बीयाणे, तननाशके, †ÖÂÖ¬Ö पुरविणाऱ्या दुकानापैकी काही दुकाने पुढीलप्रमाणे.

´ÖÖœÖ

1. कामधेनू जैविक खत स्टोअर्स,चिंचोली
2. बबनदादा क¡×ÂÖ क¡¦¡, ™3Öण्Öá
3. क¡´Ö¤ÖÃÖ क¡×ÂÖ सेवा केंद्र, लऊळ
4. ÃÖŸÖÖÂÖ क¡×ÂÖ केंद्र, उपळाई बुद्रुक

´ÖÖÆÖÔ¡

1. नागनाथ क¡×ÂÖ क¡¦¡, ¾Ö>¾ÖÔ¡
2. विजय काळे क¡×ÂÖ क¡¦¡, ´ÖÖÆÖÔ¡
3. ×ÃÖ¬¤¡¿¾Ö¸¡ क¡×ÂÖ सेवा केंद्र, नरखेड
4. ‘ÖÖ>¡¿¾Ö¸¡ क¡×ÂÖ क¡¦¡, बेगमपूर

5. संजय क्रÖü×Âö केंद्र, कुर्डु¾ÖÖ>ß **5.** लोंढे शेती सेवा केंद्र, खंडळी

6. लोकनेते क्रÖü×Âö केंद्र, अनगर

राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संघाला माढा व मोहोळ खरेदी-विक्री संघामार्फत माल पाठवण्याचे क्रÖü´Ö करावे लागते. कारण जर एखाद्या वर्षी सोलापूर जिल्ह्यात पाऊस चांगल्या प्रमाणात –ÖÖ»ÖÖ ŸÖ¸ü, या दोन्ही संघाकडे मिरची, कापूस, भुईमूग, ज्वारी, बाजरी, तूर, हरभरा, सूर्यफूल, मका याची आवक जास्त ÆüÖŸÖê. त्यावेळी स्थानिक बाजारपेठेत किमती उतरतात. अशावेळी हे दोन्ही संघ राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संघाकडे आपल्याकडील माल पाठवून देतात. उदा- ‡. ÃÖ. 1978-79, ‡. ÃÖ. 1999-2000, ‡. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये मका, भुईमूग आणि कांदा फार ´ÖÖŠ¶Ö प्रमाणात उत्पादित –ााला होता. त्यावेळी खरेदी-विक्री संघाने कांदा फेडरेशन निर्माण करून माल पाठवला होता.

शेतकरी शेतात ¯Ößक उत्पादन घेण्यासाठी बऱ्याचवेळा विविध विकास कार्यकारी सोसायटी, जिल्हामध्यवर्ती सहकारी बँक, भू-विकास बँक, राष्ट्रीयकृत बँकेमार्फत ¯Ößकपाणी कर्ज होत असता हे कर्ज घेतवेळेस ज्या बँकेतून किंवा सहकारी संस्थेतून कर्ज घेतात त्या बँकेला परतफे>ß“Ö Æü´Öß¯Ö¡Ö ÃÖÖ¤ür करावे लागते किंवा काही सहकारी संस्था किंवा आपण दिलेल्या कर्जात परतफेड करून घेण्यासाठी खरेदी-विक्री संघाकडे त्या कर्जदाराचे नाव व रक्कम कळवितात. अशावेळी खरेदी-विक्री संघ शेतकऱ्याचा माल विकल्यानंतर कर्जाची रक्कम कपात करून घेतात आणि त्या-त्या संस्थेस पाठवून देतात व तशी सूचना त्या-त्या सभासद शेतकऱ्यांना देतात. त्यामुळे ¯Ößक कर्ज घेणारे व संबंधित संस्था यांच्यामध्ये सौहार्दपूर्ण वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात.

सहकारी खरेदी-विक्री संघाने शेतकऱ्यांना माल एकत्रित करून साठवण करुन ठेवल्यामुळे एकाचवेळी सर्व शेतकऱ्यांचा उत्पादित माल बाजारपेठेत न आल्याने मालाच्या किमती न उतरता त्या टिकून राहतात. मालाची मागणी वाढल्यानंतर खरेदी-विक्री संघ माल बाजारपेठेत पाठवतो त्यामÖôü आपोआपच किमतीवरती नियत्रंण प्रस्तावित होते. आणि किमतीमधील चढ-ˆŸÖÖ¸üÖ»ÖÖआळा बसविता येतो.

बऱ्यावेळा बाजारभाव पडले असता शेतकऱ्यांचा माल साठवूण ठेवावा लागतो. परंत ÃÖ³ÖÖÃÖÖ¤üÖ“Öß ¯Öî¿ााची अडचण सोडवण्यासाठी मालाच्या प्रमाणात आगाऊ रक्कम द्यावी लागते. कांहीवेळा अंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय स्त¸üÖ¾Ö¸üŸÖß ²ÖÖ•ÖारभाÖ कोसळल्यास खरेदी विक्री प्रक्रियेला वेळ लागतो. †¿ÖÖ¾ÖôûÖß ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü शेतकऱ्यांना मालाच्या प्रमाणात दिलेला पैसा अडकून पडतो. परंतु नई»ÖÖ•ÖÖÃÖŸÖ¾Ö †ÃÖÖ -ÖÖका खरेदी-विक्री ÃÖ‘ÖÖ»ÖÖ ¯ÖŸÖकरावा लागतो. अशाप्रकारे खरेदी-विक्री संघाला प्रसंगी धाडसी निर्णय घेवून वरीलप्रमाणे कार्य करावे लागते.[59]

3.6.3. ´ÖÖœÖ ¾Ö ´ÖÖÆÖÔ ŸÖÖ»ÖŒयातील खरेदी-विक्री संघाच्या ×¾ÖÖ×¾Ö¬Ö समस्या :

खरेदी विक्री संघाला फार मोठ्या प्रमाणामध्ये पैशाची गरज असते. कारण शेतकऱ्यांकडून माल विकत घेताना पैसा लागतो. किंवा शेतकऱ्यांना त्यांच्याकडून घेतलेल्या मालाच्या पटीत रक्कम द्यÖ¾ÖÖß लागते. या खरेदी- विक्री संघाकडे भांडवलाच्या रूपाने किंवा ठेवीच्या रूपाने आणि बँकेडूनही पाहिजे तेवढा अर्थपुरवठा कर्जरूपाने होत नाही. त्यामुळे या संघाचे कार्य मर्यादित स्वरूपात राहते आणि विक्रीचे प्रमाणही †»¯Ö प्रमाणात राहते. त्यामुळे नफादेखील अल्पप्रमाणात मिळतो. अशाप्रकारे भांडवलाच्या तुटवड्यामुळे आर्थिक अडचणीचा सामना करावा लागत आहे.

तालुका खरे¤üß-विक्री संघ ते जिल्हा-¸Ö•य-राष्ट्रीय पातळीपर्यंत किंवा नाफेड मार्फत हे कार्य चालते ¯Ö¸üŸÖ बऱ्याच वेळेस त्यांच्या धोरणामध्ये सूसूत्रिपणाचा अभाव दिसून येतो. याचा फटका तालुका खरेदी-विक्री संघाला बसतो. त्यामुळे खरेदी-विक्री संघाच्या प्रगतीमध्ये अडथळे निर्माण होताना दिसून येतात.

¿Öतकऱ्यांना दिलेल्या कर्जाऊ रकमेची परतफेड खरेदी-विक्री संघात बऱ्याचवेळा समन्वय नसल्याने कर्जवसूली वेळेत आणि व्यवस्थित होत नाहीत. यासाठी सहकारी पतपुरवठा करण्याचा संस्था आणि खरेदी-विक्री संघ यांनी समन्वय साधने गरजेचे असतानाही तसा प्रयत्न होताना दिसत नाही.

खÖ¸ü¤üß-विक्री संघाकडे सभासदाकडून जमा –ालेल्या भांडवलामधूनच व्यवस्थापनचा खर्च केला जातो. हे भांडवल कमी प्रमाणात असल्याने कुशल व्यावसायिक दृष्टीकोन असलेले, पात्र असणारा उच“Ö विद्याविभूषीत कर्मचाऱ्याला द्यावे लागणारे वेतन खरेदी-विक्री संघाला परवडणारे नसल्याने ते सामान्य मानसाची कमी वेतनावर कामगार म्हणून नेमणूक करतात. परिणामी कर्मचारी संस्थेचे हित व्यवस्थित पहात नाही. तसेच व्यवसायिक दृष्टीकोन असणारे संचालक मंडळ ही असावे लागते. हे जर नसेल तर आणि कुशल व त– कामगार नसेल तर व्यवस्थापन चांगल्याप्रकारे चालत नाही. केवळ व्यवस्थापनाचा खÖ“Ö ¾ÖÖœÖत जातो. तसेच संस्थेच्या प्रगतीबाबतही उत्साही वातावरण राहत नाही. त्यामुळे अशाप्रकारच्या संस्थेचा विकास व्हावा यासाठी लोक हातभार लावत नाहीत.

सहकारी अर्थव्यवस्थेमध्ये उधारीवर बरेच आर्थिक व्य¾ÖÆÖ¸ü “ÖÖ»ÖŸÖÖŸÖ. ¯Ö¸üŸÖ खरेदी-विक्री संघाचे मुळातच भागभांडवल कमी असल्याने ते अल्पमुदतीमध्ये उधारीवर मालाची विक्री करू शकत नाही. त्यामुळे खरेदी-विक्री संघाचे व्यवहार फार कमी प्रमाणात होतात. व्यापाऱ्यांना उधारीसाठी पैसा हवा असतो ¯Ö¸üŸÖ खरेदी-विक्री संघ योग्य प्रमाणात पतपुरवठा करण्यास असमर्थ ठरताना दिसत आहेत. चांगली किमंत मालाला यावी यासाठी मालावरती प्रक्रिया करणे गरजेचे †ÃÖŸÖ. ˆ¤ü.- कापूस विकण्यापेक्षा त्याचे कापड

तयार करून विकण्यास त्यांचा निश्चिŸÖ चांगला भाव मिळतो. ¯Ö¸üŸÖ त्याच्याकडे प्रक्रिया करण्याच्या यंत्रसामुग्री नाहीत व ते खरेदीही करू शकत नाही. अशावेळी खरे¤üß-विक्री संघाच्या व्यवसायावर मर्यादा पडतात. तसेच मालाला चांगला भाव मिळत नाही. वाहतूकीची साधन शेतकऱ्यांकडे नसल्याने वाहतुकßß“Öß सुविधा निर्माण न केल्याने शेतकऱ्यांमध्ये संघाबद्दल विश¾ÖÖÃÖ ×नर्माण होत नाही.

पतपुरवठा संस्थाकडून खरेदी-विकß ÃÖÓ‘ÖÖ»ÖÖ ¯ÖŸÖ¯Ö¸ü¾ÖšÖ Æüणे आवश्यक असताना तसे होत नाही. त्याचबरोबर पतपुरवठा संस्थानी माल विकण्याचा प्रयत्न केल्याने खरेदी-विक्री संघाला त्यांच्याबरोबर स्पर्धा करावी लागते त्यात ते यशस्वी होत नाहीत असे दिसून आले आहे.

¯Ö“Ö¾ÖÖÙÂÖक योजनेतून सहकार क्षेत्रात बळकटी आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यातून खरेदी-विक्री संघाला कांही उदिष्ट दिल्याने ते पूर्ण करण्यासाठी धडपडावे लागगते. त्यामुळे खरेदी-विक्री संघाची संख्यात्मक वाढ –ÖÖ»Öß, ¯Ö¸üŸÖ गुणात्मक वाढ –ाली नाही.

बऱ्याचवेळा व्यक्तिगत सभासदत्व मिळत असल्याने खेड्यातील लोकांपेक्षा शहरी लोक जास्त सभासदत्व स्विकारत असल्याने त्यांचेच वर्चस्व निर्माण होते. त्यामुळे बऱ्याचवेळा सामूहिक हितापेक्षा व्यक्तिगत हिताकडे दिले जाते. हिशोब वेळेत पूर्ण न केल्याने लाचलुपतपणा वाढत जातो. त्यातून पैशाचा गैरवापर, खोटी रक्कम सांगणे, हिशोब न ठेवणे यामुळे कागदापत्राचा मेळ बसत नाही यासाठी व्यवÛÖÃ£ÖŸÖ देखरेखीची गरज असते तीच मुळात नसल्याने खरेदी-विक्री संघाला बऱ्याचवेळा तोटा सहन करावा लागतो.

खाजगी व्यापारी शेतमालाची किमंत तत्काळ ठरवून त्यांना रक्कम रोखü Ã¾Öºþ¯ÖÖŸÖ ¤üÖŸÖ. ¯Ö¸üŸÖ खü¸ü¤üß-विक्री संघात तसे होत नाही. त्याचबरोबर काÆüß¾ÖôûÖ †ÃÖ व्यापारी मालाला जादा किं´ÖŸÖÆüß ¤üÖŸÖ ŸÖ खü¸ü¤üß-विक्री संघाला परवडणारे नाहीत. त्यामुळे अशा व्यापारी स्पर्धेत संघ टिकू शकत नाही.

शेतकऱ्यांकडून घेतलेला माल जास्त दिवस साठवून ठेवण्यासाठी खरेदी-विक्री संघाकडे पु¸ü¿Öß, अत्याधुनिक सेवा देणारी गोदामे नाहीत. अशावेळी व्यापाऱ्यांची गोदामे भाड्याने घ्यावी लागतात. त्याबद्दल त्यांना जादा भाडे द्यावे लागते. त्याचा भार शेतकऱ्यांवरती पडतो. तसेच साठवणुकीच्या गैरसÖ‡´ÖÖôû ²Ö¸üÖ“Ö माल खराब होतो. नष्ट होतो, विकण्यायोग्य राहत नाही. अशावेळी संघाचा फार मोठा ताटा होण्याचß शक्यता असते. वरील समस्यांना खरेदी-विक्री संघाला सामोरे जावे लागते.[60] खü¸ü¤üß-विक्री संघाची प्रगती व्हावी यासाठी अनेक समित्यांनी, अभ्यासगटांनी उपाययोजना सुचवल्या होत्या. इ. स. १९५६ च्या सहकारविषयक संमोलनात व इ. स. १९६२ च्या राज्यसहकार मंत्र्याच्या सम्मेलनामध्ये कांही उपाययोजना

Ãö“ööवल्या होत्या. त्यातूनच कर्जपुरवठा व सहकारी खरेदी-विक्री संघाची सांगड घालून माल संघामार्फतच विकाव म्हणून बंधन घालावे. सहकारी खरेदी विक्री संघाला माल स्वतःच्या मालकीची गोडावून बांधण्यासाठी ¤üßर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा करावा त्यासाठी वखार महामंडळाची स्थापना करण्यात यावी. वेगळया प्रकारच्या संस्थाची स्पर्धा खरेदी-विक्री संघास होऊ नये म्हणून अशा संस्थाच्या कार्यात योग्य समन्व साधण्यात यावा. शेतकऱ्यांशिवाय खरेदी विक्री संघाचे सभासद देवू नये. एखादी व्यŒŸÖß ÃֳööÖ¤ü असताना दलाली किंवा व्यापार करत असल्यास तिचे सभासदत्व रद्द करण्यात यावे. तसेच स्टेंट बँकने खरेदी विक्री संघाला अल्प दराने कर्जपुरवठा करावा. त्याचबरोबर शेतकऱ्यांना मालतारणावर कर्ज पुरवठा करावा. खरेदी विक्री संघाने काय काम करायचे आहे त्याचे नियोजन करावे त्यासाठी त्यांना पुरेशी ´Ö¤üŸÖ आणि मार्गदर्शन करावे. सहकारी खरेदी-विक्री संघानी कुशल व कार्यक्षम कर्मचारी नेमावेत. त्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी प्रशिक्षण केंद्रे निर्माण करावीत. खरेदी-विक्री संघ बाजारपेठे जवळच स्थापन केले ŸÖ¸ü ²ÖÖ•Öारभावशेतकऱ्यांना समजतील, तशी त्यांना माहिती मिळून आपला माल खरेदी विक्री संघालाच घालतील. अशा प्रकारच्या उपाययोजना सुचविल्याने खरेदी-विक्री संघाच्या कार्यात गतिमानता आल्याचे दिसते. त्यामुळे शेतीमाल उत्पादकांना या खरेदीविक्री संघाबाबत आपुलकी वाटू लागल्याचे आढळून येत †ÖÆê.[61]

3.7. x¾Öx¾Öध कार्यकारी सहकारी सोसायट्या :

वारवांर पडणाऱ्या दुष्काळामुळे शेती उत्पादनात होत असलेली घट शेतकऱ्यांमध्ये दारिद्र्य वाढवण्यास कारणीभूत –ााला. यातूनच शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी सावकार-महाजन पुढे सरसावले या संदर्भात डॅनिअल हॅमिल्टन यांनी असे म्हटले होते की 'कृषीप्रधान भारत' हा महाजनाच्या विळख्यात अडकला होता.[62]

या कालावधीत सावकार-महाजनाची इतकी भरारी घेतली होती की जवळजवळ ग्रामीण अर्थव्यवस्था त्यांच्या ताब्यात होती. त्यामुळे शेतकरी कोणत्याही परिस्थितीत पैसा संचय करू शकत नव्हता जर एखादेवेळी चालता बैल मेला, घर पडले, नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिक वाया गेले, उपर मुलांची लग्ने किंवा जन्म-मृत्यू अशा प्रसंगामुळे आर्थिक दरी निर्माण होऊ लागली होती. सावकारी पाश वाढत गेले यातून ग्रामीण भागातील आर्थिक विषमता वाढत गेली. यासंदर्भात भारत सरकारने ही विषमता नष्ट करण्यासंदर्भात वेगवेगळया त–ाांच्या कमीटी नेमल्या. त्यांच्या अहवालानुसार पुढß»Ö x¿Ö±úÖ¸ü¿Öß ÃÖÖ¤ü¸ü केल्याचे दिसून येते. एम.‹»Ö. डार्लिंग म्हणतात. या कालात उत्तरप्रदेशात प्रत्यक्षात १५८ सहकारी सोसायट्या जातीच्या आधारावरती स्थापना –ााल्या होत्या. परंतु जिल्हाअधिकाऱ्याने आदेश काढला कि

'एक गाव एक सोसायटी' किंवा एक सोसायटी एक गाव त्यामुळे बँकेच्या धर्तीवरती प्राथमिक सहकारी सोसायट्या स्थापण्याचे ठरले. सोसायटीचे भागभांडवल रू. १० ठेवण्यात आले. कर्ज देताना शेती विकासü Æ ŸÖŸ¾Ö ÃÖ´ÖÖ¸ü Šवून जात असे बेणे, बी-×²Öयाणे, कü×ÂÖ विकास, आर्थिक गरज, घरबांधने, व्यापार करणे यासाठी कर्ज देताना सिक्युरिटी म्हणून दोन सुरती रूपयाच्या बॉडवरती लिहून घेतले जात असे.[63] या कüÖ»ÖÖवधीत कर्जाच्या थकबाकीचे प्रमाण ९० ते ९२ पर्यंत वाढले. मात्र खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्यानंतर १९५६-१९६५ मध्ये प्रचंड प्रमाणात विकास –ÖÖ»ÖÖ.[64]

प्राथमिक सहकारी संस्था अमर्यादित जबाबदारीच्या तत्वावर कार्यकरत असल्याने कर्जपुरवठाही कमी प्रमाणात करीत असल्याने १९३९ नंतर रि–र्व बँकेने प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था ऐवजी 'बहुउद्देशीय' संस्था स्थापन करण्याचे मत व्यक्त केले. इ. स. १९४५ च्या सहकारी नोंदणी अधिकाऱ्यांच्या परिषदेतही बहुउद्देशीय संस्थाचा पुरस्कार केला. यामधून सेवा सहकारी संस्था उपयुक्त ठरतील अशी अनेकांची मते बनली. पंडीत जवाहरलाल नेहरूनीदेखील हा विचार उचलून धरला. वैकुंठला»Ö ´ÖÆüŸÖÖ समितीने 'सेवा सहकारी संस्था' स्थापन करण्याविषयी सुचविले त्यामुळे इ. स. १९५८ नंतर सेवा सहकारü संस्था किंवा कü×ÂÖ सेवा सहकारी संस्थाचा मोठ्या प्रमाणात विकास –ााल्याचे दिसून येते.[65]

3.7.1. कार्ये :

१) कर्ज पुरवठा - माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील ग्रामीण भागातील प्राथमिक सहकारी सोसायटीच्या सभासदांना अल्प आणि मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा संस्थेमार्फत केला जातो. त्यामध्ये माढा तालुक्यामध्ये असलेल्या १२० संस्था व मोहोळ तालुक्यातील ११८ संस्थाच्यामधून पीक कर्जे, दूभतीजनावरे विकत घेण्यासाठी कर्जे, देण्यात येतात. याशिवाय शेतकऱ्यांना, सभासदांना जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेमार्फत, भूविकास बँकेमार्फत देण्यात येणारी कर्जे इतर अनुदाने या सहकारी पतपुरवठा संस्थेमार्फत दिली जÖŸÖÖŸÖ.

२) शेतीसाठी इतर सेवा देणे व वस्तूंचा पुरवठा करणे - या सहकारी संस्थेमार्फत शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेल्या मालाचा साठा करण्यासाठी सुविधा निर्माण करून घ्यावी लागते. त्यांचा माल बाजारपेठेपर्यंत पाठवण्यास मदत करणे, ज्या ठिकाणी मालावरती प्रक्रिया करण्याची सोय उपलब्ध आहे. तेथे मालपाठवणे, विकलेला मालाची बिले व्यापाऱ्यांकडून किंवा संबधीत संस्थेकडून वसूल करून शेतकऱ्यांना देणे बी-×²Öयाणे, खते, जंतूनाशके, अवजारे पशुखाद्य इत्यादी प्रकारच्या वस्तूंचा पुरवठा कमी किमतीमध्ये आणि नियमितपणे पुरवठा केला जोतो. माढा व मोहोळ तालुक्यातील उपळाई, रोपळे, अंजनगाव, दहिवडी, विरवडे, पिपरी, आष्टे, शेटफळ, कुरूल या गावातील अनेक शेतकरी याचा लाभ घेताना दिसून यŸÖÖŸÖ.

३) आधुनिक माहिती पुरवणे व शेतीविषयक मार्गदर्शन- पारंपरीक शेतीपध्दतीमध्ये आधुनिक कालावधीमध्ये अमूलाग्र बदल होतात परंतु ते शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचत नाहीत. नवनवीन तंत्र-ानाची माहिŸÖß त्याचबरोबर त्यांना सल्ला देण्याची गरज असते. सुधारित संकरित 2Öß-बियाणांची माहिती देणे, कोणत्यावेळी किती प्रमाणात खताचा वापर करावा, जंतूनाशक वापराचे फायदे सांगणे, नवनवीन शेतीउपयोगी येत असलेल्या अवजरांची माहिती देणे, त्याच्या वापराविषयी माहिती देणे, तसेच पिकाला गरजेनुसार पाणी देणे, हवामानानुसार पिकांवर पडनारे रोग त्यापासून बचाव व्हावा यासाठी घ्यावयाची कá¤ÖÔ×•ÖÖ, •Ö×´Öनीचा पोत सुधारून तो टिकवून ठेवण्यासाठी खऱ्या अर्थाने मार्गदर्शन करावे लागते.

4) •Ößवानश्यक वस्तू बरोबर अवजारांची उपलब्धता करणे- रस्ते वाहतूकीची साधने अपूरी असल्याने खेड्यापाड्यात दुर्गम भागात लोकांपुढे अनंत अडचणी असतात. पावसाळयामध्ये अशा अडचणी वाढत •ÖÖŸÖÖŸÖ. †¿ÖÖ ¾ÖêôÖß कá×ÂÖ सहकारी पतपुरवठा संस्थेमार्फत ग्रामीण भागात जनतेला अन्नधान्य, रॉकेल, मीठ, आगपेठी, साखर इत्यादी ×•Öवनावश्यक वस्तू नियमित व वाजवी किमंतीमध्ये पुरवण्या लागतात. त्याचबरोबर सर्व शेतकऱ्यांना शेतीसाठी लागणारी अवजारे खरेदी करण्याची ऐपत नसते अशा शेतकऱ्यांना शेती कामासाठी मात्र गरज असते. अशावेळी कृषीपतपुरवठा संस्था अवजारे विकत घेवून आपल्याकडे ठेवल्या अवजारामधून संस्था अवजारे विकत घेवून आपल्याकडे ठेवल्या अवजारांमधून शेतकऱ्यांच्या मागणीनुसार भाड्याने देतात. त्यामुळे कामापुरती गरज भागविली जाते.

५) बियाणे व खते उत्पादनास मदत करणे- ग्रामीण भागात 2Öß-बियाने तयार करणे, बियानांचे वाटप करणे, कंपोस्ट खत तयार करणेसाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन व मदत करणे. श×ŸÖßŸÖß»Ö ´ÖÖŸÖß परीक्षण करून योग्य ते ¯Ößक घेणे व तांत्रिक मार्गदर्शन करावे लागते.

६) कर्जवापर, बचत व ठेवींनी प्रोत्साहन देणे- त्याचबरोर ग्रामीण भागातील जनता कधीही पैसा संचित करत नसल्याने ऐनवेळेस गरजेनुसार सावकाराकडे जाण्याशिवाय पर्याय नसतो. अशा वेळी त्यांची फार कुंचबना होते. तसे होऊ नये म्हणून त्यांना बचत करण्याची सवय लावणे, अशी कामे करावी लागतात.

7) कá×ÂÖ उद्योगाकडे लक्ष पुरविणे - यामध्ये प्रामुख्याने साखर कारखाने, दूध सहकारी संस्था, दाळ मिल, भत गिरण्या, पीठ गिरण्या, तेलगिरण्या, तेलगिरण्या, तेलधाने, कापड कारखाने, हातमागाबरोबर इतर लहान मोठे उद्योग यांच्या विकासाठी कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था मदत करीत असतात.

८) मध्यस्त-सावकारीचे उच्चाटनासाठी कर्जपुरवठा करणे - ग्रामीण भागामध्ये असणाऱ्या सावकारांना पायबंद घालून सुरवातीस शेतीमाल खरेदी करतात आणि खरेदी-विक्री करताना असणाऱ्या मध्यस्थांचा

वापर कमी करतात. त्यामुळे शेतीमालास चांगला भाव मिळण्यासाठी शेतकऱ्यांना त्याचा फायदा होतो. तसेच शेतकऱ्यांना अल्पमुदत कर्ज व ¦ीर्घमुदत कर्जाशिवाय ¯Ö¦क कर्जाची सोय केल्याने त्यांना पिकाची योग्य काळजी घेणे, जोपासन करणे आलेल्या उत्पादनामधून कर्जाची परतफेड करून घेतल्याने त्यांच्या जमिनी सावकाराच्या घश्यात जाण्यापासून वाचल्याने शेतकरी भूर्´Öहीन, अल्पभूधारक होण्यापासून वाचण्यास मदत होते. अशाप्रकारे प्राथमिक कíÂÖ सहकारी संस्था किंवा विविध विकास कार्यकारी सोसायट्या कार्य करताना दिसून येतात.

3.7.२. समस्या :

प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा करणाऱ्या संस्था या सहकार क्षेत्राच्या विकासाच्या रचनेतील महत्वाचा घटक आहे. या विविध विकास कार्यकारी सहकारी संस्थाच्या कामगिरीवरतीच सहकारी पतपुरवठ्याचे यश अवलंबून असते. परंत या संस्थाच्या कार्यपध्दतीमध्ये अनेक दोष राहिल्याने या संस्थाच्यापुढे अनेक समस्या निर्माण –ााल्याचे अनेक संस्था बंद पडल्याचे किंवा अकार्यक्षम राहील्याचे दिसून येते.

बहुतांश संख्या या आर्थिकदृष्टीने स्वयंपूर्ण व सक्षम नाहीत. पुरेसे भांडवल उभारताना आल्याने, ठेवी जमा करणे करता न आल्याने संख्या आर्थिक दृष्टीने मागे पडल्या. संस्थाची संख्या कमी होत असतानÖ ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ांची संख्या वाढली परंतु त्याचबरोबर त्यांच्या गरजाही वाढल्या त्यामुळे त्या गरजा भागविण्यासाठी लागणारे भांडवल कमी पडू लागले. अशा परिस्थितीमध्ये या कार्यकारी सोसायट्यांना जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून कर्ज घेण्याशिवाय पर्याय राहत नाही. त्यामुळे पतपुरवठ्यासाठी कर्ज काढणे बरोबर नाही. या संस्थाचे कर्जवाटपाचे प्रमाण जरी वाढल्याचे सकृतदर्शनी ×¤ÃÖŸÖ †ÃÖ»Ö ŸÖ¸ß ŸÖ ¿Öतकऱ्यांच्या दृष्टीने पुरेसे नाही. त्या मिळालेल्या अर्थपुरवठ्यामध्ये त्यांच्या गरजा भागात नाहीत. त्यामुळे ते सावकारांकडे कर्ज मागणीसाठी जातात. आणि त्यातच ते सावकारांच्या जाळ्यात अडकतात काहीवेळा त्या जाळयातून तो बाहेर पडू शकत नाही.

या संस्थाकडून सभासदांना वेळेत कर्ज मिळत नाही. कारण कर्जमागणी अर्ज केल्यानंतर ते त्यांच्या हातात येईपर्यंत त्यांचे तारण, कर्ज मंजूरी, निधीची उपलब्धता, या प्रक्रियेला फार विलंब लागतो. ¯Ö¸ŸÖ ज्याला हंगाम त्यांना वेळेत कर्जपुरवठा होणे महत्वाचे असते. वेळेत न मिळाल्याने शेतकऱ्यांना हंगामी कामे वेळेत करता येत नाही. यातून बऱ्याचवेळी नुकसान होते. उत्पादन कमी येते. तसेच कर्जपुरवÖŠÖ ÆÖ एकाच टप्प्यात दिला जातो. खरेतर त्यांच्या गरजेनुसार टप्याटप्याने कर्जपुरवठा केला पाहीजे. किंवा

कांहीवेळा कर्जपुरवठा वस्तूरुपात करणे गरजेचे आहे (त्यामध्ये खत, बी-बियाने, [illegible]वनाशयक वस्तू) कज हे आजदेखील पिकाच्या तारणाऐवजी जमीन तारणावरती दिले जाते त्यामुळे कर्जवसुलीत अडचणी येतात.

प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करताना परंतु शेतकरी ज्याच्यासाठी कर्ज घेतले त्यासाठी तो कर्जाचा वापर करता इतर कामासाठी कर्ज वापरलक जाते. अर्थात हे पाहण्यासाठी लागणारी यंत्रणा या संस्थेकडे नाही. कर्जाच्या विनीयोगावरती कडक नियंत्रण ठेवणे अभावामुळे कर्जाच्या परतफेडीची क्षमता घटते. त्यामुळे पतपुरवठा संस्थाच्या समस्यामध्ये वाढ होताना दिसते.

आर्थिक दृष्टीकोनातुन या संख्या अतिशय दुर्बल असल्याचे दिसते. याचे मुख्य कारण या संस्थाची सभासद संख्या, भागभांडवल, ठेवी या निकषामधून समाधनकारक दिसून येत नाही. स्वातंत्र्यउतर काळात अनेकदा या संस्था पुनर्रचना करूनदेखील त्यांची कार्यक्षमता वाढली नाही. त्यांनी स्वतः भांडवल उभारणीचे काम करीत नाहीत. त्यासाठी नवीन मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न करत नाहीत. त्यामुळे सभासद शेतकऱ्यांच्या गरजा भागविण्यात या संस्थाना अपयश येते. इ. स. २००६ मध्ये पतपुरवठा संस्थापैकी ६३.५ % प्राथमिक पतपुरवठा संस्था सक्षम होत्या. आणि ४.४ % संस्था होण्याच्या मार्गावर होत्या. तर १.९ % संस्था अकार्यक्षम होत्या. मात्र पुढच्या कालावधीमध्ये अनेक संस्था तोट्यात गेल्याचे आढळून येते.

जसे वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये या प्राथमिक सहकारी सोसायट्या प्रगती एकसमान झालेली नाही. तसेच माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील सोसायट्यांच्या बाबतीत झाल्याचे दिसून येते. कांही सोसायट्या कार्यक्षम आहेत तर काही नुसत्या नावापूरत्याच राहिलेल्या आहेत. सहकार क्षेत्रातील पतपुरवठा संस्थामध्ये निष्क्रीयता वाढत आहे. इ. स. १९७७ मध्ये ९२६३ संस्था सभासदाचे कधीच हित साधू शकत नाहीत. त्यामुळे अशा संस्थाची संस्था कमी होणे गरजेचे आहे. तसेच आर्थिक कुवत चांगली नसल्याने कुशल, प्रशिक्षित, अनुभवी व्यवसापकाची नेमणूक केली असतात. वार्षिक सभा कधीच वेळेत बोलावल्या जात नाहीत जरी बोलावली तरी बरेच सभासद गैरहजर असतात. अशा एक ना अनेक कारणामुळे संस्थाच्या विकासामध्ये अडथळे येतात.

प्राथमिक सहकारी सोसायट्यांच्या थकबाकीमध्ये वाढ होत चालल्याने संस्थाची डोकेदुखी वाढत आहे. इ. स. 2000-०१ मध्ये थकबाकीचे प्रमाण ३५.२२ % होते. इ. स. 2005-०६ हे प्रमाण ३०.४ % पर्यंत वाढले. याचे कारण अपात्र व्यक्तींना कर्जपुरवठा करणे, कर्जवापराकडे दुर्लक्ष करणे, कर्ज वसुलीसाठी प्रयत्न करणे, स्थानिक राजकीय दब[illegible] [illegible] आहेत. सदन शेतकरी सुध्दा परतफेड करत नाही. वाढत्या थकबाकी[illegible] पतपुरवठा संस्थाच्या विकासात अडथळे निर्माण होतात.[66]

3.8. सहकारी ग्राहक भांडार :

हे पूर्णतः खाजगी व्यापाऱ्यांच्या हातात असल्याने काळया बाजाराला मोठ्या प्रमाणात वाव होता. व्यापारी ग्राहकांना सेवा व्यवस्थित देत नव्हते. वजन मापामध्ये घोटाळे असत. किमतीवरती नियंत्रण नसल्याने व्यापाऱ्यांची मनमानी होती. यावरती कायमस्वरूपी मार्ग शोधण्यासाठी काÆी लोक एकत्र येवून जिवणावश्यक वस्तूंचा पुरवठा ¾ÖÖ•Ö¾ÖÖß किमतीमध्ये, मागणीनुसार निर्भेळ स्वरूपात, योग्य वजनमापाŸÖ करावा या हेतूने एकत्रित येवून ग्राहक संस्था निर्माण –ााल्या.[67]

3.8.1. ´ÖÖœüÖ ¾Ö ´ÖÖêÆüÖôû Ÿाालुक्यातील सहकारी ग्राहक भांडार चळवळ :

शासनाच्या या धोरणानुसार माढा व मोहोळ तालुक्यामध्ये अनेक खेड्यामध्ये ग्राहकांना सेवा सुविधा मिळाव्यात. त्यांना अन्नधान्याचा तुटवडा भासूनये. योग्य किमतीमध्ये सभासदांना दैनंदिन वस्तू उपलब्ध व्हाव्यात म्हणून अशा प्रकारच्या ग्राहक संस्था सुरू –ााल्या होत्या.

मोहोळ तालुक्यात एकूण आठ सहकारी ग्राहक भांडार आहेत. त्यापैकी आष्टी येथे एक भीमा सहकारी कारखाना लि. टाकळी (सि.) येथे बाकीच्या ५ ग्राहकां ÃÖÖÃ£ÖÖ ´ÖÖêÆüÖôû ¿ÖÆ¸üÖŸÖ †ÖÆêüŸÖ.

तक्ता क्र. १९

मोहोळ तालुक्यातील सहकारी ग्राहक भांडार

अ.क्र	संस्थेचे नांव	नोंदणी दिनांक	ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ ÃÖÃ£ÖÖ
1	व्यंकटेश सहकारी ग्राहक भांडार मर्या मोहोळ	27/7/1982	253
2	प्रियदर्शनी सहकारी ग्राहक भांडार मोहोळ	12/12/1994	406
3	मोरया सह. ग्राहक भांडार मोहोळ	21/01/1992	401
4	प्रगती सह. ग्राहक भांडार मोहोळ	24/02/1999	403
5	प्रगती सह. ग्राहक भांडार टाकळी (सि.)	1/10/1991	708
6	जय तुळजाभवानी सह. ग्राहक भांडार मर्यादित सोलापूर	25/01/2000	401
7	नरविर बापुजी गोखले सह. ग्राहक भांडार मर्यादित आष्टी.	20/11/1997	405
8	सावित्रीबाई फुले सह. ग्राहक भांडार मोहोळ	30/12/1991	404

(Ã¡ÖÖŸÖ- सहाय्यक निंबधक कार्यालय, मोहोळ.)

३.८.२. माढा व मोहोळ तालुक्यातील ग्राहक सहकारी संस्थाच्या विविध समस्या :

कúÖÆüß ग्राहक सहकारी संस्था जर सोडल्या तर या संस्थापुढे अनेक समस्या असल्याचे दिसून येते.

➢ अपूरे भांडवल आणि सभासदाचा उदासिनपणा

या ग्राहक संस्थाकडे अतिशय अल्प स्वरूपात भांडवल आहे. त्यामधून खेळत्या, भांडवलामध्ये वस्तू किंवा पाहिजे तेव्हा माल खरेदी करण्यासाठी आर्थिक मर्यादा येत आहेत. सभासदांच्या अपेक्षा वाढतÖ असल्या तरी सभासदांच्या वाढत नाही तर आहे त्या सभासद संस्थेमध्ये घट होताना दिसून येते. प्रियदर्शनी सहकारी ग्राहक भांडार मोहोळ मोरया सह. ग्राहक भांडार मोहोळ प्रगती सहकारी ग्राहक भांडार ´ÖÖÆüÖÔü, नरवीर बापुजी गोखले सह. ग्राहक भांडार आष्टी, सावित्रीबाई सह. ग्राहक ¾ÖÃŸÖÖ 3ÖÖ>üÖ¸ü, ´ÖÖÆüÖÔü, यांच्यासमोर फार मोठी समस्या आहे.

➢ निष्क्रीय कारभार आणि संस्थाचे कार्यक्षेत्र लहान

±úÖ¸ü £ÖÖÖ>च्या संस्था सोडल्यातर बहुतांश संस्थाचा कारभार निष्क्रीय स्वरूपाचा आहे. यामध्ये 3Öß´ÖÖÖ सहकारी ग्राहक भांडार, टाकळी सिंकदर, जय तुळजाभवानी सह. ग्राहक भांडार मर्या, सावळेश्वर या ग्राहक भांडाराचा उल्लेख करावा लागतो. नौकरवर्गामध्ये प्रामाणिकपणा, कौशल्य, व्यवस्थापन गुणांचा †3ÖÖ¾Ö दिसून येतो. त्यामुळे संस्था अधोगतिला जाताना दिसतात. तर या संस्थांचा आकार लहान असल्याने कार्यक्षेत्रामध्येही मर्यादा पडत आहेत.

➢ ×Æü¿ÖÖ²Ö ŸÖ¯ÖÖÃÖÞÖß´Ö¬Öß»Ö ¤üÖÂÖ

प्रत्येक ग्राहक संस्थाचे अंकेशेन दरवर्षी होणे आवश्यक असताना ते वेळेत कधीही केले जात नाही. त्यामुळे निर्णय घेताना अडचणी येतात. यामुळे ग्राहक संस्थेमध्ये अफरातफर होण्यास प्रेरणा ×´ÖôüŸÖÖ.

➢ योग्य नेतृत्व आणि समन्वय नाही

कोणतीही संस्था योग्य नेतृत्व मिळाले तरच यशस्वी वाटचाल करते. परंतु बाकीच्या ग्राहक सहकारी संस्थामध्ये संचालक मंडळातील सदस्यांनी स्वार्थी कृतीने कारभार केल्याचे दिसुन येते त्यांनी संस्थेच्या हिताऐवजी स्वतःचे हित पाहिल्याने संस्था तोटयाने आल्याचे दिसते. त्याच बरोबर ज्या वस्तू ‡ŸÖ¸ü सहकारी संस्था कडुन खरेदी केल्या जातात अशा संस्थाबरोबर कधीही समन्वय साधाल्याचे दिसत नाही . त्यामुळे अशÖ संस्थामध्ये कधीही एकसुत्रीपणा आला नाही.[68]

३.८.३. उपाययोजना :

- **³ÖÖगभांडवल वाढीसाठी प्रयत्न करणे**

ग्राहक सहकारी संस्थाच्या मर्यादित असलेल्या भाग भांडवलामध्ये वाढ करण्यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सभासदामध्ये बचतीचे महत्व पटवणे, ठेवी ठेवण्यसाठी त्यांना आकर्षित केले पाहिजे. त्याच बरोबर पूरेशी वित्तीय साधनसामग्री उभारण्यासाठी सभासदामध्ये जागृती –ÖÖ»Öß ¯ÖÖ×Æü•Ö ŸÖÃÖê“Ö शासनाने भागीदारी स्विकारली पाहिजे.

- **कार्यक्षेत्र वाढले पाहिजे**

संस्थाचे मर्यादित कार्यक्षेत्र न ठेवता त्यामध्ये वाढ –ाली पाहिजे. कार्यक्षेत्राबरोबर ग्राहकांना पाहिजे त्या वस्तू उपलब्ध करुन दिल्या पाहिजेत. वस्त़Ö¾Ö¸ü प्रक्रिया स्वतः करण्यास सूरवात करुन वस्तूची गुणवत्ता टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न –ÖÖ»ÖÖ ¯ÖÖ×Æü•Ö.[69]

या संस्था ग्राहकाला सोईच्या ठरण्यासाठी मध्यवर्ती ठिकाणी असाव्यात. वस्तूची गुणवत्ता, वजनमापे याकडे लक्ष देवून ग्राहकांची फसवणूक होणार नाही याची वेळीच काळजी घेतली पाहीजे. ग्राहकांचा संस्थेवरती विश्वास वाढवण्यासाठी काही योजना आखल्या पाहिजेत.

- **अनुभवी व कार्यक्षम व्यवस्थापक**

संस्था यशस्वी चालण्यासाठी चारित्र्यवान, उत्तम, निस्वार्थी व प्रामाणिक नेतृत्व असले पाहिजे. सहकारी चळवळीची माहिती असणारे संचालक निवडले पाहिजे. च्यवस्थापनामध्ये हस्तक्षेप करू नये. संस्थेचे कर्मचारी प्रशिक्षीन असावे याबरोबर या संस्थेमध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढला पाहिजे. अशा प्रकारच्या उपाययोजनाची अम्मलबजावनी केल्यास निश्चित ग्राहक संस्था कार्यक्षम बनून ग्राहकांना चांगल्या सेवा मिळतील.[70]

3.9. सूतगिरणी :

3.9.1 महात्मा फुले अनुसूचित •ÖÖŸÖß •Ö´ÖÖती शेतकरी सहकारी सूतगिरणी, वाघोली. ता. मोहोळ :

सहकारातून समृध्दीकडे जाण्यासाठी मोहोळ तालुक्याच्या विकासामध्ये अनेक अ›ü¾ÖÖÞÖने होती. त्यामध्ये शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे पाणी व शेतीसाठी पाणी, दळणवळण अशी विकासाची ¯Ö“ÖÃÖ¡Öß राबवण्याचा संकल्प करुन वाघोली तालुका मोहोळ येथे सूतगिरणी सुरू करण्यासाठी प्रयत्न सुरु करण्यात

आला. बहुजनाचा उध्दार, शेतकऱ्यांची अस्मिता, महिला शिक्षणाचा पुरस्कार करुन समतेचा प्रयत्न कÖ¸णारे महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या प्रेरणेची सतत जाणीव रहावी या उद्देशाने लक्ष्मन ढोबळे यांनी मोहोÔÖ तालुक्यातील सोलापूर-´Ö गळवेढा राज्यमार्गावरती असणाऱ्या वाघोलीच्या वैराण माळरानाव¸Ö ´ÖÆÖŸ´ÖÖ ±Ö»Ö अनुसूचित •ÖÖŸÖß •Ö´ÖÖती शेतकरी सहकारी सूतगिरणी नियमित, वाघोली ही सूतगिरणी ^³ÖÖ¸Ö»Öß.

या सूतगिरणीची नोंदणी क्र. एस यु आर/ पीआरजी/ (ए)->ß/ ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸Ö 23 ×¤Ö. 24 ×>ÃÖ²Ö¸Ö 1993 असून या सूतगिरणीचे मूख्यप्रवर्तक लक्ष्मण ढोबळे आहेत. या सूतगिरणीच्या प्रत्यक्ष उत्पादनास सूरवात त्यामध्ये चाचणी उत्पादन १२ डिसेंबर २००० आणि व्यापारी उत्पादनास दि. १ मार्च २००१ सुरुवात –ÖÖ»Öß.

➢ ÃÖÖŸÖÖ×गरणीचे कार्यक्षेत्र :

वाघोलीच्या माळरानावरती गट क्रमांक ७१ अशाका नगर वाघोली येथे १२५ एकर सूतगिरणीच्या मालकीची जमीन आहे या विस्तीर्ण डोंगरावरती ही महात्मा फुले अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सूतगिरणी सुरु करण्यात आली असून या सतगिरणीचे कार्यक्षम सोलापूर, सांगली, उस्मानाबाद या ŸÖÖन ×•Ö»ÆÖ †ÖÆê.

➢ सूतगिरणी सुरु करण्यामागचे उद्देश :

1) शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळावा.
2) परिसरामध्ये शेतकऱ्यांच्या कापसाचे उत्पादन वाढावे.
3) तालुक्यात अनुसूचित जाती जमातीची एकमात्र सुतगिरणी.
4) अनुसूचित जाती जमातीच्या लोकांचे स्थापन करण्यात आली.[71]

इ.स. १९९३ मध्ये महात्मा फुले अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सहकारी सूतगिरणीची स्थापना –ााल्यानंतर महाराष्ट्र शासनाने सूतगिरणीस प्रकल्पउभारणीसाठी शासकीय भागभांडवल व कर्जे टप्याटप्याने उपलब्ध करुन दिली आहे. त्या अर्थसाठयाच्या मदतीने टप्याटप्याने इमारती बांधकाम करुन टप्याटप्याते मशिनशी मदतीने मार्च २००१ पासुन ६०४८ चात्या करिताची मशिनरी व सप्टेंबर २००१ मध्ये ८०६४ चात्या असे एकुन १४११२ चात्यांवर सूत उत्पादन घेण्यास सुरवात केली. मात्र सुरवातीस बांधकामकरीत असतानाच पुढच्या काळात १००८० इतके चाते बसतिल इतकी इमारतीमध्ये जागा शिल्लक ठेवण्याŸÖ आली होती. बसवलेल्या मशिनरीची उत्पादन क्षमता घटली असल्याने सूताचा दर्जा व गुणवत्ता उत्पादन पूर्ण क्षमतेने मशिनरी बसविण्यात आली आहे.

➢ **¯ÖÏकल्प व भागभांडवलाची उभारणी :**

महाराष्ट्र राज्य सहकारी वस्त्रोद्योग महासंघ लि. मुंबई यांनी या सूतगिरणीच्या २५२०० चात्यांच्या ५१६४ लाख रुपये रकमेस मान्यता दिली असल्याने प्रकल्प खर्चाची उभारणी सभासद भागभांडवल व शासकीय भागभांडवल यांचे १:९ प्रमाणे भांडवल उभारणी व भांडवल व कर्ज यांची उभारणी १:१ याप्रमाणे करायचे असल्याने सभासद भांडवल ५ टक्के मंजूर रक्कम २५८ लाख रुपये व शासकीय भागभांडवल २३२४ लाख रुपये असे एकुन २५८२ लाख रुपये जमा केले.

तक्ता क्र. 20

´ÖÆÖŸ´ÖÖ ±ãú»Ö †.•ÖÖ. जमाती शेतकरी सह. सूतगिरणी ¾ÖÖ“ÖÖ»Ößü ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü (‡.ÃÖ.2005-2006)

अ.नं.	सभासदांची वर्गवारी	एकूण सभासद संस्था
1	कापुस उत्पादक व्यŒÖßगŸÖ ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü	12481
2	हातमाग विनकर सोसायटी	40
3	इतर सोसायटी सभासद	26
4	शेअर्स अनामत	00
5	´ÖÖ. ´ÖÆÖ¸üÖÂ™ü ¿ÖÖÃÖÖ, ´ÖÓ²ÖÔ‡.	01
	एकूण	12488

(Ã¡ÖÖêŸÖ- ¾ÖÖÙÖÂÖÛú †Æü¾ÖÖ»Ö ‡.ÃÖ. 2005-06)

वरील तक्त्यामध्ये असलेल्या १२४८८ सभासदापैकी ९४ टक्के सभासद अनुसूचित जाती जमातीमधील असुन ६ टक्के इतर प्रवर्गातील आहेत.[72]

नवबौद्ध, अनुसूचित जातीतील लाभार्थ्यांना या सुतगिरणीचे भाग खरेदी करता यावे यासाठी आर्थिक सहाय्य योजनेखाली प्रत्येक भाग १००० (एक हजार रुपये) प्रमाणे ५०० रुपये कर्ज व ५०० रुपये अनुदान वस्त्रोद्योग संचालनालय मुंबई यांचेमार्फत मिळविले आहेत. ते देखील सुतगिरणीने वेळोवेÔÖß शासनास परतफेड केलेले आहे. सूतगिरणीचे संचालक मंडळ एकून २७ संचालकाचे त्यांचा कार्यकाल ५ ¾ÖÂÖÖÓ“ÖÖ †ÖÆê.

➢ **ÃÖÖŸÖ×गरणीची ¾Öî׿ÖÂ™ÍÛ¶ :**

1) अत्याधुनिक लॅबोरेटेरीमुळे जागतिक व स्थानिक बाजरपेठेत सुतास मोठया प्रमाणात मागणी.

2) सूतगिरणी ÃÖÖईटवर शेतकरी व्यापाऱ्यांकडुन कच्या कापूस घेऊन जिनींग व प्रेसिंग मशिनद्वारे कापूस पक्का बनविला जातो.

3) ९८ टक्के संचालक मंडळ अनुसूचित जाती जमातीचे.

4) गिरणीतील कामगारांना जाणे येणेसाठी मोफत सेवा, वैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात.

➢ **कापूस खरेदी व सूत विक्री :**

या सुतगिरणीसाठी लागणारा कापूस स्थानीक शेतकरी, विदर्भ-मराठवाडयातील बाजारपेठ व व्यापाऱ्यांकडून खरेदी केला जातो. त्याचप्रमाणे तयार –ालेले सूत चांगल्या प्रतिचे असल्याने इचलकरंजी, भिवंडी, मालेगाव, कलकत्ता या देशी कापड मिलकडून मोठया प्रमाणात मागणी असून चीन या आशियायी देशामध्ये सुतास चांगली मागणी आहे. त्यामुळे आपल्या देशामध्ये परकीय चलन मिळवून देण्यास या सुतगिरणीने हातभार लावला आहे.[73]

➢ **कामगार कल्याण योजना :**

या सूतगिरणीमध्ये प्रशासकीय व लेखाविभाग, उत्पादन विभाग, टाईम विभाग, स्टोअर विभाग, ‡»ÖÖÛŒट्रक विभाग व इतर कामगार असे एकून ५१८ कर्मचारी आहेत. या कर्मचाऱ्यांमुळे सूतगिरणी अतिशय सक्षम असलेली दिसून येते या कामगारांना सूतगिरणी मार्फत जास्तीत जास्त सोई उपलब्ध करुन देण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

1) कामगारांना ने-आण करण्याकरिता सुतगिरणीने मोफत बससेवा ×¤ü»Öß ‡ÖÆê.

2) कामगारांना सूतगिरणीच्या आवारात कामगार निवासी घरकुलामध्ये मोफत, वीज, पाणी व राहणेसाठी निवासाची व्यवस्था केलेली आहे.

3) कामगारांना अडीअडचणीच्या वेळी पैशाची निवड भासते या करिता पतसंस्था स्थापन करण्यात आली असून कामगारांना कर्ज दिले जाते.

4) कामावरती असताना कामगारास इजा किंवा दुखÖÖ¯ÖŸÖ –ाल्यास मोफत वैद्यकीय सेवा पुरविली •ÖÖŸÖê.

5) कामगारासाठी वर्कमेन्स कॉम्पेनसेशन ॲक्टखाली विमा पॉलीसी घेतली असून या योजनेतून कामगारांना अपघात –ालेस नुकसान भरपाई दिली जाते.

6) कामगारांची मोफत सर्व रोग निदान आरोग्य तपासणी केली जाते.

7) सूतगिरणीतील कामगारांच्या मुलांना वह्या, पुस्तके,शालेय ड्रेस मोफत दिले जातात.

8) कामगारांना प्रॉव्हीडंड फंड, फॅमिली पेन्शत, लाईफ इन्शुरन्स, कार्पोरेशन पुणे मार्फत इम्पलाइज ग्रुप ग्रॅच्युएटी कम ॲशोरन्स योजना, सेवकांना पगारी, हक्क रजा, पगारी सुट्टी इ. सोयी सुविधा दिल्या जातात.

9) कामगारांची गैरहजेरी कमी व्हवी, रात्रपातळीसाठी स्पेशल अलोंन्सेस दिलाजातो.

त्याचबरोबर कामगार सेवक संघटना असून सुत गिरणी व कामगार यांचे संबध सलाख्याचे राखण्यासाठी प्रयत्नशील असल्याचे दिसून येते.[74]

➢ सुत गिरणीचे सामाजिक उपक्रम :

समाजाच्या ऋणÖÖÝÖन कांही अंशी तरी उतराई होणेसाठी थोर नेत्यांच्या जयंती-पुण्यतिथीचे औचित्य साधुन रक्तादान शिबीरे आयोजित करुन संचालक व कामगारांकडून रक्तदान केले जाते. त्याच बरोबर ÃÖ¾Ö रोगनिदान शिबिरांच्या मधून गोरगरीब स्त्री-पुरुषाच्या वेगवेगळया रोगांच्या तपासण्या करुन त्यांना आधार दिला जातो.मोफत नेत्ररोग शिबिरांच्या मधून डोळयाच्या शस्त्रक्रिया मोफत करुन चश्मे वाटप केले जÖÝÖÖÝÖ. †Ö¸Öग्य शिबीरांच्या मधून आपले आरोग्य व्यवस्थित राखण्यासाठी मार्गदर्शन केले जाते.

¸ÖÂ™Òीय नेते स्वातंत्र्य संग्रामातील ÁÖÂŠ नेते, लोकपुरुष श्रेष्ठ साहित्यिक यांच्या जयंत्या-पुण्यतिथी साजऱ्या करुन त्यांच्या कार्याचा गौरव केला जातो. त्याचबरोबर तरुन पिढीला योग्य दिशा मिळावी यासाठी या नेत्यांचा आदर्श त्याच्यासमोर ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो.

संपर्ण महाराष्ट्रातुन पंढरपूर-मंगळवेढा येथे वारकरी मंडळी भाविक येत असतात त्यांना पिण्याचे पाणी, जेवन, फराळ, चहा, ची मोफत सोय केली जाते. शासनाचे देखील आम्ही कोणीतरी देणे लागतो म्हणून नैसर्गिक आपत्तीमध्ये राज्याला देशाला मदतीचा हातभार लावला जातो. त्यामध्ये भूकंम, त्सुनामी, वादळ, महापूर अशा प्रसंगी मदत केली जाते.

➢ वृक्षारोपन :

अलीकडील कालवधीमध्ये पर्यावरणाचे संतुलन बिघडले असल्याने हवामान बदल होऊ लागल्याने तापमानात वाढ, पावसाचे प्रमाण अतिशय कमी –ााले आहे.बेसुमार वृक्ष तोडीने अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते त्यामुळे यावरती शासन सर्वतोपरीने प्रयत्न केले जात असले तरीत्यÖ¾Ö¸ म्हणावे तसे यश आल्याचे दिसत नाही. तेव्हा पर्यावरण संतुलन राखण्यासाठी सुतगिरणीने काही प्रमाणात वृक्ष लागवड करुन हातभार लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रामुख्याने त्यामध्ये सूतगिरणी परीसरामध्य

5000 (¯ÖÖ“Ö ÆÖ•ÖÖ¸¡) –ाडे लावली असुन ती जगवली आहेत. नारळ, फायसस, सुबाभूळ, चिंच, आवळा, कडुलिंब, बाभूळ, लिंबोनी, सीतीफळ, आंबा, निलगिरी, अशोक, जांभूळ अशी मोठी –ÖÖ›¡ »ÖÖ¾ÖÖ»Öß †ÖÆÖêŸÖ. त्याचबरोबर संचालक,सभासद, कामगार, येणारे यासाठी गुलाब, शोची फुले, जास्वंदी, लिली, चाफा, ¿ÖÖ¾ÖÓŸÖß, –ेंडू मोहक अशी फूलबाग तयार केलेले आहे यातून काही प्रमाणात तरी पर्यावरन संतुलन राखण्यामध्ये हातभार »ÖÖ¾ÖÖ»ÖÖ •ÖÖŸÖ.[75]

- **सुतगिरणीचे मोहोळ तालुक्याच्या विकासातील योगदान :**

महात्मा फुले अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सहकारी सुतगिरणीचे मोहोळ तालुक्याच्या विकासात अतिशय महत्वाचे योगदान आहे. तालुक्यातील व कार्यक्षेत्रातील कापूस उत्पादकांना कापुस विक्रीची हमी मिळाल्याने अनेक शेतकऱ्यांचा कापूस उत्पादन वाढीकडे आकर्षित –ाले. त्यामुळे नगदी पिकांचे क्षेत्र वाढवण्यास मदत –ाल्याने शेतकऱ्यांना योग्य भाव मिळू लागला. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक जीवनमान सुधारण्यास हात भार लागला. मोहोळसारख्या दुष्काळ सदृष्य भागामध्ये ही सूतगिरणß ÃÖã¹ý –ाल्याने बेरोजगारीचा प्रश्न काही प्रमाणात सुटण्यÖÃÖ ´Ö¤üŸÖ –ाली. या सूतगिरणीतील सूत देशाच्या बजारपेठेत व आंतरराष्ट्रीय बाजर पेठेत विक्रिसाठी चांगली मागणी असल्याने तालुक्यात व महाराष्ट्र²Ö¸üÖ²Ö¸¡ परकीय चलण मिळण्यास मदत –ाली. या सूतगिरणीच्या परिसरामध्ये दुग्धउत्पादन, हॉटेल, पान, चहा टपऱ्या व इतर छोटी मोठी दुकाने व व्यवसाय सुरु –ाल्याने स्थानिक लोकांना व्यवसायाच्या संधी मिळाल्याने तालुक्यातील लोकांकडे पैसा उपलब्ध –ाल्याने शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक विकास होण्यास हातभार लागल्याचे दिसून येते.[76]

¡माढा व मोहोळ तालुक्याच्या आर्थिक विकासात या दोन्ही तालुक्यात कृ×ÂÖ ˆŸ¯ÖÖ®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸¡ समितीच्या योगदानाबरोबरच खरेदी-विक्री संघ, विविध विकास कार्यकारी सोसायट्यांनी प्राथमिक स्तरापासून शेतकऱ्यांच्या उन्नतीसाठी कमी मुदतीची, दिर्घ मुदतीची कर्जे दिल्याने शेतकऱ्यांना विकास साधता आला. सहकारी ग्राहक भांडाराच्यामुळे व्यापाऱ्यांकडून मतमाणी पध्दतीने माल विक्रीची पध्दत बंद –ाली. सभासदांना जिवनाश्यक लागणाऱ्या वस्तू मिळू लागल्याने आर्थिक शोषण कमी होण्यास मदत –ÖÖ»Öß.

त्याचबरोबर दुग्ध सहकारी संस्थामुळे या दोन्ही तालुक्यात धवलक्रांती होण्यास मदत –ÖÖ»Öß. शेतीमालाबरोबरच दुग्ध उत्पादनामध्ये देखील मोठ्या ¯Öमाणात वाढ –ाली. कमी पावसामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढला अशा प्रकारच्या विविध घटकांच्यामुळे माढा व मोहोळ तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या

आर्थिक जिवनात सुधारणा –ााल्याने दोन्ही तालुक्यांच्या आर्थिक विकासात मोठे बदल –ााले या दोन्ही तालुक्याच्या आर्थिक विकासामुळे देशाच्या विकासासदेखील हातभार लागल्याचे दिसून येते.

3.10. ¤¬Ö ÃÖ‘Ö

३.१०.१. सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित सोलापूर

¯ÖÖÃताविक

सोलापूर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील शेती व्यवसायाला जोडधंदा म्हणून दुग्ध व्यवसायाला महत्वाचे स्थान आहे. ग्रामीण भागातील लोकांचे उपजिविकेचे साधन म्हणूनही या व्यवसायाकडे पाहिल जाते. त्यामुळे या व्यवसायाचा विकास होण्यास मदत व्हावी म्हणून सन १९८१ मध्ये 'सोलापूर जिल्हा दूध सहकारी उत्पादक व प्रक्रिया संघाची' स्थापना करण्यात आली.

दूध हे पूर्णत्व समजले जाते. सजिव प्राणीमात्राची निर्मिŸÖß –ााल्यापासून दूध अस्तित्वात असावे. प्राण्याच्या अपत्याचा (पिलाचा) जन्म होताच मातेच्या स्तनातून दूधाचे स्त्रवन आपोआप –ÖÖ»Ö †ÃÖÖ¾Ö. ¤¬Ö म्हणजे सस्तन प्राण्याच्या स्तनातून स्त्राव होय. तेव्हापासूनच मानवाने दूधाबद्दल –ाान अवगत करुन घेतले. मानवी संस्कृतीच्या विकासाबरोबर पशुपालनाचे महत्त्व मानवाला समजले. पशुपालन व दुग¬Ö व्यवसायामुळे मानवाची अन्नाची गरज पूर्ण –ÖÖ»Öß. ¤ग¬Öव्यवसायामुळे मानवी संस्कृतीचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास –ााल्याचे दिसून येते.

प्राचीन काळापासून मानवाला दू¬Ö ¾Ö ¤ग्धजन्य पदार्थांची माहिती होती. इ. स. पूर्व १० हजार वर्षापूर्वी मध्य युरोपखंडात गाईपासून दूध मिळवले. थॉमस व शात्री यांच्या मतानुसार इ. स. पूर्व आठ हजार वर्षापूर्वी दक्षिण तुर्कस्तानमध्ये गाईपालन करून दूध मिळविले. भारतात मध्यभारत पूराने, वेद, उपनिषीदे या ग्रंथामध्ये दूध व दुग्धजन्य पदार्थांच्या उल्लेख आढळतो. श्रीकृष्णाने दूधाचे महत्त्व लोकांना सांगीतल्याचा उल्लेख मिळतो. मथुरा ही त्याकाळातील दूधाची बाजारपेठ असल्याचा उल्लेख सापडतो. यावरून दूधाला ±Ö¸ü ¯ÖÖ“Ößन इतिहास असल्याचे दिसून येŸÖ.[77]

'¤ग्ध व्यवसाय' म्हणजे दुभत्या जनावरांपासून दूध मिळवणे. त्याचा उपभोग कुटुंबाच्या उपभोगासाठी करणे, आणि त्याच्या विक्रीतून आर्थिक उत्पन्न मिळविणे होय. हा व्यवसाय वैयक्तिक किंवा सहकारी संस्थेमार्फत करता येतो. या व्यवसायातून रोजगार मिळतो. कोणत्याही प्रकारचे प्रशिक्षण न घेता उद्योग सुरू करता येतो. दूध व दुग्धजन्य पदार्थ विक्रीतून परकीय चलनदेखील मिळविता येते. भारतातील

70 ŸÖ ८० % लोक ग्रामीण भागात राहतात. त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेती असल्याने शेती पूरक †ÃÖ दूग्धउत्पादन, पशुपालन, मत्सोत्पन करतात. भारतात जवळजवळ साडेसात लाख खेडी आहेत. या खेड्यातील ७२ दशलक्ष लोक दूध व्यवसायात गुंतले आहेत. भारतात जगाच्या १४ टक्के दूध उत्पादन होते. आज भारत ८८ मेट्रिक टन दूध उत्पादन करतो. त्यामुळे भारत हा जगातील प्रथम क्रमांकाचा देश बनत आहे. भारताच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये शेती व शेतीव्यवसायाचा हिस्सा 24.2 % †Öहे. त्यापैकी पशुधन व दुग्धव्यवसायाचा हिस्सा ११ % आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतीला जोडधंदा म्हणून आणि ग्रामीण भागातील बेकारी व अर्थबेकारी“ा प्रश्न सोडवण्यासाठी दुग्धव्यवसायाला आगळेवेगळे महत्व आहे. भारतातील दूध उत्पादक शेतकऱ्यांच्या दूधाला खात्रीची बाजारपेठ व योग्य भाव मिळाल्यामुळे आर्थिक व सामाजिक परिस्थती सुधारण्यास मदत होत आहे. अलिकडच्या काळात हा व्यवसाय एक स्वतंत्र व आधुनिक पध्दतीने केला जात असल्याने लोकांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê.[78]

- **दूध व्यवसायाची उत्क्ÖÖŸÖß :**

पूर्वीच्या काळामध्ये पशुपालन व ¤ग्ध व्यवसायाकडे व्यवसाईक दृष्टीकोनातून पाहिले जात नव्हते मात्र जसजसी लोकसंख्या वाढू लागली त्याबरोबर मानवाचा दृष्टीकोन बदलला जाऊ लागला. दूधाच्या विक्रीतून चांगला फायदा होऊ लागल्याने द¬Ö ˆŸ¯ाादन वाढवण्याबरोबर दुग्ध व्यवसायाला चालना x´ÖôÖÖ»ÖÖ.[79]

दूध जास्त काळ टिकून रहावे यासाठी त्यावर विविध संस्कार करावे लागतात. त्यासाठी मानवाने अनेक प्रयत्न केले. जगामध्ये सर्वात पहिल्यांदÖ ÛÃ¾ÖŸ–र्लंड मधील 'केसीन' या गावात 'बुर्नी' या ठिकाणी इ. स. १८१५ मध्ये दुग्ध व्यवसायाची सुरूवात –ाल्यानंतर ५-६ वर्षानंतर 'डेन्मार्क' येथे सहकारी दूध संस्था स्थापन –ाली. नंतर युरोप व अमेरिकेमध्ये दुग्ध व्यवसायाचा विकास मोठ्या प्रमाणात –ाल्याचे दिसून येते.

इ. स. १६२८ मध्ये दूधापासून लॅक्टोज (¤ग्ध शर्करा/ दूधाची भूकटी) तयार करण्याचा शोध लागला. इ. स. १८५६ मध्ये अमेरिकेमध्ये गेल 'बाल्र्डन' याने दूधापासून सांद्रित दूधाची/ दूधाची भुकटी तयार करण्याचे पहिले पेटंट मिळवले १८७८ मध्ये दूधातील मलई वेगळी करण्याची पध्दत विकसित –ÖÖ»ÖÖ. इ. स. १८८८ मध्ये स्वित्–र्लंड मध्ये निकोल्स 'गेर्बर' यांनी दूधातील स्निग्धांशांचे / फॅट मापण करण्याची पध्दत शोधून काढली. इ. स. १८९० मध्ये 'स्टीव्हेन बॅबकॉक' याने आधुनिक पध्दतीने दूधातील स्निग्धांचे मापण करण्याची पध्दत शोधून काढली. ‡. ÃÖ. 1880 ते ९० या काळात दूध थंड करून (चिलींग) जास्तकाळ टिकविण्याचे तंत्र अवगत केले. इ. स. १८९५ मध्ये 'लुई पाश्चर' या अमेरिकन

¿ÖÖÃ¡Ö–ाने दूध टिकवण्यासाठी विशिष्ट तापमान दूध तापविणे व थंड करण्याची प्रक्रिया शोधून काढली. यालाच 'पाश्चराई–नेशन' म्हटले जाते. इ. स. १९१४ मध्ये थंड दूधाची ने आण करण्यासाठी इंन्शुलेटेड टाक्या (थंड) असलेल्या मोटारिने दूधाची दुरवर ने आण करणे सोपे –ÖÖ»Ö.

अशा प्रकारच्या सुधारणामुळे जगात दूध उत्पादन वाढीला चालना मिळाली. यातून जास्त दूध देणाऱ्या संकरित गायीच्या निर्मितीवर भर देवून जगातील एकूण दूध उत्पादन वाढीवण्यावर भर दिला.[80]

याच कालावधीमध्ये भारतामध्ये देखील दूध उत्पादन वाढत गेल्याचे दिसून येते. जगाच्या एकूण दूध उत्पादनात भारताचा वाटा सन २००४ मध्ये १४.० –ÖÖ»ÖÖ. जगाच्या दूध उत्पादन वाढीबरोबर भारतातील देखील दूध उत्पादन–ÖÖŸÖ ¾ÖÖœ Æ¸ÖŸÖ गेल्याचे दिसून येते.[81]

भारतामध्ये प्राचीन कालापासून गाईना महत्वाचे स्थान आहे. हिंदू धर्म संस्कृतीमध्ये गाईलÖÖ ग×Ö´ÖÖŸÖÖ, 'गोधन' म्हणून ओळखले जात होते. वैदिक काळात दूध, दही, तूप, गोमूत्र यांचा उपयोग देवपुजेसाठी केला जात असे. इ. स. पूर्व ३२१ ते २६९ या कालावधीमध्ये कौटिल्याने लिहिलेल्या या 'अर्थशास्त्रा' मध्ये पशुपालन व दुग्ध व्यवसायाचे महत्व सांगितले आहे. श्रीकृष्णाने गोकुळात दू–ÖÖ“Ö ´ÖÆŸ¾Ö सांगितले होते. वेद, उपनिशिषदे, महाभारतात दूध, दही, तूप, लोणी यांचा उल्लेख आढळतो. ´ÖÖ¡Ö मध्ययुगीन काळात दुग्ध व्यवसायाचा ऱ्हास –ÖÖ»ÖÖ. परंतु पुढील काळात तंत्र–ज्ञानाच्या प्रगतीबरोबर दुग्ध उत्पादन वाढले. दुग्ध व्यवसायातून रोजगार मिळाल्याने आर्थिक परिस्थिती उंचावल्याचे दिसून येते.[82]

‡. ÃÖ. 1818 ´ध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीची राजवट सुरू –ज्ञाली. नवीन शोधामुळे औद्योगिकरणाला चालना मिळाल्याने दूधाची मागणी वाढल्याने पशुपालन व दूग्ध व्यवसायाला चालना मिळाली. इ. स. १८६२ मध्ये पशुवैद्यकीय शाळा सुरू करण्यात आली. इ. स. १८६८ मध्ये पशुधनाच्या आरोग्यासाठी कमिशन नेमले. यातून ×ÆÃÃÖÖ¸ (हरियाना) येथे पशुवैद्यकीय पहिले महाविद्यालय सूरू केले. इ. स. १८७५ मध्ये सावकारांच्या विळख्यातून बाहेर पडण्यासाठी शेतकऱ्यांनी चळवळ सूरू केली. इ. स. १८८३ मध्ये मद्रास राज्यात शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यासाठी कायदा केला. इ. स. १९१२ च्या सहकारी कायद्यानुसार वेगवेगळया क्षेत्रात सहकारी पतसंस्था सुरू –ज्ञाल्याने लोक एकत्र येवून आपल्या गरजा सोडवू लागले. भारतात इ. स. १८८६ मध्ये अलाहाबादमध्ये पहिली मिलीटरी डेरी स्थापन केली. इ. स. १९१९ मध्ये पहिली पशुगणना –ÖÖ»Öß. इ. स. १९१३ मध्ये अलाहाबाद (उत्तरप्रदेश) 'खेत्रा' याठिकाणी पहिली सहकारी संस्था स्थापन –ज्ञाली. पुढच्या कालावधीमध्ये बडोदा, बेळगांव, हुबळी, कलकत्ता, बागलकोट येथे सहकारी ¤ुग्धसंस्था स्थापन –ज्ञाल्या. यातून हा व्यवसाय सरकारी, सहकारी, खाजगी क्षेÖ¡ÖÖ´ध्ये विकसिŸÖ –ÖÖ»ÖÖ.[83]

³ÖÖ¸üŸÖÖŸÖ»Ö ¤üग्ध विकास फार मोठ्या प्रमाणात –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê. ‡. ÃÖ. 1990-९१ मध्ये दुग्ध सहकारी सभासद संख्या ६३.४० हजार होती तर सभासद संख्या ७.७८ कोटी होते. इ. स. २००१-०२ मध्ये दुग्¬Ö सहकारी संस्थाची संख्या १०१.३१ होती तर सभासद संख्या ११.५४ कोटी –ाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे दुग्¬Ö उद्योगाने शेतीला पूरक उद्योग सुरू –ाल्याने शेतकऱ्यांना जोड धंदा बनला आहे.84

³ÖÖ¸üŸÖÖŸÖ ‡. ÃÖ. 1950-५१ मध्ये दूधाचे उत्पादन १७ दशलक्ष टन होते ते वाढून इ. स. २००३-04 मध्ये ८८.८१ मिलीयन टन –ÖÖ»ो. दूध वाढीचा वेग खऱ्या अर्थाने इ. स. १९७०-७१ पासून वाढला. कारण भारत सरकारने दूध उत्पादन वाढीसाठी वेगवेगळे कार्यक्रम राबवून प्रोत्साहन दि»Öê. त्यामुळे दूध उत्पादन वाढले. त्यामुळे गावोगा¾Öß ¤ü¬Ö ÃÖÖÃ£ÖÖ ÃÖÖºþ –ाल्या. तालुका व जिल्हापातळीवर दूध संघाची स्थापना करण्यास प्रेरणा दिली.85

‡. ÃÖ. 1981-८२ मध्ये भारताचे एकूण दूध उत्पादन ३४.३ दशलक्ष टन होते ते २००३-०४ मध्ये ८८.८१ दशलक्ष टन –ÖÖ»Öê. ‹कूण २३ वर्षाच्या काळात दूध उत्पादन अडीच पटीपेक्षा जास्त वाढल्याचे दिसून येते. इ. स. १९८७-८८ मध्ये दूध उत्पादन कमी –ÖÖ»Öê ŸÖ ‡. ÃÖ. 1997-98, 2000-०१ देखील दूध उत्पादन कमी –ाले. याशिवाय इतर कालावधीमध्ये द¬Ö ˆŸ¯ÖÖदनामध्ये सतत वाढ –ाल्याचे दिसते.

¤üग्ध व्यवसायाच्या दृष्टीकोणातून पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती, नागपूर, कोकण व मुंबई असे एकूण सात विभाग आहेत. या सर्व विभागातून सहकारी व सरकारी क्षेत्रामध्ये प्रतिदिन सरासरी ४४.०० लाख लिटर दूधाचे उत्पादन होते. महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत दुग्ध व्यवसाय अन्यन्यसाधारण महत्व आहे. मुंबई शहराला लागणारे स्वच्छ व निर्मळ दूध पुरेशाप्रमाणात मिळावे यासाठी नागरी पुरवठा विभागाच्या नियंत्रणामध्ये 'मुंबई दूध योजनेची' स्थापना इ. स. १९४७ मध्ये केली. यातूनच आरे गवळी ¾ÖÖ›¶Ö“Öß ‡. ÃÖ. 1950-५१ मध्ये पुणे येथे पहिली सहकारी तत्वावरील दूध संस्था स्थापन –ÖÖ»Öß. ¯Öãœê पुण्यातून दूध संकलन, शितकरणा, प्रक्रिया व वितरण करणारा प्रकल्प सुरू –ाला. राज्यातील इतर भागाची दूधाची वाढती मागणी पुर्ण करण्याकरीता दुग्धव्यवसाय धोरणात बदल केले. त्यानुसार ग्रामीण भागातील शेतीव्यवसायावर आधारित असलेल्या दुग्ध व्यवसायावर भर देण्यात आला. इ. स. १९५८ मध्ये Ã¾ÖŸÖÓ¡Ö ¤üग्धव्यवसाय खाते निर्माण करून या खात्याकडे सहकारी दूध संस्थेची नोंदणी करणे व त्यावर नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकारी देण्यात आले. इ. स. १९६४ पर्यंत दुग्ध व्यवसायावर संपूर्णपणे सरकारी दूध महासंघाची स्थापना –ाली. १ डिसेंबर १९७१ मध्ये राज्यात सहकारी तत्वावरील पहिली दूधावर प्रक्रियÖÖ करणारी दुग्धशाळा पुणे (कात्रज) येथे सुरू –ाली. सहकारी खाते व दुग्ध संस्थाची रचना त्रिस्तरीय केली †ÖÆê. 1) महाराष्ट्र राज्य सहकारी दूध महासंघ (महानंद) राज्यस्तर. 2) ×•Ö»ÆÖ/ ŸÖÖ»Öका सहकारी दूध संघ

(×जल्हा किंवा तालुका स्तर). 3) ¯ÖÖ£Öẍ´Öक सहकारी दूध पुरवठा संघ. अशाप्रकारे त्रिस्तरीय दूध संकलन केले जाते. तालुका किंवा जिल्हासंघाची शिखर संस्था म्हणून महाराष्ट्रात 'महानंद' ही संस्था काम करत आहे. दूध महापूर योजनेच्या तिन्ही टप्यातील दूध उत्पादन वाढीसाठीचे विवीध कार्यक्रम राबविल्यामÔÖ दूधाचे उत्पादन वाढले. त्यामुळे महाराट्र राज्य देशात दूध उत्पादनात तिसऱ्या क्रमांकावर आहे.[86]

महाराष्ट्रात शासकीय व सहकारी क्षेत्रात ६३ दुग्ध शाळा आहेत. यांची दैनिक क्षमता ६९.६५ लाख लिटर आहे. तर शासकीय व सहकारी क्षेत्रात ११७ दूध शितकरण केंद्रे आहेत. त्यांची प्रतिदिन क्षमता 21.3 लाख लिटर आहे. राज्यात एकूण ९ दूध भूकटी व दुग्धजन्य पदार्थ निर्मिती कारखाने आहेत. त्यांची प्रतिदिन क्षमता १४२ मेट्रीक टन आहे. राज्यात सहकारी संस्थाची संस्था २३,४८४ आहे. राज्यातील १४ लाख लोकांना व्यवसाय मिळाला आहे. एकंदर भारताच्या ८.३२ टक्के दूध उत्पादन महाराष्ट्रातून होते.[87]

ग्रामीण भागातील शेती व्यवसायावर आधारित असलेल्या तसेच ग्रामीण भागातील लोकांचे ^¯Ö•ÖÖß×¾Ö®ÖÖ“Ö साधन म्हणून असलेल्या दुग्ध व्यवसायाच्या विकासावर भर देण्यात आला. यातून इ. स. १९५८ मध्ये स्वतंत्र दुग्ध व्यवसाय खाते निर्माण करण्यात आले. महाराष्ट्र राज्य सहकारी सोसायट्या १९६० अनुशंगाने ९ जून १९६७ मध्ये राज्यसहकारी दूध महासंघाची स्थापना –ााली. यामधूनच महाराष्ट्र राज्य सहकारी कायद्याखाली दि. १० डिसेंबर १९८१ रोजी सोलापूर येथे 'सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक ¾Ö प्रक्रिया संघाची' स्थापना –ÖÖ»Öß.

➢ उद्येश व कार्यक्षेत्र :

सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित सोलापूर संघास सामील असलेल्या ¤ग्ध उत्पादक संस्थाकडून दूध संकलित करून त्यावर प्रक्रिया करून त्याची किफायतशिर भावाने विक्री करण्याची सोय करणे, दूध उत्पादकाच्या दूभत्या व भाकड जनावरांसाठी तौलणिक पशु आहाराच्या व चाऱ्याचा माफक दरात सवलतीने पुरवठा करणे, दूधावर प्रक्रिया करून दुग्धजन्य पदार्थांची सवलतीच्Ö दरात विक्री करणे, शहरातील ग्राहकांना शुध्द निर्भेळ, निर्जंतूक व होमोजीनाय–ींग केलेल्या सकस दूधाचा पुरवठा करणे इत्यादींचा प्रामुख्याने संघाच्या स्थापनेचा उद्देश आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या महाराष्ट्र राज्य सहकारी दूध संघ, इंडियन डेअरी कार्पोरेशन व सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया सं‘Ö यांच्यात –ाालेल्या संयुक्त कराराप्रमाणे सोलापूर जिल्ह्यातील दूध व्यवसायाची संपूर्ण जबाबदारी शासनाने संघाकडे सोपवली आहे. याची अमंलबजावनी २१ मे १९८३ पासून –ााली. दक्षिण सोलापूर तालुका दूध संघाचे विलीनीकरण सोलापूर जिल्हा दूध संघात करण्यात आले. आणि २१ मे १९८३ पासून सोलापूर दूध संघामार्फत दूध संकलनास सुरूवात –ÖÖ»Öß.[88]

सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघाचे कार्यक्षेत्र हे माळशिरस तालुका वगळता ÃÖपूर्ण सोलापूर जिल्ह्यातील १० तालुका आहेत.

- **ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü ¾Ö ³ÖÖ•Ö³ÖÖ›ü¾Ö»Ö :**

सोलापूर जिल्हा दूध संघाची स्थापना जरी इ. स. १९८१ साली –ााली तरी प्रत्यक्ष दूध संकलन हे २१ मे १९८३ पासून –ाल्याचे दिसून येते. इ. स. 1983-८४ च्या कालावधीमध्ये दूध संघाची सभासद संख्या केवळ ५४ होती. ती इ. स. २००६-०७ मध्ये २७११ –ÖÖ»ÖÏ †ÖÆü. ‡. ÃÖ. 2006-०७ मध्ये ५८६.७२ लाख –ÖÖ»Ö †ÖÆü.

तक्ता क्र. 21

सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघाचे सभासद व भागभांडवल

(‡. ÃÖ. 1982-83 Ÿö 2006-07)

अ.क्र ¾ÖÂÖ	ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü	भागभांडवल
1983-84	-	91,95,700.00
1994-95	-	1,18,17,200.00
1996-1997	1226	1,52,19,200.00
1998-99	1294	1,71,45,800.00
2000-2001	1745	2,14,76,100.00
2003-2004	2263	2,79,62,500.00
2005-2006	2588	5,60,48,800.00

(Ã¡ÖÖŸÖ- सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ अहवाल.)

वरील तक्त्याचा तुलनात्मक अभ्यास केला असता असे निदर्शनास येते की सहकारी चळवळ शासनाच्या प्रोत्साहनाने सोलापूर जिल्ह्यात दूध संघाच्या रूपाने ग्रामीण भागामध्ये आर्थिक ÃÖ²Ö¢ÖÖ आल्याचे ×¤üÃÖŸÖ. ‡. ÃÖ. 1983-84 Ÿö 2006-०७ पर्यंत २५ वर्षांच्या कालखंडामध्ये सभासद संख्या ५४ वरून २७११ पर्यंत गेली आणि भागभांडवल ५,८६,७२,०००.०० पर्यंत पोहचली. यावरून ग्रामीण भागात पशुपालक शेतकऱ्यांचा विश्वास बसल्याने ही वाढ –ाल्याचे दिसते.[89]

- **निवडणूक :**

सतत दुष्काळ सदृश्य परिस्थितीशी सामना करणाऱ्या सोलापूर जिल्ह्यातील जनतेला सहकारी चळवळीने आधार मिळाला. सोलापूर जिल्ह्यातील सहकार क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या नेत्यांनी ²ÖÖ²Ö¸üÖ¾Ö

¯ÖÖ™ü»Ö, ³ÖÖ‡ ‹ÃÖ. एम. पाटील, गणपतराव देशमुख, कि.रा. मदी, ब्रम्हदेव माने, सुधाकरपंत परिचारक, बबनराव शिंदे, विजयसिंह मोहिते पाटील, Æ¸ü²ÖÖनाना शिंदे, आनंदराव देवकते यांनी सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित, सोलापूरची स्थापना केली. दूध संघ इ. स. १९८३ पासून कार्यरत –ÖÖ»ÖÖ. तेव्हापासून दर पाच वर्षांनी लोकशाही पध्दतीने निवडणूक होतात. यामध्ये प्रामुख्याने निवडणुका ह्या बिनविरोध –गाल्याचे दिसून येते. संचालक मंडळाचा कार्यकाळ पाच वर्षाचा आहे.[90]

- **क´Ö“ÖÖ¸üß ¾ÖÃÖÖÆüÖ :**

दूध संघाकडे इ. स. २००६ मध्ये जमीन व इमारत अशा स्वरूपात कायम मालमत्ता 8,24,80,203.03 ºþ. ‹¾Öœüß आहे. दूध संघासाठी २४/१,अ,मुरारजी पेठ, सोलापूर येथे असलेल्या स्वतःच्या मालकिच्या जागेमध्ये प्रधान कार्यालयासाठी इमारत बांधकामासाठी इ. ÃÖ. 1997-१९९८ मध्ये ५०.०० लाख रुपायांची तरतूद करून बांधकाम करण्यास सुरुवात करून इ.स. २००४-०५ मध्ये २ का™üß ५५ लाख रु. खर्च करुन मुख्यइमारतीचे बांधकाम पूर्ण केले असून सोलापूर येथील याच संघाच्या मालकिच्या जागेत अधिकारी व कर्मचाऱ्यांसाठी १ कोटी ५० लाख रु खÖ“Ôû करुन वसात बांधली असून विद्युत पुरवठा व्यवस्थित केला असून महानगरपालीकेकडून पाणी पुरवठा केला जात असुन कर्मचाऱ्यांना सर्व सेवा सुविधा पुरविल्या जातात. त्याचप्रमाणे बार्शी, सांगोला, मंगळवेढा, टेंभुर्णी, पंढरपूर येथे असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांसाठी वसाहती बांधून त्यांना सर्व सुविध देण्यात आल्या आहेत.

- **जिल्हयातील एकूण शाखा :**

21 ´Öê 1983 ÃÖÖ»ÖÖß ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÆüÖ ¤ü¬Ö ÃÖÆü‘ÖÖ´ÖÖ±üúÖŸÖ ¤ü्ध संकलनास स¹ýãÖÖŸÖ –ÖÖ»Öß. ÃÖ¹ýãÖÖŸÖß»ÖÖ ५४ सभासद संख्या होती आणि दैनंदिन दूध संकलन १८ हजार लिटर होते. इ.स. २००५-२००६ मध्ये द¬Ö संघाच्या सोलापूर जिल्हयात २४४५ दूध संकलन केंद्रे (डेऱ्या) आहेत. या प्राथमिक सहक¸üß ¤ü¬Ö उत्पादक संस्थाच्या माध्यमातून १२,७४,२८,२२७ लिटर दूध संकलन केले आहे. संघाची दैनंदिन सरासरी 3,49,118 ×»Ö™ü¸ü †ÖÆê.[91]

- **¤ü¬Ö ¯Ö¸ü¾ÖšÖ ÃÖÖÃ£ÖÖ“Öß ×¾ÖŸÖ¸üÖ¾ÖÖ¸ü :**

दूध व दुग्धजन्य पदार्थाची वरचेवर मागणी वाढत चालली असल्याने संघामार्फत ती पूर्ण करण्याच्या हेतूने अनेक मार्ग अवलंबून किंवा दूध उत्पादकांना जाÃŸÖßत जास्त सुविधा पुरवून दूध संकलन वाढवण्याचा प्रयत्न करीत †ÖÆê †ÃÖê †ÃÖ»Öê ŸÖ¸üß ¯ÖÏत्यक्ष संकलन केंद्राच्या काही अडचणीमुळे शिवाय स्पर्धा वाढल्यामुळे, नैसर्गिक आपत्तीमुळे कांही दूध संस्था ह्या अतिशय कमी दूध संकलन करताना दिसून येतात.

3.10.2.1. ´ÖÖœÖ ¾Ö ´ÖÖÆÖêôÖ ŸÖÖलुक्यातील दुग्ध संस्था :

सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघाकडे इ. स. १९८३ पासून संपूर्ण जिल्ह्यामध्ये लागणाऱ्या दूध पुरवठा व दूध संकलनाची जबाबदरी दिल्यानंतर जिल्हा दूध संघाने माळशिरस तालुका वगळता इतर १० तालुक्यांमध्ये दूध संकलन करणाऱ्यासाठी दूध संकलन केंद्रे (डेऱ्या) सुरू करण्यासाठी प्रयत्न केला. यातून संपूर्ण जिल्ह्यात दूध संस्थाना संघामार्फत दूध संकलन करण्यासाठी लागणारी ॲल्यूमिनियमी क्रेन, दूध थंड संकलन ठेवण्यासाठी लागणारा बर्फ, संकलनासाठी, कमिशन एजेंन्ट, दूधविक्रीसाठी एजेंन्ट, पशुखाद्य, पशुआरोग्यासाठी तालुक्यामध्ये पशुवैद्यकीय सुविधा, पशुसंवर्धन मार्गदर्शन कारणे, दुधाच्या पगारी वेळेवर करणे यामुळे ग्रामीण भागामध्ये दूधडेऱ्या मोठ्या प्रमाणात सुरू –ाल्या. यातूनच माढा व मोहोळ तालुक्यात मोठ्याप्रमाणात दूधडेऱ्या सुरू –ाल्या. इ. स. २००६ अखेर माढा तालुक्यात ३८४ दूध संकलन केंद्रे (डेऱ्या) आहेत. तर मोहोळ तालुक्यात २५८ द¬Ö ÃÖÃ£ÖÖ †ÖÆêŸÖ.

तक्ता क्र. 22

तालुकानिहायü ¤ü¬Ö संस्था, सभासद संस्था, दूध संकलन व शितकरण केंद्राची माहिती

(‡. ÃÖ. 2005-06.)

अ.क्र	तालुका	¤ü¬Ö उत्पादक ÃÖÃ£ÖÖ	¤ü¬Ö उत्पादक ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü ÃÖÃ£ÖÖ	एकूण दूध संकलन लिटर	प्रतिदिनसरासरी दूध संकलन ×»ÖÙ¸ü	शितगृहांची संख्या	शितगृह प्रतिदिन क्ष´ÖŸÖÖ ×»ÖÙ¸ü
1	´ÖÖœÖ	384	505	2,08,88585	57229	01	1,00,000
2	´ÖÖÆÖêôÖ	258	274	8,9636775	24579	01	20,000

(Ã¡ÖÖêŸÖ- ÃÖÖê»ÖÖ¯Öã¸ü ×•Ö»ÆÖ ¤ü¬Ö ÃÖ‘Ö †Æ¾ÖÖ»Ö, ‡. ÃÖ. 2005-06, ¯Ö. 9)

सोलापूर जिल्हा दूध संघाच्या १० तालुक्यात दूध संस्था आहेत. त्यामध्ये २००५-०६ वर्षामध्ये माढा तालुक्यात दूध उत्पादक प्राथमिक सहकारी ३८४ आहेत. तर दूध उत्पादक सभासद ५०५ आहेत. माढा तालुक्यातील एकून दूध संकलन २,०८,८८,५८५ लिटर आहे. माढा तालुक्यातील या प्राथमिक दूध सहकारी संस्थामधून प्रतिदिन सरासरी ५७,२२९ लिटर दूध संकलीत केले जाते. हे संकलित केलेले दूध संघाने ठरवून दिलेल्या वहानामधून दररोज सकाळ व संध्याकाळ टेंभुर्णी तालुका माढा येथील शितकरण केंद्रावरती पाठवले जाते. या दूध शितकरण केंद्राची प्रतिदिन क्षमता १,००,००० (एक लाख लिटर) लिटरची

आहे. तसेच मोहोळ तालुक्यात प्रामुख्याने २५८ दूध उत्पादक प्राथमिक सहकारी संस्था (डेऱ्या) आहेत. मोहोळ तालुक्यातून दूध उत्पादक सभासदांची एकूण संख्या २७४ आहे. या दूध केंद्राच्याकडून ८,९६९,८७५ लिटर दूध संकलन केले जात असून प्रतिदिन दूध संकलन २४५७५ लिटर आहे. या दू¬Ö Ãंकलन केंद्रामार्फत संकलिŸÖ –ालेले दूध सोलापूर जिल्हा दूध संघाने ठरवून दिलेल्या वहानामधून मोहोळ ता. मोहोळ येथील चंद्रमौळी वसाहतीमध्ये असलेल्या दूधशितकरण केंद्राची क्षमता प्रतिदिन २०,000 Æ•ÖÖ¸ लिटर आहे. या दोन्हीही दूध शितकरण केंद्राच्या संकलिŸÖ –ÖÖ»Ö»Ö ¤¬ा निरर्जंतूक करण्याची सोय असल्याने ते दूध सोलापूर जिल्हा दूधसंघ विक्रीसाठी पुढे पाठवून देईपर्यंत खराब होत नाही. या दूधापासून वितरिŸÖ करण्यासाठी दूधा व्यतिरिक्त राहिलेल्या दूधापासून वेगवेगळे पदार्थ बनविले जातात.[92]

3.10.2.2. माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील दूध शितकरण केंद्र :

सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित, सोलापूर 'दूध पंढरी' या जिल्हा सहकारी संघाने संपूर्ण जिल्ह्यात दूध संकलन वाढवण्याच्या प्रयत्नातून खेडी, वाड्या, वस्त्यावरती दूधडेऱ्या ÃÖºÖ केल्यामुळे दूध संस्था ²Ö¸Ö²Ö¸“Ö ¤¬ा संकलनदेखील फार मोठ्या प्रमाणात वाढले. ते सर्व दूध एकाच वेळी सोलापूर दूध संघाच्या शितकरण केंद्रापर्यंत आणेपर्यंत चांगले राहीलच अशी खात्री नव्हती शिवाय हे जिल्ह्यातील सर्व दूध एकाच ठिकाणी संकलीत करणे शक्य नाही म्हणून जवळजवळ सर्वच तालुक्यात दूधशितकरण केंद्र स्थापन केली. त्यातूनच माढा तालुक्यात राष्ट्रीय महामार्ग क्र. ९ वरŸÖß ™3Öर्णी येथे ५ सप्टेंबर १९९१ मध्ये दूधशितकरण केंद्र स्थापन केले. हे शितकरण केंद्र सघाच्या मालकीच्या ४ हेक्टर जागेमध्ये उभारले असून दूध शितकरण केंद्राची शितकरणाची क्षमता दैनिक १,००,००० (एक लाख लिटर) †ÖÆ.

माढा तालुक्यात दूध उत्पादक संस्थाचा विकास होण्याला येथील दूध संघ आणि शासनाचे ¤ग्धव्यवसाय विषयक धोरण उपयुक्त ठरलेले आहे. जिल्हा दूध संघाला शितकरन केंद्रे उभा राहिले. या ¤¬Ö शितकरण केंद्रामुळे दूध जास्तकाळ सुस्थितीत राहू लागले. त्यामुळे तालुक्यातील प्रत्येक खेड्यात, वाड्यावस्त्यावर दूध उत्पादक संस्थामधून दूध संकलित होऊ लागले. त्यामुळे दररोज सकाळ-संध्याकाळ खात्रीने दूध जाण्या“Öß Æ´Öß शेतकऱ्यांना, पशुपालकांना पटली. त्याचप्रमाणे दूध खरेदीची हमी मिळाली त्यामुळे दूधाचे उत्पादन वाढले. त्यामुळे सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघामार्फत माध्यमातून ¤¬Ö व्यवसायाचा माढा तालुक्यात दुग्ध व्यवसाय फार मोठ्या प्रमाणात वाढण्यास मदत –ÖÖ»Öß. ´ÖÖÆÖÔ तालुक्यामध्ये उजनी धरणाच्या डाव्या उजव्या कालव्यातून दक्षिण-पश्चिम भागाला पाणी शेतीसाठी मिळू लागल्याने तसेच कोलÆÖ¯Ö¸ ¯Ö¬¤ŸÖß“Ö ²Ö¬ÖÖ¸ ÃÖßना नदीवरती बांधल्याने सिंचन क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात वाढले.

त्यामुळे सतत अवर्षणप्रवण क्षेत्रात खितपत पडलेल्या शेतकरी व पशुपालकांना दुग्ध व्यवसायाची संधी ^¯Ö»Ö²-Ö –ााली. जनावरांना ओला चारा, वैरण मोठ्या ¯Ö´Öाणात मिळू लागला. वहातुकीच्या साधनामध्ये वाढ –ााल्यामुळे ग्रामीण भागाची शहराशी संपर्क वाढला त्यामुळे अर्थाजनांचे साधन वाढवण्यासाठी लोकां ´ÖÖŠ¶Ö प्रमाणात दुग्ध व्यवसायाकडे वळाले शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणून दुभत्या जनावरांची जोपासना मोठ्या प्रमाणात करू लागले. त्यातून संकरित गाई, म्हशींची संख्याही वाढली, त्यामुळे दूध उत्पादन वाढले. ÃÖ‘Ö´ÖÖ±úÖ ´ÖÖÆÖê ŸÖÖ»Öुक्यातील लहानात लहान आणि दूरच्या गावामध्ये दूध संकलित करण्याची हमी दिल्याने दूध उत्पादन वाढले. संकलीत सर्व दूध मोहोळ संकलीत व्हावे म्हणून संघाने मोहोळ येथ “Ö¦´ÖÖêÖß औद्योगिक वसाहतीमध्ये १० आर जागेमध्ये उभारले आहे. या शितकरन केंद्राची क्षमता २०,००० (विस हजार लिटर) लिटरची आहे. दूध उत्पादकांना आपले दूध सकाळ-संध्याकाळ जाण्याची खात्री पटल्याने उत्पादन वाढले. त्यामुळे मोहोळ तालुक्याच्या विकासास हातभार लागला.[93]

3.10.2.3. माढा व मोहोळ तालुक्यात संकलित होणारे दूध :

सोलापूर जिल्हा दूध संघामार्फत २१ मे १९८३ पासून संपूर्ण सोलापूर जिल्ह्यात असलेल्या दूध ÃÖÃ£ÖÖमधून दध संकलन सूरू –ÖÖ»Ö. ÃÖ¹ývातीच्या कालावधीमध्ये अतिशय कमी प्रमाणात दूध संकलन होत होते. मात्र पुढच्या कालावधीमध्ये दूध संकलन व दूध संस्था यांच्यामध्ये वाढ –ााल्याने दिसून येते.

´ÖÖœÖ ¾Ö ´ÖÖहोळ तालुक्यातील प्राथमिक सहकारी दूध संकलन केंद्रातून सोलापूर जिल्हा दूध संघाकडे इ. स. २००-०१ मध्ये माढा तालुक्यातून ४७३ सहकारी संस्थाकडून ५२६ सभासदामार्फत दैनंदिन सरासरी ९९.४२ (प्रमाण हजार लिटर) प्रमाणे ३६२८९.०० (प्रमाण०००) दूध संकलीत केले आहेत ते टेंभूर्णी येथील दूध शितकरण केंद्राकडे पाठवून दिले आहे. तसेच मोहोळ तालुक्यातील वेगवेगळया 215 प्राथमिक दूध सहकारी संस्थाकडून २५७ सभासदामार्फत दैनंदिन संस्थाकडून सरासरी ३५.०३ ने १२७८७.०० (प्रमाण०००लिटर) दूध संकलन करून मोहोळ येथील दूध शितकरण केंद्राकडे पाठवले जाते. ŸÖÃÖ“Ö ‡. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये माढा तालुक्यातून ३८४ दूध केंद्रातून ५०५ सभासदांचे दैनंदिन २८.८८ सरासरीने २८८८.०० (प्रमाण००० लिटर) दूध टेंभुर्णी शितकरण केंद्राकडे पाठवले जाते आणि मोहोळ तालुक्यातील २५८ दूध केंद्रातून २७४ सभासदांकडून २४.५७ सरासरीने ८९६९.०० (प्रमाण०००लिटर) एवढे दूध मोहोळ शितकरण केंद्राकडे पाठवले जाते. माढा तालुक्यातील टेंभुर्णी व मोहोळ येथील दूध शितकरण केंद्रामध्ये हे दूध निर्जंतूक करून पुढे सोलापूर जिल्हा दूध संघाच्या आदेशाने त्या-त्या दूधवितरण व्यवस्थेकडे पाठवले जाते. सोलापूर जिल्ह्यामध्ये दूध संकलनामध्ये चढउतार होताना दिसून येतात.

तक्ता क्र. 23

माढा व मोहोळ तालुक्यातून दूध संघाकडे संकलित होणारे दूध (‡. ÃÖ. 2000-01 Ÿö 2005-06.)

¾ÖÂÖÔ	तालुके	¤ü¬Ö ÃÖÃ£ÖÖ“ÖÖß संख्या	एकूण ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü संख्या	संकलीत दूध	
				एकून दूध (000×»Ö.)	प्रतिदिन सरासरी **(000×»Ö.)**
2000-01	´ÖÖœÖÖ	473	526	36289.00	99.42
	´ÖÖêÆüÖôû	215	257	12787.00	35.03
2004-05	´ÖÖœÖÖ	629	789	21728.00	59.53
	´ÖÖêÆüÖôû	260	386	8340.00	28.85
2005-06	´ÖÖœÖÖ	384	505	2888.00	28.88
	´ÖÖêÆüÖôû	258	274	8969.00	24.57

(Ã¡ÖÖêŸÖ- जिल्हा दूधशाळा विकास अधिकरी, सोलापूर)

सन 1985-86, सन 2003-04, 2005-०६ मध्ये दुष्काळ सदृश्य परिस्थितीमुळे दूध संकलन कमी प्रमाणात –ााल्याचे दिसून येते. तालुक्यातील खाजगी दू¬Ö ÃÖÃ£ÖÖबरोबर स्पर्धादेखील मोठ्या प्रमाणात ÃÖº –ााली असल्याचाही परिणाम दूध सहकारी संघावरती होताना दिसून येत आहे. असे असले तरी दूध संघाने इ. स. 1983-८४ पासून शेतीला पूरक दग्धव्यवसायाकडे पूर्ण लक्ष केंद्रीत केल्याने सोलापूर जिल्ह्यामध्ये 'धवल क्रांती' –ााल्याचे दिसून येते.[94]

3.11. ´ÖÖœÖÖ ¾Ö ´ÖÖêÆüÖôû तालुक्यातील पशुधन :

दूध व्यवसायात पशुधन हा अतिशय महत्त्वाचा घटक आहे त्याचप्रमाणे शेतीसाठीदेखील पशुधन महत्त्वाचे आहे. यातूनच भारतात पशुगणना करण्याचे ठरले. पशुगणनेमुळे पशुंच्या जाती ÃÖ´Ö•ÖŸÖÖŸÖ. त्यामध्ये गाय, बैल, म्हैस, रेडे, शेळया, मेंढ्या, घोडे, उंट, वराह, गाढव, कोंबडे, बदके इ. माहिती ÃÖ´Ö•ÖŸÖ. हे महत्व लक्षात घेवून भारतात पहिली पशुगणना इ. स. १९१६ मध्ये करण्यात आली. सुरु¾ÖÖŸÖß»ÖÖ ±úŒŸÖ मुंबई प्रांतात सुरू केली. पुढे संपूर्ण भारतात सुरू केली. इ. स. १९२८ मध्ये 'रॉयल कमिशन ऑन ॲग्रिकल्चरल इन इंडिया' च्या शिफारशीने त्यात सुधारणा करण्यात आली. "The Bureau of Economic and Statics" या संस्थेमार्फत पशुगणना केली जाते. इ. स. २००४ पर्यंत १७ वेळा (१७ वी पशुगणना) पशुगणना केली आहे. इ. स. १९९२ च्या पशुगणनेनुसार सोलापूर जिल्ह्यामध्ये गाई,

६४४,९३६, म्हैस ३,१७,६३३ शेळया ७८,४८०, मेढ्या ३३,५७० कोंबड्या २०९०८ अशी एकूण ११,०४,५२८ अशी पशुपक्षाची संख्या होती तर २००४ च्या १७ व्या पशुगणनेनुसार गाई ६,७०,१२४ म्हैस, ८,३४,२६८ शेळया, मेंढ्या, कोंबड्या एकूण पशुधन होते.[95] त्याचप्रमाणे माढा आणि मोहोळ तालुक्यामध्ये ही पशुधनाची भोजदान करणे महत्वाचे असल्याने इ. स. १९८२-83 ¾Ö 2003-०४ मध्ये जी पशुगणना केली त्यानुसार दोन्ही तालुक्यात दूमती व इतर पशुधन असल्याने दिसून येते.

तक्ता क्र. २४

माढा व मोहोळ तालुक्यातील पशुधन

पशुधन घटकांची संख्या								
अ.क्र	**¾ÖÂÖÔ**	**तालुका**	**गायवर्ग/ ²ÖÖî»Ö**	**म्हैसवर्ग/ ¸üÖ›ü**	**शेळया**	**´Öë¦ü¶Ö**	**Ûúÿ²Ö›ü¶Ö**	**एकूण**
1	1985-86	´ÖÖœüÖ	49271	15404	71641	14392	137019	287727
		´ÖÖÆüÖêôû	51980	28230	90637	27534	114935	3,13,316
2	1990-91	´ÖÖœüÖ	59381	16503	72735	14930	136920	3,00,469
		´ÖÖÆüÖêôû	55238	27184	89734	27321	115342	314819
3	1995-96	´ÖÖœüÖ	61005	17483	75579	15564	135846	3,05,477
		´ÖÖÆüÖêôû	56184	27983	88317	26225	104059	3,02,768
4	2001-02	´ÖÖœüÖ	61005	17483	75569	15564	135846	305467
		´ÖÖÆüÖêôû	56184	27886	88307	26101	103957	302435
5	2005-06	´ÖÖœüÖ	65157	19381	70691	14431	137940	307599
		´ÖÖÆüÖêôû	59235	28834	87210	21507	105980	302766

(Ã¡ÖÖêŸÖ- ×•Ö»ÆüÖ ¯Ö×¸üÂÖ¤ü ÃÖÖê»ÖÖ¯Ö æü¸ü, वार्षिक प्रशासन अहवाल.)

वरील तक्त्याचे अवलोकन केले असता असे दिसून येते की पशुगणनेनुसार इ. स. १९८५-86 मध्ये माढा-मोहोळ तालुक्यात गाय, बैल, म्हैस, शेळया, मेंढ्या, इतरप्राणी, कोंबड्या यांची एकूण संख्या ६,०१,०४३ होती. त्यामध्ये अल्पप्रमाणामध्ये वाढ होऊन ती इ. स. १९९०-९१ मध्ये ६,१५,२८८ एवढी –ाली. त्यामध्ये १४,२४५ पशुपक्षाची वाढ –ाल्याचे दिसते. तर इ. स. १९९५-९६ च्या कालावधीमध्ये 6,08,215 †¿ÖÖß ¸üÖÆüÖß»ÖÖß. ´Æüणजेच त्यामध्ये ७,०७३ घट –ाली. कारण ग्रामीण भागामध्ये दरम्यानच्या

‹ÖôÖÖŸÖ पशुवैद्यकीय सेवा म्हणाव्यातशा न पोहचल्याने जनावरांना साथीच्या रोगाला बळी पडावे लागले Æ֟Ö. ŸÖÃÖ“Ö ‡. ÃÖ. 2001-०२ मध्ये माढÖ-मोहोळ तालुक्यात एकूण ६,०७,९०२ पशुधन होते. त्यामध्ये ३१३ पशुधन कमी –ााले. कारण यामध्ये जिल्हापरिषद व दूधसंघ यांनी पशुवैद्यकीय सेवा पुरवल्याने फारसी जनावरे रोगाला बळी पडली नाहीत. तर १७ व्या पशुगणनेनुसार (२००४-०५) दोन्ही तालुक्यात ६,१०,३६५ एवढी संख्या –ाली. म्हणजेच इ. स. २००१-०२ पेक्षा त्यामध्ये २,४६३ ची भर पडली. याचे मुख्य कारण म्हणजे इ. स. २००३-०४ मध्ये सोलापूर जिल्ह्यामध्ये दुष्काळ सदृश्य परिस्थितीमुळे पिके नष्ट –ााली. कमी पाण्यावरती जनावरांना हिरवाचारा करून उपजिवीका चालविण्याची खटपट करावी लागली. त्याचबरोबर ग्रामीण भागात पशुवैद्यकीय सेवेतून निरनिराळया जनावरांच्या रोगावरती नियंत्रण आणण्यासाठी ५0 % अनुदानावरती औषधोपचार सुरू केली. दूध संकलनामध्ये असणाऱ्या तृटी दूर करण्याचा प्रयत्न केला. दूध संघ व जिल्हा पशुधन अधिकारी यांच्या संयुक्त विद्यमाने पशुपालकांना मार्गदर्शनासाठी गावोगावी शिबरे भरवून माहिती दिली. तसेच कृत्रीमरेतन योजना ५०% अनुदानावरती राबवली. गाई-म्हशी घेण्यासाठी संघामार्फत अनुदान दिले. त्यामुळे या कालावधीमध्ये पशुधनाच्या संख्यŸÖ ¾ÖÖœ –ााल्याचे दिसून येते.[96]

3.11.1. ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÆüÖ ¤ü¬Ö ÃÖÓ‘ÖÖ´ÖÖ±ú¸üŸÖ ´ÖÖœüÖ-मोहोळ तालुक्यात पशुधन खरेदीसाठी मिळालेली आर्थिक मदत :

खÖ¸ü¤üßÃÖÖÖšüß ×¤üली जाणारी आर्थिक मदत ÃÖŸÖŸÖ अवर्षणग्रस्त असणाऱ्या माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील शेतकऱ्यांना सतत आर्थिक विवचनेमध्ये जिवन लागते. अशा लोकांना दूध संघामार्फत गाई ¾Ö म्हशी घेण्यासाठी ४५,००० रू. पर्यंत बिगरव्याजी कर्ज दिले जाते. हे दिलेले कर्ज दूध बिलातून हळूÆüÔü ¾ÖÃÖ»Ö केले जाते. अशारितीने दुग्ध उत्पादनामध्ये वाढ होण्याबरोबरच शेतकऱ्यांनाही मदत होते. दूध संघाबरोबरच अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना जिल्हा परिषद किंवा ¯Ö“ाायत समितीमार्फत दुभती जनावरे घेण्यासाठी मदत केली जाते.

सोलापूर जिल्हा दूध संघाचे इ. स. १९८३ पासून दूध संकलन सूरू –ााल्यानंतर जास्तीŸÖ •ÖÖÃŸÖ संकलन व्हावे यासाठी मागणीनुसार आणि प्रेरणा देवून शेतकरी व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना शेतीला पूरक •ÖÖ›ü¬Ö¤Ö निर्माण करून त्यांना संकरित गाई व म्हशी घेण्यासाठी आर्थिक मदत बैंकेमार्फत मिळवून देण्याचा ठराव करून हे दिलेले अनुदान त्यांचा दूधाच्या बिलातून हप्त्याहप्त्याने वसूल करण्याचे ठरले. त्याप्रमाणे सोलापूर जिल्हा दूध संघाने माढा व मोहोळ तालुक्यातील पशुपालकांना इ. स. १९८५-८६ मध्ये ७ गाईंना प्रत्येकी २०,००० रू. व म्हशी खरेदी प्रत्येकß 10,००० रू. अशा एकूण १७ दुभत्या जनावरांसाठी ३,००,००० रू. अनुदान बँकेमार्फत दिले आणि पशुपालकांना प्रोत्साहित केले.

तक्ता क्रं. 25

ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÆÖ ¤ü¬Ö ÃÖ‘ÖÖ´ÖÖ±úÖŸÖ ´ÖÖœüÖ-मोहोळ तालुक्यातील पशुपालकांना केलेली आर्थिक ´Ö¤üŸÖ

(‡. ÃÖ. 1985-86 ŸÖê 2005-06)

†. क्र	तालुका	¾ÖÂÖÔ	पशुपालक	गाय रक्कम प्रत्येकी	म्हैस रक्कम प्रत्येकी	आर्थिक मदत	**एकूण रक्कम**
1	´ÖÖœüÖ	1985-86	10	7/20,000	3/10,000	170,000	**3,00,000**
	´ÖÖêÆüÖêôû		07	06/20,000	1/10,000	1,30,000	
2	´ÖÖœüÖ	1990-91	30	25/20,000	5/10,000	5,50,000	**1070,000**
	´ÖÖêÆüÖêôû		27	25/20,000	2/10,000	5,20,000	
3	´ÖÖœüÖ	1995-96	55	49/20,000	6/10,000	10,40,000	**21,20,000**
	´ÖÖêÆüÖêôû		40	32/30,000	8/12,000	10,80,000	
4	´ÖÖœüÖ	1999-2000	97	88/30,000	9/12,000	27,48,000	**57,72,000**
	´ÖÖêÆüÖêôû		102	100/30,000	2/12,000	30,24,000	
5	´ÖÖœüÖ	2002-03	55	45/45000	10/40,000	2425000	**39,75,000**
	´ÖÖêÆüÖêôû		35	30/45000	5/40,000	15,50,000	
6	´ÖÖœüÖ	2005-06	140	123/45000	17/40,000	6215,000	**1,23,45,000**
	´ÖÖêÆüÖêôû		137	130/45000	7/40,000	61,30,000	

(Ã¡ÖÖêŸÖ- ¾ÖÖÙÂÖक अहवाल, सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित, ÃÖÖê»ÖÖ¯Ö¸ü.)

‡. ÃÖ. 1990-९१ मध्ये ५७ जनावरांसाठी (गाई-म्हशी) १०,७०,००० एवढी रक्कम बँकेमार्फत प्रकरणे करून देण्यात आली. इ. स. १९९५-९६ मध्ये माढा तालुक्यात ४९ गाई व ६ म्हशी तर मोहोळ तालुक्यात ३२ गाई व ८ म्हशी अशा ४० गाई-म्हशी खरेदीसाठी २१,२०,००० इतकी आर्थिक मदत दिली. वरचेवर मागणी वाढत गेली आणि इ. ÃÖ. 1999-२००० मध्ये माढा तालुक्यात ८८ गाई खरेदीसाठी प्रत्येक ३३,००० प्रमाणे ९ म्हशी खरेदीसाठी प्रत्येकी १२,००० प्रमाणे आणि मोहोळ तालुक्यात १०० गाईसाठी प्रत्येकी ३०,००० प्रमाणे २ म्हशी खरेदीसाठी प्रत्येकी १२,००० रू. प्रमाणे एकूण १०२ दुभती जनावरे खरेदीसाठी दोन्ही तालुक्यात एकूण रक्कम ५७,७२,००० रू. आर्थिक मदत ×¤ü»Öß. ‡. ÃÖ. 2002-०३ मध्ये माढा मोहोळ तालुक्यात दुष्काळसदृश्य परिस्थिती निर्माण –ाली होती. त्यामुळे दूध संकलनही कमी –ÖÖ»Öê

ŸÖÃÖ“Ö ¤भती जनावरे खरेदी करण्याचे प्रमाणही कमी –ÖÖ»Ö. †ÃÖ †ÃÖ»ÖŸÖ¸ß ´ÖÖढा तालुक्यात ४५ गाईंना ४५,००० रू. , १० गाईंना प्रत्येकी ४०,००० रू. प्रमाणे २४,२५,००० रू. आणि मोहोळ तालुक्यात ३० गाई खरेदीसाठी प्रत्येक ४५,००० रू. व ५ म्हशी खरेदीसाठी प्रत्यकी ४०,००० रू. प्रमाणे १५,५०,००० असे दोन्ही तालुक्यासाठी एकूण ३९,७५,००० रू. वाटप करण्यात आले आणि इ. स. २००५-०६ मध्ये माढा तालुक्यात १२३ गाईसाठी प्रत्येकी ४५,००० रू. प्रमाणे १७ म्हशी खरेदीसाठी प्रत्येकी ४०,००० रू. प्रमाणे आणि मोहोळ तालुक्यात १३० गाईसाइी प्रत्येकी ४५,००० रू. प्रमाणे व ७ म्हशी खरेदीसाठी ४०,००० रू. प्रमाणे दोन्ही तालुक्यात एकूण १,२३,४५,००० रू. आर्थिक मदत दिली आहे. दरम्यानच्या काळात सोनाई दूध संघ इंदापूर, वारणा, दूध संघ कोडोली- कोल्हापूर या दोन्ही संघानी सोलापूर जिल्ह्यामध्ये दूध डेऱ्या करण्याचा प्रयत्न सूरू केल्यामुळे सोलापूर जिल्हा दूध संघापूढे पुढच्या काळात एक आव्हाहन निर्माण ÆÖ‡»Ö म्हणून सोलापूर जिल्हा दूध संघाने पशुपालकांची संख्या वाढीसाठी वरील प्रमाणे आर्थिक मदतीचे धोरण आखले आहे.[97]

3.11.2. ´ÖÖœÖ-मोहोळ तालुक्याती»Ö दूध उत्पादकांना दिला जाणारा ¤¸ü व बोनस:

दूध हे अत्यावश्यक असल्याने दूध खरेदीचा भाव योग्य असावा. कारण दुग्ध व्यवसायावर ग्रामीण भागातील दूध उत्पादकांचा उदरनिर्वाह चालतो. हे लक्षात घेवून महाराष्ट्र शासनाने श्री. आर. जे. देवŸÖÔü क्रÖ×ÂÖ राज्यमंत्री इ. स. १९७३ मध्ये यांची समिती नेमली. या समित्याच्या शिफारशी स्विकारून इ. स. १९८२ मध्ये श्री. निलंगेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली दूध खरेदीचे भाव ठरविण्यासाठी समिती नेमली. या समितीनÖ दोप हंगाम अ) क्रÖ×ÂÖ हंगाम-मार्च ते ऑगस्ट ब) पृष्ट (सुगीचा हंगाम)- सप्टेंबर ते फेब्रुवारी ठरवून पुढीलप्रमाणे दर ठरवले ते इ. स. २००४ पर्यंत वाढवण्याचे ठरले.[98]

दोन्ही तालुक्यातील दूध संकलन केंद्रास महाराष्ट्र शासनाकडून कमिशनद्वारे कांही रक्कम मिळüŸÖ. त्याचा तपशील खालील प्रमाणे.

¾Ö¸üß»Ö तक्त्यावरून स्पष्ट होते की महाराष्ट्र शासनाने गाईंच्या दूधाकरीता प्रति लिटर २.१० पैसे तर म्हशीच्या दूधाकरीता २.३० पैसे हा भाव इ. स. १९७६ मध्ये ठरवून दिला होता. तो वाढवत नेऊन २००४ पर्यंत गाय दूधासाठी प्रतिलिटर ९.२० पैसे व म्हैस दूध ११.४० पैसे केला. तर संस्थÖÖ ¾Ö ÃÖ‘ÖÖÃÖÖŠß ×¤ü»Ö जाणारे कमिशन ०.२१ पै. वरून वाढवून ते १.३० पैसे केले आहे. महाराष्ट्र शासनाने दूध खरेदीचे व संस्था व संघ यांना दिले जाणारे कमिशन यामध्ये वेळोवेळी वाढ केल्याने दूध उत्पादन वाढण्यास मदत –ÖÖ»Öß. ¯Ö¸üŸÖ पुढच्या काळात दूध उत्पादक, संस्था व संघ या दरवाढीबाबत अस´ÖÖ¬Öानी राहिले. कारण दुभत्या

जनावरांच वाढत्या किमती, सुका व हिरव्या चाऱ्यांच्या किमतीमध्ये होत असलेली वाढ, पशुआरोग्य सेवÖÖ, पशुखाद्य, मजुरी, वीज-पाणी, व्यवसापन खर्चामध्ये सतत वाढ होत आहे. त्यामुळे वाढीव दुधाच्या दरापेक्षा ज्यादा पटीने भाव वाढत आहेत. त्यामुळे दूध उत्पादकाबरोबर संघ व संस्था यांना कमीशन वाढले पाहिजे. ¯Ö¸ŸÖÖ दर व कमिशन वाढवले की सामान्य माणसांना ज्यादा भावाने दूध खरेदी करावे लागेल. त्याचा परिणाम महाराष्ट्रात मुळात प्रतिदिन दरडोई दूधाचा उपभोग सरासरी १२२ मी. मी. आहे. तोदेखील क´ÖßÖ होईल. त्याचा परिणाम कुपोषण व दारिद्रय वाढण्यात होईल.

¾Ö¸ß»Ö सर्व अडचणीचा विचार करून सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघाने दूध उत्पादकांना शासकßय दरापेक्षा प्रतिलिटर २१-8-95 ŸÖê 31-8-९५ पर्यंत गाईंच्या दूधास २० पैसे प्रमाणे व ×¤. 1-9-1995 ŸÖê 20-10-९५ पर्यंत प्रतिलिटर गाय दूधास ३० पैसे प्रमाणे दर दिला तर म्हैस दूधास २१-8-95 ŸÖê 20-10-९५ पर्यंत प्रतिलिटर १.०० रू. प्रमाणे दर दिला. त्या दूधास १-4-1997 ŸÖê 30-9-१९९७ या कालावधीत रूपये २.०० ने आणि ऑक्टोंबर इ. स. 1997 ŸÖê ´ÖÖ“Ö 1998-९९ मध्ये १-4-1998 ŸÖê 20-5-१९९८ या कालावधीत १.०० आणि २१-5-1998 ŸÖê 31-3-१९९९ मध्ये २.०० रू. ज्यादा दर दिला. इ. स. २००२ ०३ मध्ये महाराष्ट्र सरकारने दूध खरेदी दर कमी केले त्यामुळे दूध उत्पादकाबरÖ²Ö¸“Ö ¤Ö ÃÖÃ£ÖÖ, ¤Ö संघ अडचणीत आले. अशा परिस्थितीत पाठीमागील ŸÖßन वर्षातील दूध उत्पादकांना प्रतिलिटर १५ पैसे दूध भाववाढ फरकाची रक्कम अदा केली.[99]

‡. ÃÖ. 2003-०४ मध्ये म्हैस दूध संकलन वाढीसाठी दूध संघाने शासकीय दरापेक्षा प्रतिलिटर १.२० पैसे ज्यादा भाव दिला. दरम्यानच्या कालावधीमध्ये महाराष्ट्रातील इतर दूध संघानी दूध उत्पादकांच्या बिलातून प्रतिलिटर १० पैसे ते १५ पैसे कपात केली असताना मात्र सोलापूर जिल्हा दूध संघाने ज्यादा दर देवून शेतकरी व पशुपालकांना दिलासा देण्याचा प्रयत्न केला असल्याचे दिसते.

शासनाकडून दूध संघाला दूध दर कमी दिला असताना सुध्दा दूध उत्पादकांचे नुकसान टाळण्यासाठी ज्यादा दर दिला आहे. त्यामध्ये माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील दूध उत्पादकांना सन १९९५ मध्ये गाय दूधासाठी प्रति लिटर वाढीव दर २० ते ३० पैसे, सन १९९७-९८ मध्ये १ रु. ते २ रु. प्रमाणÖ ¾ÖÖœßß¾Ö दर दिला आहे. तसेच वर्षभर संघाला दूध घालणाऱ्या दूध उत्पादकाला सन १९९७-९८ मध्ये वाढीव १० पैसे प्रति लिटर दर दिला. सन २००५-०६ मध्ये देखील २.२० पसै प्रति लिटर दर दिला आहे. त्यामुळे जनावरांचा चारा व पशुखाद्याचे भाव वाढल्यामुळे दूध उत्पादक अडचणीत येवू नये यासाठी हा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

सोलापूर जिल्हा दूध संघामध्ये काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना, संघाला दूध पुरवठा करणाऱ्या संस्थाना, दूध उत्पादकांना महाराष्ट्र शासनाच्या पात्र कर्मचाऱ्यांना ज्याप्रमाणे सेवा सुविधा दिल्या जातÖÖŸÖ त्याप्रमाणे कमी अधिक प्रमाणात सोलापूर जिल्हा दूध संघानेही बोनस, ग्रॅच्युएटी, भविष्यनिर्वाहा निधी, ×वमा, सानुहग्रह अनुदान, अपातकालिन निधी, कर्मचारी कल्याणनिधी देण्याचा पुढीलप्रमाणे प्रयत्न केल्याचे ×¤ÃÖून येते. अर्थात काही वेळेस दूध संघाला अनेक आर्थिक अडचणीला सामोरे जावे लागतÖ असलेतरीदेखील वरील प्रमाणे सुविधा देण्याचा सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ करीत †ÖÆê.[100]

सोलापूर जिल्हा उत्पादन व प्रक्रिया संघामध्ये निरनिराळया पदावर काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांनी भविष्यनिर्वाह निधी, बोनस-सानुग्रह अनुदान, ग्रॅज्युएटी, विमा, कामगार कल्याण निधी देण्याचे धोरण संचालक मंडळाने ठेवल्याने कर्मचारß ×ÆŸÖÖ“ÖÖ ×¾Öाचार केल्याने दिसून येते. यातूनच इ. स. १९९४ मध्ये 3Ö×वष्यनिर्वाह निधी ८,२७,६०८.१५ पैसे देण्यात आला असून बोनस व सानुग्रह अनुदान १५,६२,६६६ रू. दिला. ग्रच्युएटी २,१२,००० रू. दिली विमा २७,६७२.८० भरण्यात आला. तर कामगार कल्याण निधी २.३३३ फक्त देण्यात आला. तो संघाने अविरतपणे चालू ठेवला असून इ. स. २००५-०६ मध्ये कर्मचाऱ्यांच्या भविष्यनिर्वाह निधीसाठी ६७,२५,९०३ तरतूद केली. बोनस व सानुग्रह अनुदान ४२३६,१२५.०० रू. ची तरतूद केली. ग्रच्युएटीसाठी ४२,३६,१२५.00 ºþ. ŸÖ¸ŸÖूद केली. तसे“Ö कर्मचाऱ्यांचा विमा रकमेपोटी ७२,९४६.२० पैसे भरण्यात आले. कामगारकल्याण निधीसाठी जी तरतूद केली ती उपलब्ध –ाली नाही अशाप्रकारे कर्मचाऱ्यांना आर्थिक मदतीचे तत्व संघाने मानवतेच्या भावनेतून सुरू ठेवले असल्याचे दिसून येते.[101]

3.11.3. ´ÖÖœÖ-मोहोळ तालुक्याती»Ö ¯Ö¿Ö¾Ö ªकीय सुविधा :

दुग्ध व्यवसायामध्ये दूधाळ आणि निरोगी जनावरांचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. आरोग्यम धनसंपदा म्हटले जाते. कारण जनावरांचे आरोग्य हे देखील अतिशय महत्वाचे आहे. दुग्ध उत्पादनामध्ये जसजसी प्रगती होऊ लागली तसतसी संकरित गाई म्हशींची संख्या दिवसेंदिवस वाढू लागली. त्यामुळे पशुपालकांना पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून देण्याची गरज वाढू लागली. म्हणून सोलापूर जिल्हा दूधÖ संघाने पंढरपूर, टेंभुर्णी, मोहोळ, सांगोला, मंगळवेढा, बार्शी, करमाळा, मोडनिंब या ठिकाणी पशुवैद्यकीय कÐ¦ ÃÖº करून पशुपालकांना त्याच्या जाÃŸÖßत जास्त जवळ सेवा उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचा फायदा दूधपुरवठा करणाऱ्या उत्पादकांना होत आहे. यासाठी दूध संघाने दोन त–Ö ›ÖŒ™ÃÖ ¾Ö १९ पशुधन पर्यवेक्षकांची नेमणूक केली असून पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध करण्यात आली आहे. दूध

उत्पादकांच्या जनावरासाठी जो औषध पुरवठा केला जातो. त्याच्यावर ३० % संघ अनुदान देत आहे तसेच ‍लाळखरकूत »ÖÃÖ ™Ö“ाली जाते त्यावर ७५ टक्के अनुदान देण्यात येते आहे. त्याचप्रमाणे शासनाच्यामार्फत, जिल्हापरिषदेमार्फत, तालुका पंचायत सामितीमार्फत वरील सेवा पुरविल्या जातात.

तक्ता क्र. 26

माढा व मोहोळ तालुक्यातील पशुवैद्यकीय चिकीत्सालये व इतर पशुवैद्यकीय सुविधा केंद्रे

(‡. ÃÖ. 1992-93 ŸÖ 2005-06)

ŸÖÆÃÖß»Ö	पशुवैद्यकीय ÃÖÃ£ÖÖ	¾ÖÂÖ					
		1989-90	1993-94	1997-98	2000-01	2003-04	2005-06
´ÖÖœÖ	पशुवैद्यकीय दवाखाने	06	06	06	06	06	06
	पशुवैद्यकीय प्रथमोपचार केंद्र	09	09	09	09	09	09
	कृत्रीमरेतन केंद्र	10	14	15	15	15	15
´ÖÖÆÖô	पशुवैद्यकीय दवाखाने	04	04	04	04	04	04
	पशुवैद्यकीय प्रथमोपचार केंद्र	11	11	11	11	11	11
	कृत्रीमरेतन केंद्र	10	10	15	15	15	15

(Ã¡ÖÖŸÖ- जिल्हा पशुधन अधिकारी, जिल्हा परिषद सोलापूर)

वरील तक्त्याचे अवलोकन केले असता असे दिसून येते की सोलापूर जिल्हा दूध संघाबरोबरच पशुपालकांना सेवा पुरवण्याचे काम शासकीय स्तरावरील दवाखाने, जिल्हापरिषद कक्षेतील केंद्राच्यामधून केले जाते. त्यामध्ये इ. स. १९८९-९० मध्ये माढा तालुक्यात पशुवैद्यकीय दवाखाण्याची संख्या ६ होती. पशुवैद्यकीय प्रथमोपचार केंद्राची संख्या ९ होती तर कृत्रि´Ö¸तन केंद्राची संख्या १० होती तरी इ. स. २००५-०६ मध्ये पशुवैद्यकीय दवाखाण्याची संख्या ०६ राहिली. पशुवैद्यकीय प्रथमोपचार केंद्राची संख्या ०९ च होती तर कृत्रिमरेतन केंद्राची संख्या १५ –ÖÖ»Öß. ŸÖÃÖ“Ö ´ÖÖÆÖô ŸÖÖ»Öुक्यात पशुवैद्यकीय दवाखाने इ. स. १९८९-90

मध्ये ०४ होती पशुवैद्यकीय प्रथमोपचार केंद्रे ११ होती तर कृत्रिमरेतन केंद्राची संख्या ११ होती. ती इ. स. 2005-०६ मध्ये पशुवैद्यकीय दवाखाने ०४ पशुवैद्यकीय प्रथ´ÖÖ¯Ö“ÖÖ¸ केंद्रे ११ आणि कृत्रिमरेतन केंद्राची संख्या १५ –ााल्याचे दिसून येते वरील केंद्राच्या मदतीने सोलापूर जिल्हा दूध संघदेखील पशुवैद्यकीय सेवा पशुपालकांना पुरविले.[102]

- **¯Ö¿Ö¯Öक्षांना बाधित करणारे आजÖ¸¡Ö¾Ö त्यावरील लसीकरण :**

प्रत्येक प्राणीमात्राला काहीना काही आजार हे होत असतात. त्यामध्ये जगजवळ येत असताना, शासकीय शोध लागत असताना नैसर्गिक कालचक्रातून जात असताना मानावाने निसर्ग सतुंलन बद»Ö¾Ö»Ö †ÖÆ. ¯Ö¸ŸÖ मानवाला ज्याप्रमाणे •Ö•Ö¸¡Ö आजारांना सामोरे जावे लागते. त्याप्रमाणे पशुपक्षांना घटसर्फ, फऱ्या, लाळ खुरकुत, आंगविषाद, बुळकांडी, मानमोडी, कोंबड्याची देवी, इनानदंश, लालोट, शेळ्या-मेंढ्याची देवी असे आजार जडतात. या अजारावरती मात करण्यासाठी लस टोचणी पुरवावी लागते.

तक्ता क्र. 27

†ÖÂÖ¬ÖÖ¯Ö“ÖÖ¸¡Ö केलेल्या पशु-पक्षी व जनावरांची तालुकानिहाय संख्या

(‡. ÃÖ. 1992-93 ŸÖ 2005-06)

तालुके	एकूण पशुपक्षी व औषधोपचार केलेल्या पशुपक्षांची संख्या					
	1992-93		1998-99		2005-06	
	एकूण	†ÖÂÖ¬ÖÖ¯Ö“ÖÖ¸¡Ö क»Ö»Ö	एकूण	†ÖÂÖ¬ÖÖ पचार केलेले	एकूण	†ÖÂÖ¬ÖÖ पचार केलेले
´ÖÖœÖ	128140	1,02,878	3,05,467	74,824	307599	19120
´ÖÖÆÖô¡	2,70,000	1,52,774	3,02,435	57,119	3,02,766	40,289

(Ã¡ÖÖŸÖ- उपसंचालक, जिल्हा पशुसंवर्धन, सोलापूर)

वरील तक्त्यावरुन असे दिसून येते की माढा आणि मोहोळ तालुक्यात शासन व ×•Ö»ÆÖ ¯Öx¸ÂÖ¤´ÖÖ±úŸÖ ‡. ÃÖ. 1992-93 ŸÖ 2005-०६ पर्यंत पशु-पक्षाचे रोगापासून सरक्षंण करण्यासाठी किंवा औषधोपचार केल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये इ. स. १९९२-९३ माढा तालुक्यातील १,२८,१४० पशु-पक्षापैकी 1,02,878 ¯ाशुपक्षांना वेगवेगळया रोगांपासून संरक्षणासाठी लसीकरण केले तर मोहोळ तालुक्यामध्ये याच कालावधीमध्ये २,७०,००० पशु-पक्षापैकी १,५२,७७४ पशुपक्षांना लसीकरण केले. तर इ. स. १९९५-९६ मध्ये माढा तालुक्यातß»Ö 3,05,477 ¯Ö¿ुपक्षांपैकी १,६८,८१६ ना लसीकरण केले. याच कालावधिŸÖ मोहोळ तालुक्यातील ३,०२,७६८ पशुपक्षांपैकी १,७०,३१८ पशुपक्षांना लसीकरण केले. इ. स. १९९८-99

मध्ये माढा तालुक्यातील ३,०५,४६७ पशुपक्षांपैकी ७४,८२४ पशुपक्षांना लसीकरण केले. वरील कालावधीमध्ये मोहोळ तालुक्यातील ३,०२,४३५ पशुपक्षांपैकी ५७,११९ पशुपक्षांना लसीकरण केले. यावरून असे दिसून येते की जनावरती येणाऱ्या रोगावरती काही प्रमाणात नियंत्रण आणण्यात यश आले. पशुपक्षांच्या आरोग्याकडे पशुपालकांनी व्यवस्थीत लक्ष दिल्यामुळे प्रमाण कमी –ााल्याचे दिसून येते. त्यामुळे इ. स. २००५-०६ मध्ये माढा तालुक्यातील ३,०७,५९९ पशुपक्षांपैकी १९,१२० पशुपक्षांना लसीकरण केले. तर मोहोळ तालुक्यात ३,०२,७६६ पशुपक्षांपैकी ४०,२८९ पशुपक्षांना लसीकरण केले व चांगल्या प्रकारे अचानक येणाऱ्या रोगांच्या साथीवरती नियंत्रण केल्यामुळे पशुपक्षांचे मृत्यचे प्रमाण क´ÖÖ –ााल्याचे दिसून येते.[103]

➢ कृत्रिम रेतनाचा आढावा :

¤ग्ध व्यवसायाची अतिशय जलतगतिने होणारी वाढ त्यामुळे दूध उत्पादकांना मिळणारा फायदा त्यांची सुधारली जाणारी आर्थिक परिस्थिती यामुळे देशाची होणारी प्रगती या सर्व घटकांचा विचार करून दूग्धोत्पादनामध्ये वाढ करण्याची खरी गरज आहे. त्यासाठी देशी गायी-म्हशी पासून मिळणाऱ्या दूधापेक्षा संकरित गाई-म्हशीपासून दूध जास्त उत्पादन ÆüÖते. म्हणून शेतीला पूरक उद्योग व्हावा या दृष्टीकोणातून जिल्हा पशुधन अधिकारी महाराष्ट्र शासन आणि सोलापूर जिल्हा दूध संघाने सतत प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. सोलापूर जिल्हा दूध संघाने अत्यावश्यक सेवांद्वारे जनावरांची तपासनी करण्याची मोहिम दरवर्षी ¸ÖÖ²ÖÖ¾ÖÖ»ÖÖ †ाहे. या योजनेद्वारे कृत्रिम रेतनासाठी वीर्यमात्रा व द्रवरूपन वायू यांचा मोफत पुरवठा केला जात असून कृत्रीमरेतना प्रतिरेतन रूपये ५.०० मानधन दिले जाते.

सोलापूर जिल्हा पशुविकास अधिकारी, जिल्हा परिषद सोलापूर आणि पशुसंवर्धन उपसंचालक सोलापूर यांच्या कार्यालयामार्फत दूग्ध विकास योजने अंतर्गत गाई-´Æ¿ÖÖß“Öी संख्या जाÃŸÖÖßŸÖ •ÖÖÖÃŸÖ वाढवण्याचा प्रयत्न केला आहे. इ. स. १९९०-९१ मध्ये संपूर्ण जिल्ह्यामध्ये कृत्रिमरेतन योजना राबविली होती. त्यामध्ये माढा व मोहोळ तालुक्यामध्ये प्रत्येकी १० कृत्रिमरेतन केंद्रामध्ये आणि दूध संघाच्या फिरत्या व त्यांच्या पशुचिकित्सालये व कृत्रीमरेतन केंद्रामार्फत ही योजना राबविली आहे. त्यानुसार माढा व मÖÖÆÖôû तालुक्यात गाय व म्हैस एकूण ११२७७ जनावरावरती कृत्रिमरेतन केले होते त्यापैकी गाय व म्हैस एकूण ६६४६ जनावरांना ही मात्रा लागू –ााली. त्यातून ११८५ संकरित खोंड, ३९६७ संकरित कालवडी तर ३१२ पारड्या (रेड्या) जन्मल्या होत्या. इ. स. १९९४-९५ मध्ये माढा आणि मोहोळ तालुक्यात अनुक्रमे 15 ¾Ö 10 क×¡Ö´Öरेतन केंद्रामार्फत तसेच दूध संघाच्या दोन त–ा डॉक्टर आणि १९ पशुपर्यवेक्षकांच्यामार्फत तसेच ×फरत्या कृत्रिममरेतन केंद्रामार्फत गाय-´ÆÃÖ एकूण ७८७२ जनावरती कृत्रिममरेतन यशस्वि –ÖÖ»Ö. यामधून

२५३४ खोंड व ३६६८ संकरित कालवडी जन्मल्या तर १३९ पारड्या जन्मल्या तर इ. स. २०००-०१ मध्ये ´ÖÖœÖ ¾Ö ´ÖÖÆÖÔ Ÿֻ֯क्यात प्रत्येकी १५ व १० कृत्रिमरेतन केंद्रे व दूध संघाच्या कृत्रिमरेतन केंद्रामार्फत ही योजना मोठ्या प्रमाणात राबवली गेली. त्यामध्ये ५८ गाई व म्हशी एकूण २३१७७ जनावरांना कृत्रिममरेतन केले त्यापैकी ७७२५ गाई-म्हशीवरती यशस्वि कृत्रीमरेतन –ााले. यामधून ४०२९ संकरित खोंड जन्मले तर ३३२९ संकरित कालवडी जन्मल्या. याचबरोबर ३५६ पारड्या जन्मल्या. त्याप्रमाणे इ.स. २००५-०६ मध्ये ही योजना मोठ्या प्रमाणात राबवली गेली. त्यातून गाई व म्हैस अशा एकूण ३०६५४ जनावरती कृत्रिमरेतन केले होते. त्यामधून गाई-´ÆÃÖ †शा एकूण २३५४१ जनावरांवरती कृत्रिममरेतन यशस्वि –ÖÖ»Ö. या यशस्वि –ाालेल्या कृत्रिमरेतनातून ७०४८ संकरित खोंड जन्मले तर ८०२३ संकरित कालवडी जन्मल्या. तसेच ११४२ संकरित रंड्या जन्मल्या.

†ÃÖ †ÃÖ»Ö Ÿ֯ Ãांकरित जनावरापैकी खोंड (नर) दूध उत्पादकाकडून व्यवस्थित व सांभाळल्याने ते लहानपणीच मृत्य पावतात. जरी या व्यतिरिक्त खास वळु पाळुन खिलार जातीच्या खोंडाची निर्मिŸÖß करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. अशा प्रकारच्या संकरित पैदासितून सोलापूर जिल्हयामध्ये जास्तीत •ÖÖÃŸÖ ¤ध उत्पादन वाढवण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये दुध संघाला खाजगी दुध संघ व इतर संस्थानÖ स्पर्धा करण्यासाठी जास्तीŸÖ •ÖÖÃŸı संकरित पैदासिसाठी प्रयत्न करावा लागत आहे.[104]

➢ ¯Ö¿ÖखÖÖª :

ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÆÖ ¤ü¬Ö ÃÖ‘ÖÖ“Ö ¤ध संकलनाचे काम १९८३ मध्ये सुरु –ााले. दुग्ध व्यवसायामध्ये दुधाळ आणि निरोगी जनावरांना महत्व असते. दुभत्या जनावराच्या शरीर पोषणासाठी संतुलिŸÖ †ÖÆÖ¸ü अत्यंत महत्वाचा असतो. ही पशुपालकांची गरज भागवण्यासाठी संतुलीत पशुखाद्य उपलब्ध करुन देण्यासाठी संघ प्रयत्नशिल आहे. प्राथमिक दूध उत्पादक संस्थाच्या मागणीनुसार त्यांना पाहिजे तो पशुआहार उधारीवर पुरवठा करण्यात येतो. त्याची वसुली सुलभ हप्त्याने दूधाच्या बिलातून कपात करण्यात येत आहे.सोलापूर जिल्हा दुध संघ १५ ते १७ पुरवठा धारकांकडून निरनिराळया पशु खाद्याचा पुरवठा केला जातो.

ÃÖÖ»ÖÖ¯Öर जिल्हा सहकारी दुध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मार्यादित, सोलापूर संघाने दुग्ध उत्पादन वाढीबरोबर पशुपालकांच्या पशुंना योग्य किमतीमध्ये संघाच्या दूध संस्थामधून पुरवठा करण्याचे धोरण Š¾Ö»Ö. मात्र या कालावधीमध्ये दूध संघास पशुखाद्य पुरवठा करणाऱ्या निरनिराळया पशुखाद्य उत्पादकाकडून नेहमीच पशुखाद्याची भाववाढ केली जाते. त्याचा भार दुध उत्पादक शेतकऱ्या¾Ö¸ü ³ÖÖ¸ü ¯Ö›ü×Ö

आहे. म्हणून संघाने ¤¬Ö पंढरी या नावाने पशुखाद्य तयार करण्याचे ठरवून शिरवळ येथील खाजगÖß ±ÚŒ™¸ßÝÖन तयार करुन २९ जून १९९७ पासुन दूध पंढरी पशुखाद्याचा पुरवाठा ना नफा ना तोटा तत्वावर करण्यास सुरवात केली . दूध संघाच्या या धोरणमुळे बाजारातील पशुखाद्याच्या किंमती ७० किलोच्या पोत्यामागे ३५ते ४० रुपयांनी कमी –ााल्या. दध संघाच्या गुणवत्ता युक्त पशुखाद्याच्या पुरवठयामुळे दू¬Ö संकलनामध्ये जवळ जवळ १५००० लिटर दैनदिन वाढ –ााली. यातुन १९९७-९८ मध्ये पशुखाद्य पुरवठा १८८६८११ मे.टनाचा –ÖÖ»ÖÖ त्यापैकी १३२१६७७ मे.टन दूध पंढरी पशुखाद्याचा –ÖÖ»ÖÖ. ÝÖ¸ü 2001-02 ´ाध्ये ४७७८२९१ मे.टन पशुखाद्याचा पुरवठा केला आहे. तसेच दधाळ जनावराच्या आरोग्याबरोबर प्रजनन क्ष´ÖÝÖÖ ¾Ö ¤ध उत्पादन वाढ होण्याच्या दृष्टीने दूध पंढरी व हाय मिल्करेशन पशुखाद्य उत्पादन करुन 34080.690 मे.टनाचे वितरण केले. त्यामुळे सोलापूर जिल्हयामध्ये दूध उत्पादकांकडे जादा प्रमाणात दूध देणाऱ्या जर्सी व होस्टन संकिरित गाईना जादा दूध क्षमता निर्माण ÆÖÝÖ †ÖÆê.[105]

➢ जनावरांचा चारा - ™³Öर्णी येथील बिजोत्पादन प्रकल्प :

ÃÖÖ»ÖÖ¯Öर जिल्हा अवर्षणग्रस्त असल्याने दूध उत्पादकांना सतत हिरव्या चाऱ्याची विवंचना भासत. जनावरांच्या पोषाणासाठी व दुध उत्पादन वाढीसाठी प्रामुख्याने हिरवा चारा लागतो. ही समस्या दू¸ü करण्यासाठी द¬Ö संघाने महाराष्ट्रराज्य दूध महासंघाच्या केंद्र टेंभुर्णी येथे सुरु करुन दुष्काळी परिस्थिती व ²ÖÖ•Öारातील पशुखाद्य व बियाणाचे वाढते दर लक्षात घेऊन सभासद संस्थानाबियाणे ख़ी¸ü¤üß¾Ö¸ü 50% अनुदान देण्यात येत आहे. त्याच बरोबर या संदर्भात ६ गोकुळ विकास पंढरी ही महासंघाकडन येणÖÖ¸üß माहिती परिपत्रके दूध उत्पादकाना मोफत वाटल्याने त्यांना त्याचा फायदा होत आहे. इ.स.1997-९८ मध्ये १४८ मे.टन आफ्रिकन टॉल मका बियाण उत्पादित केले असून २१० मे.टन विक्री केली आहे. त्यापैकी दू¬Ö उत्पादक संस्थाना ३० मे.टन व इतर संघाना १८० मे.टन विक्री केली आहे. इ.स. १९९८-९९ मध्ये ४५ ´Ö.टन आफ्रिकन टॉल बियाणांची विक्री करण्यात आली. इ.स.२००१-०२ मध्ये ३२.७९८ मे.टन आफ्रिकन टॉल बियाणांचे उत्पादन –ÖÖ»Ö असुन ६६.३०६ मे.टन बियाणांची विक्री केलेली आहे. त्याच प्रमाणे संघामार्फत संस्थाना मेथीघास, कडवळ बियाणे इ. चाऱ्यासाठी अनुदानावर पूरवठा केला आहे. चाऱ्याची नासाडी, टंचाई येवू नये म्हणून दूध संघामार्फत २५ % अनुदानावर १९८ कडबा कुट्टु यंत्रे वाटप करण्ÖÖÝÖ †Ö»Öß. ‡.ÃÖ. 2002-03 ¯ÖÖÃÖन महाबिज बियाने विक्रीचा उपक्रम हाती घेण्यात आला आहे. इ.स. 2003-०४ मध्ये आफ्रिकन टॉल बियानाची १९.९१५ मे.टनाची विक्री केली. तसेच मेथीघास, कडवळ बियाणे पुरविली. २५% अनुदानावरती १०४ कडबाकुट्टी यंत्रे वाटप केली. महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळाची ज्वारी, गव्हू, तर, बाजरी, उडीद इ. बियानाचाही पुरवठा केला आहे. तर इ.स.२००५-०६ मध्ये ९९.३ मे.टन.

आफ्रिकन टॉल बियाणचे उत्पादन –ााले असून ४६.७ मे.टनाची विक्री –ÖÖ»Öß. मेथी घास, कडवळ बियाणाचाही पुरवठा केला. माहाबिजचे ज्वारी मालदांडी, गव्हू , बाजरी, उडीद, तुर इ. बियाणा“ÖÖ ¯Ö¸¾ÖšÖ केला. चार टंचाई व चाऱ्याची होणारी नासाडी रोखण्यÖÃÖÖšß ÃÖ‘ÖÖमार्फत ३० % अनुदानावर १४२ कडबा कुट्टी यंत्रे वाटप केली. आफ्रिकन टॉल मका, मेथीघास, कडवळ यावरती ५० % अनुदान दिले आहे. †¿ÖÖ प्रकारे ¤ü¬Ö उत्पादन वाढीबरोबर पशुधनाची देखभाल करण्याचा प्रयत्न दूध संघाने केल्याचे दिसून येते.[106]

3.11.4. ´ÖÖœÖ-मोहोळ तालुक्याती»Ö जनावरांचे मेळावे, प्रदर्शने व जत्रा :

सोलापूर जिल्हा परिषदेमार्फत जिल्हयातील पशपालकांना जनावरे चांगल्यापध्दतीने सांभळावित यासाठी बक्षीस योजनेतून उत्तेजन देण्यासाठी प्रदर्शने, जागा, मेळावे भरविले जाता होते. जनावरांच्या मेळाव्यामध्ये भाग घेतल्याुळो शेतकऱ्यांना व पशुपालकांना स्पर्धेसाठी जनावरे चांगली करावी लागतÖÝÖ यांची प्रेरणा मिळाल्याने पशुधनाक्ष्या आरोग्याकडे, चाऱ्याकडे, पशुखाद्याकडे लक्ष दिल्याने जनावरे चांगल्या प्रकारे जोपसण्याची स्पर्धा लागते. यातुनच त्यांचा आर्थिक स्थर उंचावण्यास मदत होते.[107]

3.11.5. ´ााढा व मोहोळ तालुक्यातील बक्षßÃÖ¯ÖÖ¡Ö असणाऱ्या दूध ÃÖÃ£ÖÖ

ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»»ÆüÖ ¤ध संघाने •ÖÖÃÖÝÖßत जास्त चांगले दध पुरवठा करणाऱ्या महिला दूध संस्था यांना ˆत्तेजन मिळावे म्हणून बक्षिस योजना इ. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये घोषित केली. अशा योजनेतून पात्र –ाालेल्या माढा व मोहोळ तालुक्यातील सर्जेराव पाटील सहकारी दूध संस्था कुर्डूवाडी आणि शंकर सहकारी दूध पुरवठा संस्था अनगर या दोन संस्था आहेत. त्याचबरोबर वर्षभर चांगल्याप्रतिचे दूध पुरवठा करणाऱ्या महिला दूध संस्थामध्ये सावित्रीबाई फुले महिला दूध पुरवठा संस्था कुर्डूवाडी, लक्ष्मीबाई पाटील महि»ÖÖ ¤ü¬Ö पुरवठा संस्था खंडोबाची वाडी, सावित्रीबाई फुले महिला दूध संस्था उपळाई या संस्था आहेत.[108]

➢ माढा व मोहोळ तालुक्यातील दूध संघाचे कर्मचारी प्रशिक्षण कार्यक्रम :

ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»»ÆüÖ ¤ध संघाने दुग्ध उत्पादन विकास व विक्री यामध्ये स्पÖ¬ÖÝÖ ×™कून राहण्यासाठी वेगवेगळया बाबतीत प्रशिक्षण देण्यास सूरुवात केली. त्यामध्ये दूध उत्पादक संघाचे सचिव पंचकमिटी सदस्य, संघाचे सेवक, महिला दध सहकारी संस्थेच्या सदस्य यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी वेगवेगळया ठिकाणी ÃÖÆü»Öß आयोजीत करण्यात आल्या. प्रशिक्षणासाठी आनंद दूध संस्था गुजरात, गोकुळ दूध संस्था कोल्हापूर, जिल्हा दूध संघ जळगाव, नगर येथे पाठविण्यात आले होते. त्यामुळे दोन्ही तालुक्यातील दुग्ध सहकारी संस्थाना त्याचा लाभ मोठ्या प्रमाणावर –ााल्याचे दिसून येतो.[109]

3.11.6. ´Ö×Æü»ÖÖ ¤ãü¬Ö संस्था विकास प्रकल्पÖŸÖß»Ö ´ÖÖœü¨Ö ¾Ö ´ÖÖÆüÖêôû ŸÖÖ»Öãक्याचा सहभाग :

‡.ÃÖ. 2000-01 ¾ÖÂÖÖमध्ये केंद्रशासन आणि महाराष्ट्र शासन मुंबई यांच्या सहकार्यातून वरील प्रकल्पÖ ¸ü²Ö×¾Ö»ÖÖ •ÖÖŸÖÖ †ÖÆü. ÃÖ¹ýवातीच्या काळात ५ महिला संस्थामध्ये हा कार्यक्रमराबला व पुढे सन 2005-२००६ सालापर्यंत एकूण 32 ÃÖÃ£ÖÖ´Ö्ध्ये हा कार्यक्रम राबवला गेला आहे. प्रामुख्याने दू¬Ö उत्पादनातील अतिशय महत्वाचा घटक महिला असल्याने त्यांना यामध्ये सामावून घेतले आहे. या आनुशंगाने महिला पंचकमिटी प्रशिक्षण, महिला सचिव, महिला अे.आय. प्रशिक्षण असे कार्यक्रम राबविल. ¤ãध उत्पादन वाढीसाठी प्रति संस्था ५५०० भाग भांढवल व १५००० खेळते भांढवल दिले आहे याचा फायदा प्रत्येक महिला सभासदांना –ÖÖ»ÖÖ †ÃÖ्न २५० महिलांना आपले आर्थिक •Öß वनमान उंचावण्यास ´Ö¤üŸÖ –ााली आहे. यामध्ये १४ महिलांना कृत्रिम गर्भधारणा प्रशिक्षण बारामती येथे दिले आहे. आता या पाच महिला संस्थाच्या १० महिला संस्थामध्ये ९ महिला बचत गटाची स्थापना केली आहे. तसेच या कार्यक्रमांर्तगत सचिव प्रशिक्षण, कृत्रिम विर्यदान प्रशिक्षण, संचालक सदस्य प्रशिक्षण, दाई प्रशिक्षण, पाळणा घराची सोय, जनावरांचे गोठे,कॅन, प्रथमोपचार पेटी, टेबल, खूर्च्या, कपाट, टेस्टिंग साहित्य पुरवठा केला. आरोग्य व कायदे विषयक –ान इत्यांदीचे प्रशिक्षण दिले जाŸÖ. ´ÖÖœü¨Ö ¾Ö ´ÖÖÆüÖêôû ŸÖÖ»Öãक्यातील प्रत्येक ३ व ४ महिला सहकारी संस्थाचा सामावेश आहे. एकून महिला बचत गट ९९८ स्थापन –ÖÖ»Öê असून माढा ŸÖÖ»Öãक्यात २९ व मोहोळ तालूक्यात ४९ महिला बचत गट कार्यरत आहेत.[110]

➢ महिला नेतृत्व विकास कार्यक्रम :

¤ãग्ध व्यवसायामध्ये महिलांचा सहभाग मोठया प्रमाणात असला पाहिजे. त्यांना त्यांच्या हक्काची जाणी¾Ö –ाली पाहिजे.महिलांचे सक्षमीकरण –ाले पाहिजे. अर्थार्जनाचे काम करता आले पाहिजे. महिलांचा सहभाग वाढविणे गरजेचे आहे त्यादृष्टीने वेगवेगळे कार्यक्रम राबविण्यात येतात. ´Ö×Æü»Öांना †Ö¬Öãनिक ŸÖ¡Ö–ानाची ओळख करुन देवन कमी खर्चात जास्तीत जास्त दुग्ध व्यवसाय करणे, जनावरांची निगा व काळजी , चांगल्ÖÖ •ÖÖŸÖß“Öß ¯Ö¤üÖÃÖ, ÃÖ¾Ö“”ûü ¤ãध उत्पादन, मिळालेल्या उत्पादनामधून बचत करण्याची सवय लागावी यासाठी बचत गट स्थापण करून प्रशिक्षण देणे आणि यातूनच महिला नेतृत्व विकास कार्यक्रम राबविले जातात. या कार्यक्रमाअंतर्गत इ.स. २००३-०४ मध्ये एकून ३० संस्थाना सामावुन घेतले. त्यामध्ये ग÷ÖÖमसभामध्ये ४७० महिला सहभागी –ााल्या त्यामध्ये माढा तालुक्यातून ७५ महिला व मोहोळ तालक्यातून ४१ महिला सहभागी होत्या. सभासद प्रशिक्षण ३९ कार्यक्रमात ११८५ महिला सहभागी होत्या. त्यात माढा ŸÖÖ»Öãक्यÖतूनÖ 60 ´Ö×Æü»ÖÖ ¾Ö ´ÖÖÆüÖêôû ŸÖÖ»Öãक्यÖŸÖ्न ४७ महिला सहभागी होत्या. जंतनाशक औषध वापर कार्यशाळा २ भरविल्या त्यात १६० महिला हजर होत्या त्यात माढा १० आणि मोहोळ तालुक्यातुन २१

महिला सहभागी होत्या. ३ महिला मेळाव्यामध्ये १९०० महिलांना भाग घेतला त्यात माढा तालुक्यातील १०५ ´Ö×Æ»ÖÖ ŸÖ¸ü ´ÖÖÆüÖÔü ŸÖÖ»Öक्यातील ९७ महिलांनी सहभाग घेतला. प्रौढ शिक्षणाचे ६ वर्ग घेŸÖ»Ö. त्यात ७६ महिलांनी सहभाग घेतला त्यात माढा तालुक्यातून ५ आणि मोहोळ तालुक्यातून ७ महिलांनी सहभाग घेतला. शेतकरी सहली मध्ये (डेअरी पशुखाद्य कारखाना पाहणी) यामध्ये १० संस्थाच्या १६५ महिलांनी भाग घेतला त्यामध्ये माढा तालुक्यातील १० आणि मोहोळ तालक्यातील ७ महिलांनी सहभाग घेतला.[111]

➢ माढा व मोहोळ तालुक्यातील दूध संघामध्ये तयार होणारे उपपदार्थ :

ÃÖÖ»ÖÖ¯Üूर जिल्हा हा सतत अवर्षण प्रवन असतानादेखील सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघाकडे दध संकलन व वितरण वाढत आहे. संघाची सवÖ ²ÖÖ•Öनी प्रगती होत असताना उत्पादकांना भेडवसानारा बंद हा एक प्रगतीमधील मोठा †›ÃÖ¸ü –ाला आहे. त्यामुळे दूध उत्पदकांना बंद कालावधीमध्ये आपल्या दधाची विल्हेवाट कशी लावायची हा मोठा प्रश्न होता. यासाठी संघाने बंद मधून मुक्त होण्यासाठी मुंबई, पुणे, हैद्राबाद, कर्नाटक, ´राठवाडा व इतर ठिकाणी दूध विक्रीसाठी पाठवण्यास सुरवात केली. आणि त्याचबरोबर दुग्धजन्य उपपदार्थ बनवण्यास सुरवात करुन दूध उत्पादकांचे होणारे नुकसान टाळण्यासाठी प्रयत्न केला. यातनच इ. ÃÖ. 1993-९४ मध्ये टेंभुर्णी येथे संघाच्या आईस्क्रीम विक्री प्लांट कार्यालयिन –ाला असून धवल या नावाने आईस्क्रीमची विक्री होत असून जनतेचा प्रतिसाद त्यास चांगाला आहे. धवल आईस्क्रीममध्ये व्हेनिला, मँगो ™™Ö-फ्रुटी, बटर स्कॉच, याचबरोबर तुप, पेढा, श्रीखंड, आम्रखंड, बर्फी, मलई पेढा याची निर्मीती केली जाते. संघाच्या या दुग्धजन्य पदार्थांना चांगली बाजारपेठ मिळाली आहे.

¤ध संकलनामध्ये सतत होणारी वाढ संघाच्या प्रगतीमध्ये यश संपादन करत असताना दू¬Ö ²Ö¤ü योजनेचा फटका बसत होता.यातुन संघाने दूध बाहेर पाठवून ही जादा दूधाचा प्रश्न गंभीर बनत चालल्यामुळे दुग्धजन्य पदार्थाची नि´ÖÔŸÖß करून विक्री करण्यास सुरवात केली. इ.स. १९९३ मध्ये टेंभुर्णी येथील प्लाँटमधून उपपदार्थ बनविण्यास सुरुवात केली. त्यामध्ये आईस्क्रीम, सुगंधी दूध, तुप, श्रीखंड, पेढे, खवा, बर्फी, आम्रखंड, पनीर इत्यादी पदार्थ आहेत. त्यामुळे वाढ –ालेल्या दूधाची नासाडी न होता बंद काळात पशु पालकांना बसणारा आर्थिक फटका कमी होण्यास मदत –ÖÖ»Öß.[112]

➢ माढा व मोहोळ तालुक्यातील दूध संघाची वाहतूक व्यवस्था :

ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü जिल्हा दूध संघाच्या दूध संकलनाचे मार्ग ठरलेले आहेत. प्रामुख्याने इ.स. १९८३ पासून ¤ध संघ वेगवेगळया वाहनामधून त्यांना ठरवून दिलेल्या मार्गावरुन सकाळ संध्याकाळ दूध वाहतूक करत आहे. त्यामध्Öे ‡.ÃÖ. 1994-९५ मध्ये १४० मार्गावरून दध संकलन करतो. दूध जसजसे वाढत गेले

तसतसे मार्गामध्येही वाढ –ााली त्यामध्ये २००१-०२ मध्ये दूध संघ ३११ मार्गावरुन सकाळ-संध्याकाळ दू¬Ö संकलन करीत होते. मात्र ¯Öãढच्या कालावधी मध्ये दूध संकलनही थोडेसे कमी –ााल्याने संघाने काही मार्गावरून संकलन बंद केले. इ.स. २००५-०६ मध्ये दूध संघ १४८ मार्गावरून दूध संकलन करीत होता.

तक्ता क्र. २८

´ÖÖœüÖ ŸÖÖ»ÖÖक्यातील दूध संकलन मार्ग (‡. ÃÖ. 1992-93 ŸÖê 2005-06)

अ.क्र.	दुध संकलन मार्गाचे नांव	†¤üÖ×•ÖŸÖ †ŸÖ¸ü	सकाळ/ संध्याकाळ
1	हरितगर-टेंभुर्णी	49	सकाळ / संध्याकाळ
2	क¤¸ü-टेंभुर्णी	88	सकाळ / संध्याकाळ
3	बारलोणी -टेंभुर्णी	123	सकाळ / संध्याकाळ
4	´ÖÆüÖ¤ü¾Ö¾ÖÖ›ßü -टेंभुर्णी	102	सकाळ / संध्याकाळ
5	²ÖÖ¾ÖÖ›ßü -टेंभुर्णी	93	सकाळ / संध्याकाळ
6	¾Ö¸ü¾Ö›üß -टेंभुर्णी	88	सकाळ / संध्याकाळ
7	´ÖÖœüÖ -टेंभुर्णी	143	सकाळ / संध्याकाळ
8	अलिगांव -टेंभुर्णी	90	सकाळ / संध्याकाळ
9	¯Öû¸üŸÖÖ -टेंभुर्णी	70	सकाळ / संध्याकाळ
10	³ÖŸÖÖÂ™ü	80	सकाळ / संध्याकाळ
11	गोगेवाडी	90	सकाळ / संध्याकाळ

(ÃÖ¡ÖÖŸÖ- सोलापूर जिल्हा दूध संघ कार्यालय टेंभुर्णी.)

वरील तक्त्यावरुन असे लक्षात येते की टेंभुर्णी शितकरण केंद्रÖ ÃÖã¹ý –ााल्यानंतर केंद्रकडे संकलित होणारे दूध एकूण ११ मार्गावरून संकलित होत होते. पहिला मार्ग माढा तालुक्यातील हरिनगर- ™ÓüÖ³ÖÖê ÆüÖêŸÖê. या मार्गाचे एकूण अंतर ४९ कि.मी. होते. या मार्गावरून रोज संकाळ-संध्याकाळ असे टेंभुर्णी शितकरण केंद्रावरती दूध संकलन केले जाते. दुसरा मार्ग करमाळा तालुक्यतील कंदर येथून सुरु हाêŸÖê. कंदर टेंभुर्णी या दूध संकलन मार्गाचे एकूण अंतर ८८ कि.मी. असे आहे. बारलोणी-टेंभुर्णी या तिसऱ्या मार्गाचे अंतर १२३ कि.मी. आहे. सातवा मार्ग माढा-टेंभुर्णी हा सर्वात लांब मार्ग म्हणजे जाणे येण्याचे अंतर एकूण 143 कि.मी. आहे आणि सर्वात कमी अंतर हरिनगर- टेंभुर्णी हे ४९ कि.मी. आहे. अशा एकूण ११ मार्गावरून ¤ûध संकलन होत आहे. या मार्गावरती दूध संकलन करणारी वाहने ही खाजगी मालकीचे असून त्यांच्याÖ

बरोबर करार करून संघाने भाडे ठरवून घेतले होते. प्रामुख्याने त्यांच्या वाहतुकीचे दर हे कि.मी. वरती ठरले होते. हे दर वाहन कोणत्या प्रकारचे आहे त्यावरती ठरलेले आहेत. उदा.-ट्रक, टेंम्पो, जिप, पिकअप, टमटम. साधारण १-४० कि.मी. पर्यंत ५ रु., ४०-६० कि.मी. पर्यंत ४ रु., १०० पेक्षा जास्त असेल तर २.३०ते ३ रु. पर्यंत ठरलेले होते. अशा प्रकारच्या एकुण ११ मार्गावरून सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध ˆÖ¯ÖÖ¤क व प्रक्रिया संघामार्फत टेंभुर्णी शितकरण केंद्रामध्ये सकाळ-संध्याकाळ दूध संकलन केले जात ÆÖêŸÖê.113

तक्ता क्र. 29

´ÖÖêÆüÖôû ŸÖÖ»ÖãŒयातील दूध संकलन मार्ग

अ.न.	मार्गाचे नावं	अंदाजित अंतर कि.मी. दूहेरी	सकाळ/ संध्याकाळ
1	†ÖÂ™üß-गिड्डेवाडी-´ÖÖêÆüÖôû	85	सकाळ/ संध्याकाळ
2	खंडÖ>ÖôûÖß-¿Ö™ü±úôû-´ÖÖêÆüÖôû	40	सकाळ/ संध्याकाळ
3	²ÖÖê¯Ö»Öê-¯Ö¾ÖÖ¸üü¾ÖÖ›üß-´ÖÖêÆüÖôû	53	सकाळ/ संध्याकाळ
4	सौंदणे-सौंदणे-´ÖÖêÆüÖôû	25	सकाळ/ संध्याकाळ
5	अनगर-अंजनगांव-´ÖÖêÆüÖôû	87	सकाळ/ संध्याकाळ
6	अंकोली- ÃÖÖêÆüÖôû-´ÖÖêÆüÖôû	81	सकाळ/ संध्याकाळ
7	कोन्हेरी-कोन्हेरी-´ÖÖêÆüÖôû	68	सकाळ/ संध्याकाळ

(Ã¡ÖÖêŸÖ- सोलापूर जिल्हा सहकारी दुध संघ सोलापूर, कार्यालयातून)

वरील तक्त्यावरुर असे दिसते की दूध संघाचे संकलन मोहोळ तÖÖ»Öãक्यामध्ये मोहोळ येथील शितकरण केंद्रावरती एकूण ÃÖÖत मार्गावरून दूध संकलिŸÖ होते. त्यामध्ये पहिला जाणे येणेचा मार्ग आहे.ü †ÖÂ™üß- गिड्डेवाडी-मोहोळ येथून सकाळ संध्याकाळ दूध संकलन होत असून या मार्गाचे अंतर जाणे-येणे करण्याचे ८५ किमी. आहे. दुसरा मार्ग खंडाळी-¿Ö™ü±úôû-´Öोहोळ असून त्याचे अंतर ४० कि.मी. आहे. ²ÖÖê¯Ö»Öê-¯Ö¾ÖÖ¸üü¾ÖÖ›üß-मोहोळ या तिसऱ्या मार्गावरून सकाळ-संध्याकाळ संकलन होते. हे अंतर ५३ कि.मी. आहे. चवथा मार्ग सौदणे-सौदणे-´ÖÖêÆüÖळ असून या मार्गाचे जाणÖ-येणे अंतर २५ कि.मी. आहे. पाचवा मार्ग अनगर-मोहोळ असून सकाळ-संध्याकाळ अंतर ८७ कि.मी. आहे. सहावा मार्ग अंकोली-ÃÖÖêÆüÖôû-´ÖÖêÆüÖôû Æü अंतर ८१ कि.मी. आहे. शेवटचा सातवा मार्ग कोन्हेरी-कोन्हेरी-´ÖÖêÆüÖôû †ÃÖÖ †ÃÖÖन त्याचे अंतर सकाळ-संध्याकाळ वहातुकßü“Ö †ŸÖ¸ü 6८ कि.मी. आहे.या प्रमुख दूध संकलन मार्गावरून मोहोळ तालुक्यातील दूध

संकलन मोहोळ येथे केले जाते. वाहतुकीच्या दर वाहनावरती अवलंबून आहे. त्यामध्ये ट्रक, टेम्पो, जिप, टमटम, पिक अप अशा वाहनावरती अवलंबुन दर ठरलेले असून प्रामुख्याने डि[illegible] सतत बदलते असताना साधारणत: २००५-०६ मध्ये २.१० पैसे प्रतिकिलो लिटर पासून ते ४.३५ प्रति कि.मी. होता.[114]

➢ माढा व मोहोळ तालुक्यातील दूध वितरण व्यवस्था :

सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित सोलापूर जिल्हयातील एकंदर १० तालुक्यामधून दूध संकलन करतो. सुरुवातीच्या काळात दूध संघ दुग्ध उत्पादनवाढीसाठी प्रयत्न करीत असतानाच शासनाचे दध बंद धोरण विकासाच्या आड येत असल्याने संकलित केलेल्या दूधाचे काय करायचे असा जटिल प्रश्न संघापुढे असल्याने दूध संकलन बंद केल्यामुळे दूध उत्पादकांना जबरदस्त आर्थिक फटका सहन करावा लागत होता. या बंद मधून मुक्त होण्यासाठी मुंबई, पुणे, हैद्राबाद, कर्नाटक व मराठवाडयात आणि इतर ठिकाणी दूध वाटप (विक्री) सुरू करण्यात आले आहे.[115]

कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांच्या स्थापनेमुळे दोन्ही तालुक्यातील शेती उत्पादकांना अनेक मार्गानी फायदा झाल्याचे दिसते. यामुळे सावकारांच्या कर्जाच्या विळख्यातून बाहेर पडण्यास मदत झाली. [illegible] पेठेमध्ये मालाच्या खरेदी विक्रीसाठी राज्यातून व पर राज्यातून व्यापारी येत असल्याने दोन्ही तालुक्यातील माल देशपातळीवर जाण्यास मदत झाली. शेतकऱ्यांच्या उत्पादित मालाला चांगला दर मिळू लागल्याने त्यांचे आर्थिक जीवनमान उंचावण्यास मदत झाली. खरेदी विक्री संघामुळे माल खरेदी विक्रीतील मध्यस्त किंवा दलाली संपुष्ठात आल्याने थेट शेतकऱ्यांचा संबध व्यापाऱ्यांशी आला. खरेदी विक्री संघामुळे उत्पादित मालास सुरक्षिततेची, विकलेल्या मालाची रक्कम मिळण्याची हमी निर्माण झाली.

शेतीला जोडधंदा म्हणून दुग्ध व्यवसायाकडे पाहिले जाऊ लागले. सन १९८१ नंतर पाणी पुरवठ्याचे स्त्रोत वाढल्याने दुग्ध व्यवसायाला चालना मिळाली. यातून दुग्ध व्यवसायाची भरभराट झाल्याने शेतकरी व पशुपालकांना आर्थिक मदत होऊ लागली. त्यामुळे माढा आणि मोहोळ तालुक्याच्या आर्थिक विकासाला सहकारी संस्थाचा फार मोठा फायदा झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भ साधने

1) वार्षिक अहवाल, कृ×ÂÖ ˆÛ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü समिती कुर्डूवाडी, १९७०-71, ¯Öé. 5.

2) मुलाखत, कदम रघुनाथ, सचिव, मार्केट कमिटी, कृ›¾ÖÖ›üß, 3 •Öã»Öê 2013.

3) कृ×ÂÖ ¤ü¿ÖÖनी २०१०, महात्मा फुले कृ×ÂÖ ×¾ÖªÖ¯ÖÖšü, ¸üÖÆãü¸üß, ¯Öé. 93, 112.

4) कित्ता, पृ. ११३-129.

5) मुलाखत, पाटील विक्रमसिंह, सभापती, कृ×ÂÖ ˆÛ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß, ´ÖÖêÆüÖêôû, 13 ×›ÃÖë²Ö¸ü 2012.

6) मुलाखात, शेखÖ <ÃÖ. <´Ö., संचालक, कृ×ÂÖ ˆÛ¯Ö®Ö²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß ´ÖÖêÆüÖêôû, 15 ´ÖÖ“Ö 2012.

7) मुलाखत, खरात डी. ¯Öß., कार्यालयिन सचिव, कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समिती कार्यालय, ता. मोहोळ, ९ ऑगस्ट २०१०.

8) ¾ÖÖÙÂÖक †Æü¾ÖÖ»Ö, कृ×ÂÖ ˆÛ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß, ´ÖÖêÆüÖêôû, 2005-06, ¯Öé. 5.

9) ´ÖÖêÆüÖêôû कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समिती, मोहोळ, यांचे कार्यालयिन माहितीवरुन, २० जानेवारी 2010.

10) मुलाखत, घोंगडे एस. †Ö¸ü., भुसार आडत दुकानदार, मार्केट, यार्ड गाळा नं. १, मोहोळ, ३ जानेवारी 2010.

11) Third Revision Settlement of The Madha Taluka, 1943, P. 18.

12) मुलाखत, गोफणे बी. एस., ˆ¯ÖÃÖ³ÖÖ¯ÖŸÖß कृ×ÂÖ ˆÛ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß ´ÖÖêÆüÖêôû, 1 ÃÖ¯™ëü²Ö¸ü 2010.

13) Bogards E. S., Principles of Co-Opertion, P. 4.

14) Day. S. K. Community, Development Through Sahkari Samaj Ministry of Commerce Gov., of India Duplication, 1962, P. 3.

15) Mathur S. K., Co-Operation in India, 1996, P. 2.

16) कामत जी. एस., सहकाÖ¸ü ŸÖŸ¾Öê ¾Ö “ÖôûÖ¾ÖôûÖ, 2009, ¯Öé. 30.

17) ¯ÖÖ™üß»Ö ¯Öß. ²Öß., (ÃÖ¯ÖÖ.), सहकारी जगत, पश्चिम महाराष्ट्र सहकार चळवळ पुणे, •Öã»Öê-ऑगस्ट 2014, ¯Öé. 7.

18) Naik K. M., The Co-Operative Momvent in The Bombai, 1953, P. 163.

19) Bedi R. D., Theory History and Practice of Co-operation, 1967.

20) उदिन आणि माहफोजूर रेहमान, भारतीय सहकारक्षेत्र, चाँद आणि कंपनी लि. नवी दिल्ली, 1983, ¯Öé. 77.

21) कित्ता, पृ. 97.

22) Das Banishree and etc., Problem and Process of Co-Operative Movement in India Under The Globalization Regim, 14th International Economics History Conference, 2006, Setion 72.

23) रसाळ, सोवनी पाटील, भारतातील बँक व्यवसाय सहकार, सक्सेस पब्लिकेशन पुणे, जून २००९, ¯Ö. 8, 2.

24) Kulkarni S. K., Co-operative Development, Phadake Prakashan Nov., 2009, P. 107.

25) ^¯Ö¸ÖŒŸÖ, ¯Ö. 4.

26) जाधव ग. पुं., (ÃÖÓ¯ÖÖ), सहकार महर्षी गणपतराव साठे स्मृती ग्रंथ, माढा, १९९८, ¯Ö. 16.

27) वैद्य रंगाअण्णा, (संपा), दैनिक संचार सोलापूर, १६ जानेवारी 1963.

28) मुलाखत, पाटील राजन बाबु¸Ö¾Ö, अनगर, मोहोळ तालुका, 1 ÃÖ¯™ü²Ö¸ü 2010.

29) ब्रह्मदेव माने, सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, सुवर्ण महोत्सवी स्मृतीग्रंथ, १९६८, ¯Ö. 23.

30) मुलाखत, रमणलाल दोशी, माजी सरपंच माढा, ३ ऑगस्ट 2010.

31) सुवर्ण महोत्सव स्मृतीग्रंथ, सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, सप्टेंबर 1968.

32) मुलाखत, साठे मानसिंगराव, चेअरमन, सोलापूर जिल्हा सहकार बोर्ड, १६ जानेवारी 2011.

33) मुलाखत, साठे धनाजी गणपत, माढÖ, 31 ×›üÃÖê²Ö¸ü 2010.

34) ´Ö»ाखत, थोरात संदिपान, निमगांव (माढा), ४ जानेवारी 2011.

35) मुलाखत, ³ÖÖê‡Ô ¯ÖÖ™üß»Ö <ÃÖ. <´Ö., ´ÖÖœüÖ, 2 ±êú²ÖÎã¾ÖÖ¸üß 2011.

36) उन्हाळे अमोल डी. (संपा), मासिक, सहकारभूषण दिपावली विशेषांक, 2003, ¯Ö. 4.

37) काळे बी. एन., (संपा), लोकमित्र, माढा तालुक्याचे भाग्यविधाते बबनराव शिंदे गौरवांक, 1999, ¯Ö. 32.

38) मुलाखत, गायकवाड सिताराम लिंबरÖ•Ö, ^¯ÖÔÖê‡Ô ²Ö., 1 ÃÖ¯™ü²Ö¸ü 2010.

39) मुलाखत, •ÖÖÖ¾Ö <»Ö. ÃÖß., ‰ स उत्पादक शेतकरी, उमाटे अजंनगाव, ४ जानेवारी 2010.

40) वार्षिक अहवाल, विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, गंगामाई नगर पिंपळनेर, २००७-08, ¯Ö. 13.

41) कदम के. जी., कर्मयोगी, प्रकाशन माढेश्वरी सांस्कृतिÖक ´Ö›üôû, ´ÖÖœüÖ, 2009, ¯Ö. 205.

42) पाटील सिमा सुभाष, लोकनेते ९५ वी जयंती गौरव स्मरणिका, क्रांतीकारी, १ ऑगस्ट २०१२, ¯Ö. 16.

43) मुलाखत, चव्हाण चंद्रहास, सरपंच खुनेश्वर, 1 <×¯ÖÏ»Ö 2011.

44) खÖŸÖÖô एस. के., लोकनेते बाबुराव अण्णा पाटील, बिटले, जानेवारी २००९, पृ. 5, 16.

45) मुलाखत, देशमुख एस. ›ß., सिबीयर बँक इन्स्पेक्टर, मोहोळ विभाग, सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, सोलापूर, ३१ जु»Ö 2011.

46) ´ÖÖ¸¡ ™ß. एन. (संपा), लोकनेते ९५ वी जंयती, गौरव स्मरणिका, १ ऑगस्ट २०१२, ¯Ö. 49.

47) मुलाखत, पाटील ए. एस., ×•Ö»ÆÖ परिषद सदस्य नरखेड, 19 •Ö»Ö 2011.

48) गायकवाड के. एस., (संपा), सुवर्ण महोत्सवी महाराष्ट्राचा वैभवशाली मोहोळ तालुका स्मरणिका, 1 ´Ö 2010, ¯Ö. 36.

49) मुलाखत, उत्पात आर. <»Ö., (सरव्यवस्थापक), सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती बँक मर्यादित सÖ»ÖÖ¯Ö¸¡, 30 <×¯Ö»Ö 2011.

50) मुलाखत, पाटील राजन बाबुराव, अनगर, ७ ऑगÖÃ™ 1912.

51) मुलाखत, ढोबळे लक्ष्मणराव, स्वच्छता व पाणÖß¯Ö¸¾ÖšÖ ´Ö¡Öß, ´ÖÖÆÖô¡, 17 ´Ö 2011.

52) मुलाखत, कादे सुशांत –ानोबा, सभापती, शिक्षण व आरोग्य समीती, जिल्हा परिषद, सो»ÖÖ¯Ö¸¡, 13 जानेवारी 2011.

53) ´Ö»ÖÖÖखत, क्षिरसागर बी. बी., माजी पंचायत समिती सभापती, मोहोळ, १ जानेवारी २०११.

54) Mishra S. D., Study Team on Co-Operative Training, 1961, P. 2.

55) Bedi R. D., Theory History and Practice of Co-Operation, International Publishing House, Meerut 24, Sixth Revised Edition, 1967, P. 323.

56) Kukarni K. R., Theory and Practice of Co-Operation in and Abroat, Vol- 3 Publish by Co-Operative Book Depot Backhouse, Port, Bombai, 1958, P. 73.

57) कुलकर्णी एस. के., कòÖ-ऑपरेटिव्ह डेव्हलपमेंन्ट, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, नोव्हेंबर 2009, ¯Ö. 70.

58) सराफ मोहन, सहकार नवनßत प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, जानेवारी १९८५, ¯Ö. 186.

59) मुलाखत, तोगरे बी. एस., अधिक्षक, सहाय्यक निबधंक सहकारी संस्था कार्यालय माढा, २ मे 2013.

60) मुलाखत, कुलकर्णी शिरीष सहाय्यक निंबधक सहकारी संस्था, मोहोळ, 13 ´Ö 2012.

61) •ÖÖ¿Öß ÃÖß. •Ö., सहकाराचा विकास, फडके प्रकाशन दुधाळी कोल्हापूर, द्वितीय आवृत्ती, जून २०१०, ¯Ö. 83.

62) ^¯Ö¸ÖŒÜÖ, ²Ö¤ß †Ö¸¡. ›ß., ¯Ö. 236.

63) कित्ता, पृ. 240.

64) ˆ¯Ö¸ÖŒÛÖ, कुलकर्णी के. आर., पृ. 219.

65) •ÖÖ¿ÖßÖ ÃÖß.•Ö., सहकाराचा विकास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, जून २०१०, पृ. 44.

66) ¿ÖÆÖ ºþ¯ÖÖ <ÃÖ., सहकार तत्वे व चळवळ, फडके प्रकाशन, आक्टोंबर २०१२, पृ. 124, 125.

67) ˆ¯Ö¸ÖŒÛÖ, ²ÖÖ¤üß †Ö¸üÖ. >ß., ¯Ö. 389.

68) मुलाखत, पाटील सज्जन, संचालक, जय तुÔüजाभवाणी ग्राहक सहकारी भांडार, सावळेश्वर, 17 ´Ö 2012.

69) मुलाखत, जोशी ²Öß. <न., संल्लागार व्यंकटेश, ग्राहक सहकारी संस्था मर्यादित, मोहोळ, 3 †ÖŒ™üÖ²Ö¸ü 2012.

70) मुलाखत, कांü>ü <ÃÖ. ¾ÆüÖß., व्यवस्थापक व्यंकटेश, सÖÆ. ग्राहक भांडार, मोहोळ, 3 †ÖŒ™üÖ²Ö¸ü 2012.

71) ¾ÖÖÙÂÖकांü †Æü¾ÖÖ»Ö, ´ÖÆÖŸ´ÖÖ ±ãú»Ö अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सहकारी सूतगिरणी, वÖ‘ÖÖ»Öß, ´ÖÖÆÖôüÖ, 2005-06, ¯Ö. 3.

72) मुलाखत, कुडल जी. आर., जनरल मॅनेजर, महात्मा फुले अनुसू×“ÖŸÖ •ÖÖŸÖß •Ömाती शेतकरी सहकारी सŸÖगिरणी, वाघोली मोहोळ, ११ जानेवारी 2010.

73) मुलाखत, पुजारी <. •ो., कार्यकारी संचालक महात्मा ±ãú»Ö अनुसूचित जाती जमाती सहकारी सूतगिरणी वाघोली, मोहोळ, २ जून २०१०.

74) मुलाखत, काळपगार अनिल नारायण, लेबर ऑफिसर ´ÖÆÖŸ´ÖÖ ±ãú»Ö अनुसूचित जाती •Ö´ÖÖŸÖß शेतकरी सहकारी सतगिरणी, शारदानगर वाघोली मोहोळ, ७ जून २०१०.

75) मुलाखत, पाटील एस. एस., सिनीअर क्लार्क, ´ÖÆÖŸ´ÖÖ ±ãú»Ö अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सहकारी सूतगिरणी वाघोली मोहोळ, ५ जानेवारी 2012.

76) मुलाखत, डोगरे पी. जी., कार्यालयिन अधिक्षक, ´ÖÆÖŸ´ÖÖ ±ãú»Ö अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सहकारी सुतगिरणी, ¾ÖÖ‘ÖÖ»Öß, मोहोळ, ५ जानेवारी 2012.

77) ¸üÃÖÖôü ˆ¬¤ü¾Ö, ¤ãग्ध व्यवसायाचे संवर्धन, (ग्रामीण विकासाची यशोगाथा), निरज प्रकाशन, पंढरपूर, ×•Ö. ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, 2001, ¯Ö. 6.

78) पाटील विनायकराव, काळे के. <´Ö., (संपा), दुग्ध व्यवसायाची दिशा अश्वमेध पब्लिकेशन, कांü»ÖÖ²ÖÖ-´Ö²Ö‡, 1998, ¯Ö. 9.

79) ¯ÖÖ™üß»Ö बी. पी., कुभांर एकनाथ, दुग्ध व्यवसाय दशा आणि दिशा, †Ö¿ÖÖनंद प्रकाशन, कोल्हापूर, 2004, ¯Ö. 23.

80) कुलकर्णी अनिलकुमार, दूध उद्योग, कॉल्टीनेटल प्रकाशन, पुणÖ, 1998, ¯Ö. 42.

81) कुलकर्णी एस. व्ही., को-†Ö¯Ö¸êx™ü¾Æü >ü¾Æüलपमेंन्ट, फडके प्रकाशन, व्हीÖ»ÆüÖ¯Ö¸ü, ना¾Æü²Ö¸ü 2009, ¯Ö. 120.

82) Kulkarni K. R., Theory and Practice of Co-Operative in India and Abrod, Vol-3, Bapat Publikeshan, October, 1958, P. 648.

83) ¸üÃÖÖê ô ^¬Ö¤ü¾Ö, ¤ुग्ध व्यवसाय यशाची गुरूकिल्ली, राजेश प्रकाशन, पुणे, १९९९, ¯Ö. 26.

84) Indian Co-Operative Movement Profile, National Co-Operative Union of India, 1992-2004, New Delhi.

85) मार्कडेय नितीन, दुग्ध व्यवसाय इस्त्रायचा, रेणूका प्रकाशन परभणी, पृ. १०.

86) ´Ö>ü वसंत, महाराष्ट्रातील दुग्ध व्यवसाय (म्हत्सपालन), सविता प्रकाशन, उस्मानाबाद, 2001, ¯Ö. 36.

87) बुरकुळे सो. स., आदर्श दुग्ध व्यवसाय, रोहन प्रकाशन, मुंबई, २०००, ¯Ö. 96.

88) विकासगाथा माढ्याची, दैनिक पुण्यनगरी, सोलापूर, २० ऑगस्ट २००९, पुरवणी, पृ.४.

89) वार्षिक अहवाल, सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित, सोलापूर, 2006-07, ¯Ö. 30.

90) मुलाखत, चवरे सचिन (अधिक्षक), सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित ÃÖÖê»ÖÖ¯Ö¸ü, 5 ´Ö 2013.

91) ¾ÖÖÙÂÖकी †Æü¾ÖÖ»Ö, ÃÖÖê»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÆüÖ ¤ü¬Ö ÃÖÓ‘Ö, 1993-94, 2005-06.

92) मुलाखत, मोटे टी. <ÃÖ., व पाटील आबा, सहाय्यक केंद्रप्रमुख, दूधशितकरण केंद्र, टेंभुर्णी मोहोळ, २ नोव्हेंबर 2011.

93) वार्षिक अहवाल, सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित सोलापूर, 2003-04, ¯Ö. 10.

94) ×•Ö»ÆüÖ सामाजिक व आर्थिक समालोचन सोलापूर जिल्हा, 2000-01, 2004-05, 2005-06, ¯Ö. अनुक्रमे ८०, ७३, ७२.

95) वार्षिक प्रशासन अहवाल, पशुसंवर्धन विभाग, ×•Ö»ÆüÖ¯Ö×¸üÂÖ¤ü सोलापूर, प्रकरण १, पृ. 5, प्रकरण १, ¯Ö. 7, 1998-99, 2005-06.

96) मुलाखत, शिरपूरकर, दुग्धविकास अधिकारी, सोलापूर, 4 ´Ö 2011.

97) मुलाखत, चवरे राजेंद्र, संचालक माढा, आणि डोंगरे मनोहर, संचालक मोहोळ, ७ डिसेंबर 2010.

98) गिलबिले एच. एम., दुग्ध व्यवसाय आर्थिक विकासाची गूरूकिं»»Öß, हर्षवर्धन प्रकाशन भूम, 2009, ¯Ö. 88.

99) वार्षिक अहवाल, सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित, सोलापूर, 2001-02, ¯Ö. 06.

100) मुलाखत, खंडागळे एन. <ÃÖ., माजी उपाध्यक्ष, सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, मु. पो. गुळसडी, ता. करमाळा, १० जानेवारी 2013.

101) मुलाखत, देशट्टी आर. सी., माजी व्यवस्थापकीय संचालक, सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित, सोलापूर, ५ ऑक्टोंबर 2010.

102) वार्षिक प्रशासन अहवाल, सोलापूर ×•Ö»ÆÖ ¯Ö×¸ÂÖ¤ü, ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, 1989-90, 2005-०६, प्रकरण ८ ¯Ö. 5.

103) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, सोलÖÖ¯Ö¸ü, 1992-93, 2005-06, ¯Ö. 68.

104) पशुसंवर्धन कार्यालय, जिल्हापरिषद सोलापूर, जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, सोलापूर, ¯Ö. 59.

१) वार्षिक अहवाल, सोलापूर जिल्हा दूध संघ, सोलापूर, २००५-2006, ¯Ö. 65.

105) मुलाखत, परिचारक प्रशांत, चेअरमन, सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित, सोलापूर, ५ जु»Ö 2011.

106) मुलाखत, पापळ शिवराम दादाभाऊ, व्यवस्थापकीय संचालक सोलापूर जिल्हा सहकÖ¸üß ¤ü¬Ö उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित सोलापूर,ü 3 ´Ö 2013.

107) वार्षिक प्रशासन अहवाल, सोलापूर जिल्हापरिषद, ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, 1992-93, 1999-२०००, प्रकरण ८, ¯Ö. 98-100.

108) वार्षिक अहवाल, सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित सोलापूर, 2005-06, ¯Ö. 5.

109) ´Ö»ाखत, शिंदे भारत हरिबा, उपाध्यक्ष, सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित सोलापूर, अरण ता. माढा, १३ नोव्हेंबर 2012 .

110) मुलाखत, तळेकर किसकिंदा दिलीप, संचालिका, सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित, ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, केम ता. करमाळा, 3 ´Ö 2001.

111) मुलाखत, जाधवर केशरबाई मुरलिधर, संचालिका, सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित सोलापूर बार्शी, 5 ×›üÃÖê²Ö¸ü 2010.

112) वार्षिक अहवाल, सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रीया संघ मर्यादित ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, 1990-91, 2005-06, ¯Ö. 6, 8, 10.

113) ´Ö»Öखत, सोपनर एस. एस., इंनचार्ज, दूध शितकरण केंद्र, टेंभुर्णी, ११ नोव्हे²Ö¸ü 2011.

114) मुलाखत, ¯Ö¾ÖÖ¸ü ×>ü. <ÃÖ., इनचार्ज, दूध शितकरण केंद्र, चंद्रमौôÖß †Öद्योगिक वसाहत, मोहोळ, 3 •Ö»Ö, 2011.

115) मुलाखत, प्रशांत परिचारक, चेअरमन, सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित, सोलापूर, ३ जानेवारी २०१३.

प्रकरण- “ÖÖ£Ö

माढा व मोहोळ तालुक्यांच्या विकासात साखर कारखान्याचे योगदान

अ.क्र	घटक
4.1	साखरेचा इतिहास
4.2	साखर उद्योगाचे महत्त्व व विकास
4.3	साखर चळवळ
4.4	साखर उद्योगाची सध्याची स्थिती
4.5	माढा व मोहोळ तालुक्यातील सहकारी साखर कारखाने
	४.५.१. विठ्ठलराव शिंदे साखर कारखाना, पिंपळनेर ता. माढा
	4.5.1.1. कारखाना परवाना
	4.5.1.2. शेतकऱ्यांनाऊस बेणे व खत वाटप
	4.5.1.3. रिफायनरी शुगर प्रोजेक्ट
	4.5.1.4. कच्ची साखर आयात
	4.5.1.5. कामगार
	4.5.1.6. साखरेपासून मिळणारे उत्पन्न
	4.5.1.7. कारखान्यामार्फत शेतकऱ्यांना अनुदान वाटप
	4.5.1.8. उपपदार्थ निर्मिती
	4.5.1.9. कामगार कल्याण योजना
	4.5.1.10. सामाजिक उपक्रम
	4.5.1.11. जनावरांच्या छावण्या
	4.5.1.12. आरोग्य सुविधा
	4.5.1.13. ठिबक सिंचन योजना
	4.5.1.14. हरितक्रांती व गणेश पाणी पुरवठा संस्था
	4.5.1.15. कारखान्यास मिळालेले पुरस्कार- प्रमाणपत्रे
	४.५.२. लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, अनगर, ता. ´ÖÖÆÖôi

	4.5.2.1. कारखाना क्षेत्रातील ऊस
	4.5.2.2. कार्यक्षेत्राबाहेरचा ऊस
	4.5.2.3. सारखरेपासून मिळणारे उत्पन्न
	4.5.2.4. निर्यात केलेल्या साखरेपासून मिळालेले उत्पन्न
	4.5.2.5. कामगार
	4.5.2.6. मुख्यमंत्री सहाय्यता निधी
	4.5.2.7. शेतकऱ्यांना मदत
	4.5.2.8. जनावरांच्या छावण्या
	4.5.2.9. साखर शाळा
	4.5.2.10. वृक्षलागवड
	4.5.3. ³Ößमा सहकारी साखर कारखाना लि. टाकळी सिंकदर, ता. ´ÖÖÆÖôÖ (सन १९७४)
	4.5.3.1. ऊस गाळप क्षमता
	4.5.3.2. ‰úÃÖ ¤¸
	4.5.3.3. साखरेपासून मिळणारे उत्पन्न
	4.5.3.4. कामगार व शेतकऱ्यांसाठी सोयी सुविधा
	4.5.3.5. शेतकऱ्यांसाठीचे उपक्रम
	4.5.3.6. जनावरांच्या छावण्या
	4.5.3.7. शैक्षणिक कार्य
	4.5.3.8. क्रीडा विषयक कार्य
	4.5.3.9. पर्यावरण संतुलनासाठी वृक्षलागवड
	4.5.3.10. सभासद व कामगारांना साखर वाटप
	4.5.3.11. कारखाना अनुषंगाने चालणारे विविध उपउद्योग
	4.5.3.12. पुरस्कार

प्रास्ताविक

सोलापूर जिल्हा हा अवर्षण प्रवण म्हणून ओळखला जातो. ¯ÖÛ¿“Ö म महाराष्ट्रातील दुष्काळी ३१ तालुक्यामध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील माढा आणि मोहोळ हे दोन तालुक्या †ÖÆÖŸÖ. †ÃÖ †ÃÖ»Ö तरी दुष्काळाशी ¿ÖÛ सतत सामना करणारे काही शेतकरी थोड्याफा¸ ¯Ö´ ाणामध्ये का असेना परंतु ‰úÃÖ Æ ¯ÖßÛú ‘ÖŸÖ ÆÖŸÖ. त्यामुळे सोलापूर जिल्ह्यामध्येही २० व्या शतकाच्या सुरूवातीस काÆß साखर कारखाने उभा राहीले दरम्यानच्या कालावधीमध्ये महाराष्ट्रात खाजगी साखर कारखाने उभा राहू लागले हाते. त्यामध्ये इ. स. १९१९ मध्ये हरेगांव ता. श्रीरामपूर जि. अहमदनगर येथे ' दि बेलापूर शुगर अँड फ्लाईज इंडस्ट्रि ' हा खाजगी साखर कारखाना सुरू –ÖÖ»ÖÖ. महाराष्ट्रामध्ये साखर कारखाने सुरू करण्यासाठी प्रामुख्याने यशवंतराव चव्हाण, धनंजयराव गाडगीळ, वैकुंठभाई मेहता, विठ्ठलराव विखे-पाटील, वसंतदादा पाटील, शंकरराव मोहीते पाटील, यशवंतराव मोहीत यांनी फार मोठे योगदान दिले.[1]

४.१. साखरेचा इतिहास :

संस्कृतमधील इक्षू किंवा इक्षूदंड, इक्षूवन अशा शब्दानी साखरेला संबोधले जाते. साखरेला इंग्रजीमध्ये शुगर तर मराठी मध्ये साखर असे म्हटले जाते. ऊसाचा उल्लेख †£Ö¾Ö वेदामध्ये असल्याची नोंद 'भारतीय संस्कृती कोश' यामध्ये आढळले. अथर्व¾Ö¤ÖŸÖß»Ö (१.३४.५) या सहितेमध्ये उल्लेख आहे. पौराणिक कथामध्ये विश्वामित्र ऋषीच्या प्रतिसृष्टीमध्ये व इतर पुराणांमध्ये गोड पक्वान्नासाठी गुळ किंवा साखर वापरत असल्याचे उल्लेख सापडतात.[2]

इ. स. पूर्व ४ थ्या शतकात अलेक–ांडर दि ग्रेट याने भारतावर स्वारी केली त्यावेळी त्याच्याबरोबर आलेल्या निअरचूस या सैनिकी अधिकाऱ्याने 'मधमाशा' शिवाय मध तयार करणारी बोरू किंवा बांबूसारखी –ाडे किंवा 'मधाचे बांबू' †ÃÖÖ ‰úÃÖÖ“ÖÖ उल्लेख केú»ÖÖ †ÖÆê.[3]

ख्रिस्तोफर कोलंबसाने अमेरिकेचा शोध लावाला इ. स. १४९३ मध्ये त्याने सागर सफरीवेळीÃÖ 'सँटो डोमिन्गो' या ठिकाणी ऊसाचे बेणे नेले. 'शर्करा' या संस्कृत शब्दास परकीय भाषेमध्ये वेगवेगळे शब्द †ÖÆêŸÖ. साखरेस अरेबिक भाषेमध्ये 'सुखेरा' फ्रेंच भाषेमध्ये 'सुकर' इंग्रजीमध्ये 'शुगर' असे ´ÆÙ»Ö •ÖÖŸÖ. ऊसाचा प्रसार भारतातून इंडोचायना व पश्चिम अरब देशामध्ये –ाला असावा. अरबांनी स्पेन, युरोपमध्ये प्रवेश केला. त्यामुळे स्पेन, दक्षिण ±úÖन्स, हेनीस वगैरे ठिकाणी ऊस लागवड –ÖÖ»ÖÛ. ‡ª•Ö¯Ÿ ामध्ये साखर शुध्दिकरणाचे तंत्र पुढे गेले होते. इ. स. १५५४ मध्ये लंडनमध्ये साखर शुध्द करण्याचे कारखाने सुरू –ÖÖ»Ö.

ईस्ट इंडिया कंपनीची इ. स. १६०० मध्ये स्थापना –ााल्यानंतर इंग्रजांनी ‡Ÿ¸¡ ¾ÖÃŸÖ²Ö¸Ö²Ö¸¡ साखरेचा व्यापार अरबस्थान बरोबर केला. इ. स. १६८९ मध्ये न्युयार्कमध्ये साखर शुध्दिकरण्याचा कारखाना सुरू –ÖÖ»ÖÖ.[4]

साखरेचा प्रसार अरबस्थानातून ग्रीस, ‡™»गी, फ्रान्स ह्या मार्गे इंग्लडमध्ये –ÖÖ»ÖÖ. ‡. ÃÖ. 1736 मध्येÖ हंगेरिची राणी 'मेरिया थेरीÃÖÖ' च्या लग्नात हिरे, माणिक, ह्यांच्या बरोबरीने साखर वाटल्याने पुरावे सापडतात. मार्कोपोलो व वास्को-×¤-गामा यांने भारतातून साखरेचा व्यापार कसा चालत होता याचß ´ÖÖÆßÖŸÖß लिहून ठेवली आहेत. पश्चिमेकडील देशामध्ये साखरेचा प्रसार होत असतानाच पूर्वेकडील देशामध्येही साखरेचा प्रसार –ााल्याचे दिसते. इ. स. ६०० मध्ये चीनचा बादशाह त्सै हेंग याने भारतात साखर क¿Öß तयार करतात याचे तंत्र पाहण्यासाठी आपले ×¿ÖÂŠ´Ö>Ô बिहारमध्ये पाठवले होते. त्यामुळे त्याकाळी भारतातून साखरेचे तंत्र निर्यात केले जात होते हे दिसून येते. भारतात पहिला साखर कारखाना 'सिविलीयन क्रॉप्ट्स' या उत्पादकाव्दारे 'सुकसागर' येथे इ. स. १७९१ मध्ये एल. टी. पिटरसन यांनी साखर कारखाना सुरू केला.[5]

इंग्लडमधील सिलेक्ट कमिटीने आपल्या अहवालात लिहिले आहे की इ.स. १८३५ मध्ये भÖÖ¸ŸÖÖŸÖ नियमितपणे इंग्लडला साखर निर्यात होत होती. डचानी उतŸÖ¸ बिहार मध्ये इ. स. १८४० मध्ये साखर उद्योग उभारण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यामध्ये त्यांना यश आले नाही.[6] इ. स. १९०३ मध्ये ×²Ö×™शांनी उत्तर ¯Ö¤¿ÖÖŸÖ साखर उत्पादन घेण्यास सुरूवात केली. इ. स. १९२६ मध्ये मच्छल्लीपट्टम बंदरातून डचानी साखरेने भरलेले जहाज हॉलंडला पाठविले होते. भारताशिवाय जगात अनेक देशात ऊसाची लागवड केली जात Æोती. १५ व्या शतकापर्यंत पोर्तुगाजांनी कॅनरीन बेटे व सेंन्ट थॉमस क्षेत्रामध्ये ऊस लागवड केली हाŸÖß. येथूनच १६ व्या शतकापर्यंत युरोपाला साखर पुरवली जात होती. सध्या अमेरिकेचा ऊस उत्पादन करण्यामध्ये एक नंबर लागतो मध्य अमेरिकेत क्यूबा, जमैका, प्रिटोरिका, त्रिनीनाद, मेक्सिको यांचा समावेश होतो. दक्षिण अमेरिकेत ब्रा–ील, अर्जेटिंना हे देश प्रमुख आहेत. आशिया खंडात भारत, इंडोनेशिया, जावा, फिलीपीन्स, चीन इ. समावेश होतो. आफ्रिका, मॉरिशअस, हवाई, फीजी बेटे, ऑस्ट्रेलिया ही ऊस उत्पादन करणारी प्रमुख राष्ट्रे आहेत. साखर उद्योग व शेतीशी निगडीत असणारा ग्रामीण भागातील दोन नंबरचा उद्योग आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागात साखर कारखाने उभारण्यास ÃÖºÖ¾ÖÖŸÖ –ााल्याचे दिसते.[7] त्यामध्ये सोलापूर जिल्ह्यामध्ये माळशिरस तालुक्यात शुगर वर्क्स (गुळफॅक्टरी) आणि सासवड माळी शुगर फॅक्टरी इ. स. १९३२ मध्ये खाजगी गुळ फॅक्टरी, तर इ. स. १९३५ मध्ये बृहन महाराष्ट्र शुगर सिंडीकेट हे तीन खाजगी कारखाने अवसायनात निघाल्यानंतर ते शंकरराव मोहिŸÖ पाटलांनी विकत ‘ÖŸÖ»Öê. ¯Öœ त्याचे नाव बदलून 'शंकर सहकारी साखर' कारखाना हा सहकारी तत्वावर सुरू केला.[8]

४.२. साखर उद्योगाचे महत्व व विकास :-

शेती विकास आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये साखर उद्योगाचे एक आगळेवेगळे मÆüŸ¾Ö †ÖÆê. देशातील एकूण बागायाती क्षेत्रापैकी •Ö¾Öôûß-•Ö¾Öôûß 1.5 ŸÖê 2 % एवढा भाग या एकट्या उद्योगाने व्यापला असून त्यात ३५७ साखर कारखान्यांचा अंतर्भाव होतो. कापड उद्योगाप्रमाणेच साखर उद्योगामुळेच भारतीय शेतीचा विकÖÃÖ —ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê. विकसित शेतीमधील मुख्य ¯Ößकí Æê ‰ÃÖ †ÖÆê. साखर उद्योगासाठी भारतातील •Ö¾Öôûß•Ö¾Öôûß 20 ×´Ö»Ößयन लोक प्रत्यक्ष सहभागी आहेत. साखर उद्योगामुळे ×¾Ö×¾Ö¬Ö ˆ¯Ö¯Ö¤üÖ£ÖÖÕची निर्मिŸÖß ÆÖêŸÖê. प्रामुख्याने मोलॅशिसमुôêû †ल्कोहोल आणि बगॅस पासून कागद तयार केले जातात. साखर उद्योगाला तसेच अंतरराष्ट्रीय स्तरावरून ही भारताच्या साखरेला मागणी आहे. साखर उद्योग हा भारतीय प्रगतिशी»Ö ग्रामीण शेतीचा मुख्य कणÖÖ †ÖÆê.

१६ व्या शतकापासून साखरेचे उत्पादन होत असले तरी त्यास राष्ट्रीय व्यापारी महत्त्व नव्हते. इ. स. १८०० सालापर्यंत साखर फक्त भारत, जावा, मॉरिशस, कयूबा, जमैकÖ, ²ÖÎÖ—ील व पेरू देशात तयार ÆÖêŸÖ ÆÖêŸÖß. १९ व्या शतकात भारतात साखर उद्योग छोट्या प्रमाणात होता. मद्रास आणि बंगालमध्ये चांगला गूळ तयार करण्याचे कारखाने सुरू —ाले. डच व इंग्रज मळेवाल्यांनी बंगाल व बिहारमध्ये साखर कारखाने उभारण्याचा प्रयत्न केला. इ. स. १९०३ मध्ये बिहारमध्ये एक साखर कारखाना उभारला गेला. पुढे इ. स. १९१३ पर्यंत सहा साखर कारखाने उभा राहीले. निरनिराळया देशामध्ये ऊस उत्पादन वाढावे यासाठी संशोधन संस्था उभारल्या. याच कालखंडामध्ये भारतामध्ये इ. स. १९१२ साली कोईमतूर येथे ' ऊस संशोधन संस्था ' ˆ³ÖÖ¸ü»Öß. ¯Ö¸ÓüŸÖã इ. स. १९३० साली भारताचे साखर उत्पादन अपूरे पडत असल्याने जावा व मॉरिशस देशाकडून ९ दशलक्ष टन साखर आयात करावी लागत होती.

विसाव्या शतकाच्या मध्यावधीमध्ये उत्तर प्रदेश व बिहार या भागान साखर कारखाने सुरु —ÖÖ»Öê. दरम्यान जावा देशाची साखर भारतीय मार्केटमध्ये यŸÖê ÆÖêŸÖß. ¯Ö¸ÓüŸÖã ³Öारतीय साखर कारखान्यांना त्या साखरेला भाव देणे परवडत नव्हते म्हणून त्यामुळे यातूनच Tariff Commission नेमले आणि साखर उद्योगाला संरक्षण देण्यासाठी ‡. ÃÖ. १९३२ मध्ये भारतीय कायदेमंडळाने मान्यता दिली. या साखर उद्योगाला संरक्षण दिल्यानंतर पुढील चार वर्षामध्ये या उद्योगाची उत्तम भरभराट —ÖÖ»Öß. [9]

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्यानंतर भारतातील साखर उद्योगाचा —ालेला विकास :

स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीमध्ये ‡. ÃÖ. 1931-३२ मध्ये ३२ कारखाने चालू होते तर सन १९४५-46 मध्ये १४५ कारखाने सूरू —Öले. या कालावधीमध्ये सुरु¾ÖÖŸÖßÃÖ 1.62 लाख मे. टन साखर उत्पादन —ÖÖ»Öê ŸÖê

सन १९४५-४६ मध्ये लाख मे. टन –ाले चार वर्षाच्या कालावधीमध्ये ७ टक्यापेक्षा जास्त वाढ –ाल्याचे दिसून येते.[10]

गेल्या ५५ वर्षाच्या कालावधीमध्ये साखर उद्योगाने –ापाटयाने प्रगती करून देशाच्या साखर उत्पादनामध्ये महत्वाचे योगदान दिल्याचे दिसुन येते. ¾Ö¸ÖÎ»Ö तक्त्याचे अवलोकन केले असŸÖÖ †ÃÖ ×¤ÃÖन येते कि, साखर उद्योगाने ५५ वर्षात बरीच प्रगती केली. इ. स. १९५०-५१ पर्यंत १३७ कारखाने होते, ¯Ö¸ÓŸÖ 2005-०६ मध्ये ही संख्या ४९९ पर्यंत गेली. खाजगी क्षेत्रामध्ये मात्र नगण्य प्रगती दिसून येते. इ. स. 1950-१९५१ पर्यंत १३७ होती. पुढच्या ५५ वर्षाच्या कालावधीमध्ये ती ‡. ÃÖ. 2005-०६ पर्यंत १३५ –ाल्याचे ×¤ÃÖन येते याच कालावधीमध्ये सहकारी क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन साखर कारखान्यांची संख्या ३६४ पर्यंत पोहचल्याचे दिसून येते. त्याच बरोबर सन १९५०-५१ मध्ये एकूण साखर उत्पादन १३९ मे. टनावरून सन २००५-०६ मध्ये साखर उत्पादन ४९९ लाख मे. टन –ाल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये ४.५७ पटीने वाढ –ाल्याचे दिसून येते. यावरून अगदी थोड्या कालावधीमध्ये या साखर उद्योगाची फार मोठी प्रगती दिसून येते.[11]

4.3. साखर चळवÔÖ :

स्वातंत्र्यानंतर भारतामध्ये सहकार चळवळीचा विस्तार –ÖÖ»ÖÖ. सरकार या चळवळीला प्रोत्साहन देवुन स्वतः यात सहभागी होऊ लागले. Ÿयामुळे या चळवळीचा फार मोठा विकास –ÖÖ»ÖÖ. यातूनच ‡. ÃÖ. 1948-५४ या कालावधीमध्ये मूंबई प्रांतामध्ये प्रवरानगर येथे ही योजना आखली गेली यातून प्रवरानगर येथे ‡. ÃÖ. १९४४ मध्ये प्रवरानगर सहकारी साखर कारखाना ÃÖ¹ý –ÖÖ»ÖÖ. ´Ö²Ö‡Ô ¯Öx¸ÂÖ¤ü (1946) या परिषदेमध्ये शेतकऱ्यांना समजुन सांगून भाग भांडवल कसे जमा करायचे व त्याचे नियोजन कसे करायचे याची रुपरेषा ठरवली. त्यानुसार सुरु असलेले खाजगी साखर कारखान्याचे रुपांतर सहकारी तत्वावर करून शेतकऱ्यांच्या मालकिचे करण्याचे ठरले. ज्या शेतकऱ्यांच्या जमिनी गेल्या त्यांची किंमत त्यांना देऊन त्यांना सहकार क्षेत्रामध्ये सहभागी करुन घेण्याचे ठरले.

- **ÃÖÆकारी साखर कारखाने सुरु करण्याचे उद्देश :**

1) शेतीची उत्पादकता आणि फायदेशिरता वाढवणे.

2) ÃÖÖस्कृतिक “ÖÔÖ¾ÖÔÖ»ÖÖ उभारी देणे.

Ãुधारित शेतकरी त्यांच्याकडे असलेले कौशल्य आणि अन्Ö³Ö¾Ö याचा उपयोग करुन आपल्या शेतामध्ये जास्तीत जास्त उत्पादन काढुन आपले व राष्ट्राचे •ÖÔवनमान व राष्ट्रीय संपत्ती यामध्ये वाढ करण्याचा प्रयत्न सुरू –ÖÖ»ÖÖ. यातुन इ. स. १९४८ मध्ये प्रवरानगर सहकारी साखरकारखाना लोणी येथे डी.

†Öü¸ü¡. गाडगीळ, विखे-पाटील यांनी सुरु केला आणि महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातील सामाजिक-आर्थिक विकासÖÖŸÖ ³Öü¸ü¡ ‘ÖÖŸÖ»ÖÖß. ‡. ÃÖ. 19५४ मध्ये भारतीय नियोजन आयोगाने सहकारी साखर उद्योगाची फायदे तोटे याचा विचार करुन ही चळवळ वाढवण्यासाठी दक्षिणेमध्ये १२ ठिकाणी कारखाने सुरु करण्याचा सुचना केल्या. यातूनच महाराष्ट्रÖच्या आर्थिक विकासात सहकारी चळवळीचे महत्वाचे स्थान आहे.

➢ ´ÖÆÖ¸üÖÂ™ÒÖŸÖß»Ö ÃÖÖÖखर कारखान्याची भूमिका :

सहकारी साखर कारखान्यामुळे महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्थेमध्ये बदल –ÖÖ»Ö»Ö दिसून येते. बऱ्याचशा सहकारी साखर कारखाण्यांनी घरकूÖ»Ö, कॅालेज, औद्योगिक संख्या त्याच बरोबर शेती सुधारण्यासाठी कांही नव्या योजना सुरू केल्या आहेत.

1) सहकारी साखर कारखाना सुरू करण्यासाठी लागणारा परवाना मिळण्याची पध्दत अतिशय साधी Šü¾Ö»ÖÖß †ÖÆê.
2) सहकारी संस्थाता टर्म लोन देण्याची सोय केली.
3) सहकारी संस्थेमध्ये शासकीय भाग भांडवल देवून सहभाग घेण्यास सुरूवात केली.
4) ¸üÖÂट्रीय सहकारी चळवळीमधून सहकारी साखर कारखान्याच्या विकासात हातभार लावला आहे.

➢ ´ÖÆÖ¸üÖÂ™ÒÖŸÖß»Ö ÃÖÆüकाÖ¸üी साखर कारखान्याची वाढ :

महाराष्ट्रात पहिला सहकारी तत्वावरील साखर कारखाना डॉ. डी. आर. गाडगीळ आणि वÆüß. कां. पाटील यांनी सुरू केला. ‡. ÃÖ. 1950 -५१ मध्ये ÃÖÆüकाÖ¸üी साखर कारखान्याची संख्या १३ होती. ŸÖß ‡. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये २०२ –ÖÖ»Öß. ‡. ÃÖ. 1950-५१ मध्ये सहकारी साखर कारखान्याची संख्या फक्त १ होती. ŸÖß ¾ÖÖœüन ‡. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये २०२ –ÖÖ»Öß.

➢ महाराष्ट्रातील ऊसाखालील क्षेत्र :

महाराष्ट्रामध्ये एकूण बागायती क्षेत्र २९० लाख हेक्टर असून त्यापैकी २९ लाख हेक्टर ØÃÖ“Öनाखालील आहे. त्यापैकी ‡. ÃÖ. 2001-०२ मध्ये ५.९५ लाख हेक्टर जमिनीमध्ये ऊस ¯Öß‚üü ÆüÖêŸÖê. त्यापैकी २४.५% सिंचन क्षेत्र किंवा २.९५% एकूण बागायती क्षेत्र ÆüÖêŸÖê. ‡. ÃÖ. 1950-५१ मध्ये ´ÖÆÖ¸üÖÂ™ÒÖŸÖß»Ö ‰ü ÃÖÖŸÖÖडणी नंतरचे क्षेत्र वाढले आहे. हे क्षेत्र ०.६५ लाख हेक्टर होते. ŸÖê¸ü ‡. ÃÖ. 2005-06 मध्ये ते ५.१७ लाख हेक्टर एवढे –ÖÖ»Öê. पाठीमागील ३-४ दशकांत ‰üस पिकाचे क्षेत्र फार मोठया प्रमाणात ¾ÖÖœü»Öê. याचे मुख्य कारण म्हणजे या कालावधीमध्ये –ÖÖ»Öê»Öê लहान-´ÖÖेठे जलसिंचन प्रकल्प होय. त्यामुळे

¿ोतीला मोठया प्रमाणात पाणीपुरवठा होऊ लागला. ‡. ÃÖ. 1970-१९८० या कालावधी मध्ये दुष्काळसदृश्य ¯Ö×¸ÛÃ£Ö´ÖÔ¡Ö ‰ÃÖक्षेत्र कमी –ााल्याचे दिसते. ‡. ÃÖ. 1982-1983 मध्ये हे क्षेत्र २.२२ लाख हेक्टर ÆÖÖêŸÖê. ¯Öãœê यामध्ये –ापाट्याने वाढ होत गेली. आणि सन २००५-०६ मध्ये महाराष्ट्रातील ऊसाखालील क्षेत्र ५.१७ लाख ÆÖŒ™Ö¸ü <¾ÖœÖ –ााले. महाराष्ट्रातमध्ये ऊसाचे क्षेत्र वाढल्याने आपोआपच साखर कारखान्यांची गरज भासल्याचे दिसून येते.[12]

➢ महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्याचे साखर उत्पादन :

महाराष्ट्रामध्ये ऊसाचे क्षेत्र जसजसे वाढू लागले तसतशी साखर कारखान्याची गरज भासू लागली. सहकारी साखर कारखान्याची संख्या वाढली. सन १९५५-५६ मध्ये महाराष्ट्रामध्ये १.५६ टक्के साखर सहकारी साखर कारखान्यामध्ये उत्पादित –ााली. पुढे त्यामध्ये सतत वाढ होत गेली. सन २००५-०६ मध्ये ६३.५४ टक्के साखर सहकारी साखर कारखान्यामध्ये –ÖÖ»Öेली दिसून येते.[13] यापैकी ८५ % पेक्षा जास्त साखर ही सहकारी साखर कारखान्यामध्ये उत्पादित होत असल्याचे दिसून येते.

➢ सहकारी साखर कारखान्याचेआर्थिक धोरण :

´ÖÆÖ¸üÖÂ™ÒüÖŸÖß»Ö ÃÖÆकारी साखर कारखान्यां“ÖÖ विकास हा फक्त उत्पादन वाढीवर अवलंबून असल्याचे दिसते. इ. स. १९६० नंतर शासनाने सहकारी साखर कारखान्यांच्या वाढीसाठी पूरक धोरण आखले. त्यामुळे कारखान्याचेभाग भांडवल, ठेवयोजना, कर्जयोजना, भागधारक इत्यादीत मुबलक वाढ –ÖÖ»Öß. सन १९६१ मध्ये एकूण सभासदाची संख्या ३७००० होती. त्यापैकी ३६२०० हे उत्पादन सभासद ÆÖÖêŸÖê. ‡. ÃÖ. 2003-२००४ मध्ये ४३५९३०० शेअर्स धारक हे ऊस उत्पादक हÖÖêŸÖê.

‡. ÃÖ. 2005-२००६ मध्ये १२६०६०० पैकी १२१५४०० हे ऊस उत्पादन शेतकरी होते यावरुन ‡. ÃÖ. १९६१ नंतर बागायती क्षेत्र वाढल्याने सहकारी साखर कारखान्याचेसभासद वाढले त्यामुळे सहकारी साखर उद्योगाची मोठया प्रमाणात ¾ÖÖœü –ााल्याचे दिसते. दरम्यानच्या काळात कारखान्यांच्या ³ÖÖगभांडवलामध्ये आमूलाग्र ²Ö¤ü»Ö –ÖÖ»ÖÖ.

‡. ÃÖ. १९६१ मध्ये ६५८ लाख ¹ý. †ÃÖ»ÖÖ»ÖÖ भागभांडवल ‡. ÃÖ. 2005-२००६ मध्ये १०९६४७ लाख रु. –ÖÖ»ÖÖ. महाराष्ट्र शासनाने ५३% पेक्षा जास्त भाग³ÖÖडवल सहकारी साखर कारखान्यांना पुरविल्याने नवीन कारखान्या“ाी संख्या वाढण्यास मदत –ÖÖ»Öß. महाराष्ट्रामध्ये केवळ सहकारी साखर

कारखान्या´Öळे साखर उत्पादनामध्येच आश्चर्यकारक बदलÖ –ाले असे नाही तर, यामुळे अर्थव्यवस्था स्थिर राहुन त्याचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर सकारात्मक परिणÖÖ´Ö –ÖÖ»ÖÖ.

४.४. साखर उद्योगाची सध्याची स्थिती :

सध्या देशात ४९९ सहकारी साखर कारखाने जाळे पसरले असुन, गेल्या २० वर्षात अनेक सहकारी कारखाने आजारी अवस्थेत असल्याचे दिसतात. ज्या प्रमाणात साखर उत्पादन होते त्या प्रमाणाŸÖ विक्री होत नाही त्यामुळे नवीन साखर कारखाने उभा ¸ाहात असता जुणे काÆß कारखाने बंद पडत आहे.

1) कच्च्या मालाचा तुटवडा
2) आधुनिक तंत्र–ÖÖ“ÖÖ †³ÖÖ¾Ö
3) नियोजनबध्द कार्यक्रमाची कमतरता
4) मानव्य साधनाची कÖ´ÖŸÖ¸üŸÖÖ.
5) अयोग्य ×¾ÖÃÖŸÖÖ¸ü

कारखाने बंद पडण्याचे अपूरा कच्चा माल हे एकमेव कारण नसून काही साखर कारखान्यांना ‡ŸÖ¸ü अनेक समस्यांनÖ ŸÖÖ›ü ¤ü¶Öवे लागते. ŸÖÖÃÖीच देशातील अनियमित, अपुरे व असंतुलित ऊस उत्पादन ही एक मोठी समस्या आहे. ऊस उत्पादकांना योग्य किंमत मिळाली पाहीजे. ऊसाचा दर शासनाने ठरवून दिला पाहिजे.

ऊस गाळप हंगाम १५ ऑक्टोबर ते १५ एप्रिल पर्यंत सुरु राहिला तरच चांगल्या प्रकारच्या साखरेचा उतारा मिळतो. वरील कालावधीपूर्वी किंवा तो पुढे तसाच सुरू ¸üÖ×Æü»ÖÖ ŸÖ¸ü ˆŸÖÖ¸üÖ ‘ाटतो. कारण त्याच्यावर नैसर्गिक घटकांचा परिणाम होतो.

साखर कारखान्याची मुख्य गरज म्हणजे त्यांच्या उपपदार्थाचे व्यवस्थित उत्पादन घेतल्यास त्या ˆ¯Ö¯Ö¤üÖ£ÖÖÔ उत्पादनाची किंमत टिकवून ठेवण्यास मदत होते. यामुळे नवीन उद्योगास चालना ×´ÖôûŸÖê. साखर कारखान्यामधून काही उपपदार्थ निर्माण ÆüÖêŸÖÖŸÖ. ते म्हणजे मळी, बग्यास, राख इत्यादी. हे उपपदार्थ गाळप –ालेल्या ऊसाच्या 40% वजनाएवढे हाêŸÖÖŸÖ. यामाध्यमातून कारखान्याला मोठया प्रमाणात उत्पादन मिळवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.[14]

४.५. माढा व मोहोळ तालुक्यातील सहकारी साखर कारखाने :

महाराष्ट्रामध्ये सहकारी चळवळीचे आग्रणी विखे पाटील यांनी प्रवरानगर येथे "¯ÖÊ¾Ö¸üÖ सहकारी साखर कारखान्या“Öß "उभारणी केली आणि महाराष्ट्रामध्ये सहकारी चळवळीला गती मिळाली. यातूनच

´ÖÆÖ¸üÖÂ™ü´Ö¬µÖे अनेक सहकारी साखर कारखाने सुरु –ÖÖ»Öê. सोलापूर जिल्हयामध्ये शंकरराव मोहिते-¯ÖÖ™üß»Öê यांनी यशवंत सहकारी साखर कारखाना सुरू केला. यातूनच सोलापूर जिल्ह्यातील अनेक राजकीय नेतृत्वाने सहकारी साखर कारखाने सुरु केले. पश्चिम महाराष्ट्रातील दुष्काळी तालुक्यामध्ये माढा आणि मोहोळ तालुक्यां“ÖÖ ÃÖÖ´ÖÖ¾Ö¿Ö †ÖÆü. ¯Ö¸üÖ यशवंतरराव चव्हाण यांच्या प्ररेणेने ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÊÖतील उजनी येथे उजनी धरण बांधण्यात आले. इ. ÃÖ. १९८० मध्ये या धरणाचे काम पुर्ण –ÖÖ»Öê. त्यामुळे लोकांना पिण्याचे, शेतीसाठी, औद्योगिकरणासाठी पाणी उपलब्ध –ÖÖ»Öê.[15]

४.५.१. विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, पिंपळनेर तÖ. ´ÖÖœüÖ

उजनी धरणाचे पाणी माढा तालुक्याच्या पश्चिम भागास कालव्याद्वारे मिळाले †ÃÖ»Öê ŸÖ¸üß, ´ÖÖœüÖ तालुक्याचा बहुतांश भाग कोरडाच राहीलÖ. अशा परिस्थितीमध्ये नदी काठावरती व पाणी पुरवठ्यातून माढÖ तालुक्यात काही प्रमाणÖŸÖ ‰úÃÖÖ“Ö ¯Ößकÿ ‘ÖŸÖ»Öê जात होते. म्हणुन माढा तालुक्यात तत्कालिन विधानसभा सदस्य ×¾Ö÷»Ö¸üÖ¾Ö ØÖ¿ादे यांनी साखर कारखाना उभारणीचा प्रयत्न केला. परंतु नैसर्गिक परिस्थितीमुळे त्यांनÖÖ यश आले नाही.

¯Öãœêü ‡. ÃÖ.१९८० नंतर उजनी धरणाचे पाणी उजव्या आणि डाव्या कालव्यातून शेतßÃÖÖšß सोडण्यास सुरुवार –ÖÖ»Öß. त्यामुळे ऊसÖ ×¯Öकाचे क्षेत्र माढा तालुक्यात वाढू लागले. शिवाय या धरणामधन •ालसिंचनासाठी अनेक योजना आखल्या गेल्या. त्यामध्ये ³Öß´ÖÖ-ÃÖßना जोडकालवा, ÃÖßना-´ÖÖœüÖ उपसासिंचन योजना यामुळे माढा तालुक्यामध्ये सिंचन क्षेत्र वाढले. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्र शासनाच्या अनुदानाच्या कांही योजनांचा लाभ तालुक्यातील शेतकऱ्यांनी घेतल्याने ऊस पिकाचे क्षेत्र वाढले.

तालुक्यातील बराच ऊस "आगाशे साखर कारखाना बोरगांव" (ÁÖß¯Ö¸ü) ŸÖÖ. ´ÖÖôû×¿Ö¸üÃÖ,"यशवंत सहकारी साखर कारखाना" माळ×¿Ö¸üÃÖ, "सहकार महर्षी शंकरराव मोहिते सहकारी साखर कारखाना" अकलू•Ö, ŸÖÖ. ´ÖÖôû×¿Ö¸üÃÖ, "माळी नगर सहकारी साखर कारखाना माळी नगर, ŸÖÖ. ´ÖÖôû×¿Ö¸üÃÖ","भोगावती सहकारी साखर कारखाना, इर्ले-वैराग ता. बार्शी","विठ्ठल सहकारी साखर कारखाना ग¸üÃÖÖôüß ŸÖÖ. ¯Öœ¸ü¯Ö¸ü" या तालुक्याबाहेरच्या कारखान्या»ÖÖ माढा तालुक्यातील ऊस जात असे. हे कारखाने आपल्या कार्यक्षेत्राच्या ²ÖÖÆê¸ü“ÖÖ ‰úÃÖ म्हणन त्यांना वाटेल तसा कÿ´Öß ‰úÃÖ ¤ü¸ü ¤üŸÖ †ÃÖŸÖ. त्यामुळे माढा तालुक्यातील शेतकऱ्यांची आर्थिक पिळवणूक होत.[16]

उजनी धरणातील पाणी पुरवठा सुरु –ाल्यानंतर ऊस क्षेत्र –ापाट्याने वाढू लागले. शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेल्या उसाचे वेळेत गाळप व्हावे, चांगला दर मिळावा, शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास व्हावा,

ÃÖÖ´ÖÖजिक •ीवनमान सुधारावे, माढा तालुक्यातील शेतकऱ्यांना हक्काचा साखर कारखाना मिळावा अशा अनेकविध ÆüÖने बबनराव शिंदे यांनी Æü साखर कारखाना उभार»ÖÖ.[17]

4.5.1.1. कारखाना परवाना :

कë¦ü सरकारने ९ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये साखर उद्योगास मुक्त धोरण लागू केले. त्यानुसार खाजगी साखर कारखाना उभारणीसाठी प्रस्ताव दाखल केला. ×¾Ö÷»Ö¸üÖ¾Ö Ø¿Ö¤ü सहकारी साखर कारखान्याला ९ व्या पंचवार्षिक याजनेने अंतर्गत केंद्रसरकारच्या मुक्त साखर धोरणानुसार १६ सप्टेंबर १९९८ ला परवाना मिळाला. शासनाच्या बदलेल्या नव्या धोरणानुसार मान्यता मिÔüÖ»Ö»ÖÖ ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÊüÖµÖÖ³Ö»Ö ¯Ö×Æü»ÖÖ सहकारी साखर कारखाना आहे. दि. १६ सप्टेंबर १९९८ मध्ये " विठ्ठल शुगर्स मॅन्यूफॅक्चरींग लि" या नावाने परवानगी मिळाली.[18]

छायाचित्र क्र. 13

×¾Ö÷»Ö¸üÖ¾Ö शिंदे सहकारी साखर कारखाना, निमगाव (टें)

(सौजन्य : आनंद फोटो स्टुडीओ, मोहोळ)

अशा प्रकारच्या शÖÖÃÖकßµÖ मान्यता व इतर प्रकिया पूर्ण –ााल्यानंतर इ. ÃÖ. १९९८ च्या दिपावलीच्या पाडव्यादिवशी रां–णी ता. माढा येथे" विठ्ठल शूगर्स मॅन्युफॅक्चरिंग लि." या साखर कारखान्याचे शेअर्स जमा करण्यासाठी पहिली बैठक आयोजित केली. पहिल्याच दिवशी १ कोटी रु. चे शेअर्स जमा –ÖÖ»Ö. यानंतर अगदी थोडयाच दिवसात कारखान्यासाठी ४ कोटी ८० लाख रु. शेअर्सची गरज असताना जनतेने ९ कोटी २० लाखाचे शेअर्स जमा करुन दिले. यावरून माढा तालुक्यात साखर कारखान्याची किती गरज ÆüÖती, किंवा जनतेची किती ŸÖß¾Ö ‡““ÔÖ ÆüÖêŸÖß हे दिसून येते.[19] या कारखान्याने महाराष्ट्रातच नव्हे तर देशात

विक्रमी शेअर्स जमा करण्याचा उच्चांक केला. सन १९९९ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने सहकारी साखर कारखान्यास मान्यता देण्याचे निकश बदलले. यावÖÔß ×¾Ö÷»Ö ¿Öगर्स मॅन्युफॅक्चरिंग लि. ऐवजी माढा तालुका सहकारी साखर कारखाना उभा करण्यासाठी आयुक्त पुणे यांचेकडून मान्यता मिळवली. सदर कारखान्यासाठी पिंपळनेर येथे १६५ एकर जÖ´ÖßÖन संपादीत केलÖß. या कारखान्याला ÃÖ¹ý¾ÖÖŸÖß“Öß ऊस गाळप मान्यता ¤Öनंदिन १२५० मे. टन होती, पण ¯Öœû ŸÖß सन 2000 ¸Ö•Öß ¾ÖÖœû¾Öून २५०० मे. टन मिळाली. कारखान्याचे बांधकाम जलतगतिने पूर्ण केल्याने कारखान्यास २.०० कोटß ¹ý. 2Ö“ÖŸÖ –ााली. त्याच्या •ÖÖ¸Ö¾Ö¸ŸÖß सन २००१ मध्ये कारखान्याचा गळीत हंगाम सुरु केला.या पहिल्या चाचणी गळीत हंगामाचे प्रतिदिन २९४० मे. टनाचे गाळप करून १७८ दिवसात ४,५८,१७८ मे.टन ऊसाचे गाळप करून साखर उतारा ११.२३% मिळून ५,१४,००१ साखर पोती तयार –ÖÖ»Öß. या चाचणी गळीत हंगामामध्ये विक्रमी गाळप केल्यामूळे देशपातळीवरील प्रथम क्रमांकाचे पारितोषिक नॅशनल फेडरेशन ऑफ को-†Ö¯Ö¸ê×™¾ÆüÆ शुगर फॅक्टरीज लि.नवी दिल्ली यांचेकडून सन २००२ मध्ये मिळाले.[20]

विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखान्याचे शेअर्स जमा करण्याचे जाहीर करून इ. ÃÖ. 1998 मध्ये दिपवाळी पाडव्यादिवशी 'रां–णी' ता.माढा येथून सुरूवात केली. पहिल्याच दिवशी ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांनी उस्पुर्त प्रतिसाद दिला. त्यातूनच सन २००१-०२ या वर्षाअखेरिस सभासंदाची संख्या ९४६२ –ÖÖ»Öß. व एकूण भाग (शेअर्स) १०,०४० होते आणी एकूण २०,92,82,430 भाग भां›¾Ö»Ö •Ö´ÖÖ –ÖÖ»Öê.

तक्ता क्र. 30

विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखान्याचे सभासद व भागभांडवल (2001-02 ŸÖê 2006-07)

†. क्रं	ŸÖ¯Ö¿Öß»Ö	2001-02			2006-07		
		ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü	भाग संख्या	अखेर भाग ³ÖÖ›ü¾Ö»Ö	ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü	भाग संख्या	अखेर भाग ³ÖÖ›ü¾Ö»Ö ¹ý.
1)	ऊत्पादक ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü	9456	10,034	4,9174800	9957	10541	5166283
2)	सहकारी संथ्या ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü	05	05	24900	04	04	20,000
3)	´ÖÆÖ¸ÖÂ™ü शासन	01	*01*	12,0000000	01	01	144000000
4)	भाग अनामत	-	-	4,00,82730	-	-	49461132

(ÃÖ¡ÖÖêŸÖ- वार्षिक अहवाल २००१-02 ¯Ö.2006-2007 ¯Ö.9)

वरील तक्यात्यावरून असे दिसून येते की सुरूवातीस सन 2001-०२ मध्ये असलेले उत्पादक सभासदांची संख्या ९४५६ होती. त्यामध्ये २००६-०७ पर्यंत ५०१ ची भर पडून ती सभासद संख्या ९९५० −ÖÖ»ÖßÖ. ÿÖ¸¡ (¿Ö†ÃÖ) १०,०३४ होते त्यामध्ये ५३४ ची भर पडून १०५४१ −ÖÖ»ÖßÖ. 2001-०२ अखेर असलेले भागभांडवल ४,71,74,८००होते त्यामध्ये २४,८८,०३८ ची भर पडून ते ५,16,62,838 <¾Öœ¡ −ÖÖ»Ö×. सहकारी संथ्या सभासद संख्या ०५ ÆÖÿÖß 04 −ााली. तर भाग (शेअर्स) ०५ होती ती ०४ −ÖÖ»ÖßÖ. तसेच एकूण भाग भांडवल २४९०० होते ते ४९०० कमी होऊन २०,००० −ÖÖ»Ö×. महाराष्ट्र शासन सन 2001-०२ सभासद संख्या 01 ÆÖÿÖß ÿÖß“Ö 2006-०७ मध्ये ०१ रहिली. भाग भांडवल १२,००,००,००० होते. त्यामध्ये २,४०,००,०० (दोन केटी चाळीस लाख रु.) वाढून १४,४०,००,००० एवढे −ÖÖ»Ö×. ÿÖ¸¡ 2001-02 मध्ये अनामत भाग भांडवल ४,००८२,७३० होते त्यामध्ये ९३,७८,४०२ ची भर पडून २००६-०७ मध्ये 4,94,61,132 (चार काटी चौऱ्यानव लाख एकसष्ट हजार एकशे बत्तीस रू.) −ÖÖ»Ö×. सभासद संख्या ही वाढत असल्याचे दिसते. [21]

विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखान्याच्या कार्य क्षेत्रा मध्ये संपूर्ण माढा तालुका असून या तालुक्यातील ११८ गावांचा समावेश आहे. कार्य क्षेत्रातील नोंद −ालेल्या सर्व ऊसाचे गाळप केले जाते. पिंपळनेर यथे कारखाना स्थळावरती एकूण १६५ एकर जमीन कारखान्याने विकत घेतली आहे. माढा तालुक्यातील कार्यक्षेत्रातील गावाबरोबर कार्यक्षेत्राच्या बाहेरिल परंतु महाराष्ट्रतील ८९२ गावामधून ऊस पुरवठा केला जातो. दुष्काळी परिस्थितीमध्ये क्ष×¡ÖÖ²ÖÖÆ¸ßल बिगर सभासदाचांही ऊस गाळपासाठी आणला जातो. कार्यक्षेत्रातील सभासद-बिगर सभासदाप्रमाणे त्या ऊसालाही सारखाच ³ÖÖ¾Ö ×¤ü»ÖÖ •ÖÖÿÖÖ. [22]

तक्ता क्र. 31

साखर कारखान्याकडे नोंद −ालेला व गाळप −ालेला ऊस हेक्टर मध्ये (2001-02 ÿÖê 2005-06)

ÿÖ¯Ö¿ÖßÖ»Ö	2001-02 ÆêŒ™¸¡	2003-04 ÆêŒ™¸¡	2005-06 ÆêŒ™¸¡
कार्यक्षेत्रातील ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü	22607	2,027	3,745
कार्यक्षेत्रातील बिगर सभासद	1,283	1,956	1,431
कर्यक्षेत्राबाहेरील सभासद	4,290	843	2,069 (कर्नाटक) २६४
एकूण ऊस क्षेत्र	7,850	4,826	7509

(Ã¡ÖÖêÿÖ- विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, वार्षिक †ÆÜ¾ÖÖ»Ö 2001-02 ÿÖê 2006-07)

‡. ÃÖ. 2001-०२ मध्ये सभासद, बिगर सभासद, कार्यक्षेत्राबाहेरील ऊसाचे ७८५० हेक्टर गाळप केले आहे. ‡. ÃÖ. 2002-०३ मध्ये ७०२० हेक्टर ऊसाचे गाळप केले. ‡. ÃÖ. 2003-०४ आणि ‡. ÃÖ.

2004-०५ या दोन वर्षामध्ये दुष्काळसदृश्य ¯Öx¸स्थिती निर्माण –ाल्याने ऊसाचे क्षेत्र कमी –ाल्याचे दिसते. शिवाय या दोन वर्षामध्ये कारखान्यामार्फत गुरांच्या छावण्या सुरू केल्या होत्या. त्यांना चाऱ्यासाठी ऊस पाठवला असल्याने नोंद»Ö»ÖÖ ÃÖ¾Ö ऊस गाळपासाठी कारखान्याकडे आला नाही. तर ‡. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये ७५०९ हे नोंद –ाल्याप्रमाणे गाळप –ÖÖ»Ö. यावर्षी मात्र कर्नाटकातूनही (गेटकेन) ऊस आणला. ‡. ÃÖ. 2005-06 मध्ये विक्रमी नोंद –ाली आणि त्याचे गाळपही –ÖÖ»Ö. Æü एकूण ऊस १०८०८ हेक्टर होता. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आपण ऊस उत्पादन घेतले तर हक्काचा कारखाना असल्याने ऊस गाळप होण्याची खÖÖ¡Öß x´ÖÔÖ»ÖÖ. त्यामुळे वरचेवर ऊस पिकाचे क्षेत्र वाढत असल्याचे दिसते.[23]

दरवर्षी साधारण गळीतास सप्टेंबर-आक्टोंबर मध्ये सुरुवात होते आणि मार्च/एप्रिल महिन्यामध्ये गळीत हंगाम बंद केला जातो. सन 2001-०२ पासून कारखान्याकडे सभासद, बिगर सभासद, कार्यक्षेत्राबाहेरील ऊसाची नोंद वाढत गेली तर ऊसाचे पूर्ण क्षमतेने गाळप केले. परंतु सन 2004-०५ मध्ये ऊसाची नोंद कमी –ाली, कारण सन 2003-04,2004-०५ मध्ये पावसाचे प्रमाण कमी –ाल्याने ऊस क्षेत्र ‘Ö™»Ö. ´ÖÖ¡Ö सन 2005-०६ पासून ऊस पिकाचे क्षेत्र वाढल्याने कारखान्याकडे नोंद मोठयाप्रमाणात –ÖÖ»Öß. कारखान्यची दैंनदिन गाळप क्षमता २५०० मे.टन होती. ती सन 2005-०६ मध्ये ३५०० मे.टन केली. सन 2001-०२ पासून दरवर्षी गळीत हंगामामध्ये कार्यक्षेत्राबाहेरील ऊस गाळप केला जातो.[24] परंतु सन 2006-०७ मध्ये कारखान्याकडे माŠ¶Ö प्रमाणात ऊस लागन –ाल्याची नोंद –ाल्याने शेतकऱ्यांच्या ऊसाचे गाळप वेळेत व्हावे म्हणून कारखान्याने शेजारचे असलेल्या कारखान्यांना पाठवला आणी शेतकऱ्यांना चांगल्या प्रकारचा दरही दिला. सहा वर्षामध्ये सरासरी दैनिक गाळप ३९५०.९२ मे. टनाचे केले आहे. यावरून कारखान्याकडे नोंद –ÖÖ»Ö»ÖÖ ‰úÃÖ ÃÖ¯Ö¯ार्यंत गाळप करून शेतकऱ्यांच्या वाढीव ऊसाला प्रतिसाद देवून कोणत्याही प्रकारचे नुकसान होणार नाही याची दक्षता घेतल्याची दिसते.[25]

शासनाने कारखान्याची भविष्यातील गरज लक्षात घेवून ज्यादा गाळप क्ष´ÖŸÖÃÖ ´ाान्यता दिली †ÃÖ»Öß Ÿ¸ß कारखान्याने याही पेक्षा ज्यादा प्रतिदिन ऊस गाळप करून शेतकऱ्या“ÖÖ ‰úÃÖ ¾ÖôÖŸÖ कारखान्याने नेल्यामुळे ऊसाचे वजन चांगले भरण्यास मदत –ÖÖ»Öß. सुरूवातीला कारखान्याÃÖ ¿ÖÖÃानाने 1250 ´Ö. टन दैनिक गाळपाची परवानगी दिली होती. परंतु भविष्यात कारखाना कार्य क्षेत्रामध्ये मोठया प्रमाणात जलसिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध होणार असल्याने शासनाकडून दैनिक गाळप क्षमता वाढवून घेण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यानुसार सन 2००० मध्ये २५०० मे. टन प्रतिदिन गाळपास मÖ•Ö¸ß x¤¯»Öß.[26]

‡. ÃÖ. 2001-02 मध्ये विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखान्याने नोंद –ÖÖ»Ö»Ö ÃÖ³ÖÖसद, बिगर ÃÖ³ÖÖÃÖ¤, कार्यक्षेत्रÖÖ²ÖÖÆ¸“ाा ऊस गाळप करून चांगले साखर उत्पादन घेतले आहे. महाराष्ट्रामध्ये ‡. ÃÖ.

2003-०४ मध्ये दुष्काळसदृश्य परिस्थिती असल्याने ‡. Ã÷. 2004-०५ मध्ये कमी गाळप –ÖÖ»Ö. ŸÖÃÖ“Ö साखर उत्पादनही कमी प्रमाणात ×´ÖÔÖÖ»Ö. ×¾Ö÷»Ö¸Ö¾Ö Ø¿Ö¤ सहकारी साखर कारखान्याचे एकूण १०१४५ उत्पादक सभासद आहेत शिवाय अनामत ठेव असलेले सभासद, कार्यक्षेत्राबाहेरील शेतकऱ्यांचा ऊस गाळप केला जातो. ‡ . Ã÷. 2001-०२ पासूनच कारखाना कार्यक्षेत्रामध्ये ५०% ऊसाची नोंद होत असल्याने ²ÖÖÆेरील ऊसाचे गाळप मोठ्या प्रमाणात केले जात होते. ¯Ö¸ŸÖ ‡. Ã÷. 2006-०७ मध्ये ज्यादा ऊस नोंद –ााल्याने शेजारच्या दहा कारखान्यांना ९०,००० मे.टन ऊस पाठवून गाळप करून घेतले त्यामुळे शेतकऱ्याचे कोणत्याही प्रकारचे नुकसान होणार नाही या कडे लक्ष दिले जाते. लोकांना व सभासदांना विचारात घेवून कार्यक्षेत्राबाहेरील ऊस गाळप केला जातो.

ŸÖŒŸÖा क्र. ३२

एकूण ऊस गळीतापैकी कार्यक्षेत्राबाहेरील गाळप केलेला ऊस व त्याची सरासरी

अ. क्र.	गळीत हंगाम	एकूण ऊस गळीत मे.टन.	कार्य क्षेत्राबाहेरील ऊस गळीत	कार्य क्षेत्राबाहेरील सरासरी गळीत %
1)	2001-02	4,58,178	2,23596	49 %
2)	2002-03	4,77,361	69,814	15 %
3)	2003-04	2,62,921	43,976	17 %
4)	2004-05	1,23,545	18,207	15 %
5)	2005-06	5,03,885	1,37,326	27 %
6	2006-07	8,38,810	47400.545	6 %

(Ã¡ÖÖŸÖ- कर्मयोगी, कदम के. जी. क्लासिक ऑफसेट, मंगळवार पेठ, माढा.२००९ पृ.६९)

या कारखान्याचा गळीत हंगाम सुरू –ााल्यापासून कारखान्याने दरवर्षी ज्यादा ऊसाचे गाळप केले †Ã÷»याचे दिसते. कारखान्याचे उत्पादन वाढले पाहिजे म्हणून कारखान्याची गाळप क्षमता दैनिक ३००० असताना ज्यादा गाळप केले आहे. त्यामध्ये मोठया प्रमाणात कार्यक्षेत्राबाहेरील ऊस गाळप केल्याचे वरß»Ö तक्त्यावरून दिसते. मात्र ‡. Ã÷. 2006-07 मध्ये ऊस लागवड क्षेत्रात वाढ –ााल्यान कारखान्याने इतर कारखान्यांना ऊस पाठवून गाळप केल्याचे ×¤ÃÖŸÖ. ‡ Ã÷. 2006-०७ मध्ये कारखान्याची गाळप क्षमता २५०० टनावरून ३५०० टन केली. असे असले तरी कारखान्याने प्रतिदिन ४२०० टन गाळप केल्याचे दिसून येते. कारखान्याने ऊस उत्पादकांना चांगला दर दिला आहे. हा दर सोलापूर जिल्हयातील इतर कारखान्यांच्या तुलनेत जिल्हयात दोन नंबरचा ÆÖŸÖÖ.

4.5.1.2. ¿üÝüकऱ्यांना ऊस बेणे व खत वाटप :

कारखान्याने आपल्या कार्यक्षेत्रातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांनी चांगल्या पध्दतीने अधिक उत्पादन घ्यावे यासाठी सभासद शेतकऱ्यांना लागवडीचे व जोपासणीचे तंत्र ˆ¯ü»ü²¬ü करून दिले. त्यासाठी ‡. Ãü. 2005-0६ मध्ये सभासद शेतकऱ्यांना १३५० एकरासाठी 'कोल्हापूर ६७१' व 'को¿üß 94012' या •üüÝüचे बेणे वाटप केले. ‡. Ãü. 2006-०७ मध्ये ऑगस्ट ते नोव्हेंबर या कालावधीत ऊस लागण करणाऱ्या सभासदांना प्रति शेअर्स ३ एकरासाठी बेणे पूरविले. ‡. Ãü. 2006-०७ मध्ये आडसाली ऊस उपलब्ध होण्यासाठी सभासद शेतकऱ्यांना १६३६ एकरासाठी कोल्हापूर ६७१ व कोशी ९४०१२ जातीचे बेणे दिले. ‡. Ãü. 2006-०७ हंगामामध्ये प्रति शेअर्स ३ एकरापर्यंत प्रति एकरी ४ पोती १०.२६.२६ खत दिले. त्यामुळे एकूण २.५ कोटीचे बेणे व खत एकूण ०३ कोटीचे सभासद व बिगर सभासदांना आगाऊ ×²न व्याजी वाटप कíü»ü.[27]

➢ **कंपोष्ट खत-**

×¾ü÷»ü¸ü¾ü ü¿ü¤ Ãü Æकारी साखर कारखान्या“ü ‡. Ãü. 2005-०६ हंगामापासून कारखान्यातून निघणारी मळी (पÃüमड) व डिस्टीलरी मधून बाहेर पडणारे पाणी (स्प™ वॉटर) या पासून बायोफर्टीलाय–ü¸ प्रकल्प सुरू करुन अंत्यत अल्प किमतीमध्ये उत्तम सेंद्रिय खüÝü ˆ¯ü»ü²ध करून दिले. हे कंपाष्ट खत शेतकऱ्यांना मागणीनुसार त्यांच्या शेतावरती पोहोच केले जाते.[28]

4.5.1.3. ×¸±úüयनरी शुगü¸ ¯üü•üŒ™ :

जगामध्ये साखर उत्पादन करणारे जे अनेक देश आहेत त्यामध्ये २üü–ील चा पहिला नंबर लागतो Ýü¸ ³üü¸Ýüü“ü ¤Ãारा नंबर लागतो. परंतु भारतामध्ये साखर पांढरी शुभ्र बनविण्यासाठी गंधकाचा वापर केला •üüÝüü. अर्थात पांढरी साखर अमेरिका, इंग्लड, जर्मनी, जपान, फ्रांन्स या देशामध्ये वापरली जाते. ¯ü¸Ýü भारतातील ही पाढंरी साखर बनविण्यासाठी गंधक वापरामुळे वरील राष्ट्रे ही साखर आयात करीत नाÆßÝü किंवा अतिशय कमी प्रमाणात विकत घेतात. त्यामुळे भारतात जी साखर तयार होते तीला जागतिक २üü•üü¸¯üš ×मळाल्याशिवाय साखर उद्योग भरभराटीमध्ये चालणार नाही. किंवा शेतकऱ्यांनाही त्याचा फायदा होणार नाही. साखर निर्यातीमध्ये येणारे अडथळे खूप मोठे आहेत. ज्यावेळी देशात विक्रमी साखर उत्पादन होते त्यावेळी देशी बाजारपेठामध्ये उठाव कमी होतो. त्यामुळे साखरेचे भाव कोसळतात. त्याचा परिणाम साखर कारखानदारीला भोगावा लागतो. त्यामुळे ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना उत्पादन खर्चाच्या मानाने ³üü¾ü ×´üÔत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांना व कारखान्यांना आर्थिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. †¿üü

¯Öx¸ÛÃ£ÖŸÖß´Ö–Ö ×¾Ö÷»Öराव शिंदे सहकारी साखर कारखान्याने पाढरी शुभ्र साखर निर्मितीचा दुरगÖामी निर्णय घेतला. त्यातून सहकारी क्षेत्रातील प्रतिदिन २५० मे. टन. क्षमतेचा प्रकल्प हाती घेतला. त्यामुळे सभासदांना ¯ÖxŸÖ ÜŒ¾Ö™»Ö 200 ŸÖ ३०० रू. ज्यादा भाव मिळाला. या प्रकल्पासाठी कारखान्याने १६ कोटी रु. खर्च केले. गंधकाविना पांढरी शुभ्र साखर तयार होत असल्याने ही प्रक्रिया प्रदूषण विरहित आहे.[29]

4.5.1.4. कच्ची साखर आयात :

×¾Ö÷»Ö¸Ö³¾Ö Ø¿Ö¤ü सहकारी साखर कारखान्याने आपल्या कार्यक्षेत्रातील ऊसापासून साखर बनवत असतानाच इ. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये ब्रा–ील या देशातून कच्ची साखर १,७३,००७ क्विंटल आयात केली. या साखरेवर आपल्या कारखान्यात पक्की निर्यातक्षम साखर तयार केली. या निर्यात केलेल्या साखरेला १८२५ रू. प्रति क्विंटल भाव मिळाला. त्यामुळे कच्ची साखर आयात करून प्रक्रिया करून पांढरी शुभ्र साखर तयार करून निर्यात केली. या मध्ये कारखान्याला ४.२५ कोटी रु. फायदा –ाला. ¾ÖÖ ¯Ö¸ü¤êüÖÖŸÖ साखर निर्यात केल्याने मिळालेल्या नफ्याबरोबर परकीय चलन भारतात आले. त्यामुळे देशाच्या परकीय चलनामध्ये वाढ होण्यास मदत –ÖÖ»Öß.[30]

4.5.1.5. कामगार :

माढा तालुक्याचे तत्कालीन विधानसभा सदस्य बबनराव शिंदे यांनी शेतकऱ्यांच्या शेतामध्ये मोठया प्रमाणात ऊस क्षेत्र वाढल्याने साखर कारखाना काढून शेतकऱ्यांना हक्काचा साखर कारखाना उभा करून दिला. देशामध्येप्रमाणेच ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»ÊÖत बेकारीचा प्रश्न निर्माण –ााला आहे तोच प्रश्न माढा तालुक्यातही कळीचा मुद्दा बनला आहे. त्यामुळे बेकारीचा प्रश्न काही अंशी का होईना कमी करण्याचा प्रयत्न विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखान्याने केला आहे. कारखान्यामध्ये कार्यरत असणाऱ्या अधिकारी, स्थायी-अस्थाई कामगारांसाठी भव्य वसाहत व लहान मोठी घरे बांधली आहेत. या कामगारांना आवश्यक त्या सर्व सुविधा पुरविल्या •ÖÖŸÖÖŸÖ.[31]

4.5.1.6. ÃÖÖखरेपासून मिळणारे उत्पन्न :

या कारखान्याने ‡. ÃÖ. 2001-०२ मध्ये प्रथम गळीत हंगाम सुरू केला. ÃÖºþ¾ÖÖŸÖßÃÖ ´ÖÆÖ¸üÂ™ü ¿ÖÖसनाच्या सहकारी कायद्यानुसार १२५० मे.टन गाळपाची परवानगी ×´ÖôüÖ»Öß ÆÖŸÖß. ¯Ö¸üŸÖ वाढत्या ऊसाचे क्षेÖत्र लक्षात घेवून सन २००० रोजी प्रतिदिन २५०० मे. टन गाळपाची मान्यता मिळाली. त्यामुळे या कारखाण्याने दुष्काळी परिस्थितीवरती मात करून, उजनी धरण, ³Öß´ÖÖ-ÃÖßना जोड कालवा, ÃÖßना-´ÖÖœüÖ उपसा सिंचन योजनेमुळे ऊसाचे क्षेत्र वाढले आहे. त्यामुळे या सर्व ऊसाचे गाळप करून विक्रमी साखर उत्पन्न घेवून त्यातून पुढीलप्रमाणे उत्पन्न मिळवले आहे.

तक्ता क्र. 33

साखर उत्पन्न, विक्री व मिळालेली रक्कम (2001-02 ŸÖ 2005-06)

¾ÖÂÖ	साखर ˆŸ¯Ö®Ö (मे.टन)	ŸÖ¯ÖÿÖß»Ö	विक्री ÜÖŒ¾Ö™ü»Ö	×´ÖôÖÖ»Ö»Öß एकूण रक्कम (लाखात)	एकूण रक्कम
2001-02	5,14,001	खुली साखर	19,011	2,39,81,186	50,91,04,62.29
		लेव्ही साखर	23,231	26929276.29	
2002-03	571665	खुली साखर	682735	72.79.77	8626.5
		»Öेव्ही साखर	116179	1346.73	
2003-04	284655	खुली साखर	376636.5	4189.21	4451.88
		»Öेव्ही साखर	23491.1	272.67	
2004-05	129000	खुली साखर	112402	1668.87	1670.54
		»Öेव्ही साखर	197	2.54	
2005-06	6,01,498	खुली साखर	355128	5994.05	59976.5
		»Öेव्ही साखर	269	3.60	

(Ã¡ÖÖŸÖ- ¾ÖÖÙÂÖक अहवाल विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, पिंपळनेर २००१-02 ŸÖ 2006-07)

¾Ö¸üß»Ö तक्त्यावरून असे दिसते की, ‡. ÃÖ. 2001-०२ मध्ये पहिल्या गळीत हंगामापासून विक्रमी असे साखरेचे उत्पादन घेतले आहे. ‡. ÃÖ. 2002-03 ¾ÖÂÖÖ“ÖÖ †¯Ö¾ÖÖ¤ü ÃÖÖ›üÖ»ÖÖ ŸÖ¸ü ‡. ÃÖ. 2006-०७ पर्यंत •ÖÖÃŸÖßŸÖ •ÖÖÃŸÖ साखर उत्पादन घेतले †ÖÆê. ‡. ÃÖ. 2003-०४ मध्ये सोलापूर जिल्ह्यामध्ये दुष्काळसदृश्य परिस्थिती निर्माण –ाल्यामुळे ऊस क्षेत्र कमी –ाले होते. तसेच जो काही ऊस होता त्याला पाणी पुरवठा भरपूर नसल्याने उताराही मिळाला नसल्याने साखर उत्पादन कüú´Öß –ाल्याचे दिसते. कारखान्यामध्ये ˆŸ¯ÖÖ¤üßŸÖ –ालेली साखर महाराष्ट्र शासनाच्या नियमाप्रमाणेच विक्री करावी लागते. त्याप्रमाणे खुल्या ²ÖÖ•ÖÖ¸üÖŸÖ आणि लेव्ही साखर या दोन मार्गाने विक्री करावी लागते. कारण साखर कारखान्यातून शासन साखर विकत घेते त्याप्रमाणे लेव्ही साखर म्हणून शासनाला साखर घ्यावी लागते. असे एकूण ‡. ÃÖ. 2001-02 ŸÖ ‡. ÃÖ. 2006-०७ कालावधीतील साखर विक्रीचा सारखा उच्चांक दिसतो. ही सर्व साखर देशांतर्गत ²ÖÖ•ÖÖ¸ü पेठेत विकलेली आहे.

तक्ता क्र. **34**

निर्यात साखरेपासून मिळालेले उत्पादन

अ.क्र.	¾ÖÂÖ	निर्यात साखर (ÜŒ¾Ö™¦»Ö)	निर्यात साखर ¤¡¸¡	मिळालेले उत्पादन (लाखात)
1	2005-06	52000	1675.00	871.00
2	2006-07	221715	1860.98	4126.08

(Ã¡ÖÖŸÖ- ¾ÖÖÙÂÖक अहवाल विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, पिंपळनेर,इ. स. २००५-06, ¯Ö.8,11)

आपल्या कारखान्याची साखर निर्यातक्षम बनवली पाहीजे. महाराष्ट्रामध्ये नाव लौकिक मिळाला ¯ÖÖÆß•Ö. आपल्या देशाला परकीय चलनाची गरज आहे ते वाढले पाहीजे हा उद्देश समोर ठेवून µÖÖ कारखान्याने ‡. ÃÖ. 2005-०६ पासून साखर निर्यात करण्याचे ठरवले. त्याप्रमाणे ५२०० क्विंटल साखर निर्यात केली. या साखरेला १६७५.०० प्रति क्विंटल दर मिळाला. यातून ८७१.०० लाख रु. उत्पन्न मिळाले. या नंतर ‡. ÃÖ. 2006-०७ मध्ये या कारखान्याने मुंबईच्या मे. साकुमा एक्सपोर्ट, मुंबई यांचे मार्फत 2,21,७१५ क्विंटल साखर निर्यात केली. या निर्यात केलेल्या साखरेला सरासरी ९५०.०० रूपये ¯Ö×ŸÖ ÜŒ¾Ö™¦»Ö ¤¡¸¡ ×´ÖôÖ»ÖÖ. ‡. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये देशांतर्गत साखरेचे उत्पादन •ÖÖÃŸÖ –ाल्याने बाजारपेठेत साखरेचे दर उतरले होते. तसेच निर्यात केलेल्या साखरेसाठी कमी दर मिळाल्याने निर्यात केलेल्या साखरेला केंद्र सरकारने प्रति क्विंटल १३५.०० रू अनुदान दिले. तसेच महारष्ट्र शासनाने देखील १००.०० रू अनुदान दिले. यातून कारखान्यास ७.०० कोटी रू. मिळाले. साखर निर्यात केल्यामुळे कारखान्याने ¤¡¿ÖÖŸÖ व आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रामधेही नाव कमविले. तसेच परकीय चलन भारतामध्ये येण्याÃÖ ´Ö¤¡ŸÖ –ाली. त्यामÔ¡ माढा तालुक्याच्या आर्थिक विकासात भर पडली.[32]

४.५.१.७. कारखान्यामार्फत ¿ÖŸÖकऱ्यांना अनुदान ¾ÖÖ™¯Ö :

‡. ÃÖ.2006-०७ मध्ये पावसाचे प्रमाणही चांगले –ाले. शिवाय ³ÖÖß´ÖÖ-ÃÖÖना जोडकालवा, ÃÖßना-माढा उपसा सिंचनामुळे बागायती क्षेत्र वाढू लागले. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा ऊस गळीताविना शेतामध्ये जळून जाऊ नये म्हणून कारखान्याने उशीरापर्यंत गळीत करण्याचे ठरविले. त्यामुळे इ. ÃÖ.2006-०७ मध्ये १६ जून २००६ पर्यंत २४३ दिवस गाळप चालू होते. जास्त दिवस कारखाना चालविल्यामुळे साखर उतारा कमी मिळाला. साखर उतारा ११.५९ % वरून ११.२३ % पर्यंत मिळाला. ०.३५ % कमी मिळाल्याने ३२,000 Æ•ÖÖ¸¡ पोती साखर उत्पादनात घट –ÖÖ»Öß. ´Ö-जून पर्यंत कारखाना चालू राहील्याने उन्हामुळे कामगार ‰úÃÖ

तोडत नसल्याने मालकतोड करून ऊस आणण्याचे आव्हान केले. त्यानूसार कारखान्या´ÖÖ±úÖŸÖ ¯Ö×त टन 100 ¯Ö †ÃÖ एकूण ४९,७३,५७० मालकतोड अनुदान दिले. Ÿयाच प्रमाणे इतर काखान्या»ÖÖ ‰úÃÖ ¯ÖÖš¾Ö»ÖÖ म्हणून प्रति क्विंटल २.०० रु अनुदान दिले. अशा प्रकारे ऊस वाहतूकदार असो किंवा ऊस उत्पादक शेतकरी असो त्यांचे †ÖÙ£Öक नुकसान होवू नये म्हणून अनुदान दिल्याने शेतकऱ्यांनी ऊस लागवड जास्त केल्याचे दिसते. या कारणामुळे त्यांच्या जिवनात आर्थिक क्रांती –ÖÖ»Öß †ÖÆê.[33]

4.5.1.8. ˆपपदार्थ निर्मिŸÖß :

आजच्या परिस्थितीमध्ये साखर उद्योग वेगवेगळया कारणांमुळे अडचणीत †ÖÆê. नैसर्गिक अडचणी वरचेवर पावसाचे प्रमाण कमÖß ÆÖ‰ लागले आहे. तसेच बऱ्याचवेळी पाऊस हा लहरी आहे. त्यामुळे उत्पादनात चढ-ˆŸÖÖ¸ü ÆÖŸÖÖ. †¿ÖÖÆêß ¯Ö×¸üÛÃ£ÖŸÖß ´Ö¬Ö ¤ü¿ÖÖŸÖ ¾Ö ´ÖÆÖ¸üÂ™ÒÖ²Ö¸üÖ²Ö¸ü ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Ö»»ÊÖŸÖÆêß साखर कारखाने वाढले आहेत. ˆ¯Ö¯Ö¤üÖ£Ö निर्मितीची गरज वाढली आहे. उपपदार्थाची कारणे पुœß»Ö प्रमाणे....

1) नैसर्गिक अडचणी
2) »ÖÆê¸üß ¯ÖÖ‰úÃÖ, ¯ÖÖ¾ÖÃÖÖ“Ö प्रमाण कमी अधिक
3) दुष्काळसदृश्य परिस्थिती
4) वाढती साखरकारखान्यांची संख्या
5) साखर उत्पादनामध्ये –ÖÖ»Ö»Öß ¾ÖÖœü
6) शेती उत्पादन खर्चात –ÖÖ»Ö»Öß ¾ÖÖœü
7) कारखान्यांकडून शेतकऱ्यांना कमी प्रमाणात दिला जाणारा ‰úÃÖ ¤ü¸ü
8) जागतिक कारणांमूळे वाढलेली स्पर्धा
9) साखरेचे उतरलेले दर
10) साखरेचे गोडावूनमध्ये पडून असलेले साठे

अशा सर्व घटकांचा विचार केलाअसता साखर कारखानदारी अडचणीत आहे. अशाही परिस्थितीत शेतकऱ्यांना भाव चांगला दिला तरच आपण या स्पर्धेत टिकून राहणार आहे म्हणून उपपदार्थ निर्माण करने गरजेचे आहे. म्हणून या कारखान्याने ¯Öढील प्रमाणे उपपदार्थ निर्माण केले आहेत.

- **अल्कोÆÖ»Ö (×›üÛÃ™ü»Ö¸üß) ×नर्मिती :**

नियोजनपूर्वक काम केले तरच स्पर्धेत टिकून राहता येते. भविष्यात महाराष्ट्रातच नव्हे तर भारतामध्ये हा कारखाना आदर्श बनावा उद्देशाने शिंदे यांनी ´Ö. ¯ÖÖ•Ö ‡›üÃ™üß•Ö ×»Ö. ´Ö²Ö‡ü या जागतिक

¯Öतळीवरील कंपनीमार्फत अल्कोहोल (डिस्टिलरी) प्रकल्प उभारला. यामध्ये ३० ऑक्टोंबर २००३ रोजी प्रत्यक्ष उत्पादन सुरू केले. या प्रकल्पाद्वारे प्रति दिन ‡£Ö¡‡»Ö-मिथाईल अल्कोहोल (‡. ‹´Ö. ‹.) 30,000 लिटर व इथेना»Ö 33,००० लिटर उत्पादन घेतले जाते.[34]

हा प्रकल्प पूर्णपणे स्वंयचलीत अत्याधुनिक तंत्र-ानाच्या साहायाने उभारण्यात आला आहे. तसेच हा प्रकल्प पूर्णपणे प्रदुषण×¾Ö¸ÆßŸÖ †ÖÆê. यामधून बाहेर पडणाऱ्या ÃÖÖ›Öपाण्यापासून कंपाष्ट खत तयार करून सभासद शेतकऱ्यांना अत्यंत कमी किमतीमध्ये विकले जातÖ. ‡. ÃÖ. 2006-०७ मध्ये महाराष्ट्रातील सहकारी तत्वावरील डिस्टिलरीचा तुलनात्मक अभ्यास करून वंसतदादा साखर संशोधक ´Ö›ÖôÖ ¯Öणे यांनी '²ÖÃ™ ×›ÙÃ™»Ö¸ß †¾ÖÖ›Ô' या कारखान्यास दिला.[35]

ÃÖ°ÖÖ¾ÖÖ¸ü»ÖÖच सभसदांनी दिलेल्या उŸÃ±ÄŸÖ प्रतिसादाने भागभांडवल ज्यादा जमा -ााले. त्यामुळे ‡. ÃÖ. 2003-०४ पासून या उपपदार्थांच्या पहिल्याच निर्मिŸÖß वर्षात या कारखान्याला ६६.९२ लाख रु. निव्वळ नफा मिळाला. उत्तरोत्तर या उपपदार्थ निर्मितीचा उद्योग चांगला चालत राहीला. यातून ‡. ÃÖ. 2006-07 मध्ये यातून कारखान्याला विक्रमी ६७८.१४ लाख रु. निव्वळ नफा मिळाला. त्यामुळे स्पर्धेच्या युगात देखील साखरेचे भाव पडले असले तरीही इतर कारखान्याच्या तुलनेत अतिशय चांगला भाव ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना देत आहे. यातूनच शेतकऱ्यांच्या बरोबरीने माढा तालुक्याच्या आर्थिक विकासात भर पडली.[36]

कारखान्यावरती अनेक शेतकरी व अनेक कुटुं²Ö अवलंबून असतात. प्रत्यक्ष कारखान्यात काम करणाऱ्या कामगारांची कुटुंबे, कारखान्याच्या आसपास राहणाऱ्या लोकांना भाजीपाला व्यवसाय, अन्नधान्ये व्यवसाय, दुकान, दुग्धउत्पादक, कुंभार, चांभार, नाव्ही, फोटो ग्राफर, पान टपऱ्या, पेपरवाले, हॉटे»Ö, चहाटपऱ्या, मनारंजनाची साधने, पुरवणारे पुरवठादार, ¤¾Öाखाने अशी अनेक कुटुंबे या कारखान्यावर अवलंबून असतात. अशा अनेक कुटुंबांना या कारखान्यामुळे आश्रय मिळाला असल्याचे दिसून येते.[37]

4.5.1.9. कामगार कल्याण योजना :

कोणताही उद्योगधंदा किंवा कारखाना हा कामगारावरतीच चालतो त्यामुळे या कारखान्याने कामगाराच्या कल्याणासाठी अनेक योजना आणल्या आहेत. त्यापैकीच कामगारासाठी महत्त्वाची असणारी "भविष्यनिर्वाह निधी योजना", "विमा योजना" सदर कारखान्याने कार्यान्वित केली आहे. कामगारासाठी वसाहत बांधून निवासाची सोय केलेली आहे. शिवाय †ÃÖ£ÖÖयी कामगारांनाही राहण्याची सोय केली आहे. ऊस तोडणी कामगारांना तटयाची घरे बांधून दिली †ÖÆêŸÖ. काम करीत असताना एखादया कर्मचाऱ्याला ‡•ÖÖ –ÖÖ»Öß, शाररिक व्यंग आले, एखादयाचा मृत्यू -ााला तर त्यांना राख स्वरूपात आर्थिक मदत, नौकरी देणे, दवाखाण्याचा खर्च कारखान्यामार्फत केला जातो. कामगारांना ‡. ÃÖ. 2001-०२ मध्ये पहिल्या गळीत

हंगामापासूनच ८.३३ % बोनस व ३० दिवसाचे सानुग्रह अनुदान दिले जाते. हा बोनस व सानुग्रह अनुदानÖ अधिकारी, कर्मचारी, ¸Ö•Ö¤Ö¸ß ¾Ö अस्थायी कामगारांना दिला जातो. त्यामुळे कामगारांना काम क¸ßŸÖ असताना आपण सुरक्षित आहोत याची जाणीव होते. त्यामुळे हे कर्मचारी कारखान्याच्या कामामध्ये •Ö²ÖÖ²Ö¤Öरीने काम करून कारखान्याच्या उत्पादनामध्ये महत्वाची भूमिका बज¾ÖÖŸÖ †ÖÆüŸÖ.

4.5.1.10 सामाजिक उपक्रम :

×¾Ö÷»Ö¸Ö¾Ö Ø¿Ö¤Ö सहकारी साखर कारखान्याने केवळ नफा मिळवणे एवढाच उद्येश ठेवला नसून सामाजिक ²ÖÖ×-Öलकी जतन केली आहे. यातूनच अनेक सामाजिक, धार्मिक, उपक्रम सुरू केले आहेत.

➢ सामुदायिक ×¾Ö¾ÖÖÆ ÃÖÖÆôÖ :

विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखान्याने सामाजिक बांधिलकीच्या भावनेतून विठ्ठलराव शिंदे बहुद्येशीय सांस्कृतिक मंडळ निमगाव (टेंभुर्णी) स्थापन केले. कार्यक्षेत्रातील सर्वसामान्य लोकांना आपल्या ´Ö»ÖÖ´ुलींची लग्ने करताना आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागतो. प्रसंगी आपली जनावरे विकणे, शेतीवाडी गहाण ठेवणे, बँकेमार्फत कर्ज काढणे, सावकाराकडून कर्ज घेणे अशा समस्यांना सामोरे जावे लागते. या समस्येतून त्यांची सुटका करणे लग्नसोहळयामध्ये इतर अवाजवी खर्च टाळून लोकांनी खर्चावर नियंत्रण ठेवावे लग्नातील बडेजाव कमी व्हावा यासाठी अशा प्रकारचे सामुदायिक विवाह सोहळयाचे आयोजन केले जाते.

छायाचित्र क्र. 14
सामुदायिक विवाह सोहळयाचे दृष्य

(सौजन्य : आनंद फोटो स्टुडीओ, मोहोळ)

यामध्ये सर्व धर्मातील जाती जमातींना एकत्र आणण्याचे व त्यांची कुंटुबे स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या दृष्टीकोनातून कारखान्याने १४ जूलै २००४ पासून हा सामुदायिक विवाह सोहळा उपक्रम ¸Ö×²Ö¾ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê. ×¾Ö÷»Ö¸Ö¾Ö Ø¿Ö¤ü सहकारी साखर कारखान्यामार्फत सामुदायिक विवाह सोहळयाचे तारीख निश्चिŸÖ करून वृत्तपत्रामधून आकाशवाणीवरून त्याची माहीती समाजामध्ये पोहचवली जाते. या ×¾Ö¾ÖÖÆü सोहळयामध्ये आपले नांव नोंदणी करावी लागते. यानंतर अतिशय थाटामाटात तसेच मान्यवर व्यक्तींच्याकडून वधू-वरांना आशीर्वाद ×¤ü»ÖÖ •ÖÖŸÖÖ.

या विवाह सोहळयानिमित्त वधू-वरांना कपडे, संसार उपयोगी भांडी, विन-व्याही यांना आहेर ŸÖÃÖê“Ö ¾Ö¸Ö›üß मंडळीना जेवन अशा प्रकारच्या सेवा पुरविल्या जात आहेत. ‡. ÃÖ. 2003-04 Ÿê ‡. ÃÖ. 2006-07 पर्यंत कारखान्यामार्फत ५८० वधू-¾Ö¸Ö“Öê ×¾Ö¾ÖÖÆü »ÖÖ¾Ö»Öê †ÖÆêüŸ. या विवाह सोहळयांना ३६,15,342 रु. खर्च कíü»ÖÖ आहे. अशा प्रकारची ही महत्वाची सामाजिक जबाबदारीही कारखान्यामार्फत पार पाडली .[38]

➢ ¾Öéक्षलागवड व इंधनव्यवस्था :

बेसुमार जंगल तोडीमुळे प्रदुषण वाढत आहे उष्णतेचे प्रमाण वाढल्याने पावसाचे प्रमाण कमी –ÖÖ»Öê †ÖÆê. •Ö×´Öनीची धुप होत आहे या सर्वांचा विचार करून कारखाना स्थळा¾Ö¸ü Ø“Ö“Ö, ²ÖÖ¸ü,†Ö²ÖÖ, ÃÖ¤üÖ±úú»Öß, ²ÖÖ™ü्ल ट्री, नारÔü, –ोंडू, कडुलिंब, अशोक, गुलमोहोर अशा प्रकार“Öß 3000 Æ•ÖÖ¸ü –ÖÖ›ü »ÖÖ¾Ö»Öß असून, त्याचे कारखान्यामार्फत संवर्धन केले जाते. कारखान्यावरती येणाऱ्या जाणऱ्यांनाही सावली मिळावी जनावरांना सावली मिळाली हा उद्देश आहे. त्यामुळे प्रदुषणÖÖ»ÖÖ †Öळा बसण्यास ´Ö¤üŸÖ –ÖÖ»Öß †ÖÆê. कारखान्यावरती येणाऱ्या जाणाऱ्यांची गैरसोय होऊ नये. कारखान्याचे कामकíÖ•Ö इंधनावाचूनविस्कळीत होऊ नये म्हणून कारखाना स्थळावरती भारत पेट्रोलियम कंपनी मार्फत ¯Öê™ÒüÖ»Ö ¯Ö¯Ö सुरू करण्यात †Ö»ÖÖ †ÖÆê. कारखान्यातील वरीष्ठ अधिकाऱ्यांना असलेल्या गाडयांना कारखान्या´ÖÖ±úŸÖ ¯Öê™ÒüÖ»Ö, ×›ü—Ö»Ö ¯Ö¸ü¾ÖšÖ केला जातो. ¾ÖÆüÖŸÖक भाडयातून इंधनाची रक्कम ¾Ö•ÖÖ करुन घेतली •ÖÖŸÖê.

´Öãख्यमंत्री Ãहायता निधी / इतर कपाती :

निसर्गाचा प्रकोप केंव्हा व कशा प्रकाराने होईल हे सांगता येत नाही. भूंकप, पूर, दुष्काळ, Ÿसुनामß अशा प्रकारच्या राष्ट्रीय आपत्तीसमयी मुख्यमंत्री सहायता निधी दिला जातो. या कारखान्याने वेळोवेळी दिलेल्या निधिची माहीती पुढीलप्रमाणे..

‡.ÃÖ.	**2001-02**	**2004-05**	**2005-06**
रूपये	4,58,178	13,22,005	10,07,775

या जमा केलेल्या निधीतून ‡. ÃÖ. 2006-०७ अखेर पर्यंत १२,३९,०१३ रू. महाराष्ट्र शासनाला जमा केले आहेत. कारखान्याने आम्हीही समाजाचे देणे लागले या भावनेतून नैसर्गिक आपत्ती प्रसंगी मदतीसाठी हातभार लावून सामाजिक ²ÖÖ×-Öलकी •ÖÖ¯ÖÖÃÖ»ÖßÖ †ÖÆ. ¼ÿ¯ÖÖµÖ¸ÖßµÖ Š¾Ö 10 रू, ऊस विकास निधी ४ रू, साखर संकूल १ रू, भागविकास ३ रु, †»¯Ö²Ö“ÖµÖ 1 रू. अशा प्रकारे कारखान्यामार्फत कपात केली •ÖÖµÖ. यातून त्या त्या विभागासाठी खर्च ŸÖÃÖ“Ö कारखान्याचा विकास केला जातो. शिवाय कामगारांच्या कल्याणासाठी हा निधी वापरला जातो. अशाप्रकारे कामगाराचे व सभासदांचे हित जोपासण्याचा प्रयत्न केला जातो.[39]

4.5.1.11. जनावरांच्या छावण्या :

माढा तालुक्यात ‡. ÃÖ. 2002-०३ मध्ये पावसाचे प्रमाण कमी असल्याने पाणी टंचाई निर्माण –ÖÖ»ÖßÖ. पशुधन नष्ट होण्याची परिस्थिती निर्माण –ााली होती. या कालावधीमध्ये सर्वसामान्य शेतकऱ्यांनी चारा टंचाईवर मात करुन आप»Ö ¯Ö¿ुधन वाचवले. †¿ÖÖ बिकट परिस्थितीमध्ये शासनाच्या धोरणानुसार ×¾Ö÷»Ö¸Ö¾Ö Ø¿Ö¤ सहकारी साखर कारखान्याने ५ ऑगस्ट २००३ पासून कारखाना स्थळावर जनावरÖ“ÖßÖ “ÖÖ¸Ö छावणी सुरू केली. त्याचबरÖबर तालुक्यात कारखान्यामार्फत इतर १० छावण्या सुरु केल्या. त्या ठिकाणी ३५,००० जनावरे जोपासली. या जनावरांना चारा, पशुखाद्य, पाणी कारखान्यामार्फत पुरविले. यासाठी या कारखान्याने १२.०० कोटी रूपये रक्कम गुंतवली. शासनाने ही रक्कम कारखान्याÃÖ •Ö¸Öß ×¤»ÖßÖ †ÃÖ»ÖßÖ ŸÖ¸Öß चारा टंचाई परिस्थितीमध्ये तालुक्यातील पशुधन वाचवण्यासाठी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. यामुळे शेतकऱ्यांचा आर्थिक फायदा –ााल्याचे दिसÖµÖ.[40]

4.5.1.12. †Ö¸Öोग्य सुविधा :

कारखान्यामधील कामगाराचे आरोग्य चांगले राहिले तरच तो सक्षमपणे काम करु शकेल. कामगार हा आपल्या परिवारामधील आहे असे समजून वर्षातून दोन वेळा नियमितपणे त्यांच्या आरोग्य तपासण्या केल्या जातात. कामगारांच्या औषधोपचाराचा खर्च कारखान्यामार्फत केला जातो. ‡. ÃÖ. 2005 ¯ÖÖÃÖून मोतीबिंदू शिबीरे आयोजित करून त्यातून आजपर्यंत 3500 ´ÖÖµÖÖß²Ö¤ ¿ÖÃ¡क्रिया ´ÖÖ±úµÖ केल्या †ÖÆµÖ. ŸÖÃÖ“Ö रक्तदान शिबीरातून आजपर्यंत ६००० पिशव्या रक्त संकलित केले आहे. जेष्ठ नागरिकांना मोफत काशी यात्रा घडवली आहे. आतापर्यंत ४५०० लोकांनी याचा लाभ घेतला आहे. शिवायÖ 250 लोकांना ´ÖÖ‰ú™ अबू, १५० लोकांना बुध्दगया, २०० लोकांना अष्टविनायक दर्शन घडवले आहे. †¿ÖÖ प्रकारे या कारखान्याने केवळ सामाजिक ²ÖÖ×-Öलकी तून तालुक्यातील जेष्ठ नागरिकांना तÖर्थ यात्रा घडवल्याने हा कारखाना या तालुक्याचा आस्थेचा भाग बनला आहे.[41]

छायाचित्र क्र. 15

´ÖÖ×ÝÖ²Ö¤ü ×¿Ö²Öß¸

(सौजन्य : आनंद फोटो स्टुडीओ, मोहोळ)

4.5.1.13. ×Š²Ö¢क सिंचन योजना :

ˆ•नी धरणातून कालव्यामार्फत होणारा पाणीपुरवठा, भß´ÖÖ-ÃÖßना जोडकालव्याद्वारे कोल्हापूर पध्दतीच्या बंधाऱ्यामधन होणारा पाणी पुरवठा, ÃÖीना-³ÖÖß´Ö उपसा सिंचन योजनेद्वा¸ü होणारा पाणी पुरवठयाचा लाभ हा सर्व शेतकऱ्यांना होणारा नाही. त्यामुळे पावसावरती अवलंबून असणाऱ्या शेतकऱ्यांना तसेच वरील योजनेव्दाराही पाणीपुरवठा शेवटपर्यंत होण्याची खात्री नाही. अशा परिस्थितीमध्ये अपूरा पाणी पुरवठा, शेतकऱ्यांची नडलेली आर्थिक परिस्थिती, यावर मार्ग काढून बागायती क्षेत्र टिकले तरच कारखान्याला ऊस पुरेसा येईल त्याचबरोबर शेतकरीदेखील टिकतील. यातून मार्ग काढण्याच्या उद्देशाने ‡. ÃÖ. 2001-०२ मध्ये विठ्ठलराव शिंदे ÃÖहकारी साखर कारखान्याने माढा तालुक्यातील ४५१ सभासदांचे ११०० एकर क्षेत्रावर रु. १९७.०० लाख रु. खर्चून ठिबक सिंचन योजना राबविली आहे. तसेच इतर बँकामार्फत जे शेतकरी ठिबक सिंचनासाठी कर्ज घेतील त्यांनाही कारखान्यामार्फत सहकार्य केले आहे. ‡. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये ४४५ शेतकऱ्यांना ४४१ एकर क्षेत्रासाठी ठिबकसंच कारखान्या´ÖÖ±ÔúŸÖ ×¤ü»Öê †ÖÆüŸÖ व इतर बँकामार्फत जे शेतकरी ठिबकसंच घेतील त्यांना शिफारस देण्यात येत आहे. त्यामुळे शेतीला जेवढे पाणी पाहीजे तेवढेच पाणी देता येईल. रासायनिक खताचा बेसुमार वापर टाळता येईल. पाणी जाÃŸÖ प्रमाणात दिल्याने जमिन नापीक बनते हे टाळण्यासाठी अशा प्रकÖ¸ü“ÖÖ उपक्रम कारखान्याने आखला †ÖÆê. यातून शेतकऱ्यांना शासनाकडून मिळणारी सबसिडी किंवा अनुदान मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे निश्चितच एकरी उत्पादनामध्ये वाढ –ÖÖ»Öß †ÖÆê. अशा प्रकारच्या कारखान्याच्या प्रयत्नामुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीमध्ये बदल –ÖÖ»Ö. त्यामुळे या तालुक्याच्या विकासात हातभार लागला.[42]

4.5.1.14. Æ×¸Ÿöक्रांती व गणेश पाणी पुरवठा संस्था :

माढा तालुक्यामध्ये शेतीला पाणी पुरवठा करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी एकत्र येवून हरितक्रांती व गणेश पाणी पुरवठा संस्था स्थापन केल्या. सुरूवातीस पाणी पुरवठा सुरळीत “ÖÖ»Ö ÆÖŸÖÖ ´ÖÖ¡Ö ¯Öœ¾ÖÖß•Ö ×²Ö»Ö व इतर कारणांमुळे या दोन्हीही पाणीपुरवठा योजना बंद पडल्या. या दोन्ही योजना विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखान्याच्या अगदी जवळ होत्या, म्हणून कारखान्याने या दोन्ही संख्या चालविण्यास घेतल्या.

5 ×>ÃÖ²Ö¸ 2004 ¸Öê•Öß एका कî¸Ö¸ान्वये या दोन्ही संस्था या कारखान्याने चालविण्यास घेतल्या. त्यानुसार हरितक्रांतीचे एकूण सभासद १४५ व गणेश पाणी पुरवठा संस्थचे ४१३ सभासद होते. तसेच या दोन्ही योजनेमुळे हरितक्रांती पाणीपुरवठा योजनेचे ३२०.२३ हेक्टर व गणेश पाणी पुरवठा योजनेतून ६२०.८१ हेक्टर क्षेत्र आलिताखाली येणार होते. तेव्हा या दोन्ही योजनेचे थकिŸÖ ×²Ö»Ö ¾Ö ¤ºþÃŸÖßÃÖÖšß ‡. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये २४.०६ व ‡. ÃÖ. 2006-०७ मध्ये ८०.४२ लाख रु. खर्च केले. आणि या योजना सुरू केल्या.[43] त्यामुळे कारखान्या•Ö¾Öôû ‰úसाचे क्षेत्र वाढून कारखान्याला ताजा ऊस बैलगाडीने आणने शक्य –ÖÖ»Ö. त्यामुळे साखर उतारा वाढला. अशा प्रकारच्या बंद असलेल्या योजना सुरू –ााल्याने शेतकऱ्यांमध्ये नवचैतन्य निर्माण –ााले. या योजनेवरती केलेला खर्च कारखान्याने १००% वसूल केला. परंतु शेतकऱ्यांच्या •Ößवनात आर्थिक क्रांतÖß –ााली. त्यामुळे त्यांचे •Ößवनमान उंचावले. यातूनच माढा तालुक्याच्या आर्थिक विकासास हातभार लागला.[44]

विविध वित्तिय संस्थाकडून सुरूवातीस कारखाना उभा करण्यासाठी, मशीनरी आणण्यासाठÖß ¾Ö इतर कामासाठी अर्थसÆाय्य घेवूनच विठ्ठ»Ö¸ाव शिंदे सहकारी साखर कारखान्याच्या संचालक मंडळाने अगदी अल्पकालावधीमध्ये हा कारखाना उभा केला. राष्ट्रीयकृत व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, इतर सहकारी बँकाकडून तारण कर्ज व बिगर तारण कर्ज, दिर्घमुदतीचे, मध्यमुदतीचे कर्ज घेवून कारखान्या“Öß उभारणी व विस्तार केलेला आहे. ‡. ÃÖ. 2005-०६ पर्यंत तारण कर्ज ८५,०७,२९,८१३ रूपये एवढे कर्ज घेतले आहे. तर बिगर तारण कर्ज १३,३०,८८,८९१ रू. एवढे कर्ज ‘ÖŸÖ»Ö †ÖÆ. या बँकानी कारखान्याच्या विकासामध्ये मोठा हातभार लावला असल्याने हा कारखाना अल्पकालावधीत उभा राहीला.[45]

4.5.1.15. कारखान्याÃÖ ×´ÖôÖ»ोले पुरस्कार व प्रमाणपत्रे :

×¾Ö÷»Ö¸Ö¾Ö ØÃ¿Ö¤ü सहकारी साखर कारखान्याने अतिशय अल्पकालामध्ये सोलाप¸ü ×•Ö»ÊŸÖ“Ö नव्हेतर राज्यामध्ये आपला नाव लौकिक कमावला आहे. चांगल्या उपक्रमामुळे ¤ü¿Öविदेशातही नाव कमाविले आहे. आतापर्यंत या कारखान्याÃÖ ×´ÖôÖ»Ö»Ö वेगवेगळे पुरस्कार व प्रशस्तीपत्रे पुढीलप्रमाणे.

1) १६ सप्टेंबर २००२ रोजी चाचणी गळीत हंगाम २००१-०२ मध्ये विक्रमी गाळप केलेबद्दल ¤ü¿Ö¯ÖÖÝÖôÖß¾Ö¸üß»Ö ¯Öथम क्रमांकाचे पारितोषिक नॅशनल फेडरेशन ऑफ को. ऑप. शुगर फॅक्टरीज लि. नवी ×¤ü»»Öß.

2) १८ फेब्रुवारी २००५ मध्ये- सन २००३-04 ´Ö¬ये उत्तम तांत्रिक कार्यक्षमतेबद्दल मध्य विभागात वसंतदादा शुगर इन्स्टिटयूट, पुणे. यांचेकडून तृतीय क्रमांकाÖ“Ö ¯ÖÖ×¸üŸÖÖê×Âाक.

3) 24 ×›üÃÖë²Ö¸ü 2006 ‡.ÃÖ. 2005-०६ मध्ये उत्तम तांत्रिक कार्यक्षेत्रामध्ये वसंतदादा शुगर इन्स्टिट्युट, ¯Öणे. यांचेकडून व्दितीय क्रमांकाचे पारितोषिक.

4) २२ डिसेंबर २००७ सन २००६-०७ मध्ये महाराष्ट्रातील सहकारी तत्वावरील डिस्टीलरीची मागील तीन वर्षातील तुलनात्मक परिक्षण करून वसंतदादा शुगर इन्स्टिटयुट, पुणे. यांचेकडून डिस्टिलरी प्रकल्पास ´ÖÆüÖ¸üÖÂ™ÒüÖÓŸÖß»Ö "²ÖÖÃ™ü ×›üÃ™üß»Ö¸üß †¾ÖÖ›Ôü"

4.5.2. लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, अनगर, ता. मोहोळ:

ÃÖÖê»ÖÖ¯Ö¸ü ×जल्ह्याची वरदायिनी उजनी धरणातून पाणी माढा व मोहोळ तालुक्याला शेतीसाठी देण्यास १९८४-85 ´Ö¬ये –ााली. त्याच बरोबर ÃÖßना-भोगावती नदी वरती कोल्हापूर पदध्दतीचे बंधारे बांधून नदी काठावरती असणाऱ्या जमिनीस पाणी देण्यासाठी पाणी सोडण्यास सुरूवात –ाल्याÖने शेतीला पाणी मिळू लागले. प्रामुख्याने पश्चिम महाराष्ट्रातील सतत दुष्काळाच्या छायेत असणाऱ्या १३ तालुक्यामध्ये मोहोळ हा देखील दुष्काळी तालुका आहे. परंतु उजनी धरणाच्या पाण्यामुळे मोहोळ तालुक्यातील शेती ओलिताखाली आली आहे. त्यामुळे बागायत क्षेत्र वाढले. त्यामुळे नगदß ×¯Öकांकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढला. त्यामुळे ऊसाचे क्षत्रही मोठया प्रमाणात वाढले. त्यामुळे वाढलेल्या ऊसाची मोठी समस्या निर्माण –ााली. मोहोळ तालुक्यातील वाढत्या ऊसाबरोबर शेतकऱ्यांचे आर्थिक •Ößवमान उंचावले पाहीजे. यासाठी मोहोळ तालुक्याचे लोकनेते बाबुराव पाटील यांना मोहोळ तालुक्यात साखर कारखाना निघाला पाहß•Ö †ÃÖ वाटत होते. त्यांचे अपूर्ण राहीलेले स्वप्न राजन बाबुराव पाटील यांनी अनगर परिसरात " लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर " कारखाना काढून स्वप्नपूर्ती केली.[46]

मोहोळ तालुका हा सतत दुष्काळी परिस्थितीला सामोरा जाणारा तालुका म्हणून ओळखला जातो. ¯ÖÖ¾ÖÃÖÖôÖ ÃÖ¯ÖÖ“Ö पाण्याचे दुर्भिक्ष जानवायचे ओढे, नदी, डोंगर उता¸Öवरती असलेल्या विहीरी किंवा इतर मार्गाने थोडेसे बागायती क्षेत्र होते. परंतु उजनी धरणाच्या डाव्या-उजव्या कालव्यातून सिंचनासाठी पाणß सोडल्यानंतर मोहोळ तालुक्याच्या दक्षिण भागात सिंचन क्षेत्र वाढले. त्यामुळे ऊसाचे क्षेत्र वाढू लागले. पुढे

³ÖßÖ´ÖÖ-ÃÖीना जोडकालव्यातून ÃÖßना नदीमध्ये पाणी सोडण्यात आले. सßना नदीवरती कोल्हापूर प¬¤ŸÖßÖ“Ö बंधारे बांधले. या बंधाऱ्यामुळे मोहोळ तालुक्यात बागायती क्षेत्र वेगाने वाढले. शेतकरी मोठया प्रमाणात ‰úÃÖÖ“Ö ¯Ößक घेण्याकडे वळाले. त्यामुळे साखर कारखान्या“Öß गरज भासू लागली.

छायाचित्र क्र. 16

लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, अनगर

(सौजन्य : आनंद फोटो स्टुडीओ, मोहोळ)

आतापर्यंत मोहोळ तालुक्यातील ऊस सिध्देश्वर सहकारी कारखाना सोलापूर, भोगावती सहकारी कारखाना इर्ले-वैराग, विठ्ठल सहकारी साखर कारखाना, गुरसाळे, पंढरपूर यथे जात होता. त्यानÓŸÖ¸ü ³ÖßÖ´ÖÖ सहकारी साखर कारखाना, टाकळी (सि.) ता. मोहोळ यथे सुरु –ाला मात्र मोहोळ तालुक्याचा दक्षिण-पश्चिम भागच त्याच्या कार्यक्षेत्रात येत होता. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने साखर कारखान्याची गरज होती. या कारखान्याचे कार्यक्षेत्र संपूर्ण मोहोळ तालुका असून त्यामध्ये असणारी सर्व गावे, वाढया, वस्त्या †ÖÆê.

शासनाची मान्यता मिळाल्यानंतर लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखान्या“Ö भागभांडवल गोळा करण्यास शुभारंभ केला. त्यास अतिशय चांगला प्रतिसाद मिळाला. यातून उत्पादक शेतकरी सभासद १०४६९ प्रत्येकी ५००० रु. प्रमाणे ५,१८,१४,१००.०० भाग भांडवल जमा –ÖÖ»Öê. ŸÖ¸ü शासन शेअर्स १६८०० भाग प्रत्येकी ५००० रु. प्रमाणे प्रथम परत फेडीच्या हक्काने ८ कोटी ३३ लाख रु. •Ö´ÖÖ –ाले. त्याचबरोबर सहकारी सोसायटया १० भाग प्रत्येकी ५००० रु. प्रमाणे ५०,००० रु. जमा –ÖÖ»Öê. असे एकूण १३,५१,६४,१०० भाग भांडवल गोळा –ाले. त्यामुळे साखर कारखाना अगदी अल्पकाळात ˆ³ÖÖ ¸üÖ×Æüल्याचे दिसून येते.

ŸÖŒŸÖ क्र. ३५

लोकनेते ²ÖÖ²Ö¸üÖ¾Ö ¯ÖÖ™üß»Ö सहकारी साखर कारखान्या“Ö ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü व भागभांडवल

(2001-02 ŸÖ 2006-07)

अ.क्र.	ŸÖ¯Ö¿Öß»Ö	2001-02		2006-07	
		सभासद संख्या	भाग भांडवल	सभासद संख्या	भाग भांडवल
1)	उत्पादक सभासद	10469	51814100	102.211	6,7467900
2)	सहकारी संख्या	10	50,000	10	50,000
3)	महारष्ट्र शासन	01	8,33,00,000	01	84000000
4)	एकूण	10,480	13,51,64,100	10222	151517900

(Ã¡ÖÖŸÖ- ¾ÖÖÙÂÖक अहवाल, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना अनगर. २००१-02 ŸÖ 2006-07 ¯Ö- 3,1.)

वरील तक्त्याचे अवलोकन केले असता असे दिसून येते की 2001-०२ मध्ये उत्पादक सभासद संख्या १०४६९ होती ती २००६-०७ मध्ये कमी होऊन १०२११ –ÖÖल्याचे दिसते. यावरुन का¸ÖÞÖ सभासदांनी †¯Ö»Öê ¿Öê†सर्स परत घेतले तसेच काही उत्पादक सभासद मयत –ााल्याचे दिसते. तर सहकारी संस्थेचे ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü 2001-02 ŸÖ 2006-०७ पर्यंत तेवढेच राहिल्याचे दिसून येते त्याचप्रमाणे २००१-०२ मध्ये भागभां›¾Ö»Ö 51814100.00 –ााले असल्याचे दिसून येते तर २००१-०२ तेवढेच राहीले. तर शासन भागभांडवल २००१-०२ मध्ये ८,३३,००,००० होते ते २००६-०७ मध्ये ८४,००,००,०० एवढे –ÖÖ»Öê †ÖÆê.[47]

लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखान्याच्या कार्यक्षेत्रामध्ये संपूर्ण मोहोळ तालुका येत असून या तालुक्यातील सर्व १०२ गावे सामाविष्ट केली आहेत. या गावातील कारखान्याकडे •Ö¾ÖœüÖ ‰ú,ÃÖ नोंद होता तेवढा सर्व गाळप केला जातो. या कारखान्यातीच्या ताब्यातील जमीन/परिसर-बिगर शेती जमीन १६५ एकर आहे. या कारखाना स्थळाच्या सर्व जमीनीचा सारा ग्रÖÖ´Ö पंचायत अनगर यांना अंशदान स्वरुपात एकरकमी ३५०० रु. भरला आहे.या कारखान्यामुळे अनगर ग्रामपंचायतीचे उत्पादन वाढले असल्याने ग्रामपंचायतीतील गावातील पायाभूत सुविधा, सुधारणा करण्यासाठी चांगला हातभार लागत आहे. त्या´ÖÓôÖê गावात रस्ते, दिवाबत्ती, शौचालये, गटार व्यवस्था, स्वच्छता, पाणीपुरवठा या सुधारणा –ााल्याने गावातील •ÖßवनमानसुधारŸल्याचे दिसून येते.[48]

4.5.2.1. कारखाना क्षेत्रातील ‰ú,ÃÖ :

लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखान्याकडे त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील १०२ ग्रÖÖ¾ÖÖŸÖß»Ö ऊस लागवड नोंद केली जाते. सन 2001-०२ मध्ये कारखान्याने चाचणी गळीत हंगाम उशीरा सुरू केला

होता. कारखान्याचा गळीत हंगाम केव्हा सुरू होतो हे माहीत नसल्यामुळे ऊस नोंद केलेली नव्हती. Ãन 2002-०३ मध्ये ३७८७.०२ हेक्टर %úÃÖ“Öß नोंद –ाली तो सर्व ऊस गाळप केला. सन 2003-०४ मध्ये 1937.19 हेक्टर ऊस क्षेत्राची नोंद –Ö»Öß. त्याचेही गाळप केले. मात्र सन 2004-०५ मध्ये पाठीमागील वर्षामध्ये दुष्कÖô पडल्यामुळे कारखान्याच्या क्षेत्रातील ऊसाचे क्षेत्र कमी –ाल्याने कारखान्याक› %úÃÖ“Öß नोंदही अतिशय कमी –ाली. त्यामुळे हा कारखाना सुरु केलाच नाही. सन 2005-०६ मध्ये ३२५१.१७ हेक्टरची नोंद –ाली त्याप्रमाणे सर्व ऊसाचे गाळप केले. सन 2006-०७ मध्ये कारखान्याक› 8589.60 हेक्टर नोंद –ाली त्यानुसार सरासरी गाळप –Ö»ÖÖ. त्याचबरोबर या कारखान्याने सन 2002-03, सन 2003-04, सन 2006-०७ मध्ये आपल्या क्षेत्राबाहेरिल महाराष्ट्रातील ऊस आणल्याचे दिसून येते.[49] ´ÖÖ¡Ö असे लक्षात येते की ऊस क्षेत्राची कमी अधिक लागवडीची नोंद होत आहे. याचे कारण पावसाचे कमी †×–Öक प्रमाण किंवा काही शेतकरी आपला ऊस इतर कारखान्याला घालताना दिसून येते. सन 2006-07 मध्ये मात्र पाऊसकाळ चांगला –ाला असल्याने नोंद –ालेल्या सर्व ऊसाचे गाळप केले असून ऊस उत्पादकांना न्याय दिल्याचे दिसून येते.[50]

लोकनेते सहकारी साखर कारखान्याची ¤ैनिक गाळप मर्यादा १२५० मे. टनाची आहे. त्यामध्ये पहिल्या चाचणी गळीत हंगामाचे ११८७.१० मे. टनाचे गाळप केले असून पहिल्या गळीत हंगामामध्ये सन 2002-०३ मध्ये दैनिक १७०५.१० मे. टनाचे केले. तर सन २००३-0४ मध्ये कारखान्याच्Ö ŸÖÖ×¡Öक अडचणीमुळे दैनिक गाळप कमी गाळप –Ö»Ö. ŸÖ 1993.61 ´Ö. टन –Ö»Ö ŸÖ¸ सन 2004-०५ मध्ये दुष्काळी परिस्थितीने ऊसाची लागवड फार कमी –ाल्याने कारखान्याने गळीत हंगाम चालू केला नाही. सन 2005-०६ मध्ये २३०७ मे. टनाचे दैनिक गाळप केले. पाऊस चांगला –ाल्याने ऊसाचे क्षेत्र वाढले होते. तर सन 2006-०७ मध्ये २२३३ मे. टनाचे गाळप केले मर्यादेपेक्षा जास्त गाळप करुन कारखाना सुस्थितßŸÖ ¾Ö चांगल्याप्रकारे चालवून नोंद –ालेला सर्व ऊस गाळप करुन उत्पादक शेतकऱ्यांना चांगला भाव दिला व ऊसाचे गाळपही केले. त्यामुळे परिसरातील उत्पादक शेतकऱ्यांना कारखान्याबद्दल आत्मियता आहे.[51]

या कारखान्याला शासनाने १२५० मे. टन दैनिक गाळप क्षमतेची परवानगी दिली आहे. ¯Ö¸ŸÖ कारखान्याच्या कार्यक्षेत्रामध्ये काही भागात जलसिंचनाच्या सुविधा वाढल्याने ऊसाचे क्षेत्रही वाढले आहे. •Ö¸ß ×¤¾ÖÃÖÖ»ÖÖ 1250 ´Ö. टन गाळप क्षमता असली तरी त्यापेक्षा ज्यादा क्षमतेने गाळप केल्याशिवाय नोंद –ालेल्या ऊसाचे गाळप होणार नाही म्हणून प्रत्येक हंगामामध्ये २५०० मे. टन ज्यादा गाळप केले जाते. त्याचा फायदा शेतकऱ्यांना होतो कारण ऊस वेळेत गेल्याने ऊसाचे वजन वाढते व उताराही चांगला पडते व शेतकऱ्यांचा फायदा होतो. सन 2001-०२ मध्ये कारखान्याकडे नोंद –ालेला कार्यक्षेत्रातील सभासद,

बिगर सभासद यांचा ऊस वेळेत गाळप केला. त्यास चांगला उतारा आला. सन 2001-०२ मध्ये ११.६३, सन 2002-०३ मध्ये ११.६७ तर सन 2003-०४ मध्ये १०.८४ उतारा मिळाला. सन २००३-०४ मध्ये दुष्काळ सदृश्य परिस्थितीमुळे गाळप सुरू केले नाही. सन 2005-०६ मध्ये साखÖ¸¡ ˆŸÖÖ¸Ö चांगला म्हणजे 10.64 ŸÖ¸¡ सन 2006-०७ मध्ये साखर उतारा ११.३० मिळाला. त्यामुळे या कारखान्यामधला एक वर्षाचा (सन 2003-०४) ११.८४ चा उतारा सोडला तर सरासरी ११% च्या आत नसल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. 36

कारखान्याने ऊस उत्पादकांना दिलेला दर

ŸÖ¯ÖÐ¿ÖÑ»Ö	¾ÖÂÖ					
	2001-02	**2002-03**	**2003-04**	**2004-05**	**2005-06**	**2006-07**
‰ú¿Ö ¤¸¡ (प्रति मे.टन)	उ.ना.	742.44	768.50	ÝÖÖôÖ¯Ö ²Ö¤¡	1350	877.96

(Ã¡ÖÖŸÖ- वार्षिक †Æü¾ÖÖ»Ö 2007-०८ लोकनेते सहकारी साखर कारखाना, अनगर)

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸¡ जिल्ह्यातील इतर कारखान्याप्रमाणे शेती ऊस उत्पादकाना ऊसाच्या रिकव्हरी प्रमाणे ¤¡र देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. सन २००३-०४ मध्ये दुष्काळसदृष्य परिस्थितीमुळे उसाचे क्षेत्र कमी –ाले त्यामुळे कारखान्याने सन २००४-०५ मध्ये कारखाना बंद ठेवला.

4.5.2.2. कार्यक्षेत्राबाÆê¸¡“ÖÖ ‰úÃÖ :

लोकनेते सहकारी साखर कारखान्याने आपल्या कारखान्याचे सभासद, बिगर सभासदाच्या ऊस गाळपाबरोबरच कार्यक्षेत्राबाहेरचा ऊस गाळप केला.

तक्ता क्र. ३७

कार्यक्षेत्राबाहेरील गाळप केलेला ऊस (सन २००१-०२ ते सन 2005-06)

गळीत हंगाम	एकूण ऊस गळीत ´Ö. टन	कार्यक्षेत्राबाहेरील ऊस गळीत	कार्यक्षेत्राबाहेरील ‰úÃÖÖÃÖ ×¤ü»Ö»ÖÖ ¤¸¡
2001-02	92,597	36367.888	818.00
2003-04	77584.969	61445.538	738.50
2004-05	गळीत हंगाम	गळीत हंगाम	गळीत हंगाम
2005-06	332193.999	1229.973	1350

(Ã¡ÖÖŸÖ- ¾ÖÖÙÂÖú †Æü¾ÖÖ»Ö, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना लक्ष्मी नगर,अनगर. २००१-2006)

वरील तक्यावरून असे दिसून येते की २००१-०२ चाचणी गळीत हंगामामध्ये ९२५९७ टनाचे ÝÖÖôÖ¯Ö –ाले त्यामध्ये ३६३६७.८८८ टन असून ऊस हा बाहेरून आणला त्यामुळे ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर

कारखान्याकडून घेतला व इतर ऊस हा शेजारच्या तालुक्यातून आणला. त्यामध्ये भि´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्यामार्फत ऊस आणून त्याला ८१८.०० भाव दिला तर कार्यक्षेत्राच्या बाहेरून आणला त्यास अनुक्रमे ८००.००, ८५०.०० अशा प्रकारे दर देण्यात †Ö»ÖÖ. ÃÖन 2002-०३ मध्ये ९६४८२.३७३ मे.टन कार्यक्षेत्राबाहेरील ऊस गळीतीसाठी आणला त्याला ७४२.४४ रू. दर ×¤ü»ÖÖ. सन 2003-०४ मध्ये ६१४४५.५३८ टन ऊस कार्यक्षेत्राबाहेरील ऊस गाळपासाठी आणला. त्या ऊसाला अनुक्रमे ७६८.५०, 700.00, 710.00 †¿ÖÖ ¯ग्रकारे भाव दिला होता. सन २००४-०५ मध्ये पाठीमागील वर्षामध्ये दुष्काळी ¯Ö×¸ü×ÃÖ£ÖÖŸÖß´ÖÖÔ ऊस लागवड होऊ शकली नाही. जो ऊस होता तो पाण्याअभावी जळून गेला. तर कांहß ‰úÃÖ होता इतर कारखान्याकडे किंवा “ÖÖ¸üÖ छावण्याला पाठवला गेला. सन २००५-०६ मध्ये कारखान्याने कार्य क्षेत्राबाहेरील १२२९.९७३ टन ऊस गाळपासाठी आणला त्या ऊÃÖÖ»ÖÖ 1350.00 ºþ. ¤ü¸ü ×¤ü»ÖÖ ŸÖ¸ü सन 2006-०७ मध्ये कारखाने १,१२,३४०.८७१ टन ऊस घेतला. या क्षेत्राबाहेरील ऊसाला ८७७.९६ पैसे असा ¤ü¸ü ×¤ü»ÖÖ.[52]

4.5.2.3. ÃÖÖखरेपासून मिळणारे उत्पन्न :

तक्ता क्र. ३८

ÃÖाखर उत्पन्न, विक्री व रक्कम (2001-02 ŸÖê 2005-06)

¾ÖÂÖÔ	साखर उत्पन्न ÛÌú¾ÖÖ™ü»Ö	ŸÖ¯ÖÖ¿ÖᯙÖ	विक्री ÛÌú¾ÖÖ™ü»Ö	×´ÖôÖÖ»Öê»Öß रक्कम	एकून रक्कम
2002-03	266630	खुली साखर	1,59,647	17,45,29,821	17,99,79,204
		लेव्ही साखर	4505	54,49,383.15	
2003-04	84099	खुली साखर	151944	182039217	182323419
		लेव्ही साखर	220	284202.60	
2004-05	ग¦ÖôßŸÖ ²Ö¤ü शिल्लक विक्री	खुली साखर	84090	128422606.10	154222287
		लेव्ही साखर	199968	25799681.44	
2005-06	419799	खुली साखर	72848	12,47,72227	144818568
		लेव्ही साखर	14885	20,046341.55	

(Ã¡ÖÖêŸÖ- ¾ÖÖÙÂÖÛú †Æü¾ÖÖ»Ö, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, २००१-02 ŸÖê 2006-07)

लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखान्या»ÖÖ सन 2001-०२ मध्ये चाचणी गळीत हंगाम सुरू केला. कारखान्याला १२५० मे. टन गाळपाचा परवाना मिळालेला †ÖÆê. उजनी धरणाच्या उजव्या-डाव्या कालव्यातून मोहोळ तालुक्याच्या काही भागास पाणी मिळाले. तसेच ³ÖÖß´ÖÖ-ÃÖßना जोडकालव्यामुळे ÃÖßना भोगावती नदीवरती कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे बांधल्यामुळे बागायती क्षेत्र वाढले आहे. त्यामुळे कारखान्याकडे नोंद –Ö»Öê»ÖÖ •ÖÖÃŸÖßŸÖ •Öास्त ऊस गाळप केले जाते.[53]

वरील तक्त्यावरुन असे दिसून येते की लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखान्याने चाचणी गळीत हंगाम २००१-०२ मध्ये १,०७,७३० पोती साखर उत्पादन घेतले होते ¯Ö¸üÖ पहील्या वर्षी कोणत्याही प्रकारे साखर विक्री –ाली नाही. सन 2003-०४ पासून शासकीय नियमानुसार खुल्या बाजारात व लेव्ही साखर विक्री करण्यास सुरूवात केली सन 2003-04 ¯Öासून सन २००६-०७ पर्यंत मोठ्या प्रमाणात देशांतर्गत बाजारपेठेमध्ये साखर विक्री केली.[54]

4.5.2.4. निर्यात केलेल्या साखरेपासून मिळालेले उत्पन्न :

¾ÖÂÖÔ	निर्यात साखर	निर्यात साखर	×´ÖôÖÖ»Öê»Öê ˆŸ¯Ö®Ö
2005-06	49530	1896.70	93943551.00

लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखान्याने देशातंर्गत बाजारपेठेप्रमाणेच जागतिक बाजारपेठेत साखर विकली. सन २००५-०६ मध्ये या कारखान्ÖÖची साखर मे. साकुमा एक्सपोर्ट मुबंई यांचे मार्फत ४९५३० क्विंटल साखर निर्यात केली. त्यामधून ९,३९,४३,५५१.०० रक्कम आहे. ¯Ö¸üÖ दरम्यान देशात साखरेचे उत्पादन वाढल्याने देशात व आंतरराष्ट्रीय स्थरावरती साखरेचे भाव कमी –ाले. त्यामुळे केंद्र सरकारने प्रति क्विंटल १३५ रु. व महाराष्ट्र सरकारने १०० रु. आर्थिक अनुदान दिले होते. अशा प्रकारे या कारखान्याने निर्यातक्षम साखर तयार करून कारखान्याचे नाव जागतिक बाजारपठेत पोहचवले. त्यामुळे परकीय चलन भारतात येण्यास मदत –ाली. यातून आपल्या देशाला परकीय चलनाची गरज आहे ती काÆüß अंशाने भागवण्याचा प्रयत्न या कारखान्याने केल्याचे दिसून येते. त्यामुळे मोहोळ तालुक्याच्या आर्थिक विकासात भर पडली.[55]

4.5.2.5. कामगार :

भारतामध्ये लोकसंख्येच्या वाढत्या समस्येमध्ये वाढती बेरोजगारी ही एक देशापुढील फार मोठी समस्या आहे. राजन बाबुराव पाटील यांनी मोहोळ तालुक्यामध्ये वाढलेल्या बेकारीवरती काही प्रमाणात का Æüाईना मात करता येईल. जर साखर कारखाना उभारणीचा प्रयत्न केला. मोहोळ तालुक्यात वाढते जलसिंचनाचे प्रकल्प यामुळे बागायती क्षेत्र वाढून ऊसाचे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात वाढले असल्याने कारखान्याचीदेखील गरज होती. त्यातून लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना अनगर यथे उभा केला. कामगाराच्या सहायाने कारखान्या“ÖÖ ¾ÖÖ™ü“ााल चांगल्या प्रकारे चालू †ÖÆê. कारखान्यावरती काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांसाठी स्वतंत्र बंगले असून इतर अधिकारी वर्गासाठी भव्य अशी वसाहत कारखाना Ã£ÖôüÖवर उभारण्यात आली असून सर्व सोईंनी युक्त डांबरी रस्ते, रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना पथदिवे, संरक्षण व्यवस्था, गटार व्यवस्था, खेळासाठी भव्य मैदान, मुलासाठी शाळेची व्यवस्था वसाहतीमध्ये केलेली आहे.

- **कामगार कल्याण योजनÖÖ :**

कोणताही उद्योग धंदा हा कुशल अकुश»Ö कामगारावरतीच अवलंबून असतो. त्यामुळे कामगार सुखी, समाधानी, असेल तरच त्या उद्योगाची भरभराट होत असते. म्हणून कारखान्यामध्ये काम करण्यासाठी कामगार कल्याण योजना आखल्या आहेत. कामगारासाठी वसाहती आहे त्याचप्रमाणे हंगामी कामगारासाठी तरटयाची घरे बांधून निवारा केला जातो. काम करीत असताना एखादया कर्मचाऱ्यास इजा –ÖÖ»ÖÖß, जखमी –ÖÖ»ÖÖ, ¿ÖÖ×¸¡¸ßक व्यंग आले तर आर्थिक मदत केली जाते. मृत्यू –ााल्यास रोख मदत दिली जाते किंवा त्याच्या वारसास कामावरती घेतले जाते. कामगारांना पहील्या गळीत हंगामापासूनच बोनस व सानुग्रह अनुदान दिले जाते फॅमिली पेन्शन दिली जाते. कर्मचाऱ्यांना सायकल, वाहने दिली जातात. त्यांचा शासकीय नियमांनÃÖÖ¸¡ ×¾Ö´ÖÖ ³Ö¸¡»ÖÖ •ÖÖŸÖÖ. जखमी कामगारांचा दवाखाण्याचा सर्व खर्च केला जातो. त्यामुळे कर्मचाऱ्यांनाआपण सुरक्षित असल्याची जाणीव होते. कामगारांच्या कल्याणासाठी बोनस, विमा, सानुग्रह अनुदान, भविष्य निर्वाह निधी खालीलप्रमाणे भरला आहे.

तक्ता क्र. ३९

विमा, भविष्यनिधी व इतर

ŸÖ¯ÖÖ¿ÖßÖ»Ö	**2001-02**	**2002-03**	**2003-04**	**2004-05**	**2005-06**
भविष्यनिर्वाह निधी कारखाना वर्गणी	6700	10874	14350	84885	259093
बोनस व सानुग्रह अनुदान	72,672	3,41,756	490949	3227668	2194217
×¾Ö´ÖÖ	4,81,738	2,90,894	575824	425157	467004
फॅमिली पेन्शन कारखाना वर्गणी	15,175	24,682	28574	192672	588071

(Ã¡ÖÖŸÖ- ¾ÖÖÙÂÖक अहवाल, लाोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, २००१-2006)

सदर तक्यावरून असे दिसून येते की लाोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखान्याने कामगारांच्या हिताच्या किंवा कल्याणाच्या अनेक योजना सुरू केल्याचे दिसते कामगाराच्या वेतनातून त्यांचा भविष्यनिर्वाह निधी, हप्ता वेळेत त्या खात्यामध्ये जमा केल्याचे दिसते एवढेच नाही तर कारखान्या“ÖÖ असणारा वाटादेखील त्यांच्या खात्यामध्ये जमा केला जातो. बोनस व सानूग्रह अनुदानदेखील दिलÖ •ÖÖŸÖÖ. सन 2001-०२ पासून ८.३३ % बोनस दिला जातो. तर सानुग्रह अनुग्रह अनुदान १० % ×¤ü»ÖÖ •ÖÖŸÖÖ †ÖÆü. ŸÖÃÖê“Ö ¾ÖÖß´ÖÖ हप्तेदेखील वेळेत भरून काळजी घेतली जाते. प्रत्येक कर्मचाऱ्यास फॅमिली पेन्शन

कारखान्याचा वाटा तात्काळ भरला जातो. त्यामुळे कारखान्यामध्ये काम करणाऱ्या प्रत्येक कर्मचाऱ्याच्या भविष्याचा विचार केला जात असल्याने कर्मचारी निश्चिंŸÖ †ÖÆêŸÖ.[56]

- **†Ö¸ÖÖêग्य सुविधा :**

कामगाराचे आरोग्य सदृढ तर कारखाना सदृढ याप्रमाणे कागारांच्या आरोग्याची काळजी घेतली •ÖÖŸÖê. ŸÖê–ï डॉक्टरांच्या कडून आरोग्यशिबीरामधून कर्मचाऱ्यांची सर्व रोग निदान शिबीरे आयोजित करून निदान केले जाते. असाध्य आजार असल्यास पूर्ण खर्च कारखाना करतो. त्याचप्रमाणे लाोकनेते बाबुराव ¯ÖÖ™üß»Ö यांच्या जयंती निमित्त दरवर्षी १ ऑगस्ट रोजी व १९ फेब्रुवारी पुण्यतिथी दिवशी अशी शिबि¸ê ‘ÖêŸÖ»Öê •ÖÖŸÖÖŸÖ. ऊस तोडणी मजुरांना देखील या सुविधा पुरवल्या जातात. आरोग्य उपकेंद्र अनगर येथील डॉक्टरांच्या कडून तपासण्या केल्या जातात. रक्तदान शिबिरे केले जातात. कारखाना Ã£ÖôÖ वरती प्राथमिक सुविधा पुरविल्या जातात. आरोग्य उपकेंद्र अनगर यंथील डॉक्टरांच्याकडून तपासण्या केल्या जातात. रक्तदान शिबीरे आयोजित केले जातात. कारखाना स्थरावरती प्राथमिक सुविधा पुरविल्या जातात. शुध्द व चांगले पाणी कामगार व कर्मचारी ऊसतोडणी कामगारांना पुरवठा केला जातआहे. ऊस वाहतकüßÃÖÖšüß असलल्या बैलगाडयाची देखभाल घेतली जाते. बैलांना पशुवैद्यकीय दवाखाना अनगर येथून तपासण्या व औषधोपचार केला जातो. पशुचिकिसा शिबीरे कüÖरखाना स्थळावर आयोजित केली जातात.शेतकरी Ã³ÖÖÃÖ¤üÃÖÖšüß आरोग्य सुविधेबरोबरअसाध्य आजार –ााल्यास १०,००० रु. पर्यंत मदत करतो या कारखान्याने आजपर्यंत ७,७२, ६५६ इतकी रक्कम वैद्यकीय उपचारासाठी खर्च केल्याचे दिसून येते.[57]

4.5.2.6. ´Öुख्यमंत्री सहाय्यता निधी :

»Öोकनेतेबाबुरावपाटील सहकारी साखर कारखान्याने आम्ही ही शासनाचे देणे लागतो. त्यांच्या ऋणातून उत्तराई होण्याची इच्छा मनात असल्याने ज्यावेळी भूकंप, पूर, त्सुनामी, दुष्काळी, अशा नैसर्गिक आपत्ती आपल्या देशावर किंवा राज्यावर कोसळतात अशा वेळी कारखान्याने नैसर्गिक आपत्तीवेळी शासनास पूढील प्रमाणे आर्थिक मदत केली जाते. »ोकनेते बÖÖ²Ö¸üÖ¾Ö ¯ÖÖ™üß»Ö सहकारी साखर कारखान्याने आपली सामाजिक जबाबदरी स्विकारत २००४-०५ मध्ये ३,०६,००० आणि २००५-०६ मध्ये ७,५७,३८८ रू. एवढा निधी मुख्यमंत्री सहाय्यता निधी खात्यामध्ये जमा केलेला आहे. वरील प्रमाणे जमा केलेला निधी हा शेतकऱ्यांच्या ऊस बिलातून कपात केलेला आहे.[58] या कारखान्याने सन २००२-03 ŸÖê 2005-०६ पर्यंत ×›ü–ेल विक्रीमधून ७,६७,२४२ रु. नफा मिळवला आहे.[59] अशाप्रकारे डि–Ö»Ö ¯Ö¯ÖÖ´Öôû ÃÖ¾ÖÖ“ÖÖ“Ö ±ायदा –ााल्याचे दिसून येते कारखान्याच्या नफ्यामध्ये वाढ –ााल्याचे दिसून येते. या पट्रोल-×›ü–Ö»Ö ¯Ö¯ÖÖ´Öôû संचालक, कर्मचारी, शेतकरी व इतर वाहनधारकांची ¯Öê™ÒÖê»Ö-×›ü–ेलची सोय –ÖÖ»Öß.

४.५.२.७. शेतकऱ्यांना मदत :

मोहोळ तालुका कारखाना कार्यक्षेत्रातील शेतकऱ्यांना, सभासद शेतकऱ्यांना कारखान्या´ÖÖ±ÖÔŸÖ वेगवेगळया प्रकारची मदत दिली जाते. ऊस बेणे-कारखान्यामार्फत शेतकऱ्यांना आधुनिक पध्दतीने ¿ÖêŸÖß कां¸ावी व उत्पादन जास्त घ्यावे यासाठी ऊस बेण्याच्या सुधारित जातीचे बेणे पुरविले जाते. त्यामध्ये कोशि ६७१, को.८६:०:३२, को.९४:०:१२ या जातीचे बेणे उधारीने पुरविले जाते. शेतकऱ्यांनी त्याचा ऊस कांÖ¸खान्याला गाळपासाठी घालणे व ऊस बिलातून वसूल करण्याच्या अटीवरती दिले जाते.

- **¿ÖêŸÖकरी मार्गदर्शन कार्यशाळा :**

´ÖÖहोळ तालुक्यातील पापरी येथे ५ मार्च २००५ रोजी ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांचा मेळावा घेतÖ»ÖÖ. त्यामध्ये कां×ÂÖ अधिकारी कदम, त–Ö ¿Öतकरी यांच्या बरोबरीने पुणे येथी»Ö ¾ÖÆß. एस पाटील यांनी मार्गदर्शन कां»Ö, कारखान्याचे संस्थापक अध्यक्ष राजन पाटील, कारखान्याचे व्यवस्थापकßय संचालक श्री. बेल्हेकां¸ यांनी मार्गदर्शन केले. ऊस लागण पट्टा पध्दतीने करणे, पाण्याचे नियोजन करणे, ठिबक सिंचनाचा उपयोग करणे, सेंद्रीय खताचा उपयोग करणे, शक्यतो रासायनिक खताचा वापर टाळवा, ऊस बेणे सुधारीतÖ पध्दतीचे लागण करणे जÖÃŸÖßŸÖ •ÖÖÃŸÖ ‰ÃÖ उत्पादन घेणे, अधिकाऱ्यांचे मार्गदर्शन घेणे इत्यादी बाबीचे मार्गदर्शन या कार्यक्षेत्रात करण्याŸÖ †Ö»Ö. त्यामुळे उत्पादनात वाढ –ाली. शेतकऱ्यांचे आर्थिक •ßवमान ˆ“ÖÖ¾Ö»Ö, यातून त्यांच्या आर्थिक विकासाबरोबर ´ÖÖÆÖôÖ तालुक्याचा आर्थिक विकांÖÃÖ –ÖÖ»ÖÖ.[60]

- **रासायनिक खत पुरवठा :**

¯ÖÖ¾ÖÃÖÖ“Ö ¯रमाण चांगले –ााले. उजनी धरण पूर्ण क्षमतेने भरले की बागायती क्षेत्र वाढलÖ. †¿ÖÖ वेळेस रासायनिक खताचा तुटवडा निर्माण होतो. तेव्हा शेतकऱ्यांना खत विक्रते चढेल किंमत घेवन खत देतात तोही दुकानदारÖच्या मर्जिने घ्यावा लागतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांची कुचंबना होते. कांही ¾ÖôÖÃÖ त्यांच्याकडे पैसा नसतो. बँका कर्ज पुरवठा वेळेत करत नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या उत्पादनावरती त्व¸ßŸÖ परिणाम होवून उत्पादन कमी निघते. शेतकऱ्यांची ही निराशा टाळण्यासाठी कारखाना कार्यस्थरÖ¾Ö¸ŸÖß कां×ÂÖ केंद्र उघडले असून शेतकऱ्यांना योग्य किमतीमध्ये खत पुरवठा केला जातो. शेतकऱ्यांना ऊस ¯ÖßकांÖÃÖÖšß ऊस बिलातून परतफेड करण्याच्या अ™ßवरती खत पुरवठा केला जातो. त्यामुळे शेतकऱ्यांची †Öùथक वनवन थांबुन त्याच्या एकूण उत्पादनामध्ये वाढ –ÖÖ»Öß.[61]

साखर कारखान्यामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांना त्यांच्या अÖर्थिक अडचणीतून मार्ग कांाढण्यासाठी कारखाना स्थळावरती सेवक सहकारी पत संस्था सुरू केली †ÖÆ."लोकनेते बाबुराव पाटील

सहकारी साखर कारखाना" सेवकांची पतसंस्था मर्यादित लक्ष्मीनगर, अनगर या नावाने दि. ३१ मे २००५ मध्ये सुरू करण्यात आली असून अडी अडीचणीत मदत व्हावी यासाठी ५०,००० पर्यंतचे कर्ज सभासदांना दिले जाते. त्यामुळे या पतसंस्थेचा गरज कर्मचाऱ्याला आर्थिक फायदा होतो.[62]

साखर कारखान्यामार्फत दर वर्षी दिपावळीच्या सनासाठी बाजार भावापेक्षा स्वस्त दरामध्ये प्रति सभासद २० किलो ग्रॅ. साखर वाटप केले जाते. ऐन दिपावळीच्या सनाआगोदर आठ ते ¤/ÆÖ ×¤¾ÖÃÖ कारखाना स्थळावरती साखर वा™¯Ö केली जाते. कारखान्यामध्ये काम करणारे स्थाई-†ÃÖ£ÖÖ‡ कर्मचाऱ्यांनाही स्वस्त दरातील साखर दिली जाते. तसेच लग्न समारंभ किंवा इतर कोणताही कार्यक्रम असल्यास सभासदांना स्वस्त दरात साखर उपलब्ध करून दि»ÖÖ •ÖÖŸÖ. अशा प्रकारे आपल्या सभासदाचे व कर्मचाऱ्याचे हित जोपासले जाते.[63]

४.५.२.८. जनावरांच्या छावण्या :

सोलापूर जिल्हा हा सतत दुष्काळी जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. मोहोळ तालुका हा सतत †¾ÖÂणप्रवण क्षेत्रामध्ये मोडतो. पाऊस चांगलÖÖ –ÖÖ»ÖÖ ŸÖ¸ü ¯ÖßÖक चांगले येते. परंतु एकवर्ष पाऊस –ाला की दोन वर्षे दुष्काळाला सामोरे जावे लागते. शेतकरी अशा अवस्थेत पशुधन जतन करण्यासाठी जिवाचे रान करतात. परंतु शेवटी त्यांचा ईलाज खुंटतो. लाख मोलाची जनावरे कसायची वाट धरू लागतात अशी कमी किमतीत ही जनावरे विकली जातात. सन २००३-०४ च्या दुष्काळामध्ये पशुधनाचे फार हाल होऊ लागले †¿Öî परिस्थितीमध्ये पशुधन वाचवण्यासाठी लोकनेते सहकारी साखर कारखाना पüœ आला आणि कारखाना स्थळावरती जनावरांची छावणी सुरू केली. या छावनीमध्ये ३६०० जनावरांची सोय करण्यात आली होती. एवढया मोठया संख्येने असलेल्या जनावरांना मुबलक पिण्याच्या पाण्याची सोय केली. जनावरांच्या चाऱ्यासाठी ऊस, मकवान, कडवल, गव्हाची तांब, वाळलेले गवत आणून चाऱ्याचा प्रश्न मिटवला. त्याचबरोबर प्रत्येक जनावरांना दोन किलो गोळीपेंड पुरवण्याची व्यवस्था केली त्यामुळे जनावरांचे आरोग्य चांगले राहीले. कारखानास्थळावरती हजारो लहान ´ÖÖŠß –ाडे असल्याने जनावरांना ¾Ö पशुपालकांना सावली मिळाल्याने जनावरे सशक्त राहीली. अशा वैराण दुष्काळातही कारखान्यावरती सर्व सोयनीयुक्त अशी छावणी उभारल्याने शेतकऱ्यांचे पशुधन वाचले. एवढेच नाही तर दररोज हजारो लिटर ¤ध उत्पादन –ÖÖ»Ö. या जनावरांच्या छावणीसाठी कारखान्याने १२,३५,७८४.०० रू. खर्च केला. यामुळे दुष्काळी भागातील जनावरांचा व कांही प्रमाणात दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांची आर्थिक अडचण सोडविणेस ´Ö¤üŸÖ –ाली. त्यामुळे अशा परिस्थितीमध्ये जनावरे वाचली म्हणजे एका अर्थाने शेतकऱ्यांचा आर्थिक फायदा –ाला. व दुष्काळावरती मात –ाल्याने आर्थिक नुकसान –ाले नाही असे दिसून येते.[64]

4.5.2.9. ÃÖÖखÖ¸ü ¿ÖÖôÖ :

शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही असे जरी आपण म्हणत असलो तरी गोर गरिबांची, कष्टकऱ्यांची, अदिवाशी समाजाची, भटक्या लोकांची, ऊसतोड मजुरांची मुले आजही शिक्षणापासून वंचित आहेत. वषाŸÖ ६ ते ७ महीने ऊसतोडणी मजुर आपली मु»Ö-²ÖÖôÖ ‘Ö¾Öन कारखान्यावरती ऊसतोडणी कामासाठी जात असतात. त्यांच्या मुलांना शिक्षण घेता येत नाही ही समस्या लक्षात घेवून शिक्षणाची आवड असल्याने या मजुरांच्या मुलांना देखील शिक्षण मिळाले पाहीजे म्हणून या कारखान्यावरती लोकनेते सर्व सेवा संघामार्फत कारखाना कार्यस्थरावरती शाळा सुरु केली. त्यांना शालोपयोगी साहित्य पुरविले जाते. कारखाना Ã£ÖÔÖवरती २००५ पासून शाळेचे बांधकामही केले आहे. त्यामुळे हंगामामध्ये ऊसतोड मजूरांच्या मुलांना शिक्षणाची सोय –ाली आहे. त्यामुळे त्यांचाही शैक्षणिक विकास ´Ö¤üŸÖ –ÖÖ»ÖÖ.[65]

लाोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना सुरू –ाल्यापासून समाजाची ²ÖÖ×-Öलकी स्विकारली आहे. पंढरपूरला आषाढी वारी, कार्तिकीवारी, मार्गर्षिश वारी, चैत्री वारी, अधिकमास वारी, निरनिराळया देवताना यात्रेसाठी पाई किंवा वाहनाने जाणाऱ्या वारकरी, भक्त जनाच्या जेवणाची, ±ú¸ÖÔाची, मुक्कामाची व्यवस्था केली जाते. गोरगरीबांना आर्थिक मदत केली जाते. दरवर्षी आषाढी वारीमध्ये पंढरपुरात आलेल्या वारकऱ्यांना एकादशी दिवशी "राजगि¸Ö »ÖÖ›ü" ±ú¸ÖÔÖÃÖÖšÖ Ã¾ÖŸÖ:“ÖÖ Ã™Ö»Öलावून मोफत वाटप केले जातात. यातून आपली सामाजिक ²ÖÖ×-Öलकी •ÖÖ¯ÖÖÃÖ»ÖÖ •ÖÖŸÖ.[66]

४.५.२.१०. वृक्षलागवड :

वाढत्या लोकसंख्येच्या भस्मासुराने पर्यारण संतुलन बिघ›विले आहे. सततची वृक्षतोड त्यास कारणीभूत आहे. कारखान्यामुळे प्रदुषण होणार याची जाणीव असल्याने त्याच्यावरती कांही अंशाने का होईना मात करता येईल म्हणून कारखाना स्थळावरती मोठया प्रमाणात वृक्ष लागवड केली आहे. लावलेल्या –ाडांची निगा राखण्याबरोबर त्यांचे संगोपन करण्यासाठी, निकोप वाढीसाठी खास पर्यावरण अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली आहे. कारखान्याÃÖÖšÖ लागणारे पाणी ÃÖÖना नदिवरून पाईप लाईन मार्फत आणले आहे. त्यातूनच पाणी फिल्टर करून पिण्यासाठी वापर जाते. तसेच कारखाना स्थळावरती एक '१००× 60' †¿ÖÖ विहीर खोदली आहे. तसेच कुपनलिका (बोअर) ८ अशी व्यवस्था केली आहे. त्यामुळे –ाडाची वाढ मोठया प्रमाणात –ाल्याचे दिसून येते. कारखानास्थळावरती रस्त्याच्या दोन्ही बाजूनी, वसाहतीच्या जवळ, खेळाच्या मैदाना ¿Ö•ÖÖ¸üß, खास बागेत राज्यमार्गाच्या दुतर्फा पुढील प्रमाणे वृक्ष लागवड केलेली आहे. चिंच-1303, †Ö²ÖÖ-560, †Ö¾ÖôÖ-370, •ÖÖ³ÖôÖ-240, ¯Ö¯Öþ-२२५, चिक्कू-१३५, नारळ-810, ¸Ö´Ö±úôÖ-12, Ã०ßŸ००±úôÌ-८२३, अशोक-82, Ã०¯००¸ß-३०, सागवान-३१७, निलगिरी-१४०, इत्यादींची लागवड केली आहे. Ÿ०Ã०“० ´००ôÌ¸ानावरती कडुलिंब, वड, पिंपळ, सिसम, बाभूळ, ख¸Ì, केकत०ड, जंगली गवत अशा प्रकारच्या ×¾०×¾०-० –००>०“०ß लागवड केली आहे. या –ाडांच्यामुळे कारखान्याच्या उत्पादनामध्ये वाढ होण्यास मदत –ाली. त्याहीपेक्षा एवढ्या ¾०¤ôÌच्या जागेमध्ये सरपटणारे प्राणी त्यामध्ये साप, सरडे, मुंगूस, ससे, चिमण्या व इतर पक्षी, लांडगे वगैरे प्राणी आढळतात. त्यामुळे या वृक्षलागवडीमुळे कारखाना स्थळाची शो³००Æß वाढली व प्रदुषण काही प्रमाणात कमी करता आले. सव००Ÿ० ´०ÆŸ¾००“०० फायदा ऊसतोड मजूरांच्या जनावरांना सावली मिळाली. कारखान्यावरती येणाऱ्या प्रत्येकाला प्रसन्न वाटणारे वातावरण निर्माण –ाल्याने कारखान्या“०० †०¤¸Ì ¾००œŸ० †०Æ.[67] कारखाना शुशोभिकरणाच्या हेतूने बागबगीच्या मोठया प्रमाणात तयार केला आहे. यामध्ये गुलाब, कन्हेरी, मोगरा, –ेंडू, बॉटल पाम, आरेका पॉम, धयकस, सिलवर ओक, बोगन वेळ, इत्यादिंनी बागबगीचा सुंदर बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कोणताही उद्योग व्यवसाय करायचा –ाला तर त्यास पैशाची गरज असते. त्या उद्योगाक्ú>Ì •०´०० –ालेल्या भागभांडवलावरती तो आपली उभारणी किंवा प्रगती करू शकत नाही. तो पैसा अनेक राष्ट्रीयकृúŸ० बँका, वित्तीय संस्था, सहकारी बँका, जिल्हामध्यवर्ती बँकामुळे अर्थसाहय केल्याशिवाय पर्याय रहात नाहß. सुरूवातीच्या कालावधी मध्ये कारखाना उभा करणे, जागा विकत घणे, प्राथमिक बांधकाम, करने, रस्ते Ÿ०यार करने, शासकीय स्थरावरील मान्यता मिळवणे या सर्व बाबीसाठी कारखान्याचे मुख्यप्रवर्तक व Ã०“००लक मंडळाने बँकाकडून कर्ज घेण्याचे ठरवले. राष्ट्रीयकृत व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, इतर सहकारी बँकेकडून तारण कर्ज व बिगर तारण कर्ज, ¤ßर्घमुदतीचे कर्ज, मध्यम मुदतीचे कर्ज घेवून कारखान्याची उभारणी व विस्तार केला. लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर साखर कारखाना उभा करुन चालू करण्यासाठी वरीलप्रमाणे राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी संस्था, सहकारी बँका, इतर मार्गानी कर्ज घेतले होते. या आर्थिक संस्थानी कर्जपुरवठा केला. म्हणूनच कारखाना अल्पावधीमध्ये उभा राहीला. आणि ´००œ० तालुक्यात वाढत्या सिंचन सुविधेमुळे ऊस क्षेत्र वेगाने वाढले. त्यामुळे ऊसाचा मोठा प्रश्न निर्माण होणार होता, तो या कारखान्या´०ô ×´०™»०० †०Æ. सन 2001-02 Ÿ० 2005-०६ या कालावधीमध्ये लोकनेते ²००²०¸०¾० ¯००™ील सहकारी साखर साखर कारखान्याने तारणावरती ¤ßर्घमुदतीचे व मध्यममुदतीचे एकूण कर्ज १,२९,१४,८६,९३० रु. एवढे होते. त्याचप्रमाणे २००१-02 Ÿ० 2005-०६ या कालावधीमध्ये बिगरतारण कर्ज वरील बँका व इतर संस्थाच्याकडून ११६२७९८६३ एवढे कर्ज घेतले होते. त्यामुळे कारखाना उभा राहून सस्थितीत चालत असून शेतकऱ्यांच्या ऊसाला न्याय मिळत आहे. या बँकानी कारखान्याच्या विकासामध्ये मोठा हातभार लावला. त्या´ुळे हा कारखाना अल्पावधिŸ० ^³०० ¸०Æß»००.[68]

कारखान्याने बांधकÖ´Ö ÃÖºþ –ााल्यापासून मजुरांची संख्या वाढली त्यामुळे काम करणाऱ्या मजूरांना व कारखान्यातील अधिकाऱ्यांना दैनिक गरजेसाठी लागणाऱ्या वस्तूची आवश्यकता भासू लागली. त्यामुळे कारखान्यावरती काम करणाऱ्या मजूरांना जेवणाची गरज असल्याने छोट्µÖÖ-मोठ्या खानावळी सूरू –ााल्या. पानपट्टी, चहाटपरी, करमणुकीच्या साधनामध्ये रिडिओ टिव्ही दुरूस्तीचे दूकाने, लाकडाचे अड्डे, थंडपेयाची दूकाने, मांसाहारी शाकाहारी हॉटेल, नाव्हयाची दुकाने, शिलाईसाठी लागणारे टेलर, चपलासाठी चर्मकार कामगाराची दुकाने, लोहार, गिसाडी, कपडे दुकान, किराणा मालाचे दुकाने, भाजी विक्रते, दुध विक्रेते अशी एकदुसऱ्यावर अवलंबून असणारे उद्योगधंद्याची छोटे मोठे, कुटीर उद्योग सुरू –ााले. त्यामुळे वरील प्रकारे उपउद्योग कारखान्यामुळे चालू लागले. त्यामुळे शेकडो कुटूंबाना रोजगार मिळाला. त्यातूनच मोठ्या उद्योगाची भरभराट होऊ लागली. मोहोळ शहरामध्ये आवक-जावक ज्यादा वाढल्याने उद्योगधंद्याची 3Ö¸|3Ö¸Ö™ –ाली. यातूनच तालुक्याचा आर्थिक विकास –ÖÖ»ÖÖ.[69]

➢ ¿ÖêŸÖकऱ्यांचा आर्थिक विकास :

या परिस्थतीमध्ये साखर कारखाना –ााल्यामुळे ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना फार मोठा फायदा –ÖÖ»ÖÖ. उजनी धरणाचा कोणताही फायदा होत नसलेल्या मोहोळ तालुक्यातील गावांना २००४-०५ नंतर कोल्हापूर पध्द्तीच्या बंधाऱ्यामुळे फायदा –ााला. नदी काठावरील शेती ओलिताखÖ»Öß †Ö»Öß ŸÖÃÖ“Ö 5 ŸÖ 6 कि.मी. पर्यंत पाईपलाईन करुन लोकांनी शेतीला पाणी पुरवठा केल्याने बागायती क्षेत्र वाढले. ऊस क्षेत्र ´ÖÖŠ¶Ö प्रमाणात वाढले शासनाच्या अनेक स्किममधून आपले उत्पादन वाढवण्याचा प्रयत्न केला. साखर कारखान्यामुळे शेताकऱ्यांचा फायदा –ÖÖ»ÖÖ. बागायती क्षेत्र वाढल्याने उपव्यवसायदेखील वाढले. त्यामुळे शेतकऱ्यांची सावकारांच्या पैश्यातून सुटका –ाली. हातात चार पैसे खेळू लागले. त्यामुळे त्यांचे •Ößवनमान उंचावले. समाजामध्ये मोलाचे स्थान मिळाले, समाजामध्ये प्रतिष्ठा वाढली. आर्थिक परिस्थिती बदल्यामुळे वाहनांची संख्या वाढली, बाजारांमध्ये पैशाची आवक वाढली धंदे, व्यवसाय भरभराटीस आले. त्यामुळे तालुक्याचा आर्थिक विकÖÃÖ –ााला. त्यामुळे जिल्ह्याच्या विकासाला हातभार लागला यातूनच आपल्या राज्याचा विकास –ााल्याचे दिसून येते.[70]

¯ÖÖ¸üŸÖÖêÂÖके व पुरस्कार - वंसतदादा शुगर इन्स्टिट्यूडचा बेस्ट टेक्नीकल इफीशिअन्सीचे प्रथम ¯ÖÖ×¸üŸÖÖêÂÖकं ‡. ÃÖ. 2005-06 वंसतदादा शुगर इन्स्टिट्यूडचा बेस्ट फायनांन्सीयल मॅनेजमेंट पारितोषिक ‡. ÃÖ. 2005-०६. अशाप्रकारची पारितोषिके मिळाल्याने महाराष्ट्रामध्ये या कारखान्याचा नावलौकीक ¾ÖÖœü»ÖÖ.[71]

4.5.3. ×³Öमा सहकारी साखर कारखाना लि. टाकळी सिंकदर, ता. ´ÖÖÆÖôû (1974)

सोलापूर जिल्ह्यात मोहीते पाटलांनी सहकारी साखर कारखाना सुरू केल्याने बागायती क्षेत्र वाढू लागले. यातूनच खऱ्या अर्थाने पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये सहकार चळवळ फोफवली होती. यातूनच क×Ö»ÆÖ¯Ö¸¡ येथील उद्योगपती भिमराव महाडिक यांनी मोहोळ तालुक्यातील टाकळी सिकंदर येथे स्थानिक लोकांच्या सहाय्याने ×³Öमा सहकारी साखर कारखाना उभा करण्याचे ठरवले. वाढत्या जलसिंचनामुळे ऊस पिकाचे क्षेत्र वाढू लागले होते. उत्पादित केलेल्या ऊसाचे वेळेत गाळप व्हावे, त्यांच्या ऊसाला चांगला दर मिळावा, शेतकऱ्यांचा आर्थिक स्थर उचंवावा, सामाजिक •Öß वन सुधारले पाहीजे. या ^a¿Öने हा साखर कारखाना सुरू केला.[72]

‡. ÃÖ. 1660-६१ नंतर सहकार कायद्यामध्ये व्यापक बदल –ाल्यामुळे सहकार क्षत्रामध्ये आमूलाग्र ²Ö¤ü»Ö –ाले. त्यामुळे साखर उद्योगाने सहकार क्षेत्रावरती आपली पकड मजबूत केल्याने सहकारी साखर कारखान्याची संख्या –पाट्याने वाढू लागली. कारखान्याचा परवाना क्रंमाक एस. यु. आर/ पी. आर. जी. / <-5 ×¤ü. ९/८/१९७४ या नंबरने भिमा सहकारी साखर कारखाना लि. टाकळी सिंकदर ता. मोहोळ ×•Ö. सोलापूर असा मिळाला. सुरूवातीस शासनाची १२५० मे. टन गाळपक्षमता मिळाली अशा प्रकारे शासनाची मान्यता व इतर प्रक्रिया पूर्ण –ाल्यानंतर टाकळी सिंकदरच्या माळरानामध्ये या कारखान्याची उभारणी –ाली आणि या कारखान्या“ÖÖ ¯ÖÆü»ÖÖ चाचणी गळीत हंगाम इ. स. १९८०-८१ मध्ये सुरू –ÖÖ»ÖÖ.[73]

×³Ö´Öा सहकरी साखर कारखान्याचा पहीला चाचणी गळीत हंगाम इ. स. १९८० मध्ये –ÖÖ»ÖÖ. ‡.ÃÖ. 1974-७५ मध्ये उत्पादक सभासद ५६६4 ÆÖŸÖÖ. ŸÖÖ ‡. ÃÖ. 1984-८५ पर्यंत फारसा फरक पडला नाही. ŸÖ¸¡ ‡. ÃÖ. 1980-८१ ला उजनी धरणातून डाव्या व उजव्या कालव्यातून पाणी सोडण्यास सुरूवात –ÖÖ»Öß. त्यानंतर ऊस बागायती क्षेत्र वाढू लागले. त्यामुळे इ. स. 1994-९५ मध्ये सभासद संख्या वाढून ती 17820 <¾ÖÖœß –ाली. सन २००१-०२ दरम्यानच्या कालावधीमध्ये नवीन लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मीनगर, अनगर µÖÖ£Ö ÃÖÖº –ाला. तसेच काही सदस्य मयत –ाले तर कांहीनी आपले शेअर्स काढून घेतले. त्यामुळे इ. स. २००४-०५ मध्ये सभासद संख्या थोडीशी कमी –ÖÖ»Öß, ŸÖß 16176 पर्यंत राहीली. यानंतरच्या कालावधीमध्ये २००५-०६ मध्ये थोडीशी संख्या वाढली आणि ती १७०३८ पर्यंत पोहचली. यानंतरच्या कालावधीमध्ये मात्र ही संख्या वाढत चालल्याचे दिसून येते. यावरून सिंचन क्षेत्र जसजसे वाढत गेले तसतसे सभासद संख्येमध्ये चढउतार होत गेल्याचे दिसून येतात.[74] भागभां›¾ÖÖ»Ö ‡. ÃÖ. 1994-९५ मध्ये ६,१२,००,००० ऐवढे ÆÖŸÖÖ. ŸÖÖ 2005-०६ मध्ये 12,68,24,664.15 <¾Öœê –ÖÖ»Ö.[75]

तक्ता क्र. ४०

साखर कारखान्याकडे नोंद –ÖÖ»Öß व गाळप –ालेला ऊस हेक्टरमध्ये (‡. ÃÖ. 1980-81 ŸÖ 2005-06)

ŸÖ¯Ö¿Ößü»Ö	1980-81	1984-85	1990-91	1994-95	2001-02	2005-06
नोंद –ÖÖ»Ö»ÖÖ ¾Ö गÖÖôÖ¯Ö –ÖÖ»Ö»ÖÖ	ÆüŒ™ü¸ü ³ÖÖ¸ü	ÆüŒ™ü¸ü ³ÖÖ¸ü	ÆüŒ™ü¸ü ³ÖÖ¸ü	ÆüŒ™ü¸ü ³ÖÖ¸ü	ÆüŒ™ü¸ü ³ÖÖ¸ü	ÆüŒ™ü¸ü ³ÖÖ¸ü
कार्यक्षेत्रातील ÃÖ³ÖÖÃÖ¤üÖ“Ö	2336.20	2667.40	2005.90	3381.00	5302.95	4989.95
कार्यक्षेत्राच बिगर सभासदाचे	406.98	2004.60	3014.85	3482.00	553.55	982.50
कार्यक्षेत्राबाहेरिल पण ´ÖÆüÖ¸üÂ™ÒüÖŸÖß»Ö	130.09	267.00	446.40	200.00	-	-
एकूण	2873.27	4939.40	5467.15	7063.00	5856.50	5972.45

(Ã¡ÖÖêŸÖ- वार्षिक †ÆüþÖÖ»Ö, x³Ö्मा सहकारी साखर कारखाना लि. टाकळी सिंकदर, २००५-06 ¯Ö. 02)

x³Ö्मा सहकारी साखर कारखाना जरी मोहोळ तालुक्यामध्ये असला तरी तो मोहोळ तालुक्याच्या दक्षिण पश्चिमेला असून या कारखान्या“Öê क्षेत्र हे पंढरपूर तालुक्यात मोडते. त्यामÔãôÖê ÃÖãºþ¾ÖÖŸÖß»ÖÖ कारखान्याची परवानगी घेतानाच मोहोळ, पंढरपूर, मंगळवेढा या तीन तालुक्यातील गावांचा समावेश केला होता. त्यामध्ये मोहोळ तालुक्यातील ३५, पंढरपूर तालुक्यातील १०, मंगळवेढा तालुक्यातील ०६, अशा एकूण ५१, गावांचा समावेश केलेला होता. इ. स. १९९६-९७ मध्ये संचालक मंडळाने ठराव करून मोहोळ तालुक्यातील आणखी दोन गावांचा समावेश केला. त्याचबरोबर पंढरपूर तालुक्यातील दोन गावे कमी केली. त्यामुळे इ. स. २००५-०६ सालामध्ये ही संख्या पुढीलप्रमाणे –ÖÖ»Öß. ´ÖÖêÆüÖêôû 37, ¯ÖÓœü¸ü¯Öã¸ü 08, मंगळवेढा ०६, एकूण ५१ गावे या कारखान्याच्या कार्यक्षेत्रामध्ये आहेत. या कार्यक्षेत्रातील गावांमधून व –ोनमधून कारखान्याला ऊस पुरवि»ÖÖ •ÖÖŸÖÖê. अशा प्रकारे ऊस पुरविनारी एकूण गावे इ. स. २००१-02 पर्यंत ही संख्या वाढत जाऊन ती १११ पर्यंत पोहचली. परंतु पढच्या कालावधीमध्ये मोहोळ तालुक्यात आणखी एक कारखाना –ाल्याने संस्था कमी होऊन ती इ. स. २००५-०६ मध्ये ७३ वर आली. यावरील गÖÖ¾ÖÖ´Ö¬Öæ-Öून या कारखान्यास सभासद, बिगर सभासद व गेटकेन म्हणून ऊस गाळपास आणला जातो. या सर्वांना सारखाच ऊस दर दिला जातो.[76]

´ÖÖêÆüÖêôû, ¯ÖÓœü¸ü¯Öã¸ü, मंगळवेढा या तिन्ही तालुक्यातील कार्यक्षेत्रातील शेतकऱ्यांनी आपला ऊस x³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्याकडे नोंद केला तो सर्व गळीत हंगामामध्ये गाळप –ÖÖ»Ö. ‡. ÃÖ. 1980-८१ या पहिल्या चाचणी हंगामामध्ये सभासद, बिगर सभासद, कार्यक्षेत्राबाहेरील पण महारÖÂ™ÒüÖŸÖß»Ö 2873.20

हेक्टर गाळप केले. ‡. ÃÖ. 1984-८५ मध्ये २६६७.४० हेक्टर तसेच कार्यक्षेत्रातील बिगर सभासदाचा २००४.६० आणि कार्यक्षेत्राबाहेरील ¯Ö¸üÖ महाराष्ट्रातील २६७.०० हेक्टर असा एकूण ४९३९.४० नोंद –ालेल्या ऊसाचे गाळप केले आहे. ‡. ÃÖ. 1990-९१ मध्ये ५४६७.१५ हेक्टर ऊस नोंद –ÖÖ»Ö»Öß होता त्याचे संपूर्ण गाळप कê»Ö †ÖÆê. ‡. ÃÖ. 1994-95 मध्ये कार्यक्षेत्रातील सभासदांचा ३३८१.०० व बिगर सभासदांचा ३४८२.०० तर कार्यक्षेत्राबाहेरील पण महाराष्ट्रातील २००.०० हेक्टर असा एकूण ७०७३.०० इतका हेक्टर %úÃÖ गाळप केला आहे. इ. स. २००१-०२ मध्ये सभासदाची ५३०२.९५ हेक्टर ऊसाची नोंद केली होती. तर बिगर सभासदांनी ५५३.५५ हेक्टरची नोंद केली होती. एकूण ५८५६.५० हेक्टर ऊसाचे गाळप केले याशिवाय शेजारील कारखान्या²Ö¸üÖ²Ö¸ü सन 2000-०१ च्या ऊसा संदर्भात करार केला होता. त्याप्रमाणे ^र्वरित ऊस इतर कारखान्या»ÖÖ ¯ÖÖš¾Ö ला. अशाप्रकारे कारखान्याकडê›ü •ÖêþÖढा हेक्टर ऊस नोंदला तेवढा सर्व ग¯ÖÖôû¯Ö –ाल्याने शेतकऱ्यांचे कोणत्याही प्रकारचे नुकसान –ाले नाही.[77]

सन १९८०-८१ मध्ये या कारखान्याने दैनंदिन १६१०.६८० मे. टन ऊसाचे गाळप केले. पुढच्या कालावधीमध्ये गाळप क्षमता वाढवण्यात आली. सन २००५-०६ मध्ये गळीत हंगामात दैनंदिन ३२२६.७७६ मे. टनाने गाळप केले. यावरून असे दिसून येते की दैनंदिन गाळप क्षमता सन २००५-06 मध्ये दुपटीपेक्षा वाढल्याने वाढत्या ऊसाच्या क्षेत्राची गरज लक्षात घेवून कारखान्याने गाळप क्षमता वाढ¾Ö»Öß गेली. त्यामुळे ऊस उत्पादकांना ऊस वेळेत गाळपास गेल्याने फायदा –ाल्याचे दिसून येते.[78]

4.5.3.1. %úÃÖ गाळप क्ष´ÖŸÖÖ :

×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्यास सुरूवातीस १२५० मे. टन दैनिक गाळपाची परवानगी दि»Ö»Öß ÆÖêŸÖß. ¯Öãœêü ‡. ÃÖ. 1999-२००० मध्ये गाळप क्षमता वाढवून ती २५०० मे. टनाची घेतली.[79] ‡. ÃÖ. 1980-८१ पासून ते 2005-०६ सालापर्यंत कारखान्याकडे सभासद, बिगरसभासद, कार्यक्षेत्राबाहेरील नोंद –ÖÖ»Ö»ÖÖ ऊसाचे गाळप केले असून इ. स. १९९०-91 या वर्षीपर्यंत ऊसाचे क्षेत्र वाढत जाऊन पूर्ण क्षमतेने गाळप करून साखर उत्पादन चांगल्याप्रमाणे घेतले परंतÖ ‡. ÃÖ. 1994-९५ पर्यंत उजनीतील पाणी बहüŸÖÖ¿Ö भागाला वेगवेगळया माध्यमातून मिळाल्याने बागायती क्षेत्र वाढले आणि इ. स. १९९४-९५ पासून इ. स. 2005-०६ पर्यंत बऱ्याच प्रमाणात ऊस लागवड –ÖÖ»Öß. ´ÖÖ¡Ö ‡. ÃÖ 2004-05 मध्ये पाठीमागील वर्षी दुष्काळसदृश्य परिस्थती असल्याने कारखाना बंद ठेवावा लागला परंतु कारखान्याकडे नोंद –ÖÖ»Ö»ÖÖ %úÃÖ शेतकऱ्यांची गैरसोय होऊ नये म्हणून इतर कारखान्याकडê›ü ¯ÖÖš¾Ö»ÖÖ †ÃÖ †ÃÖ»Ö Ÿö¸ü ‡. ÃÖ. 2001-०२ या गळीत हंगामामध्ये कारखाना स्थापन –ाल्यापासून सर्वात जास्त उतारा मिळवून ७२५४६५ पोती साखर उत्पादित केली होती.[80]

4.5.3.2. ‰úÃÖ ¤ü¸ :

×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्याने इ. स. १९८०-81 ÃÖÖ»Öß चाचणी गळीत हंगाम सुरू केला आणि चाचणी गळीत हंगामामध्ये ११८९४९.३९९५ क्विंटल साखरेचे उत्पादन घेतले. या चाचणी हंगामापासून ऊस उत्पादकांना शासनाच्या नियमानुसार जो दर देण्यात आला. यामध्ये सन १९80-८१ मध्ये २२२ रु. प्रति मे. टन दर दिला होता. तर सन २००५-०६ मध्ये प्रति टन १३३० रु. दर दिला गेला. जवळजवळ १२ % जादा दर शेतकऱ्यांना मिळाल्याने त्याचा आर्थिक फायदा –ााल्याचे दिसून येते.[81]

4.5.3.3. ÃÖÖखरेपासून मिळणारे उत्पन्न :

तक्ता क्र. 41

साखर उत्पन्न, विक्री व उत्पन्न रक्कम (‡. ÃÖ. 1980-81 ŸÖê 2005-06)

¾ÖÂÖÔ	साखर उत्पन्न ÛúŒ¾Öê™ü»Ö	Ÿö¯Ö¿ÖÖß»Ö	विक्री ÛúŒ¾Öê™ü»Ö	×´ÖôûÖ»Ö»Öê»Öß रक्कम	एकूण रक्कम
1990-91	354417.365	खुली साखर	200574	136649060.50	191827208
		लेव्ही साखर	121095	55178147.70	
1999-2000	563134.546	खुली साखर	283582	358487349.50	50497964992
		लेव्ही साखर	135614	139477642.90	
2005-06	520968.162	खुली साखर	221444	372466451.80	8,32,6965694
		लेव्ही साखर	34695	45500757.75	

(Ã¡ÖÖêŸÖ- साखर विक्री फाईल, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, इ. स. २००६-07 ¯Ö. 17)

×³Öमा कारखाना कार्यक्षेत्रात भीमा नदीवरून काही प्रमाणात पाणीपुरवठा होत असल्याने बागायत क्षेत्र वाढले होते. तसेच इ. स. १९८० नंतर उजनी धरणातून तसेच वेगवेगळया जलसिंचन प्रकल्पामुळे सिंचन क्षेत्र वाढल्याने ऊस क्षेत्र वाढले. इ. स. १९८०-८१ मध्ये १२५० मे. टन गाळपाचे मान्यतेने कारखान्याचे गाळप सुरू –ÖÖ»ो. तेव्हापासून कारखान्याने उत्पादित केलेली साखर, विक्री व त्यापासून मिळालेले उत्पन्न पुढीलप्रमाणे

×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्याने इ. स. १९८०-८१ या चाचणी गळीत हंगामामध्य १,१८,९४९.३९५ मे. टन साखरेचे उत्पादन घेतले परंतु पहिल्या वर्षी कोणत्याही प्रकारची साखर विक्री

केली नाही त्यामुळे साखरसाठा शिल्लक राहीला. इ. स. १९९०-९१ च्या गळीत हंगाममध्ये ३५४४१७.३६५ मे. टन साखर उत्पादन घेतले त्यापैकी ३,२१६६९ क्विंटल साखर विकली व त्यापासून १,९,१८,२७,२०८.२० रू. उत्पादन मिळले. इ. स. १९९५-९६ मध्ये कारखान्याने ४२८१०.४३७ मे. टन साखर उत्पादन घेतले त्यापैकी २५९०१९ एवढी साखर पोती विकली त्याची एकूण ४०२३७२०००२४.२० ˆŸ¯Ö®Ö ×´ÖôÖ»Ö. ŸÖ¸ü ‡. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये कारखान्याने ५२०९६८.१६२ एवढी साखर पोती उत्पादित केली. त्यापैकी २५६१३९ क्विंटल साखर विकली. त्यापासून कारखान्यास एकंदरित 8,32,69,65,694.10 ºþ. ˆŸ¯Ö®Ö मिळाले. हे सर्व साखर कारखाण्याने देशार्तंगत बाजारपेठेमध्ये व शासकीय लेव्ही स्वरूपात विक्री केल्याचे दिसून येते.[82] ׳Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्याने देशातंर्गत साखर विक्रीबरोबरच साखर निर्यातही केली आहे.

तक्ता क्र. 42

निर्यात साखरेपासून मिळालेले उत्पन्न

अ.क्र	¾ÖÂÖÔ	निर्यात साखर (ׄ¾ÖÓ™ü»Ö)	निर्यात साखर दर ¯ÖÏןÖ ×Œ¾ÖÓ™ü»Ö	×´ÖôÖÖ»Öê»Öê ˆŸ¯Ö®Ö (लाखात)
1	1996-97	40700	1195	4,86,36,500
2	2003-04	1,04,000	1076.66	11,19,72,640

(Å¡ÖÖêŸÖ- ¾ÖÖÙÂÖÔक अहवाल , भीमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर)

׳Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्याने इ. स. १९९६-९७ मध्ये निर्यात क्षमता साखर उत्पादनावरती भर दिला आणि साकुमा एक्सपोर्ट कंपनी, मुंबई यांचे मार्फत ११९५ रू. प्रति क्विंटल भाव मिळाला यातून भिमा कारखान्यास ४,८६,३६,५०० रू. रक्कम मिळाली तसेच इ. स. २००३-०४ मध्ये याच कंपनी मार्फत १,०४,००० क्विंटल साखर निर्यात केली. या निर्यात साखरेला १०७.६६ रू. दर मिळाला. यातून या कारखान्याÃÖ 11,19,72,640 ºþ. ˆŸ¯Ö®Ö ×´Öळाले होते. यामुळे या कारखान्याने साखर निर्यात करण्यामध्ये व निर्यात केल्याने कारखान्याचे नाव सोलापूर जिल्ह्याबरोबर महाराष्ट्रातच नव्हे तर देशाविदेशात लौकिकास पात्र ठरले. या निर्यात केलेल्या साखरेमुळे जसा कारखान्याला फायदा –ााला त्याच बरोबर परकीय चलन भारतात आले. त्यामुळे चलनामध्ये परकीय चलनाची वाढ –ÖÖ»Öß. त्यामुळे परकीय चलनामुळे आंतरराष्ट्रीय ²ÖÖ•ÖÖ¸ü¯ÖêšüŸÖ ³ÖÖ¸üŸÖ ¤ü¿ÖÖ“Öß ¯ÖŸÖ ¾ाढली. त्यामुळे कारखान्याचा फायदा –ााल्याने मोहोळ तालुक्याचा नाव लौकीकाबरोबर आर्थिक विकास होण्यास मदत –ÖÖ»Öß.[83]

4.5.3.4. कामगार व शेतकऱ्यांसाठी सोयß ÃÖ×¾Ö¬ÖÖ :

कोल्हापूर येथील उद्योगपती भिमराव महाडिक यांनी सोलापूर सारख्या अवर्षणप्रवण जिल्ह्यामध्ये येऊन मोहोळ तालुक्याच्या टाकळी सिंकदरच्या माळरानावरŸÖß ×³Öमा सहकारी साखर कारखाना काढला. आणि शेतकऱ्यांना ऊस पिकासारखे नगदी पीक घेण्यास प्रेरणा दिली जसे कारखाना काढल्याने शेतकऱ्यांच्या जिवनामध्ये आर्थिक क्रांती घडवण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. ताठ मानेने शेतकऱ्यांना फिरता येवू लागले. त्यामुळे साखर क्षेत्रामध्ये क्रांती घडवून आणली. दरम्यानच्या काळात देशात सुरक्षित बेरोजगारीचा प्रश्न वाढत्या लोकसंख्येबरोबरीने जटील बनत चाललÖ ÆÖेता. म्हणून कारखान्याच्या माध्यमातून काही प्रमाणातकाहोईना बेकारी कमी करण्याचा प्रयत्न केला. कारखाना कार्यस्थळावरती मुख्य अधिकारी यांच्यासाठी स्वतंत्र इमारती बांधल्या असून इतर अधिकारी, कर्मचाऱ्यांसाठी वसाहत बांधण्यात आली आहे. वसाहतीमध्ये डांबरी रस्ते, रस्त्याच्या दोन्ही बाजूना गर्द ¬ाडी, गार्डन, मुलांना खेळण्यासाठी, भव्य मैदान, मुलांसाठी शाळेची व्यवस्था, त्याचप्रमाणे सांस्कृतिक भवन बांधले असून पिण्याच्या पाण्यासाठी पुळून बंधाऱ्यातून कारखानयासाठी लागणारे पाणी जे आणलेले आहे त्यातूनच वसाहतीमध्ये टाकी बांधून मुबलक पाणीपुरवठा केला आहे. कामगारांना शहरामध्ये जाणयासाठी वÖÆनांची व्यवस्था केü»Öß »Öß †ÖÆ.[84]

×³Öमा सहकारी साखर कारखान्याने आपल्या सेवेतील कामगारांना सुखी समाधानी ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. कामगार सुखी असेल तरच कोणताही उद्योगधंदा भरभराटीस येतो हे संचालक मंडळीने ओळखून कामगार कल्यानाच्या योजना आखल्या आहेत. कामगारांच्या राहणेसाठी जशी भव्य वसाहत बांधली तसेच हंगामी व रोजनदारी कामगारासाठी शेडची व्यवस्था केलेली आहे. काम करीत असताना एखाद्या कर्मचाऱ्यास इजा ¬ाली, तो जखमी ¬ााला, शाररिक व्यंग आले तर त्याच्या औषधोपचाराचा खर्च कारखाना करतो. एखाद्याचा दुर्देवाने मृत्यू ¬ााला तर त्यास आर्थिक मदत दिली जाते. तसेच त्याच्या नातेवाईकास कारखान्यात नोकरी दिली जाते. कामगारांना पहील्या गळीत हंगामापासूनच बोनस व सानुग्रह अनुदान दिले जाते. फॅमिली पेन्शन दिली जाते. कर्मचाऱ्यांना सायकल, वहाने दिली आहेत. कर्मचाऱ्याचा विमा भरण्याची व्यवस्था केलेली आहे. त्यामुळे कर्मचाऱ्यांना आपण सुरक्षित असल्याची जाणीव होते भविष्यनिर्वाह निधीचा हप्ता कर्मचाऱ्याच्या वेतनातून कपात करून त्यांच्या खात्यामध्Ö ³Ö¸ü»ÖÖ •ÖÖŸÖÖ

कारखानयाचा भविष्यनिर्वाह निधीचा वाटा देखील दरवर्षी त्यांच्या खात्यामध्ये जमा केला जातो. ‡. ÃÖ. 1991-९२ मध्ये भविष्यनिर्वाह निधीमध्ये कारखान्या“ÖÖ ¾ÖÖ™ा १,१४१३६ रू. जमा केला तर ‡. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये १८,०४,७२७ रू. जमा केला. त्यामुळे कर्मचाऱ्याच्या भविष्याचा सकारात्मक विचार

केल्याचे दिसून येते. दरवर्षी ¤ÖपावलीÎच्या सनानिमीत्त कर्मचाऱ्यांना ८.३३% बोनस आणि ८.६७% किंवा ११.६७% सानुग्रह अनुदान दिले जाते. ‡. Ã×. 1991-९२ मध्ये बोनस व सानुग्रह अनुग्रह १,२२,२७५.३३ वाटप केले तर इ. स. २००५-०६ मध्ये ते ९६,२८,०८७.६३ रू. वाटप केल्याचे दिसून येते.

कर्मचाऱ्यांना काम करीत असताना किंवा कÖ´ÖÖ¾Ö¸üÖ¸üß •ÖÖÖüÖ-येता काÆüß †‘Ö™üÖü ‘टना घटली तर त्याला विमा सरंक्षण असावे म्हणून भारतीय आयुर्विमÖÖ ´Ö>ôÖ´ÖÖ±üÖü इन्सूरन्स उतरला आहे त्याचेही हप्ते क¯ÖÖत करून वेळेत भरले जात आहेत. त्याचप्रमाणे इतरही वि´ÖÖ ^Öü¸»ÖÖ †ÖÆü. ‡. Ã×. 1991-92 मध्ये कारखान्याने विमा हप्त्यापोटी ६८२८.३४ रक्कम भरली होती तर इ. स. २००५-०६ मध्ये हीच २,१४,८९,९४९ रू. हप्ता भरली आहे. त्यामुळे कामगारांच्या सुरक्षेची हमी घेतल्याचे दिसून येते.

कारखान्याचा कर्मचारी हÖ ÖüÖ™ü¯Öज्या वेतनावरती काम करतो. मिळालेल्या वेतनातून भविष्यासाठी फारशी रक्कम तो शिल्कीमध्ये टाकू शकत नाही म्हणून कारखान्यामार्फत फॅमिली पेन्शन योजना लागू क»ÖÖü. ‡. Ã×. 1991-९२ मध्ये कारखान्याने १४,७२२.५० रू. दिली होती तर इ. स. २००५-०६ मध्ये ३६,२९,२९१ रू. फॅमिली पेन्शन दिल्याचे दिसते. ग्रॅच्युएटी योजना मधून आपल्या सेवेतून कर्मचारी निवृत्त –ाल्यानंतर त्याला एकरकमी काÆüÖüरी रोख रक्कम मिळा¾Öü ×ÖüÖही तात्काळ म्हणून ही योजना आणली आहे. सहकार कायद्यानुसार ज्या टक्केवारीने ही रक्कम देणे असते त्याप्रमाणे कर्मचाऱ्याच्या शेवटच्या वेतनाच्या अनुशंगाने त्यास ही रक्कम दिली जाते.

‡. Ã×. 1991-92 ´Ö–ये ग्रॅच्युएटीची रक्कम कारखान्याने ४५,००,००० रू. अदा केली तर इ. स. 2005-०६ मध्ये १०,००,००० रू. अदा केली. अशा प्रकारच्या कामगार कल्याणाच्या योजना आणून त्यांच्या जिवनामध्ये समृद्धी आणण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते. त्यामुळे त्याच्या आर्थिक विकासामध्ये भर पडल्याचे दिसून येते. यामुळे गावाच्या विकासाबरोबर तालुक्याचा विकास होण्यास मदत –ÖÖ»ÖÖü †ÖÆü.[85]

➢ †Ö¸üÖग्य सुविधा :

आरोग्य चांगले असेल तरच कर्मचारी आपले काम चांगल्याप्रकारे करू शकेल म्हणून कर्मचाऱ्यांच्Ö आरोग्याची देखील कारखाना कÖळजी घेताना दिसून येते. कर्मचाऱ्यांना प्राथमिक उपचार घेता यावेत म्हणून कारखाना स्थळावरती दवाखाण्याची सोय केली आहे. तसेच वेगवेगळया ×¿Ö×²Öरांच्यामार्फत सर्वरोग निदान चाचण्या घेतल्या जातात. असाध्य अजारावरÖüÖü ^¯Ö"ÖÖ¸üÖÃÖÖšüß कारखान्यामार्फत आर्थिक मदत केली जाते. राष्ट्रीय पुरूषांच्या जयंती, पुण्यतिथीचे औचित्य साधून आरÖेग्य शिबीराचे आयोजन केले जाते. कारखान्याचे संस्थापक भिमराव महाडिक , बाबुराव पाटील यांच्या जयंत्या,

पुण्यतिथीलादेखील आरोग्य शिबीरे, रक्तदान शिबीरांचे आयोजन के»ü •üüŸü. ऊस तोडणी मजुरांनादेखील या सुविधा पुरविल्या जातात. आरोग्य चांगले राहण्यासाठी शुद्ध पाण्याची गरज असते त्यासाठी कारखाण्यावरती पाणी निरजंतूकीकरन करूनच पिण्यासाठी वापरले जाते. या देखील स¾ü-üü ‰úÃüŸüü>ü कामगारांना पुरविल्या जातात. माणसाबरोबरच गाडीसाठी लागणाऱ्या बैलांची देखील काळजी घेतली जüüŸü. पशुचिकित्सा शिबीरांच्या मधून जनावरांना लसीकरण केले जाते मोफत औषधोपचार कले जातात. शेतकरी Ãü³üसदांचा देखील कारखान्यामार्फत विमा उतरवला जातो. असाध्य आजार, मोठे ऑपरेशन असल्यास त्यांना रूपये १०,००० ची रोख मदत दिली जाते. अशा प्रकारे कर्मचारी, संचालक, सभासद, ऊसतोडणी मजूर व पशुपक्षी यांची काळजी घेतली जाते. त्यामध्ये सन १९९०-९१ ते सन २००५-०६ या कालावधीमध्ये कर्मचाऱ्यांच्यासाठी २,९०,८९७.३० रु. वैद्यकीय खर्चापोटी केले. तसेच ५,२८,३२५.२७ रु. कर्मचाऱ्यांना वैद्यकीय मदत दिल्याचे दिसून येते. यावरून कारखाना कर्मचाऱ्यांची चांगल्याप्रकारे काळजी घेत असल्याचे दिसून येते.[86]

➢ ग्राहक भांडार :

¤³ü´üü सहकारी साखर कारखान्याच्या जवळपास मोठी बाजारपेठ नाही. कारखान्याच्या सभासद शेतकऱ्यांना, ´ü•üरांना व इतरांना †ü¯ü»üü प्रपंच चालवत असतांना जिवनावश्यक लागणाऱ्या वस्तूची अडचण होत होती. म्हणून कारखाना स्थळा¾ü¸Ÿüß 23 ‹¯ü»ü 1991 ´ü¬ये 'कामगारांचे भाडांर' स्थापन करून सभासद शेतकरी, कामगार, सभासद, शेतमजूर यांना लागणारा किराणा भूसार, कापड-“üü¯ü>ü, •¾üü¸ß-गहू, कडधान्ये, डाळी इत्यादी वस्तू उपलब्ध करून दिल्या आहेत. तसेच या ग्राहक भांडारामार्फत सरकारमान्य स्वस्त धान्य दुकान चालू केलेले आहे. तसेच रॉकेल विक्री दुकान सुरू केले. सध्या ग्राहक भांडाराच्या सभासदाची संख्या ५२५ असून त्याचे भागभांडवल १,०५,७५० या भांडाराची वार्षिक ˆ»üüœü»ü 9,50,000 इतकी आहे. याचा फायदा सर्व घटक घेत आहेत.

➢ कामगार पतसंस्था :

कामगारांच्या तत्का»üßक अडचणी सोडवता याव्यात, आर्थिक अडचणीवर मात करता या¾üß. म्हणून कारखाना स्थळावरती ३० डिसेंबर १९८५ मध्ये स्थापना –ााली. या पतसंस्थेच्या इमारतीसाठी गट नं. २०२/१/८१ आर जमीन खरेदी करून स्वत:ची इमारत बांधली आहे. या पतसंस्थेचे १,६७,३८,३५० भागभांडवल आहे. आणि ७४९ इतके सभासद आहेत. या पतसंस्थेमार्फत मध्यममुदत कर्ज मर्यादा 90,000 ºþ. असून तातडीचे कर्ज मर्यादा ४००० रूर. आहे. प्रत्येक सभासदांना १२ % डिव्हीडंड दिला

जातो. कर्मचाऱ्यांना कर्ज मिळाल्यामुळे मुला-मुलीची लग्ने करणे, शेतीचा विकास करणे, पाईपलाईन, घर बांधणे, विहीर पाडणे अशा कामासाठी कर्ज मिळाला आर्थिक विकासात हातभार लागला आहे.

➢ ÃÖÖÃकृतिक मंडळ वाचनालय

भिमा सहकारी साखर कारखान्या¾Ö¸üÖê 'x³Ö´ÖÖ कारखाना संस्कृतिक मंडळाची ' इ. ÃÖ. 1991-92 मध्ये स्थापना केली. या मंडळामार्फत गणेश उत्सव, नवरात्र उत्सव, राष्ट्रीय पुरुषांच्या जयंती, पुण्यतिथी, करमणुकीचे कार्यक्रम, त–ा व्यक्तींची व्याख्याने, शिवजयंती व आंबेडकर जयंती मोठ्या उत्साहामध्ये साजऱ्या केल्या जातात. या मधून राष्ट्रीय एकात्मता जोपासण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे सर्व जातÖß धर्माचे लोक गुण्यागोविंदाने राहतात विचारांची, आचारांची देवान-घेवाण होते. आर्थिक विचारांची आदान प्रदान होते त्यामुळे आर्थिक प्रश्न सुटण्यास मदत होते. कारखान्याने फक्त आर्थिक बाब डोळ्यासमोर न ठेवता कामगार सभासद, शेतकरी, कर्मचारी, ऊसतोड मजूर, अभ्यासक, वाचक यांना बदललेले त¡Ö–ान, शेतीमध्ये होत असलेले बदल, फळपिके, भाजीपाला, ठिबक सिंचन, सुधारित बियाणे, †Ö¬ÖãनिÖक अवजारे, हवामान, पर्जन्यमान याशिवाय नैसर्गिक आपत्ती, राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, वैचारिक ‘Ö›Ö´Öोडी यांचे –ान व्हावे वाचता यावे यादृष्टीकोनातून वाचनालयामध्ये वर्तमान पत्रे, मासिके, लोकराज्य ¿Öेतकरी मासिक व इतर बहुमूल्य असे संदर्भ ग्रंथ ठेवले आहेत. त्यामुळे आमच्या तालुक्यातीलच काय पण ¤ê¿ÖÖ-विदेशातील अद्यावत माहीती या वाचणालयातून मिळण्याची विनामूल्य सोय केली आहे. या वाचनालयाचा उपयोग कामगÖराबरोबर सर्वांना व्हावा त्यातून आपली सर्व क्षेत्रामध्ये प्रगती करून घ्यावी Ã¾ÖÖÖ:“Öß ¯ÖÏ÷ÖÖß –ाली म्हणजे समाजाची प्रगती होईल त्याच बरोबर तालुक्याची प्रगती होईल अशाप्रकारच्या दुरदृष्टीचा विचार करून वरील प्रमाणे वाचनालय सूरू करण्यात आले आहे.[87]

x³Ö´ÖÖ ÃÖहकारी साखर कारखान्याने सामाजिक ²ÖÖx-ÖलकÖी जोपासण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. नैसर्गीक आपत्ती, परचक्र, त्सुनामी, दुष्काळ सारख्या आपत्ती¾ÖôÖß कारखान्यामार्फत आर्थिक मदत केली जाते. त्यामध्ये मुख्यमंत्री निधी, शिक्षण निधी, दुष्काळ निधी, पुरग्रस्त निधी, मोवाड पुरग्रस्त निधी, कारगि»Ö निधी, दिला जातो. हा निधी कारखान्याचे चाचणी गळीत ÃÖãºþ –ाल्यापासून ते आज पर्यंत वेळच्यावेळी शासनाला भरणा करून शासकीय जबाबदÖरीतून पार पडण्याचा प्रयत्न केला जातो. कारखान्याने इ. स. १९९० मध्ये वरील प्रकारच्या आपत्तीवेळी २१,३४,२९७.२ रु. शासनाच्या मदत निधी योजनेस दिले होते. ŸÖ¸ü ‡. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये हाच एकूण निधी १७,४९,३६७ रु. दिली आहे. यातून आपली सामाजिक ²ÖÖx-Öलकी जोपासण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.[88]

➢ इंधन व्यवस्था

कारखाना स्Ö°þ –ाल्यानंतर कारखान्याच्या अधिकाऱ्यांना दिलेल्या वहानांना डि–Ö»Ö कारखान्यामार्फत पुरविले जाते त्याची व ऊस वाहतूक करणाऱ्या ट्रॅक्टर, ट्रक, संचालक मंडळाच्या वहानांना डि–ेलची आवश्यकता असते. कारखान्यावरती येणाऱ्या वाहनाची डि–ेल पेट्रोल वाचून गैरसोय होऊ नये म्हणून कारखाना कार्यÃ£Öô¾Ö¸ÃÖß ×›ê–ेल पंप सुरू केला आहे यातून ऊस वाहतूक करणाऱ्या सर्व ट्रक-™Œ™¸ला कारखान्या“Ö ×›ê–ेल पंपातून डि–ेल उधारीने व योग्य दरात दिले जाते. ही रक्कम त्यांचे ऊस Ÿाोडणी वाहतूक बिलातून नियमाप्रमाणे वसूल केली जाते. इ. स. १९९२-९३ मध्ये पेट्रोल देखील या पंपाद्वा¸ विक्री सुरू केली.

‡. ÃÖ. 1990-91 ŸÖ 2005-०६ पर्यंत भिमा कारखानयाने सभासद, शेतकरी, संचालक, ऊस ¾ÖÖÆतूक करणारी ट्रक-™Œ™¸, ‡ŸÖ¸ ÃÖ¾Ö ¾ÖÖहानासाठी लागणाऱ्या इंधनाची व्यवस्था केली यातून कारखाने योग्य भावामध्ये वरील इंधनाची विक्री केलेली आहे. इंधन खरेदी आणि विक्री यांच्या एकूण रकमेचा वि“ÖÖ¸ केÖ»Öा असता यामधून कारखान्याला देखील इ. स. १९९०-९१ मध्ये ५,०२,८७९.९० रू. निव्वळ फायदा –ाला ही खरेदी-विक्री वरचेवर वाढत गेली यातून इ. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये कारखान्या»ÖÖ 8,10,924.23 पैसे निव्वळ नफा –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ. हा नफा पंपावरती काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचा बोनस सानुग्रह अनुभव इतर कपाती सोडून निव्वळ नफा –ÖÖ»Öा आहे. त्यामुळे कारखान्याच्या उत्पनात वाढ –ाली यातूनच तालुक्याच्या विकासात हातभार लागल्याचे दिसून येते.[89]

×3Öमा सहकारी साखर कारखाना आपल्याकडे गळीतासाठी आलेला सभासदांचा, बिगर सभासदांचा, कार्यक्षेत्रातील, कार्यक्षेत्राबाहेरील पण महाराष्ट्रातील ऊस गाळप केला जातो. कारखाना अशा प्रकारच्या ऊस 2Ößल त्या उत्पादकांना देताना त्यातून कपाती केल्या जातात. सुरूवातीच्या काळात प्रतिटन 20 ºþ. Ã¾Öºþ¯ÖÖŸÖ ÆÖŸÖß ŸÖß ‡. ÃÖ. 1996-९७ मध्ये ४० रू. पर्यंत पोहचली. पुढे इ. स. २०००-०१ मध्ये 29.00 º . पर्यंत कमी केली तर २००१-०२ फक्त २० रू. पर्यंत राहीली. इ. स. २००२-०३ पासून २००५-०६ पर्यंत पूर्ण कपात बंद करण्यात आली. त्याचे कारण ज्या कारणासाठी कपात केली जात होती त्यातील बऱ्याच योजना पूर्ण –ाल्याचे दिसते. त्यामुळे कपात बंद करण्यात आली त्याचप्रमाणे ऊस उत्पादकांनी या कपातीविरोधात अवाज उठवला. मुख्यमंत्री सहाय्यता निधी मात्र नियामीत जमा केला जातो. यामुळे शासनाचेही हात बळकट होताना दिसून येतात. कपात कमी केल्याने महागाईच्या कालावधीमध्ये वाढता शेती खर्च परवडत नव्हता. तो कपात बंद –ाल्यामुळे आर्थिक फायदा –ाल्याचे दिसून येते.[90]

4.5.3.5. ¿ÖÝÖकऱ्यासाठीचे उपक्रम :

x³Ö´ÖÖ Ãहकारी साखर कारखान्याने इ.स. १९७४-७५ कारखान्याची उभारणी केल्यानंतर इ. स. 1980-८१ प्रथम चाचणी गळीत हंगाम सुरू केल्यापासून शेतकऱ्यांना वेगवेगळया प्रकाराने मदत केल्याचे पुढीलप्रमाणे दिसून येते. महाराष्ट्र वारंवार दुष्काळ सदृश्य परिस्थिती निर्माण होत असल्याने पाण्याची पातळी खालावत चाललेली आहे. त्यामुळे ऊस पिकाचे क्षेत्र कमी –ाल्याने उत्पादन घटत चालले आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील साखर कारखानदारी धोक्यात येऊ लागली आहे. म्हणून या कारखान्या»ÖÖ ¯ÖœÖß»Ö xÃÖ–नसाठी गाळपासाठी ऊस कमी पडू नये ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना कोल्हापूर ६७१ या जातीचे बेणे उधारीने पुरविले. त्याची वसुली ऊÃÖ x²Öलातून करण्यात आली. तसेच या लागण –ालेल्या ऊसासाठी दर एकरी चार पोती युरीया मोफत दिला. महत्वाचे म्हणजे या ऊसाची तोडणी व वाहतूकीची मोफत व्यवस्था कारखान्याने केली. त्यामुळे या कालावधीमध्ये कारखान्याच्या या योजनेचा फायदा घेवून ऊस उत्पादकांनी १९५० एकरामध्ये ऊसाची लागवड केली. अशा प्रकारच्या ऊस विकास अनुदान योजनेमुळे अवर्षणप्रवण भागातील शेतकऱ्यांना चांगला फायदा –ाल्याने त्यांचा आर्थिक फायदा –ाला. त्यामुळे आर्थिक परिस्थितßß सुधारण्यास मदत –ाल्याने तालुक्याच्या विकासात मोलाची भर पडल्याचे दिसून येते.[91]

x³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्याचे आपल्या कार्यक्षेत्रातील सभासद, बिगर सभासदांना सुधारीत जातीचे ऊस बेणे लागवडीसाठी पुरवून त्यांची उत्पादन क्षमता वाढवण्यासाठी भि´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्याने आपल्या स्वत:च्या मालकßच्या ९ एकर मळयामध्ये सुधारित जातीचे बेणे कोल्हापूर ७२१९, 8014, 740, 89032, 8011, 671 अशा एकूण २५.१७ एकर मळयात बेणे प्लॉट तयार केला. वरील सुधारित बेणे 'मध्यवर्ती ऊस संशोधन पाडेगांव' येथून आणले जाते.शेतकऱ्यांना ते वाटप केले जÖÝÖ. Æß योजना कारखान्याने इ. स. २००५-०६ सालापर्यंत चालू ठेवली आहे. त्यामुळे अडचणीच्या कालात शेतकऱ्यांना शुध्द, निरोगी व परिपक्व –ालेले आहे. सुधारित पध्दतीचे बेणे अनुदानावरती किंवा उधारीने x´Öळाल्याने शेतकऱ्यांना आपला आर्थिक विकास साधण्यास मदत –ÖÖ»Öß.[92]

x³Öमा सहकारी साखर कारखाना कार्यक्षेत्रातील ऊस विकास योजनेअतंर्गत कर्ज योजना ¸Ö²Ö¾Ö»Öß •ÖÖÝÖ. या योजनेनुसार ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ शेतकऱ्यांनी खर्चाच्या १० % रकमेची गुंतवणूक करणे व बाकी रक्कम कारखान्या´ÖÖ±ÖÝÖ x¤»Öß •ÖÖÝÖ. 31 ´ÖÖर्च १९९५ मध्ये कारखान्याने डी. सी. सी. बँक, शाखा पंढरपूर येथे १० लाख रू. जमा केली. या रकमेला ९ % अल्पदरांने दिलÖÖ •ÖÖÝÖß. या योजनेसंदर्भात २७० लाख रू. रकमेच्या प्रस्तावास २२ नोव्हेंबर १९९४ मध्ये केंद्र सरकार, महाराष्ट्र सरकार व कारखान्यामध्ये करार –ÖÖ»ÖÖ व कर्ज योजना सुरू करण्यात आली ही योजना ÝÖßन वर्षासाठी राबवण्यात आली.

तक्ता क्र. 43
केंद्र शासन विकास योजना

†. कं.	योजनेचे नांव	¯Ö×Æü»Ö ¾ÖÂÖÔ रक्कम रू. लाख	¤ãÃÖ¸ü ¾ÖÂÖÔ रक्कम रू. लाख	×ŸÖÃÖ¸ü ¾ÖÂÖÔ रक्कम रू. लाख	एकूण रक्कम रू. लाख
1	जुनी विहीर दुरूस्ती, ‡»Ö. ´ÖÖ™Ö¸ü ¾Ö ¯ÖÖ¾ÆüßÃÖÖß ¯ÖÖ‡¯Ö ¯Ö¸ü¾ÖÖŠÖ	58.76	60.31	58.00	177-07
2	नदी ओढा/ कॅनालनाला यावर इले. ´ÖÖ™Ö¸ü ¾Ö ¯ÖÖ¾ÆüßÃÖÖß ¯ÖÖ‡¯Ö ¯Ö¸ü¾ÖÖŠÖ	51.65	49.14	22-14	122.93
3	**एकूण**	110.41	109.45	80.14	300.00

(ÃÖÖ¤ü³ÖÔ- ¾ÖÖÙÂÖÔक †ÆüÖ¾ÖÖ»Ö, भीमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर. इ. स. १९९३-94 ¯Ö. 06)

वरील तक्त्यावरुन अवलोकन केले असता †ÃÖê दिसते की या कारखान्यामार्फत केंद्र सरकार आणि महाराष्ट्र सरकारची शेतकऱ्यांसाठी कारखान्यामार्फत राबवून आपल्या सभासदांना जास्तीत जास्त फायदा मिळवून देण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते. या योजनेमधून शेतकऱ्यांना आपल्या जूण्या विहीरी ¤ãºþÃŸÖ करून किंवा नदी नाले कालवे यामधून पाईप लाईन व इलेक्ट्रीक मोटारसाठी अल्पदरात कर्ज मिळाल्याने त्याचा फायदा शेतकऱ्यांना –ााला त्यामुळे ऊस ¯Ößक क्षेत्र वाढले. त्याचबरोबर त्यांच्या उत्पादनातही वाढ –ााल्याने आर्थिक स्वावलंबन वाढले. त्यांचीही मुले उच्च शिक्षण घेऊ लागली. याचा तालुक्याच्या सर्वांगिन विकासास मोलाचा हातभार लागला.[93]

➢ खŸÖ ¾ÖÖ™¯Ö :

रासायनिक खताच्या अमर्याद वापरामुळे शेतीची उत्पादन क्षमता कमी होऊन जमीन नापीक ÆüÖेण्याची भिती निर्माण –ााली आहे. त्यामुळे उत्पादन वाढीबरोबर शेतकऱ्यांच्या जमीनीचा पोत चांगला राहून चिरकालीन त्यांना उत्पादन घेता यावे म्हणून कारखान्यावर असणाऱ्या गाडी तळावरील शेणखत कारखान्याÖÖचा गळीत हंगाम बंद –ााल्यानंतर लिलाव पध्दतीने विक्रीस काढला जातो. आणि शेतकऱ्यांना त्यांच्या मागणीनुसार शेतावरती पोहच केला जातो. शेतकऱ्यांना शेणखत मिळाल्यामुळे उत्पादनात मोठ्या प्रमाणातÖ ¾ÖÖœü –ााल्याचे दिसून येते.

उस उत्पादक शेतकरी दरवर्षी ऊसासारखे अति पÖण्याची पिके घेत राहिल्याने जमिनीची प्रत खालावत चाल»Öß †ÖÆê. •Ö×´Öनीमध्ये अति पण्यामुळे क्षारांचे प्रमाण वाढत “ÖÖ»Ö»Ö †ÖÆê. त्यामुळे जमिनीची ÃÖÖपीकता वाढवण्यासाठी जमिनीमध्ये शेंद्रीय खतांचे प्रमाण वाढवण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यासाठी हिरवळी खताचा वापर करणे गरजेचे आहे. म्हणून कारखान्यामार्फत उधारीने ताग व धैचा बी शेतकऱ्यांना ¯Öã¸ü×¾Ö»Ö •ाते. हे शेतकऱ्यांनी जमिनीमध्ये पेरून परिपक्व –Öाल्यावर त्याच ठिकाणी जमिनीत गाढल्याने

सेंद्रीय खताचे प्रमाण वाढते व •Ö×´Öनीची सुपीकता वाढून उत्पादन वाढीवरती चांगला परिणाम -ााल्याचे दिसून येते. त्यामुळे उत्पादन वाढ -ााल्याने शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारल्याचे दिसून येते. ‡. ÃÖ. 1994-९५ मध्ये ६८८० किलो ताग बी आणि ७२५ किलो धैचा बी आधारावरती दिले असून ÆßÖ योजना आज चालू असल्याने सततच्या ऊस पिकामुळे उत्पादन कमी -ाालेले शेतकरी वरील योजनेचा लाभ घेतला दिसून येतात. ‡. ÃÖ. 1993-९४ पासून शेतकऱ्यांना त्यांनी सुधारीत जातीच्या ऊस बेण्याची लागण केली. त्या ऊसाची निकोप वाढ व ऊसामध्ये साखरेचे प्रमाण वाढवे यासाठी ऊसाला नायट्रोजन, फॉस्पेट व पोटॅश या खताबरोबर पूरक अन्न पाण्याची गरज असते. सदरचे खतामुळे ऊस उत्पादनामध्ये वाढ होऊन रिकव्हरी वाढते. म्हणून उधारीने शेतकऱ्यांना पुरवठा केला आहे इ. स. 1999-२००० पर्यंत कारखान्याने सेंद्रीय खते, तणनाशक औषधे, जैविक खते वाटप केले आहे.

तक्ता क्र. 44

सेंद्रीय खते, तणनाशक औषधे, जैविक खते वाटप (‡. ÃÖ. 1999-2000)

अ.क्र	खताचे जैविक खतांचे सेंद्रीय खताचे व तणनाशकाचे नांव	शेतकऱ्यांची संख्या	क्षेÖ¡Ö एकर गुंठे	रक्कम
1	±ÚÖ™ü×´ÖŒÃÖ, £ÖÖß´ÖßŒÃÖ	813	2168.00	17,36,800
2	ॲग्राविन-ॲग्रामिक्स	832	2800.00	23,45,700
3	जाजू फर्टीलाय-ार, जादुगर	139	250.00	1,20,000
4	ÃÖ»Ö×¸ü“Ö ×›üÃÖ»Ö	80	122.20	2,87,425
5	Ê×´Ö×ÃÖ»Ö	128	221.30	1,80,400
6	ॲरमिकेम, भुवर्धिनी, बावी स्टिल	53	235.00	1,17,9502
7	ॲग्रोपोषक (सेंद्रीय खत)	44	72.00	92,000
8	पी. एस. आर. शुगरकेन	153	317.00	2,38,500
9	सेल्कॉर तणनाशक	87	183.00	1,72,935
10	ॲट्रॉसान तणनाशक	372	1002.00	4,104200000
11	ग्रेसाप्रीम तणनाशक	28	90.10	46
	एकूण	**2729**	**7461.20**	**57,48,312**

(ÃÖ¤ü³ÖÔ- वार्षिक अहवाल, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर. इ. स. १९९९-2000 ¯Öé. 8)

अशाप्रकारे पोषक आणि पूरक अन्नद्रव्ये मिळाल्याने ऊसाची वाढ होते. व तणनाशकामुळे ŸÖÞÖÖ“Öê प्रमाण कमी होऊ नये यासाठी ती शेतात फवारली जातात. ऊसाची निकोप वाढ होऊन उताराही चांगलÖ पडतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांनाही मुबलक पैसा मिळतो त्यामुळे त्यांचे •ÖßवÖन सुधारले गेल्याचे दिसून येते.[94]

×³Öमा सहकारी साखर कारखाना साखर उतारा वाढविण्यासाठी सतत प्रयत्नशील असतो. त्यानुसार ‡. ÃÖ. 1998-९९ च्या गळीत हंगामापासून सुक्ष्मअन्नद्रव्य घटक खते व सेंद्रीय खते या बरोबर ऊसा“Öß

रिकव्हरी वाढण्यासाठी, ऊस उत्पादन वाढण्यासाठी रासायनिक खताबरोबर पी. एस. आर. शुगर रायपनर फायटोट्रॉन हे खत घ्यावे लागते. हे खत भि´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्यामार्फत शेतकऱ्यांना उधारीने ¾ÖÖ™¯Ö केले होते. या खतामुळे एकरी ५ ते ६ टन ज्यादा ऊस उतारा मिळाला. त्यामुळे साखर उताऱ्यामध्ये मोठ्याÖ प्रमाणात वाढ –ााल्याचे दिसून येते याची मात्रा प्रतिएकरी १० किलोच्या ३ पिशव्या घ्यावी लागते. कÖÖरखान्याने इ. स. १९९८-९९ मध्ये ५०० एकरामध्ये हा प्रयोग केला. त्यामध्ये ऊस उत्पादन मोठ्या प्रमाणात वाढ –ााल्याने ही योजना कारखान्याने सतत चालू ठेवली आहे. कारखान्याने असे आधुनिक प्रयोग सतत करून शेतकऱ्यांच्या पिक वाढीचा प्रयत्न केल्याने शेतकऱ्यांना उत्पादन वाढीचा फायदा मोठ्या प्रमाणात –ााल्याने त्यांचे आर्थिक •Ößवनमान सुधारल्याचे दिसून येते.

×3Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्याने शेतकऱ्यांना कारखान्याचे चाचणी गळीत इ. स. १९८०-81 ÃÖÖ»ÖÖß ÃÖÖºþ –ााल्यापासून प्रेसमढ अतिशय कमी किमतीमध्ये त्यांच्या मागणीनुसार शेतीवरती पोहोच केले असून वहातूक, चढणी-उतरणी हमाली, प्रेसमढची रक्कम त्यांच्या ऊस बिलातून कपात घेतली आहे. अशाप्रकारच्या उधार प्रेसमढ देण्यामुळे शेतकऱ्यांना आपल्या शेतात प्रेसमढचा खतासाठी वापर करता आल्याने ऊस उत्पादनामध्ये वाढ करण्याची संधी मिळाली. त्यामुळे त्यांची आर्थिक ¯Ö׸üÛÃ£ÖŸÖß सुधारण्यास ´Ö¤üŸÖ –ÖÖ»Öß. त्यामुळे तालुक्याच्या विकासामध्ये सकारात्मक वाढ –ााल्याचे दिसून यŸÖ.

ऊस गाÔ¯Ö –ााल्यानंतर कारखान्यामध्ये उरलेली मळी शेतात खत म्हणून वापरण्यासाठी ^-ÖÖ¸üß¾ÖÖ¸üŸÖß ¯Öहच करून शेतकऱ्यांना दिलासा देण्याचा प्रयत्न केला आहे. मळी शेतात पसरल्याने उत्पादनामध्ये आमूलाग्र वाढ –ााल्याचे दिसून आली त्यामुळे मळीचा कंपोस्ट खत शेतकऱ्यांना २०.०० रू. प्रति टन स्वस्त किमतीमध्ये दिल्याने रासायनिक खताचे प्रमाण कमी –ााले त्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक 2Ö“ÖŸÖ –ााली तसेच उत्पादन वाढण्यास मदत –ााल्याने आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत –ÖÖ»Öß.

शेतकऱ्यांना कपोस्ट खत म्हणून आपल्या शेतात टाकण्यासाठी बगॅस वापरण्यास कारखान्याने दिल्याने उत्तम प्रकारचे कंपोस्ट खत शेतकऱ्यांना मिळाले कारखान्यालाही त्याचा फायदा –ÖÖ»ÖÖ. ‰úÃÖ पिकाच्या वाढीस बगॅसचा मोठ्या प्रमाणात सुरूवातीस उपयोग –ÖÖ»ÖÖ. ¯Öœü ´ÖÖत्र कारखान्याने स्वतः बगॅसपासून कंपोस्ट खत बनवून शेतकऱ्यांना अगदी रास्त किमतीत पोहचŸÖ केले.[95]

×3Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्याने आपल्या कार्यक्षेत्रातील सभासद, बिगर सभासद शेतकऱ्यांना मळी, बगॅस, प्रेसमढ अगदी स्वस्तामध्ये पुरविल्याचे दिसून येते. कारखान्याने शेतकऱ्यांना मोलॅशिस, बगॅस †Öणि प्रेसमढ कमी किमतीमध्ये पुरविले असले तरीदेखील त्यामध्ये इ. स. १९९०-९१ मध्ये मळीपासून

5,8,9592.88 ¯ÖÃÖ <¾Öœü ˆŸ¯Ö®Ö ×´ÖôûÖ»Öê. ²Öायोगॅस विक्रीपासून इ. स. १९९०-९१ मध्ये ४०९७३६ एवढे उत्पादन मिळाले तर प्रेसमढ पासून १,८१,१००० एवढे उत्पादन मिळालेले होते. त्याचप्रमाणे इ. स. २००५-०६ मध्ये मळीपासून ६६,३२,३८३.४५ पैसे एवढे उत्पन्न मिळाले बायोगॅसचे उत्पादनदेखील २१,६०,७५१.५२ एवढे उत्पन्न मिळाले. शिवाय प्रेसमढपासून ८७९९५.१० उत्पन्न मिळाले होते. त्यामुळे अशाप्रकारच्या उत्पादनाच्या विक्रीतून कारखान्यास मोठा फायदा मिळाला हे दिसून येते. त्यामुळे उत्पादक शेतकऱ्यांना चांगला ऊस दर देण्यास मदत –ााली. ऊस उत्पादकांना चांगला दर मिळाल्यामुळे आर्थिक फायदा –ााल्याचे दिसून येते. यातूनच मोहोळ तालुक्याचा आर्थिक विकासाला चालना मिळाली.[96]

➢ बी. बियाणे वाटप :

×3Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्याने शेतकऱ्यांना ऊस बेणे, खत, इतर मदत केली त्याचप्रमाणे सोयाबीन बियांनाची देखील लागवड कशी उपयुक्त आहे हे पटवून देण्यासाठी कारखान्याने बेणे मळयात ‡. ÃÖ. 1994-९५ मध्ये १.०० एकरामध्ये प्रत्यक्ष प्रात्यक्षिक घेतले. आणि शेतकऱ्यांना ऊस पिकास फेर ¯ÖÖôûीचे पीक म्हणून सोयाबीण योग्य असल्याने बी बीयाणे उधारीने पुरविले. सोयाबीणामुळे जमिनीचा पोत सुधारून उत्पादनात वाढ होते शिवाय थोड्या कालावधीमध्ये पिक येत असल्याने आर्थिक फयदा चांगला होतो. म्हणून शेतकऱ्यांनी सोयाबीण ¯Ößक जास्तीत जास्त घ्यावे याची प्रेरणा दिल्याने उत्पादन वाढीबरोबर आर्थिक फायदाही मोठा –ााला त्यामुळे तालुक्याच्या आर्थिक विकासामध्ये भर पडल्याचे दिसून येते.[97]

➢ ×Š²Öक सिंचन योजनाअतंर्गत शेतकऱ्यांना मÖ¤üŸÖ :

‡. ÃÖ. 1981-८२ नंतर मोहोळ तालुक्याच्या दक्षिण-पश्चिम भागातून उजनी कालवा गेल्याने भीमा नदी काठावरचा कांही भाग, ÃÖÖना नदी काठावरचा कांही भागात पाणी मिळू लागल्याने मुख्यतः ऊस पिकाला पाणी जादा लागते. हे जरी खरे असले तरी शेतकऱ्यांनी ऊसाला गरजेपेक्षा जादा पाणी देतात. त्यामुळे जमीन खारट बनते ती नापीक बनल्याने ऊस उत्पादनावर विपरीत परिणाम होतो. तर कúÖÆüß भागामध्ये कालव्याचे किंवा नदीचे पाणी नाही किंवा अनियमीत पाऊस पडत असल्यामुळे जे शेतकरी थोड्या पाण्यावर (विहीर) ऊस पिकासाठी ठिबक सिंचन करतील त्यांना अनुदान देण्यात येईल असा संचालक मंडळाने ठराव केला. ठराव नं. १३ दि. २४ ऑगस्ट १९९७ नुसार प्रति एकरी रू. ३००० प्रमाणे २७ एप्रिल १९९९ पर्यंत १४४ शेतकऱ्यांना ३९१.०३ एकरासाठी ११,७३,२२५ रू. चे अनुदान ×¤ü»Öê. त्याचप्रमाणे ठराव १०९ दि. १७ जुलै १९९८ नुसार १३ मे १९९९ पर्यंत प्रति एकरी ५००० रू. प्रमाणे १७४ शेतकऱ्यांना ४५५.३३ एकरासाठी २२,७९,१२५ रू. प्रोत्साहनपर अनुदान वाटप केले. तसेच ही योजना

‡. ÃÖ. 2005-०६ पर्यंत चालू होती व ठिबक सिंचन योजनेसाठी शेतकऱ्यांना पुढीलप्रमाणे अनुदान वाटप केÀ»Ö.

तक्ता क्र. 45

ठिबक सिंचन अनुदान इ. स. १९९७-98 ŸÖ 2005-06.

¾ÖÂÖ	अनुदान मंजूर रक्कम (लाखात)	सन १९९७-९८ पासून २००५-०६ पर्यंत अनुदान वाटप			
		शेतकरी संख्या	क्षेत्र एकर गुंठे	¯Ö×ŸÖ एकरी अनुदान रू.	एकूण अनुदान ¾ÖÖ™¯Ö
1997-98	-	102	273.23	3000	8,20725
1998-99	15,00,000	144	391.03	3000	11,73,225
1998-99	30,00,000	257	656.32	5000	32,84,000
1999-2000	30,00,000	285	593.27	5000	29,683,375
2000-01	30,00,000	298	610.11	5000	30,51,375
2001-02	50,00,000	216	557.25	5000	27,88,125
2005-06	30,00,000	298	610.11	5000	30,51,375

(Ã¡ÖÖŸÖ -वार्षिक अहवाल, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर. इ. स. २००५-06.)

अशा प्रकारे भि´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्याने शेतकऱ्यांना जास्तीत जास्त पाण्याचे महत्व पटवून देवून ठिबक सिंचन बेसुमार पाणी वापर, रासायनिक खताचा वाजवीपेक्षा जास्त वापर यामुळे शेतीसाठी होणाऱ्या जादा खर्चापासून परावृत्त केले. ठिबक सिंचनामुळे विद्रव्य रासायनिक खते, सेंद्रीय खते ‰úÃÖ ×¯Öकाच्या प्रत्यक्ष मुळापर्यंत पोहचली व त्यामुळे जेवढ्या खालापर्यंत पाण्यामार्फत खते जाऊन ×¯Öकानांही उपयोग होत नव्हता ता टाळता आला. त्यामुळे पिकांची वाढ कमी खर्चात चांगल्या शेतकऱ्यांना त्याचा फयदा –ााला. अनुदानामुळे पैशाची बचत –ÖÖ»Öß कामासाठी लागणारे मजुरांची संख्या कमी करता आल्याने निश्चितच आर्थिक फयदा –ÖÖ»Öß. त्यामुळे या योजनेचा फायदा तालुक्याच्या आर्थिक विकास होण्यामध्ये –ÖÖ»ÖÖ.[98]

- **»ÖÖकरी मावा नियंत्रण :**

¯ÖÖ¿“Ö´Ö ´हाराष्ट्रामध्ये ऊसावरती मोठया प्रमाणात लोकरी मावा हा रोग पडला होता. त्यामुळे ऊस ˆŸपादनावरती विपरित परिणाम –ााला. ऊसाचे ओले पाचट व वाडे जनावरांना चाऱ्यासाठी वापरता येत नसल्याने पशुधनाचेही हाल होऊ लागल्याने शेतकरी हतबल –ााला होता. अशा प्रकारच्या लोकरी माव्या ¯ाासून ऊस ¯ÖÛक वाचवण्यासाठी व लोकरी मावा आटोक्यात अणण्यासाठी भिमा सहकारी साखर कारखान्याने जाहीर निवेदन काढून आपल्या कार्यक्षेत्रातील प्रत्येक गावात जाऊन शेतकऱ्यांना औषध

धुरळण्याचे व फवारण्याचे प्रात्यक्षिक दाखविले. ऊस उत्पादक सभासदांना सवलतीच्या दरात 'फॉलीडॉल' पावडरची विक्री केली. ही लोकरी मावा नियंत्रणात आणण्यासाठी युध्दपातळीवरती प्रयत्न केला. दरम्यानच्या कालावधीमध्ये हा लोकरी मावा नियंत्रण आणण्यासाठी व मार्गदर्शन करण्यासाठी व्ही. एस. आय. पूणे मांजरी बु. या ठिकाणच्या प्रतिनिधींना बोलावून शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन केले. लोकरी मा¾ÖÖ खानारी किड 'कोनोब्राथ्रा' कारखाना क्षेत्रात वाटप करण्यात आली. त्याचबरोबर ऊसावरती लष्करी आळी, हुमणी व वाळवी या किडीपासून सरंक्षण करण्यासाठी फॉलीफाईड पावडर व क्लोरी पायरीफॉस ही औषÖ¬Ö उधारीवरती वाटण्यात आली. त्यामुळे ऊस पिकावर येणाऱ्या नैसर्गिक आपत्तीपासून वाचवण्यचा प्रयत्न भिमा कारखान्याने केल्याचे दिसते त्यामुळे शेतकऱ्यांचा आर्थिक फायदा –ााल्याचे दिसून येते.

- **¿ÖÝÖß †Ö•ÖÖ¸ÖÃÖÖŠß ´Ö¤ÝÖ :**

भिमा कारखान्याने शेतकऱ्यांना सर्व प्रकारचे सÖहाय्य केल्याचे दिसून येते. शेतकऱ्यांना औजारासाठी आर्थिक मदत केली आहे त्यामध्ये सुरुवातीला बैल मशागत करण्यासाठी लागणाऱ्या औजारापासून मदत केली तर पुढच्या काळÖÝÖ †Ödधुनिक पध्दतीची शेतीसाठी लागणारी लोखंडी कुळ¾Ö, नांगर, तिफन, बैलगाडी, सऱ्या, रे–र, तिरच्या यासाठी मदत केली तर अलिकडच्या काळात ट्रक, ट्रॅक्टर, ‡ÝÖ¸ü ¾ÖÖहानासाठी देखील कमी व्याजदराने कर्जपुरवठा करून ऊस बिलातून वसूल केला आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना लागणारी अवजारे मिळाल्याने त्यांच्या शेतीची मशागत चांगल्याप्रकारे करता आल्याने आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत –ााली. शेतकऱ्यांना बँकेमार्फत ट्रक, ट्रॅक्टर घेण्यासाठी परतिच्या रकमेची हमी दिल्याने अनेक शेतकऱ्यांनी कारखान्यामार्फत मोठी वाहणे व शेती अवजारे खरेदी केली. ‡. ÃÖ. 1990-91 ŸÖê 2005-०६ पर्यंत सरासरी शेतीअवजारांसाठी कारखान्याने ३,७५,१३२.३२ रू. खर्च केल्याचे दिसून येते अनेकांनी शेती अवजारे घेवून शेती उद्योग व्यवसाय केल्याने आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत –ााली. त्यामुळे तालुक्यातील नापीक जमीन, पडीक जमीन लागवडीखाली आली त्यामुळे तालुक्याच्या आर्थिक विकासात भर पडली.[99]

४.५.३.६. जनावरांच्या छावण्या :

‡. ÃÖ. 1991-९२ मध्ये भारतामध्ये वेगवेगळया भागात त्याच वेळी महाराष्ट्रातील काही भागात दुष्काळ सदृश्य परिस्थिती निर्माण –ाालेली होती. सतत दोन वर्ष पावसाचे प्रमाण कमी –ााले होते. या कालावधीमध्ये राज्यात पाणी, जनावरांचा चारा याची टंचाई निर्माण –ााली होती. त्यामुळे शासनाने राष्ट्रीयÖ व राज्यस्तरावरती चारा छावण्या उघडण्यासाठी महाराष्ट्रातील सर्व साखर कारखान्यांना आवाहन केले.

त्यानूसार भिमा कारखाना स्थळावरती राजस्थानातून आले. गीर जातीच्या २५० ते ३०० गाईसाठी 'गोरक्षण ”Öवणी' सुरू केली. या गाईना ऊसाचे वाढे, पिण्याचे पाणी व जनावरांना लागणारÖ †ÖÂÖ–ÖÖ¯Ö“ÖÖ¸ü कारखान्यामार्फत केला. त्याचबरोबर कारखाना कार्यक्षेत्रातील शेतकऱ्यांना त्यांच्या मागणीनुसार चारा पुरवण्यात आला. अशा प्रकारे गोरक्षण करून राष्ट्रीय कार्यास या कारखान्याने हातभार लावण्याच्या प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रामध्येही इ. स. २००२-०३ मध्ये भीषण दुष्काळ पडला यावेळीस पशुधन वाचवण्याचे गंभीर प्रश्न शेतकऱ्यांसमोर होते. महारष्ट्र शासनाने पिण्याच्या पाण्यासाठी ट्रॅक्टर बरोबरच इतर योजना राबवल्या. शासनाने अनुदानातून छावण्या सुरू करण्याचे आव्हान केले. त्यानुसार भि´ÖÖ ÃÖÆकारी साखर कारखान्यामार्फत इ. स. २००३ मध्ये कारखाना छावणी, तारापूर, तांबोळे, खंडाळी, पाटकूल, सोहाळ, सौंदणे अशा सात ठिकाणी कारखान्यामार्फत शासनाच्यावतीने जनावरांच्या छावण्या सुरू करण्यात आल्या. या छावण्यामधून १८७९ जनावरांची चारा, पाण्याची सोय केली चाऱ्यासाठी शेतकऱ्यांचा ऊस विकत घेवून जनावरांना हिरवा चारा पुरवला. महारष्ट्र शासनाच्या पशुदुष्काळ निवारत योजनेमार्फत ज्या छावण्या सुरू केल्या होत्या. यामध्ये या कारखान्याचा मोलाचा वाटा होता. कारखान्यामार्फत जनावरांच्या छावण्यासाठी ९०,१६,६५७.६६ रु. इतकी रक्कम खर्च केल्याचे दिसून येते.

या कारखान्याने शासनाच्या आव्हानास प्रतिसाद देवून आपल्या कार्यक्षेत्रामध्ये वरील प्रमाणे जनावरांच्या छावण्या सुरू करून सामाजिक 2ÖÖ×–Öलकी जोपासून राष्ट्रीय कार्यास हातभार लावण्याचे दिसून येते या छावण्यामुळे मृत्यूच्या खाईत लाटलेल्या जनावरांना बाहेर काढण्याचे काम भिमा सहकारी साखर कारखाण्याने केले आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे लाख मोलाचे पशुधन वाचवून त्यांची आर्थिक परिस्थिती ÃÖधरवण्यास प्रयत्न करून तालुक्याच्या विकासास हातभार लावल्याचे दिसून येते.[100]

4.5.3.7. ¿Öक्षणिक कार्य

कारखाना परिसरातील सभासद, शतकरी, कामगार तसेच गोरगरीब शेतकऱ्यांच्या मुलांना चांगले शिक्षण घेता यावे म्हणून कारखाना स्थळावर पू¾Ö प्राथमिक विद्यालय सुरू करण्यात आले असून प्रशिक्षीत अशा शिक्षकांची नेमणूक केलेली आहे. इ. स. १९९०-९१ मध्ये नवीन इमारत ५६४२५.३० पैसे शाळेसाठी ŸÖ¸ü ‡. ÃÖ. 1992-०९३ मध्ये नवीन इमारत बांधकामासाठी २,७३,५७७.४९ रू. खर्च केले. आणि त्यानंतर जसजसी इमारती वाढत गरज लागेल तसा इमारत बांधकाम खर्च केला. इ. स. २००५-०६ मध्ये ही इमारत पूर्ण –ााली त्यावेळी तिचा एकूण खर्च १३,१८,९७९.०० रू. एवढा खर्च आला. भिमा कारखाना इ. स. 1990-91 ŸÖ 2005-०६ पर्यंत दरवर्षी सरासरी २५,००० रू. खर्च करते आहे. भिमा कारखान्या¾Ö¸üŸÖß केल्याने परिसरातील शेतकरी, दिन दलीत, गरीब, कामगार, ऊस तोडणी कामगार यांच्या मुलांच्या

शिक्षणाची सोयÖ –ाली त्यामुळे कारखान्याचे शैक्षणिक योगदान मोठे असल्याचे दिसून येते. शिक्षणाच्या सुविधेमुळे परिसरातील मुलांच्या शैक्षणिक फायद्यामुळे सामाजिक •Öीवनामध्ये आमूलाग्र बदल –ाल्याचे दिसून येतात.

4.5.3.8. क्रीडा विषयक कार्ये :

ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या तरूण मुलांच्या कÏÖीडा गुणांचा वाव मिळावा त्यांना खेळाची आवड निर्माण ¾ÆÖवी त्यांना उत्तेजन मिळावे. तसेच अलीकडे भारतीय ग्रामीण भागातील खेळ लुप्त होत “ÖÖ»Ö»Ö आहेत. कारण पाश्चात्य खेळाचा सुळसुळाट –ाला आहे. ग्रामीण भागातील खेळांचे पुनरूजीवन व्हावे यासाठी आट्यापाट्यांचे सामने भरविले जातात. आसपासच्या गावातील जवळजवळ ५० संध सामाील होतात. त्यांना प्रेरणा मिळावी म्हणून प्रथम क्रंमाच्या संघाला ५१,००० बक्षिस, दुसरा क्रमांक येणाऱ्या संघाला ३१,००० बक्षीस, तिसऱ्या क्रमांक च्या संघास २१००० हजार रू. बक्षीस तर उत्तेजनार्थ ११,००० रू. बक्षिस दिले जाते त्यामुळे खेळाडू तयार व्हावेत हा दृष्टीकोन आहे. कारखाना तालीम संघाला तालीम बांधून दिली आहे या तालमीतून चांगले मल्ल दिले आहेत. [101]

4.5.3.9. पर्यावरण संतुलनासाठी वृक्ष लागवड :

आधुनिक काळात जगात सर्वात मोठी समस्या कोणती असेल तर ती म्हणजे बेसुमार वाढती लोकसंख्या त्यामुळे सर्व क्षेत्रामध्ये तिचा परिणाम होतांना दिसत आहे. लोकसंख्येच्या पटीने इतर क्षेत्राची वाढ होत नाही वाढत्या लाकसंख्येमुळे बेसुमार जंगलतोड –ाल्याने तापमान वाढ, पावसाचे प्रमाण वरचेवर कमी, होऊ लागले आहे, जंगली प्राण्याची हत्या होऊ लागली वन्यप्राणी कमी –ÖÖ»Ö त्यामुळे पर्यावरणाचे ÃÖÓŸÖलन बिघडले आहे याला एकच पर्याय तो म्हणजे मोठ्या प्रमाणात वृक्ष लागवड करावी लागणार आहे. हा दृष्टीकोन डोळयासमोर भीमा सहकारी साखर कारखान्याने आपल्या कार्यÃ£ÖÔÖ¾Ö¸ÖŸÖß ´ÖÖŠ¶Ö प्रमाणात वृक्ष लागवड केली आहे. इ. ÃÖ. 1993-९४ मध्ये कारखान्याने सरकारच्या २० कलमी योजने अतंर्गत नारळाच्या रोपांची लागवड केली. त्यासाठी ठिबक सिंचना“Ö ÃÖ“Ö ²ÖÃÖ×¾Ö»Ö †ÖÆüÖ. नारळबाग- इ. स. मध्ये कारखाना वसाहतीमध्ये व इतर ठिकाणी ७४७ नारळ या रोपांची लागवड केली असून राष्ट्रीय वृक्ष लागवड कार्यक्रमाला हातभार लावला आहे.

चिंचबाग-कारखाना गाडी तळावरती सावली नसल्यामुळे उन्हाळयात ऊसŸÖÖ›ü ´Ö•Öरांना व बैलाना उनात थांबावे लागते म्हणून तेथे २०८ प्रतिव्हन चिंचेच्या रोपांची लागवड केली आज गाडीतळावर फार ´ÖÖŠß ÃÖÖ¾Ö»Öß –ाली आहे. चिंचेला चिंचादेखील मोठ्या प्रमाणात लागली आहेत. उंबर, बाभूळ, कडुलिंब,

Ø¯Ö¯Ö¸ü, ×ÃÖºþ´Ö, †¿ÖÖक, बदाम, आंबा, जांभळ, उंबर, बाभूळ, करंजी, रामफळ, निलगिरी, सप्तपर्णी, ग़Ö»Ö´ÖÖÆÖ¸ü अशा प्रकारे कारखान्या¯ÖÖसून होणारे प्रदुषण काहीप्रमाणात का होईना कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्याने वृक्ष लागवड व बागकामासाठी पुढील प्रमाणे खर्च केला.

तक्ता क्र. 46

वृक्ष संवर्धन व बागकाम यावरती कारखान्याने केलेला खर्च

Ýö¯Ö¿ÖÖß»Ö	**¾ÖÂÖ**				
	1992-93	**1994-95**	**1997-98**	**2002-03**	**2005-06**
वृक्ष संवर्धन	30,671	50,87,806.59	87,854.05	29,925	20,245

(ÃÖ¤ü³Ö- वार्षिक अहवाल, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर).

वरील तक्त्याचा विचार केला असता असे दिसून येते की भि´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्याने केवळ नफा मिळवणे हाच उद्देश न ठवता पर्यावरण संतुलन राखण्यासाठी शासन फार मोठा खर्च करते परंत बऱ्याच योजना तडीस जात नाहीत. त्यामुळे तोच खड्डा रोप मात्र नवीन असे वृक्षरोपण असते परंतु ³ÖßÖ´ÖÖ कारखान्याने मात्र –ÖÖ›ü »ÖÖÖ¾ÖÖ»Ö कòÖß त्याचे संगोपनासाठी दरवर्षी आपल्या बजेट मधून आर्थिक तरतूद करीत असल्याचे दिसते. अशाप्रकारे पर्यावरण सतुंलन राखले तर आपोआप ¯ÖÖ•ÖÃन्याचे प्रमाण वाढेल व शेती ओलिताखाली येईल. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या पिकाची वाढ होईल व त्यांचा आर्थिक विकास होईल हाच दृष्टीकोन डोळयासमोर ठेवून खर्च केल्याचे दिसून येते.[102]

4.5.3.10. ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü ¾Ö कामगारांना साखर वाटप :

×³Öमा सहकारी साखर कारखान्यामार्फत कार्यक्षेत्रातील सभासद, बिगरसभासद, कामगार यांना महागाईच्या काळात स्वस्तात साखर वाटप करून दिलासा देण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रत्येकांना दरवर्षी दिवाळी सनासाठी ५० किलो साखर अतिशय कमी दरामध्ये वाटप करून ¤üßपावली गोड करण्याचा प्रयत्न कòÖ»ÖÖ आहे. तसेच सभासद, बिगर सभासद किंवा कामगार, कर्मचारी यांच्या संबधिŸÖ नातेवाईकांच्या लग्नसभासदांसाठी व इतर सभासदांसाठी स्वस्त दरात साखर उपलब्ध करून दिली जाते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना, सभासदांना, कामगारांना, स्वस्तात साखर मिळाल्याने आर्थिक बचत होताना दिसून येतÖ. त्यामुळे आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत होते. यातूनच तालुक्याच्या विकासात भर पडताना दिसते.[103]

×³Öमा सहकारी साखर कारखान्याने १७ नोव्हेंबर १९९२ मध्ये महाराष्ट्र बँकेमार्फत कर्जाचे ¯Öुर्न•ÖßÖवन करून वित्तीय संस्थाचे कर्ज पूर्ण भरून वित्तीय संस्थाच्या कर्जाच्या विळख्यातून कारखाना मुक्त केला असला तरी महाराष्ट्र बँक, महाराष्ट्र शासन व वित्तीय शासकीय बँका कडून मुदत कर्ज अल्पमुदत

(भांडवली) त्यामध्ये तारण व बिगरतारणावरील कर्जे काढून आहेत. इ. स. १९९०-९१ मध्ये असे एकूण कर्ज १७,२७,२२,३३४.७१ पैसे एवढे होते. तसेच याच कर्जाबरोबर कारखाना उभारणीच्या कालावधीमधील शासकीय कर्ज (महाराष्ट्र शासन) एकूण ७१४.७० लाख रू. होते त्यासाठी कारखान्या´ÖÖ± त साखर आयुक्तालय, पुणे यांना समान हप्त्यात कर्ज फडण्याचा प्रस्ताव दाखल केल्यामुळे १०२.१० लाख याप्रमाणे इ. स. १९९९-२००० पासून पुढे सात हप्त्यामध्ये फेडण्याची सवलत मिळाली त्यामुळे मार्च २००२ पर्यंत कारखान्याने ठरलेल्या हप्त्याच्या वेळी रू. १०२.१० लाखाचे तीन हप्ते भरले.[104]

दरम्यान महाराष्ट्र बँकेच ¤üर्घमुदत कर्ज थकीत असल्याने कोर्टामार्फत तडजोडीने ११ समान हप्त्यात मान्य केली. तडजोडीनुसार कर्जाची रक्कम रू. १३४६.७८ लाख भिमा सहकारी काखान्याने मार्च २०२ अखेर एकूण ११ हप्त्यात १३४६.७८ लाखाची परतफेड करून महाराष्ट्र बँकेने ¤ü‘Ö ´Öदतीचे कर्ज पूर्ण भरले आहे. असे असले तरी मध्यममुदत व भांडवली कर्ज (खेळते भांडवल) ६२,३५,२६,८७७ रू. असल्याचे दिसून येते. तरीही कारखाना अÖर्थिक विकास −ाल्याचे दिसून येते. कारखान्यावरती कर्ज असले तरी सभासद, बिगरसभासद, कार्यक्षेत्रातील ऊस उत्पादकांना इतर कारखान्या¯Ö´ाणे ऊस ²ÖÖ»Ö ¾ÖÔÖ™Ö †¤Ö केली आहेत. त्याचबरोबर साखर वाटप, बोनस, सानुग्रह अनुदान देखील वाटप केलेले आहे. त्यÖ´ÖÖÔ¡ ¿Öतकऱ्यांच्या आर्थिक विकाÃÖ −ााला. त्यामुळे त्यांचे •ÖÖवनमान उंचावण्यास मदत −ाली. त्यामुळे तालुक्याचा आर्थिक विकासामध्ये भर पडली.[105]

4.5.3.11. कारखान्याच्या अनुषंगाने चालणारे विविध उपउद्योग :

³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखान्याला इ. स. १९७४ मध्ये मान्यता मिळाली आणि बांधकाम पूर्ण होऊन इ. स. १९८०-८१ मध्ये चाचणी गळीत हंगÖÖ´Ö ÃÖÖºþ −ााला. कारखान्याचे बांधकाम सुरू −ाल्यापासून कारखाना स्थळावरती किंवा जवळपास अनेक छोटे मोठे धंदे सुरू −ाले. कारखाना सुरू −ाल्यामुळे साधारण ÃÖ¯™Ó²Ö¸ü-ऑक्टोंबर महिन्यात गाळप हंगाम सुरू हातो त्या कालावधीमध्ये रोजंदारी, हंगामी कामगार, मजूर, ऊस तोडणी टोळया, कारखाना स्थळावरती येत असल्याने मानसाची व जनावरांची फार मोठी वर्दळ वाढते. त्यामुळे किराणा दुकान, नाव्ह्याची दुकाने, पानपट्टी, स्टेशनरी दुकाने, हॉटेल, चहाच्या टपऱ्या, खानावळ, शेती अवजारे बनवणारे कारागीर दुकाने, घरगुती वस्तू मिळणारी दुकाने, पिटाची गिरणी, भाजीपाला विकणारे, फेरीवाले, दुध विकणारे, रॉकेल विक्रेते, फ्रुट स्टॉल, वहातूक करणारी खाजगी वहाणे, ×“ÖÃÖÖ‡ü, »ÖÖÆüÖ¸ü, ŸÖÖंबट करी, कपड्याची दुकाने, सायकल दुकान, मोटार गॅरेज, मटन दुकान, ¯ÖŒ“Ö¸ü काढणारी दुकाने, औषधालये, जनावरांचे डॉक्टर, दवाखाने, करमणुकीचे कार्यक्रम करणारे डांबरी, कोलाटी, फळविक्रेते, देशी दारू दुकाने, कासाराची दुकाने अशाप्रकारचे अनेक छोटे छोटे उद्योगÖ¬Ö¤ü,

उपउद्योग कारखान्याच्या अनुषंगाने चालतात. त्यामुळे लोकांच्या गरजा जागेवरती भागत असल्याने लाखो रूपयांची उलाढाल होते त्यामुळे तालुक्याच्या विकासात भर पडतांना दिसते.

अनेक कुटुंबे या कारखान्या¾Ö¸üÖß अवलंवून ओहेत. काखान्याचा हंगाम सुरू –ााल्यावर अनेकांच्या रोजी रोटीचा प्रश्न मिटतो. जनावरांना वाडे व इतर चारा विकणारे घेणारे देखील यावरतीच अवलंबून †ÖÆüÖê. त्यामुळे अनेक कुटुंबे, कुशल-अकुशल कारागीर या कारखान्यावर अवलंबून आहेत. या कालावाधीमध्ये बेकारांना कांही दिवस काम मिळते.

अनेक भाषा, बहूविध जातीपाटीचे, गरीब श्रीमंत, स्त्री-पुरूष समाज एकत्र राहत असल्याने †Ö“ÖÖ¸üß-×¾Ö“ÖÖ¸üÖ“Öß देवान-घेवान होते. यातून सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक परिस्थितीमध्ये बदल होताना दिसून येते. त्यामुळे तालुक्याच्या विकासाला हातभार लागताना दिसून येतो. त्यामुळे मोहोळ तालुक्याच्या विकासाला हातभार लागल्याचे दिसून येते.[106]

4.5.3.12. ¯Ö¸üÃÖ¯Ö¸ü :

1) ‡. ÃÖ. 1995-96 ŸÖÖ×¡Ö्रक क्षमतेचा उत्कृष्ठ वापर केल्याने सोलापूर जिल्ह्यात प्रथम क्रंमाक आणि पुणे विभागात तिसरा क्रंमाक- वसंतदादा शुगर इन्स्टि™¶™ü ´ÖÖÓ•Ö¸üß ²Öã. ¯Öãण्Öê.
2) ‡. ÃÖ. 1996-९७ मध्ये माणिक हनुमंत चव्हाण रा. सुस्ते यांना "ऊस भूषण" पुरस्कार मिÔüÖ»ÖÖ.
3) गळीत हंगा´Ö ‡. ÃÖ. 1997-९८ मध्ये तांत्रिक क्षमतेबद्दल वसंतदादा शुगर इन्स्टिट्युट मांजरी बु. ¯Öुणे. यांचेकडून राज्यात दुसऱ्या क्रमांकाचे बक्षिÃÖ.
4) ‡. ÃÖ. 1998-९९ मध्ये विभागातील सर्वोत्कृष्ठ ऊस विकास ॲवार्ड वसंतदादा शुगर इन्स्टिट्युट ´ÖÖÓ•Ö¸üß ²Öã. ¯Öãण्Öê.
5) ‡. ÃÖ. 1998-९९ मध्ये बचत कारखाना म्हणून महाराष्ट्र शासनाकडून पुरस्कार.
6) ‡.ÃÖ. 1998-९९ जालंदर विठोबा गावडे पाटकल यांना वसंतदादा शुगर इन्स्टिट्युट मÖÓ•Ö¸üß ²Öã. ¯Öãण्Öê. यांचे मार्फत "ऊस भूषण" पारितोषक मिळाले.
7) ‡. ÃÖ. 1998-९९ मध्ये एकनाथ विठ्ठल कुलकर्णी मुख्य शेती अधिकारी यांना वसंतदादा शुगर इन्स्टिट्युट मांजरी बु. पुणे. यांचेकडून सर्वोत्कृष्ठ शेती अधिकारी म्हणून सन्मानित करण्यात †Ö»ÖÖ.
8) २५ डिसेंबर १९९९ मध्ये नॅशनल फेड्रेशन को. ऑप. शुगर कडून देशामध्ये द्वितीय क्रमांचे ¾ÖÃÖŸÖ¤üÖ¤ü ¯ÖÖ™üß»Ö ¯ÖÖ×¸üŸÖÖêÂÖक.[107]

´ÖÖœÖ ¾Ö ´ÖÖÆÖêÔü हे दोन्ही तालुके अवर्षण प्रवण असल्याने भुसार पिके घेतली जात असत. परंतु माढा तालुक्यात उजनी धरण –ााल्यानंतर दोन्ही तालुक्यामध्ये आर्थिक विकासाचे वारे –ापाट्याने वाहू लागले. त्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे उजनी धरणाच्या उजव्या व डाव्या कालव्यातून दोन्ही तालुक्याच्या विशिष्ट अशा भागाला पाणी मिळाल्याने कांही प्रमाणात ऊसाचे क्षेत्र वाढले. भीमा-सीना जोड कालव्याच्या निर्मितीनंतर ऊसाचे क्षेत्र अतिशय साखर कारखान्याची गरज भासू लागली. कोल्हापूर येथील उद्योगपती भिमराव महाडिक यांनी सन १९८० मध्ये टाकळी (सिंकदर) ता. मोहोळ येथे भीमा सहकारी साखर कारखाना सुरु केला. सन १९९९ मध्ये पिंपळनेर येथे बबनराव शिंदे यांनी विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना सुरु केला. सन २००० मध्ये अनगर येथे राजन पाटील यांनी 'लोकनेते बाबुराव पाटील सहका¸ß साखर कारखाना' सुरु केला. दोन्ही तालुक्यातील वाढत्या ऊसाला हक्काचे साखर कारखाने मिळाल्याने शेतकऱ्यांचा कल ऊस उत्पादनाकडे वाढला. खात्रीशीर पैसा मिळवून देणारे नगदी पीक म्हणून ऊसाचे क्षê¡Ö वाढल्याने शेतकऱ्यांचे आर्थिक जीवनमान उंचावण्यास मदत –ााली. तालुक्यातील साखर परदेशी बाजार पेठेत विकल्याने तालुक्याला परकीय चलन मिळण्यास मदत –ााली. रोख पैसे मिळू लागल्याने शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत –ााली. दोन्ही तालुक्यातील साधारणपणे ८५ हजार कुटुंबे या साखर कारखान्यावर अवलंबून असून या कारखान्याच्या अनुशंगाने हजारो इतर छोटे-माठे उद्योग निर्माण –ााल्याने बेकार लोकांना काम मिळाले. त्यामुळे तालुक्याच्या आर्थिक विकासास चांगल्याप्रकारे चालना मिळाली.

संदर्भ साधने

1) Ã××ôÖ ¤Ö. »Ö., सहकारी साखर उद्योगाची चार दशके, भारतीय साखर उद्योगाचा इतिहास, जयदत्त ¯ÖÏकाशन, कोल्हापूर, 1994, ¯Ö. 4.

2) Gandhi M. P., The Indian Sugar Industry Its Past, Present and Future, Gandhi and Company, Mehata Publication, 1934, p. 12.

3) ²Ö¾Ö ¯Ö. ´Ö., साखर महाराष्ट्र राज्य सहित्य आणि संस्क¡ŸÖß ´Ö>ôÖ, ´Ö²Ö‡, 1977, ¯Ö. 3.

4) राहूडकर वा. ब., जागतिक बाजारपेठ व भारताचे योगदान, सहकारी साखर उद्योगाची चार दशके, जयदत्त प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९४, ¯Ö. 19.

5) Noyear Dir, History of Sugar Hailum, Yampman and Hall Ltd. London, 1949.

6) Kulkarni D. G. Trapical Sugar, Dyanjoty Prakashan, Pune, 1971, p. 3.

7) Karche R. M. Sugar Co-operation in Development Economi, Parimal Prakashan, Aurangabad, p. 11.

8) Gazetteer of The Bombay Presidency, Solapur. Vol- 20. p. 149.

9) Bapat N. G., Economic Development of Ahamadnagar District, Progressive Corporation, Pvt. Ltd. Mumbai, 1973, p. 312.

10) Cost Audit in Sugar Industry in 1977, Janury 1977.

11) Co-operation Sugar Directory 1984-85, Co-Operation. Sugar Monthly, December. 1989 Co. Op. Prospective, Oct-Dec. 2005.

12) Co.op Movement At Glance In Maharashra State, 2005 Sahkari Maharashtra, 1991 p. 2.

13) Co.op Movement At Glance In Maharashra State, 2005.

14) www.sugarindustry.com. 3 Janury 2010.

15) लघु पाटबंधारे विभाग क्र. 1 Ã××»ÖÖ¯Öूर यांच्या कार्यालयिन माहितीवरुन, एप्रिल २००९, ¯Ö. 1.

16) गौरव ग्रंथ, »ÖÖकमित्र बबनराव शिंदे, 1999, ¯Ö. 14.

17) प्रगती अहवाल, विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, २००१-02, ¯Ö. 3.

18) वार्षिक†Æü¾ÖÖ»Ö, 2001-02, ¯Ö. 8.

19) वार्षिक †Æü¾ÖÖ»Ö, विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना लि. गंगा´ÖÖ‡ नगर, पिंपळनेर, २००१-2002, ¯Ö. 8.

20) वार्षिक †Æü¾ÖÖ»Ö, विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, २००१-02, ¯Ö. 4.

21) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, 2001-02,2006-07, ¯Ö. 9.

22) कारखाना प्रगती अहवाल, २००३, ¯Ö. 2.

23) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, ×¾Ö÷»Ö¸Ö¾Ö Ø¿Ö¤ सहकारी साखर कारखाना, पिंपळनेर, 2006-07, ¯Ö. 12.

24) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, पिंपळनेर, 2006-07, ¯Ö. 11.

25) प्रगती अहवाल, विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, 2010.

26) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, 2007-2008, ¯Ö. 4.

27) उपरोक्त, वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, 2005-02006, ¯Ö. 5.

28) गौरव ग्रंथ, भगीरथ, बबनराव शिंदे, ¯Ö. 72.

29) कदम के. •Öß., माढा तालुक्याचे कर्मयोगी, २००९, ¯Ö. 73.

30) दैनिक पुण्यनगरी, सोलापूर, 2009.

31) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, 2007-08, ¯Ö.95.

32) वार्षिक अहवाल, २००५-06, ¯Ö. 9.

33) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, पिंपळनेर, 2006-07, ¯Ö. 6.

34) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, ×¾Ö÷»Ö¸Ö¾Ö Ø¿Ö¤ सहकारी साखर कारखाना, 2002-03, ¯Ö. 6.

35) कदम के. जी., माढा तालुक्याचे कर्मयोगी, माढेश्वरी संस्कृतिक मंडळ, माढा, 2009 ¯Ö.67

36) गौरव ग्रंथ, ³Ö×गÖ¸थ, बबनराव शिंदे, 1 ÃÖ¯™2Ö¸ 2011, ¯Ö. 118.

1. प्रगती अहवाल, विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, पिंपळनेर, २००९, पृ. 10.

37) गौरवांक, »ोकमित्र, बबनराव शिंदे, १९९९, ¯Ö. 74.

38) प्रगती अहवाल, २००७-08, ¯Ö. 10.

39) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, 2001-02, 2006-07 ¯Ö. 6.

40) वार्षिकअहवाल, विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, 2003-04 ¯Ö. 5.

41) वार्षिक अहवाल, २००९-010, ¯Ö. 8.

42) वार्षिक अहवाल, विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, पिंपळनेर, 2001-02.

43) प्रगती अहवाल, विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, पिंपळनेर, 2009, ¯Ö. 8.

44) कदम के. जी., माढा तालुक्याचे कर्मयोगी, २००९, ¯Ö. 72.

45) वार्षिक अहवाल, विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, पिंपळनेर, 2005-06, ¯Ö. 25.

46) लोकनेते बाबुराव पाटील सह. साखर कारखाना, ऑफीस माहितीवरुन, २ जून २०१२.

47) वार्षिक अहवाल, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, अनगर, २००१-02, 2006-07, ¯Ö. 3, 05.

48) गÖÖ´Ö¯Ö“ायत अनगर, ता. मोहोळ, सर्वसाधारण सभा, १ ऑगस्ट २००३.

49) वार्षिक अहवाल, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी कारखाना, अनगर, २००१-02, 2006-07, ¯Ö. 6.

50) वार्षिक अहवाल, लोकनेते सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, २००1-02, 2006-07, ¯Ö. 7.

51) मुलाखत, काळे बी. व्ही., मुख्यशेती अधिकारी, लोकनेते सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, 1 जून २०१०.

52) मुलाखत, फायनान्स मॅनेजर, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, २ सप्टेंबर, २०१२.

53) मुलाखत, कुलकर्णी एच. बी., लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, ११ ऑगस्ट २००९.

54) वार्षिक †Æü¾ÖÖ»Ö, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, 2006-07.

55) मुलाखत, बेल्हेकर एस. <ÃÖ., प्रभारी कार्यकारी संचालक, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना लक्ष्मी नगर, अनगर, 21 •Ö»Ö 2009.

56) मुलाखत, गवळी जी. एन., सिनीअर अकौटंट, लाोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, ९ ऑगस्ट २०१०.

57) वार्षिक अहवाल, लाोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, 2001-02, 2005-06.

58) मुलाखत, कुलकर्णी इ. व्ही. कार्यकारी संचालक, लाोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, 2 ±ú²Ö¾ÖÖ¸üß 2010.

59) वार्षिक अहवाल, लाोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, 2001-02, 2005-06, ¯Ö. 7.

60) मुलाखत, संस्थापक चेअरमन, पाटील राजन, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, ५ नोव्हेंबर 2009.

61) खÖŸÖ ¯Ö¸¾ÖŠÖ ´ÖÖ×Æती पुस्तिका, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, 2010, ¯Ö. 13.

62) वार्षिक अहवाल, लाोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना लक्ष्मी नगर, अनगर 2005-06, ¯Ö.9

63) मुलाखत, बेल्हेकर एस. <ÃÖ., वर्क मॅनेजर, लाोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, 1 ऑगस्ट २००९.

64) वार्षिक अहवाल, लाोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष´ी नगर, अनगर 2004-05, ¯Ö. 27.

65) वार्षिक अहवाल, लाोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, 2005-06, ¯Ö. 5.

66) मुलाखत, कुलकर्णी एच. बी., लाोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, ५ ऑगस्ट २०११.

67) वृक्षलागवड फाईल, लाोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, 13 ±ú²Ö¾ÖÖ¸ß 2012, ¯Ö. 3.

68) ¾ÖÖÙÂÖक अहवाल, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, 2006-07, ¯Ö. 24.

69) मुलाखत, काळे बी. व्ही., मुख्यशेती अधिकारी, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, ४ ऑक्टोंबर २०१२.

70) मुलाखत, चेअरमन पोटरे हणुमंत, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मी नगर, अनगर, ५ ऑगस्ट २०१०.

71) सुवर्ण महोत्सवी महाराष्ट्राचा वैभवशाली, मोहोळ तालुका, गायकवाड के. एस., (ÃÖ¯ÖÖ), 9 ´Ö 2010, ¯Ö. 105.

72) ×³Ö´ÖÖ सहकारी कारखाना, यांच्या कार्यालयिन माहितीवरुन, २०१०, पृ. १४.

73) ¾ÖÖÙÂÖक †Æ¾ÖÖ»Ö, ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, १९७५-76, ¯Ö. 2.

74) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, १९९२-93, 2005-06, ¯Ö. 22, 1.

75) वार्षिक अहवाल, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, २००५-06, ¯Ö. 9.

76) भिमा सहकारी साखर कारखाना यांच्या कार्यालयिन माहितीवरुन, १२ सप्टेंबर, 1984, ¯Ö. 11.

77) मुलाखत, देशपांडे पी. व्ही., ऊस विकास अधिकारी, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, १३ जून २०१0.

78) वार्षिक अहवाल, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, १९८०, २००५-06, पा. 7, 8.

79) वार्षिक अहवाल, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, १९९९, 2000.

80) वार्षिक अहवाल, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, १९८०, २००५-06, पा. 10, 2.

81) भिमा सहकारी साखर कारखाना, यांच्या कार्यालयिन माहितीवरुन, ३ ऑगस्ट २०१०.

82) मुलाखत रणवरे पी. जे., कार्यकारी संचालक, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, १३ जून २०१०.

83) मुलाखत, पाटील राजन चेअरमन, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, 5 ऑगस्ट २०१०.

84) बांधकाम व इमारत विभाग फाईल, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, पा. 42.

85) मुलाखत, यादव एम. एन., कामगार कल्याण अधिकारी, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, ५ ऑक्टोंबर 2011.

86) मुलाखत, यादव एम. एन., कामगार कल्याण अधिकारी, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, ७ जुलै 2009.

87) वार्षिक अहवाल, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, 1991-92, पा. 11.

88) वार्षिक अहवाल, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, १९९०-91, 2005-06.

89) मुलाखत, मुलाणी आर. एम., डेप्यू. चिफ अकौटंट, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, ३ सप्टेंबर 2010.

90) वार्षिक अहवाल, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, १९८०-81, 2005-06.

91) वार्षिक अहवाल, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, 1991-92, पा. 06.

92) वार्षिक अहवाल, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, 2005-06, पा. 3.

93) वार्षिक अहवाल, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, 1998-99, पा. 04.

94) मुलाखत, देशपांडे पी. व्ही., ऊस विकास अधिकारी, भिमा सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, ५ ऑगस्ट २०१०.

95) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, १९९०, 2005-06, ¯Ö. 16.

96) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, १९९०-91, 2005-06, ¯Ö. 28.

97) ¾ÖÖÙÂÖक †Æ¾ÖÖ»Ö, ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, 1994-95, ¯Ö. 8.

98) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, २००५-06, ¯Ö. 6.

99) ¾ÖÖÙÂÖक †Æ¾ÖÖ»Ö, ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, २००५-06, ¯Ö. 41.

100) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, १९९१-92, 2003-04, 2005-06 ¯Ö. 11, 6, 22.

101) मुलाखत, मोहिते बी. एस., कार्यकारी संचालक, ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, 4 •Ö»Ö 2001.

102) मुलाखत, चव्हाण एस. एस., शेतकी अधिकारी, ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, ३ ×›ÃÖ²Ö¸¡, 2010.

103) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, २००५-06, ¯Ö. 36.

104) भिमा सहकारी साखर कारखाना, यांच्या कार्यालयिन माहितीवरुन, २ मे २०१३.

105) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर. १९९०-91, 2005-06, ¯Ö. 14.

106) मुलाखत, परिचारक सु. रा., चेअरमन, ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखाना, लि. टाकळी सिंकदर, 21 †ÖŒ™Ö²Ö¸¡ 2010.

107) वार्षिक †Æ¾ÖÖ»Ö, ×³Ö´ÖÖ सहकारी साखर कारखानÖÖ, लि. टाकळी सिंकदर, २००६, ¯Ö. 8.

प्रकरण पाचवे

माढा व मोहोळ तालुक्यांचा आर्थिक व औद्योगिक विकास

अ.क्र.	घटक
5.1.	दुकानदारी
5.2.	सावकारी व्यवसाय
	5.2.1. माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील सावकारी व्यवसाय
5.3.	माढा आणि मोहोळ तालुक्यांच्या आर्थिक विकासातील भारतीय स्टेट बँकेचे योगदान
5.4.	बँक ऑफ इंडिया (मोहोळ)
	5.4.1. कार्यक्षेत्र
	5.4.2. सामाजिक कार्य
5.5	सहकारी बँका
	5.5.1. सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक
	5.5.1.1. माढा व मोहोळ तालुक्यातील शाखाविस्तार
	5.5.1.2. कú×ÂÖ व ग्रामीण कर्जमाफी योजना इ. स. १९९०
	5.5.1.3. मध्यम मुदत कर्जपुरवठा
	5.5.1.4. दीर्घ मुदत कर्जपुरवठा
	5.5.1.5. ग्रामीण कारागीरांना कर्जपुरवठा
	5.5.1.6. शेतकरी सभासदासाठी वैयक्तिक जनता अपघात विमा योजना
	5.5.1.7. वृक्षारोपण व उर्जासाधन विकास कार्यक्रम
	5.5.1.8. फलोत्पादन विकास कार्यक्रम
	5.5.1.9. कृषी पंढरी योजना
	5.5.1.10. ÃÖ¾ÖÖकष पीक विमा योजना
	5.5.1.11. पगारदार नोकरदारांच्या सह. पतसंस्थांना कर्जपुरवठा
	5.5.1.12. ¾Öअरहाऊस रिसीट तारण कर्ज

	5.5.1.13. सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना
	5.5.1.14. शेतकरी मंडळ
	5.5.1.15. राष्ट्रीय बागवानी बोर्ड
	5.5.1.16. बँकेचे ग्रंथालय
	5.5.1.17. कर्ज ¾ÖÃÖ»Öß
	5.5.1.18. ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ×•Öल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे माढा व मोहोळ तालुक्याच्या विकासातील योगदान
	5.5.2. ³Ö-विकास बँक
	5.5.2.1. माढा व मोहोळ येथे ³Ö-विकास बँक स्थापन करण्याचे उद्देश
	5.5.2.2. माढा व मोहोळ तालुक्यांच्या विकासातील योगदान
	5.5.3. मोहोळ अर्बन को-ऑप. बँक लि. मोहोळ (सन १९९७)
	5.5.3.1. कर्जे
	5.5.3.2. कर्मचारी वर्ग आणि त्यांना दिल्या जाणाऱ्या सुविधा
	5.5.3.3. आकर्षक ठेव योजना
	5.5.3.4. बँकेचे सामाजिक उपक्रम
	5.5.3.5. मोहोळ तालुक्याच्या विकासातील योगदान
5.6.	माढा व मोहोळ तालुक्यातील पतसंस्था
	५.६.१. सावित्रीबाई फुले श्रमिक महिला नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्था मर्यादित ´ÖÖÆüÖô
	5.6.1.1. ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü, भागभांडवल, Š¾Öß
	5.6.1.2. ¯ÖŸÖÃÖÓÃ£Ö““Öß ¾Öx¿ÖÂ™¶
	5.6.1.3. पतसंस्थेच्या विविध योजना
	5.6.1.4. महिला स्वयं सहाय्यता बचत गट
	5.6.1.5. सामाजिक उपक्रम
	5.6.1.6. मोहोळ तालुक्यांच्या विकासातील योगदान

	5.6.२. **प्रियदर्शिनी नागरी सहकारी ¯ÖŸÖÃÖÃÖ£ÖÖ ´ÖÖÆüÖôû**
	5.6.2.1. सभासद, भागभांडवल आणि ठेवी
	5.6.2.2. ¯ÖŸÖÃÖÃÖ£Ö“ÖÖß ¾Ö×¿ÖÂ™¶
	5.6.2.3. आकर्षक ठेव योजना
	5.6.2.4. सामाजिक उपक्रम
	5.6.2.5. तालुक्याच्या विकासातील योगदान
	५.६.३. मोहोळ नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्था मर्यादित, मोहोळ.
	5.6.3.1. ¯ÖŸÖÃÖÃÖ£Ö“Ö ˆ§¿Ö
	5.6.3.2. सभासद, भागभांडवल, ठेवी, कर्जे
	5.6.3.3. ÃÖÃÖ£Ö“ÖÖß ¾Ö×¿ÖÂ™¶
	5.6.3.4. मोहोळ तालुक्याच्या विकासातील योगदान
	5.6.4. Ã¾ÖÖ´ÖÖß ÃÖ´Ö£Ö ग्रामीण बिगर शेती सहकारी ¯ÖŸÖÃÖÃÖ£ÖÖ, ×¾Ö÷»Ö¾ÖÖ›ß ŸÖÖ. **´ÖÖœÖ**
	5.6.4.1. सामाजिक उपक्रम
	5.6.4.2. माढा तालुक्याच्या विकासातील योगदान
5.7	**माढा व मोहोळ तालुक्यातील औद्योगिक विकास**
	5.7.1. वसाहत स्थापन्याचे उद्देश
	5.7.2. वसाहतीचे सभासद व भागभांडवल
	5.7.3. ¾ÖÃाहतीने पुरविलेल्या सोयी-ÃÖ×¾Ö¬ÖÖ
	5.7.4. चंद्रमौळी औद्योगिक वसाहतीमधील महत्वाचे उद्योग
5.8	**दळणवळण**
	5.8.1. कुर्डूवाडी येथे नॅरोगेज कारखान्याची स्थापना
	5.8.2. रस्ते विकास

प्रकरण पाचवे

माढा व मोहोळ तालुक्यांचा आर्थिक व औद्योगिक विकास

प्रास्ताविक

आर्थिक संस्था, औद्योगिक संस्था व दळणवळणाचे या दोन्ही तालुक्याच्या आर्थिक विकासात मोठे योगदान राहिले आहे. प्रस्तुत प्रकरण तीन विभागात विभागले असून आर्थिक संस्था, उद्योगधंदे आणि दळणवळणाचा दोन्ही तालुक्याच्या विकासावर झालेल्या परिणांमाची चर्चा या प्रकरणात करण्यात आली आहे. रिझर्व बँकेच्या धोरणानुसार शहराप्रमाणेच खेड्यातही आर्थिक संस्था निर्माण झाल्याने शहराबरोबर खेड्यांचाही विकास होण्यास मदत झाली आहे. एवढेच नव्हे तर आर्थिक संस्थाचे जाळे निर्माण झाल्याने प्रत्येक गावाने त्याचा फायदा घेवून आपली सुसपन्न आर्थिक ओळख बनविण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. भारतातील बहुतांश शेती ही निसर्गावर अवलंबून असल्याने पाऊस झाला नाही तर शेतकऱ्यास आपल्या गरजा भागविण्यासाठी गावात असणाऱ्या सावकारावर अवलंबून रहावे लागे. सावकार शेतकऱ्यांना कर्जाच्या बाबतीत नेहमीच त्रास देतात. कर्जावर अव्वाच्या सव्वा व्याज आकारून शेतकऱ्यांची आर्थिक लूट केली जात असे. शेतकऱ्यांना आपल्या विविध कौटुंबिक गरजा भागविण्यासाठी पैशाची गरज भासे. यामध्ये प्रामुख्याने मुला-मुलींचे शिक्षण, विवाह, आजारपण, अथवा सनावारास किंवा जन्म-मृत्यू अशा बाबींचा समावेश होतो. अशावेळी हेच सावकार शेतकऱ्यांची अडवणूक करत असत.

अशा विविध संकटातून मार्ग काढण्यासाठी सरकारने माढा व मोहोळ तालुक्यात विविध आर्थिक संस्था निर्माण करुन शेतकऱ्यांना कमी व्याज दराने कर्ज पुरवठा करून त्यांना सावकाराच्या मगरमिठीतून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये सरकारी बँक, सहकारी बँका, विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटी, मजूर सहकारी पतसंस्था अशा अनेक आर्थिक संस्थाचा समावेश होतो.

माढा आणि मोहोळ तालुक्यांच्या विकासामध्ये औद्योगिक संस्थाचा देखील मोलाचा वाटा राहिला आहे. मोहोळ येथील चंद्रमौळी औद्यागिक वसाहतीमध्ये असलेल्या लहान-मोठ्या उद्योगामुळे बेकारांना काम मिळण्याबरोबरच या ठिकाणी उत्पादित होणाऱ्या वस्तू देश-विदेशात जात असल्याने येथे आर्थिक उलाढाल मोठ्या प्रमाणात होताना दिसते. तसेच परकीय चलनाची असणारी गरज काही प्रमाणात भागविण्याचा प्रयत्न या औद्योगिक वसाहतीमुळे झाल्याचे दिसून येते. कोणत्याही प्रकारचा विकास हा दळणवळणाच्या प्रभावी व्यवस्थेवर अवलंबून असतो. या दोन्ही तालुक्यातून राज्यमार्ग, राष्ट्रीय महामार्ग,

रेल्वे मार्ग जात असल्याने दळणवळणाची अनेक साधने उपलब्ध आहेत. दोन्ही तालुक्यातील या मार्गांना कच्च्या-पक्क्या रस्त्यांनी जोडल्यामुळे खेड्या-पाड्यातील माल ने-आण करणे सुलभ बनले आहे. या दळणवळणाच्या सुविधेमुळे माढा आणि मोहोळ तालुक्यांच्या आर्थिक विकासाला गती प्राप्त -Öाल्याचे दिसून येते. माढा व मोहोळ तालुक्यात असणाऱ्या विविध वित्तिय संस्थाची माहिती खालील तक्त्यात दिली †ÖÆê.

अ.क्र	**बँकेचे नाव**	**शाखा**	
		´ÖÖœÖ	**´ÖÖêÆÖêôÖ**
1	भारतीय स्टेट बँक	5	4
2	बँक ऑफ इंडिया	4	3
3	बँक ऑफ महाराष्ट्र	2	4
4	देना बँक	0	1
5	³Ö-विकास बँक	1	1
6	सोलापूर जि.सह. बँक	21	23
7	सहकारी बँका	3	3
8	सहकारी पतसंस्था	25	32

अशाप्रमाणे या दोन्ही तालुक्यामध्ये विविध सहकारी तसेच सरकारी वित्तिय संस्था आहेत. त्यांनी या दोन्ही तालुक्यांच्या आर्थिक विकासात महत्वाची भूमिका पार पाडली आहे. माढा आणि मोहोळ ŸÖÖ»ुक्यामध्ये सुरूवातीच्या कालावधीपासून गरीब, मध्यम आणि श्रीमंत शेतकरी वर्ग रहात आहे. यामध्ये ÃÖÖ´ÖÖन्य, गरीब शेतकऱ्यांना येणाऱ्या आर्थिक अडीअडचणी सोडवण्यासाठी या दोन तालुक्यामध्ये असणारे श्रीमंत शेतकरी काÆÛ ¯Ö्माणात बिगरव्याजी परंतु वेगळ्या मार्गÖÖने गरीब शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत करीत असत. त्यामध्ये एखाद्या शेतकऱ्याला त्याच्या शेतामध्ये ज्वारी, गहू, हरभरा किंवा इतर धान्य पिकले नÖÆß तर वर्षभर खाण्यÖ-पिण्याची अडचण येत असे. अशा परिस्थितीमध्ये श्रीमंत शेतकरी गरिब किंवा सामान्य शेतकऱ्यांना ¬ÖÖन्य उसणवारिणे म्हणजे दिडी-¤¯Ö™ßने सुगीवरती देण्याच्या बोलीवरती देत असत. काÆÛ ¾ÖêôÖ ¬ÖÖन्य उसणे ¤¾Öन त्याच्या मोबदल्यामध्ये त्याच्याक›ुन शेतातील कामे करून घेण्याची पध्दती होती. अशा प्रकारे एका प्रकारची व्याजी व बिनव्याजी सावकारी पध्दती या तालुक्यात †ÛÃŸÖŸ¾ÖÖŸÖ ÆÖŸÖß.[1]

5.1. दुकानदारी :

´ÖÖœÖ आणि मोहोळ तालुक्यात मोठ्या प्रमाणात किराणा दुकाने, कापड दुकाने आहेत. खेड्यातील लोकांकडे वेळेव¸ ¯ÖÃÖÖ ^¯Ö»Ö²¬Ö ÆÖŸÖ नाही त्यावेळी ते उपजीविकेसाठी लागणारा किराणा माल किंवा कापड †¿ÖÖ ¾ÖÃŸÖू दुकादाराकडून उधारिने खरेदी करत. अशावेळी हे दुकÖनदार आणि कापड व्यापारी त्या“Öß

किंमत जास्त लावत. असा विकलेला माल किंवा कापडाचे पÃÖ “ÖÖ¸ü ´ÖÆü×Ö्न्याने किंवा सहा महिन्याने येणार †ÃÖ»Ö ŸÖ¸ü त्याची किंमत जादा आकारली जाई. त्यामुळे ग्रामीण भागात अप्रत्यक्ष सावकारी चालत होती. †ÃÖ †ÃÖ»Ö तरी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये हे दुकानदार, व्यापारी यांचे योगदान खूप मोठे असल्याचे दिसून येते.[2]

5.2. सावकारी व्यवसाय :

सावकारी व्यवसाय हा पूर्वांपार पध्दतीने चालत आलेला दिसून येतो. इ. स. १९०४ मध्ये सहकार कायदÖ †ÛÃÖŸÖÖŸÖ¾ÖÖŸÖ †Ö»ÖÖ. पुढे सहकार चळवळ फार मोठ्या प्रमाणात विकसित –ÖÖ»ÖÖ. सहकार “ÖÔ¾ÖÔÖß“ÖÖ ˆ§ü¿Ö Æü ´ÖÔात सावकारी पाशातून शेतकरी, व्यापारी, उद्योजक, इतर अनेक घटकांची सुटका ¾ÆüÖ¾ÖÖß ÆüÖ“Ö ÆüÖŸÖÖ. ¯Ö¸üŸÖ पुढच्या काळात ही सावकारी कमी अधिक प्रमाणात चालुच राहिली. सावकाराचे ¯Öमुख्याने दोन प्रकार आहेत.

१) व्यावसायिक सावकार

२) अव्यवसायिक सावकार

व्यावसायिक सावकारामध्ये तीन प्रकार पडतात. त्यामध्ये ग्रामीण सावकार, शहरी सावकार, फिरते सावकार असे आहेत. तसेच अव्यवसायिक सावकारामध्ये जमीन मालक, इतर अव्यवसायिक सावकार, बनिया सावकार †ÃÖ †ÖÆüŸÖ.[3] हे सावकार व्याजाचा दर जादा आकारत असत. शेतकऱ्यांची पिक दुष्कÖÔß परिस्थिती किंवा नैसर्गिक आपत्तीमुळे आली नÖÆüß ŸÖ¸ü, तो कर्जाची रक्कम वेळेत जमा करू शकत नव्हता. अशा वेळी व्याजावर व्याज आकारले जायचे. बँक चौकशी कमिटीच्या अहवालानुसार हे सावकार शेकडा 12 ते ३७.५ टक्के व्याज आकारत असत. त्याचप्रमाणे वेगवेगळ्या भागात वेगवेगळे व्याजदर असत. ˆ¤Ö. ¯ÖŠाण, काबुली आणि रोहिले सावकारांचे व्याजदर ७५ ते ३६० टक्यापर्यंत होते. तर काही भागात हे व्याजदर ३०० टक्के पर्यंत होते. त्यामुळे सामान्य शेतकऱ्यांच्या जमिनी हे सावकार व्याजात घेत असत. ŸÖÃÖ“Ö काही शेतकऱ्यांचे कर्ज हे पिढ्यान× ¯Öœü¶Ö ŸÖÃÖ“Ö ¸üÆüŸÖ †ÃÖ.

5.2.1. माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील सावकारी व्यवसाय :

सावकारी करू इच्छिनाऱ्याला सहाय्यक निबंधक कार्यालयामार्फत परवाने दिले जातात. सावकारी परवाना मागणी अर्ज विहीत नमुन्यात भरुन घेतल्यानंतर त्या व्यक्ती किंवा संस्था यांची पोलीस स्टेशनलÖÖ यापुर्वी कधी गुन्हा दाखल आहे किंवा गुंडागीरी प्रवृत्तीची नोंद आहे का पाहिले जाते. जर तसा कोणताही

गुन्हा नोंद नसेल तर तशी पोलीस स्टेशनमार्फत शिफारस घेतली जाते. सावकारी करु इच्छिणाऱ्या व्यक्ती“Öß आर्थिक स्थिती कशी आहे. याचा विचार करता तो शासनाच्या नियमांचे पालन करुन व्यवसाय करु इच्छित असल्यास त्याला तसा परवाना देण्याबाबत जिल्हा निंबधक कार्यालय यांच्याकडे शिफारस केली जाते. त्यानंतर त्याला सावकारी परवाना मिळतो. दरवर्षी या परवाण्याचे नूतनीकरण करावे लागे. Ÿयासाठी त्याला 200 ºþ. फी आकारलÖß •ÖÖŸÖ. व्याज आकारणीबाबत सहय्यक निबंधक कार्यालयामार्फत रेकॉर्ड तपासल •ÖÖŸÖ. शासकीय व्याज दराप्रमाणे मुंबई सावकारी अधिनियम १९४६ चे १३ (अ) अन्वये सावकारालÖ व्याज आकारणीबाबत माहिती दिली जाते.[4]

तक्ता क्र. ४७

माढा व मोहोळ तालुक्यातील परवानÖधारक सावकारांची संख्या आणि त्यांनी दिलेली कर्जे

(‡. ÃÖ. 1990-91 ŸÖê ‡. ÃÖ. 2005-06)

†. क्र	¾ÖÂÖÔ	ŸÖÖ»ÖãÛúÖ	परवानÖधारक सावकरांची संख्या	व्यापाऱ्यांना ×¤ü»Öê»Öß ú•ÖÔ (Æü•ÖÖ¸ü)	सावकारांनी इतरांना दिलेली कर्जे (Æü•ÖÖ¸ü)	एकूण रुपये (Æü•ÖÖ¸ü)
1	1961-62	´ÖÖœüÖ	16	87	308	395
		´ÖÖêÆüÖôû	04	110	142	252
2	1965-66	´ÖÖœüÖ	16	80	312	392
		´ÖÖêÆüÖôû	06	236	136	372
3	1971-72	´ÖÖœüÖ	11	107	272	379
		´ÖÖêÆüÖôû	13	291	170	461
4	1975-76	´ÖÖœüÖ	21	47	268	315
		´ÖÖêÆüÖôû	05	72	147	219
5	1979-80	´ÖÖœüÖ	24	106	272	378
		´ÖÖêÆüÖôû	07	291	170	461
6	1984-85	´ÖÖœüÖ	08	275	59	334
		´ÖÖêÆüÖôû	06	93	401	494
7	1990-91	´ÖÖœüÖ	09	396	213	609
		´ÖÖêÆüÖôû	07	27	125	152
8	1995-96	´ÖÖœüÖ	13	819	187	1006
		´ÖÖêÆüÖôû	07	15	115	130
9	1999-2000	´ÖÖœüÖ	10	60	715	775
		´ÖÖêÆüÖôû	10	853	1285	2138
10	2005-06	´ÖÖœüÖ	39	7823	1380	9203
		´ÖÖêÆüÖôû	38	3129	552	3681

(Ã¡ÖÖêŸÖ : जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, ÃÖÖê»ÖÖ¯Öã¸ü ×•Ö»ÆüÖ, ÃÖ²Ö×¬ÖŸÖ ¾ÖÂÖÔ.)

सावकार कर्जे देताना तारण कर्ज व बिगर तारण कर्ज देत. तारण कर्जात कर्ज मागण्याऱ्याकडून वस्तू किंवा संपत्तीरुपाने तारण घेत. अशा प्रकारच्या कर्जाला साधारणतः १२ टक्के व्याज आकारले जाते. बिगर तारण कर्जात क•Ö¤Ö¸Ö“Öß ¯ÖŸÖ, ¯Ö×ŸÖÂšÖ ¯ÖÖÆ=Ö ×¾Ö¿¾ÖÖÃÖ Š¾Ö»ÖÖ •ÖÖŸÖÖ. अशा प्रकारच्या कर्जाचा व्याज¤¸ साधारणतः १५ टक्के असतो. असे असले तरी व्याजाचे दर हे सतत बदलते †ÃÖŸÖÖŸÖ.

असे असले तरी काÆß ¾ळेस एखÖ¤¶Öच्या आर्थिक प्रगतीमध्ये हातभार लावण्याचेही काम हा व्यवसाय करतो. कारण राष्ट्रीयकृत बँका किंवÖ सहकारी संस्था कडून वेळेवर कर्ज मिळत नाही. त्यावेळेस गरजवंतांना सावकारांचा आश्रय घ्यावा लागतÖÖ. याचाच एक भाग म्हणजे माढा-´ÖÖÆÖÔ ŸÖÖ»Öक्यातील अनेक लोकांनी आपल्या तत्कालीक गरजेपोटी सावकाराकडून कर्ज घेऊन आपल्या अडचणीवरती मात केल्याचे दिसून येते. तर काही लोकांना सावकाराकडूनÖ ‘ÖŸÖ»Öल्या कर्जामुळे आपल्या जमिनी, संपत्ती गमवावी लागल्याचेÆß दिसून येते.[5]

५.३. माढा आणि मोहोळ तालुक्यांच्या आर्थिक विकासातील भारतीय स्टेट बँकेचे योगदान :

भारतामध्ये १८ व्या शतकात बँक व्यवसाय सुरु –ाला. भारतात पहिली बँक सेन्ट्रल बँक ऑफ इंडिया इ. स. १७८६, बँक ऑफ हिंदुस्थान इ. स. १७९०, पुढे बँक ऑफ कलकत्ता जून १८०६ मध्ये स्थापन –ाली. परंतु लगेचच तिचे बँक ऑफ बेगॉल असे नामकरण –ाले. ही संस्थानिकाची बँक होती. तर दुसऱ्या दोन बँका म्हणजे बँक ऑफ बॉम्बे आणि बँक ऑफ मद्रास या तिन्हीही बँका ईस्ट ईडिया कंपनीच्या करारानुसार स्थापन –ाल्या होत्या. बऱ्याच वर्षानंतर या संस्थानिकांच्या बँका कायद्याने Quasi Central बँका यशस्वी –ाल्या. या तिन्ही बँका स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीमध्ये एकत्र करुन इ. स. १९२१ मध्ये "इंपिरयिल बँक ऑफ इंडिया" बनली. पुढे ग्रामीण पतपुरवठा पाहणी समितीच्या शिफारसीनुसार इ. स. १९५५ मध्ये तीचेच रूपांतर "भारतीय स्टेट बँके" त –ÖÖ»Ö.[6]

इ. स. १९५१ नंतर भारत सरकारने देशाच्या प्रगतीसाठी पंचवार्षिक योजना आखली. या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत शेती विकासाला प्राधान्य दिले. शेती विकासाला होणारा कर्जपुरवठा नियोजनाÖÃÖÖ¸ होण्यामध्ये अडथळा येत होता. त्यामुळे शेती उत्पादनामध्ये वाढ होण्यासाठी इतर व्यवसायाप्रमाणे शÖŸÖß»ÖÖÆß कर्जपुरवठा आवश्यक होते. त्यामुळे रि–र्व्ह बँकेने इ. स. १९५१ मध्ये ए. डी. गोरवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली ग्रामीण पतपुरवठा पहाणी समितीची स्थापना केली. गोरवाला समितीने आपला अहवाल ‡. ÃÖ. १९५४ मध्ये सादर केला. या अहवालामध्ये त्यांनी नमूद केले की, " शेतकऱ्यांना आवश्यक असणाऱ्या रुपयांपैकी बराचसा भाग सावकरांकडून पुरविला जातो. सरकार आणि सहकारी बँका फारच अल्प कर्ज पुरवितात. म्हणून इंपिरीयल बँकेचे राष्ट्रीयकरण करुन स्टेट बँकेची स्थापना करावी आणि या

बँकेने ग्रामीण भागामध्ये शाखा सुरु करुन शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करावा." या बँकेला खेडोपाडी असलेल्या सहकारी बँकांनी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पैसे पाठविण्याची सोय उपलब्ध करुन द्यावी. अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा करणारी, सहकारी बँकाच्या प्रगतीत मदत करणारी एखादी राष्ट्रीय बँक असावी अशी गोरवाला समितीने शिफारस केली. तसेच एखादी नवीन बँक स्थापन करण्याऐवजी इंपिरीयल बँक व देशी किंवा जुण्या संस्थानिकांच्या राज्यातील प्रमुख बँका यांचे एकत्रिकरण करुन स्टेट बँकेची स्थापना करावी अशी गोरवाला समितीने शिफारस केली. त्यामुळे १ जुलै १९५१ मध्ये इंपिरीयल बँकेचे राष्ट्रीयकरण केले. स्टेट बँकेची स्थापना करण्यासाठी इ. स. १९५५ मध्ये बँकिंग कायदö केला. याच कायद्याने स्टेट बँकेची स्थापना केली. पुढे संपूर्ण भारतात स्टेट बँकेच्या शाखा सुरु –ाल्या.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेल्या रि–र्व्ह बँकेच्या आधिन राहुन भारतीय स्टेट बँकेची स्थापना –ाली. चलन व्यवस्थेमध्ये सुसुत्रता आणन्यासाठी संपूर्ण भारतात बँकाचे जाळे पसरले. पुढे भारताच्या तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी १४ बँकेचे राष्ट्रीयकरण केले. याद्वारे बँकिंग क्षेत्रामध्ये सुसंगतीसह भारतीय अर्थव्यवस्था मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला. यातूनच भारतीय स्टेट बँकेने आपल्या शाखा ग्रामीण भागातही वाढवल्या.

२९ डिसेंबर १९६५ रोजी माढा येथे स्टेट बँकाची शाखा स्थापना –ाली. माढा तालुक्यात या बँकेच्या माढा, कुर्डूवाडी, मोडनिंब, टेंभुर्णी, येथे शाखा आहेत. भारतीय स्टेट बँक माढा शाखेने तालुक्यातील १६ गावे दत्तक घेतली असून ती पुढीलप्रमाणे आहेत. दारफळ, उंदरगाव, वाकाव, निमगांव, महातपूर, वेताळवाडी, रणदिवेवाडी, विठ्ठलवाडी, जाधववाडी, लोंढेवाडी, खैरेवाडी, अंजनगाव (खे.), उपळाई (बु.), उपळाई (खुर्द), सुलतानपूर, केवड.[7]

मोहोळ येथे इ. स. १९६५ मध्ये भारतीय स्टेट बँकेची शाखा सुरु –ाली. या बँकेच्या मोहोळ Ÿöö»öक्यात मोहोळ, नरखेड, घोडेश्वर अशा एकून तीन शाखा आहेत. भारतीय स्टेट बँक शाखा मोहोळ मार्फत एकुन १३ गावे दत्तक घेतली असून ती पुढीलप्रमाणे- मोहोळ, आढेगांव, नजिक पिंपरी, चिखली, घाटणे, गोटेवाडी, हिंगणी (नि.), खवणी, खरकटणे, सौदणे, वडवळ, यावली, तांबोळे, अशी आहेत.[8]

➢ ´ööœö †ö×ण मोहोळ तालुक्यात स्टेट बँकेचे कार्य :

माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील सहकारी संस्थाना (बँकाना) एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पैसे पाठविण्याची सोय उपलब्ध करुन दिल्या. अल्पमुदत व मध्यममुदत कर्जपुरवठा करणे, शेतकऱ्यांना शासनाच्या योजनांमधून जास्तीत जास्त कर्जपुरवठा केला. सावकऱ्यांच्या विळख्यातून शेतकऱ्यांना बाहेर

काढण्याचा प्रयत्न केला. माढा येथील स्टेट बँकेच्या शाखेमधून तालुक्यातील उद्योजक, सहकारी संस्था, शेतकरी, कुटीर उद्योजक, कारखानदार, फेरीवाले यांना वेगवेगळया स्वरुपाची क•Ö ×¤»Ö»Öß †ÖÆüŸÖÖ.

अल्पमुदत कर्जामध्ये किसान क्रेडीट कार्ड (पीक कर्ज) प्रामुख्याने हे कर्ज शेतकऱ्यांना नगदी पिकांना दिले जाते. त्यामध्ये ऊस, डांळीब, दाक्षे, उसासाठी आडसाली एकरी २३ हजार रुपये, सुरु किंवा पूर्वहंगामी एकरी १९ हजार रुपये तर खोडवा एकरी १५ हजार रुपये दिले जाते. शेतकऱ्यांना तारण कर्जामध्ये पिकांची देखभाल करणेसाठी ७ टक्के दराने कर्ज दिले जाते. १० एकर जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांना १२ टक्के दराने कर्जपुरवठा केला जातो. त्याचबरोबर या कर्ज प्रकारामध्ये खावटी कर्ज म्हणून शेतकरी कुटुंबाना दिले जाते. शेतकरी कुटुंबाचा विचार करुन कुटुंबातील व्यक्तीला आजारपणामध्ये दवाखान्यात नेण्यासाठी, आपल्या मुलामुलींच्या लग्न कार्यासाठी, मुलांच्या शिक्षणासाठी शेतकऱ्यांना तत्काळ रोख स्वरुपात कर्ज पुरवठा केला जातो.

बँकेमार्फत मध्यम मुदत कर्जपुरवठा केला जातो. या कर्जामध्ये प्रामुख्याने उद्योगधंदे, दुग्धव्यवसाय, पाईपलाईन, विद्युत मोटार यासाठी कर्जपुरवठा केला जातो. दुग्धव्यवसाय सुरु करण्याÃÖÖŠÖß ११ ते १४ टक्के व्याजदराने संबंधित व्यक्तीला किंवा संस्थेला ५ लाखापर्यंत कर्जपुरवठा केला जातो. पाईपलाईन व विद्युत मोटार साठी ११ ते १४ टक्के व्याज दराने ५० हजार रुपयापर्यंत कर्ज दिले जाते. त्याचबरोबर अतिशय कमी कागदपत्रामध्ये वैयक्तिक कर्ज १ लाख ५० हजार रुपयापर्यंत १४ ते १६ टक्के व्याज दराने दिले जाते. या वैयक्तिक कर्जाची परतफेडीची मुदत ३६ महिन्यांची असते. हुशार, गुणवंतÖ विद्यार्थ्यांचे पदवी व पदव्युत्तर पर्यंतचे शिक्षण घेणे आर्थिक अडचणीमुळे थांबू नये म्हणुन शैक्षणिक कर्ज दिले जाते. हे कर्ज कृषि पदवी, अभियांत्रिकी शाखा पदवी, मेडिकल, औषधनिर्माण शाखेच्या विद्यार्थ्यांना दिले जाते. हे कर्ज देत असताना त्या विद्यार्थ्यांचे पालकाचे उत्पन्न, त्याच्या एलआयसी पॉलिसी पाहून ×¤»Ö जाते. हे शैक्षणिक कर्ज ५ लाख रुपयापर्यंत दिले जाते. या शैक्षणिक कर्जाला कोणताही जामीन घेतला जÖŸÖÖ नाही. त्या विद्यार्थ्यांचे शिक्षण पूर्ण ‡ाल्यानंतर किंवा त्यास नोकरी लागल्यानंतर परतफेड सुरु के»Öß •ÖÖŸÖÖ. या शैक्षणिक कर्जाला १४ ते १६ टक्के व्याजदर आकारला जातो.

अलीकडील कालावधीत प्रत्येकाला आपले स्वतःचे घर असावे अशी इच्छा असते. परंतु बऱ्याचवेळेस आर्थिक अडचणीमुळे त्याचे स्वप्न साकार होत नाही. म्हणून माढा येथील स्टेट बँकेच्या शाखेने गृहकर्ज योजनेचा तालुक्यातील लोकांनी जास्तीत-जास्त फायदा घ्यावा यासाठी वेगवेगळया मार्गाने प्रचार केला. यातून माढा तालुक्यातील कमी अधिक वेतन असणाऱ्या लोकांनी कर्जाचा लाभ घेतल्याचे दिसून येते. गृहकर्ज देताना कर्ज मागणाऱ्याची ऐपत, त्याचे वार्षिक उत्पन्न व इतर काही गोष्टींचा विचÖ¸ü

करुन ५ वर्षे, १० वर्षे, १५ वर्षें, २० वर्षे असे दीर्घ मुदतीचे कर्ज दिले जाते. गृह कर्जाचा व्याजदर ८.५० ते १०.५० टक्कयापर्यंत असतो. परंतु या कर्जामध्ये फिक्स रेट व बदलत्या व्याज दराचे असते. परंतु हे व्या•Ö ¤¸¦×¸–र्व्ह बँकेच्या पतधोरणानुसार बदलले जातात.

कáÖ¸¦ »Öीन किंवा वाहन कर्ज योजना स्टेट बँक ऑफ इंडिया माढा शाखेमार्फत राबविले जाते. अनेकांना वाहनांचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाते. अशा प्रकारच्या कर्जाचा व्याजदर ८ तÖ 11 टक्क्यापर्यंत असून ३६ ते ६० महिने पर्यंत परतफेडीची मुदत असते. त्याचबरोबर साखर कारखाने (छोटे साखर कारखाने) यांचे मार्फत शेतकऱ्यांना वार्षिक कर्जपुरवठा केला जातो. अशा प्रकारच्या कर्जाचा व्याजदर ७ टक्के आहे. अशा प्रकारचे कर्ज साखर कारखान्यामार्फत वसूल केले जाते. या कर्ज पुरवठयामुळे शेतकऱ्यांना बी-बियाणे, ऊस बेणे कमी खर्चात मिळते.

लघु उद्योग सुरु करणाऱ्यांना प्रोत्साहन मिळावे यासाठी भारतीय स्टेट बँकेची एस. एस. ई. बँकिंग कर्ज योजना आहे. अशा प्रकारच्या लघु उद्योगसाठी कर्ज घेण्यासाठी ११ ते १५ टक्के व्याजदर आकारला जातो. या कर्जाची परतफेड मुदत ८ वर्षे असते. दवाखान्यासाठी त्यांच्या सोयीनुसार परतफेड करता येते. तसेच मोठमोठया उद्योगांसाठीही कर्ज पुरवठा केला जातो. त्याचबरोबर माढा शाखेमधून डॉक्टर, वकिल, मेडीकल दुकान, शुगर फॅक्टरी, वाईन फॅक्टरी, ड्रीप फॅक्टरी, होलसेल व किरकोळ किराणा व इतर दुकाने यांना देखील कर्ज पुरवठा केला जात आहे. या कर्जाचा व्याजदर ११ ते १५ टक्के असा आहे.

अशा प्रकारे भारतीय स्टेट बँक माढा आणि मोहोळ शाखा या शाखेमार्फत सर्वसामान्यÖ व्यक्तींपासून श्रीमंतापर्यंत, दुकानदारापासून ते कारखानदारापर्यंत, पिठाची चक्कीपासून ते मोठमोŠ¶Ö उद्योगापर्यंत स्त्री-पुरुष, गरीब-श्रींमत अल्पभूधारक, बचत गट, अनुसूचित जाती जमातीमधील लोकांना त्यांच्या त्यांच्या ऐपतीप्रमाणे कर्ज पुरवठा केला. त्यामुळे माढा तालुक्यातील ग्रामीण भागातील गरजू लोकांना या कर्जपुरवठयाचा उपभोग घेऊन आपला व्यापार, धंदा, शेती यामध्ये सुधारणा करून आपली प्रगती केली.[9]

- **¿ÖŸÖß कá•Ö :**

भारतासारख्या कृषीप्रधान देशातील शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली तरच देश सुधारेल. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना वेळीच कर्जपुरवठा केला तर तालुक्यातील अन्नधान्य उत्पादनामध्ये वाढ होईल त्यातूनच माढा तालुक्याचा विकास होईल आणि तालुक्याचा आर्थिक विकास –ÖÖ»ÖÖ ŸÖ¸¦“Ö ×•Ö»ÊÖ“ÖÖ, राज्याचा आणि पर्यायाने देशाचा विकास होईल या उद्देशाने जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना कृषि कर्ज देण्यात

आले. माढा येथील स्टेट बँकेने जो कर्जपुरवठा केला आहे त्यापैकी जवळजवळ ४० टक्के कर्ज पुरवठा कृषीसाठी केला. तर मोहोळ तालुक्यातील स्टेट बँकेच्या शाखांनी ६० टक्के कर्जपुरवठा कृषिसाठी केला आहे. शासनाच्या फळबाग शेड (निवारा) योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी शेतकऱ्यांना शेड उभारणे, कोल्ड स्टोरेज उभारणे यासाठी कर्जपुरवठा केला जातो. द्राक्ष, केळी, डाळिंब, लिंबोणी, चिक्कू इत्यादी फळाच्या लागवडीसाठी कर्ज पुरवठा केला जातो. फळबागातील उत्पादन निघाल्यानंतर जर बाजारपेठेमध्ये दर कमी –ााले, तर शेतकऱ्यांना उत्पादित माल काही कालावधीसाठी साठवून ठेवावा लागतो. त्यासाठी को»›¡ स्टोरेज (शीतगृहांची) गरज भासते. अशा शीतगृहासाठी कर्ज पुरवठा केला जातो. द्राक्षे उत्पादित –ााल्यानंतर योग्य भाव नसल्यास त्या द्राक्षापासून बेदाणा तयार करावा लागतो. त्यासाठी लागणारे लोखंडी ¯Ö¡ÖÖ ¿Ö›¡, तार कंपाऊंड, बेदाणा मशीन खरेदीसाठी कर्ज पुरवठा केला जातो. माढा तालुक्यातील राजेंद्र लहु भÃÖÖ¸¡, वाकाव, मगनलाल शहा, माढा, किसन भांगे, उपळाई (बु), हनुमंत काळे, वडाची वाडी, संजय बारबोले, भुताष्टे, साहेबराव लोंढे, चिंचोली, मोहोन सोनवणे, खैरेवाडी अशा अनेक शेतकऱ्यांनी याचा फायदÖ ‘ÖŸÖ»ÖÖ आहे. स्टेट बँकेने माढा तालुक्यात जवळजवळ ४५ कोटी पेक्षा जास्त कर्ज पुरवठा केला असल्याचे दिसून येते.

प्रामुख्याने शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास म्हणजे तालुक्याचा विकास तालुक्याचा विकास म्हणजे जिल्हा, राज्य, देशाचा विकास होय. त्यामुळे शेतकऱ्यांना जाÃŸÖßŸÖ •ÖÖÃŸÖ अर्थसाह्य करण्याचा प्रयत्न या बँकेने केला. मोहोळ तालुक्यातील स्टेट बँकेमार्फत केलेल्या एकूण कर्ज पुरवठ्यापैकी जवळ-•Ö¾Öô¡ 60 टक्के कर्जपुरवठा हा शेतकऱ्यांसाठी केला. त्यामध्ये विशेषतः डाळिं²Ö लागवडीचे मोठे प्रकल्पांचा उल्लेख करावा लागतो. शेतकऱ्यांच्या उत्पादित मालाला योग्य भाव मिळेपर्यंत किंवा बाजारपेठेत माल येईपर्यंत त्याला संरक्षणाची गरज असते. त्यासाठी कोल्ड स्टोअरेज (शितकरण केंद्र) ची आवश्यकता भासते. यासाठीही बँकेमार्फत कर्जपुरवठा केला जातो. शेतकऱ्यांना मुदत कर्जाचा व्याजदर ११ ते १२ टक्के दराने दिला जातो. याचा तालुक्यातील बऱ्याच शेतकऱ्यांनी फायदा घेतल्याचे ×¤ÃÖŸÖ. ^¤Ö. ŸֲÖÖô¡ß-पेनूर, ×¾ÖÀ¾ÖÖÃÖ¸ाव कचरे-तेलंगवाडी, अंकुश डोंगरे-आढेगांव, दिनकर डोंगरे-आढगांव, सुनिल ³ÖÖÃÖ»Ö- ´ÖÖÆÖô¡, ¸¡‘Öनाथ (लक्ष्मण) कोकणे-´ÖÖÆÖô¡, ÃÖ³ÖÖष कोकाटे- ŸÖ²ÖÖô¡, मनोहर डोंगरे- ¿Ö™±¡ô¡ Æ शेतकरी या बँकेच्या आर्थिक मदतीमुळे सधन शेतकरी बनू शक»Ö.

या योजनेसाठी स्टेंट बँक ऑफ इंडिया शाखा मोहोळ ने ३५ कोटी रूपये कर्ज वाटप केले आहे. त्यातून शेती विकासाव¸¡ ´ÖÖš¶Ö प्रमाणात भर देण्यात †Ö»ÖÖ †ÖÆ. ¿Öतकऱ्यांना कर्जवाटपाबरोबर शेतीविषयक नवनवीन तंत्र-ानाची माहिती त–ÖÖकडून दिली जाते. त्यासाठी क×Â Ö दिंडी, शेतकरी मेळावे,

शेतकऱ्यांसाठी सहली काढल्या जातात. यातून शेतकऱ्यांना नवनवीन तंत्ज्ञान आत्मसात करून जास्तीŸÖ जास्त उत्पादन घेण्यासाठी प्रेरित केले जाते.

ग्रामीण भागातील शेतीला पूरक असणारा दुग्ध उत्पादन हा महत्वाचा जोडधंदा आहे. माढा तालुका हा फार पूर्वीपासूनच अवर्षणप्रवण क्षेत्रामध्ये येत असल्याने पाण्याचे दुर्भिक्ष आढळते. त्यामुळे कमी पाण्यावरती जनावरांना चारा उपलब्ध करुन पशुपालन जतन करावे लागते.

‡. ÃÖ. 1984-८५ नंतर उजनी धरणाच्या डाव्या-उजव्या कालव्याधून काही भागास पाणी मिळाल्याने शेतीला जोडधंदा म्हणून दुग्धव्यवसाय वाढीस लागला. शेतकऱ्यांना भारतीय स्टेट बँक शाखा माढा येथून दुभती जनावरे घेण्याकरीता कर्ज पु¸¾ÖŠÖ –ााला. दुभत्या जनावरासाठी घेतलेल्या कर्जामध्ये बिभीषण निवृत्ती टोणपे- शिराळ, हनुमंत लिंबा दळवे-³Ö>ÖË, ¿ÖÆÖ•ÖÖ¸Ö¾Ö ¯ÖÖ™ÖÔ»Ö-रोपळे, अर्जुन त्रिंबक ननवरे-कोरफळे, संतोष नारायण जाधव -ˆ¯ÖÔÖ‡ (बु), सिध्देश्वर नारायण चव्हाण -¾Ö>Ö“ÖÖ ¾ÖÖ>ÖÖ ‡. ¤ú¬Ö उत्पादक शेतकऱ्यांनी लाभ घेतला आहे. हे कर्ज १० हजार रुपये ते २५ हजार रुपये पर्यंत दिले असून या कर्जाचा व्याज दर १४ टक्के आहे.

शेतकऱ्यांना या बँकेमार्फत केवळ कर्जपुरवठयाबरोबरच शेतीविषयक नवीन तंत्र-ज्ञान, बदलते हवामान, संकरित बी-बियाणाचा जास्त उत्पादनासाठी कसा उपयोग करुन घ्यावा यासाठी कृषि दिंडी, शेतकरी मेळावे, शेतकऱ्यांच्यासाठी सहली काढल्या जातात. त्यातून नवीन ज्ञान आत्मसात करुन स्टेट बँकेच्या वेगवेगळया योजनांचा लाभ घेऊन आपले उत्पादन जास्तीत जास्त कसे वाढवता येईल याकडे लक्ष पुरवल्याचे दिसून येते.

आधुनिक पध्दतीने शेती करून उत्पन्न वाढवण्यासाठी ÃÖ¤ü¸üÖ प्रोत्साहनाबरोबर त्यांचा सत्कार करून प्रेरणा दिली जाते. तसेच शासनाच्या ज्या नवनवीन योजना येतात त्या“ÖÖ ŸÖÖत्काळ शेतकऱ्यांना ´ÖÖ×ÆüŸÖÖ ×¤ü»ÖÖ •ÖÖŸÖê. ŸÖÃÖê“Ö सामान्य शेतकरी, अल्प³Ö्धारक, दारिद्रय ¸êÂखालील, बचत गट, अनुसूचित जाती-जमातीच्या लोकांची जास्तीत जास्त प्रगती-उन्नत्ती व्हावी म्हणून शासनाच्या वेगवेगळया योजनांची ´ÖÖ×ÆüŸÖÖ बरोबरच कर्ज वाटप करून विकास साधण्याचा प्रयत्न मोठ्या प्रमाणात केला जातो. दारिद्रय रेषेखालील बचत गटाला कर्ज वितरित करताना शासन अनुदान देते. त्याचबरोबर दारिद्रय रेषेवरील बचत गटाला कर्जपुरवठा केला जाता.[10]

माढा व मोहोळ तालुक्यातील शेतकऱ्यांनी जास्तीत जास्त उत्पादन काढाण्यास प्रेरणा मिळावी म्हणून जादा उत्पादन घेण्याऱ्या शेतकऱ्यांचा बँकेमार्फत सत्कार केला जातो. त्याचबरोबर कर्जाचा सतŸÖ

चांगल्या प्रकारे उपयोग करुन उत्पादन वाढीबरोबर नियमित कर्जाची परतफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांचाÆß सत्कार केला जातो. तसेच केंद्र शासन आणि राज्य शासन यांच्या नवनवीन योजनांची तत्काळ माहिती ¿ÖŸÖकऱ्यांना दिली जाते.

माढा तालुक्यातील सामान्य शेतकरी अल्पभूधारक शेतकरी, दारिद्रय रेषेखालील लोक, बचत गट, महिला बचत गट, अनुसूचित जाती जमातीच्या लोकांसाठी असलेल्या चांगल्या योजनांमधून त्यांची उन्नती व्हावी म्हणून या योजनेद्वारा कर्ज वितरित केले जाते. दारिद्रय रेषेखालील लोकांना शासनाकडून एक चतुर्थांश हिस्सा अनुदान मिळते. त्याच बरोबर दारिद्रय रेषेखालील बचत गटांना जास्तीत जास्त कर्जपुरवठा केला जातो. मात्र अशा कर्ज पुरवठयाला ११ ते १४ टक्के व्याज आकारले जाते.

अल्पमुदत कर्जामध्ये किसान क्रेडिट कार्ड (पिक कर्ज) हे कर्ज प्रामुख्याने नगदी पिकांना दिले जाते. त्यामध्ये ऊस, डÖÖÔिब, द्राक्षे यांचा समावेश होतो. ‰úÃÖÖÃÖÖšß अडसाळी एकरी २३०००/- ºþ. ÃÖर्य/ पूर्व हंगामी एकरी १९०००/-, खोडवा एकरी १५००/- ºþ. याप्रमाणे कर्ज दिले जाते. शेती कर्जामध्ये शेतकऱ्यांना पिकांची देखबाल करणेसाठी ७ % व्याज दाराने दिले जाते. १० एकरापर्यंतच्या पिकासाठी २०% व्याज दराने कर्जपुरवठा केला जातो.

खÖÖ¾Öटी कर्ज शेतकऱ्यांच्या कुटुंबाचा विचार करता दवाखाना, मुलामुलींची शिक्षणव्यवस्था, त्यांची लग्ने इत्यादी कारणासाठी रोख स्वरूपात कर्जपुरवठा केला जातो. मध्यममुदत कर्जामध्ये वेगवेगळे उद्योगधंदे, दुग्धव्यवस्था, पाईपलाईन, मोटार इत्यादीसाठी कर्ज दिले जाते. पाईपलाईन, इलेक्ट्रीकÛ ´ÖÖ™ü¸ü ¾Ö ‡ÓŸÖ¸ü ११ ते १४ टक्के व्याजदराने ५० लाखापर्यंत कर्जपुरवठा केला जातो. तसेच वैयक्तिक कर्ज १४ ते १६ % व्याज दराने १,५०,००० रूपये दिले जाते. त्याची परतफेड ३६ महिन्याची असते.

शैक्षणिक कर्ज ५ लाखापर्यंत विनातारण कर्ज दिले जाते. शिक्षण पूर्ण –ाल्यानंतर ६ महिन्यानंतर किंवा नौकरी लागल्यानंतर परत फेड सुरू केली जाते. यासाठीचा व्याजदर १४ ते १६ % †ÖÆê. गृहकर्ज देताना कर्ज मागणाराची ऐपत त्याचे उत्पन्न पाहून त्यास मागणीप्रमाणे कर्ज पुरवठा केला •ÖÖŸÖÖ.[11]

➢ **¿ÖŸÖß ¾Ö ग्रामीण विकासासाठीच्या कर्ज योजना :**

भारतीय स्टेंट बँक मुळातच शेती आणि ग्रामीण विकासासाठी स्थापन –ालेली असल्याने शेती उत्पादन वाढावे, शेतीचा विकास व्हावा, •ÖÖÃÖÖßÖ •ÖÖÃÖ शेती ओलिताखाली यावी, शेतकऱ्यांचे •Ößवनमान ˆ“ÖÖवले जावे, राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये वाढ व्हावी, शेतीला उद्योगासारखी स्थिती निर्माण व्हावी. यासाठी शेती व ग्रा´Ößण विकासासाठी भारतीय स्टेंट बँकेने अनेक कर्ज योजना आखल्या आहेत. त्याची अमलबजावणी

करून ´ÖÖœÖ ¾Ö मोहोळ येथील शाखांनी दोन्ही तालुक्यातील शेतकऱ्यांमध्ये ˆ×•ÖÖŸÖÖ¾ÖÃ£ÖÖ निर्माण करण्याचा सतत प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. शेती व ग्रा´Ößण विकास योजनामधून शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा केला •ÖÖŸÖÖ. त्यामध्ये किसान क्रेडिट कार्ड योजना/ किसान गोल्ड स्किम,वैयक्तिक¯ व सहकारी जलसिंचन योजना, फॉर्म हाऊस/ गोडावून बांधका, शेतीमाल तारण कर्ज (वेअर हाऊस रिसिट), फळबाग विकास योजना, हरित गृह/ पॉली हाऊस, उत्ती संवर्धन/ आळींबी प्रकल्प, ™ÖŒ™¸ü कर्ज योजना, ›ü†¸üß ¯Ö»ÖÃÖ/ ›ü†¸üß सोसायटी प्लस, आडत्या प्लस योजना, गांढूळ खत, सेंद्रीय शेती कर्ज, मत्स्य संवर्धन प्रकल्प, ग÷ÖÖ´Ö/ सहयोगनिवास योजना, बचत गट योजना, कॉन्ट्रक्ट फार्मिंग, कृषीमाल साठवण योजना ग÷ÖÖ´Ößण वखार योजना, जमीन खरेदी योजना, ¿ÖêÔß-मेंढी पालन व रेशीम उद्योग, दुचाकी, •ÖÖß¯Ö, पिकअप व्हॅन कर्ज, सहकारी, खाजगी दुग्ध संघाला अर्थसाह्य इ. अशा घटकांचा समावेश होतो.[12]

- **सवलतीच्या दरातील क¯ÖÖ×ÂÖ कर्ज योजना :**

फळबाग विकास या कर्ज योजनेमध्ये आंबा, द्राक्ष, केळी, संत्रा या सारखी फळपिके येतात. या फळबाग लागवड व विकास या कर्ज योजनेमधून २५ लाख रूपयांपर्यंत कर्ज दिली जाते. त्याच्या व्याजदर ९.७५ टक्के असा असून त्याची मुदत ३१ मार्च पर्यंत असते. लघुसिंचन योजनासाठी कर्ज घेतलेल्या पहिल्या वर्षासाठी ८ टक्के व्याजदरे, दुसऱ्या आणि तिसऱ्या वर्षासाठी ९ टक्के व्याजदर आका¸ü»ÖÖ •ÖÖŸÖÖ. ŸÖ¸ü चौथ्या वर्षापासून प्रचलित दर ११ ते १४ टक्के पर्यंत आकारण्यात येते. महत्वाचे म्हणजे कर्ज घेणाऱ्याला ते लवकर भरता यावे म्हणून पहिल्या ŸÖßन वर्षामध्ये व्याजामध्ये चांगली सुट दिली जात. त्यांनी लवकर कर्ज परतफेड करावे आणि आपली प्रगती करून घ्यावी हा यामागील उद्देश असतो. मात्र हे कर्ज दिलेल्या मुदतीत न भरल्यास भारतीय स्टेंट बँकेला नाईलाजास्तव प्रचलित व्याज आकारावे लागते. अ£ÖÖŸÖ ह्या कर्जयोजनेची जी प्रक्रिया असते. त्यामध्ये त्यांना ५० टक्के सवलत दिली जाते. वरील ज्या कर्ज योजनÖ आहेत. त्यामध्ये स्वतःची गुंतवणूक फक्त १० टक्के करावी लागते. या कर्जयोजनेचा परतफेडीचा क¯ÖÖ»ÖÖवधी प्रचलित कालावधीपेक्षा १ वर्षाने जास्त असतो. ही सर्व प्रक्रिया पार पाडण्यासाठी ३१ मार्च ही ¿ÖêÖ¾Ö™ü“Öß ´ÖÖ¤üŸÖ ×¤ü»Ö»Öß †ÃÖŸÖ.[13]

या कर्जाच्या प्रक्रिया शुल्कामध्ये ५० टक्के सवलत दिली जाते. तसेच प्रति एकरी कर्जमर्यादेपेक्षा २० टक्के जादा दिले जाते. या कर्जाला रि–Ö¾ÆÆ बँकेच्या नियमाप्रमाणे ŸÖßन लाखापर्यंत व्याज दर ७ टक्के आकारला जातो. याबाबतीत ¯Ößक कर्ज वितरण (एकरी कर्ज मर्यादा) पुढीलप्रमाणे केले जÖŸÖ.

1) वसंतराव नाईक विमुक्त भटक्या जमाती महामंडळ.
2) जिल्हा उद्योग केंद्र.

3) महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ.

4) महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त महामंडळ.

5) लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे महामंडळ.

6) ¯ÖŸÖ्रधान रोजगार हमी निर्मिती कार्यक्रम.

7) महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग महामंडळ.

8) जिल्हा ग्रामीण विकास योजना स्वर्ण जयंती ग्राम योजना.

9) महिला आर्थिक विकास महामंडळ.

10) संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादित.

11) राजीव गांधी ग्रामीण निवारा योजना.

12) अब्दूल कलाम मुस्लिम विकास महामंडळ.[14]

¾Ö¸üß»Ö ´ÖÆüÖ´Ö>ôÖ´ÖÖ±üŸÖ ”Ö™¶Ö-मोठ्या उद्योगधंद्यासाठी बँकेमार्फत ४०,००० ते १,००,००० ºþ¯यांपर्यंत कर्जपुरवठा केला जातो. यामुळे तालुक्यातील गÖ¸üß2Ö-गरजू लोकांना सुरक्षित बेरोजगारांना रोजगार उपलब्ध ÆüÖŸÖ असल्याचे दिसून येते.[15]

- **केंद्र सरकारची कर्जमाफी व कर्जसवलत योजना :**

ÃÖÖ»ÖÖ»ÖÖपूर जिल्हा हा सतत अर्वषणप्रवण क्षेत्रामध्ये असल्याने माढा आणि मोहोळ तालुक्यात सतत दुष्काळ सदृश स्थिती असते. एखाद्या राज्यांमध्ये कमी पाऊस पडल्यामुळे दुष्काळ सदृश परिस्थिती निर्माण –ााल्यास केंद्र व राज्य सरकारकडून काही वेळा अंशतः कर्जमाफी किंवा कर्जसवलती देण्याचा प्रयत्न होतो. यामध्ये शेतक-यांने घेतलेल्या कर्जाचे व्याज ५० टक्के माफ किंवा १०० टक्के माफ केले जाते. काही वेळा अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना संपूर्ण पीक कर्ज माफ केले जाते. काही वेळेस सर्वच शेतकऱ्यांना २ हेक्टरपर्यंत कर्ज व व्याज माफ केले जाते. इ. स. १९९९ आणि इ. स. २००३-०४ मध्ये शासनाने ही योजना जाहीर केली. त्यावेळी माढा येथील स्टेट बँकेकडून कर्ज घेतले होते अशा सर्व शेतकऱ्यांना या योजनेचा फायदा करुन दिला असल्याचे दिसून येते. माढा शाखेतून कर्ज घेतलेल्या ५ एकरापर्यंतच्या सर्व शेतकऱ्यांना २९ लाखापेक्षा जास्त कर्जसवलत दिली. तसेच जास्त शेती असणाऱ्या शेतकऱ्यांना २५ टक्के व्याज सवलत योजनेतून कर्जाचे हप्ते भरणे व हप्त्यामध्ये कर्ज भरणे अशी सवलत दिली. अशा योजनेचा या शाखेतून कर्ज घेतलेल्या ८२ पेक्षा जास्त शेतकऱ्यांना ३० लाखापेक्षा जास्त रक्कम माफ केल्याचे दिसून येते.[16]

मोहोळ येथील स्टेंट बँकेने आपल्या बँकेतून कर्ज घेतलेल्या कर्जदारांना सवलत मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. विशेषतः सतत पावसाचे कमी होणारे प्रमाण, शेतीमालाचा तुटवडा, वाढती महागाई,

रोगराई, निसर्गाचे बदलते संतुलन यामुळे शेतकरी सतत अडचणीत येवू लागला आहे. काबाड कष्ट करुन उत्पादित केलला माल बाजारात म्हणावा तसा विकला गेला नाही तर, शेतकरी पतपेढया, बँका, सावकरांकडुन घेतलेल कर्ज परत करू शकत नाही. त्यामुळे विदर्भ, मराठवाडा, उर्वरित महाराष्ट्र इत,| राज्यातील अनेक शेतकरी आत्महत्या करू लागले. त्यामुळे केंद्र सरकारने कर्जमाफी व कर्ज सवलत योजना सुरू करून शेतकऱ्यांची कर्जे माफ केली. त्यामध्ये ५ एकरापर्यंतच्या सर्व शेतकऱ्यांची कर्जे माफ क´Ö»Öß.

मोहोळ बँकेमार्फत १०० खातेदारांना जवळजवळ २७,००,००० रूपयांची कर्ज माफी सवलत दिलेली आहे. कर्ज सवलत योजनेतून ५ एकरापेक्षा जास्त जमीन असणाऱ्या जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांना २५ टक्के कर्जांचे हप्ते भरणे व बाकीचे कर्ज सवलत यामधून या बँकेने ७० खातेदारांना जवळजवळ २५ लाख रूपये कर्ज सवलत दिलेली आहे.

- **विमा योजना :**

माढा आणि मोहोळ येथील या बँकेमधून विम्याचे ८ ते १० प्लॅन राबवले जातात. प्रामुख्याने माईक्रो इन्शोरन्स यामध्ये ग्रामीण शक्ती आणि ग्रामीण सुपर सुरक्षा असे दोन प्लॅन आहेत. वैयक्तिक नॉन युनिक लिकंड प्लॅन मध्ये शुभनिवेश, मनिबॅक, स्कॉलर II, सिल्ड, स्वधन असे प्लॅन सुरू आहेत. वैयक्तिक युनिक लिकंडमध्ये महाआनंद स्मार्ट युलीप सीरीज II, युनिट III, युनिट प्लस III पेन्शन, हॅरी –गोन III, युनिट प्लस II “ÖÖ‡»»Ö, ±ú×ÃÖ–न III पेन्शन प्लॅन सुरू आहेत. याशिवाय ग्रुप इन्शुरन्स, म्युच्यूवल ±ú›डाच्या विविध योजना आहेत. या विमा योजनाबरोबर शेतकरी विमा अपघात विमा योजना सुरू आहेत. त्यामध्ये ज्या खातेदारांनी आपले खाते या बँकेत उघडले आहे त्यांच्या खात्यातून प्रत्येक वर्षी १०० रूपयÖ –»Öनचा हप्ता भरला कि त्याला १,००,००० रूपये रिस्क कव्हर होते. त्यामुळे या वेगवेगळया प्लनमधून सर्व खातेदार, शेतकरी यांना विम्याचे कवच प्राप्त करून दिले आहे.[17]

- **ÃÖÖ´ÖÖ×•Öक कार्यातील योगदान :**

या बँकेने सामाजिक कार्यामध्येही मोलाचे योगदान दिले आहे. मुलिच्या शिक्षणासाठी दत्तक योजना आहे. या योजनेनुसार दरवर्षी एक मुलगी दत्तक घेवून तिच्या शिक्षणासाठी १०,००० रूपये खर्च करीत आहे. ´ÖÖ¡Ö †¿Öß ´Ö»Öगी दत्तक घेताना ती हुशार आणि अतिशय गरीब कुटुंबातील निवडली जाते. गुणवंत विद्यार्थ्यांचा सत्कार या बँकेमार्फत केला जातो. मोहोळ केंद्राकतील दहावी- बारावी बोर्डामध्ये तालुक्यातून प्रथम येणाऱ्या विद्यार्थ्यांला पुढे प्रेरणा मिळावी म्हणून सत्कार करून १००१ बक्षीस दिले जाते. त्याचबरोबर

आश्रमशाळा, वृध्दाश्रम यासारख्या संस्थाना वस्तूरूपात आर्थिक मदत केली जाते. त्यामध्ये आंथरून, पांघरून, भांडी, कá¯Ö>¡ ×¤¡»ÖÖ •ÖÖŸÖÖŸÖ.

¤¡¸¾ÖÂÖá ¯Öœ¸¯Ö¸»ÖÖ †ÖÂÖÖœß-कार्तिकी वारीसाठी दिंडीतून पायी चालत जातात. अशा वारकऱ्यांना चहा, जेवन, नाष्टा यासाठी आर्थिक मदत केली जाते. शासनाच्या अंध अपंगासाठी असलेल्या वेगवेगळया योजनामधून अर्थसहाय्य कले जाते. त्यामध्ये टेलिफोन बुथ, –ेरॉक्स मशिन, बुकडेपोसाठी, आर्थिक मदत, चहा कँन्टिनसाठी आर्थिक मदत केली जाते. वाढत्या रहदारीच्या समस्या खुप मोठ्या आहेत. मोहोळ ¿ÖÆ¸रापासून जवळून मुंबई-हैद्राबाद राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक 9 •ÖÖŸÖÖ. ŸÖÃÖ“Ö ´ÖÖÆüÖê¸ 13 ´Ö»Ö ×¾Ö•ÖÖ¯Ö¸¡ बायपास जातो. या हमरस्त्यावरून मोठी आणि जड वहाने मोठ्या संख्येने ये-जा करत असतात. अशा ¯Ö×¸¾ÖÃ£Öतीमध्ये अपघाताचे प्रमाण वाढते आहे. हे कमी व्हावे यासाठी रस्ते विभाजक बसवणे, जास्तीत •ÖÖÃŸÖ ™फीक पोलीसांना बुथ, स्टिकर इत्यादींची मदत केली जाते.

वृक्षारोपन कार्यक्रमामधून निसर्गाचे संतुलन राखण्याचा प्रयत्न केला जातो. राष्ट्रीय सण, £ÖÖ¸¡ नत्याच्या जयंती-पुण्यतिथीचे औचित्य साधून शाôÖ-महाविद्यालये, दवखाने व इतर विविध सार्वजनिक ठिकाणे ¾ृक्षारोपनाचे कार्यक्षम आयोजित करून वेगवेगळया प्रकारचे वृक्ष लावण्यासाठी आर्थिक मदत कá»Öß •ÖÖŸÖ. सोलापूर जिल्हा हा दुष्काळी भागामध्ये येतो त्यामुळे मोहोळ तालुकाही सतत दुष्काळाच्या –ÖôÖ सहन करत असतो. यामधून दुष्काळ, पुर, पिकांची नासधूस जर –ÖÖ»Öß तर अशावेळी कर्जाची पुनर्रचना करून नवीन ¯Ößक कर्ज वाटप केले जाते. भूकंप, पुर, दुष्काळ, कारगील, वादळ, त्सुनामी अशा राष्ट्रीय †Ö¯Ö¢ÖßÖ¾ÖôÖß मोहोळ येथील भारतीय स्टेंट बँकेमार्फत आर्थिक मदत केली जाते.[18]

भारतीय स्टेंट बँक शाखा माढा आणि ´ÖÖÆüÖêô याने दत्तक घेतलेल्या गावांना वेगवेगळया स्वरूपाचे अर्थसहाय्य केल्याने तेथील उद्योगधंदे, प¿Ö¯ÖÖ»ान, बागायती क्षेत्र, ”Ö™-छोटे उद्योगधंदे, पशुपालन, दुग्धोत्पादनामध्ये आमूलाग्र वाढ –ÖÖ»Öß. तरुणांना काम मिळाल्याने नौकरीच्या मागे ना लागता स्टेंट बँकेच्या वेगवेगळया कर्जपुरवठ्याच्या योजनेचा फायदा घेवून आपल्या स्वतःच्या पायावरती उभा राहिल्याने तालुक्याच्या विकासाला चालना मिळाल्याचे दिसून येते.

५.४. बँक ऑफ इंडिया (´ÖÖÆüÖêô¡) :

बँक ऑफ इंडिया या बँकेची शाखा मोहोळ शहराच्या मध्यवर्ती भागात मोहोळ रेल्वे स्टेशन रोडवरती डिसेंबर इ. स. १९७६ मध्ये सुरू करण्यात आली. यासाठी प्रामुख्याने पंढरीभाऊ गावडे, शहाजहान शेख, शहाजीराव पाटील, भाऊसाहेब देशमुख यांनी महत्वाचे प्रयत्न केले. या राष्ट्रीयीकृत

बँकेच्या मोहोळ तालुक्यात मोहोळ, आष्टी, कुरूल अशा एकूण तßन शाखा आहेत. या तिन्ही शाखांच्या माध्यमातून मोहोळ तालुक्याच्या विकासात या बँकेचे योगदान उल्लेखनीय असल्याचे दिसून येते.

या बँकेच्या मोहोळ शाखेने तालुक्यातील एकमात्र गाव आष्टे (कोळेगांव) हे दत्तक घेतले आहे. या गावातील सर्व गरजू लोकांना आर्थिक मदत करण्याचा उद्देश ठेवून शेतीसाठी, गावात लघु उद्योग चालावŸÖ, व्यवसाय व इतर बाबीसाठी १०० % अर्थसाह्य केले जाते. साधारणपणे शेतकऱ्यांना उत्पादन वाढवण्याबरोबर त्यांचे •Ößवनमान उंचाविले जावे यासाठी पीक कर्ज ६ % दराने, पाईपलाईनसाठी व इलेक्ट्रीक मोटारसाठी १० % दराने, छोट्या मोठ्या उद्योग धंद्यासाठी १०.५ % व्याज दराने तसेच शेतीमशागतीसाठी लागणाऱ्या टॅक्टरसाठी १०.५ % व्याज दराने कर्जपुरवठा केला जातो.

5.4.1. कार्यक्षेत्र ¾Ö ¾ÖÖ™¯Ö

बँक ऑफ इंडिया शाखा मोहोळचे एकूण कार्यक्षेत्र मोहोळ तालुक्यातील ११ गावांचे असून ती पुढीलप्रमाणे आहेत. मोहोळ सय्यद वरवडे, रामहिंगणी, हिवरे, नांदगाव, मुंढेवाडी, कोळेगा¾Ö, ¾Ö>Ö“Öß¾ÖÖ>ß, आष्टे, पोखरापूर, ढोकबाभूळगांव या गावांचे आहे. या गावातील शेतकऱ्यांच्या विकासÖÃÖÖŠß ही बँक केवळ शेतकऱ्यांना ६० ते ७० % कर्जपुरवठा करते. हे कर्ज जमीन सपाटीकरण करण्यासाठी, पाईपलाईन करण्यासाठी, ड्रीप, इलेक्ट्रीक, मोटार, ट्रॅŒ™¸ü, ¤ü¬Ö>ü†¸ß ‡. ”üÖ™¶Ö-मोठ्या व्यवसायासाठी कर्जपुरवठा केला जातो. याचबरोबर गृहकर्ज, वैयक्तिक कर्ज, पेन्शनर, व्यवसायासाठी कर्जपुरवठा हा शासनाच्या वेगवेगळया योजना अंतर्गत केला जातो.

पंतप्रधान रोजगार हमी योजना ग्रामीण भागातील लोकांपर्यंत पोहचवण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. या योजनेअंतर्गत बेरोजगारांना रोजगार मिळवून देण्यासाठी ४,००,००० रूपयापर्यंत कर्जपुरवठा केला जातो. त्याची परतफेड ५ ते ७ वर्षामध्ये करावयाची असते. या कर्जाचा व्याजदर १०.५ % असतो. मागासवर्गीय विकास महामंडळामार्फत मागासवर्गीयांच्यामध्ये असलेल्या गरीब लोकांचा स्तर कामधंदा मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामध्ये केरसूनी, दावी दोरखंड, शेळीपालन, किराणा दुकान, पान दुकान, हॉटेल व्यवसायासाठी कर्जपुरवठा केला जातो. दारिद्रयरेषेखालील लोकांसाठी शासनाच्या योजनामधून दारिद्रयरेषेखालील लोकांच्या आर्थिक गरज स्वावलंबनातून भागविली जावी, त्यांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध व्हावी त्याचबरोबर स्वतःच्या पायावरती उभा राहून बचत गटाच्यामार्फत छोटे-”ÖÖटे धंदे सुरू करून कुटुं²ÖÖ“Öß गुजरान करता यावी यासाठी पंचायत ÃÖ×´ÖŸÖß´ÖÖ±ÖÔ त बचत गट निर्माण केले. या मार्फत कर्जपुरवठा करून लोकांना स्वावलंबी बनवण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामध्ये दोन प्रकारचे गट †ÖÆüŸÖ.

†) दारिद्र्यरेषेखालील कर्ज प्रकरणे B.D.O ऑफßÃÖ´ÖÖ±úÙÖ. ´ÖÖहोळ तालुक्यातील १७० बचत गट आहेत.

2Ö) दारिद्र्यरेषेवरील बचत गटांना सरळ बँकेमार्फत क•Ö¯Ö¸ü¾ÖšÖ. यामध्ये एकूण ५० बचत गट आहेत.

अशाप्रकारे दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना वेगवेगळया व्यवसायासाठी या बँकेमार्फत शासनाच्या अनेक योजनाचा लाभ घेवून त्यांनी व्यवसायामधून आपली प्रगती ÃÖÖधावी यासाठी त्यांना एकत्रित करून योजनाची माहिती समजावून सांगून त्यांनी बँकेच्या सहकार्यातून विकास घडवून आणावा यासाठी प्रयत्न केले जातात.

- **व्यापारी क•Ö :**

या बँकेमार्फत व्यापाऱ्यांना जे कर्ज दिले जाते ते त्यांची पत, त्यांच्या धंद्याचे स्वरूप कशाप्रकारचे आहे हे पाहूनच दिले जातो. ज्या व्यापाऱ्यांनी आपल्या बँकेत खाती उघडली आहेत त्यांचा बँकेचा व्यवहार कÃÖÖ आहे हे पाहून सी. सी. (क्रॅश क्रेडीट) केली जाते. अशा कॅश क्रेडीटमुळे या व्यापाऱ्यांना त्यांनी मजूं¸ü करून घेतलेल्या सी. सी. मधून त्या वर्षभरामध्ये केंव्हाही पैसे काढले व भरणा करणेचा अधिकार मिळतो. अशा प्रकारच्या कर्जपुरवठ्यामुळे धंद्याच्या विकासाला फार मोठी चालना मिळाली. रक्कम केंव्हाही कÖœÖŸÖÖ-ठेवता येत असल्याने वाजवीपेक्षा जास्त रक्कम जवळ न ठेवल्याने भितीच्या वातावरणात रहाण्याची आवश्यकता रहात नाही. हा कर्जपुरवठा अगदी लहान-सहान व्यवसायापासून मोठ्या धंद्याला कर्ज पुरवठा केला जातो. त्यामध्ये भाजी, फळे विकणारा, ±ú¸ü³¾ÖÖ»ÖÖ, गारेगार विकणाऱ्या व्यŒŸÖßपासून ते ´ÖÖŠü-मोठ्या होलसेल दुकानदार, व्यापारी यांना या योजनेचा फायदा घेता येतो. अशा प्रकारची या बँकेमध्ये ६५ खाती आहेत.

वहान कर्जामध्ये दुचाकी, चारचाकी, जीपकार, मोटार सायकल, टॅक्टर जे. सी. बी. ट्रक, अशा प्रकारची वहाणे घेण्यासाठी कर्जपुरवठा ही बँक करत असल्याचे दिसून येते.

- **गृहकर्ज :**

प्रत्येक व्यŒŸÖß»ÖÖ †Ö¯Ö»Öê Ã¾ÖŸÖ:“Öê ‘Ö¸ü †ÃÖÖवे अशी अपेक्षा असते ¯Ö¸üŸÖã आर्थिक अडचणीमुळे तो घर बांधू शकत नाही. मात्र शासनाने या संदर्भात सुरू केलेल्या गृहकर्जाच्या योजना राबविल्या जातातÖ. त्यामध्ये प्लॉट विकत घेणे, आयते घर, बंगला घेणे, बांधकाम करणेसाठी मागणीनुसार त्याची परतफेडीची कुवत पाहून हे कर्जमंजूर केले जाते. या गृहकर्जाची परतफेड ५ ते १० वर्षापर्यंत आहे. अशा प्रकारच्या कर्जाचा व्याजदर ८.५ ते १०.५० % पर्यंत आहे. त्यासाठी दोन जमीनदार लागतातÖ. ŸÖÖÃÖê“Ö ÃÖ£ÖÖ¾Ö¸ü ´ÖÖ»Ö´Ö¢ÖÖ गÖहाणखत करून घेतले जाते.

त्याचप्रमाणे गोर गरीबांच्या आणि हुशार मुलांना पदव्युत्तर शिक्षण किंवा डिप्लोमा कोर्सेस पुर्ण करता यावे म्हणून शासनामार्फत शैक्षणिक कर्ज योजना सुरू करण्यात आली आहे. बँक ऑफ इंडिया शाखा मोहोळ येथून ही योजना राबविली जाते. अशा प्रकारचा कर्जपुरवठा विनातारण केला जातो. याची परतफेड त्या विद्यार्थ्यास व्यवसाय किंवा नौकरी मिळाल्यानंतर एक वर्षानंतर हप्त्याहप्त्याने परतफेड करता येते. या कर्जाचा व्याजदर ६.५० टक्के ते १२ टक्के पर्यंत आहे.

वैद्यकीय किंवा पर्सनल लोन ही कर्ज योजना पगारदार व्यक्तींना मिळते. या कर्जाची जास्तीत •ÖÖस्त मर्यादा ५0,000 रूपये इतकी असून त्याचा व्याजदर १२ % प्रमाणे आहे. या कर्जाची परतफेड ३६ महिन्यात हप्त्या हप्त्याने करावी लागते. अशाप्रकारच्या कर्जासाठी जास्त कागदपत्रांची आवश्यकता नसल्याने हे कर्ज लवकरात लवकर मिळते. त्यामुळे गÖ¸ü•Ö¾ÖŸÖÖ»ÖÖ ŸÖÖत्कालीन गरजेसाठी हा कर्जपुरवठा अत्यंत महत्वाचा ठरतो.

➢ ÃÖÖ¸üकारची कर्जमाफी योजना :

वेगवेगळया कारणाने संपूर्ण देशात शेतकऱ्यांना सतत येणाऱ्या अडचणी व आर्थिक ओढातान यामुळे शेतकरी आत्महत्याचा मार्ग पत्करून आपले •Ößवन संपवतो. हे आत्महत्याचे रात्र संपवण्यासाठी किंवा शेतकऱ्यांची कर्जाच्या विळख्यातून काÆÖß प्रमाणात सुटका करण्यासाठी कर्जमाफी योजना जाहीर केली. यामध्ये शेतकरी कर्जमाफी योजने अंतर्गत बँक ऑफ इंडिया शाखा मोहोळमधून १०३ लाभार्थ्यांना फायदा –ााला. त्याचबरोबर कर्ज सवलत योजनेअंतर्गत या बँकेतून योजनेव्दारा २५ % कर्जफेड करणे यानुसार २६ शेतकऱ्यांना फायदा –ÖÖ»ÖÖ.

केंद्र सरकारप्रमाणेच महाराष्ट्र सरकारने कर्जमाफी योजना सुरू केली. या योजनेमध्ये २0,000 रूपये पर्यंतचे शेती कर्ज माफ करण्यात आले. या योजनेचा तालुक्यातील या बँकेतील २० लाभार्थ्यांना फायदा –ÖÖ»ÖÖ. ¸üाष्ट्रीय आपत्ती किंवा नैसर्गिक आपत्ती कोसळते त्यावेळी बँकेतील सर्व कर्मचारी एक दिवसाचे वेतन राष्ट्रीय आपत्ती निवारणासाठी मदत करतात. प्रामुख्याने यामध्ये ३० सप्टेंबर १९९३ च्या किल्लारी भूकंप, बिहारमधील महापूर, आंध्रप्रदेशातील वादळ, त्सुनामी, कारगील युध्द, गुजरात भूकÓ¯Ö अशा आपत्तीवेळी या बँकेचे योगदान फार महत्वाचे आहे.

➢ विमा योजना :

गुंतवणुकीबरोबरच मानवाला भविष्याŸÖß»Ö †Ö¯Ö»Öê •Ößवन सुखकर जगता यावे यासाठी बँकेमार्फत विम्याच्या वेगवेगळया योजना राबवल्या जातात. त्यामध्ये काही शेअर मार्केच्या एल. आय. सी.

पॉलीशीच्या योजना, वैद्यकीय सुविधा (मेडिकल क्लेम) राबल्या जातात. या योजनेच्या बँकेमार्फत जवळजवळ २०० पॉलीशी उघडल्या आहेत. यामाध्यमातून या बैंकेने तालुक्यातील खातेदार, कर्जदार, ठेवीदार यांना विम्याचे कवच निर्माण करून दिले आहे.[19]

५.४.२. सामाजिक कार्य :

सामाजिक कार्यामध्येही बँक ऑफ इंडिया शाखा मोहोळचा सतत सहभाग असतो. यामध्ये रक्तदान शिबीरे, सर्वरोग निदान शिबीरे व इतर विविध कार्यात सक्रिय †ÃÖŸÖ. त्यामध्ये वृक्षारोपन, गुणÖ¾ÖŸÖ विद्यार्थी सत्कार, बक्षीस योजना राबविली जाते. अशा प्रकारचे सामाजिक कार्य बँक ऑफ इंडिया मोहोळ शाखेचे दिसून येते. ´ÖÖÆÖÔ ŸÖÖ»Öक्याचा आजच्या काळात सर्व क्षेत्रामध्ये जो विकास –ाल्याचे ि¤ÃÖŸÖÖ. त्या विकासामध्ये बँक ऑफ इंडियाच्या तालुक्यातील शाखांचे महत्वाचे योगदान असल्याचे दिसून येते. या´Öध्ये प्रामुख्याने जलसिंचन योजनासाठी कर्ज पुरवठ्यामुळे ¿ÖŸÖÖ^Ÿ¯ÖÖ¤न वाढण्यास मÖ¤ŸÖ –ाली. पीक कर्जामुळे आल्पभूधारकांना कर्जपुरवठा केल्याने त्यांच्या वेळेच गरजा भागल्याने उत्पादन वाढण्यास मदत –ÖÖ»ÖÖ. पशुपालनासाठी आर्थिक मदत मिळाल्याने दुग्ध उद्योगाची भरभराट –Öल्यामुळे सामान्य मानसांच्या हातात पैसा येवू लागला. त्यामुळे त्यांचे आर्थिक •Ößवनमान उंचावण्यास मदत –ाली. छोटे उद्योजक, धंदेवाले, ±ú¸ß¾ÖÖले यांच्याही जिवनात आमूलाग्र बद –ाल्याचे दिसून येŸÖÖŸÖ. Ÿालुक्यातील शेती ओलिताखाली आल्यामुळे नगदी पिकांची मोठ्या प्रमाणातÖ ¾ÖÖœ –ाली. अशाप्रकारे तालुक्यातील ÃÖ¾Ö क्षेत्रामध्ये बँक ऑफ इंडियाच्या मदतीमुळे विकास –ाल्याने मोहोळ तालुक्याच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक विकासात आमूलाग्र बदल –Öल्याचे दिसून येतÖŸÖ.[20]

5.5. सहकारी बँका :

भारतामध्ये बहूतांश जनता ग्रामीण भागात राहात असून त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेती हा आहे. आपल्या शेती विकासासाठी अशा शेतकऱ्यांना विविध कारणांसाठी अल्प, मध्यम व ¤ß‘Ö ´Öदतीच्या कर्जाची आवश्यकता असते. मोठया शेतकऱ्यांना कर्ज मिळू शकते परंतु लहान शेतकऱ्यांना कर्ज मिळताना अनेक अडचणी येत असल्याने त्यांना सावकराकडे नाई»ÖÖ•ÖÖÃŸÖ¾Ö कर्ज घेण्याकरीता जावे लागते. अशा सावकरांकडून जास्त दराने व्याज आकारणी शेतकऱ्यांकडून नजराणे घेणे, कोऱ्याकागदावर सही घेणे, व्याजाची रक्कम आधी कापून घेणे या मार्गानी शेतकऱ्यांची पिळवणूक होत होती. अशा परिस्थितीतून अनेक दुर्बल, गरीब शेतकरी एकत्र येवून एकमेकांना मदत क¸ण्याच्या हेतूने सहकारी संस्था स्थापन –ाल्या. अशा सहकारी संस्थामार्फत एकमेकांच्या अडचणी सोडवणे, एकमेकांना मदत करणे व आपली ध्येय साध्य

करणे हे प्रमूख उदिष्ट असते. अशा सहकारी सस्था वेगवेगळया प्रकारचे असतात. ‡. स. १८६४ मध्ये शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवणाऱ्या सहकारी बँकाना कर्जपूरवठा करण्याकरिता इ. स. १८७६ मध्ये मध्यवर्ती सहकारी बँक स्थापन केली.[21]

‡. स. १८८२ मध्ये सर विल्यम वेडर्बन आणि न्यायमूर्ती रानडे यांनी भारतामध्ये शेतकऱ्यांना क×•Ö¯Öरवठा करण्यासाठी क×ÂÖ बँका सूरू करण्याची योजना आखली परंतु त्यांना यश आले नाही. इ. ÃÖ. १८९५ मध्ये सर फेड्रिक निकोलसन यांनी भारतात सहकारी पतपुरवठयाची सुचना केली. या सुचनेला अनूसरून इ. स. १९०१ मध्ये फॅमिन कमिशनने अशा सहकारी संस्था स्थापनेच्या सुचना केल्या . यातूनच भारतामध्ये इ. स. १९०४ मध्ये भारत सरकारने सहकारी कायदा पास केला. ³ÖÖ¸ŸÖÖŸÖ ÃÖ¾Ö¯ÖÖ£Ö´Ö ‡. ÃÖ. १९०६ मध्ये उत्तर प्रदेशात पहिली मध्यवर्ती सहकारी बँक सूरू –ाली. याच कालावधिमध्ये लालु³ÖÖ‡ शामलदास आणि जी. क×. गोखले यांनी काही शेतकऱ्यांना एकत्र करून मुंबई येथे इ. ÃÖ. 19११ मध्ये मध्यवर्ती सहकारी बँक स्थापन केली.[22]

‡. ÃÖ. 191२ मध्ये सहकार कायद्यात सुधारणÖ करण्यात आल्या. इ. स. १९२५ मध्ये प्रत्येक राज्यात सहकारी संस्था कायदा लागू केला. इ. ÃÖ. १९२९ पर्यंत या बँकाची वेगाने प्रगती –ÖÖ»Öß. ‡. ÃÖ. १९२९ पर्यंत देशात ५८८ मध्यवर्ती सहकारी बँका सु¹Ö –ाल्या. या बँकाचे भागभांडवल ३१ कोटी रूपये ÆÖŸÖê. ‡. स. १९२९ च्या जागतिक महामंदिचा फटका या बँकाना बसला. इ. ÃÖ. 1936-३७ पर्यंत य बँका“Öß संख्या ६१० –ÖÖ»Öß ‡. स. १९३९ मध्ये बँकाचे कार्यक्षेत्र विकासाला गती आली. परंतु या बँकामध्ये काही दोष ÆÖŸÖê. ¯ÖÖ´Öख्याने या बँकाचे कार्यक्षेत्र मर्यादित होते. पुरेशे भांडवल त्यांच्याकडे नव्हते. बऱ्याच बँका अकार्यक्षम होत्या. थकबाकी कमी करण्यामध्ये या बँकाना अपयश आले. त्यामुÔÖ पुढील कालावधीमध्ये 'एक जिल्हा एक बँक' हे तत्व स्विकारण्यात आले. [23]

5.5.1. सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक :

ÃÖÖ»ÖÖ¯ÖÖ¸ येथे इ. स. ८ मार्च १९१८ मध्ये " ÃÖÖ»ÖÖ¯ÖÖ¸ ×•Ö»ÆÖ मध्यवर्ती सहकारी बँक " ही मध्यवर्ती सहकारी बँक स्थापन करण्यात आली. या बॅकेचे मुख्य कार्यालय गोल्डफिंच सोलापूर येथे आहे. बँकेची स्थापना –ाली त्यावेळी शेअर्स भांडवल अवघे २३२४० रू. होते. आणि ठेवी २८२५० रू. होत्या. या बँकेच्या वाढीस प्रारंभी सोलापूर शहरातील रा. ब. जी. के. साठे, व्ही. <ÃÖ. जोग, एम. आर. गोडबो»Ö, •ÖÖß. >ß. ¯Ö>Ö, •ÖÖ´ÖÖ¤Ö¸Ö, जे. इ. कुलकर्णी व जी. आर. कुंभकोणी या मान्यवरांच्या योगदानातून ÆÖß बँक सर्वसामान्य मानसासाठी बनवण्याचा प्रयत्न –ÖÖ»ÖÖ. या बँकेची माढा तालुक्यात पहिली शाखा माढा येथे १७

मार्च १९५४ सूरू करण्ÖÖÖŸÖ †Ö»ÖÖ. तसेच मोहोळ येथे तालुक्यातील पहिली शाखा ११ जाने.१९४६ मध्ये ÃÖºÖ –ÖÖ»ÖÖ. त्यानंतर दोन्ही तालुक्यात या बँकेच्या शाखा वाढू लागल्या.[24]

ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö र जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या संपूर्ण जिल्हयामध्ये शाखा स्थापन करण्यासाठी त्यावेळचे चेअरमन हरिभाऊ केळकर, गणपतराव साठे, गायकवाड ×›Ö. ²ÖÖ, ×¾ÖÖ÷»ÖÖ¸ÖÖ¾Ö ØÖ¿ÖÖ¤Ö, नामदेवरा¾Ö जगताप, बाबुराव पाटील अनगरकर, भा‡ <ÃÖ. <´Ö. ¯ÖÖ™ÖÖ»Ö –ानोबा कादे, सहकार महर्षी शंकराव मोहिते ¯ÖÖ×™Ö»Ö, ²Öम्हदेव अप्पा माने, वि. गु. ×¿ÖÖ¾ÖÖ¤Ö¸Ö, ²ÖÖ²Ö¸ÖÖ¾Ö “ÖÖ¾ÖÖŸÖ यांनी प्रयत्न केले. या सहकार चळवळीतील सदर महनिय व्यक्तींचे योगदान महत्वाचे आहे. त्यामुळे सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या शाखा खेडोपाड्याŸÖ ÃÖºÖ –ाल्या. त्यातूनच माढा व मोहोळ या दोन्ही तालुक्यात या बँकेचे जाळे विणले गेले.[25] ´ÖÖœÖ ¾Ö ´ÖÖÆÖÔÖ तालुक्यातÖ»Ö सलंग्न असलेल्या सर्व सहकारी संस्थाच्या निधीचे संकलन करून आर्थिक समतोल राखणे. शेतकरी सभासदांना शेतकी ¯ÖÖŸÖ¯ÖÖœ¶Ö´ÖÖ±ÖŸÖ पीक कर्जपुरवठा करणे. शेतकऱ्यांना शेतीपूरक असा जोडधंदा मिळवून देणेसाठी दुग्धव्यवसाय, रेशीम उद्योग, कुक्कुटपालन, इत्यादीसाठी मध्यम मुदत कर्ज पुरवणे, अल्पभूधारक शेतकरी यांना वीस कलमी राष्ट्रीय कार्यक्रमाअंतर्गत तसेच ओलिताखाली क्षेत्र वाढवण्यासाठी पाईपलाईन, विद्युत मोटारी, ऑईल इंजिन, विहीर दूरुस्ती, ठिबक- तुषार सिंचन यासाठी कर्जपुरवठा करणे. शेतकऱ्यांना जमिनीच्या मशागतीसाठी व शेतीमाल वाहतकÖÖसाठी वहान कर्जे देणे, कडधान्य उत्पादन मोठया प्रमाणात होते. शेतकऱ्यांना कडधान्य, तेलबिया उत्पादन वाढीसाठी प्रोत्साहन देणे. शासकीय नियमानुसार असलेल्या ¤Ö×¸¦य रेषेखालील लोकांचे •ÖÖवनमान उंचावणे. एकात्मिक ग्रा´ÖÖÖण विकास योजने अंतर्गत निरनिराळया वनीकरण व फळबाग विकास इत्यादीसाठी आवश्यक तो पतपुर¾ÖšÖ करणे. आर्थिकदृष्टया दर्बल शेतकऱ्यांना दुग्ध व्यवसायÖसाठी शेतकी पतपेढयामार्फत मध्यम म¤ÖŸÖÖ“Ö कÖ•Ö¯ÖÖरवठा करणे. कारागीर संस्थामार्फत ग्रामीण कारागीरांना संकलित स्वरूपाचा कर्जपरवठा करून त्यांना आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी बनविणे.[26]

सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेवरती संचालक म्हणून निवडून येणारे सभासद हे जिल्हयातील वेगवेगळया सहकारी संस्थामधून येतात. तसेच शासन प्रतिनिधी म्हणून महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्या. ´Ö²Ö‡. ×•Ö»ÆÖ ¯Ö×¸ÂÖ¤Ö, ×¾ाविध कार्यकारी सोसायटी, पाणी पु¸¾ÖšÖ ÃÖÃ£ÖÖ, ग्राहक भंडा¸Ö ¯ÖŸÖÃÖÃ£ÖÖ, मार्केटिंग सोसायटी, विविध विकास सोसायटी, जिल्हा उपनिबंधक यांच्या प्रतिनिधी म्हणून संचालक मंडळ बनते. असे एकून ३० संचालक वेगवेगळया संस्थामधून येतात. आणि या संचालक ´Ö›ÖÔÖ´Ö-Öून चेअरमन व व्हाईस चेअरमन निवडले जातात. यानंतर वेगवेगळया कमिटया नेमल्या जातात. या निवडी ३ वर्षासाठी असतात.

5.5.1.1. ´ÖÖœÖ ¾Ö ´ÖÖêÆüÖôû ŸÖÖ»Öãक्यातील शाखाविस्तार :

जिल्हा मध्यवर्ती बँकेने ग्रा´ÖßणÖ ³Öागातील जनतेस बँकिंग सुविधा उपलब्ध व्हावी व त्यांच्यामध्ये बचतीची सवय निर्माण व्हावी या दृष्टीने ग्रा´Ößण भागात आपल्या शाखा विस्तार करण्याचे धोरण †Ö¾Ö»Ö´²Ö»Ö. सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती बँकेच्या विस्ताराबरोबर जनमानसामध्ये स्थान बळकट –ााल्यानंतर ग÷Ö´Ößण भागामध्ये जाÃŸÖßŸÖ-जास्त शाखा सूरु करून शेतकरी किंवा सहकारी संस्थाना जाÃŸÖßŸÖ-•ÖÖÃŸÖ आर्थिक सÆहाय्य करण्याच्या हेतूने संचालक मंडळाने गावोगावी बँकेच्या शाखा सुरू करून स्थानिक लोकांना सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न केला. यातूनच माढा व मोहोळ तालुक्यात बँकेच्या शाखेचा ×¾ÖÃŸÖÖ¸ü –ÖÖ»ÖÖ. माढा शहरामध्ये १७ मार्च १९५४ रोजी या बँकेची पहिली शाखा सुरु करण्यात आली. ´ÖÖêÆüÖôû ŸÖÖ»Öãक्यात मोहोळ येथे. ११ जानेवारी 19४६ रोजी पहिली शाखा सुरु –ÖÖ»Öß. सन २००५-०६ मध्ये माढा तालुक्यात २१ तर मोहोळ तालुक्यात २३ शाखा सुरु करण्यात आल्या. माढा आणि ´ÖÖêÆüÖôû ŸÖÖ»Öãक्यात या बँकê“ाा गावोगावी शाखा विस्तार –ााल्याने श्रीमंत शेतकऱ्यांपासून ते सामान्य शेतकऱ्यांना कर्ज मिळण्यासाठी सोय –ाली. त्याच बरोबर लहान सहान उद्योग सुरू करण्यासाठी खेडयातील शिक्षिŸÖ तरुणांना आर्थिक सहाय्य उपलब्ध होऊ लागल्याने पान टपऱ्या, किराणा दुकान, हॉटेल, कारागीरांचे विविध व्यवसाय ˆ³ÖÖ राहू लागले. शेतकऱ्यांना शेतीसाठी लागणारी अवजारे, खते, औषधे, कीटकनाशके, ²Öß-बियाने, दुभती जनावरां खरेदी साठी मोठया प्रमाणात अर्थसहाय्य मिळू लागले.

माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या सर्व शाखांना जिल्हा मध्यवर्ती बँकेच्या प्रधान कार्यालयातून वित्तपुरवठा केला जाते. यासाठी सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बॅकेला राज्य सहकारी बँकेकडून कर्जपुर¾ÖšÖ ÆÖŸÖÖ. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक लि. मुंबई ही बँक संकलिŸÖ व्याजदर योजनेखाली अल्पमुदल कर्ज (संकलित व्याजदर योजनेनुसार), मध्यम मुदत, शेती विकासासाठी (संकलित व्याजदार योजनेखाली) मध्यम मुदत कर्ज (स्पोरॅडिक), दीर्घमुदत कर्जे (प्रकल्पातंर्गत उपसा जलसिंचन योजना), पाणी पुरवठा तसेच अन्य ¿ÖÖŸÖß¯Ö रक सुविधा व ट्रॅक्टर खरेदीसाठी विखुरलेल्या स्वरुपात, बलुतेदार संस्थेच्या ग्रामीण कारागीर सभासदांना (काम्पोंा्िट लोन स्किम), सहकारी साखर कारखाने फेर तारण कर्जे, विश्वस्त कर्जेरोखे व मुदत ठेव तारणावर कर्ज पुरवठा करते. अशा प्रकारच्या शिखर बँकेच्या कर्जपुरवठयातूनच सोलापर जिल्हा मध्यमर्ती सहकारी बँक आपल्या वेगवेगळया प्रकारच्या योजना आखुन कर्जपुरवठा करीत आहे.

डि.सी.सी. बँक जिल्हयातील विविध प्रकारच्या ग्राहकांना अल्पमुदत कर्ज, मध्यम मुदत रुपांतर कर्ज, मध्यम मुदत फेर आकारणी कर्ज, मध्यम मुदत पुनर्वसन कर्जे मध्यमुदत शेतÖß ¾Ö ¤üßर्घ मुदत, कॅश

कडिट व इतर (बिगर शेतीकर्जे), व्यक्तिगत कर्जे, लिक्विडेशन संस्था व ॲवार्ड व इतर स्वरुपाची कर्जे ¤ÖŸÖ †ÃÖŸÖ. माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील डी. सी. सी. बँकेमार्फत त्या-त्या हंग֮´ÖÖŸÖील अल्पमुदत कर्ज पुरवठा केला जातो. दोन्ही तालुक्यातील सतत दुष्काळाशी सामना करणाऱ्या अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना ७.५० टक्के कर्जपुरवठा केला जातो. तसेच अल्पभूधारक सोसायटी सभासदांना कर्ज वितरणाच्या १५ टक्के क•Ö ×¤ü»Ö •ÖÖŸÖ.

५.५.१.२. कृषि व ग्रामीण कर्जमाफी योजना इ. स. १९९० :

केंद्र सरकारने ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना दुष्काळसदृश परिस्थितीमध्ये, अवर्षण प्रवण कालावधीमध्ये शेतकरी आर्थिक अडचणीत सापडतो आणि त्याला जीवण जगणे असहाय्य होते. याच ¬ÖÖŸÖá³ÖÖ¸üÖŸÖ महाराष्ट्र राज्य सरकारने ८ जून १९९० मध्ये महाराष्ट्र शासन क×ÂÖ व ग्रामीण कर्ज माफी योजना 1990 ही योजना सुरु केली. यामुळे सोलापÖर जिल्हयातील आणि माढा व मोहोळ तालुक्यात सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व सहकारी बँका यांचेकडून घेतलेल्या सर्व प्रकारचे कर्ज व त्यावरील व्याज म्हणून १०,००० रु. रक्कम माफ करण्याचे धोरण आखले. या योजनेचा माढा आणि मोहोळ ŸÖÖ»Öक्यातील ९१० शेतकऱ्यांना ११३.९२ लाख रुपयांचा फायदा –ÖÖ»ÖÖ. तर कारÖगीर संस्थाच्या ९४ सभासदांना ५.६४ लाख रुपयांचा फायदा –ÖÖ»ÖÖ. वरील योजनेनुसार शेतकऱ्याना व कारागीर संस्थाना दिलेल्या व्याज सवलीची पूर्ण रक्कम नाबार्डमार्फत डी.सी.सी. बँकेस प्राप्त –ाली. याचा माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील सामान्य कर्जदारांना फायदा –ाल्याचे दिसून येते.

कर्जमाफी योजनेमध्ये व तिच्या व्याप्तीमध्ये शासनाने सतत बदल केलेले दिसतात. माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील विविध कार्यकारी सोसायटीमार्फत २५,000 ¹ý. पर्यंत घेतलेले पीक क•Ö ¤ü¸ü¾ÖÂÖá 30 जून पू¾Öá ³Ö¸ü ल्यास अशा पात्र सभासदांना ४ टक्के सवलत दिली जाते. शासनाच्या ¯Ößक उत्पादन प्रोत्साहन योजना म्हणजेच डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजनेचा लाभ ´ÖÖœüÖ-मोहोळ तालुक्यातील डी. सी. सी. बँकेमार्फत पात्र सभासदांना मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. २४ ऑगस्ट २००४ च्या शासन आदेशानुÃÖÖ¸ü ¸ü²²Öß ‡. ÃÖ. २००३ व खरीप ‡. ÃÖ. २००४ या हंगामात शेतकऱ्यांनी घेतलेल्या पीक कर्जावरील व्याजाची भरपाई शासनाने केली असून माढा मोहोळ तालुक्यातील ८२४६ शेतकऱ्यांना २.३८ लाख रुपयाची व्याज सवलत मिळवून दिली आहे. माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील २२४ प्राथमिक सेवा ÃÖÆü कारी संस्थेच्या ९१४२ सभासदांना ९५.५६ लाख रुपये एवœß ÃÖ¾»ÖŸÖ ×¤ü»Öß. अशा प्रकारे जास्तीतजास्त शेतकऱ्यांना कसा फायदा होईल याकडे बँकेने लक्ष दिल्याने माढा ¾Ö ´ÖÖÆüÖê ŸÖÖ»Öक्यातील शेतकऱ्यांचा ±úÖयदा –ÖÖ»ÖÖ.

5.5.1.3. मध्यम ´ुदत कर्ज पुरवठा :

सोलापूर जिल्हयामध्ये इ. स. १९७२ च्या महाभयानक दुष्काळापासून आवर्षणग्ÖÃÝÖ ¯Ö×¸üÃ£ÖÝÖß´ÖãôÖ पाणी पातळी खालावली आहे. परंतु हमखास पाणी उपलब्ध असणाऱ्या विहीरी, †Öœ, ³Öß´ÖÖ ¾Ö ÃÖßना नदी, त्यावरील कोल्हापूर पद्धतीचे बंधारे, तलाव, उजणी जलाशयाचे फुगीर पाणी व कॅनॉल खालील •ÖÖÃÝÖßÝÖ•ÖÖÃÝÖ क्षेत्र ओलीताखाली आणण्यासाठी उपसा जलसिंचन योजनासाठी सभासदाची पात्रÝÖÖ, कर्जाची गरज व अपेक्षीत बागायत क्षेत्रात मिळाणारे उत्पन्न विचारात घेवून कर्जपुरवठा करण्याचे धोरण अवलंबविले आहे. त्यानुसार माढा आणि मोहोळ इ. स. १९८२-८३ पासुन लघुसिंचनासाठी मोठया प्रमाणातÖ मध्यम मुदत कर्ज पुरवठा केला आहे. तसेच अत्यल्प भूधारक, अल्पभूधारक शेतकरी यांचे •Ößवनमान उंचावण्यासाठी शेतीपूरक व्यवसायासाठी उदा. दुभती जनावरे, शेळया- मेंढया,मळणी मशिन, कुक्कुटपालन, रेशीम उद्योग, गऱ्हाळ घरे या कारणासाठी मध्यम मुदत कर्ज पुरवठा केलेला आहे. नव्याने विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना, गंगामाईनगर, पिंपळनेर ता. माढा, लोकनेते सहकारी साखÖ¸ü कारखाना, लक्ष्मी नगर.अनगर, ता. मोहोळ उभारण्यात येत असलेल्या साखर कारखाने, सुतगिरण्या व शेती मालावरील प्रक्रिया करण्याऱ्या संस्थाचे भागभांडवल खरेदीसाठी कá×ÂÖ उत्पादकांना मध्यम मुदत ¯ÖÝÖ¯Ö¸ü¾ÖšÖ ˆ¯Ö»Ö²ध करुन देण्यात आला.

महाराष्ट्र शासनाच्या २० कलमी कार्यक्रमांतर्गत लघुसिंचन बाबी, गोबरगॅस संयत्र, व एकात्मिक ग्रामीण विकास योजनेखाली दुभती जनावरे खरेदी व इतर कारणासाठी मोठया प्रमाणात मध्यम मुदत क•Ö देण्यात येते. ट्रॅक्टरसाठी या बँकेने कर्जपुरवठा करु नये म्हणून नाबार्ड व शिखर बँकेचे आदेश असूनही शेतकऱ्यांना भू-विकास बँकेकडून कर्ज मिळण्यात अडचण आल्याने बँकेच्या संचालक मंडळाने बँकेच्या स्वनिधीमधÖून कर्जपुरवठयाचे धोरण आखले. त्यानुसार इ. ÃÖ. 1990-९१ मध्ये माढा-´ÖÖÆüÖôÖ ÝÖÖ»Öक्यातील शेतकऱ्यांना १९.२८ लाख रुपयांचे कर्जवाटप केले आहे. इ. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये बाजारामधील सर्वच ¾Öस्तुच्या किमती वाढल्याने बँकेने देखील कर्ज पुरवठा धोरणामध्ये बदल केला. सिंचनासाठी लागणारे पाईपचे वाढीव दर लक्षात घेवून एकरी ३०,000 रुपये प्रमाणे कमाल १६ एकरापर्यंत ४,80,000 ºÖपये वैयक्तिक क•Ö ´Ö•Ö¸ü केले. शेतीपूरक व्यवसाय म्हणून बचतगटांतर्गत दुभती जनावरे खरेदी करणे, क्रेंद्र सरकारच्या राष्ट्रीय फळबाग योजनेअंतर्गत फळबाग लागवड व ठिबक सिंचनासाठी मोठया प्रमाणात कजÖ ¯Ö¸ü¾ÖšÖा केला जातो. बेदाना निर्मितीसाठी २ एकर द्राक्षबाग असणाऱ्या शेतकऱ्यास प्रतियुनिट १,50,000 रूपये कर्जपुरवठा केला जातो. विहीर दुरुस्तिसाठी ३९,000 रु. कर्ज दिले जाते. हरित गृह, पॉलीहाऊससाठी प्रायोगीक तत्वावर कर्जपुरवठा केलÖ •ÖÖÝÖÖ.

तसेच आईस्क्रीम, विद्युत मोटारी, विहीर खोदाईसाठी, ठिबक सिंचनासाठी, गोबर गॅस संयत्र खरेदीसाठी, दूभती जनावरे घेण्यासाठी, शेती सुधारण्यासाठी, शेती जोडधंद्यासाठी मध्यम मुदत स्वरुपाचे कर्ज दिले जाते.[27]

माढा व मोहोळ तालुक्यातील शेतकऱ्यांना या बँकांच्या शाखामधून कॅश क्रेडीट कार्ड व किसान क्रेडीट कार्ड योजनेमध्ये सामावून घेतले असल्याने कर्जपुरवठा करताना सुलभता आल्याचे दिसून येते.

५.५.१.४. दीर्घ मुदत कर्जपुरवठा :

राष्ट्रीय वखार महामंडाळाचे जाळे पसरवण्याच्या दृष्टीने सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेला दिलेल्या उद्दिष्टामधील ५१ संस्थाना २०० ते १००० मे. टन क्षमतेच्या ६० गोडावून बांधकामासाठी प्रति मे. टन ५०० रु प्रमाणे एकून ४४.२७ लाखाचे दीर्घ मुदत कर्ज वाटप करण्यात आले. माढा आणि मोहोळ तालुक्यात अशा दोन गोडावून बांधकामासाठी १०,००,००० रूपये देण्यात आले होते. डी. सी. सी. बँकेमार्फत पुढील प्रमाणे दीर्घमुदत कर्जे दिली जात होती. माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील डी. सी. Ãöß. बँकेच्या शाखामधून दीर्घ मुदत कर्ज पुरवठा केला जातो. त्यामध्ये शेती संस्था, खरेदी-विक्री संघ, अर्बन बँक, ग्राहक संस्था, सहकारी साखर कारखाने, सहकारी सुतगिरण्या, कारागीर संस्था, पगारदार संस्था, कागद कारखाना, गृह निर्माण संस्था, इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. ¾ारील प्रकारच्या संस्थाना ¤ß‘ö मुदतीची कर्जे माढा आणि मोहोळ तालक्यातील डी. Ãöß. Ãöß. ²ंकेच्या शाखामधून कर्ज पुरवठा केला •ööÿöö.[28]

5.5.1.5. ग्रामीण कारागीरांना कर्ज पुरवठा :

ग्रामीण भागातील कारागीरांना उर्जितावस्था प्राप्त करुन देणे, त्याचबरोबर ग्रामीण भागातील कारागीरांनी व्यवसायासाठी शहराकडे जाऊ नये यासाठी शासनाने इ. स. १९७२-७३ पासून खादी ग्रामोद्योग ´ö›Ôö´öö± त कॅश क्रेडिट योजने अंतर्गत कर्ज पुरवठा केला जात होता. या योजनेचा फायदा माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील शेतकऱ्यांना व्हावा आणि त्यांचे कैशल्याने धंदा वाढीस लागून उत्पादन वाढ व्हा¾öß या दृष्टीने या दोन्ही तालुक्यातील जिल्हा मध्यवर्ती बँकेच्या शाखमधून अधिक प्रमाणात योजना राबावण्याचा प्रयत्न केला. परंतु या योजनेतून घेतलेले कर्ज वेळेत न भरल्यामुळे थकबाकी वाढत गेली. त्यानंतर महाराष्ट्र शासनाने "महाराष्ट्र शासन कृषि व ग्रामीण कर्जमाफी योजना १९९०" नुसार बँक कर्ज माफ केले. परंतु कारागीर अशिक्षीत असल्याने बँक कॅश क्रेडिट व्यवहारची त्यांना माहिती –ाली नाही. त्यामुळे वेळेत बँक कर्जखात्यावर व्यवहार करु शकले नाही. त्यामुळे त्यांच्यात उत्पन्न वाढीची क्षमता

निर्माण –ाली नाही. म्हणून रि–र्व बँकेने नेमलेल्या तांबे कमिटीने शिफारस केल्यप्रमाणे नाबार्ड बँक, सहकार खाते व ग्रामोद्योग मंडळाचे आदेशावरुन कॅश क्रेडिट ऐवजी काम्पो–िट कर्जपुरठा करण्याचे धोरण बँकेने स्विकारले.

महाराष्ट्र शासनाच्या नवीन सुधारीत वीस कलमी कार्यक्रमानुसार माढा व मोहोळ तालुक्यातील >ी. सी. सी. बँकेच्या शाखांनी एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, जलसंपत्तीचा सुयोग्य वापर, तेलबियÖ व दाळवर्गीय पिकांचे उत्पादन, उर्जासाधन विकास, वृक्षारोपण, सामाजिक व कृषि वनीकरण याकामी †Ö¯Ö»ÖÖ सहभाग नोंदविला. अनुसूचित जाती व जमाती यांच्या मागणी नूसार व स्त्रियांचा सहभाग असलेल्या शेती आणि शेतीपूरक व्यवसायासाठी अर्थसाहय उतलब्ध करुन दिल्याचे दिसुन येते.

तेलबिया व दाळवर्गीय पिकांच्या उत्पादन वाढीसाठी कí×ÂÖ खात्याच्या सहकार्याने पिकांच्या पतपुरवठयामध्ये वाढ केली आहे. इ. स. १९८९-९० आणि इ. स. १९९०-९१ मध्ये तेलबियावाढीसाठी माढा-मोहोळ तालुक्यात ३२.६० लाख रूपयांचे कर्ज वितरण कí»Ö. ŸÖ¸ü ‡. ÃÖ. 1989-90, ‡. ÃÖ. 1990-९१ मध्ये दाळवर्गीय पीकवृध्दीसाठी १.१८ लाख वितरीत केले. पुढच्या काळात वरील दोनच पिके लक्षात न घेता सर्वच पिकांसाठी कर्ज योजना राबवण्यात आली.

दारिद्रय रेषेखालील लोकांचे जिवनमान उंचावण्यासाठी आणि त्यांना आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करुन देण्यासाठी एकात्मिक ग्रामीण विकास योजनेअंतर्गत इ. स. १९८९-९० मध्ये बँकेला दिलेल्या उद्दिष्ठा पेक्षा •ÖÖÃŸÖ ^×§Â™ü ¯Öर्ण केले. या अंतगÖŸÖ ´ÖÖœÖ-मोहोळ तालुक्यात २५ लाभार्थ्यांना सिंचन क्षमता वाढ, दुभती जनावरे, मेषपालन, शेळीपालन व कुक्कुटपालन कर्जपुरवठा केला. परंतु या कर्जवसुलीमध्ये थकबाकीचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामुळे ही योजना बंद करण्यात आली.

सहकारी चळवळीच्या सर्वांगीण विकासासाठी ही नावीण्यपुर्ण योजना आखण्यात आली असून यामध्ये सहकारी चळवळीतील उणीवा, प्रश्न, सहकारी चळवळीच्या प्रगतीचा संयुक्त आढावा घेण्यÖÖÃÖÖŠüß एकात्मिक सहकार विकास प्रकल्प संकल्प २००५ या कार्यक्रमाची २ ऑक्टोबर २००० या महात्मा गांधी जयंती दिनापासून सुरुवात करण्यात आली. मुख्यतः कृषी, कí×ÂÖ ÃÖबधित, ग्रामीण व औद्योगिक आणि सहकार बँकिंग या चार शाखांनी संबधित आय.सी.डी.पी. प्रकल्प तयार केलेला आहे. व्यावसायिकí नियोजन, साधन सामुग्री नियोजन, उत्पादन नियोजन, मानवसंपत्ती नियोजन, व आर्थिक नियोजन या ¯ÖÖ“Ö उपशाखामध्ये विभागून आराखडा केला असुन जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक प्रोजेक्ट इंप्लिमेंटिंग एजन्सी (पी. आय. ए) म्हणून कार्य करीत आहे. प्रकल्प अहवालात पुढील पाच वर्षाच्या कार्यक्रमाचा कृती

आराखडा तयार केला असन, दरमहा गाव पातळीपासून जिल्हा पातळीपर्यंत प्रगतीचा आढावा घेण्यात येतो. या अतिशय महत्वाच्या योजनेमध्ये माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या सर्व शाखमधून पुढील नियोजनामध्ये जास्तीतजास्त सहभाग मिळावा यासाठी सतत प्रयत्न केला जात असल्याचे दिसून येते.[29]

सोलापूर जिल्ह्यातील भौगोलीक परिस्थितीचा विचार करुन कोरडवाहू शेती व्यवसायाला पूरक •ÖÖ>ü÷Ö¤üा म्हणून दुग्धव्यवसायासाठी इ. स. १९९०-९१ मध्ये माढा-मोहोळ तालुक्यात ३३.६८ लाख रुपयांचे वाटप केले. इ. स. २००५-०६ मध्ये माढा-मोहोळ तालुक्यात दुभत्या जनावरासाठी ५.०४ लाख रुपयांचे वाटप करण्यात आले. ‡. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये खाजगी दूध संघ, सोलापुर जिल्हा दूध संघा मार्फत गाई-म्हशीसाठी आर्थिक मदत केल्याने जिल्हा मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज मागणी कमी प्रमाणत –ÖÖ»Öê.

5.5.1.6. ¿ÖŸÖकरी सभासदासाठी वैयक्तिक जन–ÖŸÖÖ †¯ाघात विमा योजना :

सध्याच्या धावपळीच्या व धकाधकीच्या जिवनामध्ये दररोज घडणारे अपघात, आग, पाण्यात बुडून मृत्यू, विजेचा –ाटका, सर्पदंश, हिंस्त्रश्वापदांचा हल्ला यामुळे शेतकरी सभासदांना मृत्यू येतो किंवा अपंगत्व आल्यास अपघातग्रस्त शेतकऱ्यांना किंवा त्यांच्या वारसास आर्थिक दिलासा मिळावा म्हणून डि. सी. सी. बँकेने कर्जदार शेतकऱ्यांसाठी विविध विकास कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थामार्फत समुहजनन अपघात विमा योजना सुरू केलेली आहे. ही योजना इ. स. १९९८ पासून सुरू केली असून इ. स. २००६ पर्यंत अपघात विमायोजने अंतर्गत माढा-मोहोळ तालुक्यातील ५६ संस्थामधील २८ सभासदांना ८८.३० लाख ¼/पये मयताच्या वारसांना मिळाले आहेत.

५.५.१.७. वृक्षारोपण व ˆ•Öîसाधन विकास कार्यक्रम :

‡. ÃÖ. 1990-९१ वर्षामध्ये या कार्यक्रमांतर्गत बँकेने गोबर गॅस संयत्रासाठी १.४० लाखाचा पतपुरवठा केला आहे. उर्जा सुविधेबरोबर यातुन उपलब्ध होणाऱ्या सेंद्रिय खतांचा उपयोग शेतीसाठी –ााल्याने इंधन बचत होण्यास मदत –ााली. त्यामुळे काही प्रमाणात वृक्षतोड थांबवण्यात बँकेला यश आल्याचे दिसून येते. सामाजिक व कृषि वनीकरणासाठी डी. सी. सी. बँकेने सुबाभूळ लागवडीसाठी कर्जविषयक धोरणात तरतूद केली असून शेतकऱ्याबरोबर जनतेलाही या विषयी अवाहन करण्यात आले †ÖÆê. ´ÖÖœÖ-मोहोळ तालुक्यातील अनेक शेतकऱ्यांनी आपल्या शेतातील, गावातील राहत्या घरी डी.सी.सी. बँकेकडून अनुदान घेवून गोबर संयत्र बसविली आहेत. तसेच वृक्षारोपन ही केले आहे. त्यामध्ये माढÖ तालुक्यात उपळाई बु. उपळाई खुर्द, वडाची वाडी, अंजनगाव, रोपळे, बावी, मोडनिंब, भुताष्टे, चिंचोली

अशा गावात ही योजना राबवली, तर मोहोळ तालूक्यात डी. सी. सी. बँकेच्या माध्यमातून अनगर, पासलेवाडी, नालबंदवाडी, एकुरके, नरखेड, डिकसळ, वाफळे, देवडी, खंडाळी, कामती, बाभूळगाव, पिंपरी, आष्टे अशा गावामध्येही लोकांनी दोन्ही योजना राबवल्याचे दिसून येते.

5.5.1.8. फलोत्पादन विकास कार्यक्रम :

इ. स. १९८७ पासून शासकीय कार्यक्रमाबरोबरच शेतकऱ्यांना पारंपारिक पीक पद्धतीतील बदल, शेती व्यवसायात मनुष्यबळास वाव मिळावा, उत्तम आर्थिक फायदा व्हावा, उपलब्ध जल साधन संपत्तीवर बागायती पिके घेता यावीत यासाठी ही योजना सुरू केलेली आहे. या योजने अंतर्गत माढा-´ÖÖÆüÖôü तालुक्यतील शेतकऱ्यासाठी ०.७८ लाखाची तरतूद केली आहे. प्रति एकर कार्यक्रम हाती घेण्यात आला असून फळपिकांची सांगड विक्रीशी घातली. याशिवाय बोर हे पिक देखील कमी पाण्यावरती येणारे पीक असल्याने त्याच्या वाढीसाठी देखील बँकेशी विशेष अर्थपुरवठा करण्याचे धोरण ठेवले आहे. त्याचबरो²Ö¸ü नाबार्ड युनिट कॅास्ट प्रमाणे शासनाच्या धोरणाच्या अनुशंगाने आर्थिक व सार्वांगीण विकास कार्यक्रमात सहभाग घेण्याचे आव्हान केले आहे. इ. स. १९९०-९१ पासून महाराष्ट्र शासनाने १०० टक्के अनुदानावरती ही योजना सुरु केली असल्याने दोन्ही तालुक्यातील शेतकरी फायदा होत आहे. त्याप्रमाणे माढा तालुक्यातील वाकव, खैरेवाडी, माढा, रणदिवेवाडी, उपळाई बु, वाडाचीवाडी, अरण इत्यादी गावांनी यÖ“ÖÖ फायदा घेतला. तसेच मोहोळ तालुक्यातील सौदणे, पेनूर, पाटकूल, टांकळी, आष्टे, भांबेवाडी, हिंगणी, शिरापूर, मोरवंची या गावातील शेतकऱ्यांनी याच फायदा घेतल्याचे दिसून येते.

५.५.१.९. कृषि पंढरी योजना :

कोरडवाहु शेतीच्या सार्वांगीण विकासासाठी शासनामार्फत स्विकारण्यात आलेल्या कृषि पंढरी योजनेतून ११ तालुक्यातील १२ गावाची निवड करण्यात आली असून अल्पमुदत कर्ज पुरवठा करण्यात †Ö»ÖÖ †ÖÆê. कá×ÂÖ पंढरी योजना माढा तालुक्यात घाटणे आणि मोहोळ तालुक्यात नालबंदवाडी या दोन्ही गावांनी योजना राबवल्या आहेत.

5.5.1.10. ÃÖर्वाकष पीक विमा योजना :

नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकऱ्यांना आलेल्या खर्चाची भरपाई मिळावी या उद्देशाने राष्ट्रीय ¯ÖÖÖŸÖÖôüß¾Ö¸ü Æüß योजना जाहीर करण्यात आली. इ. स. १९८८-८९ च्या खरीप पिकास विमा संरक्षण प्राप्त –ाले. परंतु ही बँक वेळेत निकष पूर्ण करु शकली नाही त्यामुळे आपतग्रस्त शेतकऱ्यांना विमा मिळणे अशक्य –ाल्यानंतर कोर्टात केस घालून तशी रक्कम मिळवुन दिली. इ. स. १९९०-९१ खरीप हंगाम बाजरी,

तूर, सूर्यफूल, भुईमूग या पिकासाठी बँकेने ११.०९ कर्जवाटप केले होते. त्याची संरक्षित रक्कम ११.०९ ÆÖÜÖß. ×¾Ö´ÖÖ Æ¯ÖÖ 0.11 »ÖÖख होता. यामध्ये मोहोळ तालुक्यात तूर पिकाचे मोठया प्रमाणात नुकसान –ÖÖ»Ö होते. तुर पिकासाठी भारतीय साधारण विमा निगम कडून रुपये ११६०४.११ ची नुकसान भरपाई मिळाली होती. तर खरीप हंगा´Ö ‡. ÃÖ. 2005-०६ मध्ये माढा-मोहोळ तालुक्यातील ३.६१ लाख रुपये कर्जाचा संरक्षित रक्कम ३.६१ रुपये रकमेचा ०.३६१ विमा हप्ता भरला होता. त्यांना ३६१.६१ ची रक्कम मिळाली असल्याने शेतकऱ्यांना आधार मिळवून देण्याचे काम डी. सी. सी. बँकेन केल्याचे दिसून येते.

5.5.1.11. पगारदार नोकरांच्या सहकारी पतसंस्थाना कर्जपुरवठा :

माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील जिल्हा परिषद शाळेच्या शिक्षकांची तालुका स्तरावरील ¯Ößसंस्था आणि माध्यमिक, उच्चमाध्यमिक शिक्षकांच्या पतसंस्थेला सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेमार्फतच या दोन्ही तालुक्यातील बँकेच्या शाखेतून कर्ज पुरवठा केला जातो. पगारदार नोकरांच्या सहकारी पतसंस्थाना डी. सी. सी. बँकेमार्फत आता पर्यंत त्या संस्थाच्या स्वभांडवलाच्या दुप्पट २४ महिन्यात परतफेडीच्या मुदतीने कर्जपुरवठा केला जात होता. वहाने घेण्यासाठी व घरगुती वस्तू ख¸ê¤üßÃÖÖŠß कर्ज•Ö ¯Ö¸ü¾ÖŠÖ ÆÖêÝÖÖ.[30]

5.5.1.12. ¾Ö†¸ü हाऊस रिसीट तारण कर्ज :

शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेल्या मालाला चांगला भाव मिळाव तसेच आपला माल चांगला रहावा, सुरक्षित साठवणूक व्हावी यासाठी त्यांनी जास्तीत-•ÖÖÃÖ्Ö वेअर हाऊसचा उपयोग करावा यासाठी महाराष्ट्र शासन प्रयत्नशील आहे. इ. स. १९९०-९१ मध्ये शेतकऱ्यांनी आपला माल वेअरहाऊसमध्ये ठेवला आणि त्याची रिसीट दाखवली तर त्यावती २५,००० रुपये तारण कर्ज १६.५ % व्याजदराने दिले जात होते. पुढे ही मर्यादा इ. स. २००५-०६ मध्ये वाढऊन ती १,००,००० रुपये केली, तर व्याजदर कमी करुन तो ११ % इतका करण्यात आला. डी. सी. सी. बँकेच्या अशा प्रकारच्या सोईमुळे शेतकऱ्यांच्या नफ्यात वाढ होऊ लागली. माढा तालुक्यातील मोडनिंब, कुर्डूवाडी, टेंभुर्णी, माढा या ठिकाणच्या गोडाऊनचा तर, मोहोÔüÖ तालुक्यात अनगर, मोहोळ या ठिकाणच्या गोडावूनचा अनेक शेतकऱ्यांनी फायदा घेतल्याÖ“Ö ×¤üÃÖÖêÖ.[31]

5.5.1.13. स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना :

महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रामीण विकासासंदर्भातील महत्वपूर्ण योजना म्हणजे स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना होय. राज्यामध्ये असणाऱ्या द्रारिद्रय रेषेखालील कुटुंबाचे आर्थिक उत्पन्न वाढवून त्यांचा आर्थिक विकास साधण्यासाठी इ. स. १९९९-२००० पासून ही योजना कार्यान्वीत केली.

महाराष्ट्र शासन स्वर्णजयंती ग्राम स्वंयरोजगार योजना वेगवेगळ्या माध्यमातून राबवते. त्यामध्ये पंचायत समिती अशा बचत गटांना अर्थ साहाय्य मंजूर करते. त्याची अमलबजावनी डी. सी. सी. बँक करते. माढा तालुक्यातील माढा, उंदरगाव, केवडगाव, बारलोणी, मुंगशी, आलेगाव, आगळगाव, उपळाई, शिरोळ, तांबवे, सापटणे, ढवळस अशा अनेक गावामधून बचत गटामार्फत कुर्डूवाडी पंचायत समिती कर्ज>¾ÖÖ>ß-माढा मधून तालुक्यातील असणाऱ्या सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती बँकेच्या शाखेमधुन मोठया प्रमाणात स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनेचा अनेक लाभार्थ्यांनी फायदा घेतल्याचे दिसून येते.

मोहोळ तालुक्यातील १९५ पेक्षा अधिक बचत गटामार्फत असा कर्जपुरवठा केला आहे. प्रामुख्याने वरवटे, कामती, मिरी, अर्जुनसोंड, पेनूर, पाटकूल, पोखरापूर, अनगर, लांबोटी, व इतर गावांत अनेक बचत गटांनी स्वर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजनेमधून पंचायत समिती मोहोळ मधून मोहोळ येथील व ज्या ज्या गावाला जी जवळ असणारी पंचायत समिती मोहोळ तालुक्यातील जिल्हामध्यवर्ती बँकेच्या शाखेतून हÖ कर्जपुरवठा केला आहे. यामध्ये शेळया-मेंढया पालन, गाय-म्हैस पालन, विविध व्यवसाय, ग्राहक भांडार व्यवसाय, इलेक्ट्रिक मोटार पाईप, शौचालय साहित्य खरेदीसाठी कर्जवाटप केले आहे.

तक्ता.क्र. ४८

›ß. ÃÖß. सी. बँक मोहोळ तालुक्यातील शाखÖ ´Ö¬Öन स्वर्णजयंती ग्राम स्वंरोजगार योजने´Ö¬Öन दिलेले कर्ज•Ö (‡.ÃÖ. 2001-01 ŸÖ 2005-06)

अ.न.	प्रकल्पाचे नावं	¾ÖÂÖÖ	प्रकल्पाची रक्कम	कर्ज रक्कम	अनुदान रक्कम
1	गाय-म्हैस खरेदी, शेळया-मेंढया खरेदी व इतर	2000-01	806250	411405	396243
2	गाय-म्हैस खरेदी, शेळया-मेंढया खरेदी व इतर	2001-02	669000	411366	267324
3	गाय-म्हैस खरेदी, शेळया-मेंढया खरेदी व इतर	2002-03	4018000	2587623	1383910
4	गाय-म्हैस खरेदी, शेळया-मेंढया खरेदी व इतर	2003-04	2800000	848419	8792811
5	गाय-म्हैस खरेदी, शेळया-मेंढया खरेदी व इतर	2004-05	3278000	2099275	1231567
6	गाय-म्हैस खरेदी, शेळया-मेंढया खरेदी व इतर	2005-06	1120000	735933	3952267

(ÃÖ¡ÖÖêŸÖ- ¾ÖÖÙÂÖÖक अहवाल, डी.सी.सी. बँक सोलापुर.)

वरील तक्त्यावरुन असे दिसून येते की, महाराष्ट्र शासनाच्या स्वर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजने मुळे ग्रामीण भागातील सतत दुष्काळ परिस्थितीमध्ये जीवन जगत असलेल्या अनुसूचित जाती जमातीच्या लोकांना व गरीब कुटुंबाना शेतीला पूरक असा शेळया-मेंढया, गाय-म्हैस, इलेक्ट्रिक मोटार किंवा इतर व्यवसायासाठी या योजनेमुळे आधार मिळाला.

ही योजना महाराष्ट्र शासनाने घोषित केल्यानंतर इ. स. २००१-01 पासून डी. सी. सी. बँकेने सुरु करून शासनाच्या या योजनेचा फायदा गरीब कुटुंबाना, बचत गटांना करुन दिला. इ. स. २०००-०१ मध्ये या प्रकल्पाची रक्कम ८,०६,२५० रुपये होती यामधील प्रत्यक्ष कर्जाची रक्कम ४,११,४05 ÆÖÝÖ8 ÝÖ¸¡, शासकीय अनुदान ३९६२४७ रुपये होते. इ. स. २००५-०६ मध्ये प्रकल्पाची रक्कम ११,२०,००० रुपये एवढी होती परंतु कर्जाची रक्कम ७,३५,९३३ होती त्याचबरोबर अनुदान रक्कम ३,९५,२६७ होती. या कालावधीमध्ये कमी लोकांना या योजनेचा फायदा –ााल्याचे दिसून येते. असे असले तरी ही योजना बँकेने सुरु केल्यामुळे मोहोळ तालुक्यातील डी. सी. सी. बँकेच्या शाखामधून ग्रामीण भागातील लोकांना याचÖ मोठया प्रमाणात फायदा –ााल्याचे दिसून येते.[32]

५.५.१.१४. शेतकरी मंडळ

राष्ट्रीय बँक नाबार्ड आणि सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या संयुक्त विद्यमानाने सोलापूर जिल्हयातील ६ तालुक्यात शेतकरी मंडळे स्थापन करण्यात आली आहेत. त्यामध्ये मोहोळ तालुक्यात अनगर. माढा तालुक्यात वरवडे येथे ही मंडळे स्थापन –ााली. ग्रामीण भागामध्ये शेतकरी मंडाळाच्या सभासदाकडून बँक कर्जाचा योग्य विनीयोग, शेती व्यवसायामध्ये योग्य त्या शास्त्रीय व तांत्रिक पध्दतीचÖ वापर, बँक कर्जातून निर्माण केलेल्या उत्पन्नाच्या साधनाचा उपयोग पूर्ण कौशल्याने करुन उत्पादन क्षमता व उत्पन्न वाढविणे, वाढीव उत्पन्नातून बचत करणे ,बचत केलेल्या रकमेतून बँक कर्जाचे हप्ते वेळेवर व नियमीत भरणे इत्यादी बाबत मार्गदर्शत करण्यात येते. तसेच कृषि विद्यापीठे, संशोधन क्रेंद्रे, प्रगतशील शेतक-यांची शेती यांना भेटी देवून तेथे उपलब्ध असलेल्या –ाानाचा फायदा करुन घेण्यासाठी छोटया सहली आयोजित केल्या जातात.

मंडळाचा मुख्य उद्देश असा आहे की, स्वतःचा व गावक-यांचा आर्थिक व सामाजिक विकास स्व:प्रयत्नाने साध्य करण्यात यावा. त्यामुळे स्वतःच्या पायावर यशस्वीपणे उभे रहाणे आवश्यक आहे. या ´Ö›ळाच्या माध्यमातून शहरांच्या संपर्कात नसलेला, अडाणी शेतकरी, गरीब शेतकरी या शेतकरी मंडळाकडे आल्याने शेतीविषयक आधुनिक तंत्र-ाान माहिती –ााल्याने निश्चितच तो आपल्या शेतात

•ÖÖÃÝÖßÝÖ•ÖÖÃÝÖ ˆÝ¯ÖÖ¤ü न घेण्यासाठी प्रयत्न करतो. डी. सी. सी. बँकेचा हा उपक्रम खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यांच्या आर्थिक उन्नतीबरोबर देशाची प्रगती साधण्याचा असल्याचे दिसून येते.[33]

5.5.1.15. राष्ट्रीय बागवानी बोर्ड :

केंद्र शासनाच्या कृषि मंत्रालया अंतर्गत राष्ट्रीय बागवानी बोर्ड (एन.एच.बी.) गुरगांव (हरियाना) यांचेकडून फलोत्पादन, फुलोत्पादन, उतीसंवर्धन, पिकोत्पादन, औषधी सुगंधी वनस्पती व मसाल्याचे पीक, उत्पादन पश्चात व्यवस्थापन, फळप्रक्रिया इत्यादी विकास अंतर्गत शेतकऱ्यांना अनुदान उपलब्ध करुन x¤ü»Ö •ÖÖÝÖ.

अशा प्रकारच्या अनुदान डी. सी. सी. बँक आपल्या पात्र सभासदांना मिळवून देण्यासाठी बागवानी बोर्डाकडील नियम व अटी विचारात घेवून बँक फक्त एन. एच. बी. अनुदान प्रकल्प अंतर्गत फळपिकांकरीता एकत्रीत माध्यम शेती कर्ज मंजुरीचे धोरण स्विकारीले आहे. त्यानुसार माढा तालुक्यातÖß»Ö उपळाई येथील हरिदास वागज या शेतकऱ्यांस या योजनेतून अनुदान मिळाले होते. तर मोहोळ तालुक्यातील वाफळे येथील पाटोळे यांनीही अनुदान घेतले.

५.५.१.१६. बँकेचे ग्रंथालय :

डी. सी. सी. बँकेच्या सेवकवर्गास बँकिंग विषयाबरोब¸ü“Ö ¤ü¿Ö×¾Ö¤ü¿Ö ¯ÖÖÝÖÔßü¾Ö¸üß»Ö ‘Ö›ü¯Ö´ÖÖ›üß, ÝÖ¡Ö–ानामध्ये होत असलेले बदल, सामाजिक जाणीव, ऐतिहासिक –ान, सांस्कृतिक चळवळ, सहकार क्षेत्राचे बदलते स्वरुप, शैक्षणिक घडामोडी, संगणकीय –ान, बँकींग क्षेत्राची माहिती, सहकार कायदेविषयक –ान, दिवाळी अंक, ग्राहकाबरोबर कर्मचाऱ्याचे नाते-संवाद या संदर्भात –ान मिळावे आणि कर्मचाऱ्यांचे वर्तन बँकेच्या विकासासाठी प्रगत बनावे, त्यांच्या मनावरील तान तनाव कमी व्हावा. आनंदी वृत्ती वृद्धींगत व्हावी यासाठी इ. स. १९९७-९८ पासून ग्रंथालय सुरु करण्यात आले आहे. या ग्रंथालयामध्ये एकून ३७७ पुस्तके-ग्रंथ आहेत. शैक्षणिक ग्रंथाचा उपयोग बँकेचे कर्मचारी जी. डी. सी. अँड ए. परीक्षेसाठी करीत असल्याचे दिसून येते. माढा तालुक्यातील संचालक, कर्मचारी सभासद यांनी त्यामध्ये अजितसिंह विरसिंह देशमुख, जिवन माणिकराव देशमुख, हनुमंत काळे, संजयमामा शिंदे, –ानोबा वाकडे, तानाजी वाकडे, बाळु रामचंद्र खराडे, संतोष शेंडे, सिताराम जाधव, भिमराव जाधव, शिवाजीराजे कांबळे (अरण), भारत हरि शिंदे, राजेंद्र शिवाजी चवरे, पोपट चव्हाण, लक्ष्मण चांगदेव जाधव, सिताराम गायकवाड. तसेच मोहोळ तालुक्यातील दिनेश रामभाऊ मेलगे, संभाजी मेलगे, शिवाजी –ंडगे, चंद्रकांत चव्हाण, अण्णा नागणे, संतोष गायकवाड, पाटील एस. पी, वाघमोडे दादा अशा अनेकांनी याचा उपयोग केलेला आहे.[34]

5.5.1.17. कर्जवसुली :

इ. स. 1972-७३ मध्ये पडलेल्या दुष्काळापासुन वरचेवर पाऊस पडण्याचे प्रमाण घटत चालले आहे. त्यामुळे सतत दुष्काळी परिस्थितीला तोंड दयावे लागत असल्याने कर्ज थकबाकीचे प्रमाण वाढत गेले. इ. स. 1990-९१ मध्ये पाऊस चांगला पडला. त्यावेळी ऊसाचे अतिरिक्त उत्पन्न वाढल्याने जून अखेर साखर कारखाने चालवून देखील शेतकऱ्याच्या सर्व ऊसाचे गाळप झाले नाही. अवेळी पावसाने द्राक्षे व फळपिकांचे नुकसान झाले. अशा नैसर्गीक आपत्तीच्या वेळी राज्य शासन, राज्य सहकारी बँक, राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण बँकामार्फत कर्ज माफी घोषित करण्यात येते. त्यामुळे बँकेची कर्ज वसुली अपेक्षित होत नाही. वसुली वरती परिणाम होतो आणि थकित कर्जाचे प्रमाण वाढते. दर वर्षी वसुलीचे उद्दिष्ट ठरविले जाते परंतु उद्दिष्ट साध्य न झाल्याने काही वेळेस थकित कर्जाचे प्रमाण खुप मोठया प्रमाणात वाढते.[35]

5.5.1.18. डी. सी. सी. बँकेचे माढा आणि मोहोळ तालुक्याच्या विकासातील योगदान :

सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने आपल्या जास्तीतजास्त शाखा ग्रामीण भागात सुरु करुन सामान्य शेतकारी, कष्टकरी, अशिक्षित लोकांना बँक व्यवहाराची सवय लावली. इ. स. १९८१-८२ नंतर माढा-मोहोळ तालुक्यात उजनीचे पाणी आले. इ. स. २००३-०४ नंतर भीमा-सीना जोडकालव्यातून सोडण्यात येणारे पाणी भीमा-सीना, भोगावती नदीवरती बांधण्यात आलेल्या कोल्हापूर पद्धतीच्या बंधाऱ्यामुळे माढा व मोहोळ तालुक्यातील बागायती क्षेत्र वाढल्याने शेतकऱ्यांना इलेक्ट्रिक मोटार खरेदी करणे, शेत लेवल करणे, पाईपलाईन करणे त्याच बरोबर पिकांची लागवड करण्यासाठी बी-बियाने, ऊस बेणे खरेदी करणे, औषधे, खते, किटक नाशके, शेती अवजारे खरेदी करणे कर्जपुरठा केल्याने शेतकऱ्यांच्या आर्थिक जिवनामध्ये क्रांती घडून आली. त्यामुळे माढा व मोहोळ तालुक्यांच्या आर्थिक विकासामध्ये डी. सी. सी. बँकेचे योगदान महत्वाचे आहे.

5.5.2. भू-विकास बँक :

प्राथमिक पतपुरवठा संस्थेमार्फत केला जात असलेला कर्ज पुरवठा अतिशय कमी प्रमाणात असतो. शेतीच्या पतविषयक गरजेच्या तुलनेत तो कमी पडतो त्याच बरोबर शेतीला अल्पकालिन पतपुरवठयाबरोबर दीर्घकालिन पतपुरवठ्याची गरज असते. प्रामुख्याने जमीन खरेदी करणे, पाणीपुरवठयाच्या सोई, कृषि यंत्राची खरेदी करणे आणि आपल्या शेतामध्ये कायमस्वरुपी सुधारणा करणे यासाठी दीर्घकालिन पतपुरवठयाची गरज असते. यासाठी इ. स. १९२० मध्ये भु-तारण बँकाची (Land mortgage banks) स्थापना झाली. या बँका जमीन तारणावरती कर्जपुरवठा करीत असल्याने त्याना

3Ö-तारण बँक असे म्हंटले जात असे. शेतकऱ्यांची सावकाराच्या पाशातून मुक्तता करणे, जुन्या कर्जाची परतफेड करणे, शेतीची उत्पादकता वाढवणे यासाठी या बँकेमार्फत कर्ज पुरवठा केला जात असे. इ. स. १९५२ पासून या बँकांनी शेती क्षेत्राच्या विकासावर भर दिला. त्यामुळे या बँकेला भू-विकास बँक (Land Development banks) †ÃÖ Ãंबोधले जाऊ लागले. अर्थात या बँकांकडून शेती क्षेत्राचा विकास म्हणजेच ग्रामीण भागाचा विकास करण्याची जवाबदारी अपेक्षीत होती. म्हणून अगदी अलिकडच्या काळात या बँकांना कृषि व ग्रामीण बँक (Agricultural and Rural Development Banks) †ÃÖ ´Æ™»Ö •ÖÖ‰ú लागले आहे. सहकारी संस्था त्यांच्या अडचणीमुळे दीर्घमुदतीचे कर्ज देऊ शकत नसल्याने शेती सुधारणामध्ये अडथळे येत होते. यामधूनच दीर्घमुदत कर्जपुरवठा करण्यासाठी इ. स. १९२० मध्ये पंजाब प्रांतात जहांग (Jahang) येथे पहिली भू-तारण बँक सुरु करण्यात आली.[36] त्यापाठोपाठ इ. स. १९२५ मध्ये मद्रास प्रांतात २ भू-तारण बँका सुरु –ाल्या. पुढे मुंबई येथे इ. स. १९२९ मध्ये ३ भू-तारण बँका सुरु –ाल्या. रॉयल कमिशनने दीर्घमुदतीचे कर्जे कृषि क्षेत्रासाठी उपलब्ध करण्यासाठी या बँकाची स्थापना करण्याची शिफारस केली. यातुनच स्वतंत्र्योत्तर कालावधीमध्ये या बँकाच्या विकासाला चालना मिळाली.[37]

5.5.2.1. ´ÖÖœÖ-´ÖÖÆÖळ येथील भू-विकास बँक स्थापन करण्याचे उद्देश :

माढा व मोहोळ तालुक्यात सतत दुष्काळ सदृश्य परिस्थितीमुळे होरपळल्या जाणाऱ्या शेतकऱ्यांना सावकाराकडून कर्ज घेण्याशिवाय पर्याय रहात नसे. शेतकऱ्यांची त्यांच्यापासून सुटका करणे, त्याचबरोबर अशा प्रकारच्या कर्ज व्याजातून सुटका करणे. शेतकऱ्यांना विहीर खोदणे, जमीन सपाटीकरण, बांधबंि¬ÖÃÖŸÖß क¸णे, शेती अवजारे खरेदी करणेसाठी कर्ज पुरवठा करणे शेती साहित्य खरेदी करणे, शेती उद्योग उभारणे, शेतकऱ्यांच्या मालाला संरक्षणासाठी गोडावून बांधणेसाठी कर्ज देणे. शेतकऱ्यांना ठेवी व बचतीसाठß प्रोत्साहित करणे यातूनच शेतकऱ्यांना स्वावलंबी बनवणे, दिलेल्या कर्ज वापरावरती नियंत्रण ठेवून त्यांचा विकास साधण्याच्या उद्देशाने या तालुक्यात भू-विकास बँका स्थापन करण्यात आल्या होत्या.[38]

¯Ö¸üÖŸÖã पुढच्या काळात या बँकासमोर अनेक समस्या निर्माण –ाल्याचे दिसते. त्यामध्ये दिलेल्या कर्जाची थकबाकी मोठ्या प्रमाणात वाढत गेली. कर्ज वाटपात अल्प भू-धारक शेतकऱ्यांना न्याय मिळाला नाही. शिवाय थकबाकी वाढल्याने बँक कमकुवत बनली. त्यामुळे कर्जपुरवठा वेळेत करणे अशक्य –ÖÖ»Ö. या बँकेच्या दोन्ही तालुक्यातील मोठ्या शेतकऱ्यांनीच फायदा घेतल्याचे दिसते. घेतलेले कर्ज त्याच कामासाठी उपयोगात आणले की नाही यावर नियंत्रण नसल्याने पुढच्या काळात मर्यादित व्यवहार करावे लागले. तसेच व्यवस्थापनामध्ये अनेक दोष होते. त्यामुळे या बँकाचा सन २००१ पासून कर्ज पुरवठा ब¤ü –ाल्याचे दिसून येत.[39]

3ü-विकास बँक चांगल्या प्रकारे चालवण्यासाठी कर्ज पुरवठा करताना कर्जदाराची ऐपत पाहून कर्ज वितरित करावे. मोठ्या प्रमाणात थकीत कर्जाची वसुली करावी. ग्रामीण भागातून शेतकऱ्यांना बँकेमध्ये ठेवी व बचत करण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. यातून बँकेची आर्थिक क्षमता वाढवता येईल. कर्ज वितरणामध्ये पारदर्शकता आणुन कर्जविषयक धोरण ठरविणे आवश्यक आहे. कर्ज वापराकडे लक्ष दिल्यास वसुली वेळेत होईल. बँकेच्या व्यवस्थापनामधील दोष दुर करण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी सक्षम कर्मचारी नियुक्त करणे गरजेचे आहे. अशा प्रकारचे अनेक उपाय या भू-विकास बँकेस सुचवता येतील.

5.5.2.2. ´ÖÖœÖ- मोहोळ तालुक्यांच्या विकासातील योगदान :

3ü-विकास बँकामुळे ग्रामीण भागात कर्जपुरवठयाची सोय –ाली. त्यामुळे सावकारांचे वर्चस्व कमी होण्यास मदत –ाली. शेतीसाठी लागणाऱ्या अवजारासाठी, बैल तगाई, विहीर तगाई, वैरण तगाई, ठिबक सिंचनासाठी, गाई-गुरांसाठी गोटे बांधने, राहणेसाठी घरबांधणी अशा व इतर कारणासाठी कर्ज मिळू लागल्याने शेतकऱ्यांच्या अनंत अडचणी कमी होऊन त्यांच्या शेतामध्ये उत्पादन वाढीचा वेग वाढला. शेतीची कामे, औषध फवारणी, कीटकनाशके फवारणे, तननाशक फवारणे, वेळेवर रासायनिक खतांची मात्रा दिल्याने उत्पादन वाढले त्यांच्या आर्थिक जिवनात या बँकेमुळे आर्थिक क्रांती होण्यास मदत –ÖÖ»ÖÖ. आर्थिक परिस्थिती सुधारल्यामुळे बाजारात पत निर्माण –ाली. सामाजिक स्तर उंचावला त्यामुळे ग्रामीण भागात चलन व्यवस्था फिरू लागल्याने व्यापारामध्ये, उद्योगधंद्यामध्ये, प्रगती –ाली. त्यामुळे माढा-´ÖÖÆÖÔ तालुक्यातील आर्थिक विकासामध्ये महत्त्वाचे योगदान या बँकेने दिल्याचे दिसून येते.

५.५.३. मोहोळ अर्बन को-ऑप. बँक लि. मोहोळ (सन १९९७)

´ÖÆÖ¸ÖÂ™Ö²Ö¸Ö²Ö¸“Ö ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ जिल्ह्यामध्ये सहकार क्षेत्राने चांगली प्रगती केली होती. मोहोळ तालुक्यातही ह्या चळवळीने आपली पकड मजबूत केली होती असे असले तरी जागतीक पातळीवरती घडणाऱ्या घडामोडीचा चांगला वाईट परिणाम कमी अधिक प्रमाणात जाणवत असतो. यातनच स्पर्धा सुरू होते. अशा स्पर्धेच्या युगात समाजातील आर्थिक विषमता आपल्यापरिने कमी करण्यासाठी 'सहकारातून आर्थिक समतेकडे' हे ध्येय वाक्य उराशी बाळगून आरंभिलेल्या प्रयत्नामधून समाजातील आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी मोहोळ अर्बन को. ऑप. बँकेची स्थापना करण्यात आली. मोहोळ येथील थोर समाजसेवक, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे प्रणेते शाहीर भाई विश्वासराव फाटे यांच्या प्रेरणेतून ही बँक सुरू करण्याचे ठरवून दि. ८ ऑक्टोंबर १९९७ ¸Ö•ÖÖ या बँकेचे उद्घाटन औरंगाबाद खंडपीठाचे निवृत्त न्यायमूर्ती ²ÖÖ. एन. देशमुख यांचे शुभहस्ते आणि त्यावेळचे महाराष्ट्र राज्याचे पणन मंत्री गणपतराव देशमुख यांच्या ˆ¯ÖÛÃ£ÖŸÖ –ाले. या बँकेने तालुक्यमध्ये मोठया प्रमाणावर वित्तपुरवचठा केला.

या बँकेच्या संचालक मंडळाने स्विकारलेल्या धोरणानुसार सभासद वाढवणे, •ÖÖÃŸÖ¸ÖŸÖ-जास्त कर्जे वितरित करणे, नाममात्र सभासदांची संख्या वाढवून बँकेचा फायदा करून घेणे, त्याचबरोबर भागभां›¾Ö»Ö वाढवणे याचाच विचार केलेला दिसतो. त्यामुळे पुढीलप्रमाणे सभासद भागभांडवल इतर बाबींचादेखील ×¾ÖÃŸÖÖ¸ü –ाल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. ४९

मोहोळ अर्बन बँकेचे सभासद, भागभांडवल, ठेवी, कर्जे व इतर बाबी (‡. ÃÖ. 1997-98 ŸÖ 2005-06.)

ŸÖ¯ÖÙ¿Ö»Ö	¾ÖÂÖÔ								
	1997-98	1998-99	1999-2000	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06
ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü संख्या	13018.98	1477	1596	1769	2099	1556	1602	1608	1536
भाग ³ÖÖ›ü¾Ö»Ö	0.06	10.7	11. 11.30	12.12	14.63	16.15	16.53	17.67	17.36
राखीव व इतर निधी	57.99	1.26	3.16	4.48	7.80	12.66	14.20	36.63	49.94
Šü¾Öß	57.99	96.58	107.38	131.72	174.75	218.43	263.22	296.56	303.71
क॔•Ö	34.57	97.20	80.57	86.89	136.85	159.78	168.73	179.64	177.64
गंतवणूक	19.71	28.53	32.91	58.31	91.73	60.66	93.00	103.32	119.55
खेÖôüŸÖê ³ÖÖ›ü¾Ö»Ö	67.98	141.61	132.66	166.25	224.65	272.02	312.55	360.74	379.93
नफा	-	-	0.21	0.30	1.21	4.13	6.80	5.75	2.60
ऑडिट वर्ग	2Ö	2Ö	2Ö	†	†	†	†	†	†

(ÃÖ¡ÖÖêŸÖ- ¾ÖÖÙÂÖÔ•ü †Æवाल, मोहोळ अर्बन को-ऑप. बँक, लि. मोहोळ.)

मोहोळ अर्बन को. ऑप. बँकेची स्थापना –ाल्यानंतर सभासद वाढीबरोबर भागभांडवल, राखीव निधी, ठेवी, कर्जे व इतर सर्व घटकाकडे सकारात्मक लक्ष दिल्याने त्यामध्ये वाढ –ÖÖ»Öß. ‡. ÃÖ. 1997-98 मध्ये १३०१ होती. भागभांडवल ८.९८ लाख रूपये होते. राखीव व इतर निधी ०.०६ लाख होती. बँकेच्या ठेवी ५७.९९ कर्जे ३४.५७ लाख होते. गुंतवणूक १९.७९ केली त्याचबरोबर खेळने भांडवल ६७.९८ लाख होते. इ. स. २००२ सभासद संख्या २०९९ पर्यंत पोहचली त्याचबरोबर भागभांडवल १४.६३ –ाले. राखीव निधी ७.८० –ाला, ठेवी १७४.७५ वर गेल्या. कर्जाचा आकडा वाढून १३६.८५ पर्यंत वाढला.

गुंतवणुकीमध्ये आमूलाग्र वाढ –ाली ती ९१.७३ तर खेळतेभांडवल २२४.६५ –ÖÖ»Öê. ´ÖÖ¡Ö ¯Öœê ‡. ÃÖ. 2003-04, 04-०५ मध्ये सभासद संख्येपासून ते खेळते भांडवलापर्यंत सर्व बाबींचे प्रमाण कमी –ÖÖ»Öê. कारण या कालावधीमध्ये शासकीय धोरणामध्ये बदल –ÖÖ»ÖÖ. ‡. ÃÖ. 2005-०६ सर्व घटकामध्ये वाढ –ाल्याचे दिसून येते. यावरून बँकेने आपली नेत्रदिपक प्रगती केल्याचे दिसते.[40]

५.५.३.१. मोहोळ अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँकेच्या ठेवी :

या बँकेने स्थापनेपासून सर्व प्रकारच्या ठेवी स्विकारण्याचे धोरण सुरू केल्या´ÖÔê Šü¾ÖÖß²ÖÖÖ²ÖÖŸÖ प्रगती –ाल्याचे दिसते. मोहोळ अर्बन को-ऑप. बँकेने ज्या योजना सुरू केल्या त्यामध्ये चालु ठेव, सेव्हिंग्ज ठेव, मुदत ठेव, मुदत ठेव, आवर्तक ठेव, संक्षेप ठेव, मोहोळ शुभदशक ठेव, दामदुप्पट ठेव, दाम चौपट ठेव या वेगवेगळया प्रकारातील ठेवी इ. ÃÖ. 1997-९८ मध्ये एकूण ५७.९९ लाख रूपये होत्या. त्यामध्ये विक्रमी अशा प्रकारची वाढ होत जाऊन त्या इ. स. २००५-०६ मध्ये ३०३.७१ इतक्या वाढत गेल्या. संचालक मंडळ आणि कर्मचाऱ्यांनी भागधारकामध्ये तसेच बँकेच्या हितचिंतकाच्या मनामध्ये बचतीचे महत्त्व मोठ¶Ö प्रमाणात पटवून त्यांनी आपल्या बँकेत ठेवी ठेवण्यास प्रेरित केल्याचे दिसते. अशा प्रकारच्या ठेवीच्यामुळे आपल्या भागातील विकासाला चालना मिळेल ही भावना निर्माण केली. शिवाय बँकेने ठेवींना डिपॉ–ÖÛ™ü इन्शुरंन्स अँन्ड क्रेडीट गॅरंटी कॉपोरेशन ॲक्ट १९६१ नुसार १,००,००० रूपये पर्यंतच्या ठेवीस संरक्षण देण्यात येते. त्यामुळे विविध संस्थाच्या आकर्षक ठेव योजना, करसवलती योजना यांच्याशी स्पर्धा करूनही या बँकेच्या ठेवीमध्ये सतत वाढ होत असल्याचे दिसून येते. त्याचप्रमाणे सर्व ठेवीदार, सभासद, खातेदार यांनी बँकेवरती विश्वास ठेवून ठेवी बँकेच्या प्रगतीलÖ ÆüÖŸÖ³ÖÖ¸ü »ÖÖ¾ÖÖ»ÖÖ.[41]

5.5.3.2. क´•Ö :

वेगवेगळया क्षेत्रात काम करण्याऱ्या सभासदांना बँकेने कर्ज रूपाने मदतीचा हात पुढे केल्याचे x¤üÃÖŸÖê. भारतीय रि–र्व्ह बँकेने घालून दिलेले नियम, त्यांची व्याज आकारणी, अर्जदाराचे कर्ज मागणीचे मुख्य कारण, तो कर्ज घेत असताना देत असलेले तारण आणि बँकेच्या ठेवीमध्ये होत असलेली वाढ या ÃÖ¾ÖÖÔ“ÖÖ समन्वय साधून बँकेला जामीनावर, पगार तारण, घरतारण कर्ज, वेअर हाऊस पावती तारण कर्ज, सोनेतारण व ठेवी तारण कर्जे x¤ü»ÖÛ •ÖÖŸÖÖŸÖ.

या बँकेने एकूण दहा प्रकारची कर्जे वितरित केलेली आहेत. बँकेचा विकास करित असताना ठेवी बरोबरीने तुलनात्मक कर्ज पुरवठा करुन गरजू लोकांना मागणीनुसार वेगवेगळया प्रकारे एकून ४६7 सभासदांना कर्जपुरवठा केला आहे. तो ८०२५६ लाख रुपयांचा आहे. इ. स. 2000-०१ मध्ये ३६०

सभासदांनी ८६.८९ लाख रुपयाचे कर्ज घेतले. या वर्षी सभासदांची संख्या जरी कमी असली तरी कर्जपुरवठा वाढल्याचे दिसून येते अशा प्रकारे यामध्ये वाढ होत जाऊन इ. स. २००५-०६ मध्ये ६१४ ÃÖ³ÖÖÃदांनी १७७.६४ लाख रुपये कर्ज घेतल्याचे दिसून येते त्यामुळे छोटया उद्योजकांना आपल्या उद्योग वाढवण्यासाठी तसेच नोकरदारांना घर बांधणीसाठी महत्वाचा उपयोग –ााल्याचे दिसून येते. आपल्या क¾ÖÝÖÝ¾ÖÖ»ÖÖ †र्थपुरवठयाशिवाय हातभार लागत नाही तो अर्थपुरवठा या बँकेने करुन विकसास चालना दिली असल्याचे दिसुन येते.[42]

मोहाळ अर्बन बँकेने कर्जपुरवठा करताना कटाक्षने दोन बाबींचा विचार करुन कर्जे दि»Öß †ÖÆêÝÖ. त्यामध्ये या कर्जापैकी अग्रीम क्षेत्रासाठी सन २०००-०१ मध्ये ५९.३५ लाख रु. कर्जे दिले आहे. या कर्जाचे शेकडा प्रमाण ६६ टक्के आहे. आणि दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी २९.५४ लाख रु. दिले असून त्याचे शेकडा प्रमाण ३४ टक्के आहे. कर्ज पुरवठा करताना संचालक व त्यांच्या नातेवाईकांना कटाक्षाने टाळला आहे. त्यामुळे संचालक मंडळाला कर्जवसुली करताना फारशा अडचणी आल्या नाहीत. परिणामी थकबाकी जास्त प्रमाणात राहिली नाही. थकबाकी ही त्या संस्थेच्या विकासाला मारक ठरु शकते हे गमक संचालक व कर्मचाऱ्यांनी जानल्याने थकबाकीचे प्रमाण नगण्य असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे ही बँक अल्पावधित गगणभरारी घेवू शकल्याचे दिसून येते आहे.

5.5.3.3. कर्मचारी वर्ग आणि त्यांना दिल्या जाणाऱ्या सुविधा :

कोणत्याही संस्थेचा विकास हा कर्मचाऱ्यांच्या कार्यक्षमतेवरती अवलंबुन असतो. यासाठी या बँकेने प्रशिक्षित, अनुभवी कर्मचाऱ्यांची नेमणूक केला आहे. वेळोवळी या कर्मचाऱ्यांना सहकाराची, बँकींग व्यवहाराची आधुनिक माहिती घेण्यासाठी, संगणकीय –ाान घेण्यासाठी प्रशिक्षणास पाठवले जाते. या बँकेने दोन सिनीअर, एक ऑफिसर, एक ज्युनिअर ऑफिसर, एक कॅशिअर, एक वसुली अधिकारी, एक सेवक असे एकूण ७ कर्मचारी नियुक्त केले आहेत. त्याबरोबर पिग्मी एजंट चार असे कर्मचारी बँकेच्या चेअरमन्Ö व संचालकांना बँकेच्या विकासात मदत करताना दिसून येते. बँकेच्या कर्मचाऱ्यांना बोनस, भविष्यनिर्वाह निधी, सानुग्रह अनुदान, जादा मेहनताना, ग्रच्युएटी असे सर्व लाभ दिले जातात. त्यामुळे बँकेच्या कामकाजावरती, बँकेच्या विकासामध्ये सकारात्मक परिणाम होताना दिसून येतो.[43]

5.5.3.4. आकर्षक ठेव योजना :

या बँकेने सभासद, छोटे-मोठे ठेवीदारांना आपल्या कडे आकर्षित करण्यासाठी पुढीलप्रमाणे आकर्षक ठेव योजना आखल्या आहेत. त्यामध्ये कर्ज व्याज १३ व १४ %, दाम दुप्पट ठेव योजना ९९

महिने (८ वर्षे ३ महिने), Š¾ÖßÖ»ÖÖ •ÖÖÃŸÖßŸÖ जास्त १०% कर्जाला कमीत कमी १३%, जेष्ट नागरिक व महिलाकरीता मुदत ठेवीवर १% जादा व्याज, संस्थेच्या एकरकमी १५ लाखांच्या मुदत ठेवीवर 1 % •ÖÖ¤üÖ व्याज, अल्प कमिशनवर देशातील प्रमुख ¿ÖÆü¸üÖÓ¾ÖÖ¸üß»ÖÖ ×›üÖ´ÖÖंड ड्राफ्ट मिळण्याची सोय करण्यात आलेली †ÖÆü. ŸÖÖÃÖÖ“Öê रूपये १,००,००० पर्यंतच्या ठेवी डिपॉ–िट इन्शूरन्स ॲन्ड क्रेडिट गॅरंटी कार्पोरेशन ॲक्ट १६६१ «ÖÖरा सुरक्षित, सोने तारण कर्जाची सोय, †ŸÖयल्प भाड्याने लॉकरची सोय करण्यात आलेली आहे. अशा प्रकारच्या अनेक आकर्षक ठेव योजना बँकेने राबविल्याने असंख्य ठेवीदार बँकेकडे आकर्षिले असल्याचे पहावयास मिळते.[44]

५.५.३.५. बँकेचे सामाजिक उपक्र´Ö :

मोहोळ अर्बन बँकेने सभासद, भागभांडवल, ठेवी, कर्जे या व्यवहाराव्यतिरिक्त सामाजिक ²ÖÖ×-Öलकी जोपासण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामध्ये बँकेने शाहीर विश्वासराव फाटे मोफत वाचनालय सुरू करण्यामध्ये महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. या वाचनालयात दैनिक, साप्ताहिके, मासिके, त्रैमासिके ठेवलेलÖß आहेत. त्याचबरोबर थोर नेत्याची आत्मचरित्रे, स्मृतीग्रंथ, दिवाळी अंक, ऐतिहासिक ग्रंथ असे एकूण दोनÖ हजारपेक्षा जास्त पुस्तके ठेवलेली आहेत. या मोफत वाचनालयाचा संशोधन करणाऱ्या अनेक विद्यार्थ्यांनß लाभ घेतला असून संचालक, कर्मचारी, सभासद, या वाचनालयाचा फायदा होत असल्याचे दिसून येते. ²Öकेचेसंचालकआणिकर्मचारी यांच्या संयुक्त विद्यमाने व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी सिध्द समाधी योग (s.s.y) शिबीराचे आयोजन केले जाते. या शिबीराचा लाभ २०० पेक्षा जास्त व्यक्तींनी ‘ÖŸÖ»ÖÖ †ÖÆü. ´ÖÖÆüÖôûÖ ¿ÖÆü¸ü ¾Ö ŸÖÖलुक्यातील युवकांसाठी फाटे जिम व निवासी तालमीची सुरूवात केली असून त्यामध्ये या बँकेचा सक्रिय सहभाग आहे. बँकेच्या व सावित्रीबाई फुले पतसंस्थेच्या माध्यमातून दरवर्षी मकर संक्रातीला हळदी- कुंकूवाचा कार्यक्रम आयोजित केला जातो. सर्व धर्माच्या, गÖ¸üß²Ö-श्रीमंत स्त्रिया या कार्यक्रमाच्या निमित्ताने एकत्र येतात. त्यामुळे आचार- विचारांची देवाण घेवाण होते त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेचे दर्शन घडतÖ.

बँकेच्या सहकार्याने दरवर्षी फक्त महिलासाठी कोजागिरी पोर्णिमा साजरी केली जाते. महिलांच्या कला गुणांना वाव देण्यासाठी गाणी, फुगड्या, भारूडे, नकला, इत्यादी मनोरंजनाचे कार्यक्रम साजरे केल्याने महिलांना सामाजिक जाणीव जागृती होताना दिसून येते. †»Ößकडील काळात मानवी जीवन धकाधकीचे बनले आहे. त्यामुळे केंव्हा काय होईल याचा भरवसा नाही. अशा वेळी रूग्णाला तातडीची सेवा देण्यासाठी ´ÖÖÆüÖô अर्बन बँक, सावित्रीबाई ±Öã»Ö ¯ÖŸÖÃÖÓÃ£ÖÖ ¾Ö ³ÖÖ‡ü ×³ÖÖ»ÖÖÃÖ फाटे मित्र मंडळाच्या संयुŒŸÖ विद्यमाने अँब्युलन्स २४ तास सेवेचा महत्त्वपूर्ण उपक्रम सुरू केल्याने अनेकांना त्याचा लÖÖ³Ö ÆüÖêŸÖÖê.[45]

5.5.3.6. ´ÖÖÆÖÔ ŸÖÖलुक्याच्या विकासातील योगदान :

मोहोळ अर्बन को-ऑप. बँकने स्विकारलेल्या धोरणामुळे तालुक्यातील गरीब, गरजू, छोटे- ´ÖÖŠ उद्योजन, महिला उद्योजक, महिला बचत गट यांना त्यांच्या मागणीनुसार कर्जपुरवठा केल्याने त्यांना अल्पकालावधीमध्ये आपला विकास साधता आला. अनेकांना आपली वाहने, घरे बांधता आली. अनेकांना आपली संरक्षित ठेव ठेवता आली. त्यामुळे मोहोळ तालुक्याचा आर्थिक विकास साधण्यामध्ये हातभार लावला. या बँकेच्या योगदानामुळे मोहोळ तालुक्याच्या आर्थिक विकासाला हातभार लागल्याचे दिसते.

5.6. ´ÖÖœÖ- मोहोळ तालुक्यातील पतसंस्था :

सहकारी चळवळीने देशाच्या विकासास चालना दिली. या सहकारी चळवळीमधून संपूर्ण महाराष्ट्रामध्ये विकासाला गती प्राप्त –ाली. यशवंतराव चव्हाण, वैकुंठभाई मेहता, विठ्ठलराव विखे पाटील, गाडगीळ, वसंतराव नाईक यांनी ग्रामीण भागामध्ये सहकारी चळवळ रूजवण्याचा प्रयत्न केला. पूर्वीच स्थापन –ालेल्या सहकारी संस्थाना सामाजिक बळ मिळतो. यातून नवविचाराचे वारे अतिशय वेगाने वाहू लागले. शहरी आणि ग्रामीण भागामध्ये पतसंस्था स्थापन होऊ लागल्या. कृषि सहकारी संस्थाबरोबर नागरी, बिगरशेती पतसंस्था सुरू करण्यास गती प्राप्त –ाली. यातूनच सोलापूर जिल्ह्यामध्ये पहिली नागरी पतसंस्था जानेवारी १९८५ स्थापना –ाली. आणि या प्रेरणेतून संपूर्ण माढा आणि मोहोळ तालुक्यात पतसंस्था स्थापन –ाल्या. माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील एकूण पतसंस्था नमूद करणे. त्यामधून दोन्ही तालुक्यातील कांÆß पतसंस्था अभ्यासासाठी घेणे.

5.6.1. ÃÖÖ×¾Ö¡Öß²ÖÖ‡Ô ±ú»Ö श्रमिक महिला नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्था मर्यादित, मोहोळ.

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. शेती हा मुख्य व्यवसाय निसर्गाच्या »ÖÆ¸ß प्रतापामुळे शेतीव्यवसाय हा जुगार ठरला आहे. कधी ओला तर कधी कोरडा दुष्काळ शेतकऱ्यांचे व शेतमजूरांचे जीवन उध्वस्त करतो. त्यांना जीवन जगणे अशक्य करतो. त्यामुळे शेतकरी हा कर्जात जन्मतो आणि कर्जात मरतो. काÆß बागायती शेती व सुगी-ÃÖ¸Ö‡ŸÖ ¿ÖŸÖ´ाजूरांना काम मिळते. रोजगार हमीची कामे तुरळक असतात. त्यामुळे शेतकरी व शेतमजूर उपाशीपोटी जीवन जगत असतात. सनावाराला ऋण काढूनच सन साजरा करावा लागतो. त्यामुळे जिरायती शेतकरी हा सावकारी पाशात अडकला जातो. त्याला सावकारी पाशातून वाचवण्यासाठी सहकारी चळवळीचा जन्म –ÖÖ»ÖÖ. महात्मा ज्योतिबा फुले स्मृतीशताब्दी आणि >Ö. बाबासाहेब आंबेडकर जन्मशताब्दी निमित्ताने 'नारी समता मंच' या स्त्रियांच्या संघटनेने ७ व ८ जानेवारी 1989 ¸Ö•Öß पुण्यात एक महिला परिषद आयोजित केली होती. त्या परिषदेसाठी मोहोळ तालुक्यातील कांही

महिलांनी महिला समस्यांवरील भाषणे ऐकूण आपणही महिला जागृतीचे हे काम करू ही भावना जागृत –ााली. परिषदेवरून परत आल्यानंतर त्यांनी 'सावित्रीबाई फुले श्रमिक महिला आघाडी' संस्थेची घोषणा केली. २४ डिसेंबर १९९० ¸Ö•ÖÖ महिला मेळावा आयोजित केला आणि स्त्रियांच्या समस्या सोडवण्यास सुरूवात केली. निर्मलाताई ठोकळ यांच्या हस्ते १९ जानेवारी १९९१ रोजी 'सावित्रीबाई फुले श्रमिक मÆ»ÖÖ सहकारी पतसंस्थेचे' उदघाटन करण्यात आले. या संस्थेचे मुख्य प्रवर्तक शाहीर ×¾ÖÀ¾ÖÖÃÖ¸Ö¾Ö ±úÖ™ü ÆüÖŸÖ.

आधुनिक काळातही समाजातही स्त्रीचे स्वातंत्र्य दुय्यमच राहिले आहे. ही पुरूषांच्या बरोबरीने राबत असते तीला घरकामासाठी अडकवून ठेवल †ÖÆê. Ã¡ÖßÖने कमी बोलावे, घरकामात आईला मदत करावी, वडीलधाऱ्यांची सेवा करावी, पतीला परमेश्वर मानावे, मंगळकार्यात विधवेचा वावर होवू नये अशा प्रकारच्या आचार-विचाराने स्त्रियांचे प्रश्न गुंतागुतीचे बनले आहŸÖ यातून त्यांची सुटका करणे यासाठी सहकारी मार्गाचा अवलंब करून ग्रामीण महिलांच्या संसार प्रपंचाला अंशतः तरी हातभार लावावा. ŸÖÃÖ“Ö महिलांच्या सर्वागीण विकासाठी आर्थिक सहकार्य करणे, प्रयत्नवादी उद्योगी महिलांना अर्थसाह्य करणे, महिलांना समाजात बरोबरीचे स्थान मिळवून देण्यासाठी फुले श्रमिक महिला सहकारी पतसंस्थेची स्थापना करण्यात आल्याचे दिसून येते.

5.6.1.1. ÃÖÃ£Ö“Ö ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü, ³ÖÖ¬Ö³ÖÖ›ü वल, पतसंस्थेच्या ठेवी :

पतसंस्था सभासद वाढीबरोबर पतसंस्थेचे भागभांडवल वाढल्याशिवाय आर्थिक व्यवहार वाढणार नाहीत, त्याचबरोबर जास्तीत जास्त गरजू लोकांना, स्त्रियांना आर्थिक मदत करण्यासाठी ³ÖÖ›ü¾Ö»Ö वाढण्याकडे संस्थेचे संचालक मंडळ व कर्मचाऱ्यांनी प्रयत्न केल्याने सभासद व भागभांडवल वाढण्यास ´Ö¤üŸÖ –ÖÖ»ÖßÖ. ŸÖÃÖ“Ö या पतसंस्थेच्या कारभारावरती लोकांनी विश्वास दाखवून आपल्या ठेवी वाढविल्या.

इ. स. १९९१ मध्ये या पतसंस्थेची स्थापना –ााल्यानंतर त्याच वर्षामध्ये सभासद संस्था ६२७ होती. भागभांडवल १,२४,४५० रू. इतके होते. संस्थेच्या ठेवी ५,७५०१६ इतक्या होत्या. सुरूवातीच्या कालावधीमध्ये सभासदÖना 15,00० रूपये कर्जपुरवठा केला जात असे त्याप्रमाणे एकूण ८,१०,००० रूपये कर्ज वाटप केले होते. याचवर्षी संस्थेला २०,931 रूपये नफा –ााला. तर लेखापरिक्षणामध्ये 'अ' वर्ग ×´ÖôÖ»ÖÖ ÆüÖŸÖÖ. ‡. ÃÖ. 1996-९७ मध्ये या सर्वच घटकांची प्रगती –ााल्याचे दिसून येते. पुढच्या कालावधीमध्ये कायम सभासदांची संख्या मर्यादित ¸Ö×Æü»ÖßÖ ¯Ö¸üŸÖ ¯ÖŸÖÃÖÃÖ£Öच्या घटनात्मक बदलामुळे कर्ज वाटप करताना तो सभासदच असला पाहिजे अट ×¿Ö¬ÖßÖ»Ö –ााल्याने कर्ज घेणाऱ्यास नाममात्र सभासद देवून कर्ज वाटप केल्याने सभासद संख्या कमी वाटत असली तरी भागभांडल, राखीव व इतर निधी, ठेवी, कर्ज,

गुंतवणूक, खेळते भांडवल, संस्थेचा नफा, सभासदांना दिला जाणारा लाभांश यामध्ये इ. स. २००५-06 मध्ये वाढ होत गेल्याचे दिसून येते. सदर माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे.[46]

तक्ता क्र. ५०

सावित्रीबाई फुले श्रमिक महिला नागरी सहकारी पतसंस्था ¾ÖÖ™ü“ÖÖ»Ö (1991-92 ŸÖê 2005-06)

Ÿö¯Ö¿ÖßÖ»Ö	¾ÖÂÖÔ									
	1991-92	**1992-93**	**1993-94**	**1996-97**	**2001-01**	**2001-02**	**2002-03**	**2003-04**	**2004-05**	**2005-06**
ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü ÃÖÓÜµÖÖ	627	735	800	991	516	615	711	777	784	813
भागभांडवल	124450	242750	32400	568450	505700	621300	634150	805550	863250	937200
राखीव व इतर निधी	-	29415	108612	710588	1523853	1557702	1615852	2460499	2573727	2401189.75
šü¾Öß	575016	707119	822421	3883852	1957949	4816641	5044160	8767852	10203004	10202200.90
क•Ö	810000	1010213	1349854	5592364	5035136	6451101	6871784	8745005	8978894	9499828
गुंतवणूक	-	-	-	-	181050	806817	865619	1958500	2503500	1810500
खôüŸÖ ³ÖÖÓ›ü¾Ö»Ö	-	1027022	1424344	5858684	5626680	8656714	8906657	14768089	14768089	14925638.65
नफा	20931	73357	114333	298327	15844	114104	25741	128888	128888	69332.50
»ÖÖ³ÖÖÓ¿Ö	-	-	5 टक्के	12 टक्के	12 टक्के	12 टक्के	12 टक्के	12 टक्के	12 टक्के	12 टक्के
ऑडिट वर्ग	'†'	'†'	'†'	'†'	'2Ö'	'2Ö'	'2Ö'	'2Ö'	'2Ö'	'2Ö'

(Ã¡ÖÖêŸÖ- ¾ÖÖÙÂÖÔक अहवाल, सा. फु. श्र. महिला पतसंस्था मर्या. ´ÖÖÆÖô.)

5.6.1.2. ÃÖÖ×¾Ö¡Öß²ÖÖ‡Ô ±ãú»Öê ¯ÖŸÖÃÖÓãÖê“Öß ¾Öî×¿Ö™Ëü¶ :

महिलांनी महिलांची सर्वांच्या विकासासाठी सूरू केलेली पतसंस्था. असून विश्वासपात्र, आपुलकी ¾Ö ×जव्हाळा देणारी पतसंस्था आहे. गृह उपयोगी वस्तूंना अत्यल्प कागदपत्रात त्वरीत कर्ज देणारी, सोने तारण, वाहण तारण, मशिनरी तारणावर कर्ज देण्याची सोय केलेली आहे. तसेच सभासदांची स्वप्नपुर्ती करणारी पतसंस्था असून तत्पर सेवा, सहर्ष सहकार्य, स्नेहपूर्ण व आदरयुक्त वागणूक जपणारी पतसंस्था आहे. त्याचप्रमाणे नियमित कर्ज फेडीवर व्याजामध्ये १ टक्का सुट देण्यात येते. या पतसंस्थेत खÖÖŸÖê ^‘Ö›Ö, Š¾Ö Š¾ÖÖ, विनम्र सेवेचा लाभ घ्या असे ´ÖÖÆÖळ तालुक्यातील तमाम महिलांचे हक्काचे सामाजिक, सांस्कृतिक चळवळीचे केंद्र असलेली एकमेव संस्था आहे. या पतसंस्थेचे दिड कोटीपेक्षा जास्त खेळते 3ÖÖ>¾Ö»Ö आहे. अशा प्रकारची पतसंस्थेची वैशिष्ट्ये दिसून येतात.[47]

5.6.1.3. सावित्रीबाई फुले महिला नागरी पतसंस्थेच्या विविध ठेव योजना :

आपल्या पतसंस्थेचा नावलौकिक वाढावा जनसामान्यामध्ये प्रतिमा चांगली रहावी त्यासाठी स्वच्छ कारभाराबरोबर महिलांची आर्थिक स्थिती सुधारली जावी त्याचबरोबर जास्तीत जास्त लोकांना पतसंस्थेकडे आकर्षित करण्यासाठी व्याजाच्या विविध ठेव योजना राबवल्या जातात. त्यामध्ये बचत खाते ७ टक्के, पिग्मी ठेव ४ ते ९ टक्के, जेष्ठ नागरिकांना १ टक्का जादा व्याज, महिलांच्यासाठी ठेवीवर १ टक्का जादा व्याज दिले जाते. त्याच प्रमाणे ठेवी वरील व्याज दरमहा देण्याची सोय असून सोने तारणावर त्वरीत कर्जपुरवठा केला जातो. तसेच एकरकमी ३ लाखाच्यापुढे १% जादा व्याज देण्याची सोय असून पतसंस्थेतर्फे डी. डी. देण्याची सोय सुध्दा करण्यात आली आहे.

या बँकेच्या अल्प मुदत ठेव योजना अतिशय आकर्षक असून दाम दुप्पट ठेव, दाम तिप्पट ठेवÖ, दाम चौपट ठेव, दाम पाचपट ठेव, महिलासांठी दाम दुप्पट ठेव योजना असून रूपये १२५००/- एकरकमी ठेव १३ वर्षानंतर रू. १ लाख मिळवा, दरमहा रूपये १०५५ भरा व ६० महिन्यानंतर रू. १,००,३९४.०० ×´ÖÔ¾ÖÖ. †¿ÖÖ अनेक अल्प मुदत आकर्षक ठेव योजना असल्याने अनेक ग्राहक पतसंस्थेकडे आकर्षित –ाल्याचे दिसतात. ठेव पावतीवर मुदत संपते त्या तारखेचा चेक देण्याची सोय असल्याने रक्कम परतीची 100% Æ´Öß. ¾Ö¸ÖÖ»Ö ¯Öमाणे ठेवीवरती आकर्षक व्याज मिळत असल्याने अनेकजन आपल्या ठेवी या पतसंस्थेमध्ये ठेवण्यास उत्सुक असल्याचे दिसते. शिवाय गोर गरिबांना, महिलांना कमितकमी ५ रू. पासून ठेव ठेवण्याची व तिही आपल्या सोईनुसार पतसंस्थेचे ऐजेन्ट घरी येवून ठेवी घेवून जात असल्याने आपल्या प्रपंचातून शिल्लक राहिलेली ठेव ठेवण्याच्या सोईमुळे महिला व जेष्ठ नागरिक आपल्या ठेवी याच सÃ£ÖÏÖ ठेवण्यास प्राधान्य देतात. त्याच बरोबर मोठी ठेव ठेवणाऱ्या ग्राहकांना ठेव पावतीवर मुदत संपते त्या तारखेला चेक देण्याची सोय असून १,००,००० रूपये रकमेला विमा संरक्षणदेखील असल्याने अधिक सुरक्षा सोय प्राप्त –ाल्याने या पतसंस्थेची सर्वांगीण प्रगती –ाल्याने दिसून येते.[48]

5.6.1.4. महिला स्वयंसहाय्यता बचत गÖ™ü :

महाराष्ट्र राज्याचे सहकार आयुक्त रत्नाकर गायकवाड आणि पतसंस्थेचे संस्थापक प्रवर्तक भाई ×¾Ö¿वासराव फाटे यांचे प्रेरणेतून महिलांना बचतीची सवय लावून त्यामधून त्यांना स्वंयरोजगार निर्माण

करून देणे हा उद्देश ठेवून महिलांना स्वंय सहाय्यता बचत गट स्थापन करण्यात पतसंस्थेने पुढाकार घेवून १० सावित्रीबाई फुले महिला जनरल बचत गटाची स्थापना केलेली आहे. या बचत गटामध्ये १२० महिला सहभाग –ााल्या आहेत. या बचत गटांना पतसंस्थेने १ लाख ३५ हजार रूपये कर्ज पुरवठा केला आहे. त्यामुळे या महिला आपल्या पायावर उभा राहून काम करत असून वेळेत कर्जाची परतफेड करत आहेत. या बचत गटांना वेळोवेळी मार्गदर्शन केल्यामुळे अनेक असहाय्यता महिला, विधवा, परित्यक्त्या यांनÖÖ †Ö¯Ö»Ö •ÖßवÖन जगणेसाठी हातभार लावण्याचा प्रयत्न पतसंस्थेने केलेला दिसून येतो.

5.6.1.5. ¯ÖÏÖÃÖÃ£Ö“Ö ÃÖÖ´ÖÖ×•Öक उपक्रम :

1) सकाळ वृत्तपत्र समुहाच्या सहÖय्याने 'दहावी परिक्षा तयारी' यासाठी दहावी विद्यार्थी व पालकांसÖÖŠß मार्गदर्शनपर व्याख्यानाचा कार्यक्रम आयोजित केला जातो.

2) पतसंस्थेतर्फे दरवर्षी मकरसंक्राती सनानिमित्त स्त्रियांसाठी हळदी कुंकूवाचा कार्यक्रम आयोजित केला जातो. या कार्यक्रमानिमित्त प्रत्येक सहभागÖß ´Ö×Æü»Ö»ÖÖ ±úôÖü“Ö- फुलांचे रोपटे वृक्ष लागवड करण्याच्या हेतूने मोफत दिले जाते.

3) ¯ÖÏÖÃÖÃ£ÖÏÖ ¤ü¸ü¾ÖÂÖá 'महिला कोजागीरी पोर्णिमा' हा केवळ महिलांसाठीचा कला व गुणदर्शनपर कार्यक्रम केला जातो. महिला दिनानिमित्ताने स्त्रियांच्या प्रश्नावर-समस्यावर व्याख्याने आयोजित केली जातात.

4) दहावी व बारावी परिक्षेत गुणवत्ता यादीमध्ये आलेल्या विद्यार्थ्यांना गुणवंताना स्मृतीचिन्ह, प्रमाणपत्र वÖ बक्षीस देवून गौरविण्यात येते.

5) ¿ÖÖÆüß¸ü ×¾Ö¿वासराव फाटे लोककला प्रतिष्ठानच्या सहकार्याने शहरातील गणेशोत्सवातील सजिव देखाव्यांना स्मृतीचिन्ह व रोख बक्षीस देण्यात येते.

6) कवü¾Öß- शाहीर यांचा काव्य वाचन व नकलांचा कार्यक्रम आयोजित केला जातो.

7) सामुदायिक विवाह सोहळयातील वधू- वरांना संसारउपयोगी भांड्याचे वितरण केले जाते.

8) राष्ट्रीय नेते, शहिद दिन, स्वातंत्र्य दिन, प्रजासत्ताक दिन, महिला दिना निमित्ताने रक्तदान शिबि¸ü आयोजित केले जाते.

9) राष्ट्रीय आपत्तीवेळी मुख्यमंत्री सहाय्यता निधी, पंतप्रधान निधी दिला जातो.

10) सावित्रीबाई फुले पतसंस्था भाई विलास फाटे मित्र मंडळ मोहोळ अर्बन को. ऑप. बँकेच्या संयुक्त विद्यमाने मोहोळ तालुक्यातील रूग्णांना तातडीची सेवा देण्यासाठी अँब्यलन्स (रूग्णवाहीका) महत्वपूर्ण उपक्रम सुरू केला आहे. अशाप्रकारे या पतसंस्थेचे आपली सामाजिक उपक्रमाची जोपासना करून तालुक्यात नाव लौकिक मिळवल्याचे दिसून येते.

5.6.1.6. मोहोळ तालुक्याच्या विकासातील योगदान :

पतसंस्थेमुळे सुरक्षित बेरोजगारांना, बेरोजगार महिलांना आर्थिक पत पुरवठ्यामुळे रोजगारांच्या ÃÖ¬Öß ^¯Ö»Ö²¬Ö –ााल्या. शिवाय महिलांना सक्षम बनण्यासाठी चालना मिळाली. आम्ही स्त्रिया आता परावलंबी राहिलो नाही. कुटुंबातील मिळकतीमध्ये काहीतरी स्थान आहे. त्याचबरोबर त्या गुलामही नाहीत ही सामाजिक भावना मोहोळ तालुक्यात पसरली आहे. त्यामुळे महिलांच्या, छोट्या कुटंबाच्या आर्थिक उन्नतीबरोबर मोहोळ तालुक्याच्या आर्थिक विकासामध्ये फार मोलाचा वाटा असल्याचे दिसून येते.[49]

5.6.2. प्रियदर्शिनी नागरी सहकारी पतसंस्था, मोहोळ :

मोहाळ तालुक्यामध्ये सहकार चळवळीने भरारी घेवून अनेक सहकारी संस्था स्थापन होऊन सहकारातून समृध्दीकडे वाटचाल करीत असलेल्या संस्थेमध्ये प्रियदर्शिनी नागरी सहकारी पतसंस्थेचा उल्लेख आढळतो. गरजू आणि आर्थिक संकटात सापडलेल्या लोकांना आपुलकीचा हात देऊन सहकार्य करणे, बेरोजगार सुशिक्षितांना व्यवसायासाठीकर्ज पुरवठा करुन त्यांच्या कुटुंबाचे जीवन उभारण्याचे कार्य करण्यासाठी प्रियदर्शिनी पतसंस्थेची स्थापना करण्यात आली. पतसंस्थेचे स्विकारलेल्या आर्थिक आणि सामाजिक ²ÖÖ×¬Öलकी ने संस्थेचा सर्वांगीण विकास –ााला. अल्पकाळामध्ये संस्थेच्या आठ शाखा स्थापन –ााल्या असून १६ कोटी रूपयापेक्षा अधिक ठेवी –ााल्याचे दिसून येते.

मोहोळ तालुक्यातील आर्थिक अडचणीमध्ये अडकलेल्या सामाजाच्या आर्थिक गरजा पुर्ण करण्याबरोबरच सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये पतसंस्थेच्या माध्यमामधून काही प्रमाणात तरी प्रयत्न करता येतील अशा विचारसरणीतून संस्थेचे मुख्य प्रवर्तक दलित मित्र बालमोहोन आदलिंगे यांनी माÆÖÔ येथे १६ मे १९९१ रोजी प्रियदर्शिनी नागरी सहकारी पतसंस्थेची स्थापन केली. त्यांनी स्विकारलेल्या पुरोगामी विचारामुळे अल्पावधीमध्ये या पतसंस्थेची भरभराट –ााल्याचे दिसून येते.[50] आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या गÖ¸जुंना अर्थ पुरवठा करणे, तसेच सहकारी मार्गाचा अवलंब करुन शहरी भागाबरोबरच ग्रामीण भागाचाही विकास करणे. बहुजन समाजाचा ÃÖÖ¾ÖÖगीण विकास साधण्यासाठी अर्थपुरवठा करणे, आणि उद्योग धंद्याच्या वाढीस अर्थसाह्य करणे. अशा प्रकारचे या पतसंस्थेचे उद्देश आहेत.

5.6.2.1. ÃÖÃ£Ö“Ö ÃÖ³ÖÖÃÖ¤, ³ÖÖ-Ö³ांडवल आणि ठेवी :

प्रियदर्शिनी पतसंस्थेची स्थापना करणारे दलित मित्र संस्थापक हेच मुळात स´ÖÖ•ÖÃÖ¾Ö“Ö ¾ÖÖŸÖ ‘ÖŸÖ»Ö असल्याने संचालक मंडाळाच्या मदतीने जास्तीत-जास्त सभासद वाढवणेसाठी गरजू लोकांना अर्थपुरवठा केल्याने मंडळाच्या कार्यपध्दवर विश्वास टाकल्याने मोठया प्रमाणत ठेवी देखील वाढल्या. प्रियदर्शिनी

पतसंस्थेचे स्थापना इ. स. १९९१ मध्ये –Ööü»Öß. ¯ÖŸÖÃÖÓÃ£Öथेच्या चेअरमन मंडळ कर्मचारी वर्ग यांनी संघिक प्रयत्न करुन मोहोळ तालुक्यात दरम्यानच्या काळातअनेक बँका व पतपुरवठा संस्था कार्यरत होत्या अशÖÖÆß स्पर्धेच्या युगात पतसंस्थेची ध्येय धोरणे समाजावून सांगितल्याने सार्वांनी फार मोठा विश्वास दाख¾Ö»ÖÖ. त्याचा परिणाम सभासद, भागभांडवल, कर्जे, ठेवी, यामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात वाढ –ÖÖ»Öß. ‡.ÃÖ. 1991-९२ मध्ये सभासद वाढीबरोबर २,३१,४०० भागभांडवल मिळाले. ठेवी १०,०५,८९१ रुपये –ााल्या. कर्जवाटप ११,१६,०५४ रुपये केले. खेळते भांडवल १०३०८१५ राहिले. पहिल्याच वर्षी पतस्थेला १६,८०५ रुपये नफा मिळाला. पुढील काळात पतसंस्थेने मोहोळ आणि इतरत्र शाखा स्थापन करुन जनमानसात †Ö¯Ö»Öß ¯Ö×ŸÖमा रुजवली. यामुळे इ.स. २००२-०३ मध्ये संस्थेचे भागभांडवल १५,०६,८५० रुपये –ÖÖ»Ö. संस्थेचा निधी ३४,१३,९७४ रुपये वाढला. संस्थेच्य ठेवी ११,४८,३५,८७० पर्यंत –ााले. गुंतवणूक¾ÖÖœü»Öß आणि ती ३,५३,६६,२६२ रुपयापर्यंत वाढली. या वर्षी वार्षिक उलाढाल ५५,०२,३०,८१३ इतकी –ÖÖ»Öß. तर नफा १५,०७,०३७ एवढा –ााल्याने सभासदांना १५% ने लाभांश (डिव्हीडंड) वाटप करण्यात आला. 2005-०६ मध्ये संस्थेचे भागभांडवल 86,36,320 –ााले. या वर्षामध्ये १०२१६६२४१ एवढे कर्जवाटप करण्यात आले. त्याचबरोबर यावर्षी नफा १९,३२,०५७ एवढा –ााला. त्यामुळे सभासदांना १५% लाभांश ¾ÖÖ™ü़प करण्यात आला. संस्थेची आर्थिक प्रगती –ापाटयाने होत गेली त्याच बरोबर सुरवातीपासन ऑडिट अ वर्ग मिळाला आहे. त्यामुळे या पतसंस्थेने आर्थिकदृष्टिकोनातून संपुर्ण तालुक्यात व बाहेर देखील आर्थिक छाप पाडल्याचे आढळून येते.[51]

5.6.2.2. प्रियदर्शिनी नागÖ¸üß सहकारी पतसंस्थेची वैशिष्टे :

या पतसंस्थेचे कार्यक्षेत्र ÃÖÖê»ÖÖ¯Öã¸ü ×•Ö»ÆüÖ ¾Ö ×•Ö»ÆüÖ²ÖÖÆêü¸ü †ÖÆê. ‡ŸÖ¸ü ¯ÖŸÖÃÖÓÃ£ÖÖपेक्षा ठेवीवर सर्वाधिक व्याज देणारी पतसंस्था †ÖÆê. ग्रामीण भागातील शाखादेखील संगणकीक¸üÖ †ÖÆेत. बँकिंग व्यवहाराबरोबरच ÃÖÖ´ÖÖ×•Öक बांधिलकीची जोपासना केली जाते. ठेवीदारास व कर्जदारास विम्याचे संपूर्ण संरक्षण दिले जाते. विविध क्षेत्रातील मान्यवरांनी गौरविलेली पतसंस्था आहे. सामाजिक ²ÖÖÓधिलकीतून रक्तदान शिबिर, वृक्षारोपण, ´Öोफत आरोग्य निदान शिबिर, मोफत सार्वजनिक वाचनालय, बालवाडी, इत्यादी उपक¸ü´Ö राबविले जातात. त्याचबरोबर विनयशील, कार्यक्षम व उच्चशिक्षित कर्मचारी वृंद असल्याने सर्वांच्या सहकार्याने १६ कोटी ठेवींच्याकडे वाटचाल करणारी पतसंस्था आहे.[52]

5.6.2.3. †Öकर्षक ठेव योजना :

सहकारी पतसंस्थेच्या स्पर्धेमध्ये टिकून रहाणे, जनतेचा विश्वास संपादन करुन लोकांच्या ठेवींना संरक्षण देणे आणि जास्तीत-जास्त ठेवीदारांना आकर्षित करुन ठेवीवर जास्तीत-जास्त व्याजदर

देवून फायदा मिळवून देण्यासाठी अनेक आकर्षक ठेव योजना आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने कमी कü»ÖÖ¾Ö¬Öß मध्ये जास्तीत-जास्त व्याज देण्यासाठी मासिक ठेव योजना आहेत. तसेच ६० महिन्यात दाम दुप्पट ठेव योजना, ८५ महिन्यात दामदुप्पट ठेव योजना, ९ वर्षामध्ये दाम चौपट ठेव योजना आणि १० वर्षे ६ महिन्यात दाम पाचपट ठेव योजना अशा अनेक आकर्षक योजना आखल्या असल्याने शेकडो ठेवी वारांनी आपल्या ठेवी या पतसंस्थेत ठेवताना दिसून येतात. सहकारी चळवळीमध्ये पतसंस्थाच्या स्पर्धेत टिकून रहाणेसाठी या पतसंस्थेने आपल्याकडे ठेवीदार आकर्षित करण्यासाठी अनेक आकर्षक योजना आखल्याचे दिसते. यामध्ये कमी कालावधीसाठी रक्कम ठेवणाऱ्या पासून ते जास्त दिवस ठेव ठेवणाऱ्यांनाही विश्वासाची खात्री असल्याने बँकेने ‒ाडूवाल्यापासून ते श्रीमंतापर्यंत ठेवीदारांना आकर्षित केले आहे. त्याचप्रमाणे दर काबाड कष्ट करणारा, भंगार गोळा करणारा, फेरीवाला, गाडिवाला या ही पेक्षा आपल्ÖÖ प्रपंचामधून ५ रुपयाची बचत करणारांनाही पिग्मी रुपाने बचत करता येते. ५ रुपयेसाठी देखील या पतसंस्थेने पिग्मी एजंन्ट घरोघरी दुकानी जात असल्याने अधिक विश्वास निर्माण ‒ाल्याने अनेक छोटे मोठे ठेवीदार ठेवी ठेवण्यास उत्सुक असल्याचे दिसुन येते. त्यामुळे अल्पकाळात कोठयावधीच्या ठेवी पतसंस्थेकडे जमा ‒ाल्याचे दिसून येते.[53]

5.6.2.4. प्रियदर्शिनी नागरी सहकारी पतसंस्थेचे सामाजिक उपक्रम :

रक्तदान हे श्रेष्टदान असल्याने पतसंस्थेने आजपर्यंत सोलापूरच्या हेडगेवार रक्तपेढीच्या सहकार्याने रक्तदान शिबिरे आयोजित करुन १७०० पेक्षा जास्त बाटल्या रक्त संकलित करुन गरजू व्यक्तींना रक्त मिळवून दिले आहे. तसेच पतसंस्थेच्यामार्फत नेत्ररोगनिदान शिबीरे आयोजित करून अनेक अंध व्यक्तींच्या जिवनात प्रकाशमय केले आहे. गरजू लोकांच्या डोळयावर मोफत शस्त्रक्रिया करून मोफŸÖ चष्मे वाटप करून अशा रूग्णांना त्यांच्या घरापर्यंत पोहच करण्याचे काम केले आहे. संस्थेने अस्तिरोग निदान शिबीराव्दारे अनेक वृध्द व्यक्तींची मोफत तपासणी करून त्यांच्यावर औषधोपचार केले आहेत. त्यांना आधारासाठी गाठीचे वाटप केले आहे. सर्व रोगनिदान शिबिराव्दारे अनेक गरजू व्यक्तींच्या रोगावर ŸÖ‒ा डॉक्टरांच्याकडून मोफत निदान व औषधोपचार केलेले आहेत. जागतिक आरोग्य संघटना व आरोग्Ö मंत्रालय दिल्ली व मुंबई यांच्या पोलियो निर्मुलनाच्या राष्ट्रीय व्यापक मोहिमेसाठी त्यांनी केलेल्या आवाहानानुसार व जागतिक चळवळीस सहकार्य म्हणून पतसंस्थेने प्रियदर्शिनी पल्स पोलिओ केंद्रामार्फ¸ÖŸÖ पोलिओ निर्मुलनाचे महत्त्वपूर्ण कार्य सातत्याने के»Ö †ÖÆê.

कला, साहित्य, शैक्षणिक, सामाजिक क्षेत्रातील उल्लेखनीय कार्य करणाऱ्या अनेक व्यक्तींना 'प्रियदर्शिनी पुरस्कार' देऊन सन्मानित केले जाते. या पुरस्कारामधून आजपर्यंत अनेक नामवंत व्यक्तींना

गÖÖ¸¡×¾ÖŸा केले आहे. दरवर्षी अनेक प्राथमिक व माध्यमिक शाळांना 'प्रियदर्शिनी आदर्श शाळा पुरस्कार' देऊन प्रोत्साहित केले आहे. दरवर्षी उन्हाळयाच्या दिवसांमध्ये येणाऱ्या जाणाऱ्या वाटसरूंना पाणपोई ¾¤¡Ö¸¡ पाणी देऊन तहानलेल्यांना दिलासा दिला जातो. दरवर्षी गरिब, हुशार, होतकरू, आर्थिकदृष्ट्या गरिब ×¾ÖªÖ£Öá-विद्यार्थीनींना शालेय साहित्य, गणवेश वाटप करून त्यांना प्रोत्साहन दिले जाते व त्यांच्या शिक्षणास चालना दिली जाते. सामाजिक वनिकरण विभागाच्या सहकार्याने वृक्षरोपनाचे वाटप करून पर्यावरण संवर्धनाचे कार्य करण्यासाठी योगदान दिले जाते. २१ व्या शतकामध्येही अंधश्रध्दा मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसून येते. ती नष्ट करण्यासाठी सामुदायिक प्रयत्नांची गरज आहे हे ओळखून अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीच्या मोहोळ शाखेच्या सहकार्याने अंधश्रध्दा निर्मुलन शिबीरे, प्रात्यक्षिके, वकúŸ¾Ö स्पर्धा घेण्यात पतसंस्थेचे योगदान आहे.

मोहोळ शहरामध्ये तीन ठिकाणी मोफत वाचनालये चालवून समाजसेवा केली जाते. त्याचबरोबर मोहोळ येथील पतसंस्थेच्या कार्यालयात कर्मचारी व सभासदांना वाचण्यासाठी ४०० पेक्षा जास्त ‹तिहासिक, साहित्यिक, गंथ बरोबर थोर व्यक्तींचे चारित्रे, स्मृतीग्रंथ, आत्मचरित्रे, उपलब्ध करून दिली आहेत. शिवाय दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, व्दैयमासिक, त्रैयमासिक, चौमासिके उपलब्ध आहेत. ´ÖÖÆोळ शहराजवळून पुणे-हैद्राबाद हा राष्ट्रीय महामार्ग क्र. ९ जात असल्याने या मार्गावर सतत अपघात होत असतात. अपघातामध्ये जखमी –ालेल्यांना वेळेवर उपचार न मिळाल्यामुळे अनेकांना आपले जीवन गÖ´Ö¾ÖÖवे लागले आहेत. अनेकांना कायमचे अपंगत्व आलेले आहे. ही अडचण ओळखून पतसंस्थेने मोहोळमध्ये प्रथमच रूग्णवाहिकेची सेवा सुरू केल्यामुळे अनेकांना तिचा फायदा –ाला. अशाप्रकारचे मानवतावादी कार्य प्रियदर्शिनी पतसंस्थेने सुरू केले आहे. प्रियदर्शिनी रूग्णवाहिकेची २४ अखंड सेवा सुरू असल्याने तातडीची सेवा मिळते. शहीद –ालेल्या जिल्ह्यातील जवानांना कुटुंबियांना आर्थिक मदत देऊन त्यांना दिलासा व आधार देऊन त्यांना सन्मानित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

पाकिस्तानाबरोबर –ालेल्या कारगिल युध्दात शहीद –ालेल्या जवानांच्या कुटुंबियांना आर्थिक मदत केली आहे. किल्लारी भूकंप, ओरिसातील चक्रीवादळ, गुजरात भूकंप व पर्जन्यवृत्तीमुळे आध्रांत राष्ट्रीय हानी –ाली यावेळी प्रियदर्शिनी पतसंस्थेने संकटग्रस्तांना मदत देउन राष्ट्रीय आपत्तीत सहकार्य करण्याचा खारीचा वाटा उचलेला आहे. पतसंस्थेचा एकदा सभासद, कर्मचारी, कर्जदार अपघात किंवा अन्य कारणामुळे मृत्यू पावला तर त्यांच्या वारसांना आर्थिक मदत केली जाते.[54]

कोणत्याही संस्थेच्या प्रगतीरथाचे चक्र म्हणजे संस्थेचा सेवक वर्ग होय. संस्थेचे मॅनेजर इतर अधिकारी कर्मचारी यांनी आपल्या पतसंस्थेचा वाढता व्याप अगदी सचोटीने सांभाळून पतसंस्थेची प्रगतÖß

केली आहे. या कर्मचाऱ्यांना बोनस, कल्याण निधी, ग्रॅच्युएटी फंड, सेवक जादा मेहनताना, वैद्यकीय मदत निधी, भविष्य निर्वाह निधी, अपघात निधी अशा प्रकारच्या सुविधा कर्मचाऱ्यांना मिळत असल्याने ते संस्थेचा कार्यभार चांगल्या पध्दतीने संभाळताना दिसत आहेत.[55]

5.6.2.5. तालुक्याच्या विकासातील योगदान :

प्रियदर्शिनी पतसंस्थेचे चेअरमन दलितमीत्र असल्याने पुरोगामी विचारणीनुसार पतसंस्थेचे कामकाज चालते. पतसंस्थेचे दलित, आर्थिकदृष्ट्या मागास असलेल्यांना कर्जपुरवठा केल्यामुळे त्यांच्या आर्थिक विकास होण्यास मदत –ाली. वेळेत कर्जपुरवठा –ाल्याने छोट्या उद्योजकांना आपला उद्योगाचा विकास करता आला. संपूर्ण तालुक्यात आणि जिल्ह्यात व जिल्ह्याबरोबर पतसंस्थेच्या शाखामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना आपला आर्थिक विकास साधण्यासाठी एक संधी मिळाली. त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक विकास होण्यास मदत –ाली. ग्रामीण भागातील लोकांचे आर्थिक जीवनमान उंचावल्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था भक्कम होण्यास मोलाची ´Ö¤ŸÖ –ाल्याचे दिसून येते.[56]

5.6.3. मोहोळ नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्था मर्या. मोहोळ (२४ जानेवारी १९८५)

प्रस्ताविक :

मोहोळ हे गाव सोलापूर शहराच्या पश्चिम भागात जवळजवळ मध्यवर्ती ठिकाणी वसले आहे. मोहोळ शहराजवळून राष्ट्रीय महामार्ग क्र. ९ आणि मध्य रेल्वे स्टेशन असल्याने दळणवळणाच्या सोई उपलब्ध असून जिल्ह्याचे ठिकाण जवळ असल्याने आणि वहातुकीची साधने भरपूर असल्याने मोहोळ येथील बाजार पेठेची वाढ किंवा भरभराट होत नव्हती. मोहोळ शहरामध्ये स्थानिक अशी आर्थिक संस्था नव्हती. गावातील, तालुक्यातील व्यापारी कष्टकरी कमगारांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण व्हाव्यात. त्यांना अगदी सहजरित्या कर्ज पुरवठा व्हावा या बाबींचा विचार करून लोकनेते बाबुराव पाटील अनगरकर उद्दात्त दृष्टीकोणातून मोहोळ तालुक्यात सहकाराच्या माध्यमातून एक सहकारी बँक काढण्याचे ठरवले. यातून मोहोळ नागरी सहकारी पतसंस्थेची मोहोळ येथे स्थापना करण्यात आली. ११ डिसेंबर १९८४ मध्ये पहिलß सर्वसाधारण सभा घेवून राजन पाटील यांचे नेतृत्वाखालील पहिले संचालक मंडळ स्थापन –ÖÖ»Ö.

या पतसंस्थेची स्थापना २४ जानेवारी १९८५ मध्ये श्री. गणेश जयंती मुहूर्तावर –ÖÖ»Öß. ÃÖ¸¾ÖÖŸÖßÃÖ या पतसंस्थेचे कामकाज –ानोबा रंगनाथ गायकवाड यांचे जागेत सुरु केले. या पतसंस्थेची स्थापना करताना बाबुराव पाटील अनगरकर यांना त्यांचे सहकारी –ानोबा कादे, अे. आर. डी. शेख, संदिपान गायकवाड,

पंढरीनाथ गावडे, भाऊसाहेब देशमुख, यशवंतराव पाटील, मनोहरभाऊ डोंगरे यांनी मोलाचे योगदान दिले. संस्थेचे कामकाज सुरु –ााले त्यावेळी १६१ सभासद होते. तर भागभांडवल ९,०७२ रुपये होते. या संस्थेमध्ये संदिपान प्रल्हाद गायकवाड यांनी ५०,००० रुपये पहिली ठेव ठेवली . याच ठेवीतून संस्थेने १६ सभासदांना रुपये २०००, रुपये ३०००, रुपये ५००० प्रमाणे पहिले कर्ज वाटप केले. अशा प्रकारे ही पतसंस्था अल्पकालावधीमध्ये लोकांच्या विश्वासास पात्र ठरल्याचे दिसून येते.[57]

5.6.3.1. मोहोळ नागÖ¸Öß सहकारी पतसंस्थेचे उद्देश :

सोलापूर शहराच्या अगदी जवळ, दळणवळणाच्या सुविधा असतांना देखील मोहोळचा विकास होत नव्हता. निसर्गाच्या लहरीपणामुळे वेगवेगळया संकटाचा सामना करणारा मोहोळ तालुक्यातील सामान्य माणुस आर्थिक संकटामध्ये अडकला होता त्याला बाहेर काढण्यासाठी पतसंस्था पुढील उद्देश समोर ठेवून स्थापन करण्यात आली. तालुक्यातील लोकांना व्यापारी कष्टकरी कामगारांच्या आर्थिक गरजा ¯Öर्ण करणे. आणि पतसंस्थेच्या माध्यमातून मोहोळ तालुक्यात सहकारी चळवळ बळकट करणे. तसेच सहकारी क्षेत्रामध्ये सर्व सभासदाबरोबर गरजु लोकांच्या हिताचे निर्णय घेणे. ´ÖÖÆ×Ôê ¿ÖÆ¸Ö²Ö¸Ö²Ö¸ü“Ö तालुक्यात शाखÖÖ ÃÖ£ÖÖ¯ान करुन संपूर्ण ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ÖÒÖ क्रांतीकारी ठरलेल्या सहकार क्षेत्रात या पतसÃÖ£Ö“ÖÖ नावलौकिक मिळवणे. अशा प्रकारचे उद्देश सुरवातीच्या संचालक मंडळाने ठरवल्याने उद्देशपुर्तीकरण्यासाठी संचालक मंडळ कर्मचारी सच्योटीने कार्यकरित असल्याने संस्थेची प्रगती –ÖÖ»Öß

5.6.3.2. मोहाळ नागÖ¸Öß ÃÖÆ. ¯ÖÝÖÃÖÓÃ£Ö“Ö ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü, भागभांडवल, ठेवी, कर्जे :

स्थापनेच्या कालावधीमध्ये सचांलक मंडळाने सभासद वाढवण्यावर भर दिला. त्यातुनच सभासदाबरोबर भागभांडवल वाढीसाठी प्रयत्न केला. इ. स. १९८५ मध्ये १६१ सभासद होते. तर भागभांडवल ९,०७२ रूपये इतके होते. मात्र पुढच्या काळात सभासद, भागभांडवल, ठेवी, कर्जे, गंगाजळÖß, नफा अशा सर्व क्षेत्रात महत्वाचा विकास –ाल्याचे दिसून येते.[58]

सुरवातीपासून संचालक मंडाळाने लोकांमध्ये विश्वास निर्माण करुन सभासद, भागभांडवल वाढण्याचा प्रयत्न केला. त्यामध्ये ठेवी वाढवण्यासाठी कॅश सर्टिफिकेट बक्षीस योजना राबवली. त्यामुळे इ. स. १९८५ मध्ये सभासद संख्या १६१, भागभांडवल ९,०६१ रुपये होते. संदिपान प्रल्हाद गायकवाड यांनी पतसंस्थेत सर्वात पहिल्यांदा ५०००० रुपये ठेव ठेवली होती. यातुन सुरवातीला अगदी कमी प्रमाणात केलेल्या कर्जपुरवठयातून बँकेचा विकास होऊ लागला. इ. स.२००० मध्ये सभासद संख्या २३५४ –ÖÖ»Öß. त्यातून भागभांडवल ३८,८६,८५० रूपये इतके –ााले. ठेवी देखील वाढून १४,१९,७०,९४४ रूपये एवढ्या

–ाल्या. तर, १२,२०,५१,१०१ रूपये इतके कर्ज वाटप करण्यात आले. गुंतवणूक, खेळते भांडवलामध्येही विक्रमी वाढ –ाल्याने पतसंस्थेला निव्वळ नफा १७,८२,६७९ रुपये –ाला. यामध्ये सतत प्रगती होऊन ‡. Ã֟. 2005-०६ मध्ये पतसंस्थेचे सभासद २,३७५ –ाले त्याचबरोबर भागभांडवल ३७९३१५० पर्यंत वाढले. ठेवी मध्येही मोठी वाढ होवुन २७,६६,२७,५०९ रुपये –ाल्या, कर्जेवाटप १८,१२,३४,८३७ केली. खेळते भांडवल देखील वाढुन ३३,३३,७४,९८९ रुपये –ाले. त्यामुळे पतसंस्थेला ३५,६९,६९९ निव्वळ नफा –ाला. यावरुन या पतसंस्थेने फार मोठी प्रगती केल्याचे दिसून येते.[59]

5.6.3.3. मोहोळ नागरी सहकारी पतपुर¾ÖšÖ ÃÖÃ£Ö“ÖÖ ¾Ö×¿ÖÂ™¶ :

मुख्यालय व सर्व शाखा पूर्ण संगणकीकृत असून ÃÖ±ú ×›ü¯ÖÖ×–Ö™ü »ÖÖÛúÃÖ ÃÖ×¾Ö–ÖÖ †ÖÆêü. या पतसंस्थेमध्ये सोने तारण, मालतारण, वाहन तारण, कॅशक्रेडिट, कर्ज, फिक्स लोन, सभासद जामीनकßÖ कर्ज, इमारत बांधकाम कर्ज, पगार तारण कर्ज, इत्यादी प्रकारच्या कर्जाची सोय आहे. पतसंस्थेने दिलेल्या सर्व प्रकारच्या कर्जावर सरळव्याज पदधतीने व्याज आकारणी केली जाते. तसेच पतसंस्थेत ´ÖÖêÆüÖô शहरातील विद्युत ग्राहकांचे लाईट बील स्विकारणेची सोय केलेली आहे. या पतसंस्थेच्या अनगर, बेगमप¸ü, पेनूर, पाटकुल, करुल, व शिरापू¸ü (ÃÖÖê.) येथे शाखा आहेत. या पतसंस्थेची स्वमालकीची भव्य व प्रशÃŸÖ मुख्यालय वातानुकूलित व अनगर शाखा मुख्यालयाची प्रशस्त इमारत असून ती वातानुकूलित आहे. तसेच अनगर येथील शाखेची ही इमारत स्वमालकीची आहे. अशा प्रकारच्या विभीन्न वैशिष्ट्यामुळेच या ¯ÖŸÖÃÖÃ£Ö“Öß मोठया प्रमाणात विकास व विस्तार –ाल्याचे दिसून येते. त्याचबरोबर याचा तालुक्याच्या †ÖÙ£ाक विकासावर सकारात्मक परिणाम –ाल्याचे दिसून येते.

तक्ता.क्र. ५१

मोहोळ नागरी सह. पतसंस्थेची शाखानिहाय तौलणिक माहिती (‡.ÃÖ.2005-06)

अ.न.	शाखा	स्थापना	एकूण ठेवी	एकूण कर्जे
1	मुख्य शाखा मोहोळ	24/1/19985	132816499	111539648
2	अनगर शाखा	12/07/1993	80901901	31153356
3	बेगमपूर शाखा	12/11/1996	13402260	5138368
4	पेनर शाखा	11/12/1996	13454650	10300759
5	पाटकूल शाखा	16/10/1998	16654463	11935833
6	कुरुल शाखा	20/05/1999	10504613	5472422
7	×¿Ö¸Ö¯Ö¸ür शाखा(सो.)	20/01/2002	8892923	5694451

(स्त्रोत : मोहाळ नागरी सह. पतसंस्था, वार्षिक अहवाल, इ. स. २००५-2006)

मोहोळ शहरामध्ये इ. स. १९८५ मध्ये स्थापन –ालेल्या पतसंस्थेने सहकार चळवळीला वेगळया मार्गानी हातभार लावला. मोहोळ तालुक्यात पुढच्या काळात अनेक सहकारी बँका, पतसंस्था, राष्ट्रीयकृत बँक स्थापना –ाल्याने आर्थिक क्षेत्रामध्ये कमालीची स्पर्धा निर्माण –ाली. असे असतानाही जनमानसाच्या मनात स्थान मिळवले. या पतसंस्थेच्या मोहोळ ŸÖलुक्यात ७ शाखा कार्यरत आहेत. प्रत्येक शाखेत मोठया प्रमाणात ठेवी असुन त्यांनी मोठया प्रमाणात कर्जे दिलेली असले तरी, वसुली चांगली असल्यामुळेच प्रगती –ाल्याचे दिसून येते.[60]

5.6.3.4. ´ÖÖÆüÖêôû ŸÖÖ»Öक्याच्या विकासातील योगदान :

´ÖÖहोळ नागरी सहकारी ¯ÖŸÖÃÖÓÃ£ÖÖ ही या तालुक्यातील ¯Ö×Æü»Öß ¯ÖŸÖसंस्था आहे. त्यामुळे तालुक्यातील लोकांनी या पतसंस्थेचा फार मोठा फायदा करुन घेतल्याचे दिसते. राष्ट्रीयकृत बँकेतून सामान्य मानसाला, छोट्या उद्योग करणाऱ्या व्यक्तींना कर्ज मिळविताना अनेक अडचणी येत होत्या. परंतु या पतसंस्थेने अगदी सहज पध्दतीने कर्ज पुरवठा केल्याने मोहोळ शहरातील व तालुक्यातील छोट्या उद्योजकांनी कर्जे घेवून आपला आर्थिक विकास करुन घेतल्याचे दिसते. ग्रामीण भागात सुलभ कर्ज पुरवठÖ केल्याने ग्रामीण भागातही छोट्या उद्योगाच्या वाढीसाठी मोठा फायदा –ाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे या पतसंस्थेचा तालुक्याच्या विकासाला फार मोठा हातभार लागल्याचे दिसून येते.

५.६.४. स्वामी समर्थ ग्रामीण बिगर शेती सहकारी पतसंस्था मर्यादित ×¾ÖÖ÷»ÖÖ¾ÖÖ›üß, ŸÖÖ. ´ÖÖêÆüÖ

प्रास्ताविक :

´ÖÖêÆüÖ ŸÖÖ»Öãक्याच्या सर्वांगीण विकासामध्ये महत्वाचे योगदान देणाऱ्या पतसंस्थेपैकीच एक पतसंस्था म्हणजे स्वामी समर्थ ग्रामीण बिगर शेती सहकारी पतसंस्था मर्या. विठ्ठलवाडी होय. विठ्ठलवाडीसारख्या अगदी छोटया गावात अनिलकुमार मनोहर अनभुले यांनी ही पतसंस्था इ. स. १९९७ मध्ये स्थापन करुन ग्रामीण भागातील लोकाच्या गरजा भागवण्याचे महत्वाचे कार्य पार पाडल्याचे दिसूनÖ येते.

- **^§¿Ö :**

सभासदांना काटकसर व सहकार्याची जोपासना करण्यास प्रोत्साहन देणे. तसेच सभासदाकडून ठेवी स्विकारणे, कर्ज काढणे व निधी उभारणे. त्याचबरोबर सभासद तारणात अथवा वैयक्तिक जामीनाव¸ कर्ज देणे. लघु उद्योग व गृहउद्योग आणि स्वयंरोजगार वृध्दिंगत घेण्यासाठी करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य

पुरविणे आणि बिगरशेती कारणासाठी कर्ज देणे. अशा प्रकारच्या उद्देशाने ही पतसंस्था विठ्ठलवाडी येथ स्थापन केली आणि पुढे माढा व कुर्डूवाडी येथे तिच्या शाखा सुरू केल्या आणि लोकांना अडी-अडीचणींना आर्थिक मदत करण्यास सुरुवात केली.[61]

‡. ÃÖ. 2002-०३ मध्य सभासद संख्या ४४४ होती. त्याचबरोबर इतर बाबींचा विचार करता निव्वळ नफा १.७३,२६४.०० रुपये मिळाला होता. मात्र सभासदाकडून बरेचसे कर्ज थकित होते. त्यासाठी वसुली मोहीम कडक करणे गरजेचे आहे. तर इ.स. २००५-०६ सभासदसंख्या ६१२ –ाली. भागभांडवल, एकूण निधी, एकूण ठेवी, एकूण कर्ज, गुंतवणूक, व्यवसाय खर्च यामध्ये संचालक मंडळाने जातीने लक्ष घालून निव्वळ नफा वाढवण्यासाठी प्रयत्न करुन ही इ. स. २००४-०५ च्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये नफा कमी होवून तो ३,६५,४९२.०० रु. एवढा –ÖÖ»ÖÖ. ŸÖ¸ü ÃÖ³ासद कर्ज ९९,५४,७२७.०० रु. येणे राहिले. त्यामुळे थकीत कर्जदाराकडून कर्ज वसुलीसाठी योग्य ती कार्यवाही करण्याचे ठरले. वैशिष्टय म्हणजे पतसंस्थेने कोणत्याही बँकेकडून कर्ज घेतलेले नाही.[62] या पतसंस्थेचे मुख्य कार्यालय तसेच माढा, कुर्डू¾ÖÖ›ß शाखेने वेगवेगळया ठेवी स्विकारल्या असून त्या तिन्ही ठिकाणी ठेवल्या आहेत. त्याचबरोबर सभासदांच्या ठेवींना संरक्षण दिले आहे. ग्रामीण भागातील पतसंस्था असून सुध्दा सभासदांना अतिशय चांगली सेवा देत वेगवेगळया प्रकारच्या ठेवी स्विकारुन संरक्षित ठेवल्या आहेत.[63]

5.6.4.1. ÁÖß Ã¾ÖÖ´Öß ÃÖ´Ö£Ö ¯ÖŸÖÃÖÓÃ£Ö“Ö ÃÖÖ´ÖÖ×•Öक उपक्रम :

१० वी १२ वी गुणवंत विदयार्थ्यांना बक्षिसे देऊन गौरविण्यात येते. राष्ट्रीय नेत्यांच्या जयंती-पुण्यतिथीचे औचित्य साधून वृक्षारोपण केले जाते. गरीब व होतकरु विद्यार्थ्यांना वहया पुस्तके वाटप केली जातात. रक्तदान, शिबिरे, पाणपोई, सुरु करुन तहाणलेल्यांना मोफत पाणी पिण्याची सोय केली जाते. त्याचबरोबर विद्यार्थ्यांचे आरोग्य चांगले रहावे यासाठी योगशिबिरांचे आयोजन केले जाते. अशा प्रकÖÖ¸ü“Öß विविध सामाजिक कामे केली जातात.

5.6.4.2. माढा तालुक्याच्या विकासातील योगदान :

श्री स्वामी समर्थ ग्रामीण बिगर शेती सहकारी पतसंस्था, विठ्ठलवाडी सारख्या पाच हजार पेक्षा लोकसंख्या कमी असलेल्या गावात सुरु करुन पुढे माढा, कुर्डूवाडी येथे शाखा सुरु करुन खेडयातील व शहरातील गरजवंताना कर्जरुपाने आर्थिक मदत केली आहे. वहाने खरेदी करण्यासाठी आर्थिक मदत –ाल्याने व्यवसाय करता आले. खेडयातील तरुणांना मदतीचा हात पूढे केल्याने त्यांना स्वतःच्या पायावरती उभा राहण्याची संधी दिल्याचे दिसून येते. या पतसंस्थेच्या मदतीने तालुक्यातील लोकांकडे पैसे येऊ लागल्याने आर्थिक उलाढाल सुरु –ाली यातूनच तालुक्याच्या विकासाला हातभार लागल्याचे दिसून येते.

५.७. माढा व मोहोळ तालुक्यातील औद्यगिक विकास

प्रास्ताविक :

माढा व मोहोळ हे दोन तालुके सतत अवर्षण प्रवण असल्याने औद्योगिक दृष्टीने फारसा विकास –ााला नाही. या दोन्ही भागात पुढच्या कालावधीमध्ये दोन्ही तालुक्यात उजनी धरणाचे पाणी काही भागासÖ आल्याने तो भाग शेती उत्पादनाच्या बाबतीत समृध्द होऊ लागला. त्यामुळे औद्योगिक प्रगतीला पोषक अशा प्रकारचे वातावरण निर्माण होऊ लागले. यातूनच मोहोळ येथे चंद्रमौळी औद्योगिक वसाहत स्थापन –ााली. या औद्योगिक वसाहतीच्या स्थापनेमध्ये बाबुराव पाटील अनगरकर यांचे फार मोलाचे योगदान राहिले आहे. या औद्योगिक वसाहतीमध्ये अनेक छोटे-मोठे उद्योग सुरु –ााल्याने औद्योगिक विकासास चालना मिळाल्याचे दिसून येते. सोलापूर जिल्ह्याच्या मध्यवर्ती ठिकाणी वसलेले मोहोळ हे भगवान शंकराच्या नागनाथ अवतारातील धार्मिकÖ ¿ÖÆ¸Ö ´Æणून प्रसिध्द आहे. परंतु मोहोळ गाव आणि तालुक्याचे औद्योगीक प्रगतीबाबत सÖºþ¾ÖÖŸÖीपासूनच निराशजनक स्थिती दिसून येते. राष्ट्रीय महामार्ग ९ वरती वसलेले असल्याने आणि दळणवळणाची अनेक साधने उपलब्ध असल्याने किरकोळ वस्तूसाठीसुध्दा ´ÖÖÆÖÔÖ“Ö लोक सोलापूर येथे •ÖÖŸÖ †ÃÖŸÖ. त्यामुळे मोहोळ बाजारपेठेमध्ये फारशी उलाढाल होत नसे.

- **ŸÖê»Ö “ÖÖ¸Ö:**

इ. स. १९५० ते १९७५ या कालावधीमध्ये तालुक्यात ŸÖê»Ö “ÖÖण्याचा उद्योग फार मोठ्या ¯Ö´ााणात “ÖÖ»ÖŸÖ ÆÖŸÖÖ. •Ö¾ÖôÖ•Ö¾ÖôÖ 150 ²Ö»Ö “ÖÖ¸ÖÞ “ÖÖ»ÖŸÖ असत. या काळात शेती उत्पादनामध्ये तेल-ÿबयाणांचे उत्पादन या तालुक्यात मोठ्या प्रमाणात होते. सहाजिकच कच्च्या मालाची उपलब्धता असल्याने त्यावर आधारीत उद्योग उत्तमरित्या चालत होते. तेल घाणी मोठ्या ¯्रमाणात चालत असल्याने मोहोळ गावामध्ये मजूरी करणाऱ्या लोकांसाठी गवत विक्रीचा चांगला मार्ग सापडला होता. पुœÖ ŸÖê»ाघाणी बंद होऊन ऑईल ´ÖÖßल आल्या. इ. स. १९८५ मध्ये मोहोळ येथे पहिली ऑईल ´ÖÖß»Ö ÃÖãºþ –ााली. तेजी मंदीच्या कालावधीमध्ये तेल उद्योगावर संकट आले. त्यामुळे छोटे उद्योग बंद –ÖÖ»Öê.

- **खादी ग्रामोद्योग :**

दरम्यानच्या कालावधीमध्ये खादी कमिशन व महाराष्ट्र ¸Öाज्य खादी ग्रामोद्योगाच्या माध्यमातून अखाद्य, चूणा उद्योग, साबण उद्योगाच्या प्रशिक्षणाबरोबर उत्पादनही सुरू –ााले. या काळात 'निबोळी' गोळा करण्याचा उद्योग चांगल्याप्रकारे सुरू –ााला. या कालामध्ये मोहोळ येथे 'चंद्रमौळी साबण' या नावाने

साबण तयार होत होते. इ. स. १९८० चे दरम्यान स्टील पॉलिशिंग ब्रश इंडस्ट्री कांही प्रमाणात सुरू –ााल्याने चिंधी, काठ्या यापासून ब्रश तयार होवू लागले. याच काळात मोहोळ येथे प्रसिध्द शोभेची ¤ारू व सुरूंगाची दारू निर्मितीचे उद्योग सुरू –ााले. इ. स. १९७० पासून मोहोळ परिसरात वीट उद्योगाची वाटचाल सुरू –ÖÖ»ÖÖß ÆÖŸÖß ŸÖß ¯Öढच्या काळात फार प्रसिध्दीस आली. त्यामुळे बांधकाम व्यवसायात मोठी मागणी वाढली. ¿ÖŸÖß पूरक व्यवसाय म्हणून 'खवा' तयार करण्याच्या भट्ट¶Ö ÃÖºþ –ााल्या. यातून २५-३० गावामधून ३०-35 Æ•ÖÖ¸ ×»Ö™¸ ¤ध एकत्र करून दररोज खवा बनवला जात असे. अशाप्रकारे प्राथमिक स्वरूपाचे उद्योग कांही कÖÔ तालुक्यात “ÖÖ»ÖŸÖ ÆÖŸÖ.[64]

5.7.1. ¾ÖÃÖÖÆŸÖ स्थापन्याचे उद्देश :

1) मोहोळ शहर व तालुका केंद्र बिंदू मानून मोहोळ तालुक्यात उद्योगधंदे निर्माण व्हावे.
2) मोहोळ तालुक्यातील बेरोजगारांना रोजगाराच्या संधी करून देणे.
3) औद्योगिक उत्पादन देशाच्या व समाजाच्या प्रगतीस महत्वाचे ठरावे.
4) ´Öोहोळ तालुक्याचा औद्योगिक विकास व्हावा.
5) देशातील व राज्यातील वाढत्या शहरीकरणाला आळा घालणे व ग्रामीण भागात उद्योगधंद्याची ¾ÖÖœ ¾ÆÖ¾Öß.

वरील प्रकारचे उद्देश उराशी बाळगून मोहोळ तालुक्याचे लोकनेते बाबुराव पाटील अनगरकर यांनी सोलापूर जिल्हा उद्योग केंद्राचे मान्यतेने आणि महाराष्ट्र शासनाचे औद्योगिक धोरणाप्रमाणे इ. ÃÖ. 12 फेब्रुवारी १९८६ रोजी 'चंद्रमौळी औद्योगिक सहकारी वसाहत' स्थापन केली. मुख्य प्रवर्तक म्हणून तांबोळी ई. एस. यांची नेमणूक केली. त्यासाठी ६५ हेक्टर जमीन उपलब्ध असून ही जमीन महाराष्ट्र शासनाकडून ९९ वर्षांच्या करारावर घेतली आहे. त्यासाठी महसूल विभागाला दरवर्षी ३४७११.०० रू. दिले जातात. या ¾ÖÃÖÖÆŸÖßŸÖ १९३ प्लॉट पाडले आहेत. ६७ उद्योगजकांना एकूण १८५ भूखंडाचे वाटपÖ भाडेपट्टीने करण्यात †Ö»Ö †ÖÆŸÖ. या वसाहतीमध्ये एकूण ३८ उद्योग कार्यरत आहेŸÖ.

1) कोठारी ॲग्रोटेक प्रा. लि.
2) ग्लेनमार्क जनरिक्स प्रा. लि.
3) पांडूरंग पेपर मिल.
4) ×¿Ö¾Ö¸Ö´Ö ¯Ö¯Ö¸ 2ÖÖ›
5) श्रीराम टायर रिमोल्डींग

6) सूर्या टायर रिमोल्डींग
7) पांडुरंग पाईप
8) सोलापुर जिल्हा दूध प्रक्रिया व उत्पादक संघ मोहोळ दूध शितकरण केंद्र
9) सोनतारा आईस फॅक्टरी
10) हिना पोलीमर्स
11) पॉवर कंन्ट्रोल
12) टेक्साकोन इंडस्ट्रिज
13) महालक्ष्मी स™üß»Ö
14) कोठारी पॉलीएकस्ट्रेज.[65]

5.7.2. ¾ÖÃÖÖÆüŸÖß“ी सभासद व भागभांडवल :

चंद्रमौळी औद्योगिक सहकारी वसाहत स्थापन करीत असताना मोठया प्रमाणात लहान मोठया उद्योजकांनी शेअर्स घेवुन मोलाचे सहकार्य केल्याचे दिसते. इ. स. २००५-०६ मध्ये या संस्थेचे एकूण सभासद ५८२ एवढे होते. या वार्षामध्ये प्राथमिक भागभाडवल रु. १९७६०० रुपये एवढे होते तर विकास शेअर्स २७०५५०० रुपये होते. शासकीय भागभांडवल ११,८१,७८० होते. असे एकुन भागभांडवल ३०८४८८० रुपये एवढे होते. तर इ. स. २००५-०६ मध्ये चंद्रमोळी औद्योगिक सहकारी वसाहतीचे उत्पन्न भाडे स्वरुपात रुपये ४५,३४० पाणीपुरवठा व इतर सुविधा रुपये ५२,४५०, व्यवस्थापकीय आकार रुपये २७,०२२.५०, बँक व्याज रुपये ४,३०,७५०.९५, व भाडेवरील थकबाकी व्याज रुपये ९,७९९ एवढे मिळाले. तसेच संस्था विकास खर्च जमा रुपये ३२९४० असे एकुन रुपये ५,९८,३०,२४५ रुपये मिळाले.

5.7.3. ¾ÖÃÖÖÆüŸÖßने पुरविलेल्या सुखसुविधा :

संस्था वसाहतीमधील उद्योजक सभासदांना सुविध म्हणून विद्युत पुरवठा सेवा देण्यासाठी वसाहतीमध्ये स्वतंत्र ३३/११ के. व्ही. सब स्टेशन सुरू करण्यात आले. कारखानदारांच्या सोईसाठी अंतर्गत रस्त्यांचे डांबरीकरण केले असुन, रस्त्याच्या दुतर्फा लाईटची सोया केलेली आहे. पाणीपुरवठयाची सोय व्हावी यासाठी २ लाख लिटर क्षमतेची पाण्याची टाकी बांधण्यात आली आहे. वसाहतीच्या संरक्षणासाठी चंद्रमौळी औद्योगिक पोलीस चौकी उभारण्यात आली असल्याचे दिसून येते.

चंद्रमौळी औद्योगिक वसातीमुळे तालुक्यातील बेकार तरुणाच्या हाताला काम मिळाले या संस्थेमध्ये ८०० ते १००० लोकांना रोजगार मिळाला आहे. या वसहतीने सामाजिक कार्यामध्ये महत्वाचा

वाटा उचलला असुन त्यामध्ये दरवर्षी रक्तदान शिबीराचे आयोजन करुन ८८-९० बाटल्या रक्तपेढीस दिल्या जातात. राष्ट्रीय आपत्ती निवाराणार्थ आर्थिक मदत केली जाते. भुकंप, महापुर, त्सुनामी, कारगी»Ö निधी दिला. प्रदुषण रोखण्यासाठी औद्योगिक वसाहतीमध्ये चिंच, आवळा, जांभूळ, अशोक, आंबा, नारळ, करडी, निंब, बाभूळ, सिसम, निलगिरी, सुबाभुळ या सारखी १००० पेक्षा जास्त –ÖÖ›ü »ÖÖ¾Ö»Öß †ÖÆêüŸÖ.[66]

5.7.4. “Ö¦Ó´ÖÖîळी औद्योगिक ¾ÖÃÖÖÆüŸÖß´Ö¬Öß»Ö महत्वाचे उद्योग :

मोहोळ येथील चंद्रमौळी औद्योगिक वसाहतीमध्ये ३८ उद्योग चालू आहेत. त्यामधील कांही महत्वाचे उद्योग पुढीलप्रमाणे †ÖÆêüŸÖ.

१) कोठारी ॲग्रीटेक प्रा.लि. मोहोळ-

चंद्रमौळी औद्योगिक वसाहतीमध्ये देश-विदेशात पी. व्ही.सी. पाईप, अलकटिंन पाईप, ठिबक सिंचन साहित्य, स्प्रिंकलर सिस्टीम, एच. डी. ई. पाईप, सेक्शन पाईप, फिटीग्ज केबल यासाठी नाव कमावलेला कोठारी पाईप उद्योग समुह आहे. १२ मे १९९७ रोजी माढा तालुक्यातील उपळाई खुर्द येथील कोठोरी बंधूनी कोठारी पाईप प्रा.लि. मोहोळ हा उद्योग सुरु केला. या वसाहतीमध्ये १२४९७ स्केअर मि™ü¸ü अशा भव्य जागेवरती हा उद्योग उभा आहे. पाईप तयार करण्यासाठी लागणारा कच्चा माल रिलायन्स कंपनी, आयपीसीएल, फिनोलेक्स आणि युरोपीयन देशामधून खरेदी केला जातो. या उद्योगसमुहामध्ये तयार –ÖÖ»Öê»ÖÖ माल तामीळनाडू, राजस्थान, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, कर्नाटक, आध्रप्रदेश, गुजरात, स्थानिक बजारपेठ, आणि युरोप, ऑस्ट्रोलिया, दक्षिण आफ्रिका इत्यादी देशामध्ये निर्यात केला जातो. कोठारी ¯ÖÖ‡Ô¯Ö“Öß ˆ““Ö प्रतीचा दर्जा टिकाऊपणा आणि शेतकऱ्यांना जास्तीत जास्त सेवा पुरवण्याच्या प्रयत्नामुळे फार मोठया प्रमाणात मागणी आहे.[67]

कोठारी पाईपस् प्रा. लिमीटेड कंपनीमध्ये स्थाई-अस्थाई स्वरुपाचे ५०० कर्मचारी आहेत. त्यामुळे मोहोळ तालुक्यातील पाचशे कुटूंबाचे प्रपंच व्यवस्थित चालतात. कर्मचाऱ्यांना सर्व सुविधा पुरवल्या जातात. कोठारी कामगार वसाहत बांधून त्यांच्या राहण्याची व्यवस्था करुन प्राथमिक स्वरुपाच्या सर्व सुविधा पुरविलेल्या आहेत. काम करीत असतांना कामगारांना इजा –ाली तर त्याचा दवाखाना ¾Ö औषधोपचाराचा पुर्ण खर्च कंपनी करते. एकादा कर्मचारी मयत –ाल्यास त्याच्या वारसाना आर्थिक मदत केली जाते. प्रमोद यशवंत कापसे या कर्मचाऱ्याचे निधन –ाल्यामुळे त्यांच्या कुटुंबाला ५०,००० रुपये मदत दिली. लाला बडेसाब शेख याचे पावसाळयात घर पडले त्यास घरबांधणीसाठी २५,००० रु. मदत दिली. प्रत्येक फ्लॅटच्या सिक्युरिटी ऑफीसमध्ये वैद्यकीय बॉक्सचß ÃÖÖ×¾Ö–ÖÖ †ÖÆê.

कामगारांचा व्यवसाय कर, प्रॉव्हीडंट फंड, कामगार कल्याण योजना, भविष्य निर्वाह निधी, विमा हप्ता, ग्रज्युएटी, सानुग्रह अनुदान, बोनस मेहनताना इत्यादी सर्व सुविधा दिल्या जातात. कर्मचÖÖ¸Ößü †Ö±ú߸ÃÖ स्टाफ ने-आन करण्यासाठी वाहणाची सोय केली असून कामगारांच्या गुणवंत पाल्यांना पुढील शिक्षणासाŠß प्रोत्साहनपर बक्षीसे व आर्थिक मदत केली जाते.

दरवर्षी २७ मार्च रोजी रक्तदान शिबीर आयोजित केले जाते. सर्वरोगनिदान शिबीरे 3Ö¸ü×¾ÖÖ»Öß •ÖÖŸÖÖŸÖ. सोलापूर जिल्ह्यात कोणत्याही ठिकाणी शेतकरी मेळावा असेल तेथे सहभाग घेतला जातो. शेतकऱ्यांच्या मागणीवरुन त्यांच्या शेतात जाऊन कंपनीच्या अधिकाऱ्यांमार्फत मार्गदर्शन केले जाते. वरील सामाजिक 2ÖÖ×¬Ö लकी ¾Ö उद्योगातील यशाबद्दल अनेक बक्षीसे व पुरस्कार मिळाले आहेत.

1) इंडिया रेडक्रॉस सोसायटी, सोलापूर.(रक्तदान शिबीर २००३-04)
2) इंडियन रेडक्रॉस सोसायटी, सोलापूर(गोपीकाबाई दमाणी ब्लड बँक, सोलापूर) २००४-05
3) ×2Ö–नेस एक्सप्रेस पुरस्कार-2004
4) रोटरी क्लब, तासगांव
5) भारतीय उद्योग रत्न पुरस्कार-2006
6) दक्षिण भारत जैन सभा सामाजिक सेवेबद्दल सन्मानार्थ पुरस्कार-2006

†¿ÖÖ ¯Öकारचे अनेक पुरस्कार सामाजिक कार्याबद्दल मिळाल्याने नावलौकिक मिळला आहे.[68] कोठारी पाईपस् प्रा. लिमीटेड कंपनी मोहोळसारख्या निमशहरी भागात सुरू –ााल्याने असपासच्या लोकांना रोजगार उपलब्ध –ााला. त्यामुळे जवळजवळ ५०० कुटुंबाना आर्थिक लाभ होताना दिसत आहे. या कंपनीचा महसूल चंद्रमौळी औद्योगिक वसाहतीच्या माध्यमातून मोहोळ ग्रामपंचायतीला जमा हाŸÖ असल्याने ग्रामपंचायत विकासाला हातभार लागला आहे. शासनाचा महसूल वाढला. त्याचप्रमाणे ट्रान्सपÖ™ü उद्योगाला चालना मिळाली. शेतकऱ्यांना स्थानिक बाजार पेठेत पाईप मिळाल्याने खर्चात कपात –ााल्याने, कंपनीकडून योग्य मार्गदर्शन मिळाल्याने शेती उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ –ााल्याने आर्थिक व्यवहार मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले. देशी-विदेशी बाजारपेठेत पाईप निर्यातीमुळे परकी चलनात वाढ –ााल्याने देशाच्या विकासात मदत होत असल्याने दिसून येते.

२) वर्धमान फर्टिलाय–र ॲन्ड सिडस् प्रा. लि. कोळेगांव - ´ÖÖÆüÖôû

मोहोळ हे राष्ट्रीय महामार्ग क्र. ९ आणि मुंबई-“Ö®Ö‡ ब्रॉडगेज रेल्वे मार्गावरती सोलापूर जिल्ह्याच्या मध्यवर्ती भागात वसले आहे. वहातुकीच्या, आयात-निर्यातीसाठी योग्य ठिकाण आहे. परंतु •Ö¾ÖôûÖ¯ÖÖÃÖ

एकही फर्ट्रिलाय-र सिडस्चा कारखाना नसल्याने अतिशय योग्य ठिकाण आहे. बागायती क्षेत्र वाढल्याने स्थानिक बाजार पेठदेखील उत्तम उपलब्ध होईल या उद्देशाने वर्धमान फर्टिलाय-र ॲन्ड सिडस् प्रा. लि. कोळेगाव - मोहोळ ही कंपनी ×¤¡. 1 †ÖŒ™Ö²Ö¸¡ 1991 ¸Öê•Öß ÃÖºþ —Öß»Öß.

वर्धमान ±úÖŒ™¸¡ß ÃÖºþ करीत असताना सुरूवातीस कंपणीकडे ५ एकर जमीन ÆÖÖŸÖß. मात्र आज या कंपनीकडे २० एकर जमीन आहे. त्यामुळे आपल्याच जमिनीत वेगवेगळया प्रकारची पिके घेवून त्याचे प्रात्यक्षिक कार्य करता आले आहे. त्यामुळे पश्चिम महाराष्ट्राचा आर्थिक कणा असलेला ऊस व केळी ŸÖÖÃÖê“Ö ±úß»Ö—ााडे, फळबागा, भाजी-पाला, कडधान्ये ही पिके घेतली जातात. महत्वाचे म्हणजे सोलापूर जिल्हा आणि सतत दुष्काळ व उष्ण हवामान या वातावरणात कधीही कोणीही प्रयोग न केलेला नवीन पीक पीक 'स्ट्रॉबेरी' चे उत्पादन घेवून तो यशस्वी करून दाखवल्याने या कंपनीच्या उत्पादनाचा नावलौकीक ¤¡¿Ö³Ö¸¡ÖŸÖ —Öß»ÖÖ †ÖÆê.[69]

नवनवीन पिकांवर कंपनीचे त-न अधिकारी वारवांर सर्व खतांच्या चाचण्या घेतात आणि त्यावरून पिकांची वाढ, उत्पादन वाढ व रोगप्रतिकारक क्षमता याचा अभ्यास करतात. सध्या या कंपनीमध्ये २०० कामगार असून यामध्ये ¯Öºþ¹Ö 170 ¾Ö ´Ö×Æ»ÖÖ 30 †ÖÆêŸÖ. याशिवाय 30 स्थाई कामगार असून 70 †Ã£ÖÖ‡ कामगार †ÖÆêŸÖ.

कामगार कर्मचाऱ्यांच्या आरोग्याची काळजी घेवून त्यांच्या सुरक्षीततेसाठी सर्व औषधे कंपनीमध्ये उपलब्ध करून दिली आहेत. काम करीत असताना कर्मचाऱ्यांना जखमा, इजा -ााल्यास त्यांच्या औषधोपचाराचा सर्व खर्च कंपनी करते. त्यांच्या सुरक्षिततेसाठी सर्वांचा विमा उतरवला आहे. प्रॉव्ही>¡™¡ फंड, ग्रज्युएटी, सानुग्रह अनुदान, बोनस या सर्व कल्याणकारी योजना राबविल्या जात आहेत. अचानक आग लागू नये याची दक्षता घेतली असून अग्निशामक उपकरणे बसविले आहेत.

वर्धमान फर्ट्रिलाय-र ॲन्ड सिडस् प्रा. लि. कंपनीमध्ये वेगवेगळया प्रकारची खते बनवते. प्रामुख्याने 'वर्धमान' बँड १८:१८:१०, २०:१०:१०, २०:२०:०, ५:१०:५, ३:३:३ दाणेदार १९:१९:१९, ३०:१०:१० तसेच विद्राव्य खते जी ड्रीपमधून देता येतात त्यामध्ये १९:१९:१९, २०:१०:१०, १३:१३:१३, 10:36:10, 1६:८:२४, ५:१५:३० ही प्रमुख आहेत. याबरोबरच १२:६१:००, ०:५२:३४, १३:०:४५, ०:०:५० ही विद्राव्य सरळ खते आयातीत मिळतात. यापासून उत्पादित हायलिप खते जी पानाद्वारे शोधून पिकांना अन्नपुरवठा करतात. त्यामुळे १९:१९:१९, १३:४०:१३, ६:१२:३६, १३:५:२६, २०:२०:२० याप्रमाणे आहेत. या सर्व खतांची उपलब्धता कंपनीच्या साईटवर आहे.

वर्धमान फर्ट्रिलाय-रर ॲन्ड सिडस् कंपणी खताच्या उत्पादनासाठी लागणारा कच्चा माल फिनलंड, †¸²Öü¤¿Ö, चिन, या देशाकडून आयात करते. आपल्या देशात तुलनेने रासायनिक खताची फार कमतरता आहे. त्यामध्ये DAP, MOP आणि SOP यासारखी खते बनवली जात नाहीत. हे वरील ŸÖß्न घटक प्रत्येक खत तयार करतांना mÖÆŸ¾ÖÖ“Öê †ÖÆŸÖ. असे असतांना आपल्या देशाला याबाबतीत परराष्ट्रावर अवलंबून रहावे लागत आहे. महाराष्ट्रामध्ये युरीया, SSP, GYSUM सारखी खŸÖ ^¯Ö»Ö²-Ö ÆÖŸÖÖŸÖ. ¯Ö¸ŸÖ कंपनी उत्पादित करीत असलेल्या १८:१८:१०, २०:१०:१० व २०:२०:०० साठी युरीया, डी. ए. पी, सुपर फॉस्पेट, राओपी, जिप्सम हा कच्चा माल आवश्यक असतो.

अशाप्रकारच्या वेगवेगळया प्रकारची खते कंपनी दरवर्षी जवळजवळ २५,००० टनापेक्षा जादा उत्पादित करते. त्यामध्ये मुख्यताः मिश्रखते, दानेदार, ऑरगॅनिक खते यांचा समावेश आहे. या उत्पादित दानेदार खतांना सांगली, सातारा, सोलापूर, पुणे, नगर, सिंधूदुर्ग, रत्नागिरी व उस्मानाबाद या जिल्ह्यामध्ये 3Ö¸¯Ö¸ मागणी आहे. शेतकरी मेळावे ही फर्टिलाय-रर कंपनी सोलापूर जिल्ह्यात मोहोळ येथे असल्याने ¾ÖÖÆÖŸÖÖ्कीच्या दृष्टीने महत्वाची व शेतकरी, कृषीकेंद्र यांच्या परिचयाची असल्याने कंपनी या जिल्ह्यामध्ये शेतकरी मेळावे, शिबीरे आयोजित करते. तसेच एखाद्या शेतकऱ्यास त्याच्या शेतातील पिकाबद्दल कांही अडचण असल्यास कंपनीचे त-ज्ञ अधिकारी शेतकऱ्यांच्या विश्रांतीवरून त्यास मार्गदर्शन करण्यासाठी ¿ÖŸÖÖ¾Ö¸ŸÖß •ÖÖŸÖÖŸÖ. ŸÖÃÖ“ा कपंनीने आजवर सिंधूदुर्ग आणि रत्नागिरी येथेही शेतकरी मेळावे आणि शिबीरे आयोजित केली आहेत.

राष्ट्रीय आपत्तीवेळी म्हणजेच भूकंप, महापूर, त्सुनामी, वादळ अशा नैसर्गिक आपत्ती वेळेसे ही फॅक्ट्री आर्थिक मदत करते. सामाजिक ²ÖÖ×-Ö्लकी जोपासण्याचा प्रयत्न केला जातो. पंढरपुराला दरवर्षी ¾ÖÖ¸ß Ã ÖÖŠß चालत जाणाऱ्या वारकऱ्यांना जेवण, नाष्टा, पाणी मोफत पुरविले जाते. कंपनीमध्ये असलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या गुणवंत, हुशार विद्यार्थ्यांना बक्षीसे दिली जातात त्यांचा योग्य सत्कार केला जातो.

¤¿Ö¯ÖÖŸÖÖôß¾Ö¸ŸÖß महाराष्ट्रात आतापर्यंत अनेकवेळा प्रदर्शनामध्ये भाग घेतला आहे. यातून दोनवेळा प्रथम पारिताषक मिळाले आहे. कंपनीचे मालक एम. डी. श्री आर. आर. शÖ्हा यांना भारत सरकारचा 'बेस्ट उद्योजक' हा बहूमान मिळाला आहे.[70]

ही कंपनी राष्ट्रीय महामार्गालगत असल्याने तालुक्यातील शेतकऱ्यांना डायरेक्ट कंपनीमध्ये जाणे येणे, खते नेणे, मार्गदर्शन घेणे यासाठी अतिशय सोईची आहे. त्यामुळे तालुक्यातील बऱ्याच शेतकऱ्यांनी या कंपनीच्या त-ज्ञ मार्गदर्शकांना शेतावरती नेऊन पिकाला कोणती मात्रा किती प्रमाणात द्यायची याचे

मार्गदर्शन मिळत असल्याने तालुक्यातील शेतकऱ्यांचे शेती उत्पादन वाढण्यास मदत –ÖÖ»ÖÖß †ÖÆê. ´ÖÖêÆüÖêôû तालुक्यात अलीकडील काळात ऊस व फळबागांचे क्षेत्र वाढत असतानाच जवळ कंपनी असल्याने कमी खर्चात वहातूक होते. त्यामुळे आर्थिक चलन फिरत लागल्याने बाजारपेठेत त्यांची पतनिर्माण –ाली. यÖ“ÖÖ परिणाम मोहोळच्या बाजारपेठेची वाढ –ाल्याचे दिसून येते. याचा फायदा तालुक्याबरोबरच सोलापूर जिल्ह्याच्या आर्थिक विकासात –ाल्याचे दिसून येते.

३) विशाल निर्मिती प्रा. लि. कोळेगांव, मोहोळ

विशाल निर्मिती प्रा. लि. कंपनीमध्ये रेल्वे रूळासाठी लागणारे सिंमेट तयार केले जातात. सुरूवातीच्या कालामध्ये रेल्वे स्लिपरसाठी सागवाणी लाकडाचा उपयोग इंग्रजांनी सुरू केला होता मात्र x²Öx™श कालावधीमध्ये जसजसा रेल्वेमार्गाचा विस्तार वाढला त्यावेळेस सागवानाबरोबर इतर वृक्षाच्या लाकडाचा उपयोग करण्यास सुरूवात –ाली पुढे बरेच दिवस लाकडी स्लिपर वापरले जात. स्वतंत्र भारतात रेल्वे मार्गाचा ±úÖ¸ü ´ÖÖŠ¶Ö प्रमाणात विकास आणि विस्तार –ाल्याने लाकडाची कमतरता भासू लागली. ²ÖÃÖÖमार जंगलतोड कमी करण्यासाठी पर्यायी व्यवस्था करण्यासाठी लाकडाऐवजी सिमेंटचे स्लिपर्स वापरण्याचे ठरले. कारण त्यासाठी लागणारा माल लोखंड, पोलाद, सिंमेट, वाळू, खडी, मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहे. त्याचा उपयोग रेल्वे स्लिपर्ससाठी करण्याचे ठरवून सिंमेटचे स्लिपर्सला मान्यता देण्यात †Ö»ÖÖß.

यानुसार रेल्वेने सुरूवातीला स्वतः रेल्वे खात्यामार्फत सिंमेट स्लिपर्स बनवण्यास सुरूवात केली. ¯Ö¸üÖŸÖ पुढच्या काळात खाजगीकरणाचे महत्व पटल्याने भारत सरकारने खाजगीकरणाला प्रोत्साहन दिले. यातूनच खाजगी कंपन्याना कॉन्ट्रक्ट देण्यात आले. आणि रेल्वे ही संपूर्ण भारतात चालत असल्याने ¾ÖÖÆüÖŸÖकीच्या खर्चामध्ये कपात करण्याच्या उद्देशाने अनेक ठिकाणी ते तयार व्हावेत यातून देशात अनेक कंपन्यांना प्रोत्साहन दि»Ö. यातून विशाल निर्मिती प्रा. लि. कंपनीला मिळालेल्या ऑर्डरमुळे कोळेगांव-मोहोळ रेल्वेस्टेशन जवळ ही फॅक्ट्री १ ऑक्टोंबर १९९८ ¸Ö•ÖÖß ÃÖãºþ –ÖÖ»ÖÖß.[71]

कोळेगांव-मोहोळ हे राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक ९ वरती असल्याने लोखंडासारखा कच्चा ´ÖÖ»Ö आयात करण्यास वहातकीच्या दृष्टीने अतिशय सोईचे आहे. रेल्वेने देखील माल आणने सोपे आहे. ´ÖÖêÆüÖêôû तालुक्यातून ³ÖÖß´ÖÖ, ÃÖÖßना व भोगावŸÖÖß या ŸÖÖßन नद्या वहात असल्याने वाळू मुबलक प्रमाणात उपलब्ध होते. तसेच सोलापूर जिल्हा आणि मोहोळ तालुक्यात बराच कठीण खडक असल्याने खडीक्रेश¸ü ´ÖÖŠ¶Ö प्रमाणात चालत असल्याने खडीदेखील मोठ्या प्रमाणात कमी वहातूक खर्चात उपलब्ध होते. तयार होणारे सिंमेट

स्लिपर्स रेल्वेने किंवा राष्ट्रीय महामार्ग वहातुकीने पाठवण्यास सोईस्कर होत असल्याने ही कंपनी मोहोळ येथे सुरू करण्यात आली. कोळेगांव-´ÖÖÆÖô ¸»Ö¾Ö स्टेशन व राष्ट्रीय महामार्गालगत कंपनीने ९९ वर्षाच्या कराराने वार्षिक भाडेपट्टीने १० एकर जमीन घेतली आहे.

विशाल निर्मिती प्रा. लि. कंपनीमध्ये कायमस्वरूपी २० आणि अस्थाई स्वरूपातील २९ कर्मचारी असून इतर कामगार २५० आहेत. कामगारामध्ये परराज्यातील कर्मचाऱ्यांचा मोठा सहभाग आहे. कर्मचाऱ्यांना राहण्यासाठी वसाहत बांधली असून सर्व सुविधा पुरवल्या आहेत. आरोग्य विषयक सर्व सुविधा पुरविल्या जातात. त्याचबरोबर अलिकडे माळढोक पक्षी अभय अरण्य समस्येचा परिणाम कच्चा माल मिळवण्यात येत असल्याने अडचणींना सामोरे जावे लागते. किमंती गगनाला भिडल्या आहेत. अकुशल कामगारांचा प्रश्नही निर्माण hÖŸÖ †ÖÆ. ×¾Öªत लोडशेडींगचाही परिणाम होतो. उत्पादित होणारे स्लिपर्स रेल्वेबरोबर करार असल्याने रेल्वेला पुरविला जातात.[70] सामाजिक कार्यात या कंपनीचा सहभाग असून थोर नेत्यांच्या जयंती - पुण्यतिथी, राष्ट्रीय उत्सव साजरे केले जातात. राष्ट्रीय आपत्तीवेळी आर्थिक मदत केली जाते.

मोहाळसारख्या निमशहरी भागात रेल्वे स्लिपर्स फॅक्टरी असल्याने मोहोळ नांव संपूर्ण देशात नावलौकीकास आले आहे. रेल्वे स्लिपर्समुळे भारतीय रेल्वेचा विकास होत आहे. या फॅक्टीमुळे 250 ŸÖ ३०० लोकांना मजुरी मिळाल्याने रोजगार उपलब्ध –ााला त्याचबरोबर कंपनीला लागणारा कच्चा माल, वाळू, दगड, खडी यामुळे रॉयल्टी मिळाली. त्यामुळे शासनाचे उत्पन्न वाढण्यास मदत –ÖÖ»Öß. ÆÖ ´ÖÖ»Ö पोहचवण्यासाठी लागणारी ट्रक, टेम्पो सारख्या वहानाना काम मिळाल्याने वहातूक करण्याऱ्यांना कायमस्वरूपी काम मिळाले. त्यामुळे त्याची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत –ााली. ग्रामपंचायतील महसूल मिळाल्याने सुधारणा करण्यास चालना मिळाली. मोहोळ तालुक्यात आर्थिक वैभवास मदत –ााल्याचे दिसून येते.

4) श्री राम टायर ट्रेडिंग वŒÃÖ :

चंद्रमौळी औद्योगिक वसाहतीमध्ये श्री राम टायर ट्रेडिंग वर्क्स् ही टायर रिमोल्डींगची कंपनी इ. स. १९८९ मध्ये सुरू करण्यात आली आहे. या औद्योगिक वसाहतीमध्ये श्री राम टायर वर्क्स ने ६० आर जागा कि¸Ö¸ाने भाडेपट्टीने घेतली आहे. दरवर्षी ७,००० रूपये या जागेचा महसूल चंद्रमौळी औद्योगिकि ¾ÖÃÖÖÆŸÖßÃÖ 3Ö¸»ÖÖ •ÖÖŸÖÖ. हे श्री राम टायर ट्रेडिंग वर्क्स सुरू करीत असतांना कोणत्याही आर्थिक संस्थेचे साह्य घेतले नाही. या ट्रेडिंग वर्क्समध्ये मॅनेजर व इतर ८-१० कर्मचारी आहेत. ते देखील कॉन्ट्रॅक्ट बेसिसवरती काम करीत आहेत. या ट्रेडिंग कंपनीमध्ये होणारे उत्पादन म्हणजे टायर रिमोल्डींग म्हणजेच जुने ट्रक, ट्रॅक्टर,

रिक्षा, जीसीबी, पोकलेन, जिप किंवा त्याची ि–Ö•Ö ÆÖŸÖ. ¯Ö¸üŸÖ वाढत्या बाजारपेठेतील किमंतीमुळे वाहन चालक हैराण होतात. त्यांना दिलासा देण्याचे काम हे ट्रेडिंग वर्क्स करते. जुने टायर आणण्याची परिÛÃ£ÖŸÖß नसलेले वाहन धारकाला काही काळ दिलासा मिळतो.

टायर रिमोल्डसाठी लागणाऱ्या कच्च्या मालामध्ये प्रामुख्याने रबर, (कन्हेन्शल ॲन्ड पिकअर्डस), बॉन्डिंग गम, वल्कनायर्िग सिमेंट हा कच्चा माल लागतो. हा सर्व कच्चा माल पुण्याच्या बाजार पेठेतून आणला जातो. या संदर्भात बाजारातील कच्च्या मालाच्या किमती वाढल्या की व्यवसायावरती परिणाम होतो. त्यामुळे नफा कमी प्रमाणात मिळतो. कामगार अस्थाई असल्याने कांही वेळेस कामगारांची अडचण भासते. कामगारांना त्यांचे वेतन वेळेत मिळत असल्याने कामगारांच्या फारशा समस्या नाहीत. कामगार काम करीत असतांना एखादयास इजा पोहचली, जखमी –ााल्यास त्याच्या दवाखाण्याचा, औषधोपचाराचा खर्च श्री राम ट्रेडिंग वर्क्स करतो. त्याचबरोबर त्या कर्मचाऱ्यास रजा दिली जाते व त्या कालावधीतील त्याचे वेतन अदा केले जाते. कामगारांना प्रॉव्हीडंड फंड, बोनस, ग्रॅज्युएटी विमा किंवा इतर सु×¾Ö¬ÖÖ कॉन्ट्रॅŒ™ü¸ü ¯Ö¸ü×¾ÖŸÖÖŸÖ.[72]

या श्री राम टायर ट्रेडिंग वर्क्समुळे तालुक्यतील लोकांना रोजगार उपलब्ध –ााला. या टायर रिमोल्ड वर्क्समुळे जुने टायर नवीन करून मिळत असल्याने आर्थिक बचत होऊ लागली. टायर मोठ्या बाजारपेठेतून आणण्यासाठी लागणारा वेळ वाचल्याने त्याचे वहान बसून राहण्याची भिती संपली. त्यामÖãô आर्थिक बचतीमुळे त्यांच्या कुटुंबाच्या आर्थिक भरभराटीस हातभार लागला. मोहोळ तालुक्यातून बाहेर जणारे चलन त्यामुळे मोहोळ तालुक्याच्या आर्थिक विकासाला हातभार लागल्याचे दिसून येते.

५) सूर्या टायर्स

Ãüर्या टायर्स रिमोल्डींग वर्क्स हे एक चंद्रमौळी औद्योगिक वसाहतीमधील एक महत्वाचा उद्योग आहे. जरी हा उद्योग छोटा असला तरीदेखßÖ»Ö ŸÖÖ ´ÖÆüŸ¾ÖÖ“ÖÖ †ÖÆê. Ãüर्या टायर्स वर्क्स टायर रिमोल्डींग उद्योग १७ फेब्रवारी मध्ये सुरू करण्यात आला. चंद्रमौळी औद्योगिकü ¾ÖÃÖÖहतीमध्ये १२००० स्क्वेअर फुट जागा कराराने भाडेपट्टीने घेतली आहे. या जागेचा महसूल वार्षिक ३,००० रूपये चंद्रमौळी औद्योगिकü ¾ÖÃÖÖÆüŸÖßÃÖ भरला जातो. हा उद्योग उभा करीत असतांना मोहोळ नागरी सह. पतसंस्थेमधून १७ लाख रूपये कर्ज १८ % व्याजदराने घेतले. मोहोळ नागरी पतसंस्थेच्या अर्थसाह्यÖ´ÖãôÖêच उद्योग उभा करणे शक्य –ÖÖ»Ö.

या सूर्या टायर रिमोल्डिंगमध्ये एक मॅनेंजर व ६ कामगार कॉन्ट्रॅक्ट बेसवरती काम करŸÖÖŸÖ. •µÖÖने टायर रिमोल्ड करून नवीन बनविले जाते. त्यामध्ये प्रामुख्याने रिक्षा, टेंम्पो, ट्रक व इतर वहानाचे टायर

रिमोल्ड केले जातात. त्यासाठी लागणारा कच्चा माल रबर सोलूशन, बाँन्डिंग गम, सोलापूरच्या बाजारपेठेतून मिळतो. बाजारातील किमतींच्या चढ उतराचा परिणाम होतो. त्यामुळे कामगारांना महागाईच्या वाढीबरोबर वेतन मिळत नसल्याने कमगारांची समस्या सतत जाणवते. या ठिकाणी काम करीत असणाऱ्या कामगारांना इजा झाल्यास त्याच्या औषधोपचाराचा सर्व खर्च सूर्या टायर्समार्फत केला जातो.[73]

सूर्या टायर्समुळे चंद्रमौळी औद्योगिक सहकारी वसाहतीचे उत्पन्न वाढले म्हणजेच शासनाच्याही महसुलामध्ये वाढ झाली. वहान धारकांना जुने टायर रिमोल्डिंगमुळे नवीन करून मिळाल्याने आर्थिक बचत झाली. वेळ वाचला व्यवसाय व्यवस्थीत चालल्यामुळे कौटुंबिक आर्थिक स्तर उंचावण्यास मदत झाली. मोहोळ तालुक्यातील पैसा बाहेर जाण्याचा थांबल्याने तालुक्याच्या विकासास हातभार लागला.

चंद्रमौळी औद्योगिक वसाहतमुळे मोहोळ तालुक्याच्या आर्थिक भरभराटीस वेग आला असल्याचे दिसते. या वसाहतीमुळे मोहोळचे धार्मिक क्षेत्र म्हणून असलेल्या ओळखीमध्ये औद्योगिक मोहोळ म्हणून ओळख झाली . तालुक्यात दुग्ध उद्योग वाढीस लागला. शेती उत्पादनामध्ये वाढ होण्यास मदत झाली. [illegible] मोठे पूरक व्यवसाय सुरु झाले. कामगारांची संख्या वाढल्याने घरभाडे वाढू लागले. मोहोळच्या बाजारपेठेची विकास होण्यास मदत झाली. आठवडा बाजारास पोषक वातावरण निर्माण झाले. छोटया वहानांना व्यवसाय मिळाला. मोहोळ ग्रामपंचायतीचे महसुली उत्पन्न मोठया प्रमाणात वाढले. औद्योगिक वसाहतीचा माल, वस्तू बाहेरच्या राज्यात, परदेशात जात असल्याने आर्थिक आवक मोठया प्रमाणात वाढण्याबरोबर देशाला परकीय चलन मिळू लागले. त्यामुळे मोहोळ तालुक्याच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक विकासस चालना मिळाल्याचे दिसून येते.

5.8. दळणवळण विकास :

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीमध्ये सन १८५३ मध्ये ब्रिटिशांनी भारतात रेल्वे सुरु केली. 'ग्रेट इंडियन' आणि 'पेनुसुला' रेल्वे कंपन्यांनी रेल्वे जाळे दक्षिण भारतात पसरविले. स्वातंत्र्य नंतरच्या कालावधीमध्ये रेल्वेचा फार मोठ्या प्रमाणात विकास झाला. रेल्वे ही भारतीय विकासामधील अतिशय महत्वाची अंग बनली आहे. रेल्वेच्या दळणवळण व्यवस्थेमुळे संपूर्ण भारत जोडण्याचा फार मोठा प्रयत्न झाल्याचे दिसून येते. त्याचबरोबर राज्य आणि राष्ट्रीय रस्ते विकास मंडळामार्फत रस्त्याच्या विकासामुळे आर्थिक विकासाचे आणखी एक पाऊल पडल्याचे दिसून येते. याचा सकारात्मक परिणाम माढा आणि मोहोळ तालुक्यास झाल्याचे दिसून येते.

भारतामध्ये 'ग्रेट इंडियन पेनुसुला रेल्वे कंपनी' –ÖÖ»यानंतर दक्षिण-¯Öेंकडे रेल्वेमार्गाचा विकास करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले त्यातूनच पुणे ते सोलापूर रेल्वेमार्ग तयार होऊन १ फेब्रुवारी १८७० मध्ये सोलापूरपर्यंत रेल्वे सुरू –ाली. यानंतरच्या कालावधीमध्ये रेल्वेमार्गच्या व रेल्वेमध्ये बऱ्याच सुधारणा –ाल्या. दरम्यान ११ जून १८८५ ¸Ö•ÖÖ ß बार्शी लाईट कंपनीची स्थापना –ाली. या कंपनीमार्फत बार्शी रोड (कुर्डूवाडी) ते बार्शी १ मार्च १८९७ मध्ये रेल्वे सुरु –ाला तोच पुढे बार्शी लातूर आणि बार्शी रोड (कुर्डूवाडी) ते पंढरपूर-मिरज अशी नॅरोगेज रेल्वे सुरू –ÖÖ»ÖÖ ß.[74]

मुंबई सोलापूर रेल्वे मार्गामध्ये माढा व मोहोळ तालुक्यामधून ७० ते ७५ मैल रेल्वेमार्ग असून या रेल्वेमार्गावरती माढा-मोहोळ तालुक्यात ढवळस, कुर्डूवाडी, वडशिंगे, माढा, उंदरगांव, वाकांव, अनगर, मलिकपेठ, मोहोळ, मुंडेवाडी, इत्यादी रेल्वे स्टेशन आहेत. तर बार्शी लाईट कुर्डूवाडी-¯Öœ¸¯Ö¸ü-×´Ö¸ü•Ö ¾Ö कर्ü›ü¾ÖÖ›üß-²ÖÖ¿Öá-लातूर या नॅरोगेज रेल्वे मार्गावरती माढा व मोहोळ तालुक्यात चिंकहिल, म्हैसगÖ¾Ö, ×¸ü¬ÖÖ¸ü, लऊळ, पडसाळी, मोडनिंब, आष्टी, इत्यादी रेल्वे स्टेशन आहेत. आता मोहोळ ते सोलापूर दुहेरी रेल्वेमार्ग ÃÖºþ –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê.[75]

वरीलप्रमाणे रेल्वेमार्गावरती असणाऱ्या रेल्वे स्टेशनमुळे माढा व मोहोळ तालुक्यामध्ये उत्पादित होणारा माल देशाच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत बाजार पेठेमध्ये विक्रीसाठी नेता येतो. किंवा इतर माल देशाच्या कानाकोपऱ्यातमधून आयात करता येतो. त्यामुळे व्यापार मोठ्या प्रमाणात वाढला असून शेतीमाल, उत्पादन वाढण्यास मदत –ाली आहे. दुष्काळी भागामध्ये कमी पाण्यावरती फळबागांचे उत्पादन निघत असल्याने तो माल, म्हणजेच बोर, डाळिंब, द्राक्षे, लिंबू, केळी, आवळा इतर फळे व भाजीपाला बाजारपेठेŸÖ पाठवता येतो. त्याचप्रमाणे प्रवाशांच्या दृष्टीनेही अतिशय ´ÖÆŸ¾ÖÖ“Öß Šü¸ü»Öß †ÖÆê.

5.8.1. कर्ü›ü¾ÖÖ›üß येथे नॅरोगेज कारखान्याची स्थापना :

कुर्डूवाडी हे रेल्वेचे जंक्शन स्टेशन असून दळणवळणाची सर्व साधणे, येण्याजाण्यासाठी सोईस्कर †ÃÖ ठिकाण पाहून ब्रिटिशांनी इ. स. १९३० साली कुर्डूवाडी येथे नॅरोगेज कारखान्या“Öß Ã£ाापना केली. या कारखान्यामध्ये रेल्वे इंजिन दुरूस्त करणे, रेल्वेचे डबे बनविणे, अशा प्रकारची कामे केली जात असत. या कारखान्यात २५०० कामगार काम करीत होते. त्यामुळे कुर्डूवाडी शहरातील लोकांना दुय्यम धंदे-व्यवसाय करण्यास वाव मिळाला. स्थानिक लोकांना रोजगÖÖ¸ü ×´ÖôÖ»ÖÖ. ¤ü¬Ö, भाजीवाला, फळे, चहा विकणे, गाडीवाले यांना व्यवसाय उप»Ö²¬Ö –ाला. त्यामुळे कुर्डूवाडी शहराचा अतिशय वेगाने विकास –ाला. या कारखान्यासाठी २१० एकर जमीन रेल्वेच्या मालकीची असून अधिकाऱ्यासाठी बंगले, कामगारासाठी

¾ÖÃÖÖÆüÖ, 3Ö¸ü¯Ö¸ü ¯ाणीपुरवठा, भरपूर वि^aत पुरवठा उपलब्ध आहे. कुर्डूवाडी शहराची बाजारपेठ कामगारावरतीच ६० % अवलंबून आहे. पुढे रेल्वेने नॅरोगेज रेल्वे बंद केली आणि लातूर-कुर्डूवाडी-¯Öœü¸ü¯Ö¸ü-मिरज हा ब्रॉडगेज केला. त्यामुळे कुर्डूवाडी शहरातील रेल्वे कारखाना बंद पडण्याच्या स्थितीत आला. सध्या या कारखान्यात २५० कामगार काम करीत आहेत. २००६ मध्ये रेल्वे कारखान्याच्या पूर्ण निर्मितीसाठी १०० कोटी रूपये मंजूर केले असल्याने रेल्वे कारखान्यास उर्जितावस्था प्राप्त होईल.[76]

रेल्वे कर्मचाऱ्याच्या मुलांसाठी कुर्डूवाडी येथे मध्य रेल्वे प्रशाला, अत्याधुनिक रेल्वे हॉस्पिटल, अधिकाऱ्यासाठी बंगले, इतर वसाहती आहेत. माढा आणि मोहोळ तालुक्यामध्ये रेल्वेच्या व्यवस्थेमुळे दळणवळणाच्या सुविधेबरोबरच इतर क्षेत्रात आमूलाग्र बदल –Ö»Ö.

x2Öx™üशांनी त्यांचे राज्य चालवण्यासाठी प्रशासनाबरोबरच दळणवळणासाठी रेल्वेने सुरू केले त्यामुळे भारतात रेल्वेचे जाळे पसरले त्यातूनच दक्षिणेमध्ये ही रेल्वे सुरू –ाल्याने सोलापूर जिल्ह्याच्या विकासाची दारे खुली –ाली. त्यामुळे माढा-मोहोळ तालुक्याला या रेल्वेचा सर्वदृष्टीकोणातून फायदा –Ö»ÖÖ. ¸ल्वेमुळे कोल्हापूर, सातारा, कोकणात, पंढरपूर, तुळजापूर, अक्कलकोट सारख्या धार्मिक स्थळांना जाने येणे सोपे –ाल्याने प्रवाशी वाहतूक सोपी –Ö»ÖÖß. त्याचबरोबर आर्थिक फायदा –Ö»ÖÖ. ¾ÖÔ ¾ÖÖ“Ö»ÖÖß शेतकऱ्यांना आपल्या मालाची मोठ-मोठ्या बाजार पेठामध्ये मालाची ने आण करता आली. पुण्यासारख्या ठिकाणी सकाळी जाऊन सायंकाळी आपली कामे आटोपून लोकांना येण्यासाठी रेल्वे सोईची आहे. माढा आणि मोहोळ भागातील उद्योगधंद्याच्या वाढीसही रेल्वेचा फायदा –Ö»ÖÖ. ‡ŸÖ¸ü ¾ÖÆüÖŸÖकीपेक्षा रेल्वेचा वाहतूक खर्च कमी असल्याने आर्थिक बचत –ाली त्यामुळे माढा व मोहोळ तालुक्याच्या आर्थिक विकासाला हातभार लागण्यास मÖ¤üŸÖ –ाल्याचे दिसून येते.

५.८.२. रस्ते विकास :

कोणत्याही देशाचा विकास हा तेथील दळणवळण व वहातुकीच्या मार्ग व साधनावरती अवलंबून असतो. जगातील प्रगतशील देशाच्या विकासात रस्ते व दळणवळण यांचा फार मोठा हिस्सा असल्याचे दिसून येते. मोहोळ येथील पेनूर मध्ये काही जमीन रस्त्यासाठी संपादित केल्याचे दिसून येते.[77] 3ÖÖ¸üŸÖ Ã¾ÖÖŸÖ¡Ö –ाल्यानंतर रस्ते विकासाकडे ज्या दृष्टीने पाहणे गरजेचे होते तसे पाहिले गेले नाही. तरी देखील –ालेल्या विकासात अतिशय महत्वाचे योगदान असल्याचे दिसून येते. पुणे-सोलापूर रोड, लांबोटीपासून वेणेगाव ¸üÃŸÖÖ, ´ÖÖÆüÖÔ-पंढरपूर रस्ता, कुर्डूवाडी-²ÖÖ¿Öá ¸स्ता, माढा स्टेशन ते शेटफळ, कुर्डूवाडी-´ÖÖÔ×¿Ö¸üÃÖ ¸üÃŸÖÖ, करमाळा-कुर्डूवाडी रस्ता, अनगर ते अनगर रेल्वे स्टेशन, मोहोळ स्टेशन ते वडवळ, सोलापूर-¯Öœü¸ü¯Ö¸ü ¸üÖ>ü

व्हाया कुरुल यासाठी जमीन संपादित केली होती. सोलापूर जिल्ह्यातून मुंबई-हैद्राबाद राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक ९ जात असून माढा आणि मोहोळ तालुक्यातून ९५-९६ कि. मी. जात असल्याने या दोन्ही तालुक्यातील राज्यमार्ग मोठ्या प्रमाणात जोडले गेले आहेत. त्यामध्ये बा¿Öá-कुर्डूवाडी-¯Öœ¸ü¯Ö¸ü, ²ÖÖ¿Öá-´ÖÖÆÖôû-मंगळवेढा, तुळजापूर वैराग-´ÖÖœÖ-कुर्डूवाडी, पुणे-ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, ´ÖÖÆÖôû-¯Öœ¸ü¯Ö¸ü, ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü-´ÖÖÆÖôû-कí>¾ÖÖ>ß-नगर असे राज्यमार्ग जोडले असल्याने माढा व मोहोळ तालुक्यांचा संबध संपूर्ण देशाची या राज्य ¸ÖÂ™्रीय महामार्गामुळे स्थापिŸÖ ÆÖŸÖ †ÖÆŸÖ.[78]

´ÖÖœÖ ¾Ö ´ÖÖÆÖळ तालुक्यात पंचायत समिती कुर्डूवाडी-माढा आणि मोहोळ पंचायत समिŸÖß ´ÖÖÆÖôû तसेच जिल्हा परिषद सोलापूर बांधकाम विभाग सोलापूर यांचेमार्फत कांही प्रमाणात कच्चे रस्ते तयार करून खेडी शहरांना जोडण्याचा प्रयत्न केला. त्याचा परिणाम असा –ालेला दिसतो की, खेड्यापाड्यातील शेतकऱ्यांचा उत्पा¤ŸÖ ¿ÖŸÖ´ÖÖ»Ö, ³ÖÖ•Öß¯ÖÖ»ÖÖ "¬Ö™¶Ö-´ÖÖŠ¶Ö ¾ÖÖÆŸÖकीच्या साधनामधून शहरापर्यंत पोहचवता आल्याने त्यांना आर्थिक फायदा होत असल्याचे दिसते. खाजगी वहानाची वाहतूक शेतकऱ्यांच्या बांधापर्यंत-दारापर्यंत जात असल्याने उत्पादन वाढीस चालना मिळाली. दूध उत्पादनामध्ये मोठ्या प्रमाणात ¾ÖÖœ –ÖÖ»Öß. वहातुकीच्या साधनामुळे छोट्या वहातूकदारांचा आर्थिक फायदा होत असल्याने वहाना“Öß संख्या वाढली.

माढा आणि मोहोळ तालुक्यात इंग्रजानी रेल्वेमार्ग सुरू त्याचबरोबर कांही कच्चे पक्क्या रस्त्या“Ö जाळे विणले. स्वतंत्र भारतात यामध्ये ´ÖÖŠ¶Ö प्रमाणात वÖœ –ाली. कुर्डूवाडी जुने (²ÖÖ¿Öá रोड) या शहराचा अतिशय वेगाने विकास –ाला. पुढे जक्शंन बनल्याने देशातील प्रमुख शहरांना राज्यांना हे शहर जोडले गेले. त्यामुळे व्यापार उद्योग, बाजारपेठा वाढल्या. शहराचा विकास –ाल्याने तालुक्यातील लोकांच्या गरज भागविण्यास मदत –ाल्याने माढा तालुक्याच्या विकासात मोठा हातभार लागला. मोहोळ शहरदेखील रेल्वेमार्गाने व राष्ट्रीय महामार्ग जोडले असल्याने बाजारपेठेचा विकास –ÖÖ»ÖÖ. खेडी रेल्वेबरोबरच राष्ट्रीय, ¸ाज्य मार्गाबरोबर कच्च्या-¯ÖŒŒया रस्त्यांनी जोडल्याने खेड्यातील लोकांच्या नित्याच्या गरजा भागवल्या जाऊ लागल्या. व्यवसाय वाढले त्यामुळे माढा व मोहोळ तालुक्यांच्या आर्थिक विकासाला रेल्वे व रस्त्यांचा हातभार लागल्याचे दिसून येते.

संदर्भ साधने

1) ´Ö»ÖÖखŸÖ, ×सताराम गायकवाड, सदन शेतकरी, गायकवाड वस्ती, उपळाई बु. ŸÖÖ. ´ÖÖœÖ ×•Ö. ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸, 2 ऑगस्ट २012.

2) मुलाखत, –ाडबुके मदन, किराणा मालाचे व्यापारी, उपळाई बु. ता. माढा जि. सोलापूर, ३ सप्टेंबर 2012.

3) K. R. Kukarni, Theory & Practice Of Operation In India, Vol- 2, Published By Bombay, Oct. 1958, p. 126.

4) सहाय्यक निंबधक, सहकारी संÃ£ÖÖ, ´ÖÖœÖ-मोहोळ यांचे कार्यालयिन दप्तरावरुन, १६ जानेवारी 2010.

5) सहाय्यक निबंधक, सहकारी संस्था कार्यालय मोहोळ यांचे कार्यालयिन माहितीवरुन, 6 जानेवारी 2010.

6) Tandon B. K., Monetary Banking and Fianacial Development, Swastik Publication's, Delhi, 110094(India), First Published, 1912, P. 238.

7) भारतीय Ãटेट बँक शाखा माढा, नामफलकावरुन, २ मार्च २०१०.

8) मुलाखत, कांबळे बिरु, उपशाखाधिकारी, भारतीय स्टेट बँक शाखा मोहोळ, १८ जानेवारी २०१२.

9) मुलाखत, पाचकुडवे, मॅनेजर, भारतीय स्टेट बँक शाखा, माढा, २ फेब्रुवारी २०१०.

10) भारतीय स्टेट बँक शाखा मोहोळ, यांचे कार्यालयिन पत्रावरुन, २५ फेब्रुवारी २०१०.

11) मुलाखत, देशपांडे, कर्ज वितरण अधिकारी, भारतीय स्टेट बँक शाखा मोहोळ, ४ जानेवारी २०१२.

12) मुलाखत, पाटील शेतकी अधिकारी, भारतीय स्टेट बँक शाखा मोहोळ, १८ जानेवारी २०१२.

13) भारतीय स्टेट बँक शाखा माढा व मोहोळ, यांचे कार्यालयिन पत्रावरुन, ११ नोव्हेंबर २०१३.

14) मुलाखत, साळुंखे जगदीश, विपणन व वसुली अधिकारी, भारतीय स्टेट बँक शाखा, माहोळ, २५ ±ú²Ö¾ÖÖ¸ß 2010.

15) भारतीय स्टेट बँक शाखा माढा व मोहोळ, यांचे कार्यालयिन पत्रावरुन, ३ ते ५ जुलै २०१०.

16) स्टेट बँक ऑफ इंडिया शाखा माढा, यांचे कार्यालयिन पत्रावरुन, 2 ±ú²Ö¾ÖÖ¸ß 2010.

17) मुलाखत, खरात, कृषी कर्ज वितरण अधिकारी, भारतीय स्टेट बँक शाखा मोहोळ, ३१ जुलै २०१३.

18) मुलाखत, पाटील, कृषी अधिकारी, भारतीय स्टेट बँक शाखा मोहोळ, १३ जानेवारी २०१३.

19) बँक ऑफ इंडिया शाखा मोहोळ, यांचे कार्यालयिन ¤¯ŸÖ¸Öवरुन, २९ जानेवारी २०१०.

20) मुलाखत, देवकते सी. बी., बँक ऑफ इंडिया, शाखा मोहोळ, ३० जानेवारी २०१०.

21) Sing S. K., Bank Regulation, Discovery Publication, New Delhi, 2009, p. 20.

22) Bedi R. D., Theory & Practice Of Co-Operation, 1967. p. 10.

23) रसाळ राजेंद्र, व इतर भारतातील बँक व्यवसाय आणि सहकार सक्सेस पब्लिकेशन पुणे, जून २००९, ¯ö. 72.

24) मनोगत, परिचारक सुधाकर रामचंद्र, लोकप्रतिनिधी, माजी चेअरमन, सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्यादित Ãööü»ööü¯ö¸üü, वार्षिक अहवाल, 1999-2000, ¯ö. 12.

25) स्मृतीग्रंथ, सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक सुवर्णमहोत्सव, Ãö¯ö™2ö¸ü,ü 1968, ¯ö. 7.

26) वार्षिक अहवाल, सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्यादित सोलापूर, १९९०-91, ¯ö. 3.

27) वार्षिक अहवाल, सोलापूर ×•ल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्यादित Ãööü»ööü¯ö¸üü, 2005-06, ¯ö. 15.

28) मुलाखत, उत्पात आ. एल., सर व्यवस्थापक, सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्यादित सोलापूर, 3 ´ö 2010.

29) वार्षिक अहवाल, सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, मर्यादित सोलापूर, 2002-2003, ¯ö.25

30) मुलाखत, पाटील एन. डी. सरव्यवस्थापक, सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्यादित Ãööü»ööü¯ö¸ü,ü 3 नोव्हेंबर 2010.

31) मुलाखत, देशमुख सुभाष, कü×Âö आधिकारी, सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक शाखा, मोहोळ, 31 जानेवारी 2010.

32) जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रना, सोलापूर, पंचायत समिती मोहोळ यांचे स्वर्णजयंती ग्रामस्वराज्य रोजगार योजना कार्यालयिन रेकॉर्डवरुर, ३ डिसेंबर 2009.

33) वार्षिक अहवाल, सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्यादित सोलपूर, 1995-096, ¯ö. 26.

34) वार्षिक अहवाल, सोलापूर जिल्हा मध्य. सह. बँक मर्यादित सोलापूर, १९९९-2000, ¯ö. 27.

35) वार्षिक अहवाल, सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सह. बँक सोलापूर, २००५-06, ¯ö. 27.

36) Kulkarni K. R., Theory & Practice Of Co-Operation In India & Abod, Vol- 3, p. 481.

37) •ööü¿öß Ãöß. जे., सहकाराचा विकास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर द्वितीय आवृत्ती, जून २०१०, पृ. ६४.

38) मुलाखत, कादे एस. डी., अधिक्षक, 3ö-विकास बँक मोहोळ, 5 ´ö 2010.

39) मुलाखत, पाटील अे. <Ãö. बँक अधिकö¸üß, 3ö-विकास बँक माढा, 25 ×>Ãö²ö¸ü 2011.

40) मुलाखत, फाटे एन. व्ही चेअरमन, मोहोळ अर्बन का-ऑप. बँक लि. मोहोळ, 29 जानेवारी 2011.

41) वार्षिक अहवाल, मोहोळ अर्बन का-ऑप. बँक, लि. मोहोळ, २००५-06, ¯ö. 3.

42) मुलाखत, शिंदे सु. अ., सिनीअर ऑफिसर, मोहोळ अर्बन का-ऑप. बँक लि. मोहोळ, १३ जून २०१२.

43) मुलाखत, शिंदे एन. बी., ऑफिसर, मोहोळ अर्बत कöü-ऑप. बँक. लि. मोहोळ, 3 •ö»ö 2012

44) वार्षिक अहवाल, मोहोळ अर्बन कÖ-ऑप बँक लि. मोहोळ, 2005-06, ¯Ö. 18.

45) वार्षिकअहवाल, मोहोळ अर्बन कÖ-ऑप. बँक लि. मोहोळ, 2006-07, ¯Ö. 7.

46) मुलाखत पठाण, एस. एच., व्यवस्थापक, सावित्रीबाई फुले, महिला नागरी सहकारी पतसंस्था मर्यादित ´ÖÖêÆüÖôû, 31 ´Ö 2010.

47) मुलाखत, फाटे संगीता एन., चेअरमन, सावित्रीबाई फुले, महिला नागरी, सहकारी पतसंस्था मोहोळ, 13 जानेवारी 2010.

48) वार्षिकअहवाल, सावित्रीबाई फुले महिला नागरी पतसंस्था मर्यादित मोहोळ, २००१-02, ¯Ö. 17.

49) मुलाखत जाधव अनिता, व्हाईस चेअरमन, सावित्रीबाई फुले महिला नागरी सहकरी पतसंस्था मर्यादित ´ÖÖêÆüÖôû, 27 •Ö»Ö 2012.

50) वार्षिक अहवाल, प्रियदर्शिनी नागरी सहकारी ¯ÖŸÖÃÖÓÃ£ÖÖ, ´ÖÖêÆüÖôû, ×•Ö. ÃÖÖê»ÖÖ¯Öã¸ü, 1991-92, ¯Ö. 5.

51) ¾ÖÖÙÂÖÛúú †ÆüÛ¾ÖÖ»Ö, प्रियदर्शिनी नागरी सहकारी संस्था मर्यादित मोहाळ, २००२-03, ¯Ö. 10.

52) वार्षिक अहवाल, प्रियदर्शिनी नागरी सहकारी पतसंस्था, मोहोळ, 2004-05 ¯Ö. 10.

53) मुलाखत, जाधव, प्रियदर्शिनी, नागरी सहकारी पतसंस्था मर्या×¤üŸÖ ´ÖÖêÆüÖôû, 3 जानेवारी 2013.

54) मुलाखत, आदलिंगे दत्तात्रय प्रभारी व्यवस्थापक, प्रियदर्शिनी नागरी सहकारी पतसंस्था, मोहोळ, 31 ´Ö 2012.

55) ¾ÖÖर्षिक अहवाल, प्रियदर्शिनी नागरी ÃÖÆüकारी पतसंस्था, मोहोळ, 2001-02, ¯Ö. 19.

56) मुलाखत, चौधरी एस. एन., व्हईस चेअरमन, प्रियदर्शिनी नागरी सहकारी ¯ÖŸÖÃÖÓÃ£ÖÖ, ´ÖÖêÆüÖôû, 1 ±êú²ÖÎã¾ÖÖ¸üß 2012.

57) ´Öã»ÖÖÜÖŸÖ, ¯ÖÖ™üß»Ö †Ö¸ü. ²Öß., संस्थापक चेअरमन, मोहोळ नागरी सहकारी ¯ÖŸÖ¯Öã¸ü¾ÖšüÖ ÃÖÓÃ£ÖÖ, मर्यादित, ´ाोहोळ, २४ जानेवारी 2013.

58) वार्षिक अहवाल, मोहोळ नागरी सहकारी ¯ÖŸÖ¯Öã¸ü¾ÖšüÖ ÃÖÓÃ£ÖÖ ´ÖÖêÆüÖô, 2006, ¯Ö. 6.

59) वार्षिक अहवाल, मोहोळ नागरी सहकारी ¯ÖŸÖ¯Öã¸ü¾ÖšüÖ ÃÖÓÃ£ाा, मर्यादित मोहोळ, २००५-06, ¯Ö. 5.

60) ´Öã»ÖÖखत, कोरे एच. एस.शाखाधिकारी, मोहोळ नागरी सहकारी ¯ÖŸÖ¯Öã¸ü¾Öšा संस्था, मोहोळ, शाखा-बेगमपर, 1 जानेवारी 2013.

61) वार्षिक अहवाल, स्वामी समर्थ ग्रामीण बिगरशेती सहकारी ¯Öतसंस्था मर्यादित ×¾Ö÷Ö»Ö¾ÖÖ›üß ŸÖÖ. ´ÖÖœüÖ, 1999-2000, ¯Ö. 03.

62) »Öेखा परिक्षण अहवाल, Ã¾ÖÖ´Öß ÃÖ´Ö£ÖÔ ¯ÖŸÖÃÖÓÃ£ÖÖ, ×¾Ö÷Ö»Ö¾ÖÖ›üß, 2005-06, ¯Ö. 07.

63) स्वामी समर्थ ग्रामीण बिगर शेती सहकारी पतसंस्था मर्यादित विठ्ठलवाडी, †Ö>ß™ü ´Ö´ÖÖ., 2005-06. ¯Ö. 14.

64) उद्योग फाईल, चंद्रमौळी औद्योगिक सहकारी वसाहत मर्यादित ´ोहोळ, कार्यालयिन माहितीवरुन, १ जून 2012.

65) वार्षिक अहवाल, चंद्रमौळी औद्योगिक सहकारी वसाहत मर्यादित मोहोळ, २००५-06, ¯Ö.7.

66) मुलाखतÖ, कोठारी किरण भाई, कोठारी ¯ÖÖ‡¯Ö, ¯ÖÖ. ×»Ö. ´ÖÖÆÖêôÖ, “Ö¦´ÖÖêôß †Öद्योगिक वसाहत, मोहोळ, 16 ±ú²ÖÎã¾ÖÖ¸üß 2010.

67) ऑफिस रेकार्ड, कोठारी ¯ÖÖ‡¯ÃÖ ¯ÖÖ. ×»Ö. ´ÖÖÆÖêôÖ, 16 ±ú²ÖÎã¾ÖÖ¸üß 2010.

68) मुलाखत, शेळके यु. डी. जनरल मॅनेजर, वर्धमान फर्ट्रिलाय–र ॲन्ड सिडस् प्रा. लि. कोळेगांव, मोहोळ, 9 जानेवारी 2010.

69) मुलाखत, सय्यत डी. पी., अधिक्षक, वर्धमान फर्ट्रिलाय–र ॲन्ड सिडस् प्रा. लि. कोळेगांव, मोहोळ, ±ú²ÖÎã¾ÖÖ¸üß 2010.

70) ×¾Ö¿ÖÖ»Ö निर्मिती ¯ÖÖ. लि.कोळेगाव-मोहोळ, यांच्या कार्यालयिन माहितीवरुन , 2 जानेवारी 2010.

71) मुलाखत, पाटील सी. एस., मुख्यव्यवस्थापक, विशाल निर्मिŸÖß ¯ÖÖ. लि. कोळेगाव-´ÖÖÆÖêôÖ, 2 जानेवारी 2010.

72) मुलाखत, पवार, मॅनेंजर, श्री राम टायर ट्रेडिंग वर्क्स चंद्रमौळी औद्योगिक ¾ÖÃÖÖÆŸÖ, ´ÖÖÆÖêôÖ, 12 ´ÖÖ“Ö 2010.

73) ´Öã»ााखत, घाडगे, मॅनेंजर, सूर्या टायर वर्क्स चंद्रमौळी औद्योगिक सहकारी वसाहत मोहोळ, 17 ±ú²ÖÎã¾ÖÖ¸üß 2010.

74) दैनिक लोकमत, दैनिक तरूण ³ÖÖ¸üŸÖ, ÃÖÖ»ÖÖ¯Öã¸ü †Ö¾ÖÖ¢Öß, 1 ´ÖÖ“Ö 2010, ¯Ö. 5.

75) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, सोलापूर जिल्हा. २०००-०१ तक्ता क्र. ९. ५, ¯Ö. 64.

76) ¤निक लोकमत, सोलापूर, २ माच 2010, ¯Ö. 6.

77) R. D. File No. 3459/45, 1930, P. 46. (Bombay Archives)

78) Third Revision Settlement Of The Madha Taluka, 1943, P. 5, 7.

प्रकरण सहावे

^¯ÖÃÖÖÆüÖ¸

प्रास्ताविक :

' ÃÖÖ»ÖÖ¯Öã¸ü ' Æü¾Öê ¯ÖÛ¿“Ö´Ö ´ÖÆüÖ¸üÖÂ™ïतील एक महत्वाचा जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. येथील '“ÖÖ¤ü¸ü' आणि ' टर्किस टॉवेल ' जगामध्ये प्रसिध्द आहेत. ¯ÖÛ¿“Ö´Ö ´ÖÆüÖ¸üÖÂ™ÒüÖŸÖß»Ö ३१ तालुके सतत दुष्काळी म्हणून ओळखले जातात. केंद्र सरकारने नियुक्त केलेल्या ¯ÖÖ¸üसदानी समिती सन १९६०, केंद्रीय जलसिंचन आयोग सन १९६२, सुकथनकर समिती सन १९७३, सुब्रम्हन्यम समिती यांनी सोलापूर जिल्ह्यातील माळशिरस तालुका वगळüŸÖÖ ‡Ÿü¸ü ÃÖ¾ÖÔ तालुके अवर्षण प्रवण म्हणून मान्यता दिलेली होती. यामध्ये माढा आणि मोहोळ या दोन तालुक्यांचा समावेश होतो.

या दोन्ही तालुक्यातून भीमा, सीना, भोगावती, नाग-ारी अशा लहान मोठ्या नद्या ¾ÖÖÆüŸÖÖŸÖ. ³Öß´ÖÖ नदीचा अपवाद सोडला तर पावसाळ्यानंतर इतर नद्या सतत क¸üß›üÖ ¯Ö›üŸÖÖŸ. भीमा नदी पुणे जिल्ह्यात भीमा शंकर डोंगरात उगम पावून ती उत्तरेकडून दक्षिणेकडे दोन्ही तालुक्यातून १०० मैला पेक्षा जास्त प्रवास करुन कर्नाटकात ¾ÖÆüŸ जाते. तर सीना नदी Æüß अहमदनगर जिल्ह्यात उगम पावून या दोन्ही तालुक्यातून वहात जावून पुढे भीमेला कुडल तालुका दक्षिण सोलापूर येथे मिळते. या नदीकाठचा काही सकल भूप्रदेश सोडला तर दोन्ही तालुक्यात पाण्याचे दुर्भिक्ष असते.

माढा व मोहोळ तालुक्यातील ८० टक्के जमीन जिरायत होती. या दोन तालुक्यातील जमीन ही मोठ्या प्रमाणात मुरमाड स्वरुपाची आहे. सिंचनासाठी व पिण्याच्या पाण्यासाठी हे तालुके बहुतांशी विहीरी व कुपनलिका यावर अवलंबून होते. त्यामुळे नगदी पिकांचे उत्पादन फार कमी प्रमाणात येत असे. रब्बी आणि खरीपात प्रामुख्याने ऊसाचे उत्पादन घेतले जाई. माढा उपविभागामध्ये पंढरपूर पासून उत्तरेला 12 मैलावर ब्रिटिश काळातील प्रसिध्द येवती-†ÖÂ™ü Ÿö»ÖÖ¾Ö †ÖÆê. या तलावाचे बांधकाम जुलै १८८१ मध्ये पूर्ण -ाले. या ठिकाणीच २० फेब्रुवारी १८१८ मध्ये इंग्रज-मराठे यांच्यात आष्टी येथ »ÖœÖ‡ -ाली. या आष्टीच्या लढाईत मराठी सत्तेचे शेवटचे सेनापती नरवीर बापूजी गोखले धारातिर्थी पडले. याच तलावाच्या पि¸üÃÖ¸üÖŸÖ असलेली त्यांची समाधी ऐतिहासिक घटनेची साक्ष देत उभी आहे.

‹êŸÖÆüÖ×ÃÖक घटनांचा विचार केला असता या दोन्ही तालुक्यांना ऐतिहासिक वारसा असल्याचे दिसून येते. माढा तालुक्यातील अरण गावचे संत सावता माळी, लऊळ येथील संत कुर्मदास महाराज,

वाकाव येथील संत माणकोजी बोधले महाराज, चिंकहिल येथील सरस्वतीनंद स्वामी महाराज या संतानी ¬ÖÖÙ´Öक ¾ÖÖ¸ÃÖÖ निर्माण करून ठेवल्याने भागवत धर्माची पताका आजही दिमाखात फडकतांना दिसून येते. वारकरी पंथाचा प्रसार या विविध संतानी दोन्ही तालुक्यात केल्याने अनेक वर्षापासून लोक पांडूरंगाच्या ओढीने लोक पंढरपुरास जातात. पेशव्यांचा सरदार सदाशिव मानकेश्वर यांनी टेंभुर्णी येथे बांधलेला राजवाडा, माढा येथे रावरंभा निंबाळकर यांनी बांधलेला भूईकोट किल्ला, माढेश्वरी देवीचे भव्य मंदिर, वाकाव येथील गंडेश्वर मंदिर, खैराव येथील सोमनाथ मंदिर, अफजल खान स्वारी वेळी सन १६५९ च्या दरम्यान ¯Öœ¸¯Ö¸च्या विठ्ठलाची मूर्ती दडवून ठेवलेले माढा येथील विठ्ठल मंदिर प्रसिध्द आहे. त्याचबरोबर पांडव वनवासाच्या आणि अ–ÖÖŸÖ ¾ÖÖÃÖÖŸÖ ×±ú¸ŸÖ †ÃÖŸÖना मोहोळ तालुक्यातील पोफळी येथे पांडवांचा ´Öक्काम पडला असल्याची अख्यायिका सांगणारे गाव आजही अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. धर्मराजाचे मंदिर ही तेथे पहावयास मिळते. मोहोळ येथील देशमुखांची गढी, मोहोळ व वडवळ येथील प्रसिध्द नागन्नाथ मंदिरे. येथील यादवकालीन भानेश्वर, निलकंठेश्वर ही दोन ´Ö×¤¸ü Æ´ÖÖ›¯Ö£Öß ¿Öî»Öß“Öß पहावयास मिळतात. कोरवली, परमेश्वर पिंपरी व नरखेड येथील सिध्देश्वर मंदिरे अंकोली येथील भैरवनाथ ´Ö×¤¸ü, पापरी येथील महादेवाच्या मंदिराचा जिर्नोध्दार बुवा साहेब महाराजांनी केल्याचे उल्लेख सापडतात. †¿Öß ¬ÖÖÙ´Öक परंपरा सांगणारी हेमाडपंथी येथे मंदिरे दिसून येतात.

सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकुट यांच्या कालावधीमध्ये दक्षिणेमध्ये पैठण, तेर, सिध्दापूर, कराड ही व्यापारी केंद्रे होती. या व्यापारी केंद्रांना जोडणारे व्यापारी मार्ग कराड, मंगळवेढा, कुडल, सिध्दापूर, देगांव, तेर, पैठण (प्रतिष्ठान) पितळखोरे, आग्रा, मथुरा व अरब राष्ट्रांशी चालनारा व्यापार हा मोहोळ तालुक्यातून जाणाऱ्या व्यापारी मार्गाने चालत असल्याचे उल्लेख सापाडतात. यावरून प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळात देखील या तालुक्यांना महत्वांची प्रतिष्ठा असल्याचे दिसून येते.

१२ जानेवारी १६६६ मध्ये मि–र्राजा जयसिंह याला जाणारा नजराना-खजिना देगांव (वाळूज) परीसरात लुटल्याचे उल्लेख सापाडतो. मोघल बादशाह औरंगजेब याचा बेगमपूर ब्रम्हपुरी येथे सन १६९४ ते १६९८ चार वर्षे मुक्काम होता. ब्रम्हपूरीला असताना घोडे बांधण्याची जागा व घोडे पाणी पिण्यास यŸÖ असलेल्या जागी घोडेश्वर गाव वसल्याचे दिसून येते. औरंगजेब बादशाहाला मराठ्यांच्या सर्व हालचालीची बातमी सांगणारा हरकाऱ्या 'राजेभाष्कर' याची समाधी मोहोळ परिसरात आहे. कोल्हापूर संस्थानचे ¯ÖÖ“Ö¾Öê छत्रपती शहाजी उर्फ बुवासाहेब महाराज तुळजापूरला भवानी मातेच्या दर्शनाला जात असताना येवती येथे मुक्काम पडला. तेथेच १९ नोव्हेंबर १८३८ मध्ये त्यांचा मृत्यू –ााला. येवती येथील त्यांची समाधी इतिहासाची साक्ष देताना दिसून येते.

†Æमदनगरची निजामशाही विजापूरच्या अदिलशाहीची हैद्राबाच्या निजामाची सत्ता या दोन्ही तालुक्यांतील कांही प्रदेशांवर असल्याचे दिसून येते. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात आणि संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत या दोन्ही तालुक्याचे महत्वाचे योगदान राहिले आहे. कुर्डूवाडीचे भिसे, पिंपळनेरचे ×¾Ö÷»Ö¸Ö¾Ö ØÖ¿Ö¤, मोडनिंबचे प्रभाकर साठे, उपळाई येथील महादेव शेटे, अरणचे हरिभाऊ शिंदे, माढ्याचे गणपतराव साठे, कानडे, वाकावचे भुसारे मोहोळ येथील संभाजीराव गरड, दत्तू गायकवाड, पाटकूल येथील देशमुख, मुनी महाराज, दामोदर प्रसाद तिवारी, हुशेन साहेब, रसिद साहेब पाटील, शामरÖ¾Ö ³ÖÃÖ, श्रीरंग काटकर, तुकाराम माळी, बाजीराव काशीद, दत्तात्रय चौधरी, विनायक गणेश देशपांडे इत्यादींचा समावेश होता. चिंचोली येथील शाहीर धुलाप्पा, उपळाई येथील किसन आखाडे, मोहोळ येथील शाहीर विश्वासराव फाटे यांनी डफाच्या निनादाने संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला मोलाची प्रेरणा दिली. स्वातंत्र्यानंतर या दोन्ही तालुक्यांमध्ये थोर राजकीय नेत्यांनी भेटी दिल्या आहेत. त्यामध्ये पंडीत जवाहरलाल नेहरू, ‡×¤¸Ö गांधी, यशवंतराव चव्हाण, नागनाथ आण्णा नाईकवाडी, अटलबिहारी वाजपेई, लालकृष्ण आडवानी ‡. त्यात समावेश होते.

आज माढा तालुक्यात १२० गावे व मोहोळ तालुक्यात १०४ गावे आहेत. साहित्य निर्मितीमध्येही दोन्ही तालुक्याचे योगदानÖ ´ÖÆ¢¾ÖÖ“Ö ¸Ö×Æ»Ö †ÖÆ. शाहीरी परंपरा आणि भेदीक काव्य परंपरा १२ व्या शतकात मोहोळ येथे उदयास आल्याचे दिसून येते. मोहोळ येथे सन १३९१ मध्ये ' संकट हरणी ' हा ग्रंथ †-नान सिध्दांनी लिहला. सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी लिहलेल्या प्रसिध्द असा 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथातील ४ थ्या प्रकरणाचे प्रकाशन (जाहीर वाचन) स्वतः महात्मा फुले यांनी मोहोळ तालुक्यातील मौजे कुरुल या गावी सन १८८४ मध्ये केले होते. श्री निवास जोशी यांनी 'सुधारण्यापलिकडे', प्रा. वसंत वाघमारे यांच्या प्रतिनीधीक 'कविता' हा काव्यसंग्रह, भाई विश्वासराव फाटे यांनी लिहलेली 'भटकंती' व 'एका विश्वासाची कथा' ही पुस्तके ´ÖÆ¢¾ÖÖ“Öß ¾ÖÖ™üÖ¯Ö.

¯ÖÃ¯Öत प्रबंधाच्या पहिल्या प्रकरणामध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील सतत दुष्काळाच्या छायेत राहणाऱ्या ´ÖÖœÖ †ाणि मोहोळ तालुक्याला फार मोठा ऐतिहासिक वारसा लाभला आहे. प्राचीन मध्ययुगीन आणि आधुनिक काळात अनेक राजकीय स्थित्यंतरे -ÖÖ»Öली आहेत. अनेक सत्ताधिशांच्या राजवटी या दोन्ही तालुक्यांनी पाहिल्या आहेत. या दोन्ही तालुक्यांना शाहीरी परंपरा लाभलेली आहे. या दोन्ही तालुक्यात विशेष असे मोठे डोंगर नाहीत, जमीन मुरमाड स्वरुपाची आहे. संत सावता माळी, संत कुर्मदास, नागनाथ महाराज यासारख्या संत महात´याचा धार्मिक वारसा या दोन्ही तालुक्यांना लाभला आहे. अनेक ऐतिहासिक वारसा सांगणारी हेमाडपंथी शैलीची मंदिरे पहावयास मिळतात. हवामान उष्ण व कोरडे असून पर्जन्यमान

अतिशय कमी प्रमाणात आहे. वार्षिक सरासरी प्रमाण ५३४.४ मी. मी. आहे. वेगवेगळ्या प्रकारचे पशुपक्षी ¾Ö प्राणी पहावयास मिळतात. या दोन्ही तालुक्यांच्या आर्थिक विकासास अनेक राजकीय व्यक्तींनी योगदान दिल्याचे पहावयास मिळते. नद्यांच्या किनाऱ्यावरील सुपीक भागा सोडला तर हलकी ते मध्यम स्वरुपाची जमीन असल्याने रब्बी आणि खरीप पिकामध्ये भूसार पिके घेतली जातात, तर कांही प्रमाणात फळबागा आहेत. या दोन्ही तालुक्यात खरीप आणि रब्बी पीक मोठ्या प्रमाणात घेतली जात असल्याचे दिसते. वार्षिक पर्जन्याचे सरासरी प्रमाण अनुक्रमे ५३४.४ मी.मी. व ६५३ मी.मी. असल्याचे दिसते. पर्जन्याचे प्रमाण कमी असल्याने शेतीला पूरक व्यवसायासाठी पशुधन मोठ्या प्रमाणात सांभाळले जाते. त्यामुळे दुग्ध व्यवसायाला चालना मिळाल्याचे दिसून येते. लोकसंख्या वाढीचे प्रमाणही सरासरी आहे. लोकसंख्या वाढीचे संभाव्य धोके लक्षात आल्याने कुटुंब नियोजनाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात होत असल्याचे दिसते. माढा आणि मोहोळ तालुक्यात आठ आजारावर चालनारी, मुत्रपिंडाच्या आजारावर चालनारी, घटसर्फ मर्दिनी, जेस्ठ मध, पुत्र प्राप्तीसाठी उपयुक्त असलेली अग्निमंथ किंवा टाकळी, मुतखड्यासाठी लागणÖ¸Ö विलायची चुका अशा वनौषधी आढळून येतात.

¯ÖÖ¾ÖसाÖचे प्रमाण कमी असल्याने कमी पाण्यावरती येणारे खरीप व रब्बी पिके घेतली जातात. फळबागा लागवडीकडेही शेतकऱ्यांचा मोठ्या प्रमाणात कल वाढत असल्याचे दिसून येते. या दोन्ही तालुक्यात कांही टेकड्या देखील आहेत. त्यामध्ये चिंचगाव टेकडी, भूताष्टे येथील गुमट बाबा टेकडी, उपळई बु. येथील महादेव टेकडी, वाघोली वाडी टेकडी, पिंपरी नजिक टेक›ß ¯ÖÃÖ¬Ö¤ü †ÖÆüÖ. दुष्काळाची तर सतत परंपरा असल्याचे दिसून येते. पावसाचे प्रमाण सतत कमी असल्याने दुष्काळाची तिव्रता लगे“Ö जाणवते. या दोन्ही तालुक्यातील शिल्प¾Ö³Ö¾Öामध्ये Æ´ÖÖ›ü¯ÖÓ£Öß ¿Ö»Öß“Ö ¾Öाडे, हुडे, मंदिरे दिसून येतात. त्याच बरोबर धारतिर्थी पडलेल्या विरांच्या कथामधून सतीगळ, पशुगळ, पशुदर्श, मातृ विरगळ असे विरगळ निर्माण –ÖÖ»Ö. असे विरगळ ´ÖÖœü¾Ö, ™ü³Öर्णी, आष्टी, मोहोळ, बेगमÖपूर, या ठिकाणी आढळून येतात.

³ÖÖ¸üŸÖ Ã¾ÖÖŸÖÓ¡Ö –ाल्यानंतर या दोन तालुक्यातील बहुजनाचा विकास करण्यासाठी अनेक शाळा सुरू –ाल्याने जनजागृती मोठ्या प्रमाणात –Öाल्याचे दिसून येते. सहकाराचा पाया घालणारे सोलापूर जिल्ह्याचे पहिले सहकार महर्षी गणपतराव साठे यांनी महत्वाचे योगदान दिल्याचे दिसून येते.

दुसरे प्रकरण हे कृषिसंबधी असून या प्रकरणात माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील शेती उजनß धरण होण्यापूर्वीची परिस्थिती, पाणी पुरवठ्याची साधने कोणती होती, उजनी धरणातून पाणी पुरवठा –ाल्यानंतर पीक पध्दतीमध्ये –ÖÖ»Ö»ÖÖ ²Ö¤ü»Ö, ³Öß´ÖÖ-सीना जोड कालव्याने सीना नदीला पाणी सोडल्यानंतर आणि कोल्हापूर पध्दतीच्या बंधाऱ्यामधून शेतीला पाणी पुरवठा –ाल्याने बागायती क्षेत्र वाढून ऊसा सारखे

पीक मोठ्या प्रमाणात वाढले. त्यातून आर्थिक विकास कसा झाला. इत्यादी घटकांचा अभ्यास करण्यात आले आहे. शेती व्यवसायाला गती कशी मिळाली हे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. उजनी धरण होण्यापूर्वी या दोन्ही तालुक्यात शेतीला व पिण्यासाठी लागणारे पाणी विहीर, कुपनलिका यांच्या मार्गाने मिळत असायचे. पुढे सन १९८० मध्ये भीमा नदीवरती उजनी येथे धरण बांधल्याने हे धरण सोलापूर जिल्ह्याची वरदायिनी ठरल्याचे दिसून येते.

शासनाने पाणी पुरवठ्याची साधने वाढवण्यासाठी रोजगार हमी योजना, जवाहर विहीर योजना, विशेष घटक योजना मधून अनेक विहीरी, कुपनलिका, तलाव बांधले आणि पाणी अडवा पाणी जिरवा योजना मोठ्या प्रमाणात राबवली. त्याच बरोबर उजनी धरणाच्या उजव्या व डाव्या कालव्यातून या दोन्ही तालुक्यांच्या कांही भागातील शेतीस पाणी पुरवठा होऊ लागल्याने शेतीमध्ये पीक पध्दतीत बदल झाल्याचे दिसून येते. परंतु बरीचशी शेती पाण्यावाचून राहिली होती. माढा तालुक्याचे लोकप्रतिनिधी बबनराव शिंदे यांनी " धरण उशाला आणि कोरड घशाला " हे शासनाच्या लक्षात आणून दिल्याने त्यांच्या प्रयत्नातून भीमा-सीना जोड कालव्याचे काम करण्यात आले. आशिया खंडातील सर्वात मोठा जमिनीखालून बोगदा (२७ कि.मी.) खोदून उजनी धरणाचे पाणी सीना नदीत आणले. या बोगद्यातून सन २००३ पासून पाणी सोडण्यास सुरुवात झाली. दोन्ही तालुक्यात सीना नदीवर १६ ठिकणी 'कोल्हापूर पध्दतीचे' बंधारे बांधून शेतीला आणि अनेक शहारांना, गावांना पिण्याच्या पाण्याची सोय करुन दिल्याचे दिसून येते. त्याच बरोबर माढा तालुक्यातील ३६ गावासाठी सीना-माढा उपसा सिंचन योजना निर्माण केल्याने ऊस, कापूस, मिर्ची, भूईमूग, तेलबिया, फळबागा लागवडीचे क्षेत्र फार मोठ्या प्रमाणात वाढण्यास मदत झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे शेतीवर अवलंबून असणारे पुरख उद्योगधंद्यामध्ये आमूलाग्र बदल झाल्याचे दिसून येते.

माढा आणि मोहोळ तालुक्यात सामाजिक वनीकरणामार्फत अनेक योजना राबवल्याने जंगली वनस्पती वाढण्याबरोबर ससे, हरीण, काळवीट, लांडगे, कोल्हे, मोर, रानबदके, खोकड, माळढोग अशा पशुपंक्षाची संख्या वाढल्याचे दिसून येते. उजनी धरण, आष्टी-येवती धरण, पोखरापूर मध्यप्रकल्पामुळे अनेक पक्षी, पानपक्षी, पान कोंबड्या, रान बदके या सरोवर परिसरात आढळतात. कन्हेर, ढिवरा, ढोक या गोड्या पाण्यातील मासेही येथे आढळून येतात. वाढत्या जलसिंचनासाठी लागणारा विद्युत पुरवठा दोन्ही तालुक्यात महराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळामार्फत केल्याचे दिसून येते. वाढत्या उत्पादनातील माल साठवणुकीसाठी माढा, कुर्डूवाडी, अनगर, टेंभुर्णी, मोडनिंब, नरखेड, पाटकूल, पेनूर, मोहोळ या ठिकाणी गोडावून बांधण्यात आली. शेतकऱ्यांना वाढत्या उत्पन्नामधून पैसा हातात आल्याने आधुनिक पध्दतीने शेती करण्यासाठी ट्रॅक्टर सारखी आधुनिक शेती अवजारे शेतकरी वापरताना दिसून येत आहेत.

नवीन तंत्र–ानाचा उपयोग करुन शेती उत्पादन घेवून लौकीक मिळणारे शेतकरी या तालुक्यामध्ये पहावयास मिळतात. कृषिभूषण विश्वास कच¸¡- डाळींब उत्पादन, कृषिभूषण दादा बोडके- ŸÖ¾ाान पपई व नर्सरी, कृषिभूषण पांडूरंग सावŸÖ- बोर, रामचंद्र जगताप- फळबागा व ऊस उत्पादन घेणारे प्रसिध्द शेतकरी आणि त्यांचे अनुकरण करुन आपली शेती सुधारणारे अनेक लहान शेतकरी यांची संख्या दोन्ही तालुक्यातून वाढलेली पहावयास मिळते. यातून दोन्ही तालुक्याच्या शेती उत्पादनामध्ये आमूलाग्र बदल होऊन कृषि व्यवसायाला उर्जितÖवस्था आल्याने तालुक्याच्या आर्थिक विकासात भर पडल्याचे दिसून येते.

माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील कृषि उत्पन्न बाजार समित्यामुळे आणि सहकार क्षेत्रामुळे या तालुक्याचा आर्थिक विकास कसा –ाला आहे हे मांडण्याचा प्रयत्न तिसऱ्या प्रकरणात केला आहे. कुर्डूवाडी येथे सहकार महर्षी गणपतराव साठे यांच्या प्रयत्नाने १३ एप्रिल १९५० मध्ये 'कॉ×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸¡ समिती' ची स्थापना –ाली. तर मोहोळ येथे बाबुराव पाटील अनगरकर, –ानोबा कादे, ग֯¡ वकील, संभजीराव गरड यांच्या प्रयत्नामधून १४ डिसेंबर १९५४ मध्ये कृषी उत्पन्न बाजार समितीची स्थापना –ÖÖ»Öß. कृषि उत्पन्न बाजार समित्या स्थापन –ÖÖल्यामुळे शेती मालास हक्काची व नियमबध्द बाजार पेठ मिळाली तसेच योग्य भाव मिळू लागला. शेतकऱ्यांची दलाला पासून सुटका –ÖÖ»Öß. ¿ÖतकऱÍयांचा ´ÖÖ»Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸¡ पेठेपर्यंत नेण्यासाठी मदत होऊ लागली. त्यामुळे शेतीमालाची नासाडी थांबली गेली. शेतकऱ्यांना शेती मालाच्या तारणावरती उचल (आगाऊ रक्कम) मिळू लागली, शेतकऱ्यांना तत्पर सेवÖ, †Ö›ŸÖ कॉ›ŸÖÖ, सुट, सांड कमी –ाल्याने शेतकऱ्यांचा आर्थिक फायदा होण्यास मदत –ÖÖ»Öß. बाजार समित्यामुळे सावकारांकडून होणाऱ्या पिळणुकीला आळा बसला. ग्रामीण भागात दिडी दुपटीने धान्य परत देण्याची ¯Ö£ÖÖ थांबली. शेतकऱ्यांच्या हातात पैसा खेळू लागल्याने त्यांचे राहणीमान उंचावले. –ÖÖ¯Ö›ßमध्ये राहणारा शेतकरी चांगल्या घरामध्ये राहू लागल्याचे चित्र दोन्ही तालुक्यातून पहावयास मिळत आहे.

खÖ¸¤Öß-विक्री संघाच्या माध्यमामुळे शेतमालाची विक्री व्यवस्था –ाली व त्यामुळे पतपुरवठा व विक्री यांची सांगड घालता आली. शेतमाल विक्रीतील मध्यस्थांची अनिष्ठ प्रथा बंद –ÖÖ»Öß. ×²Ö-बियाणे, खते, शेतीची अवजारे यांचा पुरवठा शेतकऱ्यांना केला जाऊ लागल्यामुळे शेतकरी स्वावलंबी, काटकस¸ß बनल्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत –ाली. प्राथमिक सहकारी सोसायटया ग्रामीणÖ भागातील शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा करु लागल्या. 'एक गाव एक सोसायटी' या आदेशानुसार प्रत्येक गावात अशा प्रकारच्या सोसायटया स्थापन –ाल्याने शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा सुलभ –ाल्याने आर्थिक ¯Ö×¸ÛÃ£ÖŸÖß सुधारण्यास मदत –ÖÖ»Öß.

दोन्ही तालुक्यातील सहकारी ग्राहक भांडाराच्यामुळे सभासदांना जिवनाश्यक वस्तूंचा पुरवठा वाजवी किमतीमध्ये होऊ लागला. सहकाराच्या माध्यमातून मोहोळ तालुक्याचे दलीत नेते लक्ष्मणराव ढोबळे यांनी महात्मा फुले अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सहकारी सूतगिरणी वाघोली येथे सन १९९३ मध्ये स्थापन करुन बेकारांच्या हाताला काम मिळवून दिल्याचे दिसते. या सुतगिरणीमध्ये ५१८ लोकांना काम मिळाले आहे. शेतकऱ्यांच्या मालाला त्यामुळे योग्य भाव मिळू लागला कापसाचे उत्पादन वाढण्यास ´Ö¤ÖŸÖ –ाली. अनुसूचित जाती जमातीच्या लोकांना काम मिळाल्याने आर्थिक जीवनमान उंचावण्यास मÖ¤ÖŸÖ –ÖÖ»Öß.

´ÖÖœÖ आणि मोहोळ तालुक्यात सहकार महर्षी गणपतराव साठे, मारुती महाडिक , ×¾Ö÷»Ö¸Ö¾Ö Ø¿Ö¤Ö, नामदेवराव जगताप, विनायकराव पाटील, भाई एस.एम. पाटील, बाबुराव पाटील अनगरकर, संदिपानÖ गायकवाड, संभाजीराव गरड, साठे, शहाजीराव पाटील यांनी सहकार चळवळ सामान्यापर्यंत नेऊन पोहचविण्याचे कार्य केले. 'विना सहकार नाही उध्दार' या धोरणानुसार अनेक सहकारी संस्था सुरु –ाल्याने दोन्ही तालुक्याची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत –ाली. सोलापूर जिल्हा दूध संघाची स्थापना सन १९८१ मध्ये –ाली. त्यामुळे ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांना शेती व्यवसायाला पूरक दुग्ध व्यवसाय सुरु –ाल्याने ¯Ö¿Öãधनात वाढ –ाली. पूरक व्यवसायामुळे ग्रामीण भागात पैसा खेळू लागला.

प्रकरण चार हे साखर कारखादारीचे असून या या साखरकारखान्यांच्यामुळे ´ÖÖœÖ आणि मोहोळ तालुक्या आर्थिक विकास कसा –ाला हे याचा या प्रकरणात अभ्यास करण्यात आला आहे. हे दोन्ही तालुके अवर्षण प्रवण असल्याने भुसार पिके घेतली जात †ÃÖŸÖ. ¯Ö¸ŸÖ माढा तालुक्यात उजनी धरण –ाल्यानंतर दोन्ही तालुक्यामध्ये आर्थिक विकÖÃÖÖ“Ö ¾ÖÖ¸ê –नपाट्याने वाहू लागले. त्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे उजनी धरणाच्या उजव्या व डाव्या कालव्यातून दोन्ही तालुक्याच्या ×¾Ö×¿ÖÂ™ †¿ÖÖ भागाला पाणी मिळाल्याने कांही प्रमाणात ऊसाचे क्षेत्र वाढले. भß´ÖÖ-सीना जोड कालव्याच्या निर्मितीनंतर ऊसाचे क्षेत्र अतिशय साखर कारखान्याची गरज भासू लागली. कोल्हापूर येथील उद्योगपती भिमराव महाडिक यांनी सन १९८० मध्ये टाकळी (सिंकदर) ता. मोहोळ येथे ³Öß´ÖÖ ÃÖÆकारी साखर कारखाना सुरु केला. सन १९९९ मध्ये पिंपळनेर येथे बबनराव शिंदे यांनी विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना सुरु केला. सन २000 मध्ये अनगर येथे राजन पाटील यांनी 'लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना' सुरु केला. दोन्ही तालुक्यातील वाढत्या ऊसाला हक्काचे साखर कारखाने मिळाल्याने शेतकऱ्यांचा कल ऊस उत्पादनाकडे ¾ÖÖœ»ÖÖ. त्यामुळे खरीप आणि रब्बी हंगामध्ये घेतली जाणारी पिके ज्वारी, बाजरी, गहू, मका, हरभरा, तूर, मूग, मटकी, सर्यफूल, सोयाबीन यांचे क्षेत्र कमी –ÖÖल्याचे दिसून येते. खात्रि¿Ößर पैसा मिळवून देणारे नगदी

पीक म्हणून ऊसाचे क्षेत्र वाढल्याने शेतकऱ्यांचे आर्थिक •ÖßÖवनमान उंचावण्यास मदत —ÖÖ»Öß. तालुक्यातील साखर परदेशी बाजार पेठेत विकल्याने तालुक्याला परकीय चलन मिळण्यास मदत –ााली. रोख पैसे मिळू लागल्याने शेतकऱ्यांचे •ÖßÖवनमान उंचावण्यास मदत —ÖÖ»Öß. दोन्ही तालुक्यातील साधारणपणे ८५ हजार कुटुंबे या साखर कारखान्यावर अवलंबून असून या कारखान्याच्या अनुशंगाने हजारो इतर छोटे-माठे उद्योग निर्माण –ााल्याने बेकार लोकांना काम मिळाले. त्यामुळे तालुक्याच्या आर्थिक विकासास चांगल्याप्रकारे चालना मिळाली.

¯Ö²Ö-ÖÖ“Ö ¯ÖÖ“Öवे प्रकरण हे तीन भागात विभागले असून, तालुक्याच्या आर्थिक विकासात औद्योगिक संस्था, आर्थिक संस्था आणि दळणवळणाचे कसे योगदान राहिले आहे याचा अभ्यास करण्यात †Ö»ÖÖß †ÖÆê. प्रत्येक माणसाला आपले दैनंदिन जीवन जगत असताना येणाऱ्या अडचणीतून मार्ग काढण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या पैशाची गरज असते. ती वेळीच पूर्ण करावी लागते अशावेळी ही गरज पूर्ण करण्याचे काम पूर्वीच्या काळात दुकानदार, सावकार, व्यापारी व जमीनदार करत होते. हे ‘Ö™क लोकांचे आर्थिक शोषण करीत असत. यातून मार्ग काढण्यासाठी विविध आर्थिक संस्थाचा उदय —ÖÖ»ÖÖ. यामध्ये सरकारी बँका, सहकारी बँका, ¯ÖÖŸÖ¯Ö¸ वठा करणाऱ्या पतपेढ्या संपूर्ण देशात बँकीग क्षेत्रात अग्रेसर असणाऱ्या भारतीय स्टेट बँकेच्या माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील शाखानी आर्थिक विकासात मोठा हातभार लावला आहे. त्याचबरोबर बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ महाराष™ ¾Ö देना बँक यांचे मोठे योगदान †ÖÆê. विविध वित्तिय संस्थांचे •ÖÖôÖच तालुक्यात विणले गेले आहे.

सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक सन १९१८ मध्ये स्थापन –ााली. या मध्यवर्ती सहकारी बँकेची शाखा माढा येथे सन १९५४ मध्ये स्थापन —ÖÖ»Öß. ŸÖ¸ मोहोळ येथे सन १९४६ मध्ये सुरु करण्यात आली. माढा तालुक्यात या मध्यवर्ती सहकारी बँका एकूण २१ शाखा असून मोहोळ तालुक्यात २३ कार्यरत आहेत. शासनाच्या वेगवेगळ्या योजना मार्फत शेतकऱ्यांना, छोट्याÖ-मोठ्या उद्योगांना कर्जपुरवठा केला जात असल्याने त्यांचा आर्थिक विकास –ााल्याचे दिसून येते. त्याच बरोबर भू-विकास बँकेने देखील मध्यम मुदत व दिर्घ मुदतीचे कर्ज पुरविल्याने शेतीचा विकास मोठ्या प्रमाणात —ÖÖ»ÖÖ. ´ÖÖœÖ- मोहोळ तालुक्यातील इतर सहकारी बँकेच्या माध्यमातूनही विकास साधला आहे.

माढा आणि मोहोळ तालुक्यात असलेल्या सहकारी नागरी पतसंस्थेचे योगदान देखील खुप ´ÖÆŸ¾ÖÖ“Ö †ÖÆê. Ãमाजातील मध्यम व दुर्बल घटक, स्त्रिया, विद्यार्थी, शेतकरी, छोटे व्यवसाईक यांना आर्थिक आधार दिला आहे. दोन्ही तालुक्यातील या संस्थाचे कार्य देखील वाखनण्याजोगे आहे. ´ÖÖœÖÀ¾Ö¸ß अर्बन को. ऑप. बँक, जनता सहकारी बँक, मोहोळ अर्बन को. ऑप. बँक इत्यादी. माढा आणि मोहोळ

तालुक्याच्या उद्योग व विविध व्यवसायांना महत्वाचे स्थान आहे. दोन्ही तालुके जरी शेती प्रधान असले तÖ¸Öß उद्योगांमुळे तालुक्यांची अर्थ व्यवस्था मजबूत –ाालेली दिसून येते. त्यामध्ये मोहोळ येथील चंद्रमौळी औद्योगिक वसाहतीचे योगदान मोठे आहे. यातून २०० पेक्षा जास्त कुटुंबान रोजगार मिळत आहे. कारण येथे चालणाऱ्या उद्योगामध्ये कोठारी ॲग्रोटेक वर्धमान फर्टीलाय–रर यांची उत्पादने देशपातळी बरोबरच परदेशात देखील जात असल्याने आर्थिक विकासामध्ये मानाचा केंद्र बिंदू असल्याचे दिसून येते.

प्रकरणाच्या शेवटच्या भागात दळणवळणावर प्रकाश टाकला असून या दोन्ही तालुक्यामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीपासून पेनुसुला रेल्वे व बार्शी लाईट रेल्वेने महत्वाची जबाबदारी पार पाडल्याचे दिसते. रेल्वेमुळे दळणवळणासाठी दोन्ही तालुक्यांना फायदा –ाला आहे. त्याचबरोबर मुंबई-Æ¦Ö²ÖÖ¤Ö Æê राष्ट्रीय महामार्ग याच तालुक्यातून जात असल्याने देशाच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत वाहतूक ÃÖ»Ö³Ö –ाली आहे. त्यामुळे माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील रेल्वेमुळे आणि हम रस्त्यामुळे बाजारपेठाचा विकास, साखर कारखानदारीचा विकास, आणि व्यापारी क्षेत्राचा विकास –ाल्यामुळे याचा परिणाम दोन्ही तालुक्याच्या आर्थिक विकासावर –ाल्याचे दिसून येते.

- **संशोधनाचे निष्कÂÖ :**

´ÖÖœÖ आणि या मोहोळ तालुक्यांना ऐतिहासिक, सांस्कृतीक, राजकीय, आर्थिक ¾ÖÖ¸ÃÖÖ »ÖÖ³Ö»ÖÖ †ÖÆê. दोन्ही तालुक्यांच्या आर्थिक विकासाचा आर्थिक कणा हा शेती उद्योग असल्याने शेतीचे महत्व अनन्य साधारण आहे. दोन्ही तालुक्यांचा उत्तरेकडील व कांही प्रमाणात दक्षिण पश्चिमेकडील भागास उजनी धरणाच्या कालव्यातून पाणी पोहचले बरेचसे तलाव हे सतत कोरडे रÖ×Æ»Ö»Ö ×¤ÃÖÖŸÖÖŸÖ. ¯Ö¸ÓŸÖ ज्या भागात उजनी धरणाचे पाणी डाव्या व उजव्या कालव्यातून शेतीला मिळाले, ³ÖÖß´ÖÖ-सीना जोड कालव्यातून सीना नदीत पाणी सोडल्याने नदीवर कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे बांधल्याने शेतीला पाणी पुरवठा –ाल्याचे दिसते. अशा भागातील शेती ही ओलिताखाली आल्याने तेथील शेतकरी नगदी पिके घेऊ लागले. त्याचा प्रभाव तालुक्याच्या आर्थिक विकासावर सकारात्मक परिणाम –ाल्याचे दिसून येते.

दोन्ही तालुक्यातील कÖ×ÂÖ विकासामुळे व महत्वाच्या बाजार पेठामुळे शेतीपूरक उद्योग व्यवसाय ³Ö¸³Ö¸Ö™ßÃÖ †Ö»Ö †ÖÆêŸÖ. मोहोळ तालुक्यातील अनुसूचित जाती जमातीच्या सुतगिरणीमुळे त्याभागीतील हजारोंना काम मिळल्याने त्यांचा रोजीराची प्रश्न सुटन्यास मदत –ाल्याचे दिसून येते. इतर उद्योगांना प्रेरणा मिळाली आहे. त्याच बरोबर जागतिक बाजार ¯ÖŠ¿ÖÖß ÃÖÖ²Ö¬Ö ¯ÖÖÃ£ÖÖ¯ÖßŸÖ –ाल्याचे दिसते.

माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील माती जरी मुरमाड असली तरी वेळेवर पाणी मिळाल्यास आर्थिक उत्पादन देणारी आहे. नद्याच्या सखल भागातील माती काळी कसदार असल्याने ऊस, कापूस, मिर्ची अशी नगदी पिके भरघोस येणारी आहे. त्यामुळे या दोन्ही तालुक्यात कú×Âö उत्पादन मोठ्या प्रमाणात येऊ लागले आहे. शेती उत्पादनाला योग्य आर्थिक न्याय देण्याचे काम कú×Âö ˆŸ¯Ö®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü समितीने केल्याचे दिसते. तालुक्यांच्या आर्थिक विकासामध्ये कú×Âö उत्पन्न बाजार समित्यांचे योगदान महत्वपूर्ण राहिले आहे.

या दोन्ही तालुक्यातील कú×Âö विकासामुळे सहकारी पतसंस्था, सहकारी बँक, राष्ट्रीयकृत बँकांचे जाळे पसरल्याचे दिसून येते. या आर्थिक संस्थानी तालुक्यांच्या आर्थिक विकासामध्ये मोलाची भर घातली आहे. या आर्थिक संस्थामुळे शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात पैसा उपलब्ध –ााल्याने पारंपारीक ¿ÖêŸÖß¯Ö¬¤üŸÖß बाजूला सारुन शेतकरी आधुनिक तंत्राने शेती उत्पादन वाढवण्याकडे वळू लागला. ˆŸ¯Ö®Ö ´ÖÖšü¶Ö प्रमाणÖŸÖ वाढल्याने शेतकऱ्यांची ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ¯ÖêšüÖ´Ö¬µÖê †Ö¯Ö»Öß ¯ÖŸÖ ÃÖ¬ÖÖ¸ü»Öß †ÖÆê.

पूर्वीच्या काळात शेतीसाठी सावकारांकडून कर्ज पुरवठा हाŸÖ ÆüÖêŸÖÖ. ¯Ö¸üŸÖ त्यानंतरच्या काळात प्राथमिक सहकारी शेती संस्थानी कर्जपुरवठा केल्याने ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांची सावकारांच्या जाचातून सुटका –ााल्याचे दिसून †Ö»Öê. या अर्थ साहÖ्यामुळे शेतीचा विकास होऊन शेतकऱ्यांची सांपत्तीक स्थिती सुधारल्याचे दिसून येते. सहकारी पतपेढ्या, पतसंस्था, सहकारी बँका, राष्ट्रीयकृत बँकानी सामाजिक कार्यामध्ये पैसा खर्च करुन सातत्याने आपली सामाजिक बांधिलकी •ÖÖ¯ÖÖÃÖ»Öß †ÖÆê. सहकारी साखर कारखान्यांनी उत्पादित ऊसाचे वेळीच गाळप केल्याने शेतकऱ्यांच्या उत्पादन वाढीस प्रेरणा मिळाल्याने दोन्ही तालुक्यात ऊसाचे क्षेत्र वाढले आहे. कच्चे रस्ते, पक्के रस्ते, राज्य रस्ते, राष्ट्रीय महामार्ग, रेल्वेने ¤üôणवळणाची महत्वाची भूमिका बजावल्याने कú×Âö व औद्योगिक विकास मोठ्या प्रमाणात –ााल्याचे दिसून येते. कú×Âö विकासामुळे रोजगाराच्या संधी वाढल्या, सुतगिरणी, सहकारी साखर कारखाने, औद्योगिक वसाहतीमध्ये काम करणाऱ्या सर्व जाती धर्माच्या लोकांमध्ये सलोख्याची भावना वाढल्याने राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण –ााल्याचे दिसून येते.

बचत गटाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील रोजगार वाढीबरोबर दारिद्र्य कमी होण्यास मदत –ÖÖ»Öß. प्राथमिक सहकारी संस्था संस्थामधून ग्रामीण भागातून रोजगार निर्मिती –ÖÖ»Öß †ÖÆê †ÃÖê †ÃÖ»Öê ŸÖ¸üß सहकारी चळवळीचे निर्मीतीचे भक्षक बनल्याचे निदर्शनास दिसते. सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून निर्माण –ाालेल्या संस्था कांही प्रमाणात स्वार्थी हेतूने चालविल्या जात असल्याचे जाणवले. सहकारी संस्था म्हणजे राजकारणाचे अड्डे बनताना दिसत आहेत. असे असले तरी या दोन्ही तालुक्यांचे कú×Âö व औद्योगिक, साखर कारखाने वाढीसाठी उत्साहवर्धक वातावरण आहे.

- **उपाययोजना :**

1) माढा आणि मोहोळ तालुक्यातील शेतीचे पूर्ण सर्वेक्षण करुन शेतीची पूर्ण मोजणी होणे गरजेचे आहे. त्यामुळे शेतीच्या संबधातील वाद संपुष्टात येतील. शासकीय जमिनी, जागा, रस्ते, वाटा यांच्यावरील अतिक्रमणे दूर होतील.
2) दोन्ही तालुक्याला सतत दुष्काळ सदृश्य परिस्थितीला तोंड द्यावे लागते त्यावर कायम स्वरुपी तोडगा काढण्यासाठी दोन्ही तालुक्यातील जास्तीत जास्त जमीन पाण्याखाली आणण्याचे प्रयत्न –ÖÖ»Ö ¯ÖÖ×ÆÖ•ÖêŸÖê.
3) नाला बल्डिंग, शेतŸÖôÖß, –ाडे लावणे, शेत तलाव, सिमेंट बंधारे बांधण्याकडे विशेष लक्ष द्यावे. पावसाळ्याचे पडणारे पाणी जमिनीत मुरवणे जेणेकरुन याचा फायदा शेतकऱ्यांना होईल.
4) सक्षम शासकीय अधिकाऱ्यामार्फत पाणी वाटपाचे नियोजन करावे. जेणेकरुन काही शेतकऱ्यांवर अन्याय होणार नाही.
5) पाट बंधारे, तळी, नाले, बंधारे, पूल, कालवे, रस्ते यांचे काम नियोजित वेळेत पूर्ण करावे. जेणे करुन त्याची किंमत वाढत जाऊ नये.
6) सहकारी संस्था मध्ये राजकीय हस्तक्षेप वाढल्याने त्या आपल्या स्वतःच्या मालकीच्या आहेत ही भावना वाढीस लागली आहे. त्यासाठी याग्य ते नियंत्रण त्यावर हवे आहे.
7) नैसर्गिक संकट, आपत्ती, दुष्काळ अशा वेळी दिली जाणारी शासकीय मदत सामान्य शेतकरी, सामान्य नागरीकापर्यंत व्यवस्थित पोहचविण्याचा प्रयत्न व्हावा.
8) शेतीला उद्योगाचा दर्जा दिला जावा. विद्युत पुरवठा नियमीत व्हावा जेणेकरुन शेतकऱ्यांचे होणÖÖ¸Ö नुकसान टळेल.
9) शेती सुधारणासाठी शेतकऱ्यांना कर्ज मिळावे. शेती मालाला हमी भाव द्यावा. ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना साखर उतारा व साखर कारखान्यामध्ये तयार होणाऱ्या उप पदार्थापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नामधून चांगला दर देण्यात यावा.
10) शेतकऱ्यांना कर्ज वेळेवर भरण्याची सवय असावी.
11) पाणी वाटपाबाबत नियोजन करावे. भीमा-सीना, भोगावती या नद्या कालव्याद्वारे जोडून कोल्हापूरी पध्दतीचे बंधारे बांधून शेतीला पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था करण्यात यावी.
12) शासकीय योजनामध्ये स्त्रिया, मागासवर्गीय, आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांना सामावून घ्यावे.

13) शेतकऱ्यांना खते, ²Öß-बियाणे, शेती अवजारे, वाजवी किमतßÖü ¯Ö¸ü¾Öü»Öß •ÖÖ¾ÖßÖü. ²ÖÃÖ´ÖÖ¸ü¡ ¿ÖÖüÖß»ÖÖ पाणी वापर टाळण्यासाठी मोफत ठिबक संयत्रे पुरविली जावीत. ऊसाचे क्षेत्र मर्यादित करावे. ऊस लागवड करताना ठिबक सिंचनाची सक्ती करावी. केल्याशिवाय कारखान्याला नेला जाणार नाही ही सक्ती करावी.

14) फळबाग योजना कार्यान्वीत करण्यासाठी १०० % अनुदानावर रोपे पुरवण्याबरोबर प्राथमिक खर्चासाठी अनुदान वेळेत द्यावे.

15) शेतकरी आत्महत्या का करतो याचे खरी कारणे शोधावीत व त्यांना आर्थिक सहकार्य करावे. त्याचबरोबर त्यांची मानसिकता बदलण्याचाही प्रयत्न करावा.

संदर्भ ग्रंथ सूची

➢ प्राथमिक संदर्भ साधने

अ) अप्रकाशित

- **मुंबई पुराभिलेखागार :**

➢ Revenue Department Files :

1. R. D. File No. S 36/16- 1921.
2. R. D. File No. 6511/45- 1947.
3. R. D. File No. S 36/16- 1923.
4. R. D. File No. 3459/45- 1930 - 46.
5. R. D. File No. 2825/49- 1949.
6. R. D. File No. 1106/49- 1949.
7. R. D. File No. 1044/45- 1948.
8. R. D. File No. 35 G 54391- 10 february 1950.
9. Third Revision Settlement of The Madha Taluka, 1943.
10. Third Revision Settlement of The Madha Taluka, 1943, p. 18.
11. Third Revision Settlement of The Madha Taluka, 1943, p. 5, 7.

ब) प्रकाशित :

- **गॅझेटियर :**

1. Gazetteer of The Bombay Presidency, Dist- Solapur, Vol- 20, 1884.
2. Government of Maharashtra Gazetteer in Solapur District, 1977.

- **जणगणना अहवाल :**

1. भारतीय जणगणना अहवाल 1991, सोलापूर जिल्हा जणगणना निर्देश ग्रंथ, सोलापूर, १९९१.
2. भारतीय जणगणना अहवाल २००१, सोलापूर जिल्हा जणगणना निर्देश ग्रंथ, सोलापूर, 2001.

- **वार्षिक अहवाल :**

➢ जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन सोलापूर जिल्हा

इ. स. 1961-62	इ. स. 1968-69	इ. स. 1974-75	इ. स. 1979-80
इ. स. 1985-86	इ. स. 1989-90	इ. स.1990-91	इ. स.1992-93

‡. ÃÖ. 1994-95 ‡. ÃÖ. 1997-98 ‡. ÃÖ. 1999-2000 ‡. ÃÖ. 2001-02
‡. ÃÖ.2002-03 ‡. ÃÖ. 2003-04 ‡. ÃÖ. 2004-05 ‡. ÃÖ. 2005-06

- **सोलापूर जिल्हा परिषद, सोलापूर. वार्षिक प्रशासन अहवाल**

‡. ÃÖ. 1992-93 ‡. ÃÖ. 1993-94 ‡. ÃÖ. 1998-99 ‡. ÃÖ. 1999-2000
‡. ÃÖ. 2005-06

- **माढा व मोहोळ पंचायत समिती**

‡. ÃÖ. 1970-71 ‡. ÃÖ. 1998-99 ‡. ÃÖ. 1999-2000 ‡. ÃÖ. 2005-06

- **´ÖÖœüÖ ¾Ö ´ÖÖêÆüÖêôû कृ×ÂÖ ˆŸ¯Ö®®Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü ÃÖ×´ÖŸÖß**

‡. ÃÖ. 19960-61 ‡. ÃÖ. 1970-71 ‡. ÃÖ. 1998-99 ‡. ÃÖ. 2001-02
‡. ÃÖ. 2004-05 ‡. ÃÖ. 2005-06

- **ÃÖÖê»ÖÖ¯Öæ¸ü ×•Ö»ÆüÖ ¤ãü¬Ö ÃÖÓ‘Ö**

‡. ÃÖ. 1990-91 ‡. ÃÖ. 1992-93 ‡. ÃÖ. 2001-02 ‡. ÃÖ. 2003-04
‡. ÃÖ. 2004-05 ‡. ÃÖ. 2005-06

- **जगदंबा अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सहकारी सुतगिरणी, माढा**

‡. ÃÖ. 1984-85

- **महात्मा फुले अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सहकारी सुतगिरणी, वाघोली मोहोळ**

‡. ÃÖ. 2001-02 ‡. ÃÖ. 2002-03 ‡. ÃÖ. 2003-04 ‡. ÃÖ. 2004-05
‡. ÃÖ. 2005-06 ‡. ÃÖ. 2006-07

- **विठ्ठलराव शिंदे सहकारी साखर कारखाना लि. गंगामाई नगर, पिंपळनेर**

‡. ÃÖ. 1999-2000 ‡. ÃÖ. 2000-01 ‡. ÃÖ. 2001-02 ‡. ÃÖ. 2002-03
‡. ÃÖ. 2003-04 ‡. ÃÖ. 2004-05 ‡. ÃÖ. 2005-06 ‡. ÃÖ. 2006-07

- **लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, लक्ष्मीनगर अनगर.**

‡. ÃÖ. 2001-02 ‡. ÃÖ. 2002-03 ‡. ÃÖ. 2003-04 ‡. ÃÖ. 2004-05
‡. ÃÖ. 2005-06 ‡. ÃÖ. 2006-07

- **भिमा सहकारी साखर कारखाना लि. टाकळी सिंकदर**

‡. ÃÖ. 1980-81 ‡. ÃÖ. 1982-83 ‡. ÃÖ. 1985-86 ‡. ÃÖ. 1988-89
‡. ÃÖ. 1990-91 ‡. ÃÖ. 1992-93 ‡. ÃÖ. 1995-96 ‡. ÃÖ. 1998-99
‡. ÃÖ. 2001-02 ‡. ÃÖ. 2003-04 ‡. ÃÖ. 2004-05 ‡. ÃÖ. 2005-06

➢ **सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्यादित सोलापूर**

‡. ÃÖ. 1990-91 ‡. ÃÖ. 1992-93 ‡. ÃÖ. 1994-95 ‡. ÃÖ. 1995-96
‡. ÃÖ. 1996-97 ‡. ÃÖ. 1997-98 ‡. ÃÖ. 1998-99 ‡. ÃÖ. 1999-2000
‡. ÃÖ. 2001-02 ‡. ÃÖ. 2002-03 ‡. ÃÖ. 2003-04 ‡. ÃÖ. 2004-05
‡. ÃÖ. 2005-06 ‡. ÃÖ. 2006-07 ‡. ÃÖ. 2007-08 ‡. ÃÖ. 2008-09

➢ **मोहोळ अर्बन को-ऑप. बँक, लि. मोहोळ**

‡. ÃÖ. 2005-06 ‡. ÃÖ. 2006-07 ‡. ÃÖ. 2007-08 ‡. ÃÖ. 2008-09

➢ **सावित्रीबाई फुले महिला नागरी पतसंस्था मर्या. मोहोळ**

‡. ÃÖ. 1991-92 ‡. ÃÖ. 1992-93 ‡. ÃÖ. 1994-95 ‡. ÃÖ. 1995-96
‡. ÃÖ. 1996-97 ‡. ÃÖ. 1997-98 ‡. ÃÖ. 1998-99 ‡. ÃÖ. 1999-2000
‡. ÃÖ. 2001-02 ‡. ÃÖ. 2002-03 ‡. ÃÖ. 2003-04 ‡. ÃÖ. 2004-05
‡. ÃÖ. 2005-06 ‡. ÃÖ. 2006-07 ‡. ÃÖ. 2007-08 ‡. ÃÖ. 2008-09

➢ **प्रियदर्शिनी नागरी सहकारी ¯ÖŸÖÃÖÖÃ£ÖÖ, ´ÖÖÆÖôÖ.**

‡. ÃÖ. 1991-92 ‡. ÃÖ. 1992-93 ‡. ÃÖ. 1994-95 ‡. ÃÖ. 1995-96
‡. ÃÖ. 1996-97 ‡. ÃÖ. 1997-98 ‡. ÃÖ. 1998-99 ‡. ÃÖ. 1999-2000
‡. ÃÖ. 2001-02 ‡. ÃÖ. 2002-03 ‡. ÃÖ. 2003-04 ‡. ÃÖ. 2004-05
‡. ÃÖ. 2005-06 ‡. ÃÖ. 2006-07

➢ **मोहोळ नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्था, मर्या. मोहोळ**

‡. ÃÖ. 1991-92 ‡. ÃÖ. 1992-93 ‡. ÃÖ. 1994-95 ‡. ÃÖ. 1995-96
‡. ÃÖ. 1996-97 ‡. ÃÖ. 1997-98 ‡. ÃÖ. 1998-99 ‡. ÃÖ. 1999-2000
‡. ÃÖ. 2001-02 ‡. ÃÖ. 2002-03 ‡. ÃÖ. 2003-04 ‡. ÃÖ. 2004-05
‡. ÃÖ. 2005-06 ‡. ÃÖ. 2006-07

➢ **स्वामी समर्थ ग्रा. बिगरशेती सहकारी पतसंस्था मर्यादित ×¾Ö÷»Ö¾ÖÖ›ß ŸÖÖ. ´ÖÖœÖ**

‡. ÃÖ. 1996-97 ‡. ÃÖ. 1997-98 ‡. ÃÖ. 1998-99 ‡. ÃÖ. 1999-2000
‡. ÃÖ. 2001-02 ‡. ÃÖ. 2002-03 ‡. ÃÖ. 2003-04 ‡. ÃÖ. 2004-05
‡. ÃÖ. 2005-06 ‡. ÃÖ. 2006-07 ‡. ÃÖ. 2007-08 ‡. ÃÖ. 2008-09

- **चंद्रमौळी औद्योगिक सहकारी वसाहत मर्यादित, मोहोळ**

‡. ÃÖ. 2005-06

- **कार्यालयिन कागदपत्रातील माहितीवरुन**

1. प्रियदर्शिनी ¯ÖÝÖÃÖÃ£ÖÖ कार्यालय, २००६.
2. कृष्णा खोरे विकास महामंडळ कार्यालय कोळेगाव, ता. ´ÖÖÆÖôÖ, 2010.
3. मोहोळ तालुका कृषि अधिकारी कार्यालय, मोहोळ.
4. ³ÖÖß´ÖÖ-सीना कालवा मंडळ, महाराष्ट्र शासन जलसिंचन विभाग, सोलापूर, यांचे कार्यालयिन दफ्तरावरुन मिळालेली माहिती, २००५.
5. माळढोक अभयारण्य नान्नज, यांचे कार्यालयिन दफ्तरावरुन मिळालेली माहिती, २०१०.
6. सार्वजनिक बांधकाम विभाग, सोलापूर, यांचे कार्यालयिन दफ्तरावरुन मिळालेली माहिती, २०११.
7. मोहोळ तालुका कृषि यांचे कार्यालयिन दफ्तरावरुन मिळालेली माहिती, २०१०.
8. वनक्षेत्रपाल कार्यालय मोहोळ, यांचे कार्यालयिन दफ्तरावरुन मिळालेली माहिती, २०१२.
9. कृषि चिकित्सालय फळ रोपवाटिका, मोहोळ यांचे कार्यालयिन दफ्तरावरुन मिळालेलß ´ÖÖ×ÆüŸÖß, 2010.
10. अधिक्षक कृषि संशोधन केंद्र, मोहोळ यांनी दिलेल्या माहितीवरुन, २००९.
11. सहाय्यक अभियंता, १३२/३३, केव्ही उपकेंद्र महापारेशन यांचे माहितीवरुन, २०१०.
12. कृषि उत्पन्न बाजार समिती यांचे कार्यालयिन दफ्तरावरुन मिळालेली माहिती, २०१०.
13. लघु पाटबंधारे विभाग सोलापूर क्र. १ यांचे कार्यालयिन दफ्तरावरुन मिळालेली माहिती, २००९.
14. खत पुरवठा माहिती पुस्तीका, लोकनेते बाबुराव पाटील सह. साखर कारखाना, अनगर २०१०.
15. वृक्ष लागवड फाईल, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, अनगर, यांचे कार्यालयिन दफ्तरावरुन मिळालेली माहिती, २०१२.
16. बांधकाम व इमारत विभाग फाईल भिमा सहकारी साखर कारखाना टाकळी सिकंदर यांचे कार्यालयिन दफ्तरावरुन मिळालेली माहिती, २०१०.
17. सहाय्यक निबंधक सहकारी संस्था माढा- मोहोळ यांचे कार्यालयिन कागदपत्रावरुन मिळालेली ´ÖÖ×ÆüŸÖß, 2010.
18. जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, सोलापूर, पंचायत समिती मोहोळ यांचे स्वर्ण जयंती ग्राम स्वराज रोजगार योजना यांचे कार्यालयिन कागदपत्रावरुन मिळालेली माहिती, १९९९-2000.

19. स्टेट बँक शाखा, मोहोळ यांचे नामफलकावरुन, 2010.

20. भारतीय स्टेट बँक शाखा, मोहोळ यांचे कार्यालयिन कागदपत्रावरुन मिळालेली माहिती, २०१०.

21. उद्योग फाईल, चंद्रमौळी औद्योगिक सहकारी वसाहत मर्यादित मोहोळ यांचे कार्यालयिन दफ्तरावरुन ×´ÖôüÖ»Ö»Öß ´ÖÖ×ÆüŸÖß, 2012.

22. कोठारी पाईप्स प्रा. लि. यांचे कार्यालयिन कागदपत्रातून मिळालेली माहिती, २०१०.

- **मुलाखती**

1. आदलिंगे दत्तात्रय, प्रभारी व्यवस्थापक, प्रियदर्शिनी नागरी सह. पतसंस्था मोहोळ, (३१ मे 2010).

2. बेडगे संभाजी, वन्यजीव संरक्षक, महादेव डोंगर उपळाई बु., (१ मे २०१२).

3. कृषि भूषण बोडके दादा, अनगर, (४ जुलै २०१०).

4. बेल्हेकर एस. एस., प्रभारी कार्यसंचालक, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, अनगर, (२१ जुलै २००९).

5. चव्हाण चंद्रहास, सरपंच, खुनेश्वर, (१ एप्रिल २०११).

6. चौरे सचिन, संचालक, सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिय संघ मर्यादित सोलापूर, (७ डिसेंबर 2010).

7. “ÖÖ¬Ö¸üß ‹ÃÖ. ‹स., व्हाईस चेअरमन, प्रियदर्शिनी नागरी सहकारी पतसंस्था मोहोळ, (१ फेब्रुवारी 2012).

8. ढेकळे आर. बी., पशुवैद्यकीय अधिकारी, शिरापूर (सो.), (१६ मे २०१३).

9. खटके, उच्चस्तरीय लिपिक, महावितरण उपविभाग, माÆüÖôû, (20 ±ú²Ö¾ÖÖ¸üß 2010).

10. खरात डी. पी., कार्यालयिन सचिव, कृषि उत्पन्न बाजार समिती कार्यालय, मोहोळ, (९ ऑगस्ट 2010).

11. खरात सी. ए., कृषि कर्जवितरण अधिकारी, भारतीय स्टेट बँक शाखा, मोहोळ, (३० जून 2013).

12. खताळ टी. एस., संचालक कृषि उत्पन्न बाजार समिती, मोहोळ, (२ मे २०१०).

13. खंडागळे एन. एस., माजी उपाध्यक्ष, सोलापूर दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित सोलापूर, (१० जानेवारी २०१३).

14. देशमुख एस. डी., सिनिअर बँक इनस्पेक्टर मोहोळ विभाग, सोलापूर जिल्हा मध्य. सह. बँक, ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, (31 •Ö»Ö 2011).

15. देशेट्टी आर. सी., माजी व्यवस्थापकीय संचालक, सोलापूर जिल्हा उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, (5 †ÖŒ™Ö²Ö¸ü 2010).

16. देशमुख सुभाष, कृषि अधिकारी, सोलापूर जिल्हा मध्य. सह. बँक, मोहोळ, (३१ जानेवारी २०१०).

17. देशपांडे, कर्जवितरण अधिकारी, भारतीय स्टेट बँक शाखा, मोहोळ, (४ जानेवारी २०१२).

18. ¤शपांडे पी. व्ही., ऊस विकास अधिकारी, भिमा सह. साखर कारखाना टाकळी सिकंदर, (१३ जून 2010).

19. डोंगरे पी. जी., कार्यालयिन अधिक्षक, महात्मा फुले अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सुतगिरणी, ¾ÖÖ“ÖÖ»ÖÖ, ŸÖÖ. ´ोहोळ, (५ जानेवारी २०१२).

20. दोशी रमनलाल, माजी सरपंच, माढा, (३ ऑगस्ट २०१०).

21. ढोबळे लक्ष्मण कोंडिबा, स्वच्छता व पाणी पुरवठा मंत्री मोहोळ, (१७ मे २०११).

22. फाटे एन. व्ही., चेअरमन, मोहोळ अर्बन को-†Ö¯Ö. बँक लि. मोहोळ, (१९ जानेवारी २०१०).

23. फाटे संगीता एन., चेअरवुमेन, सावित्रीबाई फुले महिला नागरी सह. पतसंस्था मर्यादित मोहोळ, (१३ जानेवारी २०१०).

24. जोशी बी. एन., सल्लागार व्यंकटेश ग्राहक सह. संस्था मर्यादित मोहोळ, (३ ऑक्टोंबर २०१२).

25. घाडगे, मॅनेजर, सूर्या टायर्स वर्क्स, चंद्रमौळी औद्योगिक सह. वसाहत, मोहोळ, (१७ फेब्रुवारी 2010).

26. घोंगडे एस. आर., भुसार आडत दुकानदार, मार्केट यार्ड, गाळा नं. १, मोहोळ, (३ जानेवारी 2010).

27. गोफणे बी. एस., उपसभापती, कृषि उत्पन्न बाजार समिती, मोहोळ, (१ सप्टेंबर २०१०).

28. गायकवाड एस. जी., उपळाई (बु.), (१ नोव्हेंबर २०१०).

29. गायकवाड के. एस., उपाधक्ष, चंद्रमौळी औद्योगिक सह. वसाहत, मोहोळ, (१ नोव्हेंबर २०१२).

30. गवळी जी. आर., सिनिअर अकौंटट, लोकनेते बाबुराव पाटील सह. साखर कारखाना, अनगर, (९ ऑगस्ट २०१०).

31. जाधव बबनराव, मत्सपालन व्यवसाय ता. मोहोळ, (3 ±ÖÛ²ÖÎ¾ÖÖ¸ü 2010).

32. जाधव एल. सी., ऊस उत्पादक शेतकरी, उमाटे, अंजनगाव, (४ जानेवारी २०१०).

33. जाधव अनिता व्हाईस चेअरमन, सावित्रीबाई फुले पतसंस्था, मोहोळ, (२७ जुलै २०१३).

34. जाधवर केशरबाई मुरलीधर संचालिका सोलापूर जिल्हा सहकारी दुध उत्पादक व प्रक्रिया संघ (५ ×›üÃÖë²Ö¸ü 2012).

35. कादे लघुपाटबंधारे, उजनी वसाहत कोळेगाव, मोहोळ, (५ सप्टेंबर २०१२).

36. कादे एस. डी., सभापती शिक्षण व आरोग्य समिती, जिल्हा परिषद, सोलापूर, (१३ जानेवारी 2011).
37. कदम व्ही. टी., प्रभारी अधिकारी, कृषि संशोधन केंद्र, मोहोळ, (१ मार्च २००९).
38. कदम शहाजी, तालुका कृषि अधिकारी, मोहोळ, (३ ऑक्टोंबर २००९).
39. कुडल जी. आर., जनरल मॅनेजर महात्मा फुले अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सहकारी सुतगिरणी, वाघोली, मोहोळ, (११ जानेवारी २०१०).
40. काळपगार ए. एन., लेबर ऑफिसर, महात्मा फुले अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सह. सुतगिरणी, वाघोली, मोहोळ, (७ जून २०१०).
41. कांबळे सी. एन., लागवड अधिकारी, सामाजिक वनीकरण परिक्षेत्र मोहोळ, (२१ डिसेंबर २००९).
42. कांबळे एम. व्ही., वनक्षेत्रपाल अधिकारी (प्रादेशिक), मोहोळ, (१० नोव्हेंबर २०१०).
43. कांबळे बिरु, उपशाखाधिकारी, भारतीय स्टेट बँक शाखा, मोहोळ, (१८ जानेवारी २०१२).
44. काळे बी. व्ही., मुख्य शेती अधिकारी, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, अनगर, (4 †ÖŒ™üÖ²Ö¸ü 2012).
45. कुलकर्णी शिरिषकुमार., सहाय्यक निबंधक सहकारी संस्था, मोहोळ, (१३ मे २०१२).
46. कुलकर्णी एच. बी., लोकनेते बाबुराव पाटील सह. साखर कारखाना, अनगर, (११ ऑगस्ट २००९).
47. कुलकर्णी ई. व्ही., कार्यकारी संचालक, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, अनगर, (११ ऑगस्ट २००९).
48. कुर्डे एस. व्ही., व्यवस्थापक व्यंकटेश सहकारी ग्राहक भांडार, मोहोळ, (३ ऑक्टोंबर २०१२).
49. कोरे एच. एस., मोहोळ नागरी सह. पतसंस्था, मोहोळ, शाखा बेगमपूर, (१ जानेवारी २०१३).
50. कोठारी अरविंदभाई, व्हाईस चेअरमन, चंद्रमौळी औद्योगिक सहकारी वसाहत, मोहोळ, (९ फेब्रुवारी 2010).
51. काठारी किरणभाई, कोठारी पाईप्स, प्रा. लि. चंद्रमौळी औद्योगिक सहकारी वसाहत, मोहोळ, (१६ ±ú²Ö¾ÖÖ¸üß 2010).
52. केंद्रेकर एम. एस., कृषि अधिकारी पंचायत समिती, मोहोळ, (६ जानेवारी २०१०).
53. लादे हनुमंत, वनऔषधी वैद्य, सारोळे, (२ एप्रिल २०१२).
54. ´ÖÖ¸ü x¾ÖÀ¾ÖÖÃाराव, पशुसंवर्धन विभाग, मोहोळ, १८ वी पशुगणना, (२ जानेवारी २०१०).
55. मोटे टी. एस., सहाय्यक केंद्र प्रमुख, दूध शितकरण केंद्र, टेंभुर्णी, (२ नोव्हेंबर २०११).

56. मोहिते बी. एस., कार्यकारी संचालक, भिमा सहकारी साखर कारखाना, टाकळी सिकंदर, मोहोळ, (4 •Ö»Ö 2010).

57. मुलाणी आर. एम., डेप्यु. चिफ आकौटंट, भिमा सह. साखर कारखाना, टाकळी सिकंदर, (३ ÃÖ¯™2Ö¸¡ 2010).

58. पांढरे, मुख्य अभियंता उजनी प्रकल्प, टेंभुर्णी, (3 ´ÖÖ“Ö 2013).

59. पाटील विक्रमसिंह, कृषि उत्पन्न समिती, मोहोळ, (१३ डिसेंबर २०१२).

60. पाटील आर. बी., संस्थापक चेअरमन, लोकनेते बाबुराव पाटील सह. साखर कारखाना, अनगर, ´ÖÖÆÖÔ¡, (1 ÃÖ¯™2Ö¸¡ 2010).

61. ¯ÖÖ™ß»ा सज्जन, संचालक जय तुळजाभवानी ग्राहक सहकारी भांडार, सावळेश्वर, (७ मे २०१२).

62. पाटील एस. एस., सिनिअर क्लार्क, महात्मा फुले अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सहकारी सुतगिरणी, वाघोली, मोहोळ, (५ जानÖ¾ÖÖ¸ß 2012).

63. पाटील एन. डी., सरव्यवस्थापक सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्यादित सोलापूर, (३ नोव्हेंबर २०१०).

64. पाटील ए. एस., बँक अधिकारी, भू-विकास बँक, माढा, (२४ डिसेंबर २०११).

65. ¯ÖÖ™ß»Ö ÃÖß. <ÃÖ., मुख्य व्यवस्थापक, विशाल निर्मिती प्रा. लि. कोळेगाव, मोहोळ, (२ जानेवारी 2010).

66. ¯ÖÖ™ß»Ö <ÃÖ. <´Ö., ¾Ö¸¡¾Ö>¡ ŸÖÖ. ´ÖÖœ¡Ö, (2 ±ú²Ö¾ÖÖ¸ß 2011).

67. पाटील ए. एस., जिल्हा परिषद सदस्य, नरखेड, (१९ जुलै २०११).

68. पठाण एस. एच., व्यवस्थापक सावित्रीबाई महिला नागरी सह. पतसंस्था, मोहोळ, (३१ मे २०१०).

69. पाचकुडवे, मॅनेजर, भारतीय स्टेट बँक शाखा, माढा, (२ फेब्रुवारी २०१०).

70. पवार, मॅनेजर., श्री राम टायर्स वर्क्स चंद्रमौळी औद्योगिक सहकारी वसाहत, मोहोळ, (१२ मार्च 2010).

71. पवार डी. एस., इनचार्ज, दूध शितकरण केंद्र, चंद्रमौळी औद्योगिक सह. वसाहत, मोहोळ, (३ जुलै 2010).

72. पुजारी ए. जे., कार्यकारी संचालक महात्मा फुले अनुसूचित जाती जमाती शेतकरी सहकारी सुतगिरणी, वाघोली, मोहोळ, (२ जून २०१०).

73. परिचारक प्रशांत, चेअरमन, सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित सोलापूर, (५ •Ö»Ö 2011).

74. परिचारक सु. रा., चेअरमन, भिमा सह. साखर कारखाना, टाकळी सिकंदर, मोहोळ, (२१ †ÖŒ™Ö²Ö¸ü 2010).

75. पोटरे हनुमंत, चेअरमन, लोकनेते बाबुराव पाटील सहकारी साखर कारखाना, अनगर, मोहोळ, (५ ऑगस्ट २०१०).

76. ¯ÖÖपळ, एस. डी., व्यवस्थापकीय संचालक, सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, (3 ´Ö 2013).

77. रणवरे पी. जे., कार्यकारी संचालक, भिमा सह. साखर कारखाना, टाकळी सिकंदर, मोहोळ, (13 जून २०१०).

78. साळुंखे यु. बी., वनविभाग सोलापूर, उपविभाग मोहोळ, (१ जुलै २०११).

79. साळुंखे जगदीश, विपणन व वसुली अधिकारी, भारतीय स्टेट बँक शाखा, मोहोळ, (२५ फेब्रुवारी 2010).

80. शिरसकर, जिल्हा पशुसंवर्धन अधिकारी, सोलापूर, (१ डिसेंबर २०१३).

81. शिरपूरकर, दुग्ध विकास अधिकारी, सोलापूर, (४ मे २०११).

82. क्षिरसागर बी. बी., माजी सभापती पंचायत समिती मोहोळ, (१ जानेवारी २०११).

83. सोनवणे आनंदमोहन, पशुचिकीत्सक पशुवैद्यकीय दवाखाना, कुर्डूवाडी, (१ जून २०१३).

84. सरजे, एम. आर., अधिक्षक, लघुपाटबंधारे उपविभाग, मोहोळ, (२ मे २०१२).

85. शिंदे उपअभियंता, महावितरण कंपनी, मोहोळ, (१७ मार्च २०१०).

86. Ø¿Ö¤ü ³ÖÖ¸त हरिबा, उपाध्यक्ष, सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित सोलापूर, (१३ नोव्हेंबर २०१२).

87. शिंदे एन. बी., ऑफिसर , मोहोळ अर्बन को-ऑप. बँक, मोहोळ, (३ जून २०१२).

88. शिंदे एस. ए., सिनिअर ऑफिसर, मोहोळ अर्बन को-ऑप. बँक, मोहोळ, (१३ जून २०१२).

89. शेख इसाक, गोडावून किपर, मोहोळ, (७ नोव्हेंबर २००९).

90. शेख एस. एम., संचालक, कृषि उत्पन्न बाजार समिती, मोहोळ, (१५ मार्च २०१२).

91. शेळके यु. डी., जनरल मॅनेजर, वर्धमान फर्टिलाय-रर ॲन्ड सीडस प्रा. लि. कोळेगाव, मोहोळ, (९ जानेवारी २०१०).

92. सोपनर एस. एस., इनचार्ज, दूध शितकरण केंद्र, टेंभुर्णी, (११ नोव्हेंबर २०११).

93. सय्यद डी. पी., वर्धमान फर्टिलाय-रर ॲन्ड सीडस प्रा. लि. कोळेगाव, मोहोळ, (९ जानेवारी 2010).

94. तोगरे बी. एस., अधिक्षक, सहाय्यक निबंधक सहकारी संस्था कार्यालय, माढा, (२ मे २०१३).

95. तळेकर किसकिंदा दीलीप, संचालिका, सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü, (3 ´Ö 2011).

96. उत्पात आर. एल., सरव्यवस्थापक, सोलापूर जिल्हा मध्य. सह. बँक मर्यादित सोलापूर, (३० एप्रिल 2011).

97. साठे मानसिंग आर., चेअरमन, सोलापूर जिल्हा सहकार बोर्ड, सोलापूर, (१६ जानेवारी २०११).

98. साठे धनाजी गणपत, विधानपरिषद सदस्य, माढा, (३१ डिसेंबर २०१०).

99. थोरात संदिपान, लोकसभा सदस्य, निमगाव, माढा, (४ जानेवारी २०११).

100. यादव एम. एन., कामगार कल्याण अधिकारी, भिमा सहकारी साखर कारखाना, टाकळी सिकंदर, ´ÖÖÆÖôû, (5 †ÖŒ™üÖ²Ö¸ü 2011).

101. यादव नानासाहेब एकनाथ, प्रगतशील बागायतदार, डिकसळ, ता. मोहोळ, (१० नोव्हेंबर २०११).

102. –ाडबुके एम. एस., किराणा मालाचे व्यापारी, उपळाई बु. ता. माढा, (३ सप्टेंबर २०१२).

ब) दुय्यम ÃÖ¤ü³Ö साधने :

• संदर्भ ग्रंथांची यादी (मराठी) :

1. बुध्दीसागर मा. ग., : सोलापूर सहकार्याची वाटचाल,

2. बुरकुले सो. ÃÖ., : आदर्श दुग्ध व्यवसाय, रोहन प्रकाशन, मुंबई, इ. ÃÖ. 2000.

3. गिलबिले एच. एम., : दुग्ध व्यवसाय, आर्थिक विकासाची गुरुकिल्ली, हर्षवर्धन प्रकाशन, भूम, इ. स. २००९.

4. ²ÖÖ¾ÖÖ ¯Ö. ´Ö., : साखर, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती ´Ö›ôû, ´Ö²Ö‡, ‡. ÃÖ. 1977.

5. क्ष¤´Ö. ¤. ¤Ö., : ´ÖÖÆÖôû“ÖÎ ¾ÖÖ™“ÖÖ»Ö, ‡. ÃÖ. 2010.

6. कदम के. जी., : माढा तालुक्याचे कर्मयोगी, क्लासिक अपसेट, ´ÖÖœÖ, ‡. ÃÖ. 2005.

7. क्षÖ´ÖÖŸÖ •ÖÎ. <ÃÖ., : सहकार तत्वे व चळवळ, इ. स. २००९.

8. कुलकर्णी जी. पी., : शतसावंतत्सरिक ग्रंथ, सोलापूर नगरपालिका, इ. ÃÖ. 1953.

9. कुलकर्णी अनिलकुमार : दुग्ध व्यवसाय दशा आणि दिशा, आनंद प्रकाशन, कìÖ»ÆÖ¯Ö¸ü, ‡. ÃÖ. 2004.

10. कुलकर्णी अनिलकुमार : दुग्ध उद्योग, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, इ. स. 1998.

11. कुंभार आनंद : संशोधन तरंग, नवभारत प्रकाशन, मुंबई, इ. स. 1988.

12. कठारे अनिल : प्राचीन शिव आणि जैन मंदिरे, पुनम प्रकाशन, कंधार, इ. स. २०१२.

13. कवीमंडन विजय : कृषि अर्थशास्त्र, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, इ. स. 1996.

14. कायंदे-पाटील गं. वि., : शेतीचे अर्थशास्त्र, सिंध्दात आणि धोरण, चैतन्य प्रकाशन, नाशिक, इ. स.२००४.

15. देशमुख गोपाळराव : सोलापूर जिल्ह्याचा इतिहास, रेव प्रकाशन, ¯Öœü¸üÖ¯Ö¸ü, ‡. ÃÖ. 2009.

16. ¤üÖ¾Öê ¿ÖÖ. ³ÖÖ. : तेरनगर, पुणे, इ. स.

17. œüÖ¸êü ¸üÖ. “Ö÷. : विठ्ठल एक महासमन्वय, श्री विद्याप्रकशन, पुणे, ‡. ÃÖ. 2001.

18. फडके य. दी., : महात्मा फुले समग्र वाड.मय, इ. स. १९९१.

19. •ÖÖ¬Ö¾Ö •Ö÷. ¯Ö÷. (ÃÖ¯ÖÖ.) : ÃÖÖŠüÖ ÃÖÖÆü²Ö, ‡. ÃÖ. 1998.

20. •ÖÖ¿Ö÷ ÃÖ÷. •Ö., : सहकाराचा विकास, फडके प्रकाशन, कìÖ»ÆÖ¯Ö¸ü, ‡. ÃÖ. 2010.

21. तर्कतिर्थ जोशी लक्ष्मणशास्त्री : मराठी विश्वकोश, खंड ८.

22. खताळ एस. के., : लोकनेते बाबुराव पाटील, बिटले, इ. स. २००१.

23. खताळ एस. के., : लोकनेते बाबुराव पाटील, बिटले, ‡. ÃÖ. 2009.

24. ´Öœüê ¾ÖÖÃÖÖÝÖ : महाराष्ट्रातील दूध व्यवसाय (म्हैसपालन) सविता प्रकाशन, उस्मानाबाद, इ. स. २००१.

25. मार्कंडेय नितीन : दुग्ध व्यवसाय इस्त्रायलचा, रेणुका प्रकाशन, परभणी, इ. स.

26. ¯ÖÖ™ß»Ö ¯Öß. ²Öß., (ÃÖÓ¯ÖÖ.) : सहकारी जगत, पश्चिम महाराष्ट्र सहकार चळवळ, पुणे, इ. स. २०१४.

27. पाटील विनायकराव, काळे के. एम., (ÃÖÓ¯ÖÖ.) : दुग्ध व्यवसायाची दिशा, अश्वमेध पब्लीकेशन, कü»ÖÖ²ÖÖ ´Ö²Ö‡, ‡. ÃÖ. 1998.

28. पाटील बी. पी., कुंभार एकनाथ : दुग्ध व्यवसाय दशा आणि दिशा, आनंद प्रकाशन, कüÖ»ÆüÖ¯Ö¸ü, ‡. ÃÖ. 2004.

29. पगडी सेतू माधवराव (संपा.) : मोघल आणि मराठे, इ. स. १९६३.

30. रसाळ, सोने, पाटील : भारतीय बँक व्यवसाय सहकार, सक्सेस पब्लीकेशन, पुणे, इ. स. २००९.

31. ¸ÃÖÖÔ ^¬¾Ö¤ : दुग्ध व्यवसायाचे संवर्धन (ग्रामीण विकासाची यशोगाथा) निरज प्रकाशन, पंढरपूर, इ. स. 2001.

32. ¸ÃÖÖÔ ^¬¾Ö¤ : दुग्ध व्यवसाय यशाची गुरुकिल्ली, राजेश प्रकाशन, पुणे, इ. स. १९९९.

33. राहुडकर वा. ब., : जागतिक बाजारपेठ व भारताचे योगदान, सहकारी साखर उद्योगाची चार दशके, जयदत्त प्रकाशन, कोल्हपूर, इ. स. १९९४.

34. सराफ मोहन : सहकार, नवनीत प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, ‡. ÃÖ. 1985.

35. ÃÖÖÔ ¤Ö. »Ö., : सहकार साखर उद्योगाची चार दशके, भारतीय साखर उद्योगाचा इतिहास, जयदत्त प्रकाशन, कोल्हापूर, इ. स. 1994.

36. ¿ÖÆÖ¹ý¯ÖÖ <ÃÖ. : सहकार तत्वे चळवळ, फडके प्रकाशन, कüÖ»ÆüÖ¯Ö¸ü, ‡. ÃÖ. 2012.

37. उदिन आणि महाफोजूर रेहमान : भारतीय सहकार क्षेत्र चाँद आणि कंपनी लि. नवी ×¤»»»Öß, ‡. ÃÖ. 1983.

1) ´ÖÆÖ¸ÖÂ™Ö“Ö ×•Ö»Æ, सोलापूर, महाराष्ट्र सरकार प्रसिध्दी खात्याचे प्रकाशन, इ. स. २००५-06.

2) महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ, पुणे, लघु पाटबंधारे विभाग क्र. १ सोलापूर तालुकानिहाय पुस्तिका, इ. स. २००९.

3) मार्गदर्शक तत्वे, ग्रामीण क्षेत्र व सेवा योजना मंत्रालय, नवी दिल्ली, इ. स. १९९८.

4) ‡×¤¸Ö आवास योजना, पंचायत समिती पुस्तिका, मोहोळ, इ. स. २०१०.

5) कृषीदर्शिनी, महात्मा फुले कृषि विद्यापीठ, राहुरी, इ. स. २०१0.

- **संदर्भ ग्रंथांची यादी (इंग्रजी)**

1.	Altekar A. A.	:	Rastrakut and their times, Pune, 1967.
2.	Bapat N. G.	:	Economics development of Ahamadnagar dist. Progessive co-operation, pvt. ltd. Bombay, 1973.
3.	Bogards E. S.	:	Principal's of co-operation.
4.	Bedi R. D.	:	Theory History and practice of co-operation, International publishing house Meerut, 1967.
5.	Day S. K.	:	Community development through Sahakari samaj ministry of commerce govt. of India publication, 1962.
6.	Daas Banishree & etc.	:	Problem and process of co-operative movement in India under the globalization regim, 14th International economics History conference, 2006.
7.	Gandhi M. P.	:	The Indian sugar industry it's past, present & future Gandhi & Mehata publication, 1934.
8.	Gune V. T.	:	Judicial system of Maratha's, 1953.
9.	Kharche R. M.	:	Sugar co-operation in development economics, parimal prakashan Aurangabad, 1989.
10.	Kulkarni K. R.	:	Theory & practice of co-operation in India & abroed, vol. 3, Bombay, 1958.

11.	Kulkarni S. K.	**:** Co-operative development, Fadke prakashan, Kolhapur. Nov. 2009.
12.	Kulkarni D. G.	**:** Traffical sugar, Dyantoti prakashan, Pune, 1971.
13.	Mathur S. K.	**:** Co-operation in India, 1996.
14.	Mishra S. D.	**:** Study team on co-operative traning, 1961.
15.	Naik K. M.	**:** The co-operative moment in the Bombay, 1953.
16.	Noyer Dir	**:** History of sugar hailum yampman & hall ltd. Londan, 1949.
17.	Nagrarajrao M. S.	**:** The taluk's of Badami, Benglore, 1978.
18.	Sing S. K.	**:** Bank regulation discoveri publication, Delhi, 2009.
19.	Saxena M. K.	**:** National bank for Agricultural & rural development Alfa publication, new Delhi, 2011.
20.	Tondon B. K.	**:** Monetary banking & financial development, Swastik publication, Delhi, 1912.

• Files

1) Indian Co-operative Movement Profile, National Co-operative Union of India, New Delhi, 1992-2004.

2) Cost Audit in Sugar Industry in 1977.

3) Co-operative Sugar Directory, 1984-85.

1. Sugar Monthly, Dec. 1989.
2. Co-operative Prospective, Oct-Dec, 2005

4) Co-operative Movement at-glance in Maharashtra state, 2005, Sahakari Maharashtra, 1991.

5) Co-operative Movement at-glance in Maharashtra state, 2005.

• दैनिके

1) लोकमत

2) ÃÖ“ÖÖ¸ü
3) पुण्य नगरी
4) तरूण भारत

- **संकेतस्थळे**

1) www.sugarindustry.com.

- **स्मरणिका / गौरव ग्रंथ / स्मृतीग्रंथ / मासिके / प्रबंध**

1) ÃÖÖ»ÖÖ¯Ö¸ü ´ÖÆüÖत्सव स्मरणिका, ‡. ÃÖ. 2008.
2) सोलापूर समाचार जुबली अंक, जानेवारी १९६६.
3) वाघमारे संजय, सोलापूर जिल्ह्यातील विरगळांची विविधता, इ. स. २०११.
4) सहकार महर्षी गणपतराव साठे, स्मृती ग्रंथ, इ. स. १९९८.
5) भाई एस. एम. पाटील गौरव ग्रंथ, इ. स. २००७.
6) लोकनेते, गौरव स्मरणिका (९५ वी जयंती), इ. स. २०१२.
7) सुवर्ण महोत्सवी गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्राचा वैभवशाली मोहोळ तालुका, ‡. ÃÖ. 2010.
8) भगिरथ, गौरव ग्रंथ बबनराव शिंदे, इ. स. २०११.
9) लोकमित्र, गौरव ग्रंथ बबनराव शिंदे, इ. स. १९९९.
10) ´ÖÖ×Ãाक, सहकार भूषण, नोव्हेंबर २००३.
11) लोकराज्य मासिक इ. स. २००१ ते २००६ पर्यंत.
12) इंजिनिअर्स फोरम रिपोर्ट, इ. स. २०१२.
13) माहिती पुस्तिका, कोठारी इंन्डस्ट्रिज, मोहोळ, इ. स. २०१२.
14) गÖ¹ý>ü –ेप, कृषि भूषण दादा बोडके, गौरव विशेषांक, १ मे २०११.

¯Ö×¸ü×¿üÖÂ™ÖÖची यादी

अ. क्र	परिशिष्टांचे शीर्षक	पृष्ठ क्र
1.	माढा व मोहोळ तालुक्याचे हवामान	350
2.	माढा आणि मोहोळ तालुक्यांचे वार्षिक पर्जन्यमान	352
3.	सहकार महर्षी गणपतराव साठे यांचे कार्य	354
4.	माढा तालुक्यातील परवानाधारक सावकार (२००५-06)	356
5.	माढा तालुक्यातील नोंदणीकृत सहकारी संस्था	358
6.	माढा आणि मोहोळ प्राथमिक क×ÂÖ संस्थाचे कार्य (१९६०-65 ŸÖ 2005-06)	360
7.	माढा व मोहोळ तालुक्यातील प्राथमिक क×ÂÖ संस्थानी दिलेली पीक कर्जे (1960-61 ŸÖ 2005-06)	361
8.	माढा आणि मोहोळ तालुका पणन संस्थाचे कार्य (इ. स. १९६० ते २००६.)	362
9.	माढा व मोहोळ तालुक्यातील कृत्रिम रेतन कार्याचा आढावा (इ. स. १९९०-91 ŸÖ 2005-06)	363
10.	मोहोळ तालुक्यातील परवानाधारक सावकार (इ. स. २००१-2005)	364
11.	सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सह. बँक मर्या. सोलापूर बँकेचे आजपर्यंतचे चेअरमन व त्यांचा कार्यकाल	366
12.	प्रियदर्शिनी पतसंस्थेचे सभासद, भागभांडवल आणि ठेवी (इ. स.१९९१-92 ŸÖ 2005-06.)	368
13.	बाजार समितीचे कार्यक्षेत्र, उपबाजार आवारे व नियमित शेतीमालाची यादी	369
14.	जत्रा, प्रदर्शने, मेळावे दर्शविनारा पत्र (इ. स. १९९२-93 , 2005-06	371
15.	प्रश्नावली	373

परिशिष्ट क्र. 1

माढा व मोहोळ तालुक्याचे हवामान

अ. नं.	वर्ष	तहसील	हवामान	
			कमाल	किमान
1	1971	माढा / मोहोळ	43.00	10.00
2	1972	माढा / मोहोळ	40.03	13.05
3	1973	माढा / मोहोळ	41.7	12.3
4	1974	माढा / मोहोळ	41.7	10.3
5	1975	माढा / मोहोळ	43.6	10.3
6	1976	माढा / मोहोळ	40.7	14.9
7	1977	माढा / मोहोळ	30.4	15.1
8	1978	माढा / मोहोळ	40.4	16.9
9	1979	माढा / मोहोळ	40.7	17.1
10	1980	माढा / मोहोळ	41.3	15.7
11	1981	माढा / मोहोळ	41.3	15.7
12	1982	माढा / मोहोळ	40.7	16.0
13	1983	माढा / मोहोळ	38.8	16.7
14	1984	माढा / मोहोळ	41.2	15.5
15	1985	माढा / मोहोळ	42.1	16.2
16	1986	माढा / मोहोळ	40.3	16.2
17	1987	माढा / मोहोळ	40.8	16.2
18	1988	माढा / मोहोळ	40.4	16.2
19	1989	माढा / मोहोळ	41.7	15.7
20	1990	माढा / मोहोळ	40.4	16.6
21	1991	माढा / मोहोळ	40.1	16.1

22	1992	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖô	41.0	15.3
23	1993	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖô	41.0	14.9
24	1994	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖô	41.1	13.8
25	1995	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖô	41.3	12.00
26	1996	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖô	39.9	12.1
27	1997	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖô	40.9	13.2
28	1998	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖô	39.9	16.1
29	1999	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖô	34.1	21.7
30	2000	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖô	41.3	14.4
31	2001	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖô	40.8	13.5
32	2002	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖô	40.1	15.9
33	2003	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖô	43.00	10.3
34	2004	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖô	40.3	13.5
35	2005	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖô	41.2	14.1
36	2006	´ÖÖœÖ / ´ÖÖÆÖô	42.1	16.0

(Ã¡ÖÖŸÖ : ×•Ö»ÆÖ सामाजिक-आर्थिक समालोचन, जिल्हा सोलापूर)

परिशिष्ट क्रं. 2

माढा आणि मोहोळ तालुक्यांचे वार्षिक पर्जन्यमान

(1961-2006)

अ. नं.	‡. ÃÖ	पर्जन्य	
		´ÖÖœÖ	´ÖÖÆÖôû
1.	**1968**	581.7	उ.ना.
2.	**1969**	32.0	39.0
3.	**1976**	582.0	620.0
4.	**1977**	582.0	620.0
5.	**1978**	582.0	620.0
6.	**1979**	582.0	621.0
7.	**1980**	584.0	621.0
8.	**1981**	584.0	621.0
9.	**1982**	584.0	621.6
10.	**1983**	584.0	621.0
11.	**1984**	584.0	621.5
12.	**1985**	584.0	621.0
13.	**1986**	584.0	621.0
14.	**1987**	584.0	621.0
15.	**1988**	584.0	621.0
16.	**1989**	584.0	621.0
17.	**1990**	584.0	621.0
18.	**1991**	598.7	665.5
19.	**1992**	598.2	665.5
20.	**1993**	598.7	665.5
21.	**1994**	598.7	665.5

22.	**1995**	598.7	665.5
23.	**1996**	598.7	665.5
24.	**1997**	598.7	665.5
25.	**1998**	598.7	665.5
26.	**1999**	598.7	665.5
27.	**2000**	630.7	652.9
28.	**2001**	667.0	519.0
29.	**2002**	355.0	415.1
30.	**2003**	308.1	217.6
31.	**2004**	469.0	429.5
32.	**2005**	631.0	538.2
33.	**2006**	487.3	588.1

(Å¡ÖÖŸÖ : ×•Ö»ÆÖ सामाजिक-आर्थिक समालोचन, जिल्हा सोलापूर)

¯Ö×¸ü×¿ÖÂ™ü क्र. ३

सहकार महर्षी गणपतराव साठे यांचे कार्य

¯Ö¤ü	ÃÖÃ£ÖÖ
संस्थापक	१९१५ माढा बृहत विविध कार्यकारी सेवा सह. संस्था ´ÖÖœüÖ
संस्थापक	1918 ´ÖÖœüÖ तालुका सुपरवायर्िंग युनियन माढा
संस्थापक अध्यक्ष	१९२४ ते १९३८ माढा तालुका डेव्हलपमेंट बोर्ड, माढा
चेअरमन	१९३० सोलापूर जिल्हा लोकल बोर्ड, (चेअरमन पाच वेळा), ÃÖÖê»ÖÖ¯Öã¸ü
संस्थापक / चेअरमन	1937 ÃÖÖê»ÖÖ¯Öã¸ü ×•Ö»ÆüÖ ÃÖÆü. ²ÖÖë›ãü ÃÖÖê»ÖÖ¯Öã¸ü
चेअरमन	१९२८ ते १९३३ सोलापूर डिस्ट्रीक को. ऑप. इन्स्टिट्यूट सोलापूर
ÃÖ¸ü¯Ö“Ö	¯Ö×Æü»Öê ÃÖ¸ü¯Ö“Ö 1940 ŸÖ 1942, 1944 ŸÖ 1950
संचालक	सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सह. बँक सोलापूर (१९२८-29 ŸÖ 1958-59) (1962-63 ŸÖ 1968-69)ü
व्हाईस चेअरमन	सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सह. बँक सोलापूर
चेअरमन	सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सह. बँक सोलापूर (1950 -51 ŸÖ 1957-58)
चेअरमन	१९५९ सोलापूर जिल्हा खरेदी विक्री संघ सोलापूर
†´Ö¤üÖ¸ü	(१९५२ ते १९५८) मुंबई प्रांत (विधान परिषद) कौन्सीलवर स्थानिक स्वराज्य संस्था मतदार संघातून विधान परिषदेवर निवड.
सहकार महर्षी	१९५२ मध्ये माढा येथे भरलेल्या सहकार परिषदेत 'सहकार परिषदेत ' सहकार महर्षी पदवी प्रदान. प्रमुख पाहुणे भारतीय सहकार चळवळीचे आद्य प्रणेते वैकुंठभाई मेहता.
सदस्य	मुंबई प्रांतीक को-ऑपरटिव्ह बँक एक्ीक्युटिव्ह सब कमिटी मुंबई (1954-1955)
संस्थापक /चेअरमन	कृ×ÂÖ उत्पन्न बाजार समिती, कुर्डूवाडी (१९५३ - 61 ŸÖ 1965-66)
संस्थापक	१९६२ माढा तालुका खरेदी विक्री संघ.
संस्थापक	१९४७ डिस्ट्रिक्ट लोकल बोर्ड हायस्कूल माढा.
संस्थापक	१९५१ म. गांधी विद्यार्थी वसतीगृह माढा.

आद्य प्रेरक	१९५९ सोलापूर जिल्हा भूविकास बँक सोलापूर
आद्य प्रेरक	१९७० कला व वाणिज्य महाविद्यालय माढा .
सदस्य	1967 ÃÖÖ»ÖÖ¯Öã¸ü ×•Ö»ÆüÖ ¯Ö×¸üÂÖ¤ü ÃÖÖ»ÖÖ¯Öã¸ü
चेअरमन	सोलापूर डिस्ट्रीक्ट को. ऑप सुपरवायर्निग युनियन
सदस्य	सोलापूर जिल्हा नियोजन व विकास मंडळ
सदस्य	स्कुल बोर्ड (सोलापूर)
चेअरमन	कां>¾ÖÖ>ß ÃÖ»Ö ¯Ö¸ü“ÖÃÖ युनियन
चेअरमन	गाव मुन्सफ व तालुका डेव्हलपमेंट असोसिएशन माढा

(संदर्भ : सहकार महर्षी गणपतराव साठे गौरव ग्रंथ)

परिरशष्ट क्र.4

माढा तालुक्यातील परवानÖधारक सावकार (२००५-06)

अ.क्र	सावकाराचे नांव	गÖÖ¾Ö
1	सौ. लता भाऊसाहेब कांबळे	कां›Ö¾ÖÖ›Öß
2	श्री. सुहास चंद्रकांत शÖÆÖ	´ÖÖ›Ø»Ö²Ö
3	श्री. मिलिंद सोमनाथ डिकोळे	कां›Ö¾ÖÖ›Öß
4	श्री. किरण शिवलाल शÖÆÖ	कां›Ö¾ÖÖ›Öß
5	श्री. जयतुळजाभवानी फायनान्स ॲन्ड इनव्हे.	टेंभूर्णी
6	ÁÖß. ÃÖÆÖÃÖ ×¿Ö¾ÖÖ»ÖÖ»Ö ¿ÖÆÖ	कां›Ö¾ÖÖ›Öß
7	सौ. रत्नमाला सुरेश जगताप	कां›Ö¾ÖÖ›Öß
8	श्री. विशाल महानंद पाटील	´ÖÖ›Ø»Ö²Ö
9	ÁÖß. ×¾Ö¿ÖÖ»Ö ³ÖÖ¸ŸÖ ¯Ö¾ÖŸÖ	कां›Ö¾ÖÖ›Öß
10	श्री. मुकूंद शिवाजी कांबळे	टेंभूर्णी
11	श्री. मदन नारायण मुंगळे	´ÖÖœÖ
12	श्री. सय्याजी जालींधर बागल	³ÖÖÃÖ¸
13	श्री. अनिल अभिमान नलवडे	कां›Ö¾ÖÖ›Öß
14	श्री. वैजिनाथ दिगंबर चौगुले	अंजनगाव
15	सौ. प्रतिभा बिभिशन पाटील	टेंभूर्णी
16	श्री. सतिश मोहन साबळे	´ÖÖœÖ
17	सौ. उज्वला प्रमोद वेदपाठक	´ÖÖœÖ
18	श्री. धनजंय विठ्ठल क्षिरसागर	´ÖÖ›Ø»Ö²Ö
19	श्री. अमित राजेंद्र पारखे	कां›Ö¾ÖÖ›Öß
20	श्री. अल्लाहुशेन अब्दूल शेख	´ÖÖ›Ø»Ö²Ö
21	सौ. हेमा गणेश चौधरी	टेंभूर्णी
22	श्री. दत्तात्रय दशरथ सुर्वे	´ÖÖ›Ø»Ö²Ö
23	श्री. संजय विठ्ठल गोरे	कां›Ö¾ÖÖ›Öß

24	श्री. धनाजी शाहूराव मोरे	कí›¾ÖÖ›ß
25	ÁÖß. ×¾Ö»ÖÖÃÖ वामन पाठक	कí›¾ÖÖ›ß
26	श्री. दिपक महादेव मोटे	´ÖÖ›Ø»Ö²Ö
27	श्री. शिवाजी बलभिम जगदाळे	´ÖÖœÖ
28	श्री. सचिन सिकंदर पवार	™³ÖÓÖá
29	श्री. चंद्रकांत काशिनाथ चिचंणकर	कí›¾ÖÖ›ß

(Ã¡ÖÖŸÖ- सावकरी व फायनान्स नोंद रजिस्टर, सहाय्यक निबंधक, सहकारी संस्था कार्यालय माढा.)

परिशिष्ट क्र. ५

माढा तालुक्यातील नोंदणीकृत सहकाÖ¸ß ÃÖÃ£Öö

अ.क्र	संस्था प्रकार	संस्था कोड	ÃÖÃ£Öö संख्या
1	प्राथमिक शेती पत पुरवठा (सामान्य)	संस्था कोड नंबर-2401	176
2	प्राथमिक सहकारी नागरी बँका R.B.I Act १९४९	संस्था कोड नंबर-3401	2
3	नौकरदारांच्या पतपुरवठा संस्था	संस्था कोड नंबर-3405	19
4	इतर नागरी पतपुरवठा (ग्रामीण)	संस्था कोड नंबर-3406	108
5	इतर नागरी पतपुरवठा (नागरी)	संस्था कोड नंबर-3407	19
6	तालुका खरेदी विक्री संघ	संस्था कोड नंबर-4401	1
7	प्राथमिक फळे भाजीपाला पणन	संस्था कोड नंबर-4403	15
8	सहकारी साखर कारखाने	संस्था कोड नंबर-5401	2
9	सामुदायिक शेती संस्था इतरांच्या	संस्था कोड नंबर-5416	2
10	प्राथमिक यंत्रमाग कापूस सहकारी संस्था	संस्था कोड नंबर-5426	5
11	तेल घाणा सहकारी संस्था	संस्था कोड नंबर-5433	1
12	बांधकाम माल उत्पादन सहकारी संस्था	संस्था कोड नंबर-5442	4
13	दोरखंड उत्पादन सहकारी संस्था	संस्था कोड नंबर-5444	3
14	गटपातळीवरील बलुतेदार सहकारी ÃÖÃ£Öö	संस्था कोड नंबर-5446	1
15	(इतर विविध उद्योग) बलुतेदार सहकारी संस्था	संस्था कोड नंबर-5447	15
16	सुत गिरण्या संमिश्र प्रकारच्या सहकारी संस्था	संस्था कोड नंबर-5450	1
17	मध्यवर्ती ग्राहक भांडार सहकारी संस्था	संस्था कोड नंबर-6301	1
18	प्राथमिक ग्राहक भांडार सहकारी संस्था	संस्था कोड नंबर-6401	13
19	विद्यार्थ्यांच्या सहकारी ग्राहक भांडार	संस्था कोड नंबर-6403	0
20	गृहनिर्माण सहकारी संस्था (ग्रामीण)	संस्था कोड नंबर-6404	10
21	गृहनिर्माण सहकारी संस्था (नागरी)	संस्था कोड नंबर-6405	4
22	मजूर सहकारी संस्था (बिगर आदिवासींच्या ग्रामीण)	संस्था कोड नंबर-6407	72

23	वाहतूक संस्था (रिक्षा ओढणारे सोडून) इतरांच्या	संस्था कोड नंबर-409	**12**
24	पाणी वापर सहकारी संस्था	संस्था कोड नंबर-6428-A	**67**
25	पाणी पुरवठा सहकारी संस्था (उपसा जलसिंचन)	संस्था कोड नंबर-6428-B	**22**
26	इतरांच्या सहकारी संस्था (बिगरशेती)	संस्था कोड नंबर-6422	**15**
27	शेती सेवा पुरवठा सहकारी संस्था	संस्था कोड नंबर-6424	**26**
28	तालुका सुपरवार्यिंग युनियन (देखरेख संघ)	संस्था कोड नंबर-6427	**1**
	एकूण		**617**

(सहाय्यक निबंधक कार्यालय, माढा)

परिशिष्ट. क्र. ६

माढा आणि मोहोळ प्राथमिक कृषि संस्थाचे कार्य (1960-65 ते 2005-06)

(रु. हजारात)

वर्ष	तहसील	संस्थाची संख्या	एकूण सभासद	भाग भांडवल	संस्थेने घेतलेले कर्ज	एकूण दिलेली कर्जे	येणे कर्ज	एकूण थकबाकी
1961-62	माढा	86	7932	470	1045	-	-	-
	मोहोळ	85	9010	442	848	-	-	-
1966-67	माढा	82	11576	1093	-	2593	3078	7045
	मोहोळ	84	12210	1183	43.61	-	5018	1013
1973-74	माढा	82	15523	245446	2871411	-	-	4373443
	मोहोळ	83	13513	2299418	3335045	-	-	5041906
1976-77	माढा	82	16022	2477	2539	8554	-	6009
	मोहोळ	85	17196	2618	3435	11395	-	8069
1982-83	माढा	81	18668	3075	-	2466	6805	6312
	मोहोळ	70	20832	4265	-	13484	17502	13005
1986-87	माढा	81	22310	4556	17236	13894	19968	6375
	मोहोळ	71	24178	5518	22491	8312	22906	17616
1989-90	माढा	81	28774	10614	-	55474	72189	15414
	मोहोळ	68	22776	11452	-	53258	62104	18186
1999-2000	माढा	131	5081	89390	629940	386923	623165	6797
	मोहोळ	106	41375	81531	394674	281965	408316	93591
2002-03	माढा	159	50225	155928	10701	246049	1145625	596274
	मोहोळ	111	44948	134340	651762	295378	665864	251978
2005-06	माढा	170	60626	249530	1425899	456442	1508567	241163
	मोहोळ	119	51269	143033	996971	554582	958245	89891

(स्रोत- जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था, सोलापूर.)

परिशिष्ट. क्र. ७

माढा व मोहोळ तालुक्यातील प्राथमिक कृषि संस्थानी दिलेली पीक कर्जे (1960-61 ŸÖê 2005-06)

(ºþ. Æü•ÖÖ¸üÖŸÖ)

ŸÖÆüÃÖß»Ö	अन्नधान्ये					अन्नधान्योत्तर			
	ÝÖÆü	•¾ÖÖ¸üß	›ÖÔß	‡ŸÖ¸ü	क़Ö¯ÖÖÃÖ	ÝÖôûßŸÖß“Öß धान्य	‰úÃÖ	‡ŸÖ¸ü	एकूण
´ÖÖœÖ	-	1504	40	-	-	1026	972	46	3588
´ÖÖêÆüÖêôû	138	97	1066	150	248	133	216	-	3986
´ÖÖœÖ	549	4259	-	-	-	885	2826	59	8082
´ÖÖêÆüÖêôû	146	1007	-	-	-	215	3157	794	5440
´ÖÖœÖ	-	10953	-	-	142	4521	25474	2177	43267
´ÖÖêÆüÖêôû	88	7289	73	1271	206	1252	26563	4379	41121
´ÖÖœÖ	269	15055	368	4616	1195	4686	49119	3253	78561
´ÖÖêÆüÖêôû	-	1613	78	-	2890	4392	59865	18375	87213
´ÖÖœÖ	817	18913	6532	9737	13312	11632	119432	6433	255488
´ÖÖêÆüÖêôû	-	-	-	2012	7033	10604	83814	17902	120335
´ÖÖœÖ	-	39416	19837	1638	1028	71514	133023	6132	277588
´ÖÖêÆüÖêôû	-	4816	-	9116	9814	10837	18215	19714	23612
´ÖÖœÖ	-	9095	306	-	-	2894	334426	17900	364621
´ÖÖêÆüÖêôû	-	3810	1221	265	16517	4114	213504	4345	282845
´ÖÖœÖ	-	-	-	-	-	27000	155468	42501	224969
´ÖÖêÆüÖêôû	-	12233	1902	295	14488	10270	14547	53185	23730

परिशिष्ट क्र. ८

माढा आणि मोहोळ तालुका पणन संस्थाचे कार्य (‡. ÃÖ. 1960 ŸÖê 2006.)

(ºþ. Æü•ÖÖ¸üÖŸÖ)

¾ÖÂÖÔ	ŸÖÆüÃÖß»Ö	ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü संख्या	ÜÖêôûŸÖê ³ÖÖÓ›ü¾Ö»Ö	खरेदीची किंमत रू.			विक्रीची किंमत		
				कृ×ÂÖ ˆŸ¯ÖÖ¤ü न	शेतीच्या गरजेच्या ¾ÖÃŸÖã	उपभोग्य ¾ÖÃŸÖã	मालक म्हणून	आडत्या	एकूण
1967-68	´ÖÖœÖ	82	-	-	85	227	277	2462	-
	´ÖÖÆüÖêôû	240	-	-	145	251	402	1505	-
1969-70	´ÖÖœÖ	392	1468	-	-	146	-	-	-
	´ÖÖÆüÖêôû	235	1028	-	1062	-	1236	-	1236
1974-75	´ÖÖœÖ	82	-	139	373	34	562	1968	2530
	´ÖÖÆüÖêôû	244-	-	317	645	42	751	683	1434
1976-77	´ÖÖœÖ	85	-	-	-	55	55	-	55
	´ÖÖÆüÖêôû	245	-	-	66	-	76	-	76
1986-87	´ÖÖœÖ	207	1005	-	-	-	-	1019	-
	´ÖÖÆüÖêôû	256	781	-	543	-	548	-	548
1990-91	´ÖÖœÖ	203	1081	-	-	-	-	-	-
	´ÖÖÆüÖêôû	419	2141	-	-	-	-	-	-
1992-93	´ÖÖœÖ	261	1106	-	-	73	-	-	-
	´ÖÖÆüÖêôû	435	1403	-	906	-	905	-	905
2001-02	´ÖÖœÖ	449	1801	-	-	392	-	-	-
	´ÖÖÆüÖêôû	287	1914	-	1914	-	2086	-	2086
2003-04	´ÖÖœÖ	485	2023	-	-	490	-	-	-
	´ÖÖÆüÖêôû	298	2456	-	2687	-	2635	-	3740
2005-06	´ÖÖœÖ	468	2097	-	-	483	-	-	-
	´ÖÖÆüÖêôû	298	2554	-	2987	-	3236	2235	5561

(जिल्हा उपनिबंधक, सहकारी संस्था, सोलापूर)

¯Ö×¸¡×¿ÖÂ™ क्र.९

माढा व मोहोळ तालुक्यातील कॅ×¡Öम रेतन कार्याचा आढÖ¾ÖÖ (‡. ÃÖ. 1990-91 ŸÖê 2005-06)

ŸÖÆÃÖß»Ö	कॅ×¡Öमरेतन कॅ¦Öê“Öß संख्या	कॅ×¡Ö´Ö रेतन केलेल्या जनावरांची संख्या			यशस्वी –ालेल्या कृत्रीम रेतनाची संख्या			¾ÖÖÃÖÖŸÖ –ालेल्या वासरांची संख्या		
		ग्ÖÖ‡	´ÆÃÖ	एकूण	ग्ÖÖ‡	´ÆÃÖ	एकूण	ख॓Ö>¡	कॅÖ»Ö¾Ö>¡	¯ÖÖ¸>¡¶Ö
´ÖÖœÖ	10	5858	626	6484	3434	327	3761	1078	1537	210
´ÖÖÆÖôû	10	4373	420	4793	2680	205	2885	107	2430	102
´ÖÖœÖ	14	6478	598	7076	2741	308	3049	1405	1644	40
´ÖÖÆÖôû	10	5889	706	6595	1749	326	3075	1980	769	42
´ÖÖœÖ	15	7642	813	8455	1773	564	3337	1403	1885	49
´ÖÖÆÖôû	10	5920	719	6639	4132	403	4535	1131	1783	90
´ÖÖœÖ	15	7724	724	8448	1765	430	3195	1244	1820	102
´ÖÖÆÖôû	10	6867	1075	7942	4379	764	5043	1539	2737	127
´ÖÖœÖ	15	9591	4105	13696	3395	479	3877	1862	1225	90
´ÖÖÆÖôû	10	8739	1838	10577	4633	247	4880	1672	1613	170
´ÖÖœÖ	15	10921	1321	12242	3740	440	4080	2086	1716	186
´ÖÖÆÖôû	10	129	1806	10935	3043	602	3645	1943	1852	197
´ÖÖœÖ	15	8852	1385	10237	5073	980	5053	2446	2067	205
´ÖÖÆÖôû	10	7982	2046	10028	5005	1020	6025	1648	1423	306
´ÖÖœÖ	15	9496	2149	9645	6127	1396	7523	2010	2320	403
´ÖÖÆÖôû	10	10579	2390	12969	8703	1297	10,000	2165	2489	517
´ÖÖœÖ	15	11381	2920	14301	9841	1521	11362	3021	3675	549
´ÖÖÆÖôû	10	13291	3062	16353	10127	2052	12179	4027	4348	603

(Ã¡ÖÖŸÖ-1. जिल्हा पशुसंर्धन अधिकारी, जिल्हा परिषद सोलापूर)

(2. उपसंचालक, जिल्हा पशुसंवर्धन, सोलापूर)

¯Ö×¸ü×¿ÖÂ™ü क्र.१०

मोहोळ तालुक्यातील परवानÖधारक सावकार (‡. ÃÖ. 2001-2005)

अं.न.	सावकाराचे नांव	गÖÖ¾Ö
1	श्री.भारत नाना कोकणे	कोकणे वस्ती, मोहोळ
2	श्री.शक्तिदेवी फायनान्स ॲन्ड इनव्हीसमेंट कार्पोरेशन	गवत्या मारुती चौक, मोहोळ
3	श्री.सचिन ¸üןֻÖÖ»Ö ´ÖÆüŸÖÖ	मेनरोड, मोहोळ
4	ÁÖß.•Ö¾ÖÖÖÆü¸ü ´ÖÖŸÖß»ÖÖ»Ö ×¾Ö³ÖŸÖÖ	²ÖÖ•ÖÖ¸ü ¯ÖšÖ, ´ÖÖÆüÖôû
5	सौ. शकुंतला सदाशिव मोहरे	²ÖÖ•ÖÖ¸ü ¯ÖšÖ , ´ÖÖÆüÖôû
6	ÁÖß.ÃÖÖŸÖÖÂÖ ×³Ö´Ö¸üÖ¾Ö ³ÖÖÃÖÖ»Ö	क्ä×ÃÖ ˆŸ¯Ö®Ö ²Ö•ÖÖ¸ü ÃÖ´ÖßŸÖß, ´ÖÖÆüÖôû
7	श्री.रामलिंग हरिचंद्र लोंढे	¤ü¾Ö>ß ŸÖÖ.´ÖÖÆüÖôû
8	श्री.एम.के.राऊत	²ÖÖ•ÖÖ¸ü ¯ÖšÖ, ´ÖÖÆüÖôû
9	सौ. सुनिता दिगंबर गायकवाड	´ÖÖÆüÖôû
10	मे. शिवबा फायनान्स	´ÖÖÆüÖôû
11	श्री.सुखदेव भिमा काटे	पाटकुल ता. मोहोळ
12	श्री.रामचंद्र शंकर मोटे	¾ÖÖÖôû•Ö ŸÖÖ. ´ÖÖÆüÖôû
13	श्री.प्रशांत नागनाथ सोनवने	´ÖÖÆüÖôû
14	श्री.चंद्रशेखर संगप्पा रुद्राक्ष	नांदगांव ता. मोहोळ
15	श्री.अतुल नागनाथ अनंतकर	´ÖÖÆüÖôû
16	सौ. मिनाक्षी दगडु पारखे	´ÖÖÆüÖôû
17	श्री.समर्थ फायनान्स	´ÖÖÆüÖôû
18	श्री.भारत शिवाजी गुंड	¾Ö>¾ÖÖôû
19	श्री.दत्त फायनान्स	´ÖÖÆüÖôû
20	श्री.लोकनेते फायनान्स	´ÖÖÆüÖôû
21	श्री.रोशनी फायनान्स	´ÖÖÆüÖôû
22	श्री.तिरुपती फायनान्स	´ÖÖÆüÖôû

23	श्री.राजलक्ष्मी फायनान्स	अनगर
24	श्री.धानाजी फायनान्स	´ÖÖÆüÖôû
25	सौ. उज्वला शिवाजी क्षीरसागर	´ÖÖÆüÖôû
26	ÁÖß.x¾Ö¿ÖÖ»Ö ¤¡¿Ö¸¡£Ö Ø¿Ö¤¡	´ÖÖÆüÖôû
27	श्री.चंद्रकांत मारुती पाटिल	देशमुख वस्ती, मोहोळ
28	सौ. सुरेखा उर्फ मिना भारत आवारे	मलीकपेठ ता.मोहोळ
29	श्री. सौदागर नारायन गुंड	ख¨Ö>¡Ö²ÖÖ“Öß¾ÖÖ>¡ß, ŸÖÖ. ´ÖÖÆüÖôû
30	श्री.विक्रांतराजे फायनान्स ॲन्ड इनव्हिसमेंन्ट कार्पो	x²Ö™¡»Ö ŸÖÖ.´ÖÖÆüÖôû
31	श्री.लोकनेते फायनान्स	¤¡¾Ö>¡ß.ŸÖÖ. ´ÖÖÆüÖôû

(Ã¡ÖÖŸÖ- साहाय्यक निबंधक, सहकारी संस्था, मोहोळ, यांचे कार्यालय मोहोळ.)

¯Ö×¸ü×¿ÖÂ™ü क्र.११

ÃÖÖê»ÖÖ¯Öर जिल्हा मध्यवर्ती सह. बँक मर्या. सोलाप¸ü बँकेचे आजपर्यंतचे चेअरमन व त्यांचा कार्यकाल

अ.न.	चेअरमनचे नांव	कार्यकाल
1	मा.रा.ब.जी.के.साठे	सन १९१८-19 ŸÖê 1921-22
2	मा.वि.शी.जोग	सन १९२२ ते १९२३
3	मा.एम.आर. गोडबोले	सन 1923-24 ŸÖê 1924-25
4	´ÖÖ.•ÖÖß.>üß.¯Ö>ü	सन १९२५ ते २७ व १९३० ते ३३
5	मा.एम.एम.गव्हाणे	सन १९२७ ते १९३०
6	´ÖÖ.<ÃÖ.<´Ö.•ÖÖ´Ö¤üÖ¸ü	सन १९३३ ते ३६ व १९४३ ते ४४
7	मा.जी.आर. कुंभकोणी	सन १९३६ ते १९३९
8	मा.एस.ए.मोहोळकर	सन १९३९ ते १९४०
9	´ÖÖ.¾Æüß.<ÃÖ.¤ü¿Ö¯ÖÖ>ü	सन १९४० ते १९४२
10	मा.जे.ई.कुलकर्णी	सन १९४२ ते १९४३
11	मा.एम.व्ही.लेणे	सन १९४४ ते १९४५
12	मा.एच.व्ही.कोळेकर	सन १९४५ ते १९५०
13	´ÖÖ.•Öß.>üß.ÃÖÖŠü	सन १९५०-51 ŸÖê 1957-58
14	´ÖÖ.<´Ö.<»Ö.¯ÖÖ™üß»Ö	सन १९५८ ते १९६१
15	मा. एन.एम.जगताप	सन १९६१-62 ŸÖê 1964-65 ¾Ö 1976 ŸÖê 78
16	मा.एस.एन. मोहिते-¯ÖÖ™üß»Ö	सन १९६५-66 ŸÖê 1975-76
17	मा.आर.परिचारक	सन १९७८-89 ŸÖê 1998-2005
18	मा.एम.कादे	सन १९७८ ŸÖê 89 ¾Ö 1983 ŸÖê 84
19	मा. .बी.के.गायकवाड	सन १९८३ ते ८६
20	मा.बी.सी.चकोते	सन १९८६ ते १९८८
21	´ÖÖ.†Ö¸ü.²Öß.¯ÖÖ™üß»Ö	सन १९८८ ते १९९१-92 ¾Ö 1993 ŸÖê 1995
22	मा.बी.के.माने	सन १९९२ ते १९९३
23	´ÖÖ.¾Æüß.•Ö.×¿Ö¾Ö¤üÖ¸ü	सन 1995 ŸÖê 1997

24	´ÖÖ. ›üß. •Öß. ÃÖÖ¯ÖÖ»Ö	सन १९९७ ते १९९८
25	मा. आ. रणजितसिंह मोहिते- ¯ÖÖ×™ü»Ö	सन १९९८ ते १९९९

(Ã¡ÖÖŸÖ-कार्यालय, सोलापुर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक सोलापुर.)

परिशिष्ट क्र. 12

प्रियदर्शिनी पतसंस्थेचे सभासद, भागभांडवल आणि ठेवी (इ. स.1991-92 ते 2005-06.)

तपशील	वर्ष				
	1991-92	**1995-96**	**1999-00**	**2001-02**	**2005-06**
सभासद	-	-	1713	1759	1791
भागभांडवल	231400	1020650	1293200	1451550	8636320.05
निधी	49410	642859	2483848	2944837	612061.26
गुंतवणूक	40050	393724	6206497	19707388	44545054
ठेवी	1005891	8782730	43328234	81128577	053222998.96
कर्ज	11,16,054	10047151	35141963	57623687	102166231.25
वार्षिक उलाढाल	6160373	48488663	279575596	360173775	-
खेळते भांडवल	1030815	11878515	50838720	94338810	-
नफा	16805	525399	769637	1381747	1932057
लाभांश टक्के	-	12%	12%	15%	15%
ऑडीट वर्ग	अ	अ	अ	अ	अ

(स्रोत-वार्षिक अहवाल, प्रियदर्शिनी नागरी , सहकारी, पतसंस्था, मोहोळ.)

परिशिष्ट क्र. १३

बाजार समितीचे कार्यक्षेत्र, उपबाजार आवारे व नियमित शेतीमालाची यादी

- कú×ÂÖ उत्पन्न बाजार समिती कुर्डूवाडी ता. माढा जिल्हा सोलापूर. कोड २४०५

1. समितीच्या स्थापनेची तारीख : 13.4.1950

2. बाजार क्षेत्रात समाविष्ट तालुक्याची नावे : ´ÖÖœÖ

3. समाविष्ट तालुक्यातील एकूण गावांची संख्या : 119

4. पैकी बाजार क्षेत्रात समाविष्ट गावांची संख्या : 119

ŸÖ¯ÖÖ¿Ößû»Ö	मुख्य बÖÖ•ÖÖ¸ü	दुय्यम बाजार	दुय्यम बाजार	दुय्यम बाजार
बाजार गावाचे नाव	कú›¾ÖÖ›ß	मोडनिंब	टेंभुर्णी	´ÖÖœÖ
²ÖÖ•ÖÖ¸ü •ÖÖÆüß¸ü –ालेल्या अधिसूचनेची तारीख	5.4.1950	5.10.1954	5.10.1954	2.8.1954
बाजार स्व:ताच्या मालकीचा †ÖÆê काय ?	होय	होय	होय	होय
असल्यास त्याचे क्षेत्र	9 Æê. 32 †Ö¸ü	6 Æê. 25 †Ö¸ü	7 Æê. 69 †Ö¸ü	2 Æê. 66 †Ö¸ü
जनावरांचा बाजार आहे काय ?	होय	होय	होय	
कार्यालयाची स्व:ताची इमारत आहे काय ?	होय	होय	होय	होय

➢ **नियमनाखÖÖ»Ößû»Ö कú×ÂÖ उत्पन्न व इतर वस्तूची नावे :**

1) ¹ÿ‡
२) कापूस
३) गूळ
४) शेंगा
11) ŸÖÖ¸ü
12) Æü¸ü²Ö¸üÖ
१३) मूग
१४) मका
21) ˆ›ßü¤ü
22) “Ö¾ÖÖôßû
23) <¸ü›üß
२४) कांदा
31) ²Ö»Ö
३२) गाय
33) ´ÆüÃÖ
34) ¸ü›ü
41) ›üÖôß²Ö
४२) खरबुजे
43) ¯Ö¹ÿ
44) †Ö²Ö
51) ²ÖÖ²Ö
५२) ज.लाकूड
५३) कुक्कुट
५४) कातडी

५) शेंगदाणा
6) ×´Ö¸ü“Öß
7) •¾ÖÖ¸üß
८) करडी
9) •ÖÖ›ü
१०) गहू

१५) हुलगा
१६) मटकी
17) •Ö¾ÖÖÃÖ
18) ŸÖßôü
19) ŸÖÖ¤üôü
20) ²ÖÖ•Ö¸üß

२५) सरकी
26) Ø“Ö“Ö
२७) सूर्यफूल बी
२८) निंबोळी
२९) निंबोळी बी
३०) चिंचोका

35) ‘ÖÖ›ü
36) ¿Öôüß
37) ´Öœüß
३८) कडबा
39) Ø»Ö²Ö
४०) द्राक्षे

45) ×ÃÖŸÖÖ±úôü
46) ²Ö™üÖ™ü
४७) सुरण
४८) पालेभाज्या
49) †›üß
50) ´ÖÖÃÖôüß

५५) कलींगडे
56) ²ÖÖ¸ü
५७) चिक्कू
58) ™üÖ´Ö™üÖ
५९) गवारी
60) “ÖÖ´Ö›üß

¯Ö׸ü׿ÖÂ™ü क्र. १४

•Ö¡ÖÖ, ¯Ö¤ü¿र्शने, मेळावे दर्शविनारा ¯Ö¡Ö (‡. ÃÖ. 1992-93 , 2005-06)

ŸÖÖ»ÖãÛúÖ	¯Ö¤ü¿ÖÔना“Ö ठिकाण	दिनांक	प्रदर्शनाŸÖ आलेल्या जनावराची संख्या	बक्षिसाठीभाग घेतलेल्या जनावराची संख्या	बक्षिसावर खर्च –ÖÖ»Ö»Öß संख्या(रुपयांत)
´ÖÖÆüÖêôû	¯Ö¸ü´Ö¿¾Ö¸üØ¯Ö¯Ö¸üß		49	130	300
´ÖÖÆüÖêôû	ŸÖÖ²ÖÖÖôû	30/8/1998	47	40	500
´ÖÖÆüÖêôû	डिकसôû	18/11/98	30	30	-
	×²Ö¸ü¾Ö>ß	15/2/99	31	31	500
	कुरणवाडी	22/2/99	38	38	500
	गिड्डेवाडी	12/2/99	35	35	500
	ख>Öôûß	19/2/99	58	58	500
	टाकळीसिकंदर	15/2/99	47	47	500
	3ÖÖ²Ö¾ÖÖ>ß	5/3/99	103	103	500
	×¿Ö¸üÖ¯Ö¸ü	11/11/98	53	53	500
´ÖÖœüÖ	¤üÖ¸ü±úôû	22/1/2000	60	40	500
	•ÖÖ¬Ö¾Ö¾ÖÖ>ß	15/1/2000	73	43	500
	शिंगेवाडी	29/1/2000	79	43	500
	ख¸ü¾ÖÖ>ß	10/2/2000	72	49	500
	†×Æü¸ü¾ÖÖ>ß	13/2/2000	68	56	500
	शेडशिंगे	18/2/2000	73	56	500
	कन्हेरगांव	23/2/2000	69	45	500
	¾Ö>Ö“Öß¾ÖÖ>ß	13/3/2000	78	43	500
	रानमळा	15/3/2000	63	49	500
´ÖÖÆüÖêôû	ÃÖÖÆüÖêôû	22/11/99	48	32	500
	अर्धनार	1/2/2000	48	38	500

	कáÖŸÖ¾ÖÖ>ß	5/2/2000	82	36	500
	ÃÖÖ¸ÖÔ	3/2/2000	108	69	500
	¤Ö¤¯Ö¸	13/3/2000	41	29	500
	¾Ö>¾ÖÔ	13/3/2000	96	28	500
	ÃÖÖ¾ÖÔÀ¾Ö¸	24/3/2000	32	32	500
	¤¾Ö>ß	28/3/2000	88	40	500
	पाटकूáÖ»Ö	31/3/2000	76	40	500
	नरखेड	29/1/2000	38	36	500
	कáÖ²Ö>¾ÖÖ>ß	28/1/2000	52	47	500
	खुनेश्वर	25/1/2000	62	40	500

(वार्षिक अहवाल, जिल्हा परिषद सोलापूर, सन २००१-02.)

¯Öx¸ü×¿ÖÂ™ü क्र. १५

प्रश्नावली

1) ¯Öर्ण नाव व पत्ता :

2) ´Ö»ÖÖखत दिनांक :

3) पंचायत समितीमार्फत कोणकोणत्या शासकीय योजना शेती सुधारण्यासाठी राबविल्या जातात ?

4) उजनी जलसिंचन योजनेमुळे तालुक्यातील किती क्षेत्र ओलिताखाली आहे ?

5) तालुक्यातील जलसिंचन योजनेद्वारे पाण्याचे वाटप कशÖ ¯Öकारे केले जाते ?

6) •Öगलातील पाण्याची गणता व संरक्षण कसे केले जÖÝÖ ?

7) तालुक्यातील जनावरांना औषधोपचार व पशुपैदास कशा प्रकारे केली जाते ? कोण ?

8) कोणकोणत्या रोगावर वन औषधीद्वा¸ü †ÖÂÖ¬ÖÖ¯Ö“ÖÖ¸ü कíü»ÖÖ •ÖÖŸÖÖ ?

9) ¿ÖŸÖß ±úÖ´ÖÃÖÖšß †Ö¯Öणास कोणाकडून प्रेरणा मिळाली ?

10) आपल्या शेती फॉर्मचा तालुक्यातील शेतकरी कशा प्रकारे उपयोग करतात ?

11) ±úôÖ²ÖÖगा लागवडीसाठी शासकीय अनुदानÖ ×´ÖôÖŸÖ काय ?

12) शेतकऱ्यांना बाजार भावाची माहिती व्हावी म्हणून कोणते प्रयोजन केले जाते ?

13) कíü×ÂÖ उत्पन्न बाजार समितीद्वारे शेतमाल भारताबाहेरील कोणकोणत्या देशात केला जातो ?

14) कíü×ÂÖ ˆŸ¯Ö®Ö बाजार समितीमुळे तालुक्यातील शेतकíü‡यांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत –ÖÖ»Öß काय ?

15) ¿ÖŸÖß ÃÖÖ¬ÖÖ¸üणÖÃÖÖšß शेतकऱ्यांना देण्यात येणाज्या कर्जाचे स्वरुप कसे असते ?

16) †»¯Ö³Ö¬ÖÖ¸üकíü शेतकऱ्यांना ¿ÖŸÖß»ÖÖ •ÖÖ›ü¬ÖÓ¤üÖ ´Æणून जनावरे खरेदी करण्यासाठी आर्थिक मदत कशा स्वरुपात केली जाते ?

17) शेतकऱ्यांना देण्यात येणाऱ्या पीक कर्जाचे स्वरुप कसे असते ?

18) ¤üÂकाळप्रसंगी शेतकऱ्यांना कर्जात सुट दिली जाते काय ?

19) ²Öकाकडून नैसर्गिक आपत्तीवेळी आर्थिक सहकार्य केले जाते काय ?

20) ²Öकेचे सामाजिक व शैक्षणिक कार्य कसे आहे ?

21) ÃÖÆकार ग्राहक भांडाराकडे शेतकरी व ग्राहकांना कशा प्रकारे आकर्षित केले जाते ?

22) †»¯Ö³Ö-ÖÖ¸Öक शेतकú·यांना जिल्हा दूध उत्पादक संघामार्फत दुभती जनावरांचे वाटप कशा प्रकारे

कú»Ö •ÖÖŸÖ ?

23) दुभत्या जनावरांसाठी चारा आणि औषधोपचाराची व्यवस्था कोणत्या स्वरुपाची असते ?

24) ¿ÖŸÖकú·यांना ऊस लागवडीसाठी ऊस बेणे व मळीचे वाटप कसे केले जाते ?

25) ÃÖÖखर कारखाना स्थळावर साखरशाळा चालवली जाते काय ? त्याचे स्वरुप कसे असते ?

26) ÃÖÖखरेच्या भावाचÖÖ “Öœ^ŸÖÖ¸ –ाल्यास शेतकऱ्यांना ¤ण्यात येणाज्या भावावर परिणाम होतो

काय?

27) ÃÖÖखर कारखान्याच्या माध्यमातून उपपदार्थाची निर्मिती कशी केली जाते ? त्याचा फायदा

सर्वसामान्य शेतकऱ्यांना होतो काय ?

28) ÃÖÖखर कारखान्यावर किती कुटुंबे अवलंबून आहेत ?

29) †Öª×गक संख्या स्थापन करण्याचा उद्देश कोणता व किती लोकांना रोजगार उपलब्ध –ÖÖ»Ö ?